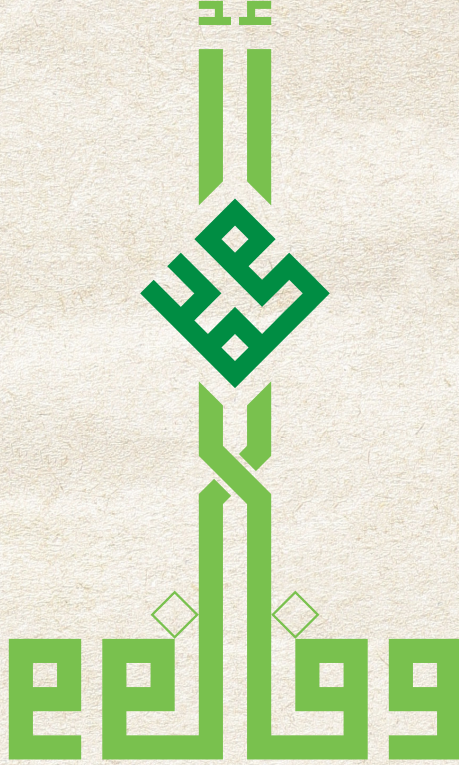

ULUSLARARASI | 29-31
MEVLİD-İ NEBİ | EKİM
SEMPOZYUMU | 2021

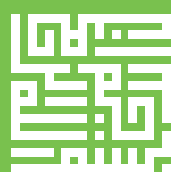

PEYGAMBERİMİZ

— VE —

VEFA TOPLUMU

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI - 2180
İLMİ ESERLER - 316

Genel Koordinatör: Prof. Dr. Huriye MARTI

Yayın Yönetmeni: Doç. Dr. Fatih KURT

Koordinasyon: Lokman ARSLAN

Tashih: Fatma ATAY

Grafik Tasarım: Gökhan ÇAKIR

Eser İnceleme Komisyonu Kararı: 05.04.2022/02

2021-06-Y-0003-2180

ISBN: 978-625-435-310-9

Yayın Tarihi: 15.09.2022

İletişim: Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü

Üniversiteler Mah. Dumlupınar Bulvarı

No:147/A 06800 Çankaya/ANKARA

Tel: (0 312) 295 72 93 - 94

Faks: (0 312) 284 72 88

e-posta: diniyayinlar@diyanet.gov.tr

SEMPOZYUM DÜZENLEME KURULU

Dr. Burhan İŞLİYEN (Başkan)

Bünyamin ALBAYRAK

Zekeriya ABDULAZİZÖĞLU

Cemalettin NAZLIOĞLU

Fatih AKKOCA

Musa SAYGILI

TAKDİM

Vefa, her şeyden önce Yüce Allah’a gönülden bağlılık, sadakat ve itaattir. Hiçbir şeyi ortak koşmadan muhabbet ve marifetle O’na yönelmek, ibadet ve salih amellerle O’na yaklaştırmaya gayret etmektir. Öte yandan vefa, sözüyle özü bir olmaktır; sözünün ağırlığını bilmek ve sözüne sadık kalmaktır. Dostlukta ve bağlılıkta sebatkâr olmak, ailesini, akrabasını, dostlarını, arkadaşlarını, kendini sevenleri, kendisine iyiliği dokunanları minnet ve şükranla anmak, onlarla iletişimi sürdürmek; onlara sevgi, saygı ve samimiyetle muamele etmektir.

Vefa kavramı, yüce kitabımız Kur’an’da önemle üzerinde durulan ahlaki bir erdemdir. Kur’an-ı Kerim, gerek insanın kendisini yaratan Allah’a verdiği söze gerekse diğer insanlarla sosyal ilişkilerinde sadakat anlamında değişik vesilelerle ahde vefa veya kısaca vefa ilkesine vurgu yapmıştır. Bu bağlamda Allah’la kulları arasındaki bir ahitleşmeden bahsedilmiş (Yâsîn 36/60) ve Allah adına verilen ahdin bozulmaması istenmiştir (Nahl 16/91). Allah’la yaptıkları muahedeye sadık kalanlara büyük mükâfat vadedilmiş (Fetih 48/10), ahdini yerine getirmeyenler bozguncu olarak nitelendirilmiştir (Bakara 2/27). Allah’a karşı ahitlerini hiçe sayanların ahirette hiçbir nasibi olmayacağı haber verilmiştir (Âl-i İmrân 3/77). Ahde vefa imanla birlikte zikredilerek onun imanın ayrılmaz bir parçası olduğu vurgulanmış, sözlerin sorumluluk gerektirdiği ifade edilerek, müminlerden akitlerinde verdikleri sözlere titizlikle uymaları istenmiştir (İsrâ 17/34; Mâide 5/1, 7). Olgun müminlerin vasıfları sayılırken, onların ahde vefa gösterme özelliklerine işaret edilmiştir (Müminûn 23/8; Meâric 70/32).

Hız. Peygamber (sas) vefanın imandan olduğunu, sözünde durmamanın ve vefasızlığın ise nifak alameti olduğunu bildirmiştir (Buhârî, İmân, 24; Mezâlim, 17; Cizye, 17; Müslim, İmân, 106; Hâkim, Müstedrek, 1, 20). Sözüne sadakat göstermeyen, ondan caymak suretiyle haksızlık yapan kimselerin kıyamet günü teşhir edileceğini şöylece beyan buyurmuştur: *“Ahdini bozan herkes için kıyamet günü bir bayrak dikilip bu falanın vefasızlık alame-tidir diye ilan olunacaktır.”* (Buhârî, Cizye, 22; Edeb, 99; Hiyel, 99; Müslim, Cihâd, 11-17). Bir kutsî hadiste ise Allah adına söz verip yemin eden sonra da sözüne ve yeminine sadık kalmayan kimseleri Allah’ın kendisinin hasmı olarak ilan ettiği bildirilmiştir (Buhârî, Büyû, 106; İcâre, 10).

Allah’a karşı taşıdığı sorumluluğu *“Allah’ım! Gücüm yet-tiği kadar ahdine ve vadine sadakat gösteriyorum.”* (Buhârî, Da’avât, 16; Tirmizî, Da’avât, 15.) duasıyla dile getiren Sevgili Peygamberimizin hayatı vefanın zirvesini teşkil edecek en güzel örneklerle doludur. O (sas) Rabbine karşı sorumluluk bilincinin en üst mertebesinde-dir. Allah’tan en çok korkan ve O’na karşı gelmekten en çok sakınandır. Yüce Yaratan’ın ihsan ettiği nimet-lerin kıymetini bilerek en çok şükreden, en çok hamdeden kuldur.

Vefa söz konusu olduğuunda Peygamber Efendimizin ha-yatında annesine, amcasına, sütannesine, fedakâr eşi Hz. Ha-tice’ye vefasını görmemiz için çok çaba harcamamıza gerek yoktur. Hz. Peygamber, ailesi ve akrabasına çok vefalıdır. Onun (sas) vefası bazen *“annemden sonra annem”* dediği yen-gesi Fatıma bint Esed’e, bazen sütkardeşi Şeyma’ya, bazen de Uhud’da şehit düşen amcası Hz. Hamza’ya ve onun geride bıraktığı yetimlerinedir.

Sevgili Peygamberimiz ilk Müslüman olanlar başta olmak üzere ensarı ve muhaciriyle ashabına karşı vefalıdır. En yakın dostu Hz. Ebu Bekir’e karşı beslediği dostluk, sahabenin gençle-rine gösterdiği özen, ensara duyduğu sevgi, kuşu ölen çocuğa ve

mescidi temizleyen kadına gösterdiği vefa, Suffe ashabına karşı beslediği karşılıksız iyi niyet “Vefa Peygamberi”nin hayatından güzel örneklerdir.

Hız. Peygamber İslam’a ve Müslümanlara iyiliği dokunanlara karşı vefalıdır. Onun bu vefası kimi zaman Habeşistan kralı Necâşî için kılınan cenaze namazında, kimi zaman da Habeşistan elçilerine bizzat hizmet etmekte tezahür eder. Fahr-i Kâinat’ın (sas) vefa duygusu müşrik olarak ölen Mut’im bin Adiyy’e kadar uzanır. Zira O (sas), Taif dönüşü kendisini himayesine alan ve hicretten kısa bir süre sonra vefat eden Mut’im için Bedir Savaşı sonrası esir edilen Mekkeli müşrikleri işaret ederek *“Eğer Mut’im b. Adî sağ olsaydı, sonra şu kokuşmuş kişiler hakkında konuşup onları bağışlamamı isteseydi hiç şüphesiz ben bunları Mut’im’in (in hatırı) için serbest bırakırdım.”* (Buhârî, Meğâzî, 12). buyurmuştur.

Hız. Peygamber’in hayatında, tüm peygamberlerin her birine ayrı ayrı vefa duyması, kendisinden binlerce yıl sonra yaşayacak ümmeti için vefa göstermesi, zorla çıkarıldığı memleketine, hayvanlara, dağa, taş duyarlı olması gibi nice vefa örneklerine hayranlıkla tanık oluruz.

Hız. Muhammed Mustafa’ya (sas) ümmet olma şerefine nail olan mümin de vefalıdır, vefalı olmak zorundadır. Zira vefa, mümin ahlakının bir gereğidir. Mümin için vefaların en yücesi hiç şüphesiz kendisini eşref-i mahlûkât olarak yaratan Yüce Rabbine karşı göstereceği vefadır. İnsanın Mevlâsını tanıması, O’na iman etmesi, O’na karşı kulluk vazifesini yerine getirmesi en büyük vefakârlık; Rabbini inkâr etmesi, O’nun yüceliğini tanınamaması ve O’na ubudiyetten imtina etmesi ise en büyük nankörlüktür. Unutulmamalıdır ki insan, “Elest Bezmi”nde Cenab-ı Hakk’a, iman ve kulluk sözü vermiştir. Dolayısıyla Allah katında gerçek vefa, O’na verilen sözü unutmamak, ne pahasına olursa olsun bu ahde ve misaka sadakat göstermektir. Rabbine karşı vefayı

kuşanan insan, O'nun kullarına karşı da kadirşinas olacaktır. Anne-babasına, eş ve çocuklarına, akraba ve dostlarına, imtihan için gelip geçtiği dünyaya karşı göstereceği her türlü vefasızlığın, Allah'a beslediği vefa duygusuna halel getireceğini bilecektir.

Vefa, fert için bir kıymet ve değer, toplum için huzur ve saadettir. Toplumsal bünye için en esaslı değerlerden, en ulvi hasletlerdendir. Zira bütün muameleler, akitler ve sosyal ilişkiler vefaya bağlıdır. Bir toplumda vefasızlık baş gösterirse güven duygusu sarsılır. Ferdî ve içtimai hayatta kadirşinaslık ve vefa olmazsa insani ilişkiler zedelenir, toplumsal dayanışma ve yardımlaşma ruhu kaybolur, neticede toplumsal huzur yok olur.

Günümüzde maalesef ahlaki değerler ciddi bir şekilde yara almış, âdeta hayatın dışına itilmiştir. Ahlak ve medeniyet krizinin yaşandığı ve değerlerin yozlaştığı modern zamanlarda, vefa duygusu da bu durumdan nasibini almıştır. Zira vefasızlık kol gezmektedir günümüz dünyasında ve insanında. En başta da bu vefasızlık, Yüce Yaratıcı'ya karşı kulluk görevinin ihmal edilmesinde kendisini göstermektedir. Cenab-ı Hakk'a karşı vefasızlık yaygınlaşınca, yalnızlığa terk edilen anne-babalara, eşlere, çocuklara her geçen gün üzülmeye şahit olunmaktadır. Sözüne insana bir sorumluluk yüklediği gerçeği göz ardı edilerek sadık kalınmayan nice söz ve yeminlerle ahde vefa duygusu zayıflamaktadır.

Bugün Yüce Rabbimizle aramızdaki ahdimizi hatırlamaya, tüm insanlık ve kâinatla olan vefa sözleşmemizi yenilemeye ihtiyaç vardır. Değerler sisteminin altüst olduğu çağdaş dünyada, "insanlık için en hayırlı ümmet" iltifatına mazhar olan biz müminler, vefayı en üst seviyede yaşayan ve temsil eden, vefa insanı ve muallimi Hz. Peygamber'in rehberliğinde vefa toplumunu yeniden inşa etmek ve insanlık ailesine sunmakla mükellefiz. Bu bağlamda öteden beri özelde toplumumuz, genelde insanlık için ele alınması önem arz eden konuları kamuoyunun gündemine

taşımayı, böylece toplumsal bir duyarlılık ve hassasiyete vesile olmayı görev kabul eden Başkanlığımız 2021 yılı Mevlid-i Nebi Haftası temasını **“Peygamberimiz ve Vefa Toplumu”** olarak belirlemiştir. Hafta boyunca çeşitli mecralarda gerçekleştirilen etkinlikler vasıtasıyla Hz. Peygamber’in örnekliği çerçevesinde vefa kavramına dikkat çekilmiştir.

2021 yılı Mevlid-i Nebi Haftası münasebetiyle 29-31 Ekim 2021 tarihleri arasında çevrim içi olarak “Peygamberimiz ve Vefa Toplumu” konulu Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumu düzenlenmiştir. Yurt içi ve dışından 31 akademisyen ve araştırmacının katkı sağladığı sempozyum altı oturum hâlinde gerçekleşmiş ve toplam 27 tebliğ sunulmuştur. İlim ve fikir dünyasına katkı sunmak, gelecek nesiller için Peygamberimizi anlama ve onun örnekliğini rehber edinme konusunda bilgi ve kültür mirası oluşturmak amacıyla sempozyumda sunulan tebliğ metinleri bu eserle bir araya getirilmiştir.

Bu vesileyle sempozyuma katkı sağlayan ilim adamlarına ve araştırmacılara, sempozyumun gerçekleşmesinde ve bu eserin yayınlanmasında emeği geçenlere teşekkürlerimizi sunar, yayınınımızın hayırlara vesile olmasını Cenab-ı Hak’tan niyaz ederiz.

Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü

AÇILIŞ OTURUMU

TAKDİM

Dijital platformlar üzerinden bizleri takip eden kıymetli izleyicilerimiz; Mevlid-i Nebi Haftası etkinlikleri kapsamında Diyanet İşleri Başkanlığımız tarafından düzenlenen “Peygamberimiz ve Vefa Toplumu” başlıklı Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumu açılış oturumu münasebetiyle sizlerle birlikteyiz.

Efendim, ekranlarınızın başına, sempozyumumuza hoş geldiniz, şeref verdiniz. Allah’ın selamı, rahmeti, bereketi hepinizin üzerine olsun. Cumamız mübarek olsun.

Muhterem izleyicilerimiz, hiç şüphe yoktur ki yüce kitabımız Kur’an-ı Kerim hayatlarımıza rehber, mümin gönüllerimize şifa, insanlığa rahmet ve hidayet kaynağıdır. Bizler de sempozyumuza sözlerin en güzeliyle, Allah’ın kelimıyla başlamak isteriz.

Kur’an-ı Kerim tilaveti için Ahmet Hamdi Akseki Camii Müezzin-Kayyımı Sayın Hasan KÖYLÜ Hoca’mızı mikrofonu davet ediyor, sözü kendisine bırakıyorum. Buyurun hocam.

(Kur’an-ı Kerim okundu)

Ahmet Hamdi Akseki Camii Müezzin-Kayyımı Sayın Hasan KÖYLÜ Hoca’mıza Kur’an-ı Kerim tilavetleri için şükranlarımızı sunuyoruz, teşekkür ediyoruz.

Değerli izleyicilerimiz, şimdi de açış konuşmalarını yapmak üzere Din Hizmetleri Genel Müdürümüz Sayın Bünyamin AL-BAYRAK Hoca’mızı huzurlarınıza arz ediyorum. Buyurun efendim.

Bünyamin ALBAYRAK
Din Hizmetleri Genel Müdürü

Bismillahirrahmanirrahim.

Sosyal medya aracılığıyla dijital platformda bizleri takip eden saygıdeğer izleyiciler, hepinizi saygıyla, hürmetle selamlıyorum. Mevlid-i Nebi Haftamızın ilmî zirve programı olan Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumu'na hoş geldiniz diyorum. Bu sempozyumun hayırlara vesile olmasını Cenab-ı Allah'tan niyaz ediyorum.

Hiz. Peygamber'i Mevlit Kandiliyle anmak, devamındaki konferans, panel ve benzeri etkinliklerle onu daha iyi tanımak ve bugün başlayıp üç gün devam edecek olan bu program vesilesiyle Hiz. Muhammed Mustafa'yı (sav), onun hayatını, onun evrensel mesajlarını daha iyi kavramak ve böylece onu hayatımıza, sosyal hayatımıza, dinî hayatımıza uygulamanın gayreti içerisinde olacağız inşallah.

Efendim, biz bu program vesilesiyle yaklaşık altı oturumda organize edilecek olan, birazdan Sayın Başkan Yardımcımız Burhan Hoca'mız, Sayın Başkanımızın mesajı ve devamında hocaların hocası, hepimizin hocası olan Prof. Dr. Mustafa FAYDA Hoca'mızın açılış konferansı ile başlamış olacağız ve yine hemen bugün birinci oturumu gerçekleştirmiş olacağız. Sempozyumumuz altı oturum, yirmi yedi tebliğ ve yurt içi ve yurt dışından 31 ilim adamının katkısıyla inşallah ayrı bir değere ulaşmış olacak.

"Peygamberimiz ve Vefa Toplumu" olarak bu yıl temasını belirlediğimiz ve bu çerçevede programları icra etmiş olduğumuz

sempozyumumuzun birinci oturumunda “Teorik ve Kavramsal Çerçeve” inşallah konuşulacak. İkinci, üçüncü ve dördüncü oturumlar cumartesi günü, yarın inşallah icra edilecek ve ikinci oturumda “Kur’an-ı Kerim’de Vefa” konuşulacak. Üçüncü oturumda “İmani ve İnsani Bir Değer Olarak Vefa ve Hz. Peygamber” konusu gündeme gelecek. Dördüncü oturumda “Peygamberimizin (sas) Hayatından Vefa Örnekleri” bizlerle paylaşılacak. Pazar günü gerçekleştirilecek olan beşinci ve altıncı oturumlarında ise “İslam Medeniyetinde Vefa Kavramı ve Vefa Toplumu” Tahkim Eden Uygulamalar”, “Modernizm Bağlamında Vefa ve Günümüzde Vefa Toplumu İmkânı” başlıkları altında tebliğler inşallah sizlerle paylaşılmış olacak. Nihayet, Pazar günü Allah nasip ederse “Değerlendirme ve Kapanış Oturumu”yla bu çalışma, bu ilmi faaliyet son bulmuş olacak.

Saygıdeğer hocalarım, çok kıymetli ilim sevdalıları, Peygamber âşıkları, tabii bizim bu sempozyumumuzun gerçekten ilmi ayağının çok önemli olduğunu biraz önce söyledim. Yüksek müsaadelerinizle hemen bu iki kitabı huzura arz etmek istiyorum. “Peygamberimiz ve Gençlik” yani 2018 yılı Mevlid-i Nebi Haftası vesilesiyle oluşan sempozyumdaki bütün tebliğler Dini Yayınlar Genel Müdürlüğümüz tarafından basılmış ve ilim camiasıyla, bütün üniversitelerimiz, müftülüklerimiz, gençlik alanında hizmet eden koordinatörlerimizle paylaşılmıştır. Yine 2019 yılında gerçekleştirmiş olduğumuz “Peygamberimiz ve Aile” konulu sempozyumda, bu kalın eser, yine Dini Yayınlar Genel Müdürlüğümüz tarafından kısa bir zamanda basılmıştır. Her yıl gerçekleştirmiş olduğumuz sempozyumlar basılan eserler vasıtasıyla kısa bir zamanda, bu alandaki araştırmacılarla paylaşılır durumdadır. İnşallah, Allah nasip ederse bu yıl gerçekleştirecek olduğumuz “Peygamberimiz ve Vefa Toplumu” ile ilgili tebliğler de en kısa zamanda, belki daha hızlı olarak dijital platformlarda paylaşılacak ve araştırmacıların, ilim erb-

abının Peygamberimizin hayatına farklı yönlerle bakıp oradan dersler çıkarma gayretinde olan Peygamber âşıklarının hizmetine sunulacaktır.

Ben, bu duygu ve düşüncelerle zaman ayırıp kıymetli vakitlerini âlemlerin efendisi Muhammed Mustafa Efendimizi anlamak için bu zamanı, bu mekânı, bu ânı bizlerle paylaşan ve inşallah YouTube’da kaydedilip yüklendikten sonra, belki günler, haftalar, aylar sonra nasip olursa bunları izleyecek ve buradan faydalanıp müstefit olacak saygıdeğer bütün takipçilere, hanımefendi ve beyefendilere selam ve hürmetlerimi arz ediyorum. Sempozyumumuzun hayırlara vesile olmasını Cenab-ı Allah’tan niyaz ediyorum. Zaman, mekân, fırsat ayırıp tebliğleriyle bu güzel ilmî faaliyeti destekleyen bütün hocalarıma hürmetlerimi arz ediyorum. Allah’a emanet olun.

TAKDİM

Efendim, Din Hizmetleri Genel Müdürümüz Sayın Bünyamin ALBAYRAK Hoca'mıza bizler de teşekkürleri ve konuşmaları için şükranlarımızı sunuyoruz.

Muhterem izleyicilerimiz, şimdi de sempozyum düzenleme kurulu adına konuşmalarını yapmak üzere Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı ve Sempozyum Düzenleme Kurulu Başkanı Dr. Sayın Burhan İŞLİYEN Hoca'mızı huzurlarınıza arz etmek istiyorum.

Buyurunuz kıymetli hocam.

Dr. Burhan İŞLİYEN
Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı

Bismillahirrahmanirrahim.

Cenab-ı Hak Teâlâ Hazretlerine sonsuz hamd ü senalar. Ümmeti olmakla şeref duyduğumuz vefa peygamberi, sadakat peygamberi, vefanın en güzel örneklerini, sadakatin en güzel misallerini yaşayıp bize miras bırakan, bize öğreten iki cihan serveri Efendimiz Muhammed Mustafa'ya, âline, ehl-i beytine, ezvacına, ashabına binler salat ve selam olsun.

Bizi sosyal medya mecralarından takip etmekte olan çok kıymetli dostlarımız, çok kıymetli hocalarımız, Peygamber'in (sas) sevgisiyle bir araya gelen çok kıymetli kardeşlerim, hepimizi Allah'ın selamıyla selamlıyorum. Allah'ın selamı, rahmet ve bereketi üzerinize olsun. Cenab-ı Hak Teâlâ Hazretleri hepimizin bedenlerine sıhhat ihsan eylesin, ailelerimize huzur, afiyet versin, rızıklarımızı helalinden bereket versin ve Rabbim (cc) bedenlerimizi koruduğu gibi maddi hastalıklardan, kalplerimizi de inkâr-dan, şirkten, nifaktan, hırstan, hasetten, ucuptan, riyadan, gurur ve kibir gibi bütün manevi hastalıklardan muhafaza eylesin. Bu sempozyumumuzda olduğu gibi, Efendimiz'i (sas) anmayı, anlamayı ve anlatmayı hedefleyen etkinliklerin, çabaların Rabbimiz-in rızasına muvafık olmasını yine Rabbimizden niyaz ediyorum. Efendimiz'in (sas) daha iyi anlaşılmasına, daha doğru anlaşılmasına, anlaşılacakla kalmayıp da hayatımızda ahlakının ahlak olarak benimsenmesine, sünnetinin yol olarak, onun da yegâne rehber ve önder olarak benimsenmesine vesile olmasını Cenab-ı Hak'tan niyaz ediyorum.

Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumunun bu seneki teması, Başkanlığımızın bu seneki Mevlid-i Nebi Haftası teması Peygamberimiz ve Vefa Toplumu.

Biz bir mümin olarak her şeyden önce âlemleri yaratan Allah'a karşı vefa göstermek durumundayız. Allah (cc) Kur'an-ı Kerim'in müteaddit yerlerinde kendisinin kullarına göstereceği vefadan bahsediyor, "وَمَنْ أَوْفَىٰ بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ" Müminlerden cennet karşılığında canlarını ve mallarını satın aldığını ifade ettiği ayet-i kerimde, Rabbimiz (cc) "Allah'tan sözüne daha vefalı kim vardır?" buyuruyor. "وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ" "Siz bana olan sözünüze vefa gösterin, ben de size vefa göstereyim." buyuruyor.

Kendi rızası istikametinde, kendi hoşnutluğunu kazanmak, emir ve yasaklarına riayet etmek üzere çaba gösterenleri övdüğü ayetlerden bir tanesinde, özellikle Uhud'da kendisini feda eden Enes b. Nadr (ra), Musab b. Umeyr, Abdullah b. Cahş, Hamza b. Abdulmuttalip gibi büyük sahabilerin şahadetinden sonra inen ayet-i kerimde "مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ" "Müminlerden öyle babayiğitler var ki Allah'a verdikleri söze vefa gösterdiler, Allah'a verdikleri söze sadık kaldılar. Bir kısmı adağını yerine getirdi, bir kısmı sırasını beklemekte" buyurmak suretiyle kıyamete kadar okunacak olan ayet-i kerimelerle onları bir nevi, bizim ifademizle takdir ediyor, yaptıkları davranışları övüyor âlemlerin Rabbi olan Allah (cc).

Peygamber (sas) vefanın en güzel örneklerini hem hayatıyla hem mübarek sözleriyle bize göstermiş ve tavsiye etmiştir. Mekke fethedildikten sonra, yaklaşık sekiz yıllık aradan sonra, sekiz yıl önce hicret etmek zorunda kaldığı, İslam'ı yaşayamadığından âdeta bir boğulma hissine maruz kaldığından dolayı sahabesiyle beraber, İslam'ı yaşayamamamın neticesinde Yesrib'e hicret edip Yesrib, Medine-i Münevvere ismini aldıktan sonra, sekiz yıl sonra on bin civarındaki arkadaşıyla Mekke'yi kan

dökmeden fethetmiş, devesinin üzerinde muzaffer bir komutan gibi değil, âdeta secdede bir kul olarak Mekke-i Mükerreme'ye girmiş, Medine'den kendisiyle birlikte gelen ensar, Müslümanlar, Medineli Müslümanlar, Peygamber (sas) artık bundan sonra kendi memleketinde, doğup büyüdüğü, peygamberlikle şereflendirildiği topraklarında, Beytullah'ın, yeryüzünde insanlar için kurulan ilk beytin etrafından oturmaya devam eder, artık Medine'ye geri dönmez, şeklinde konuşmuşlar. Bu konuşmalar Hz. Peygamber'in (sas) kulağına gidince, *“Olur mu öyle şey! En zor zamanda siz bana sahip çıktınız. Ben size hicret ettim, hayatım sizinle beraberdir, ölümüm de sizin aranızdadır.”* buyurmak suretiyle vefanın ne olduğunu, vefanın nasıl gösterilmesi gerektiğini hem yaşayarak hem de mübarek sözleriyle bizlere işaret etmiştir.

İki ayet-i kerimeye işaret edip sözlerimi tamamlayacağım kıymetli takipçilerimiz. Cenab-ı Hak (cc) Hac suresi 11. ayet-i kerimede, şartlı kulluk edenlerden bahseder, yani Allah'a vefa gösterilmesi gerekirken, her halukârda, her şartta, bollukta da darlıkta da, varlıkta da yoklukta da kendisine vefa gösterilmesi gerektiğini işaret ederken pek çok ayet-i kerimede bir insan tipinden bahseder Hac suresi 11'de: *“وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يْعْبُدُ اللَّهَ عَلَىٰ حَرْفٍ”* “İnsanlardan bir kısmı Allah'a şartlı kulluk eder, ucundan kıyısından kulluk eder; kendisine bir menfaat isabet ederse onunla mutmain olur, bir imtihana tabi tutulursa bir zorlukla karşı karşıya kalırsa dininden, imanından, manevi değerlerinden vazgeçer, dünyasını da ahretini de perişan eder, büyük bir zarara uğratar” buyuruyor. Böyle bir insan tipinin vefalı biri insan olmayacağına işaret ediyor Rabbimiz (cc).

Yine Ankebût suresi 10. ayet-i kerimede: *“وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ”* İnsanlardan Allah'a iman ettiğini söyleyenler vardır. Allah yolunda bir eziyetle, bir sıkıntıyla karşı karşıya

kaldığında, bir sıkıntıya uğratıldığı zaman, insanlardan gördüğü işkenceyi, insanlardan gördüğü baskıyı Allah'ın azabı gibi sayıp, döndüğünden bahsediyor. Bunu da vefasız, olmaması gereken bir insan tipi, bir insan karakteri olarak Rabbimiz önümüze koyuyor.

Bizim üzerimize düşen, her hâlükârda vefamızın gereği olarak teslim olmaktır, sadakat göstermektir, Rabbimize razı olduğu iyi bir kul olmaktır. Peygamber'in (sas) ahlakını yaşayan iyi bir ümmet olmaktır. Anne babasına karşı vefa gösterip de Allah'ın rızasının onların rızasında saklı olduğunu bilerek onlara karşı vazifelerimizi yerine getirmektir. İyi bir akraba olmaktır, iyi bir komşu olmaktır, iyi bir esnaf olmaktır, iyi bir insan olmaktır. Hangi işle meşgul oluyorsak olalım, ağzımızdan yalan, gıybet, haram çıkmadan, gözümüz harama değmeden, elimizden kimse zarar görmeden kursağımızdan aşağıya bile bile bir lokma haram geçirmeden Rabbine, Peygamberine, insanlara, kâinata vefalı bir kul olarak yaşamaya gayret etmektir.

“Peygamberimiz ve Vefa Toplumu” başlıklı Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumunun vefamızın güçlenmesine katkı sunmasını Cenab-ı Hak'tan niyaz ediyorum. Hem altı oturum boyunca tebliğ sunacak olan 31 hocamıza hem de benzer tebliğlerden dolayı, aynı konuda birden fazla bildiri gelmesinden dolayı sunma imkânı bulamayan ama sempozyumumuza gerek yurt içinden gerekse yurt dışından katkı sunmuş olan bütün hocalarımıza teşekkür ediyorum. Emeklerinin, çabalarının, gayretlerinin Rabbimiz katında makbul olmasını niyaz ediyor, sempozyumumuzun tekrar hayırlı olmasını diliyor, bütün katılımcılarımıza saygılar sunuyorum.

TAKDİM

Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı ve Sempozyum Düzenleme Kurulu Başkanı Sayın Dr. Burhan İŞLİYEN Hoca'mıza hem sempozyumun düzenlenmesindeki emekleri hem teşekkürleri hem de konuşmaları için şükranlarımızı sunuyoruz.

Kıymetli izleyicilerimiz, şimdi sizleri Diyanet İşleri Başkanımız Prof. Dr. Sayın Ali ERBAŞ Hoca'mızın hitaplarıyla baş başa bırakıyorum.

Prof. Dr. Ali ERBAŞ

Diyanet İşleri Başkanı

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ.

الحمد لله رب العالمين. والصلاة والسلام على رسولنا محمد وعلى آله
وصحبه أجمعين.

Bizleri yaratan, imanla müşerref kılan, vahiyle yolumuzu aydınlatan Yüce Rabbimize sonsuz hamd ü senâlar olsun. Rabbimizin davetini ve rahmet mesajını getiren bütün peygamberlere ve özellikle hatemü'l enbiya Hz. Muhammed Mustafa'ya sonsuz salat ve selam olsun.

Değerli Hocalarım, kıymetli katılımcılar,

Sözlerime başlarken, hepinizi hürmet ve muhabbetle selamlıyorum. Allah'ın selamı, rahmeti ve bereketi üzerimize olsun. Yüce Rabbimiz sempozyumumuzu hayırlara vesile eylesin.

Malumunuz olduğu üzere bu sene Mevlid-i Nebi vesilesiyle “Peygamberimiz ve Vefa Toplumu” konusunu konuşuyoruz. Zira vefa, başta âlemlerin Rabbi olan Allah olmak üzere insanın toplumla ve tüm varlıkla olan ilişkisinde çok önemli bir yere sahiptir.

Vefa; sevgi, şefkat, merhamet, adalet gibi değerlerin anahtar kavramıdır. Tutarlı bir kişiliğin, sağlam bir karakterin, güvenli bir toplumun ve huzurlu bir dünyanın en belirgin işaretidir.

Peygamber Efendimiz bir hadis-i şerifinde “لَا إِيمَانَ لِمَنْ لَا” buyurmaktadır. Yüce Rabbimiz de

⁴^y ayetiyle, iman, emanet ve ahde vefa arasındaki kuvvetli ilişkiye işaret etmektedir.

Vefa konusunda, öncelikle insanı en güzel şekilde yaratan ve her türlü nimeti onun emrine amade kılan Allah’a karşı vefa akla gelmelidir. Yüce Rabbimiz; *بَلَىٰ مَنْ أَوْفَىٰ بِعَهْدِهِ وَاتَّقَىٰ فَإِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ* وَمَنْ أَوْفَىٰ بِمَا *الْمُتَّقِينَ* ayetiyle ahbine vefa gösterenleri sevdiğini, *عَاهَدَ عَلَيْهِ اللَّهُ فَسَيُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا* ayetiyle de ahirette onlara büyük bir ecir vereceğini beyan etmektedir. Diğer yandan Yüce Allah:

إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولَٰئِكَ لَا خَلَاقَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ وَلَا يَكْلِمُهُمُ اللَّهُ وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ

ayetiyle, kulluk ahbine vefasızlığın ahiretteki acı sonucunu çarpıcı bir üslupla hatırlatmaktadır. Allah Resûlü’nün pek çok hadis-i şerifinde ise ahde vefasızlık bir nifak unsuru ve münafıklık alameti olarak tanıtılmaktadır.

Değerli Kardeşlerim,

Bugün yaratıcıyla bağı, hakikat düzleminde kuramayan insanlık, anlam ve ahlak sorunları içinde bocalamaktadır. Dünyaya, imar ve ıslah sorumluluğuyla değil tahakküm duygusu ve tamah-kâr bir anlayışla yaklaştığı için bireysel, toplumsal ve küresel krizlerle karşı karşıyadır. Bugün insanlık, nimete, adalete, ölçü ve tartıya vefa göstermediği için dünyanın bir tarafı şatafat ve sefahat içerisinde, diğer tarafı mahrumiyet, yokluk ve açlık içerisinde. Bugün insanlık samimiyet, sadakat, güven, fedakârlık, yardımlaşma ve dayanışma gibi değerleri yitirdiği için huzur ve güveni kaybetmek üzeredir. Dolayısıyla bireysel bunalımlardan ailevi sorunlara, toplumsal yozlaşmadan çevresel krizlere kadar insanlığın sorunlarına çare bulmak için öncelikle “ahlaki ve hukuki değerlerin” inşasından başlamak gerekir. Bu bağlamda ve-

fanın egemen olduğu toplum, huzur ve güven toplumu olacaktır.

Kıymetli misafirler,

Dinimiz İslam'ın en temel gayesi ve Sevgili Peygamberimizin en büyük gayreti, ahlaklı birey ve faziletli bir toplum inşa etmektir. Kur'an'ın evrensel hükümleri bunun içindir. Sünnet-i seniyyenin rehberliği buna matuftur. Kur'an'ın ve sünnetin rehberliğinde şekillenen Asr-ı Saadet, bu idealin en somut tezahürüdür.

Peygamber Efendimiz, vahyin rehberliğinde Medine-i Münevvere'de iman, adalet, merhamet ve güzel ahlak üzerine bir vefa toplumu inşa etmiştir. Ahde vefanın, sadakatin, paylaşmanın, dayanışmanın en güzel örnekleri, orada vücut bulmuştur. Onun inşa ettiği toplumda Müslümanlarla beraber gayrimüslimler de huzur ve güven içinde yaşamıştır. O, daha huzurlu ve daha adil bir dünyanın mümkün olduğunu bütün insanlığa göstermiştir.

Peygamberimizin sünneti ve tavsiyeleri, insanlık için ebedî kurtuluş pusulasıdır. Onun örnek hayatı, cehaletin ve asabiyetin karanlığından ilmin ve irfanın aydınlığına çıkmak isteyenlerin en büyük kılavuzudur. Çünkü Kur'an-ı Kerim, onun şahsında, yaşanan bir hayata dönüşmüştür. İslam'ın yeryüzüne hayat veren, insanlığa umut olan ilkeleri, onun şahsında vücut bulmuştur. Mülkün temeli olan adalet, onunla kaim olmuştur. Onun inşa ettiği vefa toplumunun en bariz karakteri, vahdettir, uhuvvettir, meşve-rettir, muhabbettir. Onun toplum anlayışında ırkçılığa, asabiyete ve taassuba asla yer yoktur. Onun inşa ettiği vefa toplumunda imanın izzeti ve insanın onuru her şeyin üstündedir.

Unutmayalım ki bugün yeniden bir vefa toplumu inşa ederek yaşadığımız çağı Asr-ı Saadet'e dönüştürmek bizim elimizdedir. Bunun için Sevgili Peygamberimizin örnek hayatından alacağımız ilhamla İslam'ın hakikatlerini çağın idrakine sunmalıyız. Meselelerimizi basiret ve ferasetle çözerek milletimiz, nesille-

rimiz ve tüm insanlık için daha güzel bir gelecek hazırlamanın gayreti içinde olmalıyız. Bu uğurda yılmadan, yorulmadan samimiyetle, azimle ve sebatla mücadeleye devam etmeliyiz.

Bu duygu ve düşüncelerle, vefa toplumunun inşasında nebevi rehberliği insanlığa tanıtacak olan bu sempozyumun istifadeye medar olmasını Rabbimden niyaz ediyorum. Başta tebliğci ve müzakereci hocalarımız olmak üzere tüm katılımcılara ve emeği geçen herkese teşekkür ediyorum.

TAKDİM

Prof. Dr. Sayın Ali ERBAŞ Hoca'mıza, hitaplarından dolayı teşekkürlerimizi arz ediyoruz.

Muhterem izleyicilerimiz, şimdi de eğer bağlantımız hazırsa "Peygamber Efendimiz ve Vefa" başlıklı sempozyum açılış konferansı için sözü Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Emekli Öğretim Üyesi Prof. Dr. Sayın Mustafa FAYDA Hoca'mıza bırakmak istiyorum.

Buyurun sayın hocam.

AÇILIŞ KONFERANSI

“PEYGAMBER EFENDİMİZ VE VEFA”

Mustafa FAYDA

Prof. Dr. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Emekli Öğretim Üyesi.

Bismillahirrahmanirrahim.

Diyanet İşleri Başkanlığının Resûlullah Efendimize vefasını gösteren bu çalışmalar dolayısıyla, şahsımı bu konuşmayı yapmak üzere davet eden başta Diyanet İşleri Başkanı Prof. Dr. Ali ERBAŞ Hoca'mıza, Sempozyumu Düzenleme Kurulu Başkanı, Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı Sayın Dr. Burhan İŞLİYEN Hoca'ma, Din Hizmetleri Genel Müdürü Bünyamin ALBAYRAK'a ve emeği geçen bütün arkadaşlarımıza, kardeşlerimize teşekkür ederek sözlerime başlamak istiyorum.

Efendim, Allah vefalı, peygamber vefalı, ümmet vefalı. Kime vefalı; vefa gösterilmesi gereken herkese, her şeye vefalı. Ben-denize bu teklifi lütfettikleri zaman, birkaç senedir üzerinde durduğum Resûlullah Efendimiz ile müminin arasındaki münasebeti temelden ele alan üç önemli peygamberânî vazifeye atıf yaparak konuşmama başlamayı düşündüm.

Allah, insanları bu dünyaya imtihan için göndermiş ve imtihan düzenini çok iyi kurmuş. Bu kurduğu imtihan düzeninin temelinde insanın hem eşref-i mahlûkat olarak yaratılması hem de imtihana tabi tutulması vardır. İnsanın bu imtihanı kazanabilmesi için Cenab-ı Hak insana verdiği nefsin özelliklerini gözümüzün

önüne sererek bizi nefsimizi arındırma vazifesiyle mükellef kıldığını görüyoruz.

Şems suresinde hepimizin bildiği ayet-i kerimelerle bu konuya giriş yapmak istiyorum. Allah, güneş başta olmak üzere bazı şeylere yemin ettikten sonra “وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا” “nefse ve ona düzen verene” diye de yemin ediyor. “قَالَهُمَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا” “ona kötü ve iyi olma yeteneklerini yerleştirene...” Ki, iki alternatifli diyor ondan sonra Allah, beyan ediyor “قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا” alternatifin biri bu. Nefsini arındıran elbette kurtuluşa ermiştir. Diğeri, arındırmayan. “وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا” onu kötülöklere boğan da ziyan etmiştir buyuruyor. Allah, insanın nefesine, insanın şahsiyetini iğva etmesi için şeytana da imkân tanımıştır kıyame-te kadar. Onunla ilgili ayet-i kerimede “لَا غُورَ لَهُمْ” “onları iğva edeceğim” diye Allah kendisine izin veriyor; hem huzurundan kovuyor hem de bu izni ona veriyor.

Bu arada insana da bazı lütuflarda bulunuyor, nefsinin bu durumu yanında. Nedir onlar: Akıl veriyor. “وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي” ruhundan bir parçayı bizim ruhumuzu yaratırken kullanıyor. Ben bunu böyle anlıyorum çünkü bizim ruhumuz da yaratılmıştır. Allah’ın ruhu ise ezelidir. O ezeli ruhtan bize lütuflarda bulunmuştur. Bunun hakikatının nasıl olduğunu anlamamız mümkün değil. Bunun dışında ne lütfetmiştir? Peygamber göndermiştir, kitap göndermiştir, din göndermiş ve insana fücür veya takvayı seçme irade ve hürriyetini vermiştir.

İşte, bu ayet-i kerime çerçevesinde bizim nefs terbiyesinin hayatımızın kurtuluşunun esası olduğunu anlıyoruz ve Cenab-ı Hak bu vazifeyi insana yüklerken imtihanı kazanıp kazanmaması için:

تَبَارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ
وَالْحَيَاةَ لِيُبْلُوَكُمْ أَنِ كُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا

pacaksınız diye sizi imtihan için yarattım.” Ölümü ve hayatı bunun için yarattım, buyuruyor.

Binaenaleyh, insana yüklenen bu vazifeyi şimdilik bir tarafa koyalım ama Allah’ın lütuflarını unutmayalım.

Şimdi, sıra Peygamber Efendimize geliyor. O bizim bu imtihanımızın, bu nefis terbiyesinin neresinde? Biliyorsunuz mümin olan insan için Peygamber Efendimizin birkaç önemli vasfı var ki bunların hepsiyle biz Peygamberimize iman ederiz, itaat ederiz, örnek alırız ve canımızdan ve her şeyden -Allah hariç- en çok onu severiz, bize en yakın olan ona inanırız. Peygamber Efendimizin bu vazifeleri içerisinde bizim odaklanmamız gereken nokta “قَدْ أَفْلَحَ مَنْ رَزَّاهَا” da Resûlullah Efendimizin nerede durduğudur. Bu konuda bizim için ne ifade ettiğidir. İzin vererseniz buna giriş yapmak istiyorum.

Üzerinde durulması gereken önemli bir nokta, Peygamber Efendimizin iki grup tebliğ vazifesi ve peygamberlik vazifesiyle mükellef olduğuna dikkati çekmek istiyorum. Bunlardan birisi, şu ayet-i kerimedir: “وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِّلنَّاسِ بَشِيرًا وَنَذِيرًا” وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ Biz seni bütün insanlara ancak müjdeci ve uyarıcı olarak göndermişizdir fakat insanların çoğu bunu bilmez.” Sebe suresi 28’inci ayet. Burada Peygamber Efendimizin bütün beşeriyete peygamber olarak gönderildiğini hatırlatarak bu ayet-i kerimenin delaletini açıklamak istiyorum. Ne buyuruyor burada Allah? Kur’an-ı Kerim’de birçok ayette tekrar edilir bu. İnsanlara Allah’ın bir olduğunu ve kendisinin Allah’ın elçisi olduğunu tebliğ ettikten sonra buna inananların ebedî hayatının kurtulacağını, inanmayanları ise nebi sıfatıyla uyararak onların ebedî hayatının felaket olacağını haber veriyor.

Burada, bir başka terim daha devreye giriyor. O da Peygamberimizin ümmeti meselesi. Müslümanlar, muhacir ve ensar diye ikiye ayrılıyor. Onun dışında Arap kabilelerinde henüz Müslü-

man olmayan kimseler var. Onların içlerinden bir ikisi münafık olacak, siyerden bunu biliyoruz. Bir de Yahudiler var. Peygamber Efendimiz Medine Sözleşmesi diye meşhur olan, bir devletin temellerinin atılmasına da esas teşkil eden metinde bakınız ne buyuruyor: “Ennehüm –yani bütün bu zümreler, Yahudiler ve Müslim olanlar dâhil- ümmetün vahidetün mindûninnas. “Diğer insanların dışında bunlar bir ümmet meydana getirirler” diyor. İşte biz bundan hareket ederek, Peygamber Efendimizin ümmetini ikiye ayırırız. Bunlardan birisi, Peygamber Efendimiz, şu ayet-i kerime:

مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِّن رِّجَالِكُمْ وَلَكِن رَّسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ
 “peygamberlerin sonuncusu.” olarak bildiriliyor. Peygamberlerin sonuncusu demek, kıyamete kadar bir daha peygamber gelmeyecek demektir. O zaman ümmeti davetin içerisine bugün yaşayan bütün insanlar girmektedir ve kıyamete kadar da girecektir.

Peygamberimiz, dine daveti kabul edilmeyenler olunca çok üzüldüğü, Mekkeli müşriklere dini tebliğden sonra Allah kendisini ikaz ediyor. İmamımız Maturidi, Peygamber Efendimizin zelle meselesini ele alırken en çok Allah (cc) bu tenkidi üzerinde duruyor. Çünkü Resulullah Efendimizin bu tenkidi onun insanlara çok düşkün ve peygamberlik vazifesini iyi yapmaya odaklanmış bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Özellikle bu hususu öne çıkararak meseleyi ele alır ve konuyla ilgili diğer şeylerden bahsetmeyi lüzumlu görmez.

Allah (cc) bu durumda Peygamberimizi şöyle uyarıyor: “Niye üzülyorsun onlar dini kabul etmedi diye?” İşte, bizim, Peygamber Efendimizin ümmeti olarak bu tarifi yaparken ilk defa ümmet-i daveti kastederek söylüyoruz. Çünkü biraz sonra okuyacağım dört ayette tekrar edilen üç peygamberânî vazife var ki bunlar da ümmet-i icabet için Resûlullah Efendimiz tarafından yerine getirilmiştir.

Hiç şüphe yok ki Kur'an-ı Kerim'de Peygamber Efendimizin yükümlülük altında olduğu çok ayet-i kerime var. Bu üçünün dört ayette beraberce zikredilmesi, bize Resûlullah Efendimizin ümmet-i icabete karşı peygamberânî vazifelerin önemli olduğunu gösteriyor ve dikkatimizi çekiyor.

Bu ayetlere geçmeden önce, özellikle “قُلْ” (De ki) emriyle Peygamberimize Yüce Allah'ın çok emirler verdiğini unutmamız lazım. Bunları yok farz ederek ben bu üç vazife üzerinde duran bir insan değilim çünkü bizi dinleyenlerin yanlış anlamasından Allah'a sığınırım. Şimdi zikredeceğim dört ayette tekrar edilen vazifeler, Peygamber Efendimizin bu ümmeti, ümmet-i Muhammed'i, yani ümmet-i icabeti nasıl yetiştirdiğini ve daha da önemlisi Cenab-ı Hakk'ın Şems suresinde okuduğumuz “قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا” ile nasıl bağlı olduğunu, bağ kurduğunu göstermek istiyorum.

Bu ayet-i kerimelerin birisi Bakara suresinde, biri Âl-i İmrân 164, diğeri de Cuma suresi 2'dir. Burada, bu ayet-i kerimleri okumadan evvel yine birkaç izahat vermek iktiza ediyor. Birinci izahat: Bu üç vazifeyi Allah, bu ayetlerin birinde –ki İbrahim'in (as) duası olarak meşhurdur bu- üç vazifedeki sıralamayı, diğer üç ayette ikinci ile üçüncüyü yer değiştiriyor. İkinci mesele: Biliyorsunuz Resûlullah Efendimiz “benim ceddım İbrahim'in duası, kardeşim İsa'nın müjdesi ve anacağımın rüyasıyım” diyerek kendi dünyaya gelişıyla ilgili serüveni ifade eder. İşte, İbrahim aleyhisselamın duasını okuyacağım şimdi:

Bakara suresi, 129: “رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ” Bundan sonra okuyacağım kelimelere lütfen dikkat edin. Dinleyicilerimizin içinde Arapça bilen hocalarımız olduğunu biliyorum, bunun dışındaki dinleyiciler için de meallerini vereceğim ayet-i kerimelerin. Üç fiil, fiili muzari geçiyor “yetlu, yuallım, yüzekki.” Bu üç fiil, nekre isimden sonra geldiği için sıfat manası verilecektir.

”رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ“
 Bakın, “قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا” yı unutmayacaksınız. Burada da Allah
 “yüzekkihim” diyor. Şems suresindeki “zekâ”nın mef’ulü, tüm-
 leci nefis, burada ise “hüm” yani onlar. Ben sınıfta talebelerime
 bu ayeti okuduğum zaman kızım, oğlum, bu “hüm”ün içinde siz
 var mısınız diye soruyorum arkadaşlar. Allah razı olsun, “yokuz”
 diyen hiç çıkmadı; benim ikazlarım ve anlatış üslubum onları
 müspet ve doğru cevap vermeye yönelttiyse Allah’ıma şükre-
 diyorum. İnşallah bunu Türkiye’de bu konunun kitaplarda pek
 ele alınmadığını gördüğüm için, bütün mümin kardeşlerimi bu
 Kur’anî dikkati, Peygamberimizle ilgili ve müminlerle ilgili yani
 hepimizle ilgili bu konunun üzerinde düşünerek, Peygamberi-
 mizin bu vazifeleri nasıl yaptığına dair daha çok çalışma yap-
 malarını temenni ediyorum. Şimdi, manasını okuyorum ayet-i
 kerimenin: “Rabbimiz! İçlerinden onlara bir peygamber gönder;
 onlara âyetlerini okusun, kitabı ve hikmeti öğretsin ve onları her
 kötülükten arındırsın. Şüphesiz, sen mutlak güç sahibisin, hüküm
 ve hikmet sahibisin.”

Demek ki Peygamber Efendimize İbrahim aleyhisselamın
 duasında, bu ayet-i kerimede üç peygamberânî vazife geliyor;
 Allah’ın ayetlerini okuyan, kitabı ve hikmeti öğreten ve onları
 arındıran.

Şimdi, diğer ayet-i kerimelere geçiyorum. Bakara suresinin
 151’inci ayetinde: “كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِنْكُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ”
 آيَاتِنَا وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُهُمُ مَا لَمْ تَكُونُوا
 تَعْلَمُونَ” Nitekim aranızdan size bir peygamber gönderdik. O size
 ayetlerimizi okuyan, sizi arıttı temizleyen, size kitabı ve hikmeti
 öğreten, yine size daha önce bilmediklerinizi öğreten bir pey-
 gamberdir.” Âl-i İmrân suresinin 164. ayetinde ise Cenab-ı Hak
 peygamber göndermenin insanlara bir lütuf olduğunu ifade ede-

rek başlayan ayet-i kerimeye dikkat etmemiz gerekiyor. Dedik ki imtihan için yarattığı insana peygamber göndererek Allah yol gösterip lütufta bulunuyor. Bizde bazıları, “Allah şeytanı niye yarattı?” diyor. Yani Peygamberi göndererek lütufta bulunduğunu unutuyorlar. Allah imtihan yapabilmek için insanı bu iki ayrı tercihi iradeleriyle seçip imtihana girmeleri ve imtihanda muvafak olmalarını, başarısız olanların da cezalandırılacağını bildirmiştir. İmtihan düzenini çok iyi kurmuş Cenab-ı Allah, o her şeyi iyi yapar zaten. Bu imtihan düzenine bakın, bu ayet-i kerime Allah ne buyuruyor: “لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْ أَنفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِن كَانُوا مِن قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ” “Ant olsun ki içlerinden kendilerine Allah’ın ayetlerini okuyan, onları arındıran ve onlara kitap ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle Allah müminlere büyük bir lütufta bulunmuştur. Hâlbuki daha önce onlar apaçık bir sapıklık içinde bulunuyorlardı.”

Son ayet-i kerime, Cuma suresi 2’nci ayette ise Allah bakın nasıl ifade buyuruyor:

هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِن كَانُوا مِن قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ” Ümmilere kendi içlerinden onlara ayetlerini okuyan, onları arındıran, onlara kitabı ve hikmeti öğreten bir elçi gönderen odur. Oysa onlar daha önce apaçık bir sapıklık içindeydiler.

Bu ayet-i kerimelerin okunmasından ortaya çıkacak netice, Peygamber Efendimizin üç peygamberânî vazifeyi ifa etmek üzere peygamberlik vazifesini yaptığını görüyoruz. Şimdi, bu üç vazifeyi müminlerin hayatına nasıl geçirdiğine dair biz gerek hadisleri gerek tefsir bilgilerini, Kur’an ayetlerini okuyan, okutan hocalarımız gerekse hadis ve siyer bilgisi üzerinde duranlar,

Peygamber Efendimizin yirmi üç yıla yaklaşan bir süre içinde peyderpey nazil olan Kur'an ayetlerini ve surelerini insanlara okuduğunu çok iyi anlatabiliriz. Peygamberimin bu vazifesi kültürümüze çok iyi yerleşmiş bir konudur. Bunu, diğer vazifeye geçmeden evvel bir açıklamayla diğerlerinde de bu hizmet ve vazifeyi nasıl İslam medeniyet tarihinde müesseseseleşmiş olduklarına da işaret etmek istiyorum ve Diyanet İşleri Başkanlığımızın bu hizmetleri yaptığına vurgu yapmak istiyorum.

Biliyorsunuz, Kur'an-ı Kerim'in tilavetini peygamberimiz vahiy geldikçe Mescid-i Nebevi'de önce erkeklere sonra hanımlar tarafına geçerek onlara tebliğ eder, namazda sesli olan akşam, yatsı ve sabah namazlarında bu ayetleri okur, yeni gelen müminlere tebliğ ederken okur, güzel sesli sahabilerine okutarak kendisi de dinler. Peygamber Efendimizin Veda hutbesinden daha uzun konuşması yoktur. Niye biliyor musunuz çünkü onun konuşmalarında hep Kur'an-ı Kerim ayetleri yer almıştır. Onun için bizim vaizlerimiz gibi konuşması Peygamberimizin hiç yoktur, hep Kur'an-ı Kerim ayetleri vardır. Onun için yeni inenler dâhil, Kur'an-ı Kerim ayetleri sık sık tekrar edilir. Aynı zamanda biliyorsunuz her yıl Ramazan ayında o zamana kadar nazil olan ayet-i kerimeler ve sureler Cebrâil'le birlikte okunarak Kur'an-ı Kerim'in inen surelerinde yanlışlık, eksiklik, bir zaaf olmaması sağlanır. Peygamber Efendimizin biliyorsunuz en son 10. yılda, hicret yılında, Veda Haccı'ndan önceki Ramazan'da iki defa bu tekrarı yaptığını biliyoruz. Bugün Müslümanlar tarihte olduğu gibi, Kur'an-ı Kerim'i okumakta, Ramazan'da hatimler yapmaktadır. Biz Türkler tarihte tilaveti Kur'an için darü'l huffaz, darü'l-kurrâ, bugün de Kur'an kursları yapmışızdır. Kur'an-ı Kerim'in bu peygamberânî vazifesini ümmet üstlenmiştir. Türk Milleti de bu vazifeyi çok iyi yapmaktadır. Yalnızca Kur'an-ı Kerim'in öğrenilmesi, hıfzıyla da yetinmemektedir Diyanet İşleri Başkanlığı. Şimdi hanım arkadaşlar da aşere, takrib ve tayyibe okutulmaya

başlamışlar duyuyorum. Bu talim ve terbiyeye vakıf olan, tilave-ti Kur'an'a, Diyanet İşleri Başkanlığının peygamberânî vazifeye yakışan bir şekilde bu işi yerine getirdiğini biliyorum.

İkinci vazifeye gelince, İbrahim aleyhisselamın duasındaki sırayı takip ederek, muallim. Burada da bazı problemleri var Müslümanların, bugüne kadar çözemiyoruz, bunu nasıl çözeceğiz gerçekten bilmiyorum. Ama talim, dinin öğretilmesi, Peygamberimizin burada muallim olmasını biz derslerimizde de iyi anlatırız. Peygamber dini öğretmiştir, hem de yaşayarak öğ-retmiştir. Peki, onun vazifesi önce Kur'an'ı kendi şahsında yerine getirmektir. Bununla ilgili belki başka ayetler üzerinde durulabi-lir ama şu kadarını söyleyelim: Peygamberimiz kitabı öğrettiği gibi, hikmeti de öğretmiştir. Hikmet konusunda Müslüman âlim-ler fevkalade ihtilaf içindedirler. Bir kısmı hikmeti, "Kur'an" diyerek işin içinden çıkmışlardır. Bir kısmı ise hikmeti, Kur'an ayetlerine dayanarak Allah yalnız peygamberlere değil istediği insana hikmet verebileceğini ama en önemlisi ve daha önemli-si benim için, Allah'ın şimdi okuyacağım ayet-i kerimede kitap gibi hikmeti de inzal buyurduğunu, vahiy mahsulü olduğunu gö-rüyoruz. "وَأَنْزَلَ اللَّهُ عَلَيْكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ" Onun için imamımız Maturidi, bu konudaki tartışmalarımız bir kenarda, İmamımıza sülûk ederek çözmek istiyorum ben. Üç çeşit vahiy var: Biri Kur'an vahyi, diğerleri ise açıklama ve beyan vahyi ve yol gös-terme vahyi olarak ifade ediliyor. Bizde, bazı iddialı arkadaşları-mız Peygamberimizin Kur'an dışında vahiy almadığı konusunda çok sert görüşlere sahipler. Bunun doğru olmadığına inanmak için ben şahsen bir görüşümü dinleyenlerle paylaşmak istiyorum. Allah, ben size şah damarınızdan yakınım diyecek, Peygambere de "habibim" diyecek ama bu Peygamber Rabbiyle vahiy dışında hiçbir bağı olmayacak! Böyle bir mantık Kur'an ruhunda yok arkadaşlar. Yani, bir Müslüman "ben şah damarından yakınım" dediği zaman Rabbini, ne hissettiğini kendi düşünüp belki bir

gün onu, onun ilham ettiğini duyacak hâle gelmesinin mümkün olduğunu düşündü mü insanlar? Bunu Peygamber Efendimiz için düşünersek ki İmamımız Maturidi düşünmüş bunu, Hz. Peygamber'in Kur'an vahyi dışında iki ayrı vahiy daha aldığını Yusuf Şevki Hoca'mızın TDV İslam Ansiklopedisindeki "vahiy" maddesini okuduğunuzda göreceksiniz. Şimdi, İmam Maturidi'nin hem Kitâbü't Tevhid'i hem de Te'vilâtü'l Kur'an adlı dev tefsiri basılmıştır. Türkçesi de vardır. Dinleyenlerimi bu konularla ilgili ayetlerin tefsirini okuyarak takip etmelerini istiyorum çünkü bu konuda da Türkiye'mizde çok ihtilaf bulunmaktadır. Diyanet İşlerinin bu konudaki tercihlerine de ben İmam Maturidi'nin görüşlerine uygun olduğu için uymaktayım.

Hız. Ömer çalışmış bir insan olarak, burada bir konuyu söyleyerek dikkatlerinizi çekmek istiyorum. Muvâfakat-ı Ömer'i herkes bilir, kime sorsanız Hız. Ömer'in Muvâfakatı'ndan belki bir iki de örnek verir. Ulema, bu örneklerin sayısında anlaşıyor. Örnek üçten fazla lakin bir türlü çözemiyoruz. Hız. Ömer için bir başka şey daha var, onu hiç anlatmıyor bizim hocalarımız. Niye anlatmıyorlarsa ben hâlâ anlayabilmiş değilim arkadaşlar. Nedir o da biliyor musunuz; Peygamberimizin hadislerinde "muhaddis" kelimesi geçmez. Çünkü muhaddis, hadisle uğraşan ilim adamının teşekkülü Peygamber Efendimizden sonra vücut bulduğu için, hadisle uğraşan, bizim bugün muhaddis dediğimiz çok değerli, büyük İslam âlimlerinin hadislerde hiç zikri geçmez. Onların adları değil vazifesi geçmez. Hadisle uğraşan diye bir kelime, konkordansa bakıyoruz "muhaddis" yok. Ama onun yerine ne var arkadaşlar, o kelimenin ismi mef'ulü, "muhaddes" var. Muhaddes, ne demek? Kendisiyle konuşulan, ilham alınan demek arkadaşlar. Resûlullah Efendimiz buyuruyor ki "Her ümmetin bir muhaddesi vardır, bizim ümmetten de olacaksa -ki var- o Ömer'dir" diyor arkadaşlar. Ben Hulefa-yı Râşidin kitabındaki peygamber devrindeki dört halifeyi anlatır-

ken Hz. Ömer kısmında bunu elimden geldiği kadar yazmaya çalıştım.

Bunda da Peygamberimiz ile Allah'ın Kur'an dışında bağ kurmasının bir başka veçhesini anlamamız lazım. Buna ait bir örneği zikrederek görüşlerinizi yumuşatmak istiyorum. Benim görüşlerime yönelmenizi kolaylaştırmak istiyorum. Bugün, arkadaşlar, ezan-ı Muhammedî İslam'ın şiarı değil midir? Bu millet ezanın varlığı ve eskisi gibi okunmasının mücadelesini vermiş bir millet. Doğru mu? Doğru. Peki, ezan-ı Muhammedî nasıl okunmaya başlandı? Sahabilerin rüyası arkadaşlar. Ensardan Abdullah, namaza davet için neler yapılacağının konuşulduğu günlerde ezan kelimelerini içeren bir rüya görüp Peygamberimize anlatıyor. Peygamberimiz de bunu kabul ediyor. Hz. Ömer o sırada, o toplantıda hazır bulunanlardan. Ne diyor biliyor musunuz: “Ya Resulallah, aynı rüyayı ben de gördüm.” Onun için, Resûlullah Efendimizin ashabının gördüğü rüya ile amel edildi.

Rüya ile amelin Peygamberimizle ilgili bir başka örneğini de verebiliriz. Hudeybiye musalahasıyla ilgili sonuçlanan ve Allah'ın Fetih suresini indirdiği gelişmeler, Peygamberimizin rüyada ashabıyla umre yaptığını görmesi üzerine çıkılan seferin gelişmeleridir. Biz derslerimizde anlatırız, hocalarımız da anlatır, vahyin ilk gelme şekillerinin rüya-yı sadıka olduğunu biliyoruz. İlhamın vahiyden farkı şudur: İlham şahsın kendisini bağlar, ona inananı bağlar, bütün müminleri bağlamaz. Bu doğrudur. Ama ilham vardır. İnsanların rüyalarına da hükmetmek istiyor bazı âlim arkadaşlarımız. Yani, insafsızlık oluyor biraz. Arkadaşlar, yetişmesi, aynı zamanda Peygamber Efendimizin ilim ve hikmeti öğretmesiyle çok yakından ilgilidir. Allah bugün de “hikmeti istediğime veririm” ayeti mucibince hikmet sahibi insanlarımız elhamdülillah vardır. Biz bazen bunları biliriz, bazen bilmeyiz, geçeriz. Bunları bilmenin de belki bir edep ve erkânı vardır, bunu da ehline sormak lâzım.

Asıl bizi ilgilendiren Şems suresindeki “قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا” üçüncü vazifedir. “Yüzekkihim.” Bakın burada aynı fiil Peygamber Efendimize de bütün müminler için vazife olarak veriliyor. Yani burada Allah nefisini arındıran kurtuluşa erdi. Kur’an-ı Kerim’de “قَدْ أَفْلَحَ”lı çok ayet yok. “Muhakkak kurtuluşa erdi” diyor ayet-i kerime. “قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا” Müminûn suresinin başında var, bir de iki ayette daha kullanılmıştır (Tâhâ 20/64; el-A’lâ 87/14).

Nefsi arındırmak bu kadar önemli bir konudur. Binaenaleyh, Peygamberimize de müminlerin nefislerini arındırma vazifesi veriliyor. Bakın birinci vazife kıraat, ayetler okunarak yerine getiriliyor. Tilavetin mef’ûlü Allah’ın ayetleri; yuallimin tümlecî, kitap ve hikmet. Tezkiyede ise Peygamberimizin arındıracağı kimseler ümmet-i Muhammed. Onun için biz, Diyanet İşleri Başkanlığı olarak hadis-i şeriflerin ve bazı Kur’an ayetlerinin yeniden incelenerek Peygamberimizin tezkiye-i nefis için ashabına öğrettiği, uyguladığı, ikaz ettiği, teşvik ettiği, gördüğünde memnuniyetini ifade ederek yönlendirdiği tezkiye-i nefis faaliyetlerinin çalışılmasını çok arzu ediyorum.

Maalesef bu zamana kadar birçok arkadaşla doktora yaptır-dım, emekli olduktan sonra bunu fark ettim arkadaşlar. Onun için, ben, Diyanet Reisi hocama da söyledim, ben bir yerde konuşursam “yetli, yuallim, yüzekki”yi anlatmadan hiç konuşma yapmıyorum. Niye? Allah kırk senelik emeklerim esnasında bu işten gafil olduğumdan dolayı benim günahlarımı Allah affetsin niyazıyla. Bundan dolayı bu tezkiye-i nefis konusunu birkaç örnek vererek bu bahsi kapatıyorum, peygamberimizin vefası konusuna geçeceğim. Orada da bir panorama çizerek konuşmamı tamamlamak istiyorum.

Arkadaşlar, muallim için biz Türkler medreseler kurduk, bugün mektep, fakülte, üniversite kuruyoruz. “Yüzekkihim” için ise -tilaveti söyledim de bunları söylemedim- mektep ve medre-

seleri, zaviyeleri kurmuşuz. Bugün, 1925'ten beri medreseler ve tekkeler kapalı olduğu için bu vazifeyi, tezkiye-i nefis vazifesini Diyanet İşleri Başkanlığından bekleyemiyoruz, yapsa iyi olur veya yaparı bulsa. Benim dedem İslah-ı Medârîsten mezun, İmam Hatip Okullarının açılmasına çok hizmet etmiş bir insan. Mezun olduğu medrese modernleştirilmiş bir medresedir. 1909'da açıldı. 1914'te Hilâfet-i Âliye medresesine dönüştürülmüş, 1925'te de kapatılmıştır. İmam Hatip Okullarında bu ruhu vermeye çalıştı ve Peygamberimizin yüceliğine, ashabına bağlıydı. Bütün sahabileri Resûlullah Efendimizle ilgili varsa bütün sıhriyet bilgilerini sayar dökerti. Bunu şunun için söylüyorum: Bu konuda bizim zannedersem eğitim öğretimimizde bir eksiklik var.

Tezkiye-i nefis için Allah Peygamberimize yol gösteriyor, vazife veriyor. Bakın, bununla ilgili doğrudan doğruya Peygamberimize yüklediği bir vazifeyi dolaylı olarak insanların, müminlerin nefis terbiyesine yol veren, emir veren ayetlerin olduğunu hatırlatarak bu konuyu tamamlamış olalım. Nedir Peygambere verdiği emir? Tevbe suresi 103'üncü ayet, Allah Peygamberimize emrediyor ki:

”خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً“ onların mallarından zekât al. Tevbe suresinde 60'ıncı ayette zekâtın dağıtılacağı yerler geçer, orada da zekât yerine sadaka kelimesi kullanılır. Türk okuyucusu sadaka verdiği zaman infakı anlar, Kur'an'da sadaka eşittir zekât. Buna bazen meallerde dikkat ediliyor ama okuyucular okuduklarıyla zekât söylendiği zaman belki ters anlarlar diye vurgu yapmak istiyorum. Bakın, Peygambere emrediyor Allah. Ne buyuruyor: “Onların mallarından zekât al.” Neye yarayacak bu zekât? “tutahhiruhum ve tuzekkihüm” Yine ondan sonra gelen iki fiilin ikisinin de faili Peygamberimiz. Onları temizlersin, onları arındırır-sın. Neyle? Zekâtla. Çünkü insanoğlu pinti yaratılmış, nefsinde pintlilik duygusu daha hâkim. Bunu yenmesi lazım. Nasıl yenecek? Allah Peygambere “onların mallarından zekât al” emrini ve-

riyor. Onların mallarından zekât almak onları temizliyor. Nefsin, kendi mallarını başkasına vermeme, infak etme, yardım etme duygusunu engelleyen hâlini bildiği için onları temizleyesin ve arındırasın diyor. “Yüzekkihim”ın yanına bir de “tutahhiruhum” temizle fiilini vazife olarak veriyor Peygamberimize.

Bir başka destek olan ayet-i kerime, biliyorsunuz Hucurât suresinde:

“لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ” Bakın bu tamamen ahlaki bir prensip. Peygamberin sesinden daha yüksek sesle sesinizi yükseltmeyin, diyor Allah, müminleri terbiye ediyor. Başka bir terbiye ayeti de var yine Kur’an-ı Kerim’de. Peygamberimizin evine davete gelen ve yemekten sonra sohbeti uzatanlara Allah, “Peygamber sizi çağırdığında yemeği yedikten sonra evlerinize gidin” diyor. Peygamberin söyleyemediğini Allah söylüyor. Binaenaleyh, Kur’an-ı Kerim aynı zamanda birçok ayet-i kerimeyle yalnızca bilgi veren bir kitap değil, müminleri, insanları terbiye eden, arındıran, nefsin fucûr, fısk gibi kötülüklerine engel olan, nefis terbiyesine teşvik eden bir kitap olduğunu görüyoruz. Bundan dolayı bizim dinimiz zaten güzel ahlaklıdır. Güzel ahlak da nefsin terbiyesi, nefse hakim olmaktan geçer ve bu vazife Kur’an tarafından kula verildiği gibi, Peygamber Efendimize de verildiğini görüyoruz. Hepimizin bu nefis terbiyesinden geçerek iyi bir kul olmayı, hayatımızda Allah’ın bu imtihanından geçmeyi hepimize nasip etsin diyerek, Peygamber Efendimizin vefasına geçebiliriz.

Vefa ne demek? Sözünü, vadini yerine getirmek, yemini ni tutmak, bileğinin hakkını tam olarak vermek. Sözünde duran, emin, muhlis, borcunu ödeyen kişiye denir. Bu önemli bir ahlaki meziyettir. Ulvi bir meziyet olan vefa, özünde sadakat ve samimiyet gibi ahlaki değerleri barındırır. Kur’an-ı Kerim ve hadislerde güzel ahlaklı müminlerin güzel vasıfları anlatılırken onların ahde vefa gösterme özelliklerine vurgu yapılır.

Hemen burada karşımıza “ahit” kelimesi çıkıyor. Biraz sonra ahit üzerinde biraz duracağız; çünkü “vefa”yı “ahit”siz ele almak çok zor. Onların dışında da vefa var, ona da işaret edeceğim. Allah’a kullukta, anne babaya saygı, anlaşmalara riayet, yetim malını koruyup gözetmek gibi birçok konuda Peygamber Efendimizin vefalı olduğuna vurgu yapılmıştır. Hz. Peygamber tebliğ ettiği dine inanan, inanmayan herkes tarafından vefalı bir insan olarak bilinmiş, savaş dâhil hiçbir durumda ahdine vefasızlık yapmadığı, Allah’a kullukta ve nimetlerine şükürde, insanı tüm münasebetlerde ashabına ve ümmetine, kendisine hizmet edenlere, şehit olanlara, ailelerine ve çocuklarına vefalı olmuş, onları hayırla yad etmiştir. Peygamber Efendimiz yalnız mümin ve insanlara değil, bunun dışında Mekke’ye, Uhud Dağı’na, Kubâ’ya ve mescidine her hafta ziyarete gidiyor.

İslam ahlakının temel kurallarının Allah ile kullar arasındaki iman münasebetini düzenleyen değerlerden olan vefa, müminin Rabbiyle yaptığı ahitle yerine getirilmektedir. Böylece arkadaşlar, vefa ile karşımıza ahit çıkmaktadır. Başta da konuştu hocalarımız, Allah’ın ahdi var, peygamberlerden ahit almıştır. Başka kimden ahit almıştır? Bizden ahit almıştır. Bezm-i eleste -hafızımız okudu ayet-i kerimeyi gayet güzel- “elestü bi rabbiküm kâlû: belâ” demişiz. Kâlû Belâ demek, Allah bu verdiğiniz sözü ahirette önünüze koyacağım, diyor. Bana söz verip dünyada beni unuttursanız, bana eş koşarsanız, beni tanımayıp nefsi levvamenizin istediği yolda giderseniz sizi cezalandırırım, diyor. Binaenaleyh, Allah’ın vefası da böyledir. Ahit kelimesi ise arkadaşlar, Türkçemizde de bilinen bir kelimedir, oradan muahede yapılmaktadır. Bakın Allah, “الَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ” diye misakla bağ kurarak ahitlerini bozanları tenkit ediyor. Bakara suresinin 27. ayeti aynı zamanda vefanın yalnız ahitle değil, misak ile de alakası vardır. Mesela Allah peygamberlerden misak alıyor. وَإِذْ

”أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ” Bu konuya girersek Âl-i İmrân 81’deki ayetin anlaşılması üzerinde uzun konuşmak lazım ama biz buna Hz. Ali’nin yolundan giderek Peygamberimiz ortaya çıktığı zaman bütün peygamberlerin ona muhakkak iman etmeleri ve muhakkak yardım etmeleri hususunda Allah’ın misak aldığını biliyoruz. ”أَوْفُوا بِالْعُقُودِ” ayet-i kerimesi de bize ahitlere riayet edildiğini gösteriyor.

Bakın, bir ahit dedik, ahit anlaşma, muahede, iki taraflı. İşte, evlilik bir akit, tarihte yapılan akitler, borç alıp vermede yapılan... Bir de misak... Bunların hepsinde arkadaşlar, vaat ve ahitte vefa duygusunun cari olduğunu görüyoruz ki neredeyse hayatın pek çok yönünde yaptıklarımızda verdiğimiz sözde durmaktır.

Bir konuyu anlatarak bu konuya son vermek istiyorum. Ebu Cendel’le Peygamberimizin vakası... Hudeybiye Antlaşması’ndan sonra Ebu Cendel zincirlere bağlı çıkıp gelip Peygamberimize sığınıyor. Peygamberimiz ne diyor arkadaşlar “Hayır, ben anlaşma yaptım.” diyor. Sözünden dönmüyor ve onu alamıyor. Bir başka sahâbî, kaçıp Medine’ye geliyor. Peygamberimiz onu Kureyş’in ileri gelen iki adamına teslim etmek zorunda kalıyor, sözünde duruyor. Ama asıl ve son olarak vereceğim örnek Tevbe suresinde, müşriklerle ilgili. Cenab-ı Hakk’ın şirki Mekke’den ve Kâbe’den kesin olarak uzaklaştırılmasını emreden, başında besmele bulunmayan Tevbe suresi veya Berâe suresi diye bilinen 9’uncu surede, müminlerin yaptığı anlaşma çeşitleri iki çeşit. Mekke’nin fethinden sonra Müslümanlar bazı müşrik kabilelerin istediği zamana kadar Kâbe’ye girebileceğini söylemiş. Peygamberimiz putlardan temizlemesine mukabil, putperestlerin Mekke’ye girmesine fetih yılında engel olmamıştır. Ne zaman engel olunmuştur buna? Dokuzuncu senede, Hz. Ebu Bekir emir-i hac iken, Hz. Ali Efendimizi arkadan gönderiyor. Bunu da Tevbe suresinin nazil olmasından sonra Peygamberimiz, Hz. Ebu Bekir gittiği için arkasından

Hız. Ali'yi gönderiyor biliyorsunuz. Ama bu müşriklerle yapılan muahedelerin süresiz olanları ile süreli olanları Allah müminlerin verdiği söze riayet ederek, ikisi için ayrı ayrı hükümler veriyor. Yoksa müşrikler giremez diye Allah bitirip kesebilirdi. Nasıl yapıyor? Süresiz olanlara dört ay sonra -başka çare yok- dört ay size izin, diyor. Süreli olanlara ise süresinin sonuna kadar, sonra artık ya Müslüman olacakları ya öldürülecekleri yahut memleketlerini terk edip bir daha Harem-i Şerife, Kâbe-i Muazzama'ya müşriklerin girmemesi emri verilmiştir. Buradan da anlaşılıyor ki Allah, mümin kullarının verdiği söze riayet ederek Tevbe suresindeki bu iki ayrı ahkâmı indirmiştir. Dokuzda geliyorlar Hız. Ebubekir'le beraber. Onuncu senede, yani Peygamberimizin Veda Haccı'nda artık hiçbir müşrik bulunmayacaktır, diyerek onların Kâbe'ye girmelerinin yasak olması uygulamasına geçiliyor.

Burada, Hanefiler ile Şâfiîler iki farklı görüşler. Buna ait şunu söylemek istiyorum: Allah müşrikler bir daha Kâbe'ye gele-meyecek emrini veriyor, "müşrikleri nerede bulursanız öldürün." Onun için bu sure, katil ayetlerini ihtiva ettiği ve Ali Efendimiz "besmele bir emandır" dediği için bu surenin başına besmele konmuyor. Hanefiler Arap'ın müşriği hariç hangi dinden olursa olsun cizye alınır, derler. İmam Şafi de, müşriğin Arap'ı, Arap olmayanı olmaz. Müşriği nerede bulursan öldüreceksin hükmünü veriyor. Hanefileri biraz geri çekelim. İmam Şafi'ye de şöyle cevap vermek istiyorum: Bu ayette, Berae suresindeki ayette "بَرَاءَةُ" "مَنْ اَللّٰهُ وَرَسُولُهُ اِلَى الَّذِيْنَ عَاهَدْتُمْ مِّنَ الْمُشْرِكِيْنَ" bütün müşrikleri kapsamıyor. Allah müşriğin tarifini baştan veriyor "kendileriyle muahede yaptığınız müşrikler." Hanefiler buna Arap'ın müşriği dediler. Ben Hanefi mezhebinin bir mensubu olarak diyorum ki bunu: "Kâbe'yi mabed kabul eden müşrikler" diye anlamamız lazım. O zaman Araplık devreden çıkınca, İmam Şafi hazretlerinin kızgınlığı da bitmiş olur.

Efendim, çok teşekkür ediyorum.

TAKDİM

Mustafa Hocam, YouTube kanalımıza bakıyorum, izleyicilerimiz de aynı şeyleri söylüyorlar, ne de güzel konuştunuz Allah sizden razı olsun, kıymetli bilgilerinizi, düşüncelerinizi bizlerle paylaştınız.

“Peygamberimiz ve Vefa Toplumu” başlıklı sempozyumun açılış konferansında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Emekli Öğretim Üyesi Prof. Dr. Sayın Mustafa FAYDA Hocamız bizlerle birlikteydi. Hocamıza konuşmalarından ve değerli katkılarından dolayı şükranlarımızı sunuyoruz.

Kıymetli seyircilerimiz, Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumu Açılış Oturumu’nun sonuna gelmiş bulunuyoruz. Sempozyumumuz 31 Ekim 2021 Pazar günü akşamına kadar çevrim içi olarak devam edecektir. Ekranları başından bizleri takip eden izleyicilerimizi ve tüm vatandaşlarımızı Mevlid-i Nebi Haftası YouTube kanalından ve Facebook sayfasından bu güzel sempozyumu takip etmeye davet ediyoruz. Ayrıca Diyanet TV’nin sosyal medya hesaplarından da yine sempozyumumuzu 31 Ekim 2021 günü akşamına kadar takip edebilirsiniz.

Saat 16.30’da “Teorik ve Kavramsal Çerçeve” başlıklı ilk oturumda buluşmak üzere Allah’a emanet olunuz efendim.

BİRİNCİ OTURUM: TEORİK VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Oturum Başkanı:
Dr. Burhan İŞLİYEN
Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı

TAKDİM

Sayın Diyanet İşleri Başkan Yardımcım ve Sempozyum Düzenleme Kurulu Başkanım, sempozyumumuza katkı sunacak çok değerli akademisyenler, araştırmacılar ve dijital platformlar üzerinden bizleri takip eden kıymetli izleyiciler! Mevlid-i Nebi Haftası etkinlikleri kapsamında Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından düzenlenen “Peygamberimiz ve Vefa Toplumu” temalı Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumu’nun birinci oturumuna hoş geldiniz. Allah’ın selamı, rahmeti ve bereketi hepinizin üzerine olsun.

Muhterem izleyiciler! Şimdi, sempozyumun “Teorik ve Kavramsal Çerçeve” isimli birinci oturumunun açılışını ve aynı zamanda başkanlığını yapmak üzere sözü Diyanet İşleri Başkan Yardımcımız ve Sempozyum Düzenleme Kurulu Başkanımız Sayın Dr. Burhan İŞLİYEN’e bırakmak istiyorum.

Buyurunuz kıymetli hocam.

OTURUM BAŞKANI

Teşekkür ederim Fatih Bey.

Bismillahirrahmanirrahim.

Çok kıymetli hocalarım, hem birinci oturumumuzda sunum yapacak olan kıymetli hocalarım hem de bizi dijital platformlardan takip eden hocalarım ve çok kıymetli takipçilerimiz; biraz önce bir tecrübe abidesi, hepimizin hocası olan Prof. Dr. Mustafa FAYDA Hoca'mızın açılış konuşmasıyla, açılış konferansıyla sempozyumumuzu başlatmış idik. Şimdi, bugün Allah nasip ederse ilk oturumunu gerçekleştireceğimiz sempozyumumuzun. Yarın devam edecek, pazar günü öğleden sonra kapanış oturumuyla beraber Allah nasip ederse tamamlanmış olacak.

Altı oturumdan ibaret olan sempozyumun ilk oturumu “Teorik ve Kavramsal Çerçeve” başlıklı. Vefa derken neyi anlamamız gerektiğini, vefa kavramı üzerinde daha çok semantik tahliller yapmak suretiyle hocalarımızın bildirilerini dinleyeceğiz inşallah.

Süremiz, hocalarımız biliyorlar, 20 dakika. Kıymetli arkadaşlar, akşam vakti de olduğu için bütün hocalarımızdan özellikle süreye riayet konusunda hassasiyet istirham ediyorum. 20 dakikalık süremizi aşmamaya titizlik göstermeye gayret edelim. Zaten dijital platformlarda yayımlanacak -zaten şu an yayımlanıyor- ve sonra da banttan izleme imkânı olacak ama sizlerin sunmuş olduğu bildiriler, tebliğler de inşallah yayımlanmak suretiyle sizlere dijital platformda da ulaşmış olacak inşallah.

Onun için, hiç zaman kaybetmeden, hemen Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dr. Öğretim Üyesi Osman ARPAÇUKURU Hoca'mızın “Vefa ve Gadr Kavramları Üzerine Etimolojik, Semantik Bir Analiz Denemesi” başlıklı sunumuyla başlayalım.

Buyurunuz kıymetli hocam, süreniz 20 dakika.

VEFA VE ĞADR KAVRAMLARI ÜZERİNE ETİMOLOJİK-SEMANTİK BİR ANALİZ DENEMESİ

Osman ARPAÇUKURU

Dr. Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi/İlahiyat Fakültesi

ORCID 0000-0002-7514-475X oarpacukuru@nku.edu.tr

Günümüzde güven duygusu sarsılmış, buna bağlı olarak insani ilişkiler zedelenmiş, toplumsal dayanışma ve yardımlaşma ruhu kaybolmaya başlamıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri, toplum için huzur ve mutluluğun teminatı olan vefa duygusunun ciddi şekilde yara almış, davranış olarak neredeyse unutulmaya yüz tutmuş ve bunun sonucunda birey ve toplum hayatında vefanın yerini gadrin almaya başlamış olmasıdır. Vefa toplumdan kaybolunca dünya üzerinde vefa toplumu da görünmez olmuştur.

Güven duygusunu gönüllerimizde sağlamlaştırmak, zedelenmiş olan insani ilişkilerimizi onarmak, toplumsal dayanışma ve yardımlaşma ruhunu yeniden ortaya çıkarmak için vefayı doğru kavrayıp, anlamaya olan ihtiyacımız büyüktür. Ancak vefayı doğru bir şekilde kavrayıp anladıktan sonra onu benimseyip özümseyebilir ve her daim takındığımız tavır ve hareket tarzımız hâline getirebiliriz. İşte ondan sonra vefa toplumunun dünya üzerinde yeniden görünmesini umabiliriz.

Bu araştırmada, vefa toplumunun inşasında anahtar kavram olan vefa kelimesi üzerine odaklanılacak ve onun eş zamanlı ve art zamanlı yöntemlerle etimolojik-semantik analizi yapılacaktır. Dil sürekli değişen, gelişen canlı bir organizma ve dinamik bir

varlıktır. Zaman içinde kelimelerin morfolojik bakımdan şekillerinde ve anlamlarında etimolojik ve semantik değişimler, gelişmeler; anlam daralmaları, genişlemeleri ve kaymaları olabilmektedir. Etimolojik-semantik analiz yöntemleriyle vefa kelimesinin ilk/kök anlamı, sonradan kazandığı izafi anlamları keşfedilip ortaya çıkarılacaktır. Ayrıca ne gibi anlam olaylarına, anlam değişmelerine ve anlam kaymalarına uğradığı ortaya konacaktır. Böylece bu araştırmanın, vefanın ve vefa toplumunun doğru şekilde anlaşılmasına katkı sağlaması beklenmektedir.

Vefa kelimesinin anlamına dair Türkçe bazı çalışmalar yapılmışsa da bunlarda vefa kelimesi etimolojik-semantik analiz yöntemiyle etraflıca incelenmemiştir.¹ Bu konudaki çalışmaların nicelik ve nitelik bakımından azlığı, vefa gibi önemli bir kavramın anlamı konusunda yapılacak dil bilimsel araştırmaların önemini ve bunlara olan ihtiyacı artırmaktadır.

1. Vefa Kelimesinin Etimolojik Analizi

Bu bölümde *vefa* kelimesinin etimolojik ve semantik analiz yöntemleriyle anlam alanı ortaya konacaktır.

1.1. Vefa Kelimesinin Kök Anlamı

Vefa kelimesi dilimize Arapçadan geçmiştir. Bu nedenle, *vefa*

1 Bunlardan bazıları şunlardır: Zülfikar Durmuş, “Kur’an’a Göre İnsanın İlişkilerinde Sorumlu Olduğu Temel Ahlaki İlke: Ahde Vefa”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2/3 (2002), 77–95; Yakup Bıyıkoglu, *Câhiliyyeden Kur’an’a Ahlak* (Ankara: İlâhiyat Yayınları, 2020), 123–129; Müfit Selim Saruhan, “Adaletin Doğası Gereği Vefa: Vefanın Kavramsal Çerçevesi ve İçeriği”, *Peygamberimiz ve Vefa Toplumu*, ed. Fatih Kurt – Bünyamin Kahraman, 3. bs. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021), 17–31; Mesut Okumuş, “Kur’an’da Vefa / Ahde Vefa”, *Peygamberimiz ve Vefa Toplumu*, ed. Fatih Kurt – Bünyamin Kahraman, 3. bs. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021), 33–44.

kelimesinin anlamını ortaya çıkarmak için öncelikle onun Arapçadaki kök anlamını tespit etmek gerekir. Kök anlam; kelime nerede ve nasıl kullanılırsa kullanılsın, onun özünde var olan, ondan hiç ayrılmayan, bulunduğu bağlama göre değişmeyen, ilk ve asıl anlamdır.¹ *Kök anlamı esas alan tanımların, dilin yapı ve işleyişine daha uygun olduğu kabul edilir.*² Bu sebeple *vefa* kelimesinin anlamını öncelikle onun kök anlamında arayacağız.

Vefa, sözlükte وَفَاءٌ وَفَى şeklinde gelen *vefâ* (وَفَى) fiilinin mastarıdır. Fiilin son harfi yâ (ی) harfi ile bitmektedir. Buna göre, *vefa* (وَفَاءٌ) kelimesinin aslı, fe'âl (فَعَالٌ) vezninde *vefay* (وَفَايَ) lafzıdır. Kelime, elif ve yâ harfinin art arda gelmesinin yol açtığı söyleyiş zorluğunu aşmak ve akıcılığı sağlamak için morfolojik açıdan şekil değiştirmiş ve *vefay* (وَفَايَ) kelimesi *vefa* (وَفَاءٌ) şekline dönüşmüştür.

Vefa (وَفَاءٌ) kelimesi, v-f-y (و ف ی) kök maddesinden elde edilmiştir. Bu kök madde, “tam ve kâmil olma”³ ile “tam ve kâmil yapma”⁴ fiillerine delalet etmektedir. Kök maddenin gösterdiği bu anlamlar, *vefa* kelimesinin kök anlamıdır. Burada *tam ve kâmil*, kendinde olması gereken bütün niteliklerin yerli yerinde

-
- 1 Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, çev. Mehmet Kürşad Atalar (İstanbul: Pınar Yayınları, 2012), 44–46.
 - 2 İsmail Yakıt, “Doğru Bir Kur'an Tercümesinde Semantik Metodun Önemi”, *I. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri (1-5 Kasım 1993)* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995), 412.
 - 3 Muhammed b. Ebû'l-Feth el-Ba'lî, *el-Muṭli 'alâ elfâzi'l-Mukni'*, nşr. Mahmud el-Arnaûd - Yasin Mahmud el-Hatîb (Cidde: Mektebetü's-sevâdî, 1423/2003), 226.
 - 4 Ezherî, Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü'l-luğa*, nşr. Muhammed 'İvâd Mur'ib (Beyrut: Dârü ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, 2001), 15/419; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dârü'l-fikr, 1399/1979), 6/129; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dârü Sâdir, 1414/1993), 15/399; Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-âmûs*, nşr. Heyet (Küveyt: Dârü'l-hidâye, t.y.), 40/219.

taşıdığı, herhangi bir noksan ve kusurun bulunmadığı, kendine göre en uygun hâl ve ölçü, aşamayacağı kendi son noktası demektir.

Bazı âlimler *vefanın* (وَفَاء) *gadrin* (غَدْر) zıddı olduğunu söylemişlerdir.¹ “Her şey zıddıyla kaimdir” ve “Her şey zıddı ile bilinir” sözlerinde de belirttiği üzere zıddı olan bir şey en iyi, zıddıyla birlikte ele alındığında bilinip anlaşılır. Dolayısıyla *vefayı* tam olarak anlayabilmek için *gadri* bilmek faydalı olacaktır.

1.2. Gadr Kelimesinin Kök Anlamı

Gadr (غَدْر) kelimesi de *vefa* kelimesi gibi köken itibarıyla Arapça bir kelimedir. Sözlükte غَدْرُ يَغْدِرُ غَدْرَ şeklinde gelen *gadera* (غَدَرَ) fiilinin mastarıdır. Onda *vefa* (وَفَاء) kelimesinin yapısında meydana gelen morfolojik açıdan şekil değişimi söz konusu değildir.

Gadr (غَدْر) kelimesi *g-d-r* (غ د ر) kök maddesinden elde edilmiştir. Bu kök madde, yavaş ve ağır davranmayı, geride, arkada kalmayı/bırakmayı,² vazgeçmeyi ve terk etmeyi³ göstermektedir. Bu manalar, *gadr* kelimesinin kök anlamıdır.

1.3. Vefa Kelimesinin Dildeki Asıl Anlamı

V-F-Y (و ف ي) ve zıddı olan *g-d-r* (غ د ر) kök maddelerinin anlamları bir bütün olarak değerlendirildiğinde *vefa* (وَفَاء) keli-

1 İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luğa*, nşr. Remzî Münîr el-Ba'lebekkî (Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 1987), 2/1082; Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *Tâcü'l-luğa ve Şihâhu'l-'Arabiyye*, nşr. Ahmed Abdülgafûr Attâr (Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 1407/1987), 6/2526; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 15/398.

2 Muhammed Hasan Cebel, *el-Mu'cemü'l-istikâkî*, 3/1560-1561.

3 İbn Fâris, *Meğâyisi'l-luğa*, 4/413.

mesinin dildeki asıl anlamı ortaya çıkmaktadır. Nesneye taalluk edip etmemesi yönüyle bu anlam iki şekilde belirmektedir:

Vefa (وَفَاء), bir şeyin, vazgeçmeden ve gevşeklik göstermeden, kendinde olması gereken bütün nitelikleri eksiksiz ve yerli yerinde taşıdığı, herhangi bir noksan ve kusurunun olmadığı, kendine göre en uygun hâle ve ölçüye, aşamayacağı kendi son noktasına ulaşmasıdır. Bu anlamda *vefayı* kısaca “vazgeçmeden, ağırdan da almadan bir şey tam ve kâmil olmak” şeklinde tarif edebiliriz. Nesneye taalluku yönüyle de *vefa*; önemsemek, vazgeçmeyip, ilgiyi sürdürmek suretiyle bir şeyi belirtilen bu niteliklere ulaştırmak, diğer bir söyleyişle, “bir şeye önem ve itina göstererek, onu tam ve kâmil yapmaktır.”

1.4. Vefa (وَفَاء) Kelimesinin İzafi ve Mecaz Anlamları

Gündelik hayatın işleyişinin ortaya çıkardığı birtakım oluş, kılış ve durumların anlatımında dilsel ihtiyaçların karşılanması maksadıyla *vefâ* (وَفَى) kök fiilinden çeşitli fiiller ve isimler türetilmiştir. Bu fiil ve isimlerin kullanıldığı oluş, kılış ve durumlara göre, *vefa* (وَفَاء) kelimesi kök anlamının yanında birtakım izafi ve mecaz anlamlar yüklenmiştir.¹

1 *Vefâ* (وَفَى) fiili ve türevlerinin izafi ve mecaz anlamları için bk. Ezherî, Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü'l-luğa*, 15/419-421; İbn Fâris, *Meğâyîsi'l-luğa*, 6/129; Cevherî, *eş-Şihâh*, 6/2526; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġaribi'l-Kur'ân*, nşr. Safvân Adnân Dâvûdî (Dımaşk-Beyrut: Dârü'l-kalem-ed-Dârü's-Şâmiyye, 1412/1992), 878; İbn Sîde, *el-Muḥkem ve'l-muḥîṭü'l-a'zam*, nşr. Abdülhamîd Hindâvî (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1421/2000), 10/549-551; Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, nşr. M. Bâsil Uyûnû's-Sûd (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1419/1998), 2/347-348; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 15/398-401; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 40/219-226.

1.4.1. Vefa (وَفَاء) Kelimesinin İzafi Anlamları

Vefâ (وَفَى) fiil ve türevlerinin, kullanıldıkları oluş, kılış ve durumlara göre, kök anlamla bağlantılı olarak sonradan kazandıkları izafi anlamlardan öne çıkanlar şunlardır:

1.4.1.1. Tam, eksiksiz / çok, bol olmak

Vefâ (وَفَى) fiili, bir şeyin nitelik ve nicelik bakımlarından tam ve tamam olduğunu, artıp çoğaldığını bildirir. Bu anlamın genel kullanımları şu şekildedir.

وَفَى الشَّعْرُ: Saç çoğalmak, uzamak.

وَفَى الْكَيْلُ: Tartı tam/tamam olmak, tam tartmak, noksan olmamak.

أَلْوَفَى / أَلْوَفَى: Eksiksiz, tam; bol, fazlasıyla olan (şey).

1.4.1.2 Tam olarak yerine getirmek

Vefâ (وَفَى) fiili ve türevlerinin sonradan kazandığı anlamlardan biri, edilen yeminin, verilen sözün, antlaşmanın veya adağın gereğini yerine getirmektir. Bu kullanımlarında *vefa*, kök anlamıyla bağlantılı olarak, söz konusu işin, belirtildiği nitelik ve nicelikte, noksansız ve kusursuz şekilde, tam olarak yerine getirildiğini, geriye yapılmamış hiçbir şey bırakılmadığını bildirir. Bu anlamlardaki kullanımlar genellikle aşağıdaki biçimlerde gelmiştir:

أَوْفَى بِالْعَهْدِ / وَفَى: Ahde vefa göstermek; verdiği sözde, ettiği yeminde durmak.

أَوْفَى الْوَعْدَ / بِالْوَعْدِ وَفَى الْوَعْدَ ve وَفَى الْوَعْدَ: Verdiği sözde durmak.

إِسْتَوْفَى الشُّرُوطَ: Şartları tamamlamak, şartların hepsini sağlamak.

أَلْوَفَى / أَلْوَفَى / أَلْمِيفَى / أَلْمِيفَى: Ahdinde/sözünde tam duran; antlaşmayı/adağı tam yerine getiren; vefalı, çok vefalı (kimse).

1.4.1.3. Tam olarak tartmak / ölçmek

Ölçme, tartma işlerinde *vefâ* (وَفَى) fiili ve türevlerinin kullanımı, ölçme ve tartmanın olması gerektiği nitelik ve nicelikte, ondan hiçbir şey eksiltmeden ve azaltmadan, tam yapıldığını, ölçüğe ve teraziye dâhil edilmemiş hiçbir miktarın kalmadığını bildirir. Bu anlamın yaygın kullanımları şu şekildedir:

وَفَى الْكَبِيلَ / أَوْفَى: Birine verirken tam tartmak ve ölçmek.

اِسْتَوْفَى عَلَيْهِ الْكَبِيلَ: Birinden alırken tam tartmak ve ölçmek.

1.4.1.4. Tam olarak vermek

Borç, hak, pay veya başka herhangi bir şeyin verilmesinin *vefâ* (وَفَى) fiili ve türevleriyle ifade edilmesi, bunların, geriye hiçbir şey bırakılmadan noksansız, tam olarak verilip, ödendiğini göstermektedir. *Vefâ* (وَفَى) fiili ve türevleri aşağıdaki kullanımlarında bu anlamdadır.

وَفَى دَيْنَهُ / يَدِينُهُ: Borcu tamamen ödemek.

وَفَى الرَّجُلَ حَقَّهُ / أَوْفَى: Birine hakkını tam olarak vermek.

1.4.1.5. Tam olarak almak

Vefâ (وَفَى) fiili ve türevleri, aşağıdaki kullanımlarında alacak, hak, pay veya başka herhangi bir şeyin tamamıyla alındığını, ondan hiçbir şeyin bırakılmadığını bildirmektedir.

تَوَفَّى / اِسْتَوْفَى الشَّيْءَ: Bir şeyin tamamını almak.

اِسْتَوْفَى / تَوَفَّى حَقَّهُ: Hakkını tam olarak almak.

تَوَفَّى الْمُدَّةَ: Müddetin tamamını kullanmak, süreyi tamamlamak.

1.4.1.6. Yüksek yere çıkıp üst taraftan / tepeden bakıp görmek

Bu kullanımda *vefâ* (وَفَى) fiili ve türevleri, yüksek bir yere, tepeye çıkıldığını; tepeden bakılıp tamamının görüldüğünü ve

bakılan şey hakkında tam bilginin elde edildiğini bildirir. Bu kullanımın yaygın formları şu şekildedir:

أَوْفَى الْمَكَانَ / عَلَى الْمَكَانَ / فِي الْمَكَانَ: Yüksek bir yere çıkma; üst taraftan/tepeden bakıp görme.

أَلَوْفُ: Yerden yükselti, tümsek yer.

أَلْمِيفَاءُ / أَلْمِيفَى: Yerden yükselti, tümsek yer; ekmek pişirilen tandır; kerpiç pişirilen ocak. Tandır ve ocağın *vefâ* (وَفَى) kökünden elde edilmiş olan *mîfâ* (أَلْمِيفَى) kelimesiyle ifade edilmesinde, burada pişirilen ekmek ve kerpicin, sonraki zamanlarda da kullanılmak üzere sağlamlık ve dayanıklılığının tam olduğuna, bozulmadan varlığını uzun süre sürdürdüğüne işaret vardır.

1.4.1.7. Saymak; hesaba katmak

Bu kullanımda *vefâ* (وَفَى) fiili ve türevleri, fertlerin topluluk üye tam sayısına dâhil edildiğini; hesaba katıldığını bildirir. Bu kullanımın yaygın formu şu şekildedir.

تَوَفَّى عَدَدَ الْقَوْمِ: Topluluğun hepsini saymak; hesaba katmak; fertlerin hepsini topluluk üye tam sayısına dâhil etmek.

1.4.1.8. Gelmek

Bu kullanımda *vefâ* (وَفَى) fiili ve türevleri, bir insana, topluluğa veya mekâna gelmeyi, ulaşmayı; söz verilen yere / söz verilen zamanda gelmeyi; bir şeyin beklenmedik bir anda gelmesini bildirir. Bu anlamlardaki kullanımlar genellikle şöyle gelmiştir:

وَأَفَى الْقَوْمَ / الْمَكَانَ: Topluluğa / mekâna gelmek.

وَأَفَاهُ فِي الْمِيعَادِ: Söz verilen zamanda birine gelmek.

تَوَافَيْنَا فِي الْمِيعَادِ: Kararlaştırılan zamanda bir araya gelmek.

وَأَفَى الْمَوْتَ فَلَانًا: Ölüm birine ansızın gelmek.

1.4.1.9. Topluluk üye tam sayısı ile toplanmak / sayıca çok olmak

Vefâ (وَفَى) fiili ve türevleri, bir topluluğu, grubu oluşturan fertlerin hepsinin gelerek böylece topluluğun üye tam sayısı ile toplandığı, eksik üyenin olmadığı anlamında da kullanılmaktadır. Bu anlamın yaygın kullanımları şu şekildedir:

تَوَافَى الْقَوْمُ: Topluluk üye tam sayısı ile toplanmak / sayıca çok olmak.

1.4.2. Vefa (وَفَاء) Kelimesinin Mecaz Anlamları

Birtakım kılış, oluş ve durumlar vardır ki doğrudan *vefa* (وَفَاء) kelimesinin kök anlamıyla bağlantılı olmamakla birlikte bunlar da *vefâ* (وَفَى) fiili ve türevleriyle anlatılmıştır. Bu kullanımlarda anlam, hakiki değil mecazdır. Kök anlamla bir yönden benzerlik ilişkisi kurulmuş ve bu kullanımlar uygun olmuştur. *Vefâ* (وَفَى) fiili ve türevlerinin ve dolaylı olarak *vefa* (وَفَاء) kelimesinin başlıca mecaz anlamları şunlardır.¹

1.4.2.1. Bir şeyi miktar olarak aşmak

Vefâ (وَفَى) fiili ve türevleri, mecaz anlamda, bir şeyin bir miktarı aştığını, miktarının ondan fazla olduğunu bildirir. Bu kullanımda, fazla olan şeyin, miktar bakımından daha tam olduğuna işaret vardır. Bu anlam genellikle aşağıdaki kullanım biçimiyle gelmiştir:

أَوْفَى الْمِائَةِ: Sayıca (yüzü) aşmak, (yüzden) fazla olmak.

1.4.2.2. Haccetmek

Vefâ (وَفَى) fiili ve türevleri, haccetmek anlamında da kullanılmaktadır. Bu mecaz anlamın kullanım biçimi şöyledir:

1 Zemahşeri, *Esâsü'l-belâğa*, 2/348; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 40/220, 222, 225.

وَافِيَ الْعَامِ: Hac için Mekke'ye gelmek, haccetmek. Haccın *vefa* (وَفَاء) kelimesiyle ifade edilmesi, senenin hac ile tamamlan-
dığı, kemale erdiği düşüncesini çağrıştırmaktadır.

1.4.2.3. İnsanın canını almak; uyutmak

Vefâ (وَفَى) fiili ve türevleri, Allah'ın insanın canını bedeninden tamamen ve geri vermemek üzere aldığını (öldürme) veya ondan ruhun akıl etme ve ayırt etme gibi bazı faaliyetlerini tamamen fakat geçici bir süre aldığını (uyutma) bildirmekte kullanılmaktadır. Bu kullanımlar genellikle şu şekillerde gelmiştir:

تَوَفَّاهُ اللهُ: Allah'ın insanın canını alması. İnsandan canın alınmasının, ölmenin *vefa* (وَفَاء) kelimesiyle ifade edilmesi, insanın, kendisine bahşedilmiş olan dünyadaki ömür müddetinin tamamlandığına ve geride yaşanacak hiçbir ömrün kalmadığına işaret etmektedir.

تُوفِّيَ فُلَانٌ: İnsanın canı alınmak, vefat etmek.

اسْتَوْفَى أَجَلَهُ: İnsan ömür müddetini tamamlamak.

الْوَفَاةُ: Vefat; insan için ölüm, ölme.¹

لَيِّبَاكَ تَوَفَّاهُ اللهُ: Uyutmak. Uyutmak fiilinin *vefa* (وَفَاء) kelimesiyle ifade edilmesinde, insanın, uykuya daldığı ana kadar akıl etme ve ayırt etme kabiliyetlerine tam olarak sahipken, uykuyla bunların tamamıyla ondan alınmış olmasına işaret vardır.

1.5. Vefâ (وَفَى) Fiili ve Türevlerinin Cahiliye Dönemi'ndeki Anlamları

Vefâ (وَفَى) fiil ve türevlerinin izafî ve mecaz anlamları vahiy döneminde veya daha sonra ortaya çıkmış değildir. Bilakis bunlar İslam öncesi dönemde de bilinen ve kullanılan kelimeler ve

¹ Cevherî, *eş-Şihâh*, 6/2526; Zebîdî, *Tâcû'l-'arûs*, 40/220.

anlamlardır. Bu kullanımların şahit ve örnekleri, Cahiliye Devri edebî ürünlerinde bolca bulunmakta olup, bunların bir kısmına aşağıda yer verilecektir.

* Hind bint. el-Hus el-İyâdiyye (öl. 426) Kinâne kabilesinin reisi Kalemme's'i övdüğü aşağıdaki beytinde *vefa* (وَفَاء) kelimesini “ahde vefa, verilen sözü tam olarak yerine getirme” anlamında kullanmıştır:

إِذَا اللَّهُ جَارَى مُنْعِمًا بِوَفَائِهِ ۖ فَجَارَاكَ عَنِّي يَا قَلَمَسَ بِالْكَرَمِ

“Allah, ahbine vefasından dolayı birini ödüllendirecekse / Ey Kalemme! Bana olan cömertliğin sebebiyle seni ödüllendirdi”¹

* İmruülkays b. Hucr (öl. ٥٤٠ dolayları) da babasının öldürüldüğü olayda kız kardeşini öldürülmekten kurtaran kişileri övdüğü aşağıdaki beytinde *evfâ* (أَوْفَى) kelimesini “en vefalı, (komşuluk) görevlerini en fazla ve en tamam şekilde yerine getiren” anlamında kullanmıştır:

فَقَدْ أَضْبَحُوا وَاللَّهُ أَضْفَاهُمْ بِهِ ۖ أَبَرَ بِمِثْقَالٍ وَأَوْفَى بِجِيرَانٍ

“Allah, onun² sebebiyle onları seçti de muhakkak oldular / Sözlerinde en çok duran ve komşularına en fazla vefalı kimse-ler”³

* Şenfere el-Ezdî'nin (öl. 525-550 arası) yaşadığı ürkütücü olaylar karşısında küçük bir dağın tepesine çıkıp olayları izleyişini anlattığı beytinde *mûfiyen* (مُوفِيًّا) kelimesini bu anlamda kullanmıştır:

1 Abdülkâdir el-Bağdâdî, *Hiżânetü'l-edeb ve lübbü lübâbî lisâni'l-Arab*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-hancî, 1418/ 1997), 10/261.

2 “Onun” diye söz edilen kişi, Uveyr'dir. Uveyr onların ulu kişisiydi. bk. Hamîdüddin Ferâhî, *Müfredâtü'l-Kur'an*, nşr. Muhammed Ecmel Eyyûb (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1423/2002), 267.

3 İmruülkays b. Hucr, *ed-Dîvân*, nşr. Abdurrahmân el-Mustâvî (Beyrut: Dârü'l-mârifê, 1425/2004), 157.

فَالْحَقْتُ أَوْلَاهُ بِأَخْرَاهُ مُوفِيًّا \ عَلَى قُنَّةٍ أَقْبَى مِرَارًا وَأَمْتُلُ

“Yüksek dağın tepesine çıkararak, aştım vadiyi boydan boya / Kâh köpek oturuşuyla oturup yaslanıyorum arkama kâh dikiliyorum ayakta”¹

* Hırnık bint. Bedr el-Bekriyye’nin (öl. 574) erkek kardeşinin genç yaşta kabile reisi olduğunu dile getirdiği aşağıdaki beytinde de *teveffâ* (تَوَفَّاهَا) kelimesi “belirtilen müddeti tamamlamak” anlamına gelmiştir:

عَدَدْنَا لَهُ خُمْسًا وَعَشْرِينَ حِجَّةً \ فَلَمَّا تَوَفَّاهَا اسْتَوَى سَيِّدًا ضَخْمًا

“Onun için yirmi beş sene sayıp hesapladık / O müddeti tamamladığında ulu bir reis oldu”²

* Antere b. Şeddad’ın (öl. 602), savaş meydanında esir aldığı kadınlara karşı tutumunu anlattığı aşağıdaki beytinde de *üveffî* (أَوْفَى) kelimesi “mihri tastamam verme” anlamında kullanılmıştır:

مَا اسْتَمْتُ أَنْتَى نَفْسَهَا فِي مَوْطِنٍ \ حَتَّى أَوْفَى مَهْرَهَا مَوْلَاهَا

“Hiçbir yerde bir kadınla birlikte olmak istemedim / Ailesine onun mihrini tastamam ödeyinceye kadar”³

* Manzûr el-Vebrî’nin⁴ aşağıdaki beytinde de *teveffâ* (تَوَفَّاهُمْ) kelimesi “fertleri topluluk üye tam sayısına dâhil etmek, hesaba katmak” anlamına gelmiştir:

إِنَّ بَنِي الْأَدْرَدِ لَيْسُوا مِنْ أَحَدٍ \ وَلَا تَوَفَّاهُمْ قَرِيشٌ فِي الْعَدَدِ

“Erded oğulları hiç kimseden değildirler / Kureyş onları sayılarına dâhil etmez.”⁵

1 Şenferâ, *ed-Dîvân*, nşr. Emîl Bedî’ Ya’kûb (Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-Arabî, 1411/1991), 72.

2 Hırnık bint Bedr, *ed-Dîvân*, nşr. Hüseyin Nassâr (Kahire: Dârü’l-kütübi’l-Mısriyye, 1416/1996), 19.

3 Antere, *ed-Dîvân* (Yazılım: eş-Şâmiletü’z-zehebiyye, 3.64), 226.

4 Şairin vefat tarihini tespit edemedik.

5 Harîrî, *Dürretü’l-gavvâş fî evhâmi’l-ḥavâş*, nşr. Arafat Matrâcî (Beyrut: Müessesetü’l-kütübi’s-sekâfiyye, 1418/1998), 290; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 15/400.

1.6. Vefâ (وَفَى) Fiili ve Türevlerinin Kur'an'daki Anlamları

Vefâ (وَفَى) fiili ve türevleri Kur'an'da 61 yerde fiil ve 5 yerde de isim olmak üzere toplam 66 yerde gelmiştir. Bu fiiller ve isimler aşağıda tabloda gösterilmiştir.¹

KELİME TÜRÜ	MİKTAR	KELİME TÜRÜ	MİKTAR
Fiil		İsim	
تَوَفَّى	23	أَوْفَى	2
أَوْفَى	19	مُوفُونَ	1
وَفَّى	18	مُوفُونَ	1
اِسْتَوْفَى	1	مُتَوَفِّ	1
Ara Toplam	61	Ara Toplam	5
Genel Toplam	66		

Vefâ (وَفَى) fiili ve türevleri Mekkî surelerde otuz dört yerde gelmiştir. Bunların on üçü, insanın canını alma; sekizi, amellerin karşılığını verme; sekizi, ölçü ve tartıyı tam yapma; dördü sözünde durma ve biri de uyutma ile ilgilidir. *Vefâ* (وَفَى) fiili ve türevleri Medenî surelerde ise otuz yerde gelmiştir. Bunların on biri, amellerin karşılığını verme/alma; onu, insanın canını alma/vefat etme; altısı, sözünde durma; ikisi, adağın ve biri de akitlerin yerine getirilmesi konularındadır.

1 Kelimelerin sayımında Muhammed Fuâd Abdülbâkî ile Abdullah İbrahim Calgûm'un indekslerinden faydalanılmıştır. bk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Ḳur'ânî'l-Kerîm* (Kahire: Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, 1364/1945), 756–757; Abdullah İbrahim Calgûm, *el-Mu'cemü'l-müfehresü's-şâmil li-elfâzi'l-Ḳur'ânî'l-Kerîm* (Riyad: Merkezü tefsir li'd-dirâsâti'l-Kur'âniyye, 1436/2015), 2/1417-1419.

Vefâ (وَفَى) fiili ve türevlerinin Mekkî ve Medenî surelerdeki kullanımları karşılaştırıldığında, ölçü ve tartıyı tam yapma ve uyutma anlamlarındaki kullanımların sadece Mekkî surelerde geldiği görülmektedir. Aynı şekilde adakların ve akitlerin yerine getirilmesine dair kullanımlar da sadece Medenî surelerde bulunmaktadır. Diğer kullanımlar ve anlamlar her iki döneme ait surelerde de gelmiştir.

Vefâ (وَفَى) fiilinin ve türevlerinin Kur'an'daki kullanımları ve anlamları bazı ayetler örneğinde aşağıda incelenecektir.

1.6.1. *Vefâ* (وَفَى) fiili

Vefâ (وَفَى) fiili doğrudan Kur'an'da gelmemiş; kendisinden türetilen üstünlük ismi *evfâ* (أَوْفَى) iki yerde gelmiştir. İlki Tevbe suresindeki şu ayettir: “وَمَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ” (et-Tevbe 9/111). Ayette *evfâ* (أَوْفَى) ismi, “verdiği sözü, en iyi yerine getiren (kimse)” anlamındadır.¹

Kur'an'da *evfâ* (أَوْفَى) isminin geldiği diğer yer Necm suresindeki şu ayettir: “ثُمَّ يُجْزَاهُ الْجَزَاءُ الْأَوْفَى” (en-Necm 53/41). Ayette *evfâ* (أَوْفَى) ismi, *el-evfâ* (الْأَوْفَى) şeklinde gelmiştir. الْجَزَاءُ “ödül” isminin sıfatı olarak, “en tam, en mükemmel” anlamındadır.²

-
- 1 Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi' u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Riyad: Dârü hicr, 1422/ 2001), 12/5.
 - 2 Vâhidî, *el-Vasîf fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, nşr. Adil Ahmed Abdülmevcûd vd. (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1415/1994), 4/204; Begavî, Ferrâ, *Me'âlimü'l-tenzîl*, nşr. Muhammed b. Abdullah en-Nemr vd. (Beyrut: Dârü Taybe, 1417/1997), 7/417; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb: et-Tefsîrü'l-kebir* (Beyrut: Dârü ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1420/1999), 29/277;

1.6.2. Veffâ (وَفَّى) fiili

Veffâ (وَفَّى) fiili Kur'an'da on sekiz yerde bulunmaktadır. Bunların sekizi, amellerin karşılıklarının tam olarak verilmesi;¹ beşi, ücretlerin/ecirlerin tastamam verilmesi;² ikisi, infakın karşılığının tam olarak verilmesi;³ biri, hak edilen cezanın eksiksiz uygulanması;⁴ biri, hesabın tamamen görülüp kapatılması ve biri de vazifeyi tam olarak yerine getirme⁵ konularında gelmiştir. Bu fiilden türetilen *müveffûne* (مُؤَفَّفُونَ) ismi de Kur'an'da bir yerde bulunmakta olup, “payı/nasibi eksiksiz, tam olarak verenler” anlamındadır.

Veffâ (وَفَّى) fiilinin Kur'an'da bulunduğu yerlerden biri Âl-i İmrân suresindeki şu ayettir: *إِشْرَاقِ الْيَوْمِ وَإِنَّمَا تُوَفَّقُونَ أُجُورَكُمْ يَوْمَ* “İşlerinizin karşılığı size tam olarak ancak kıyamet günü verilir” (Âl-i İmrân 3/185). Ayette *veffâ* (وَفَّى) fiili *tüveffevne* (تُوَفَّقُونَ) şeklinde muzârî (geniş zaman) fiil kipinde gelmiştir. Bu fiil sayesinde, “amellerin karşılıklarının tam olarak verileceği; karşılığı verilmemiş hiçbir amelin kalmayacağı” bildirilmektedir.⁶ Bu da

Beyzâvî, *Envârü'l-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, nşr. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî (Beyrut: Dâru'ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1418/1997), 5/161.

- 1 Diğer ayetler için bk. el-Bakara 2/281; Âl-i İmrân 3/25, 161; Hûd 11/111; en-Nahl 16/111; ez-Zümer 39/70; el-Ahkâf 46/19.
- 2 Diğer ayetler için bk. Âl-i İmrân 3/57; en-Nisâ 4/173; Fâtır 35/30; ez-Zümer 39/10.
- 3 bk. el-Bakara 2/272; el-Enfâl 8/60.
- 4 bk. en-Nûr 24/25.
- 5 bk. en-Neem 53/37.
- 6 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 878; İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muḥarremü'l-veciz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, nşr. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1422/2001), 1/550; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 9/452; İbn Âşûr, Muhammed Tahir, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru't-Tûnusiyye, 1404/1984), 4/188.

ancak kıyamet gününde olacaktır.¹

Veffâ (وَفَّى) fiili, Nûr suresinde de gelmiş olup, ayet şöyledir: *وَوَجَدَ اللَّهُ عِنْدَهُ فَوْفَاهُ حِسَابَهُ* “Yanı başında Allah’ı buldu. O da onun hesabını tam olarak kapadı.” (en-Nûr 24/39). Ayette *veffâ* (وَفَّى) fiili *feveffâhü* (فَوَّاهُ) şeklinde mâzi (geçmiş zaman) fiil kipinde gelmiştir. Kâfirlerin yaptıkları iyi işlere ahirette verilecek karşılıklar “hesabını tamamıyla görüp kapamak; görülecek hesap, ödenecek hiçbir karşılık bırakmamak” manasındadır.²

Veffâ (وَفَّى) fiili, Hûd suresinin *وَإِنَّا لَمَوْفُوهُمْ نَصِيبُهُمْ غَيْرَ مَنْقُوصٍ* “Şüphesiz ki Biz onlara paylarını eksiltilmemiş olarak elbette tamam vericiyiz” (Hûd 11/109) ayetinde de *müveffühüm* (مُؤَفُّوهُمْ) şeklinde ism-i fail (sıfat fiil) olarak gelmiştir. Rızık, azap veya hayır-şer olarak³ “payları eksiltmeksizin, tastamam verenler” anlamındadır.⁴

1.6.3. Evfâ (أَوْفَى) fiili

Evfâ (أَوْفَى) fiili, Kur’an’da on dokuz yerde bulunmaktadır.

- 1 Ayette, dolaylı olarak, Cennet’e veya Cehennem’e girme tamamlanmadan amellerin tam karşılığının verilmiş olmayacağına işaret vardır. İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muḥarrerü’l-vecîz*, 1/550; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtiḥü’l-ğayb*, 9/452.
- 2 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 878; İbn Sîde, *el-Muḥkem ve’l-muḥîṭü’l-a’zam*, 10/550; Ebû Hafs en-Nesefî, *et-Teyssîr fî’l-tefsîr*, nşr. Mahir Edîb Habbûş vd. (İstanbul: Dârü’l-lübâb, 1440/2019), 11/151; Müntecebüddîn el-Hemedânî, *el-Ferîd fî’l-râbi’l-Kur’ânî’l-mecîd*, nşr. Muhammed Nizamüddin el-Füteyyih (Medine: Dârü’z-zemân, 1427/2006), 4/655.
- 3 Mâverdî, *en-Nuket ve’l-uyûn*, nşr. Seyyîd b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm (Beyrut: Dârü’l-kütübî’l-ilmiyye, 1412/1992), 2/507; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtiḥü’l-ğayb*, 18/404; Kurtubî, *el-Câmi’ li-aḥkâmî’l-Kur’ân*, 9/103.
- 4 Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 12/591; Sem’ânî, Ebû’l-Muzaffer, *Tefsîrürü’l-Kur’ân*, nşr. Yâsir b. İbrâhim - Ganîm b. Abbas (Riyad: Dârü’l-vatan, 1418/1997), 2/461; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Baḥrû’l-muḥîṭ fî’l-tefsîr*, nşr. Sıdkî Muhammed Cemil (Beyrut: Dârü’l-fîkr, 1420/1999), 6/215.

Bunların dokuzu, sözünde durma; yedisi, ölçme ve tartma işleri; ikisi, adağı ve biri de akitleri yerine getirme ile ilgilidir. Bu fiil-den türetilen ve Kur'an'da bir yerde gelmiş olan *mûfûne* (مُؤْفُون) ism-i faili de “ahitlerini; verdikleri kesin sözü/yeminlerini tam olarak yerine getirenler” anlamındadır.

Evfâ (أَوْفَى) fiilinin Kur'an'da bulunduğu yerlerden biri Bakara suresindeki şu ayettir: “Siz bana verdiğiniz ahitte durun ki Ben de size verdiğim ahitte durayım” (el-Bakara 2/40).¹ Ayette *evfâ* (أَوْفَى) fiili ilkinde *evfû* (أَوْفُوا) şeklinde emir fiil ve diğerinde *ûfi* (أَوْفِ) şeklinde muzârî fiil olmak üzere iki defa gelmiştir. Her iki kullanımda da “ahdi/verilmiş kesin sözü tam olarak yerine getirme”² anlamındadır.

Evfâ (أَوْفَى) fiilinin Kur'an'da bulunduğu yerlerden bir diğeri Mâide suresinin şu ayetidir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ “Ey iman etmiş olanlar! Akitlerinizi tam olarak yerine getirin” (el-Mâide 5/1). Ayette *evfâ* (أَوْفَى) fiili, *evfû* (أَوْفُوا) şeklinde emir fiil kipinde gelmiştir. “Verilmiş kesin sözün ve yapılmış antlaşmanın gereğini eksiksiz olarak tamamıyla yerine getirme” anlamındadır.³

A'râf suresindeki şu ayet de *evfâ* (أَوْفَى) fiilinin Kur'an'da

1 Ahde *vefa* ile ilgili diğer ayetler için bk. el-Bakara 2/177; Âl-i İmrân 3/76; el-En'âm 6/152; et-Tevbe 9/111; er-Ra'd 13/20; en-Nahl 16/91; el-İsrâ 17/34; el-Fetih 48/10.

2 Cessâs, *Ah-kâmü'l-Kur'ân*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Ali Şâhîn (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1415/1994), 3/184; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 878; Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-basîf*, nşr. Heyet (Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430/2009), 2/430; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 3/478.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/5; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 2/113; İsmâil Hak-kı Bursevî, *Rûhu'l-beyân* (Beyrut: Dârü'l-fikr), 2/336; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 6/74.

geldiği yerlerdendir: فَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ “Ölçeği ve teraziyi tam tutun.” (el-A‘râf 7/85).¹ Ayette *evfâ* (أَوْفَى) fiili, *evfû* (أَوْفُوا) şeklinde emir kipinde gelmiştir. “Ölçeği ve teraziyi tam tutmak, noksansız, tam ölçüp tartmak” anlamındadır.²

Evfâ (أَوْفَى) fiili, İnsân suresinde de يُوفُونَ بِالنَّذْرِ “Adağı tam olarak yerine getirirler” (el-İnsân 76/7)³ ayetinde de *yûfûne* (يُوفُونَ) şeklinde muzârî fiil kipinde gelmiştir. “Adağı, adandığı nitelik ve niceliğinden bir şey eksiltmeden tam olarak yerine getirme” anlamındadır.⁴

1.6.4. Teveffâ (تَوَفَّى) fiili

Teveffâ (تَوَفَّى) fiili Kur’an’da yirmi dört yerde gelmiştir. Bunların yirmi üçü, insandan ruhun/canın alınması⁵ ve biri de insanın geceleyin uyutulması ile ilgilidir. Bu fiilden türetilen *müteveffî* (مُتَوَفِّ) ism-i faili de Kur’an’da gelmiş olup, insandan ruhu/canı alan, vefat ettiren (Allah)⁶ anlamındadır.

-
- 1 *Vefâ* kelimesinin ölçü ve tartıya dayalı işlerde geldiği ayetler için bk. el-En‘âm 6/152; Hûd 11/85; Yûsuf 12/60, 88; el-İsrâ 17/35; eş-Şu‘arâ 26/181.
 - 2 Taberî, *Câmi‘u’l-beyân*, 10/311; Semerkandî, Ebû’l-Leys, *Bahrü’l-‘ulûm: Tefsîru’s-Semerkandî*, nşr. Mahmûd Mataracı (Beyrut: Dârü’l-fîkr, t.y.), 1/532; Vâhidî, *et-Tefsîrû’l-basît*, 9/226.
 - 3 Diğer ayet için bk. el-Hac 22/29.
 - 4 Semerkandî, *Bahrü’l-‘ulûm*, 3/526; Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-Hidâye ilâ bulûğî’n-nihâye fî ‘ilmi me‘âni’l-Kur‘ân ve tefsîrih*, nşr. Şâhid el-Bû Şeyhî vd. (Şârika (BAE): Câmi‘atü’ş-Şârika, 1429/2008), 12/7913; İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muħarrerü’l-vecîz*, 5/410; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, 30/744; (1384/1964), 19/127.
 - 5 bk. el-Bakara 2/34, 240; Âl-i İmrân 3/193; en-Nisâ 4/15, 97; el-Mâide 5/117; el-En‘âm 6/61; el-A‘râf 7/37, 126; el-Enfâl 8/50; Yûnus 10/46, 104; Yûsuf 12/101; er-Ra’d 13/40; en-Nahl 16/28, 32, 70; el-Hac 22/5; es-Secde 32/11; ez-Zümer 39/42; el-Gâfir 40/67, 77; Muhammed 47/27.
 - 6 bk. Âl-i İmrân 3/55.

Teveffâ (تَوَفَّى) fiilinin Kur'an'da bulunduğu yerlerden biri En'âm suresinin şu ayetidir: إِذَا جَاءَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا: “Sizden birine ölüm geldiği zaman elçilerimiz onun ruhunu/ canını aldılar” (el-En'âm 6/61). Ayette *teveffâ* (تَوَفَّى) fiili *teveffethü* (تَوَفَّتْهُ) şeklinde mâzi fiil kipinde gelmiştir. “İnsandan canın bütünüyle, tam olarak alındığını, bedende candan hiçbir şey bırakılmadığını” bildirmektedir.¹

Teveffâ (تَوَفَّى) fiilinin Kur'an'da geldiği yerlerden bir diğeri Hac suresinin şu ayetidir: وَمِنْكُمْ مَنْ يَتَوَفَّى وَمِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ إِلَى أَرْدَلٍ: “İçinizden kimi erken yaşta vefat ettirilir, kimi de ömrün en rezil dönemine eriştirilir” (el-Hac 22/5). Ayette *teveffâ* (تَوَفَّى) fiili *yüteveffâ* (يُتَوَفَّى) şeklinde muzâri fiil kipinde gelmiştir. “İnsandan canın alınması, vefat etme” anlamındadır.²

En'âm suresindeki şu ayet de *teveffâ* (تَوَفَّى) fiilinin Kur'an'da geldiği yerlerdendir: وَهُوَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُم بِاللَّيْلِ وَيَعْلَمُ مَا جَرَحْتُم بِالنَّهَارِ ثُمَّ يَبْعَثُكُمْ فِيهِ لِيُقْضَى أَجَلٌ مُسَمًّى “Geceleyin sizi öldüren (uyutan), gündüzün de neler yaptığınızı bilen, sonra belirlenmiş bir süre tamamlansın diye sizi diriltlen (uyandıran) O'dur” (el-En'âm 6/60). Ayette *teveffâ* (تَوَفَّى) fiili *yeteveffâküm* (يَتَوَفَّاكُم) şeklinde muzâri fiil kipinde gelmiştir; “uyutma” anlamındadır.³ Bu fiil, akıl etme ve ayırt etme me-

1 Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 2/32; Fahreddin er-Râzî, *Me'âtihi'l-ğayb*, 2/386; Müntecebüddîn el-Hemedânî, *el-Ferîd*, 2/603; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Baḥrû'l-muḥîṭ*, 4/40.

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 16/465; Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'an*, nşr. Muhammed Ali es-Sâbûnî (Mekke: Câmi'atü Ümmi'l-kurâ, 1409/1988), 4/380; Sem'ânî, *Tefsîrû'l-Kur'an*, 3/421; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Baḥrû'l-muḥîṭ*, 7/486.

3 Semerkandî, *Baḥrû'l-'ulûm*, 1/454; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 878.

lekelerinin, ölmüş insandan alındığı gibi, uyuyan insandan da tamamen alındığına işaret etmektedir.¹ Uykunun bu yönüyle ölüme benzemesinden dolayı “uyutma” fiili yerine *teveffâ* (تَوَفَّى) “öldürme” fiili kullanılmıştır.

Teveffâ (تَوَفَّى) fiili Âl-i İmrân suresinin şu ayetinde de *mü-teveffike* (مُتَوَفِّيكَ) şeklinde ism-i fail olarak gelmiştir: قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ خُذْ هَذَا الصَّلَافَ الَّذِي فِي يَدَيْكَ وَرَافِعُكَ إِلَىَّ *“Allah buyurdu: “Ey İsa! Doğrusu Ben seni vefat ettirici ve seni Bana yükselticiyim.”* (Âl-i İmrân 3/55). Ayetteki *mü-teveffike* (مُتَوَفِّيكَ) kelimesine cümlede takdim-tehir bulunup bulunmadığı kabulüne göre farklı anlamlar verilmiştir: Buna göre, *mü-teveffike* (مُتَوَفِّيكَ), Hz. İsa’nın, Allah’ın katına canlı olarak yükseltilmesinden sonra yeryüzüne tekrar indirilmesinin ardından “canını tamamen alan, öldüren” veya onu (göğe yükseltilmesi için) “uyutan” yahut ona (düşmanlarından korumak suretiyle) “ömrünün tamamını yaşatan” anlamındadır.² Sonuç olarak, hangisi esas alınıralsa alınsın, bu manaların hepsi “bir nesneden bir şeyin tamamını alma” yahut “verilen müddeti tamamlatmayı” göstermektedir.

-
- 1 Nehhâs, *Me’âni’l-‘Kur’ân*, 2/437; Askerî, Ebû Hilâl, *el-Vücûh ve’n-nezâir*, nşr. Muhammed Osman (Kahire: Mektebetü’s-sekâfeti’-d-diniyye, 1428/2007), 151; Mâverî, *en-Nüket ve’l-‘uyûn*, 2/122; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 13/12-13; Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-‘Kur’ân*, 7/5.
 - 2 Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd, *Me’âni’l-‘Kur’ân*, nşr. Ahmed Yûsuf Necâtî vd. (Kahire: Dârü’l-Misriyye li’t-te’lif ve’terceme, 1392/1972), 1/219; İbn Kuteybe, *Ğarîbü’l-‘Kur’ân*, nşr. Ahmed Sakr (Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, 1398/1978), 106; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 5/450-458; Askerî, *el-Vücûh ve’n-nezâir*, 151; Mekki b. Ebû Tâlib, *el-Hidâye*, 2/1031-1033; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 8/237-238; Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-‘Kur’ân*, 4/99-100.

1.6.5. İstevfâ (اِسْتَوْفَى) fiili

İstevfâ (اِسْتَوْفَى) fiili Kur'an'da sadece Mutaaffifin suresinin şu ayetinde gelmiştir: اَلَّذِينَ اِذَا اُكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ “Onlar ki insanlardan ölçekle aldıkları zaman tam/bolca alırlar.” (el-Mutaaffifin 83/2). Ayette *istevfâ* (اِسْتَوْفَى) fiili يَسْتَوْفُونَ şeklinde muzâri fiil kipinde gelmiştir. Birinden malı, payı, hakkı eksiksiz, tam olarak/bol bol, fazlasıyla¹ alma manasındadır. Ayette sözü edilen insanların, başkalarından kendilerine bir şey (satın) aldıklarında eksiksiz, tamı tamına veya fazlasıyla, bol bol ölçüp tarttıkları bildirilmektedir.²

1.7. Vefâ (وَفَى) Fiili ve Türevlerinin Hadislerdeki Anlamları

Vefâ (وَفَى) fiili ve türevleri, hadislerde yaklaşık 557 yerde fiil ve 163 yerde de isim olmak üzere toplam 720 yerde gelmiştir.³ *Vefâ* (وَفَى) fiili ve türevlerinin hadislerdeki kullanımları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

-
- 1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/186; Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-Hidâye*, 12/8115; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 6/226; Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmî'l-Kur'ân*, 19/252; Semîn el-Halebî, 'Umdetü'l-ḥuffâz fî tefsîri eşrefi'l-el-fâz, nşr. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1417/1996), 4/328.
 - 2 Rivayete göre, Medine'de tüccarlarından bazılarının biri küçük diğeri büyük olmak üzere iki farklı hacimde ölçēği vardı. Satarken küçüğüyle, satın alırken büyüğüyle ölçüp tartıyorlardı. bk. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*, nşr. Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dârü ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1422/2002), 10/150; Vâhidî, *el-Vasîṭ*, 4/440.
 - 3 Hadislerin sayımında Wensinck tarafından hazırlanmış *el-Mu'cemü'l-müfehres* adlı indeks esas alınmıştır. bk. Arent Jan Wensinck vd., *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-ḥadîsi'n-nebevî* (Leiden: Beril, 1969), 7/269-279.

KELİME TÜRÜ	MİKTAR	KELİME TÜRÜ	MİKTAR
Fiil		İsim	
تَوَفَّى	328	وَفَاةٌ	94
أَوْفَى	53	وَفَاءٌ	42
وَفَى	53	مُتَوَفَّى	17
وَافَى	29	أَوْفَى	5
إِسْتَوْفَى	37	مُوَافَاةٌ	2
وَفَّى	56	مُوفُونَ	1
تَوَافَى	1	وَافِيَةٌ	1
Ara Toplam	557	مُتَوَافُونَ	1
		Ara Toplam	163
Genel Toplam	720		

Vefâ (وَفَى) fiilinin ve türevlerinin kullanımları ve anlamları hadislerdeki bazı örnekleriyle aşağıda incelenecektir.

1.7.1. Vefâ (وَفَى) fiili

Vefâ (وَفَى) fiili ve türevleri hadislerde çoğunlukla, ahdi, verilen kesin sözü, yemini, akdi veya adağı yerine getirme; ölçme ve tartma, borcu ödeme, tam olmak, tamamlanmak ve vefat, ölüm ile ilgili olarak gelmiştir.

Vefâ (وَفَى) fiilinin hadislerde geldiği yerlerden biri şu rivayettir: رَجُلٌ بَايَعَ إِمَامًا لَا يَبَايِعُهُ إِلَّا لِدُنْيَاةٍ إِنْ أُعْطِيَ مَا يُرِيدُ وَفَى لَهُ وَإِلَّا... İkincisi, bir devlet başkanına biat etmiş kimsedir ki ona dünyalık menfaatinden başka bir maksatla biat etmemiştir. Devlet başkanı ona istemekte olduğu dünyalığı verdiğinde ona

vefa göstermiş; vermediğinde vefa göstermemiştir (...).”¹ Hadiste *vefâ* (وَفَى) fiili, ilki *vefâ* (وَفَى) şeklinde mâzî fiil, diğeri de *yefî* (يَفِي) şeklinde muzârî fiil olmak üzere iki defa gelmiştir. Her ikisinde de “edilen biatin şartlarına tamamıyla bağlı kalma, şartları eksiksiz, tam olarak yerine getirme ve aykırı davranmama” anlamındadır.²

Vefâ (وَفَى) fiilinin hadiste kullanıldığı yerlerden bir diğeri şu rivayettir: *أَتَيْتُ لَيْلَةَ أُسْرِي بِي عَلَى قَوْمٍ يُقْرِضُ شِفَاهَهُمْ بِمَقَارِضَ مِنْ نَارٍ كُلَّمَا قُرِضَتْ وَفَتْ* “İsra gecesi, ateşten makaslarla dudakları kesilmekte olan bir kavme rastladım. Dudakları her kesildiğinde yeniden tamamlandı.”³ Hadiste *vefâ* (وَفَى) fiili *vefet* (وَفَتْ) şeklindeki mâzî fiil kipinde gelmiştir. “Tamamlanma, kusursuz tam hâli alma” anlamındadır.⁴

Şu rivayette de *vefâ* (وَفَى) fiilinin türevlerinden biri bulunmaktadır: *فَيْسَأَلُ: هَلْ تَرَكَ لِذَيْنِهِ وَفَاءً؟ فَإِنْ حُدِّثَ أَنَّهُ تَرَكَ لِذَيْنِهِ وَفَاءً* “Hz. Peygamber (sav) ‘Ardında borcunu ödemeye yetecek para/mal bıraktı mı?’ diye sorardı. Şayet kendisine o zatın, borcunu ödemeye yetecek para/mal bıraktığı söylenirse, onun cenaze namazını kıları.”⁵ Hadiste *vefâ* (وَفَى) fiili *vefa* (وَفَاءً)

1 Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmi ‘u ‘ş-şahîh*, nşr. Mustafa Dîb el-Bugâ (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, Dâru’l-yemâme, 1414/1993), “Ahkâm”, 48 (No. 6786).

2 Mûsâ Şâhîn Lâşîn, *Fethu’l-mün’im şerhu Sahihi Müslim* (Kahire: Dâru’ş-şurûk, 1423/2002), 1/352; İtyûbî, Muhammed b. Ali, *Zehîratü’l-ukbâ fî şerhi’-Müctebâ: Şerhu Süneni’n-Nesâî* (Mekke: Dâru âl berûm, 1424/2003), 34/119.

3 Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin, Şu‘abü’l-îmân, nşr. Abdülaliy Abdülhamîd (Riyad: Mektebetü’r-rüşd, 1423/2003), 3/270 (No. 1637).

4 İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 15/398.

5 İbn Hibbân, *el-Müsnedü ‘ş-şahîh ‘ale’l-tekâsîm ve’l-envâ*, nşr. Mehmet Ali Sönmez - Halis Aydemir (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433/2013), 3/498 (No. 2824).

şeklinde mastar olarak gelmiştir. “Borcun tamamını ödemeye yetecek miktarda bol para/mal” anlamındadır.¹

1.7.2. Evfâ (أَوْفَى) fiili

Evfâ (أَوْفَى) fiili ve türevleri hadislerde genellikle şu konularda gelmiştir: Ahdin, verilen kesin sözün, yeminin, akdin, antlaşmanın gereğini, adağı yerine getirme; borcu, hakkı, alacağı ödeme; ölçme ve tartma; amellerin ahirette karşılığını verme; edilen biate bağlı kalıp, şartlarını yerine getirme; yüksek bir yere çıkma ve sakalı çoğaltma/uzatma.

Evfâ (أَوْفَى) fiilinin hadislerde geldiği yerlerden biri şu rivayettir: *“Söz verdiğinizde sözünüzde durun.”*² Hadiste *evfâ* (أَوْفَى) fiili *evfü* (أَوْفُوا) şeklinde emir kipinde gelmiştir. “Verilen sözde durma, sözün gereğini tam olarak yerine getirme”³ anlamındadır.

Evfâ (أَوْفَى) fiilinin hadislerdeki kullanımına şu rivayet de örnektir: *“Dَعَا الْغُرَّامَ فَأَوْفَاهُمْ”* (Hz. Peygamber) ardından alacaklıları çağırdı ve onlara tam olarak ödedi.”⁴ Hadiste *evfâ* (أَوْفَى) fiili *fe-evfâhüm* (فَأَوْفَاهُمْ) şeklinde mâzi fiil kipinde gelmiştir. “Borcun bütünüyle, tam olarak ödendiğini, ödenecek borcun kalmadığını” bildirmektedir.

1 Kastallânî, Ahmed b. Muhammed, *İrşâdü's-sârî* (Mısır: el-Matbaa-tü'l-kübrâ'l-emîriyye, 1323/1905), 4/154.

2 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Şuayb el-Arnaût vd. (Beirut: Müessesetü'r-risâle, 1421/2001), 37/417 (No. 22757).

3 Emîr es-San‘ânî, *et-Tenvîr şerhu Câmi‘i’s-şagîr*, nşr. Muhammed İshak (Riyad: Mektebetü dâri’s-selâm, 1432/2011), 2/419.

4 Nesâî, *el-Müctebâ mine’s-Sünen: es-Sünenü’s-sugrâ*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Halep: Mektebetü'l-matbû‘âti'l-İslâmiyye, 1406/1986), “Vasaya”, 4 (No. 3637).

1.7.3. Veffâ (وَفَّى) fiili

Veffâ (وَفَّى) fiili, hadislerde genellikle şu konularda gelmiştir: Ahdi, verilen kesin sözü, adağı yerine getirme; amelin ahirte karşılığını verme; edilen biate bağlı kalıp, şartlarını yerine getirme; tam olarak/bol bol verme; bir topluluğu sayıca tamamlama.

Veffâ (وَفَّى) fiilinin hadislerde kullanıldığı yerlerden biri şu kudsî hadistir: *إِنَّمَا هِيَ أَعْمَالُكُمْ أُخْصِيهَا لَكُمْ ثُمَّ أَوْفَيْكُمْ بِهَا* “Bunlar ancak amellerinizdir. Sizin için onların kaydını tutarım. Sonra onların karşılığını size tam olarak veririm.”¹ Hadiste *veffâ* (وَفَّى) fiili *üveffiküm* (أَوْفَيْكُمْ) şeklinde muzâri fiil kipinde gelmiştir. Amellerin karşılığını “nitelik ve nicelik bakımından eksiksiz, tam olarak verme” anlamındadır.²

Veffâ (وَفَّى) fiilinin hadislerdeki bir diğer kullanımı şu rivayette görülmektedir: *أَيُّمَا رَجُلٍ تَدَيَّنَ دَيْنًا، وَهُوَ مُجْمِعٌ أَنْ لَا يُوفِّيَهُ إِلَّا، لَقِيَ اللَّهَ سَارِقًا* “Bir kimse geri ödememeye karar vermiş olduğu hâlde birine borçlandığı zaman Allah’ın huzuruna hırsız olarak çıkar.”³ Hadiste *veffâ* (وَفَّى) fiili *yüveffîhi* (يُوفِّيهِ) şeklinde muzâri fiil kipinde gelmiştir. “Borca vefasızlık; borcu ödememe” anlamındadır.⁴

1 Müslim, *Şahîhu Müslim*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru ihyâi’t-türâsi’l-‘Arabî, 1374/1955), “el-Birru ve’s-sıla”, 55 - (2577).

2 et-Tûribişti, Ebû Abdullah b. Hasan, *el-Müyyesser fî şerhi Meşâbîhi’s-sünne*, nşr. Abdülhamîd Hindâvî (Mektebetü Nizâr Mustafa, 1429/2008), 2/540; Beyzâvî, *Tuhfetü’l-ebrâr Şerhu Meşâbîhi’s-sünne*, nşr. Heyet (Kuveyt: Vezâratü’l-evkâf ve’s-şüûni’l-İslâmiyye, 1433/2012), 2/71; Tîbî, *el-Kâşif ‘an hakâ’iki’s-sünen: Şerhu Mişkâti’l-Meşâbîh*, nşr. Abdülhamîd Hindâvî (Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa, 1417/1997), 6/1839.

3 İbn Mâce, *es-Sünen*, nşr. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Dâru’r-risâleti’l-‘âlemiyye, 1430/2009), “Sadakât”, 11 (No. 2410).

4 Emîr es-San‘ânî, *et-Tenvîr*, 4/427.

Veffâ (وَفَّى) fiilinin hadislerdeki kullanımlarının bir başka örneği şudur: *إِنَّكُمْ وَفَّيْتُمْ سَبْعِينَ أُمَّةً* “Siz, ümmetlerin sayısını yetmişe tamamladınız.”¹ Hadiste *veffâ* (وَفَّى) fiili *veffeytüm* (وَفَّيْتُمْ) şeklinde mâzi fiil kipinde gelmiştir. Sayıca “tamamlama” anlamındadır.²

1.7.4. Vâfâ (وَافَى) fiili

Vâfâ (وَافَى) fiili ve türevleri hadislerde genellikle, bir yere/kişiye gelme, buluşma, topluluğu sayıca tamamlama, yüksek bir yere çıkıp tepeden bakma, haccetme, namaza gelme/namazı kılma gibi konularda kullanılmıştır.

Vâfâ (وَافَى) fiilinin hadislerdeki kullanım yerlerinden biri şu rivayettir: *وَافَيْتُ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْمَغْرِبَ* “Daha sonra ben Resûlüllah’a (sav) kendisi akşam namazını kılıyorken geldim.”³ Hadiste *vâfâ* (وَافَى) fiili *fe-vâfeytü* (فَوَافَيْتُ) şeklinde mâzi fiil kipinde gelmiştir. “Birine belli bir vakitte gelme” anlamındadır.⁴

Şu rivayet de *vâfâ* (وَافَى) fiilinin hadislerdeki kullanımlarının bir başka örneğidir: *وَكَانُوا وَافُوا تِلْكَ الْحَجَّةَ مَعَ عُمَرَ* “Hepsi o yıl Ömer’le beraber haccetmişlerdi.”⁵ Hadiste de *vâfâ* (وَافَى) fiili *vâ-fev* (وَافُوا) şeklinde mâzi fiil kipinde gelmiştir; hac için Mekke’ye gelme, haccetme anlamındadır.⁶

1 İbn Mâce, “Zühd”, 34 (No: 4288).

2 Sindî, Muhammed b. Abdülhâdî, *Kifâyetü'l-hâce fî şerhi Süneni İbn Mâce* (Beyrut: Dârü'l-cîyl, t.y.), 2/575.

3 Buhârî, “Sulh”, 13 (No. 2562).

4 Molla Gürânî, *el-Kevşerü'l-cârî ilâ riyâzi ehâdîsi'l-Buhârî*, nşr. Ahmed Azv İnaye (Beyrut: Dârü ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1429/2008), 5/316.

5 Buhârî, “Ahkâm”, 43 (No. 6781).

6 Aynî, Bedreddin, *'Umdetü'l-kârî fî şerhi Şaḥîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dârü

1.7.5. Teveffâ (تَوَفَّى) fiili

Teveffâ (تَوَفَّى) fiili ve türevleri hadislerde kullanıldığı yaklaşık 328 yerin biri hariç hepsinde Allah'ın insanın canını alması, insanın vefat etmesi anlamında ve bir yerde de alacağı eksiksiz, tamamıyla alma manasında gelmiştir.

Teveffâ (تَوَفَّى) fiilinin hadislerde kullanıldığı yerlerden biri şu rivayettir: “*Babam insanlara borcu olduğu hâlde vefat etti.*”¹ Hadiste *teveffâ* (تَوَفَّى) fiili *tüvüffiye* (تَوَفَّى) şeklinde mâzî fiil kipinde gelmiştir. “Vefat etme” anlamındadır.

Teveffâ (تَوَفَّى) fiilinin hadislerdeki kullanımının bir başka örneği şu rivayettir: *Hz. Peygamber (sav): ‘Ey Cabir, Parayı tastamam aldın mı?’ diye sordu. Ben de ‘Evet’ cevabını verdim.*” Hadiste *teveffâ* (تَوَفَّى) fiili *teveffeyte* (تَوَفَّيْتَ) şeklinde mâzî fiil kipinde gelmiştir. Satılan malın parasını “tamamıyla, eksiksiz alma”² anlamındadır.

1.7.6. Tevâfâ (تَوَافَى) fiili

Tevâfâ (تَوَافَى) fiili ve türevleri hadiste biri *tevâfâ* (تَوَافَى) şeklinde fiil, diğeri de *mütevâfûne* (مُتَوَافُونَ) şeklinde isim olmak üzere iki yerde gelmiştir. Her iki yerde de topluluğun, üye tam sayısı bakımından eksiksiz, tam olarak toplanması anlamındadır.

Tevâfâ (تَوَافَى) fiilinin hadiste geldiği yerlerden biri şu rivayettir: *فَاجْتَمَعْنَا عِنْدَهُ مِنْ رَجُلٍ وَرَجُلَيْنِ حَتَّى تَوَافَيْنَا قُلُوبَنَا: يَا رَسُولَ*

ihyai't-türâsi'l-Arabî, t.y.) 24/273; Kastallânî, Ahmed b. Muhammed, *İrşâdü's-sârî* (Mısır: el-Matbaatü'l-kübrâ'l-emîriyye, 7. Bs., 1323/1905), 10/264.

1 Buhârî, “Sulh”, 13 (No. 2562).

2 Safiyyurrahmân el-Mübârekfûrî, *Minnetü'l-mün'im fî şerhi Şaḥîhi Müslim* (Riyad: Dârü's-selâm, 1420/1999), 3/67.

الله عَلَى مَا نَبَايُعُكَ؟ “Birer ikişer onun yanında toplandık. Nihayet sayımız tamam olduğunda ‘Ya Resûlullah sana ne üzerine biat ediyoruz?’ dedik.”¹ Hadiste *tevâfâ* (تَوَافَى) fiili *tevâfeynâ* (تَوَافَيْنَا) şeklinde mâzî fiil kipinde gelmiştir. “Topluluğun üye tam sayısı bakımından eksiksiz toplanması” anlamındadır.

Abdullah b. Haris’ten rivayet edilen şu hadis de *tevâfâ* (تَوَافَى) fiilinin hadisteki kullanımının diğer örneğidir: سَأَلْتُ فِي زَمَنِي عُثْمَانَ بْنَ عَفَّانَ وَالنَّاسُ مُتَوَافِرُونَ -أَوْ مُتَوَافُونَ- عَنْ صَلَاةِ الضُّحَى “Osman bin Affân zamanında halk çok veya aşırı iken ben kuşluk namazını soruşturdum.”² Hadiste *tevâfâ* (تَوَافَى) fiili *mütevâfûne* (مُتَوَافُونَ) şeklinde isim olarak gelmiştir. “Sayıca çok, bol, aşırı”³ anlamındadır.

1.7.7. İstevfâ (اِسْتَوْفَى) fiili

İstevfâ (اِسْتَوْفَى) fiili, hadislerde genellikle, bir şeyin bütünü-nü, tamamını alma, ondan geriye hiçbir şey bırakmama anlamında gelmiştir.

İstevfâ (اِسْتَوْفَى) fiilinin hadislerdeki kullanımlarından biri Hz. Peygamber’in (sav) şu sözüdür: فَإِنَّ نَفْسًا لَنْ تَمُوتَ حَتَّى تَسْتَوْفَى: “Kesinlikle hiçbir canlı, rızkını tamamıyla almadıkça ölmez.”⁴ İstevfâ (اِسْتَوْفَى) fiili, hadiste *testevfî* (تَسْتَوْفَى) şeklinde muzâri fiil kipinde gelmiştir. Kendisine takdir edilmiş olan rızkı “eksiksiz, tam olarak, tamamıyla alma” anlamındadır.

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 22/347 (No: 14456).

2 Nesâî, “Duhâ”, 187 (No: 1379).

3 İtyûbî, Muhammed b. Ali, *Mürşidü zevi’l-hicâ ve’l-hâce ilâ Süneni İbn Mâce* (Cidde: Dârü’l-minhâc, 1439/2018), 8/326.

4 Nesâî, “Ticârât”, 2 (No: 2144).

1.8. Vefa Kelimesi ve Türevlerinin Türk Dilindeki Anlamları

Vefa kelimesi Arapçadan dilimize geçmiş bir kelimedir. Dilimizde yaklaşık bin yıldır bilinmekte¹ ve bugün dâhi kullanılmaktadır. Bu kelimenin dilimizde anlam değişimine uğrayıp uğramadığını ve günümüzde hangi anlamlarda kullanıldığını açığa çıkarmak, kültür ve medeniyetimizdeki anlamıyla *vefayı* anlamak için gereklidir. Bundan dolayı bu bölümde Türk dilinin temel ve modern sözlüklerinde *vefa* kelimesi ve türevlerinin anlamları incelenecektir.

Türkçe sözlüklerde *vefa* kelimesi ve türevleri aşağıdaki şekillerde gelmiştir.

1.8.1. Vefa - Vefa etmek/eylemek/göstermek

Vefa kelimesinin Türkçe sözlüklerde birden çok anlamı bulunmaktadır. Bununla beraber Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan *Türkçe Sözlük*'te *vefa* kelimesinin anlamı sadece “sevgiyi sürdürme, sevgi, dostluk bağlılığı”² şeklinde gelmiştir. Diğer sözlüklerde *vefa* kelimesinin bundan başka anlamları şöyle belirtilmiştir: Verilen sözü yerine getirme, ahdinde durma; yetiştirme,

1 *Vefa* kelimesi ve türevlerinin örnekleri günümüzden yaklaşık bin yıl önce (XI. yüzyılın başları) Yûsuf Has Hâcib (öl. 1070 dolayları) tarafından yazılmış olan ve Türk dili ve Edebiyatının en eski ürünü kabul edilen *Kutadgu Bilig*'te çokça bulunmaktadır. Örneğin, bk. Yûsuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, nşr. Erdal Çakıcıoğlu (İstanbul: Birleşik Yayınları, 2011), 126, 147, 304, 370, 440, 442, 537, 549, 555.

2 Şükrü Halûk vd. Akalın, *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), 2476. Aynı anlam için bk. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî: Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, nşr. Raşid Gündoğdu vd. (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2017), 1156; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2017), 1332; Yaşar Çağbayır, Ötüken Türkçe Sözlük (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007), 5/6141; İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kubbealtı İktisadi İşletmesi, 2016), 1312.

yetme; borcuna sadık olma ve görevi yerine getirme.¹

Yûsuf Has Hâcib aşağıdaki beytinde *vefa* kelimesini “verilen sözü yerine getirme” anlamında kullanmıştır: “*Yalancı kişiden vefa bekleme / Bu, uzun yıllardan beri sınanmış bir sözdür.*”²

Vefa isminin fiil biçimi olan *vefa etmek/eylemek/göstermek* birleşik kelimesi de dilimizde çok yaygın olmamakla birlikte kullanılmaktadır. *Türkçe Sözlük*’te yer almayan bu kelime bazı sözlüklerde, “sevgi ve dostluk göstermek; yetişmek, elvermek, yetmek” anlamlarında gelmiştir.³

Şeyhülislam Hüdâî Efendi’ye ait aşağıdaki beyitte *vefa etmek* “sevgi ve dostluk göstermek”, *vefa eylemek* kelimesi de “yetişmek, yetmek” anlamında gelmiştir: “*Şâyed vefa ede deyü ol yâr-ı pür-cefâ / Sabr eyler idim eylese ömrüm eger vefa.*”⁴

1.8.2. Vefalı/vefakâr

Vefalı ve *vefakâr*, eş anlamlı kelimeler olup, “vefası olan, sevgisi ve dostluğu geçici olmayan, sevgi ve dostlukta sebat ve bağlılık gösteren, hakikatli (kimse)” anlamındadır.⁵

Yûsuf Has Hâcib aşağıdaki beytinde *vefalı* kelimesini “sevgi ve dostlukta sebat ve bağlılık gösteren; verdiği sözde duran (kimse)”⁶ anlamında kullanmıştır:

1 Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, 1156; Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 1332; Çağbayır, Ötüken Türkçe Sözlük, 5/6141; Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 1312; Sevan Nişanyan, “Nişanyan Sözlük: Çağdaş Türkçenin Etimolojisi” (Erişim 5 Aralık 2021), “vefa” mad.

2 Yûsuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 195 (Beyit: 2042).

3 Çağbayır, Ötüken Türkçe Sözlük, 5/6141; Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 1312.

4 Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 1312.

5 Çağbayır, Ötüken Türkçe Sözlük, 5/6141-6142; Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 1312; Akalın, *Türkçe Sözlük*, 2476.

6 Bu anlamı Yûsuf Has Hâcib’in, kitabında vefadan söz ettiği yerlerde dostların cefasından şikâyet etmesinden çıkarılmıştır.

“Kalkayım gideyim dünyayı gezeyim / Dünyada acaba vefalı kişi var mı, arayayım.”¹

Ahmet Hamdi Tanpınar’a ait “*Dâima harekete hazır cıva gibi insanlardı ve bilhassa birbirlerine karşı son derece vefalıydılar*”² sözünde de *vefalı* kelimesi “sevgi ve dostlukta sebat ve bağlılık gösteren” anlamında gelmiştir.

1.8.3. Vefasız

Vefasız kelimesi sözlüklerde, “vefası olmayan, sevgisi çabuk geçen, sevgisinde, dostluğunda sebat göstermeyen, hakikatsiz (kimse)” anlamında gelmiştir.³

Vefasız kelimesi, Yakup Kadri Karaosmanoğlu’na ait “*Yıllar yârlardan, yârlar yıllardan vefasız*”⁴ sözünde “sevgisinde sebat göstermeyen”, “*Arkadaşının bu kadar vefasız olduğunu bilmezdim*”⁵ sözünde de “dostluğunda sebat göstermeyen” anlamındadır.

1.8.4. Vefa ile İlgili Diğer Kelimeler

1.8.4.1. Gadr

Arap dilinde *vefanın* zıddı olan *gadr* kelimesi dilimizde *gad-re uğramak*, *mağdur etmek* ve *mağdur olmak* vb. biçimlerde fiil ve *gaddar*, *mağdur*, *mağdurluk/mağduriyet* şekillerinde de isim olarak kullanılmaktadır.

Gadr kelimesi “vefasızlık, sözünde durmama”⁶ anlamında olmakla beraber günümüzde hem bu anlamını kaybetmiş hem de

1 Yûsuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 553 (Beyit: 6565).

2 Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 1312.

3 Çağbayır, Ötüken Türkçe Sözlük, 5/6142; Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 1312; Akalın, *Türkçe Sözlük*, 2476.

4 Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 1312; Akalın, *Türkçe Sözlük*, 2476.

5 Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki*, 1157.

6 Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki*, 748; Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 314; Çağbayır, Ötüken Türkçe Sözlük, 2/2052.

bu hâliyle kullanımdan düşmüştür. Kelimede, “haksızlık etme, zarara uğratma, acımama” anlamları öne çıkmıştır. Bu çerçevede, *gadre uğramak*, “haksız davranışlarla karşı karşıya gelmek”; *gaddar*, “acımasız, katı yürekli, başkalarına haksızlık eden”;¹ *mağdur*, “haksızlığa/zarara uğratılmış, hakkı yenmiş (kimse)”; *mağdur etmek*, “hakkını yemek, zarara uğratmak” ve *mağdur olmak* “hakkı yenmek, haksızlığa/zarara uğramak” anlamlarında² kullanılmaktadır. Mehmet Akif’in “*Hangi bir derdim için ağlayayım bilmiyorum / Döktüğüm yaşları mâzur görün mağdurum*”³ beytinde *mağdur* kelimesi “haksızlığa/zarara uğratılmış” anlamındadır.

Gadrin özünü katı yüreklilik, acımasızlık, hainlik, haksızlık ederek zarara uğratma anlamları oluşturmaktadır. *Gadrin* “vefasızlık” anlamı bu anlamlarla birlikte değerlendirildiğinde zihinde oluşan tasavvur, *vefasızlığın* bir tür acımasızlık, hainlik ve zarara uğratma davranışı olduğunu çağrıştırmaktadır.

1.8.4.2. Hakikatli, hakikatsiz

Bazı sözlüklerde *vefalı* kelimesi “hakikatli”⁴ ve *vefasız* kelimesi de “hakikatsiz”⁵ kelimeleriyle karşılanmıştır. Aynı şe-

1 Çağbayır, Ötüken Türkçe Sözlük, 2/2051-2052; Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 396; Akalın, *Türkçe Sözlük*, 897-898.

2 Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 753; Akalın, *Türkçe Sözlük*, 1603.

3 Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 753.

4 Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, 435 “hakikatli” mad.; Çağbayır, Ötüken Türkçe Sözlük, 2/2330 “hakikatli”; 5/6142 “vefalı” mad.; Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 459 “hakikatli” mad.; Akalın, *Türkçe Sözlük*, 1028 “hakikatli”, 2476 “vefalı” mad.

5 Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, 435 “hakikatsiz” mad.; Çağbayır, Ötüken Türkçe Sözlük, 2/2330 “hakikatsiz”; 5/6142 “vefasız” mad.; Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 459 “hakikatsiz” mad.; Akalın, *Türkçe Sözlük*, 1028 “hakikatsiz”, 2476 “vefasız” mad.

kilde *hakikat* kelimesi de “vefa, vefalı olma durumu”¹ olarak karşılanmıştır.

Hakikatin “asıl ve doğru olan durum, gerçek; fikir veya hayal olmayıp fiilî olarak var olan, vakıa” anlamları göz önünde tutulduğunda buradan *vefanın*, hayatta asıl, doğru ve gerçek olan durum, fikir ve hayalden ibaret kalmayıp gerçekleşmesi gereken olgu olduğu sonucuna varılabilir. Aynı şekilde *vefasızlık* da arızı, sonradan ortaya çıkan, kökü olmayan, sahte, gerçekleşmemesi gereken durum olarak nitelenebilir. Dilimizde *vefanın* hakikatle ilişkilendirilmiş olması, insanımızın *vefaya* verdiği büyük önemin bir göstergesi olsa gerektir.

1.9. Vefa'nın Örfteki Anlamı

Vefa kavramı, kullanıldığı çevre ve alanlarda çeşitli izafi anlamlar kazanmıştır. Bu anlamlar zamanla hayatın bazı özel çevrelerde örfi hakikat hâlini almış ve *vefa* denince ilk bu manalar akla gelir olmuştur.

1.9.1. Ahlaki Erdem Olarak Vefa

Ahlak alanı, en geniş çevre olup, bütün toplumu içine alır. Böylece *vefa* ahlaki bir erdem olarak hayatın tamamını ve bütün insanları ilgilendirir. Bu sebeple İslam âlimleri, *vefa* kavramına büyük önem ve değer vermişler ve onun mahiyet ve keyfiyetine dair çeşitli açıklamalarda bulunmuşlardır.

Vefa ve *ahde vefa* kavramları aynı anlamda² kullanılmaktadır. Bundan ötürü *vefa* denince öncelikle ondan *ahde vefa* anlaşılmaktadır. Bununla birlikte *vefa* kavramı genel olarak, “İyilik

1 Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 459; D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük* (Ankara: Yazar Yayınları, 2014), 673.

2 Metin Yurdağur, “Ahid”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1988), 1/534.

yapmayı benimsemek ve dostlara verilen sözleri tutmak” vb. biçimlerde tarif edilmiştir.¹ *Vefa* kavramı için birçok tanım yapılmış olmakla beraber biz *vefa* için efradını cami ağyarını mâni yeni bir tanım denemesinde bulunacağız. Bu tanım, geçmişte yapılmış birçok tanımı da kapsayıcı nitelikte olup, şu şekildedir:

“*Vefa*: Din, akıl ve örfün kötü görmediği sevgi ve dostluğu, verilen sözü, edilen yemini ve yapılan antlaşmayı, insanlarla beraberken ve yalnızken, belirtilen nitelik ve nicelikte, tam olarak yerine getirme, hakkını tam verme ve bu uğurda kendi menfaatini feda etme biçiminde ortaya çıkan bir ahlaki fazilettir.”

Vefa, fedakârlık ve sabır gerektirir. Vefa erdemiyse ahlaklanmak isteyen insan gerektiğinde kendi zararına dahi olsa tereddüt etmeden sıkıntı ve meşakkate girmeyi göze alabilmelidir. Vefasından dolayı az da olsa sıkıntıya girmemiş kişiye vefalı denmez.²

Vefa çok yönlü ve boyutlu bir davranış biçimidir. Onu sadece sevgi ve dostluk bağlılığı ve sözünde durma, antlaşmayı yerine getirme gibi davranışlarla sınırlamak doğru olmaz. O, hayatın tamamını, insanın ilişki içinde olduğu her şeyi kuşatan bir yaşam

1 Bu tarifler için bk. Râgıb el-İsfahânî, *ez-Zerî'a ilâ mekârimi's-şerî'a*, nşr. Ebû'l-Yezîd Ebû Zeyd el-Acemî (Kahire: Dârü's-selâm, 1428/2007), 209; Cürcânî, Seyyid eş-Şerîf, *et-Ta'rifât* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1403/1983), 253; Süyûtî, *Mu'cemü mekâlidü'l-'ulûm fî'l-hudûdi ve'r-rûsûm*, nşr. Muhammed İbrahim Ubâde (Kahire: Mektebetü'l-âdâb, 1424/2004), 208; Münâvî, Muhammed Abdürreâûf, *et-Tevkîf 'alâ mühim-mâti'l-te'ârîf* (Kahire: Âlemü'l-kütüb, 1410/1990), 339; İsmail Müfîd İstanbûlî, Şerhu'l-ahlâki'l-Adudiyye: Ahlâk-ı Adudiyye Şerhi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 86; Ahmed Negerî, el-Kâdî 'Abdü'n-Nebî, *Düstûrû'l-'ulemâ': Câmi'u'l-'ulûm fî usûlâhâtü'l-fünûn* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1421/2000), 3/317.

2 Yahya İbn Adiy, *Tehzîbü'l-ahlâk: Ahlâk Eğitimi*, çev. Harun Kuşlu, nşr. İlhan Kutluer (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 30.

biçimidir. Bu bakımdan *vefanın*, merkezde Allah olmak üzere, Allah’a *vefa*, Kitab’a *vefa*, Peygambere *vefa*, anne-babaya *vefa*, insana *vefa*, hayvana, bitkiye, doğaya, havaya, suya, çevreye *vefa* gibi ilişkili olduğu birçok uygulama alanı ve biçimi vardır.

1.9.2. Tasavvuf Örfünde Vefa

Vefa, ahlakın yanında başka alanlarda da özel kullanımlar ve anlamlar kazanmıştır. Tasavvuf bu alanlardan bir diğeridir. Tasavvuf örfünde *vefa* denince, misak gününde Allah’a verilen elest-ahdinin gereğini yerine getirmek anlaşılır.¹ Bu vefanın da uygulama biçimleri müridin bulunduğu dereceye göre farklılık gösterir. Bunlardan kimilerinin vefası, Allah’ın emirlerini, hiçbir menfaat beklentisi olmaksızın, sırf Allah’ın emri olduğu için yerine getirmek şeklinde meydana gelirken; kimilerinin vefası, cennet arzusu ve Cehennem korkusuyla Allah’ın emirlerine itaat etmek şeklinde meydana gelir. Öyleleri de vardır ki onların vefası, kalbine Allah’tan gayrini sokmamak biçimindedir.²

Yine tasavvuf örfünde, müridin tarikata girerken mürşidine verdiği itaat ve bağlılık sözüne sadık kalması da *vefa* ve *ahde vefa* olarak tanımlanmıştır.³

1.9.3. İslam Fıkında Vefa

Vefanın kullanıldığı bir diğer alan da fıkıhtır. Fıkıh örfünde *vefa* kelimesi, bey’ü’l-*vefa*, bey’ bi’l-*vefa* ve bey’ bi-şarti’l-*vefa* gibi isimlerle anılan satış akdinin adında kendini göstermektedir. Bu, bedeli tam olarak iade edildiğinde geri alınma şartıyla bir

1 Tehânevî, *Mevsû‘atü Keşşâfî ıstılâhâtî’l-fünûn ve’l-‘ulûm*, nşr. Ali Dahrûc (Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1417/1996), 2/1800.

2 Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri-Deyimleri Sözlüğü* (İstanbul: Anka Yayınları, 2. bs. 2004), 695.

3 Süleyman Uludağ, “Ahid”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1988), 1/534.

malın satılmasını konu edinen satış akdidir. Bu satış akdinde *vefa* terimi, akdin taraflarının, usulüne uygun olarak verdikleri sözleri yerine getirmek zorunda olmalarını ifade etmektedir.¹

2. Vefa Kavramının Semantik Analizi

Vefa, Cahiliye Devri'nde de bilinen, uğrunda ölümü göze alacak kadar çok değer verilen bir fazilettir. Bu fazilet genellikle kabilenin sınırları ve dostluk ilişkileri içinde hapsolmuş hâldeydi. *Vefa*, kabile fertlerinin hiçbir şahsi menfaat gütmenden birbirlerine fedakârlıkta bulunması, samimiyetle kendini dostlarına adanması, her ne pahasına olursa olsun verdiği sözün, ettiği yeminin ve yaptığı antlaşmaların gereğini tam olarak yerine getirmesi biçiminde ortaya çıkardı. Bununla beraber bazen kendi kabilesinin sınırlarını aştığı da görülürdü.²

Cahiliye Devri'nde bazı insanlar *vefa* davranışlarıyla meşhur olmuştur. Semev'el el-Ezdî (öl. 550) isimli Yahudi asıllı Arap şairi bunlardan biridir.³ Kendisiyle kan bağı bulunmayan şair İmrüülkays (öl. ٥٤٠ dolayları) düşmanları tarafından öldürülmeden önce ona misafir olmuş ve kendisine kızını, amcasının oğlunu, silahlarını ve babasından kalan bir kısım mirası emanet etmiştir. Semev'el, kalesinin Hîre Kralı tarafından muhasara edilmesi ve yakalanan öz oğlunun kendi gözleri önünde katledilmesi pahasına emanetleri onlara vermeyi reddetmiş ve daha sonra İmrüülkays'ın varislerine teslim etmiştir.⁴

1 Abdülaziz Bayındır, “Bey’ bi’l-vefâ”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1992), 6/20–22.

2 Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 2013), 156.

3 İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve ş-su'arâ* (Kahire: Dârü'l-hadis, 1423/2002), 1/120; İbn Dürüsteveyh, *Taşhîhu'l-Faşîh ve şerhuhü*, nşr. Muhammed Bedvî el-Mah-tûn (Kahire: el-Meclisü'l-e'lâ li'ş-şüûni'l-İslâmiyye, 1419/1998), 405.

4 Muhammed b. Habîb, *el-Muhabber*, nşr. Ilse Lichtenstädter (Beirut:

İslam geldiğinde, *vefaya* gösterilen bu derin saygıyı, cahiliye insanından miras aldı ve *vefayı* bir davranış biçimi olarak benimsedi. Benimsemekle kalmayıp, *vefanın* kıymet ve önemini daha da yükseltti. Onu kendine özgü bir yöntemle geliştirdi ve onu iman temelinde değiştirip, İslamileştirdi. Kan kardeşliğine, kabileye veya kabileler arası ilişkilere dayalı her türlü sınırlamayı kaldırdı, *vefayı* bunların hepsinin üstünde insani bir erdeme dönüştürdü.¹

Bu dönüşümlerin en büyüğünü, *vefanın* anlam alanı merkezine Allah'ı koymakla; insanın Allah'a verdiği ahde vefa göstermesi ve buna karşılık da Allah'ın insana verdiği ahde vefa göstermesi² anlayışını getirmekle yaptı. Ayrıca hiç kimsenin, söz ve ahdini Allah'tan daha iyi yerine getiremeyeceğini bildirdi.³ Bu anlayış temelinde, insanların kendi aralarındaki sözleşmeleri ve ahitleri de Allah'a verilmiş söz ve ahit olarak kabul etti.⁴

İnsanın Allah'a verdiği ahde ve Allah'ın da insana verdiği ahde vefa göstermesi düşüncesi, Cahiliye insanın hayal dünyasında bulunmayan, tasavvurunu aşan yepyeni bir anlamdı. Böylece *vefa*, bu anlam temelinde gelişti, olgunlaştı ve bütün varlığı kuşatan İslami, insani, üstün bir yaşam tarzı oldu.

el-Mektebû't-ticârî, t.y.), 349; Câhız, *el-Meḥâsin ve'l-azdâd* (Beyrut: Dârü ve mektebetü'l-hilâl, 1423/2002), 83–84; İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve 'ş-şu'arâ*, 1/120, 255; Askerî, Ebû Hilâl, *Cemheretü'l-emşâl*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim - Abdülmecîd Kutâmış (Beyrut: Dârü'l-fikr, 1408/1998), 2/345; Zülfikar Tüccar, "Semev'el el-Ezdî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2009), 36/487–488.

1 İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, 157.

2 bk. el-Bakara 2/40.

3 bk. et-Tevbe 9/111.

4 bk. en-Nahl 16/91.

Sonuç ve Değerlendirme

Araştırmanın sonunda ortaya çıkmıştır ki:

Vefa kelimesinin ilk ve temel anlamı, tam ve kâmil olma ve tam ve kâmil yapmadır. *Vefa* kelimesi bunun yanında hayatın işleyişinin gereksinimlerini karşılamak üzere birçok yan anlam yüklenmiştir. Bunlar; ahdi, verilen sözü, yemini ve adağı tam olarak yerine getirme, ölçü ve tartmayı tam ve eksiksiz yapma, bir şeyi tam olarak/tamamıyla alıp verme, yüksek bir yere çıkıp tamamıyla görme, topluluğun üye tam sayısı ile toplanması, bir şeyi sayıca tamamlama, tam yerine/tam zamanında gelme gibi izafi anlamlar ve Allah'ın insanın canını alması, vefat etme, uyutma ve haccetme gibi mecaz anlamlardır.

Vefa kelimesi Cahiliye Devri olarak adlandırılan İslam öncesi dönemde bu izafi ve mecaz anlamlarıyla bilinip kullanılmaktaydı. Oldukça fazla değer ve önem verilen bir ahlaki faziletti. Ancak bu fazilet, kabileciliğin dar sınırları arasına sıkışmış durumda olup, kabile fertlerinin birbirine veya antlaşmaları oldukları diğer kabilelere karşı gösterdikleri birtakım *vefa* davranışlarından ibaretti.

İslam geldiğinde Cahiliye insanındaki *vefa* faziletini muhteva olarak aynen benimsedi. Benimsemekle kalmadı, *vefanın* merkezine Allah'ı yerleştirerek, *vefayı* kendi yöntemiyle iman temeline geliştirip olgunlaştırdı. İnsanın Allah'a verdiği ahde vefa göstermesi ve Allah'ın insana verdiği ahde vefa göstermesi anlayışını getirerek, *vefaya* yepyeni bir açılım ve boyut kazandırdı. Kabile anlayışına dayanan sınırların tamamını ortadan kaldırıp, *vefanın* kapsamını bütün varlığı içine alacak şekilde genişletti ve onu evrensel bir değer hâline getirdi. *Vefada* görülen en büyük değişim ve dönüşüm bu suretle meydana geldi.

Vefa, kültür ve medeniyetimizde, Arap dilindeki izafi ve mecaz anlamlarıyla yaklaşık bin yıldır bilinmekte ve kullanılmaktadır. Günümüzde bunlardan “sevgi ve dostluğu sürdürme, sevgi

ve dostluk bağılılığı” anlamı öne çıkmışsa da *vefanın* anlam alanı gerçekte insanın gözünün, elinin değdiği; temas ve etkileşim içinde olduğu her şeyi içine alabilecek kadar büyük ve geniştir. Böylece *vefa*, “temas ve etkileşim içinde olunan varlığa karşı bütün sorumluluk ve görevleri eksiksiz ve tam olarak yerine getirme” olarak tarif edilebilir. Bu tarif temelinde, Allah’ın, meleklerin, peygamberlerin insana *vefasının* yanında insanın da Allah’a, O’nun Kitabı’na, Peygamberi’ne *vefası*; diğer insanlara *vefası*; hayvanlara, bitkilere, toprağa, havaya, çevreye *vefasından* hatta insanın hayata ve ölüme *vefasından* söz etmek mümkündür.

Bunun yanında *vefa* ahlak, tasavvuf ve fıkıh gibi birden çok sosyokültürel çevrede örfi anlamlar kazanmıştır. Bu çevrelerden ahlak, en geniş etki alanına sahip olup, toplumun tamamını kuşatır. *Vefanın* geçmişte çeşitli tarifleri yapılmış olmakla beraber ahlaki bir fazilet olarak *vefayı*, efradını cami ağıyarını mâni şekilde şöyle tanımlayabiliriz: “*Vefa*: Din, akıl ve örfün kötü görmediği sevgi ve dostluğu, verilen sözü, edilen yemini ve yapılan antlaşmayı, insanlarla beraberken ve yalnızken, belirtilen nitelik ve nicelikte, tam olarak yerine getirme, hakkını tam verme ve bu uğurda kendi menfaatini feda etme biçiminde ortaya çıkan bir ahlaki fazilettir.”

Dilimizde *vefa* ile ilgili *gadir* kelimesinin “vefasızlık” anlamı yanında acımasızlık, hakkını vermeyip zarara uğratma anlamlarına geldiği göz önünde tutulduğunda bunların bütününden, *vefasızlığın*; “vaat edilen sevgi, dostluk ve bir işten düşen payı tam olarak vermeyip, ilgili diğer tarafı maddi-manevi zarara uğraticı zulüm ve hainlik” olduğu söylenebilir. *Vefayla* ilgili *hakikat* kelimesinden de *vefanın*, hayatta fikir ve hayalden ibaret kalmayıp, gerçekleşmesi gereken, asıl, doğru ve gerçek olan durum; *vefasızlığın* da gerçekleşmemesi gereken sonradan ortaya çıkan, kökü olmayan, arızı, sahte durum olduğu sonucuna varılabilir.

KAYNAKÇA

Abdullah İbrahim Calgûm. *el-Mu‘cemü’l-müfehresü’ş-şâmil li-elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*. 2 Cilt. Riyad: Merkezü tefsir li’d-dirâsâti’l-Kur’âniyye, 1436/2015.

Abdülkâdir el-Bağdâdî. *Ĥizânetü’l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni’l-Arab*. nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 13 Cilt. Kahire: Mektebetü’l-hancî, 1418/ 1997.

Akalın, Şükrü Halûk vd. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 11. Basım, 2011.

Askerî, Ebû Hilâl. *el-Vücûh ve’n-nezâir*. nşr. Muhammed Osman. Kahire: Mektebetü’s-sekâfeti’d-diniyye, 1428/2007.

Ayverdi, İlhan. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı İktisadi İşletmesi, 3. Basım, 2016.

Begavî, Ferrâ. *Me‘âlimü’t-tenzîl*. nşr. Muhammed b. Abdullah en-Nemr vd. 8 Cilt. Beyrut: Dârü Taybe, 4. Basım, 1417/1997.

Beyzâvî. *Envârü’t-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl*. nşr. Muhammed Abdurrahman el-Mar’aşlî. 5 Cilt. Beyrut: Dârü ihyâi’t-türâsi’l-‘Arabî, 1418/1997.

Bıyıkoglu, Yakup. *Câhiliyyeden Kur’an’a Ahlak*. Ankara: İlâhiyat Yayınları, 2020.

Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *Tâcü’l-luğa ve Şîhâhu’l-‘Arabîyye*. nşr. Ahmed Abdülgafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dârü’l-ilm li’l-melâyîn, 4. Basım, 1407/1987.

Cürcânî, Seyyid eş-Şerîf. *et-Ta’rîfât*. Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1403/1983.

Çağbayır, Yaşar. *Ötüken Türkçe Sözlük*. 5 Cilt. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.

Durmuş, Zülfîkar. “Kur’an’a Göre İnsanın İlişkilerinde Sorumlu Olduğu Temel Ahlaki İlke: Ahde Vefa”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2/3 (2002), 77–95.

Ebû Hayyân el-Endelüsî. *el-Baḥrû’l-muḥîṭ fi’t-tefsîr*. nşr. Sıdkî Muhammed Cemil. 10 Cilt. Beyrut: Dârü’l-fîkr, 1420/1999.

Emîr es-San'ânî. *et-Tenvîr şerhu Câmi 'i 'ş-şagîr*. nşr. Muhammed İshak. 11 Cilt. Riyad: Mektebetü dâri's-selâm, 1432/2011.

Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü 'l-luğa*. nşr. Muhammed 'İvad Mur'ib. 15 Cilt. Beyrut: Dârü ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, 2001.

Fahreddin er-Râzî. *Mefâtîhu 'l-ğayb: et-Tefsîrû 'l-kebîr*. 32 Cilt. Beyrut: Dârü ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, 3. Basım, 1420/1999.

Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd. *Me 'âni 'l-Ḳur'ân*. nşr. Ahmed Yûsuf Necâtî vd. 3 Cilt. Kahire: Dârü'l-Mısriyye li't-te'lîf ve'terceme, 1392/1972.

Hırnık bint Bedr. *ed-Dîvân*. nşr. Hüseyin Nassâr. Kahire: Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1416/1996.

Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*. çev. Mehmet Kürşad Atalar. İstanbul: Pınar Yayınları, 2012.

Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 2013.

İbn Atıyye el-Endelüsî. *el-Muḥarrerü 'l-vecîz fî tefsîri 'l-kitâbi 'l-'azîz*. nşr. Abdüsselam Abdüşşafî Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1422/2001.

İbn Düreyd. *Cemheretü 'l-luğa*. nşr. Remzî Münîr el-Ba'lebekkî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 1987.

İbn Dürüsteveyh. *Taşhîhu 'l-Faşîḥ ve şerḥuhü*. nşr. Muhammed Bedvî el-Mahtûn. Kahire: el-Meclisü'l-e'lâ li'ş-şüûni'l-İslâmîyye, 1419/1998.

İbn Fâris. *Mu'cemü meḳâyisi 'l-luğa*. nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-fıkr, 1399/1979.

İbn Kuteybe. *Ġarîbü'l-Ḳur'ân*. nşr. Ahmed Sakr. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1398/1978.

İbn Manzûr. *Lisânü 'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdir, 3. Basım, 1414/1993.

İbn Sîde. *el-Muḥkem ve 'l-muḥîṭü 'l-a'zam*. nşr. Abdülhamîd Hindâvî. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1421/2000.

İmruülkays b. Hucr. *ed-Dîvân*. nşr. Abdurrahmân el-Mustâvî. Beyrut: Dârü'l-mârifê, 1425/2004.

İsmail Müfid İstanbûlî. Şerhu'l-ahlâki'l-Adudiyye: Ahlâk-ı Adudiye Şerhi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.

Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*. nşr. Ahmed el-Berdûnî -İbrâhim Ettafeyyîş. 20 Cilt. Kahire: Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1384/1964.

Mâverdî. *en-Nüket ve'l-uyûn*. nşr. Seyyîd b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1412/1992.

Mekkî b. Ebû Tâlib. *el-Hidâye ilâ bulûği'n-nihâye fî 'ilmi me'âni'l-Kur'an ve tefsîrih*. nşr. Şâhid el-Bû Şeyhî vd. 13 Cilt. Şârika (BAE): Câmi'atü's-Şârika, 1429/2008.

Muhammed Hasan Cebel. *el-Mu'cemü'l-iştikâkî el-muassal li-elfâzi'l-Kur'âni'l-kerîm*. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-âdâb, 2010.

Münâvî, Muhammed Abdürraûf. *et-Tevkîf 'alâ mühim-mâtî'te-ârif*. Kahire: Âlemü'l-kütüb, 1410/1990.

Müntecebüddîn el-Hemedânî. *el-Ferîd fî i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd*. nşr. Muhammed Nizamüddin el-Füteyyih. 6 Cilt. Medine: Dârü'z-zemân, 1427/2006.

Nehhâs. *Me'âni'l-Kur'an*. nşr. Muhammed Ali es-Sâbûnî. 6 Cilt. Mekke: Câmi'atü Ümmi'l-kurâ, 1409/1988.

Okumuş, Mesut. “Kur'an'da Vefa / Ahde Vefa”, *Peygamberimiz ve Vefa Toplumu*. ed. Fatih Kurt – Bünyamin Kahraman. 3. bs. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021.

Râgıb el-İsfahânî. *el-Müfredât fî ğaribi'l-Kur'an*. nşr. Safvân Adnân Dâvûdî. Dımaşk-Beyrut: Dârü'l-kalem-ed-Dârü's-Şâmiyye, 1412/1992.

Saruhan, Müfit Selim. “Adaletin Doğası Gereği Vefa: Vefanın Kavramsal Çerçevesi ve İçeriği”, *Peygamberimiz ve Vefa Toplumu*. ed. Fatih Kurt – Bünyamin Kahraman. 3. bs. Ankara: Diya-

net İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021.

Semerkindî, Ebû'l-Leys. *Bahrü'l-'ulûm: Tefsîru's-Semerkan-dî*. nşr. Mahmûd Mataracı. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-fıkr, t.y.

Semîn el-Halebî. 'Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz. nşr. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütüb-bi'l-ilmiyye, 1417/1996.

Süyûtî. *Mu'cemü mekâlîdi'l-'ulûm fî'l-hudûdi ve'r-rüsûm*. nşr. Muhammed İbrahim Ubâde. Kahire: Mektebetü'l-âdâb, 1424/2004.

Şemseddin Sami. *Kâmûs-ı Türkî: Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. nşr. Raşid Gündoğdu vd. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 5. Basım, 2017.

Şenferâ. *ed-Dîvân*. nşr. Emîl Bedî' Ya'kûb. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-Arabî, 1411/1991.

Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*. nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Riyad: Dârü hicr, 1422/ 2001.

Tehânevî. *Mevsû'atü Keşşâfî ıstılâhâtî'l-fünûn ve'l-'ulûm*. nşr. Ali Dahrûc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1417/1996.

Vâhidî. *et-Tefsîrû'l-basîf*. nşr. Heyet. 25 Cilt. Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430/2009.

Yahya İbn Adiy. *Tehzîbü'l-ahlâk: Ahlâk Eğitimi*. nşr. İlhan Kutluer. çev. Harun Kuşlu. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.

Zebîdî, Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. nşr. Heyet. 40 Cilt. Küveyt: Dârü'l-hidâye, t.y.

Zemahşerî. *Esâsü'l-belâğa*. nşr. M. Bâsil Uyûnû's-Sûd. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 1419/1998.

Zemahşerî. *el-Keşşâf 'an haķā'ıķı gavâmiẓi't-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 3. Basım, 1407/1986.

OTURUM BAŞKANI

Kıymetli Hocam, çok teşekkür ederim.

“Vefa ve Gadr Kavramları Üzerine Etimolojik ve Semantik Bir Analiz Denemesi” başlıklı bildirisiyle Osman ARPAÇUKU-RU Hocam, vefanın hem Arapçada orijinal anlamıyla hem İslam sonrası anlam genişlemesinden bahsettiler. Kur’an-ı Kerim’de vefanın kullanımını iki ayeti kerime ışığında, hem “*ve men evfa bi ahdihi minallahi*”, daha çok vefalı kimdir Allah’tan başka?” ayeti kerimesiyle “*ve innema tuveffevne ucurekum*” ayeti kerimesindeki kullanımıyla verdiler. Vefanın daha çok anlaşmaları yerine getirmek anlamında ahde vefa kavramının neredeyse vefa ile aynı anlamda kullanılmaya başlandığını ifade ettiler ama daha çok kendi ifadeleriyle devrim gibi değişikliğin ya da vefa kavramının yerleşmesinin uygulama alanındaki, vefanın uygulama alanındaki güzel örnekleriyle hem insani hem evrensel bir değer olduğunu, İslam sonrasında değer olduğunu çok güzel ifade ettiler.

Kıymetli Hocam çok teşekkür ediyoruz. Buradan Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesine ve sizlere tekrar selam ediyoruz katkılarınızdan dolayı, emeklerinize sağlık.

Şimdi, hiç zaman kaybetmeden en batıdan en doğu olmasa bile en doğuya yakın bir şehrimize gideceğiz, Malatya’ya gideceğiz inşallah. “Vefada Duyuşsal Boyut” başlıklı bildirisiyle Prof. Dr. Yusuf BATAR Hoca’mız, İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden, bize bildirilerini sunacaklar.

Kıymetli Hocam, sizi heyecanla dinlemek için bekliyoruz. Yine, Osman Hoca’mda olduğu gibi süreniz 20 dakika. Buyurun lütfen.

VEFADA DUYUŞSAL BOYUT¹

Yusuf BATAR

Prof. Dr., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Din Eğitimi ABD Öğretim Üyesi

Özet

İlgili literatürde vefa kavramı bir bilgi meselesi olmaktan çok bir duygu konusu olarak ele alınmaktadır. Böylece dilimizde *vefa duygusu* ibaresi yerleşmiş durumdadır. Bu açıdan din duygusunun da temel bir bileşeni sayılan bu kavramın duyuşsal boyutuyla ele alınması önem arz etmektedir. Dindar insanda bir karaktere dönüşmesini beklediğimiz vefakârlığın kendisinden besleneceği bilgiler kadar bir tutum olarak vefakârlığı ayakta tutacak duyuşsal kazanımlara da ihtiyaç vardır. Hatta vefanın kalıcı bir tutuma dönüşmesi için bu konudaki duyuşsal dinamiklerin daha da belirleyici olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla vefa eğitiminin duyuşsal hedefleri ve bu hedeflere varmak için benimsenmesi gereken eğitsel yaklaşımlar üzerinde durulması bir ihtiyaçtır.

Bu çalışmanın temel amacı, eğitsel bir hedef olarak insanda vefa duygusunu oluşturma duyuşsal boyutunu ve eğitim süreçlerindeki etkisini tahlil etmek; vefa duygusunu tahkim eden duyuşsal boyutla ilgili imkânlarla ve sınırlar

1 Bu tebliğ metni, müellifin (Din Eğitiminde Duyuşsal Boyut, Ensar Yayınları, 2020) eserinden istifade edilerek hazırlanmıştır.

lılıklara dikkatleri çekmektir. İlgili literatürün incelenmesine dayalı araştırmamızda bu konuyla ilgili uygulamaya dayalı çalışmalar ve bu çalışmaların verileri de analize tabi tutulmuştur. Dinin duygusal karakteri, insanın dinî eğilimlerindeki duygusallık ve duyuşsal motivasyonun eğitimdeki rolü bu alanda birçok imkâna sahip olduğumuzu göstermektedir. Söz konusu imkânların gün yüzüne çıkartılması ve özellikle uygulama sahasında yapılması gerekenlerle ilgili bazı pratik öneriler geliştirmek bu çalışmanın temel hedefleri arasındadır.

Anahtar Kavramlar: Vefa, Din, Duygu, Duyuşsal Özellikler, Eğitim, Din Eğitimi.

Giriş

Eğitimde bireye kazandırılması hedeflenen davranışlar bilişsel, duyuşsal ve psikomotor boyutlarıyla ele alınmaktadır. Bilişsel boyut söz konusu davranışın içerdiği bilgiyi, duyuşsal boyut davranışın ilgili olduğu inancı, duygusal durumu ve tutumu, psikomotor boyut ise daha çok bedensel uygulamayla ilgilidir. Dini davranışlarda da benzer şekilde üç boyutlu yapıyı görmek mümkündür. Ancak dinin duygusal karakteri ve inançla ilgili yönü duyuşsal boyutun önemini bir kat daha artırmaktadır. Özellikle dinden kaynağını alan ahlaki davranışlarda duyuşsal boyut daha da baskındır.

Din ve ahlak eğitiminin temel değerleri arasında sayabileceğimiz vefa kavramı ve bu değerın insanlara kazandırılmasında duyuşsal boyutun belirleyici bir yere sahip olduğunu söylemek gerekir. Zira “Sözünde durmak, verdiği sözlere bağlı kalmak, özü ve sözü doğru olmak” gibi anlamları içine alan ahde vefa veya kısaca vefa, İslam ahlakının en önemli prensiplerinden biridir (Yurdagür, 2021). Vefanın özü itibarıyla bir tutumu ve hissiyatı ifade ettiği aşikârdır. İslami literatürde genellikle “ahde vefa” şeklinde tabir edilen bu kavramda salt anlamda bir bilginin ötesinde bilginin gerektirdiği tavır ve duruşu sergilemek şeklindeki mana baskın bir şekilde hissedilmektedir. Nitekim Kur’an’da iman, yalnızca zihnî bir inanma değil, bunun yanında kişinin dinî naslarla belirlenmiş olan esaslara uyacağına dair gönüllü bir taahhütü olarak değerlendirilmek suretiyle iman ile ahit arasında sıkı bir münasebet kurulmuştur. Böylece Kur’an’a göre ahde vefa, iman ederek Allah ile ahitleşmiş ve bu suretle kendisini hür iradesiyle sadakat mükellefiyeti altına sokmuş olan müminin ahlaki bir borcu olarak değerlendirilmektedir (Yurdagür, 2021). Bu ilahi borcun yerine getirilmesi sadedinde sergilenen bütün davranışlarda duyuşsal boyutun baskın olduğunu söylemek mümkündür.

Vefa kapsamında değerlendireceğimiz davranışların benimse-nip içselleştirilmesi bir eğitim meselesidir. Zira ciddi bir fedakârlık ve sorumluluk isteyen bu davranışları sergileyebilmek ve bu ko-nuda istikrarlı bir tutum ortaya koymak için güçlü bir iç motivas-yona ihtiyaç vardır. Eğitimin duyuşsal boyutu bu iç motivasyonu oluşturmada önemli bir imkân olarak değerlendirilebilir. Vefanın bir gereği olarak yapılması gereken bütün davranışların gerektir-diği inanç, tutum, değer ve yönelimleri kazandırmak bu eğitimin özünü oluşturmaktadır. Vefa konusunda istenen neticelere ulaş-mayı mümkün kılacak olan bu eğitim sürecini anlayabilmek için sırasıyla duyuşsal davranış kavramının ne anlama geldiğini, bu davranışın oluşum sürecini tahlil etmek ve daha sonra bu konuda yapılacak olan eğitimin yöntemlerini ve tekniklerini ortaya koy-mak gerekir.

1.Duyuşsal Davranış Kavramı

Duyuş temelde duygularla ilgili bir kavram olmakla birlik-te, duyguyu da içine alan daha geniş bir kavramdır. Bu kavram için İngilizcede “affective” kelimesi kullanılmaktadır. Bu kelime Latince ‘affectio’ ve ‘affectus’ kelimelerine dayanmakta olup; ruhsal, duygusal, hissî, coşkusal, sevgiye ilişkin, eğilimsel ve de-runî gibi anlamlar taşımaktadır.¹ (Wahrig, 1987: 28; Steuerwald, 1995: 19; Menge, 1998: 28). Konuyla ilgili bir başka çalışmada duyuş şu şekilde tanımlanmaktadır: “Duyuş, duygu ve his edişle-re dayanan eyleme yönelik bir insan ön eğilimidir.”² Bu tanımda

-
- 1 Öztürk, Ö. ve Kalyoncu, N. (2018). İlköğretim Altıncı Sınıf Müzik Dersin-de Kullanılan ‘Tam Öğrenme Modeli’nin Öğrencilerin Tutum ve Başarıla-rına Etkisi, Türk Eğitim Bilimleri Dergisi, C:16, 1, s. 1-25.
 - 2 UNESCO (1992). Education for affective development: A guidebook on programmes and practices. Bangkok, Thailand: UNESCO Principal Re-gional Office for Asiaand the Pacific (2020, 21 Haziran). Erişim adresi: <http://unesdoc.unesco.org/images/0009/000932/093253eo.pdf> s.10

yer alan “ön eğilim” ifadesinden anlıyoruz ki duyuşsallık aslında bir eğilimin ve yönelimin ifadesidir. Her eğilimin her zaman pratiğe yansıma garantisinin olmadığını belirtmek gerekir. Eğilimin eyleme dönüşmesinde duyguların oldukça belirleyici bir role sahip olduğunu ifade etmek gerekir.

Bu konuda yapılan analizlerden hareketle duyuşsal davranışın, duygunun bilişsel boyutuyla ilgili olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim duygu ile duyuş arasındaki ilişkiyi, bilgi ile biliş arasındaki ilişki ile kıyaslayarak anlatan Bacanlı’nın bu konudaki analizi şu şekildedir: “Bilmek, düşünmek, çağrışım yapmak, anlamak, dinlemek, çıkarsama yapmak, analiz etmek, vb. birer biliştir ama hepsi de bilgi kavramı içinde değerlendirilmez. Benzer şekilde, ‘duyuş’ duygulara dayanmakla birlikte daha geniş bir terimdir. Duygular, duyular, tercihler, dikkat edişler, kimliklenişler, roller, sosyal beceriler, vb. duyuş kapsamı içinde değerlendirilir.”¹ Duyuş kavramının bu geniş kapsamının dikkate alındığı bir tanımda, Malmivuori², “duyuşsal alanın, insanın sahip olduğu olumlu ve olumsuz duyguları; duyguların şekillendirdiği tutumları, değerleri, ilgileri, ahlakı, karakteri, kişisel ve sosyal muhakeme yapabilme gücünü içinde barındırdığını” belirtmiştir.³ Daha özet bir ifadeyle duyuşsal alan, bireyin davranışlarına yön veren tutum, inanç, değer ve yönelimleri içeren bir kavramdır.⁴ Duyuşsal davranışlar

-
- 1 Bacanlı, H. (2006), *Duyuşsal Davranış Eğitimi*, Ankara: Nobel Yayınları. s.7
 - 2 Malmivuori, M. L. (2001). The Dynamics of affect, cognition and social environment in the regulation of personal learning processes: The Case of mathematics. University of Helsinki Department of Education Research Report 172, Finland: Helsinki University Press. s. 11
 - 3 Gömleksiz, M. N. ve Kan, A. Ü. (2012). Eğitimde Duyuşsal Boyut ve Duyuşsal Öğrenme. *Turkish Studies - International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/1 Winter, 1159-1177. s. 1161
 - 4 Deryakulu, D. ve Arkadaşları, (2006). *İçerik Türlerine Dayalı Eğitim*, (Ed.),

kapsamında; empati, duyguları ifade etme ve anlama, mizacını kontrol etme, bağımsızlık, uyum sağlayabilme, beğenilme, kişiler arası sorunları çözme, sebat, sevecenlik, nezaket, saygı gibi duygusal yönü ağır basan nitelikler sayılmaktadır.¹ Duyuş kavramı bir bütün olarak düşünüldüğünde bu sürecin bireyin yatkınlıklarını ve yönelimlerini belirleyen bir anlam genişliğine sahip olduğu söylenebilir. Vefa kavramında da benzer şekilde duygulara dayalı bir oluşumun yanı sıra, değerlerin, inançların, karakterin ve sosyal muhakeme gücünün etkisini görmek mümkündür. Dolayısıyla vefalı davranışların oluşumunu bir tür duyuşsal davranış oluşumu şeklinde değerlendirmek gerekir.

2. Duyuşsal Gelişim Kavramı

Eğitimde temel hedef istendik yönde davranışların oluşmasını ve gelişmesini sağlamaktır. Bu ilke bilişsel alanda geçerli olduğu gibi duyuşsal boyut açısından da temel alınır. Duyuşsal gelişim kavramı, genel bir ifadeyle bireylerin duygularının ve hislerinin, bireysel ve toplumsal çıkarlara hizmet edecek bir kıvama gelmesidir. Bu kıvam sayesinde bireylerin “eyleme yatkınlıkları” bireyin ve toplumun çıkarlarına hizmet eder. ² Bu tanımda idealize edilen “çıklarlar” konusu toplumdan topluma ve kültürden kültüre değişkenlik gösterebilme riski taşısa da bu konuda genellikle şu tür kriterler sayılmaktadır: İlgi, tutum, öz güven, herhangi bir şeyi sevme (yurt sevgisi, insanlık sevgisi), ulusal ülkülere bağlılık, başka fikirlere karşı hoşgörülü olma, çevremiz ve kullandırı-

Ali Şimşek, Ankara: Nobel Yayınları. s.133

- 1 Shapiro, Lawrence E. (1999). Yüksek EQ’lu Bir Çocuk Yetiştirme (Çev: Ümran Kartal), Varlık Yayınları: İstanbul.
- 2 UNESCO (1992). Education for affective development: A guidebook on programmes and practices. Bangkok, Thailand: UNESCO Principal Regional Office for Asia and the Pacific (2020, 21 Haziran). Erişim adresi: <http://unesdoc.unesco.org/images/0009/000932/093253eo.pdf> s.11

ğımız araç gereci temiz tutma, zamanı etkili kullanma vb. çeşitli eğilimlerdir.¹

Duyuşsal gelişim, insanın temel duygularının ve çevresel etkileşimin sonucunda oluşan bir süreç olarak betimlenmektedir. Özgeci duyguların işlevsel olmaya başlaması bu oluşumun hareket noktasını oluşturmaktadır. Mesela muhtaç birinin durumu dikkatinizi çeker ve bu durumun oluşturduğu acıma hissinin tesiriyle sizde o kişiye yardım etme isteği oluşur. Yardım ettiğinizde bu sizde psikolojik bir rahatlama meydana getirir ve çevrenizden de bu davranışınızdan dolayı olumlu tepkiler alırsanız yardım etme isteği sizde daha kalıcı hâle gelir. Yardım etmenin verdiği haz sizi “yardım etmek iyidir” şeklinde bir fikre götürür. Buna benzer başka tecrübelerle bağlı olarak yardım, fedakârlık, sevgi, dostluk, şefkat gibi “iyi hâller” sizde yerleşik hâle gelmeye başlar.² Bacanlı’nın³ ifadesiyle, duyuşsal eğitimin ana hedefi her çocuğu *olumlu bir benlik imajı* sahibi olmasını sağlamak ve kendi kendini kontrol edebilir hâle getirmektir. Bunların yanında duyuşsal davranışlar içerisinde empati, duygularını ifade etme ve anlama, mizacını kontrol etme, bağımsızlık, uyum sağlayabilme, beğenilme, kişiler arası sorunları çözme, sebat, sevecenlik, nezaket, saygı gibi duygusal nitelikler de sayılmaktadır.⁴ UNESCO tarafından organize edilen bir duyuşsal davranış eğitimi programında bu kapsamda şu hedef davranışlar sayılmaktadır:

-
- 1 Senemoğlu, N. (2010). Gelişim Öğrenme Ve Öğretim, Kuramdan Uygulamaya, Ankara: Pegem A Yayınevi.
 - 2 Parlador, S. (1995). Din Eğitiminde Hedefler, D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi, IX, ss. 79-102. İzmir. s.97
 - 3 Bacanlı, H. (2006), Duyuşsal Davranış Eğitimi, Ankara: Nobel Yayınları.
 - 4 Otluoğlu, R. (2002). İlkokul İzlenesinde (programında) Duyuşsal Alan ve Duygu Eğitimi. Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi, 15, 163-172.

- Paylaşma, empati kurma, sempati duyma, sevgi ve şefkat duygusu geliştirme istekliliğini geliştirmek;
- Kendi kendine yardım ve iş birliği ruhunu aşılama;
- Kendine güven ve bağımsızlık aşılama;
- Güçlü bir sorumluluk duygusu geliştirmek;
- Fair-Play/dürüst oyun ve sağlıklı rekabet duygusu geliştirmek,
- Kişiye, ülkesine sadakati ve vatanseverliği, anayasasına ve hukukun üstünlüğüne saygı gösterilmesini öğretmek (UNESCO, 1992: 37).

Vefa kavramını yukarıda sıralanan ve duyuşsal davranış eğitimi programının içeriğini oluşturan hedef davranışlar kapsamında değerlendirmek gerekir. Zira vefanın içeriğinde paylaşma, empati kurma, sevgi, şefkat, sorumluluk duygusu ve sadakat gibi dinamiklerin tamamı yer almaktadır. Buna göre vefayı duyuşsal gelişim kavramı kapsamında ele almamız gerekir. Bu açıdan duyuşsal gelişimi sağlamak ve sürekli kılmak için öğrencide süreklilik arz eden bir duyuşsal farkındalık durumu oluşturmak gerekmektedir. Öğrendiğinin mahiyeti ve hedeflerinin farkında olan bir insan bu konularda istenen davranışları sergilemede hem daha istekli hem de daha istikrarlı olacaktır. Bu kazanımların gerçekleşmesinde çevresel etkileşimin özellikle de eğitimin çok önemli bir rolü vardır. Daha açık bir ifadeyle duyuşsal davranış eğitimi sayesinde birey duyuşsal davranış gelişiminde istenen düzeye gelebilir. O hâlde duyuşsal gelişim eğitiminin mahiyetini de ortaya koymak gerekmektedir.

3. Duyuşsal Gelişimin Taksonomisi

Eğitimde bilişsel alanın hiyerarşik gelişimi ve ölçümüyle ilgili taksonomiler gelişmeye başlayınca benzer ölçeklerin duyuşsal alan için de geliştirilmesiyle ilgili bir beklenti oluşmaya başladı. Ancak bu alanın doğasından kaynaklanan öznel, biraz da be-

lirsizlik hâli bu konuda herkes için geçerli olabilecek ölçekler geliştirmeyi zorlaştırmıştır. Buna rağmen bu alanda birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar içerisinde Krathwohl, Bloom ve Masia tarafından geliştirilen taksonomi genel kabul gören bir çalışma olmuştur.¹ Krathwohl ve arkadaşları 1964 yılında, “-Taxonomy of Educational Ob-jectives Handbook II: Affective Domain” adlı kitapla duyuşsal alan taksonomisini bilim dünyasına sunmuşlardır. Bu kitapta duyuşsal alanı; alma, yanıtlama-tepkide bulunma, değer verme, düzenleme ve niteleme/içselleştirme olmak üzere beş temel kategoriye göre sınıflandırmışlardır.² Görüldüğü gibi bu taksonomide esas alınan ideal varış noktası “içselleştirme” kavramıyla ifade edilmektedir. Söz konusu varış noktasına dikkat çeken Bacanlı, içselleştirme kavramını, bir olgu veya bir değeri kendimize mal etmek ve tamamen kontrol altına almak şeklinde tanımlamıştır.³ Türkçede bu kelime, bir kanı ya da tutumun kişilik özelliği olacak ölçüde benimsenerek özümlemesi şeklinde tanımlanmaktadır. ⁴ Dolayısıyla duyuşsal gelişimde nihai hedefi, bir değer tamamen özümlemesi şeklinde ifade edebiliriz. Aynı sıralamayı ve içselleştirme hedefini vefa için de söyleyebiliriz. Ancak taksonomide, bu hedefe varmak için aşılması gereken beş temel aşama bulunmaktadır. Bu aşamalar şu şekilde sıralanmıştır⁵ :

-
- 1 Bacanlı, H. (2006), *Duyuşsal Davranış Eğitimi*, Ankara: Nobel Yayınları. s.87
 - 2 Krathwohl, D. R., Bloom, B. S., & Masia, B. B. (1964). *Taxonomy of Educational Objectives. The Classification of Educational Goals, Handbook II: Affective Domain*. New York: David McKay Company, Inc.
 - 3 Bacanlı, H. (2006), *Duyuşsal Davranış Eğitimi*, Ankara: Nobel Yayınları. s.88
 - 4 Türk Dil Kurumu (2005), *Türkçe Sözlük*, 10. Baskı, Ankara: TDK Yayınları.
 - 5 Krathwohl, D. R., Bloom, B. S., & Masia, B. B. (1964). *Taxonomy of Educational Objectives. The Classification of Educational Goals, Handbook II: Affective Domain*. New York: David McKay Company, Inc

Alma/Katılma (Receiving): Bu aşama bireyin uyarılara karşı duyarlılığı, farkındalığı, ilgili içeriği almak için istekli olması veya içeriği seçme konusunda dikkatli olması gibi süreçleri kapsar. Bu düzey kendi içinde farkındalık, almaya istekli olmak ve kontrollü dikkat aşamalarından oluşmaktadır. Yani duygusal alanın bu ilk basamağında kişi, öğretilmek istenen olgunun farkında olmaya başlar, ona yönelir ve onu çevresindeki diğer olgulardan ayırtırmaya başlar. ¹ Örneğin bireylerde vefalı davranışın benimsenmesi için öncelikle çevrede bu davranışla ilgili farkındalık oluşturacak, özendirecek bir atmosferin oluşturulması gerekir.

Tepkide Bulunmak (Responding): Bu aşamada bireyin öğrenme içerikleriyle ilgili uyarılara dikkat etmesi, bunları öğrenme motivasyonuna sahip olması, verilmek istenen içeriği almaya razı olması, öğrenmeye karşı istekli tepkiler vermesi ve son olarak ilgili içerikten tatmin olması gibi aşamalı bazı duygusal süreçler yaşanmaktadır. Genel bir ifadeyle bu düzeyde bir güdülenmişlik ve konuya artık dâhil olma durumu söz konusudur. Çünkü bu aşamada öğrenci katılmaya istekli olmaya yeterince güdülenmiştir.² Birey uyarıcılara bilinçli bir şekilde tepkide bulunur ve onlarla ilgilenir, onları arar, onlarla bir arada olmaya istekli olur ve bu durumdan zevk alır.³ Bu düzey kendi içinde tam olarak kabullenme olmadan itaat şeklinde başlar, gönüllü katılımı devam eder ve nihayetinde doyum ve zevk duygularının eşlik ettiği bir kabullenmişliğe doğru tırmanır.⁴ Bu aşamada kişi uyarıcıya karşı isten-

1 Bacanlı, H. (2006), Duyuşsal Davranış Eğitimi, Ankara: Nobel Yayınları. s.105

2 Age. s.107

3 Sönmez, V. (2009). Program Geliştirmede Öğretmen El Kitabı. Ankara: Anı Yayıncılık.s.94-95

4 Bacanlı, H. (2006), Duyuşsal Davranış Eğitimi, Ankara: Nobel Yayınları. s.108-109

dik davranışı yapamayınca üzülebilir ve pişmanlık duyabilir.¹ Bu aşamayı vefa açısından değerlendirecek olursak öncelikle bireyde vefalı davranmaya karşı gönüllü bir eğilimin oluşması ve bunun ardından vefalı davranışlara eşlik eden bir doyum ve manevi haz yaşaması gerekir. Öyle ki birey vefalı davranmadığı durumlarda kendi iç dünyasında bir üzüntü ve pişmanlık duyabilmelidir. Konuyla ilgili eğitimde bu iç motivasyonu oluşturmaya çalışmalıyız.

Değer Vermek (Valuing): Bu aşama hedef değerle ilgili tutumun oluşmaya başladığı bir aşamadır. Çünkü bu düzey, bireyin hedef değeri kabul veya tercih etme durumu ve değere bağlılığı ile ilgili düşünce ve tutumlarından oluşmaktadır. Dolayısıyla bu aşamada artık kesin bir katılım veya tutarlı bir bağlılık söz konusudur. Dolayısıyla bu düzeyi kendi içinde, bir değeri kabullenmişlik, bir değere düşkünlük ve nihayetinde adanmışlık olarak kendi içinde sıralayabiliriz. ² Vefa açısından bu aşmanın nihai noktası vefaya adanmışlıktır. Vefayı bir değer olarak kabullenen birey zamanla vefalı davranmaya düşkün olur ve nihayetinde bu yönde bir adanmışlık hissi yaşamaya başlar.

Düzenleme (Organization): Bu düzey değerlerin birleşimi ve bir değer sisteminin oluşturulmaya başlaması ile ilgili süreçleri kapsar. Bu aşamada birey yeni edindiği değeri mevcut olan değerler sistemine entegre edebilmekte ve değerler sisteminde bu yeni değere önemli bir yer vermektedir. Böylece hedef değerlerin ve inanç sisteminin içselleştirilmesi yolunda sona yaklaşmıştır. Bu aşamada artık bireyin değerler sisteminde vefa belirli bir yer edinmeye başlamış olmalıdır. Herhangi bir konuda karar verirken vefa ölçütü de belirleyici olmalıdır.

1 Sönmez, V. (2009). Program Geliştirmede Öğretmen El Kitabı. Ankara: Anı Yayıncılık.s.69

2 Demirel, Ö. (2009). Öğretim İlke ve Yöntemleri-Öğretme Sanatı, Ankara: Pegem A Yayınları. s.41

Niteleme/İçselleştirme (Characterization): Bu aşama hedef içerikle ilgili genelleştirilmiş değerler seti veya yaşam felsefesinin oluşturulduğu nihai noktadır. Artık söz konusu yeni değer bir karakter hâline gelmiş ve birey buna uygun tutumlar geliştirebilmektedir. Bu son düzey değerın karaktere dönüşmesi ve bir davranış ölçütü hâline gelmiş olmasıdır. Vefakâr insan dediğimiz karakter tipi bu aşamada oluşmuştur artık. Bu aşamaya gelen bireyin hayatında ve bütün tercihlerinde vefaya uygunluk temel bir kriter olmaya başlar ve vefasızlık mücadele edilmesi gereken olumsuz bir tutum olarak kabul edilmiş olur.

Özetle yukarıda sıralanan duyuşsal gelişim basamaklarını vefalı davranış açısından düşündüğümüzde her şeyden önce bu konuda bir farkındalık oluşturulmasının gerektiği ve daha sonra sırasıyla bu yöndeki davranışlara yönelik içsel bir motivasyon, kabullenme, değerler sistemine yerleştirme ve nihai noktada bu değeri içselleştirme düzeyinin gerçekleşmiş olması gerekir. Böyle bir anlayışın oluşması uzun soluklu bir çabayı gerektirir. Bu gelişim seyrinin oluşması büyük ölçüde bu konuda yapılacak olan eğitime bağlıdır. Dolayısıyla konuyu duyuşsal gelişim eğitimi bağlamında tahlil etmekte fayda vardır.

4. Duyuşsal Gelişim Eğitimi

Duyuşsal eğitim kavramıyla ilgili tanımlarda, bu eğitimin temelde öğrencinin duygularının ve temel ihtiyaçlarının sağaltımıyla ilgili olduğu ifade edilmekte ve bu kapsamda; temel insani ihtiyaçların, toplumsal rollerin, kişiler arası ilişkilerin ve temel değerlerin esas alındığı bir eğitim süreci olarak ele alınmaktadır.¹ Bu tanımda işaret edilen temel ihtiyaçları Valett (1974) şu şekilde sıralamaktadır: fiziksel güvenlik, aşk, yaratıcı anlatım, bilişsel

1 Bacanlı, H.(Wiggins ve English, 1997) (2006), Duyuşsal Davranış Eğitimi, Ankara: Nobel Yayınları. s.108-109

ustalık, sosyal yeterlik ve benlik değeri¹. Daha geniş kapsamlı bir tanıma göre ise duygular, tercihler, inançlar, beklentiler, tutumlar, takdir duyguları, değerler, ahlak, etik vb. süreçlerin tamamı duyuşsal eğitimin kapsam alanına dâhil edilmektedir.² Eğitim sürecinde öğrencilerin hislerinin, duygularının, inançlarının ve tutumlarının, kişiler arası ilişkileri ve sosyal becerileriyle harmanlanarak birleştirilmesi eğitimin duyuşsal boyutunu oluşturmaktadır.³

Yukarıda geçen tanımlardan da anlaşılacağı gibi, duyuşsal gelişim eğitimi, bireyin duyuşsal gelişim sürecini etkileyen ya da etkilemeye çalışan herhangi bir müdahaledir. Bu müdahale sürecinde okulun yanında aile ve diğer sosyal çevreler de devrede olabilir. Buna bağlı olarak programlı eğitimin yanı sıra örtük öğrenme süreçleri de duyuşsal davranışların oluşumunda etkili olabilir.⁴ Eğitimi insan davranışlarıyla ilgili bir kavram olarak düşünürsek bu değişikliğin duyuşsal boyutunu, değerler eğitimi, karakter eğitimi, ahlak eğitimi gibi eğitimlerin şemsiye kavramı olarak değerlendirmemiz gerekir. ⁵ Böylece duyuşsal eğitimin kavram olarak oldukça geniş bir alanı kuşattığını da ifade etmiş oluyoruz.

1 Age. s.10

2 Age. s.10

3 Gömleksiz, M. N. ve Kan, A. Ü. (2012). Eğitimde Duyuşsal Boyut ve Duyuşsal Öğrenme. Turkish Studies - International Periodical For the Language, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 7/1 Winter, 1159-1177.

4 UNESCO (1992). Education for affective development: A guidebook on programmes and practices. Bangkok, Thailand: UNESCO Principal Regional Office for Asia and the Pacific (2020, 21 Haziran). Erişim adresi: <http://unesdoc.unesco.org/images/0009/000932/093253eo.pdf> s.14

5 Bacanlı, H. (2017). Değer Bilinçlendirme Yaklaşımı. Konya: Çizgi Yayınevi. s.86

Duyuşsal gelişim eğitim alanında, amaçları oldukça spesifik olan ve metodolojileri belirlenmiş, ayrıntılı ve sistematik programlar geliştirilebileceği gibi doğrudan eğitim yerine duyuşsal kazanımların eğitim sürecinin normal seyri içinde gerçekleşeceği şekilde dolaylı eğitime dayalı bir yaklaşım da olabilir. Bu iki tutum, ahlakın (taught)“öğretilen” den daha iyi (caught) “yakalanmış” olup olmadığı konusunda ahlaki eğitim alanında meydana gelen bir tartışmayı beraberinde getirmektedir. Nitekim bu konuyla ilgili Japonya Ulusal Eğitim Araştırmaları Enstitüsü (NIER) tarafından yapılan bir araştırmaya göre Asya’da yer alan ülkelerin bu iki karşıt pozisyondan birini tercih ettikleri görülmektedir. ¹

Bu iki yaklaşımın eğitim sahasındaki yansımalarını eğitsel uygulamalarda görmek mümkündür. Duyuşsal kazanımları hedefleyen ve bu amaçla programa yerleştirilmiş bir ders adı altında “doğrudan eğitim” yapılabildiği gibi duyuşsal kazanımlar eğitim programının geneline giydirilerek bu konudaki hedef davranışlar programa entegre de edilebilir. Aslında programın tamamında duyuşsal kazanımların gözetilmediği bir eğitim sisteminde bu hedeflerin belirli bir dersle sınırlı olarak gerçekleşmesi pek mümkün gözükmemektedir. Bu alanda yapılan çalışmalarda duyuşsal eğitimin etkinliği için okul içi ve okul dışı birçok faktörün etkisine işaret edilmektedir. Bu hususları maddeler hâlinde şöyle sıralayabiliriz.

- Yukarıda ifade edildiği üzere beden eğitiminden sanatsal etkinliklere varıncaya kadar birçok ders etkinliği ile bu yönde eğitim yapılabilir.

1 UNESCO (1992). Education for affective development: A guidebook on programmes and practices. Bangkok, Thailand: UNESCO Principal Regional Office for Asia and the Pacific (2020, 21 Haziran). Erişim adresi: <http://unesdoc.unesco.org/images/0009/000932/093253eo.pdf> s. 24

- Okul ve toplum iş birliği sağlanarak toplumsal imkânlardan istifade edilebilir.

- Öğretmenin bu konudaki rol modelliği ve rehberliği önemlidir.

- Psikolojik veriler ışığında öğrencilerin bulundukları gelişim evresine uygun bir yaklaşım sergilenecek duyuşsal kazanımlarda oluşabilecek fireler önlenir. Bu konuda öğretmen eğitimi oldukça önemlidir.

- Öğrenci merkezli bir eğitim anlayışıyla öğrencilerin ihtiyaçlarına odaklanan eğitsel etkinlikler düzenlenmelidir. Böylece çocuklarda okula ve eğitsel hedeflere dönük olumlu bir tutum geliştirilmiş olur.

- Duygusal deneyimlerin kişisel gelişimdeki katkısından en üst düzeyde istifade edilmeye çalışılmalıdır.¹

Duyuşsal eğitimin hedeflerini oluşturan bu kazanımlar, daha önce de ifade edildiği gibi özel olarak bu alan için tayin edilmiş bir ders kapsamında işlenebileceği gibi eğitim programında yer alan dersler aracılığıyla da işlenebilir. Bu konudaki farklı yaklaşımlar ve uygulamalara girmek bu çalışmanın sınırlarını zorlayacaktır. Ancak şu kadarını belirtmek gerekir ki günümüzde “ahlak eğitimi”, “değerler eğitimi”, “manevi eğitim” ve “din eğitimi” adı altında açılan derslerde bu konulara yer verildiği gibi okuma yazma eğitiminden, matematiğe varıncaya kadar diğer birçok dersin içerisinde de bu konular işlenebilmektedir (Örnek uygulamalar için bkz: UNESCO, 1992: 49 vd.).

Vefa duygusunu ve vefalı davranış örneklerini kapsayan içerikler her şekilde bu eğitim süreçlerinde işlenebilir. Okul içinde ve toplumsal hayatın değişik alanlarında öğrencilerin vefalı davranış örneklerini göreceği ve bizzat yaşayabileceği etkinliklere bizzat katılarak bu konuda güçlü bir motivasyon oluştur-

1 Agy. 39

labilir. Örneğin dünya genelinde 2019 yılından itibaren yaşanmaya başlayan pandemi sürecinde İçişleri Bakanlığı tarafından valilik ve kaymakamlıkların koordinasyonunda oluşturulan ve içerisinde birçok resmi-özel kuruluştan temsilcinin yer aldığı “Vefa Sosyal Destek Grupları”, vefanın somut bir uygulaması olarak dikkat çekti. Çocukları ve gençleri bu tür etkinliklere dâhil ederek vefa duygusunu içselleştirmelerine yardımcı olabiliriz. Öğretmenin vefalı tutumlarıyla örnek olması ve çocukların bu konudaki duygusal deneyimleri bizzat yaşayacakları pratiklerin geliştirilmesi oldukça önemlidir. Yaparak ve yaşayarak öğrenme bu konuda gözetilmesi gereken en önemli ilke olmalıdır.

5. Duyuşsal Hedeflerin Eğitim Yoluyla Gerçekleşme Süreci

Eğitim süreçlerine bağlı olarak ahlak kaynaklı bütün davranışlarda olduğu gibi vefalı davranış olarak nitelendirebileceğimiz bütün eylemler de içselleştirilmiş bir düşünceye dayanarak zorlanma olmaksızın meydana gelmeye başlar. Zira vefa özü itibarıyla ahlaki bir davranıştır. İslam ahlak felsefesinde ahlak, belirli bir uğraş sonucunda oluşan bir meleke (yatkınlık) olarak tanımlanmıştır: Öyle ki kişide oluşan bu yatkınlık sayesinde herhangi bir fikrî ve iradi güçlük yaşanmadan ve zorlama olmadan istenen davranışlar sadır olmaya başlar.¹ Aslında gelinen bu düzey, duyuşsal gelişim taksonomisindeki “kişilik hâline getirme/içselleştirme” düzeyiyle örtüşmektedir. Çünkü duyuşsal gelişimin bu düzeyinde değer karaktere dönüşmesi ve bir davranış ölçütü hâline gelmiş olması söz konusudur. Ahlak gelişimini psikolojik açıdan tahlil eden çalışmalarda da ahlaki değerlerin zamanla içselleştirilip benimsendiğine dikkatlerimiz

1 Erdem, H. (2003). Ahlak Felsefesi. Konya: Hü-Er Yayınları. s.14

çekilmektedir. Piaget bu oluşum seyrinin, dışa bağlı (heteronom) ahlak evresinden özerk (otonom) ahlak evresine doğru evrildiğini; Kohlberg ise gelenek öncesi düzeyden gelenek ötesi düzeye doğru bir gelişim seyrinin olduğunu ifade etmektedir. Her iki kuramda da çocukluk evresinde dış bir otoriteye bağlı olarak ahlaki kurallara uyulduğu ama yaş ilerledikçe bu kuralların içselleştirildiği ve benimsendiği vurgulanmaktadır.¹ Diğer bir ifadeyle istendik ahlaki davranışların zaman içerisinde içselleştirildiği ifade edilmektedir. İslam dini açısından da insan eğitiminde esas gayenin ahlaki tekâmül yönünde olduğunu söyleyebiliriz. Tekâmülün seyri ise bazı değerleri içselleştirmeye bağlı olarak gerçekleşecektir.

Müslüman düşünürlerin ahlak felsefesine ilişkin tahlillerinde ahlakın duyuşsal boyutuna temel teşkil edecek en ileri hedef “Allah’ın ahlakıyla ahlaklanmak” gayesi şeklinde özetlenmiştir. Bu temellendirmeyi Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ gibi birçok filozofta görebilmek mümkündür.² İslam filozoflarının ahlakla ilgili eserlerinde hikmet, şecaati iffet ve adalet kavramlarıyla özetlenebilecek bazı temel değerler ahlaki faziletler kapsamında zikredilmektedir. Hikmet düşünme gücünün fazileti, şecaat gazap kuvvetinin yenilmesiyle oluşan fazileti, iffet arzu (şehvet) kuvvetinin kontrol edilmesiyle oluşan fazileti, adalet ise her üç gücün dengeli bir şekilde insanda bulunmasıyla elde edilen fazilet olarak değerlendirilmektedir.³ Her biri kendi içinde birçok alt değeri barındıran bu üst değerler, İslam ahlak eğitiminin duyuşsal hedeflerini oluşturmaktadır. Nitekim Gazali ahlaki hedefle-

1 Bkz: Kağıtçıbaşı, 1999; Çileli, 1987

2 Kılıç, R. (2003). Ahlakın Dini Temeli. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

3 Aydın, S. M. (1989) “Ahlak” md. T.D.V. İslam Ansiklopedisi, II, ss. 1-9. İstanbul. s.13-14

rin gerçekleşmesini, ilim, iyilik, ihsan, lütuf, hayırda bulunmak, insanlara merhametli olmak, onlara öğüt verip onları doğru yola getirmek, batıldan uzaklaştırmak ve benzeri faziletli davranışlarla ilişkilendirmektedir.¹

Vefayı da bu kapsamda ahlak eğitiminin temel bir hedefi olarak değerlendirmek mümkündür. Nitekim vefalı davranış, kendi içerisinde bağlılığı, sevgiyi, oto kontrolü, sorumluluk bilincini vb. dinamikleri barındırmaktadır. Eğitimin duyuşsal hedefi açısından düşündüğümüzde bireyin vefalı davranışı içselleştirmesi bu konudaki en ideal düzeyi oluşturmaktadır. Diğer bir ifadeyle vefanın içselleştirilmesi yani bir ahlaka dönüşmesi temel hedefdir. Buradan şöyle bir sonuç da çıkarmak mümkündür: İslam ahlak eğitiminin duyuşsal hedeflerinden biri de vefayı içselleştiren bir toplum yapısı inşa etmektir.

6. Duyuşsal Eğitim Süreçleri

Duyuşsal eğitim süreçleri, duyuşsal boyutun baskın olduğu vefalı davranış biçiminin içselleştirilmesinde izleyeceğimiz eğitim süreçlerini belirlemede bize yol gösterici olabilir. Eğitimde diğer alanlarda olduğu gibi duyuşsal alanda da istendik davranış değişikliklerini elde edebilmek için temel öğretim ilkelerini dikkate almak ve bu ilkelere göre geliştirilmiş bütün stratejileri, yöntemleri ve teknikleri usulüne uygun olarak kullanmak gerekir. Zira bütün yöntemler ve teknikler duyuşsal kazanımların gerçekleşmesinde belirli düzeylerde etkili olmaktadır. O yüzden vefayla ilgili davranışların hedeflendiği eğitiminin duyuşsal kazanımlarını işlerken yöntem ve teknik çeşitliliğine ihtiyacımız olduğunu unutmamak gerekir. Bunun yanı sıra özellikle vurgulanan etkili iletişim, iş birliği, etkin katılım, olumlu beklenti oluşturma, dö-

1 Gazali (1974), İhyâu ‘Ulûmi’ d- Dîn Tercümesi, Ahmed Serdaroğlu (Çev.), İstanbul: Bedir Yayınevi. C:IV s.553

nüt verme gibi öğrenciyi duygusal olarak eğitim sürecine katacak hususlara dikkat etmek gerekir.¹

Sosyal etkileşimin oldukça belirleyici olduğu duyuşsal eğitim alanında aileye ve öğretmene çok önemli görevler düştüğünü baştan belirtmek gerekir. Bu alanda istendik sonuçlar elde edebilmek için öğretmenin aile, okul ortamı ve toplumun geneli tarafından desteklenmeye ihtiyacı vardır. Çünkü duyuşsal gelişimde kişiler arası etkileşim kesinlikle gerekli görünmektedir. Duygusal gelişim arzu edilen, kabul edilen değerlerin, tutumların ve davranışların gelişimini içeriyorsa bunun neyin arzu edilip neyin olmadığını belirleyen diğer insanlara ve bağlamlara erişim olmadan gerçekleşmesi olası görünmemektedir.² Burada öğretmenin rolü özellikle önemlidir. Öğretmen, öğrenme sürecinin yöneticisi olarak etkili stratejileri ve yöntemleri kullanacağı gibi istendik duyuşsal davranış konusunda da rol model olmalıdır. Zira sınıfta etkili eğitim için gerekli olan sıcak iklimi oluşturacak olan, öğretmenin tutumları ve yaklaşımıdır.³ Bu süreçlerde öğretmenin dedikleri ile yaptıklarının birbirini desteklemesi oldukça önemlidir. Vefalı bir öğretmenden daha etkili bir vefa eğitimi düşünülemez.

Son yıllarda eğitim anlayışımız üzerinde etkili olamaya başlayan Çoklu Zekâ, Duygusal Zekâ, Tam Öğrenme ve Yapılandırıcılık gibi kuramlar öğrenmede duyuşsal boyutun etkisini birçok yönüyle ortaya koymaktadır. Eğitimin bilişsel ve devinişsel alanlarında olduğu gibi duyuşsal alan özelliklerinde de en ileri

-
- 1 Demirel, Ö. (2009). Öğretim İlke ve Yöntemleri-Öğretme Sanatı, Ankara: Pegem A Yayınları. s.74-75
 - 2 UNESCO (1992). Education for affective development: A guidebook on programmes and practices. Bangkok, Thailand: UNESCO Principal Regional Office for Asia and the Pacific (2020, 21 Haziran). Erişim adresi: <http://unesdoc.unesco.org/images/0009/000932/093253eo.pdf> s.71
 - 3 Agy. s.72

basmağın gerçekleşmesine imkân sağlayan öğretim yaklaşımları arasında şunları sayabiliriz: Okulda Öğrenme Modeli, Tam Öğrenme Modeli, Çoklu Zekâyâ Dayalı Öğretim Modeli, Programlı Öğretim Modeli, Probleme Dayalı Öğretim Modeli.¹ Bu konuda yapılan çalışmalar ve elde edilen veriler ışığında eğitimde duygusal yaşantıları içeren etkinliklerin hedef kazanımları sağlamadaki rolünün yanı sıra, zihinsel ve duygusal gelişime katkısı, kişilik oluşumundaki etkisi üzerinde durulmaktadır. Özellikle din ve ahlak eğitiminde bu tür etkinliklerin oldukça verimli sonuçlar verdiğine ilişkin birçok araştırma bulunmaktadır. Söz konusu yaklaşımlar ışığında geliştirilen birçok eğitim yöntemi ve tekniği bulunmaktadır. Burada her yöntemi ve tekniği tek tek ele almak yerine genel olarak duyuşsal kazanımları sağlamada etkili olabilecek eğitsel uygulamalar üzerinde durulacaktır.

7. Duyuşsal Alanda Uygulanabilecek Stratejiler

Eğitimin duyuşsal boyutunu oluşturan değer eğitimi ve öğretimi için önerilen genel yaklaşım kapsamında şu hususlar önerilmektedir: Öğretmen, öğrencinin bilgi, duygu ve davranış yönlerine odaklanıp tüm kişiyi eğitmeye çalışmalıdır. Faziletleri ödüllendiren içerikler seçilmelidir ve öğrenciler bu içerikler üzerinde düşünmeye teşvik edilmelidir. Alıntılar, sözler, kodlar ve kılavuzlar kullanılmalıdır. Öğrencilerle açık, içtenlikli, sürekli ve yüksek beklentili bir iletişim kurulmalıdır. Öğrencilerde akran baskısına direnme, kendine saygıyı sürdürme ve çatışmaları şiddetsiz bir şekilde sonlandırma becerisi geliştirilmelidir. Öğretmen olumlu kişisel örnek yoluyla iyi bir rol model olmalıdır. Saygın bir dil kullanılmalıdır. Adil sınıf kuralları uygulayarak öğrencilerde merhamet, adalet, şefkat gibi duyguların oluşumuna özen gösterilmelidir. Övgü ve takdir mekanizmalarıyla

1 Akyürek, S. (2019). Din eğitimi. Ankara: Nobel Yayıncılık. s.97

öğrenciler teşvik edilmelidir. Etik olmayan, ahlaksız ve saygısız davranışları düzeltmek, bunun yapılabileceğini göstermelidir. Öğrenciler, heterojen gruplar halinde birlikte çalıştırılmalıdır. Akranlar, aileler ve toplum konuyla ilgili hâle getirilmelidir. Öğrencilerin toplum hizmetlerine katılımı teşvik edilmelidir. Vaaz etmek yerine, öğretmeye çalışılmalıdır.¹

Vefa ile ilgili duyuşsal kazanımların gerçekleşmesinde bütün eğitim stratejileri belirli oranlarda işlevsel olabilmektedir. Öğrencinin eğitim sürecindeki aktifliğini ve katılımını esas alan stratejiler uygulandığında diğer alanlarda olduğu gibi bu alanla ilgili kazanımlarda da üst düzey hedeflerin gerçekleşme oranı daha yüksek olmaktadır. En üst düzey duyuşsal hedef sayılan nitelenmişlik/kişilik hâline getirme düzeyi, araştırma inceleme yoluyla öğretim stratejisi ve iş birliğine dayalı öğretim stratejisiyle gerçekleşirken; buluş stratejisinde örgütlenme düzeyine kadar, sunuş stratejisinde ise tepkide bulunma düzeyine kadar bir ilerleme sağlanabilmektedir.² Bu da bize, bütün öğretim stratejilerinin duyuşsal alan kazanımların gerçekleşmesinde işlevsel olduğunu ancak ileri düzeydeki hedefler için öğrenci merkezli stratejileri mutlaka kullanmamız gerektiğini göstermektedir.

8. Duyuşsal Alanda Uygulanabilecek Yöntemler ve Teknikler

Duyuşsal kazanımlarla öğretim yöntemleri ilişkisinde de öğretim stratejilerinde olduğu gibi öğrenci merkezlilik esas olmalıdır. Örneğin anlatma yönteminde duyuşsal kazanımların ikinci basamağı olan tepkide bulunma düzeyine kadar ilerleme sağlanabilirken, problem çözme yönteminde nitelenme düzeyine ka-

1 Bacanlı, H.(Titus, 1994) (2017). Değer Bilinçlendirme Yaklaşımı. Konya: Çizgi Yayınevi. s.103

2 Akyürek, S. (2019). Din öğretimi. Ankara: Nobel Yayıncılık. s.97

dar ilerleme sağlanabilir. Soru cevap, grup çalışması, tartışma, örnek olay ve drama yöntemlerinde örgütlenme aşamasına kadar, gezi gözlem ve gösterip yaptırma yönteminde ise değer verme düzeyine kadar bir ilerleme sağlanabilir.¹ Dolayısıyla duyuşsal davranış eğitiminde alt düzeydeki duyuşsal kazanımlar için tartışma, soruşturma, kendi kendine öğretim, alan gezileri, örnek olay, proje çalışması, rol oynama ve benzetim gibi yöntemler önerilirken, daha üst basamaktaki kazanımlar içinse alan gezileri, örnek olay, proje tabanlı öğrenme, rol oynama ve benzetim yöntemi gibi yöntemler önerilmektedir.² Din eğitiminde hazır dini bilgileri aktarma ve onları ezberleme, din açısından hayatı anlamlandırmaya, dinin esaslarını hayatla bütünleştirmeye ve bu esaslara göre dindarca tutum ve davranışlar geliştirmeye asla imkân vermemektedir.³ Dolayısıyla bu alanın eğitiminde üst düzey kazanımlara uygun yöntemleri kullanmak gerekir.

Öğretim tekniklerini belirlerken de duyuşsal kazanımın düzeyini dikkate almak gerekir. İleri düzeydeki kazanımlar için öğrencinin daha aktif olduğu teknikleri uygulamak gerekmektedir. Duyuşsal özelliklerin öğretimiyle ilgili çalışmalarda buna uygun birçok yöntem ve teknik önerilmektedir. Örneğin UNESCO tarafından desteklenen bir projede şu eğitsel teknikler önerilmektedir:

Anlatmak: Öğrencinin kendi durumunu anlatmak suretiyle değer yüklü bir durumun net bir resmini elde etmesini sağlayan değerler geliştirme süreci. Her öğrenci kendi iç dünyasında vefa ile ilgili oluşumu sözlü olarak betimleyebilir. Bu süreçte kendi iç dünyasıyla da yüzleşmiş ve bu konudaki tutumunun farkında olur.

1 Age. 97

2 Bacanlı, H. (2006), Duyuşsal Davranış Eğitimi, Ankara: Nobel Yayınları.

3 Aydın, M. Ş. (2011). Açık Toplumda Din Eğitimi (Yeni Paradigma İhtiyacı). Ankara: Nobel Yayıncılık. s.35

Aşılama: Normları bir kişinin kendi değer sistemlerine yerleştirme ve içselleştirmeye yönelik bir yaklaşım.

İkna: Öğrenciyi belirli değerleri kabul etmeye ikna etme ve kabul edilebilir olana uygun davranma süreci.

Modelleme: İstenen / ideal değerleri temsil eden belirli bir bireyin model olarak öğrenciye sunulduğu bir uygulama.

Rol yapma oyunu: Aktörün gerçek duygularını, başka bir kişinin rolünü üstlenerek, misilleme riski olmadan sergilemek. Örneğin, vefa temasının işlendiği bir hikâyede veya temsili anlatımda öğrenciler farklı rollere girerek bunu sergileyebilirler.

Simülasyon: Öğrencilere, dersin gerektirdiği belirli bir durumu ve olayları tasvir etmelerinin istendiği ve karakterin kişiliğini taklit etmeye dayalı bir strateji.

Problem çözme: Öğrencilere hangi kararları alacaklarını soran bir ikilemin sunulduğu bir yaklaşımdır. Örneğin vefalı ve vefasız davranış durumlarının bir arada yaşandığı örnek olaylar üzerinden bu tutumların yol açtığı problemler ve bu problemlerin çözüm yolları üzerinde tartışmalar yapılabilir.

Durumları, hikâyeleri, resimleri, vb. tartışmak: Bu teknik, öğrencilerden dersteki ayrıntıları tartışmasını ve açıklamasını ister. Vefa temasını işleyen hikâyeler, resimler vb. betimlemeler üzerinde tartışmalar yapılarak duyuşsal taksonominin üst basamaklarına doğru çıkılabilir.

Büyük adamların biyografilerinin incelenmesi: Bu, büyük insanların yaşamlarını, taklit edilmeye layık iyi eylemlerini ve düşüncelerini ortaya çıkarmaya çalışmak için konu olarak kullanan bir yaklaşımdır. Başta peygamberler olmak üzere geçmişte ve günümüzde yaşamış onlarca vefa timsali biyografiye sahibiz. Bunların incelenmesi çocuklarda nasıl vefalı olunur sorusuyla ilgili nesnel cevapların oluşmasına yol açacaktır.

Ahlaki yorum yapma etkinliği: Kişinin sosyal deneyimlerini aktif olarak yapılandırarak ve yeniden yapılandırarak (örneğin,

ahlaki akıl yürütme ve analiz) bir ahlak duygusu geliştirme süreci.

Değerlerin açıklığa kavuşturulması: Bu uygulama öğrencilerin inançlarını işleme, inançlarına göre davranma ve değer ikilemi ile karşılaştıklarında karar verme yeteneklerine dayalı bir stratejidir.¹ Her insanın vefa ile sınındığı durumlar ve yaşanmışlıklar mutlaka olmuştur. Sınıf içerisinde yapılacak bir etkinlikle öğrencilerin bu süreçlerde yaşadıkları duygusal çatışmaları ve karar verme süreçlerini analiz etmelerine yardımcı olunabilir.

Bacanlı da bu konuda öne çıkan şu örnek teknikleri sıralamaktadır²:

Çember zamanı: Çocuklar, bir daire oluşturacak şekilde oturlar ve küçük grup tartışması şeklinde görüşlerini ve yaşantılarını paylaşmaları için teşvik edilirler.

Akran Eğitimi: Öğrenciler aracılık ortamlarında ilgilerini paylaşmak ve ilgili ortamlarda zorbalık, madde kullanımını bırakma gibi uzmanlaşmak üzere eğitim görmeye teşvik edilirler. Aynı eğitimin içerisinde vefasızlıkla mücadele de yer alabilir.

Hizmet Öğrenme: Bu tekniğin amacı öğrencileri toplumsal hizmet uygulamalarına katılmaya teşvik etmektir. Bu çalışmaların özellikle değer eğitiminde oldukça etkili olduğu savunulmaktadır. Özellikle dinin öngördüğü sosyal duyarlılık içeren bazı kazanımların sağlanmasında bu teknik oldukça etkili olabilir. Yardım kampanyaları, dezavantajlı durumdaki insanlara destek olacak projeler, bazı sosyal sorunların çözümüyle ilgili etkinlik-

1 UNESCO (1992). Education for affective development: A guidebook on programmes and practices. Bangkok, Thailand: UNESCO Principal Regional Office for Asia and the Pacific (2020, 21 Haziran). Erişim adresi: <http://unesdoc.unesco.org/images/0009/000932/093253eo.pdf> s.72-73

2 Bacanlı, H. (2017). Değer Bilinçlendirme Yaklaşımı. Konya: Çizgi Yayınevi. s.101-102

ler bu kapsamda sayılabilir. Yukarıda değindiğimiz “toplumsal vefa projesini” burada yeniden hatırlamakta fayda vardır.

Tartışmalar: Belirli bir gündem etrafında informal veya formal düzeyde tartışmalar yapmaktır. Dinî ve ahlaki değerlerle ilişkisi olan birçok konu bu teknikle ele alınabilir. Örneğin çağdaş dünyada sayılara her geçen gün artan huzur evlerini, sokakta yaşamak zorunda kalan evsizleri vb. durumları vefa kavramı kapsamında öğrencilerle tartışabiliriz. Bu tür tartışmalar vefanın bireysel ve toplumsal hayattaki faydalarını kavramanın yanında bu konudaki sorumluluklarımızı hissetmek açısından da önemli kazanımlara kapı aralayacaktır.

Problem Çözme Egzersizleri: Öğrencilere sosyal içerikli bir problem verilir ve bunu çözmeleri istenir. Günümüzde yaşanan ekonomik, kültürel ve sosyal içerikli birçok problem dinin bu konulardaki çözüm önerileri çerçevesinde öğrencilerle birlikte tartışılabilir. Yardıma muhtaç insanlar, dar gelirli aileler, engelliler, yaşlılar vb. kesimlerin sorunlarını gidermede vefanın rolünü tartışabiliriz.

Oyunlar: Oyunlar, öğrencilerin kendilerini ifade ettikleri ortamlardır. Özellikle yaşamın ahlaki boyutlarıyla ilgili roller konusunda öğrenciler algılarını ve beklentilerini ifade edebilirler. Böylece ahlaki yaşantıyla daha duygusal bir etkileşime girmeleri sağlanmış olabilir.

Simülasyonlar: Durumu canlandıran örnekler sunmaya dayalı bir etkinliktir. Oyun tekniğinde olduğu gibi bu teknikte de çeşitli ahlaki yaşam durumları kurgulanıp buna göre istendik davranış örnekleri sergilenmeye çalışılabilir.

Rol oynama ve drama: Öğrencilerden kendilerine verilen bir rolü oynamaları istenir. Bu teknik özellikle başkasının bakış açısını anlama, empati kurma becerisi kazandırmak açısından önemlidir. Drama, bütün dinî değerlerin içselleştirilmesinde ve kişilik hâline getirilmesi açısından etkili bir imkândır. Başkasına

karşı söz konusu olan vefa borcumuzu anlamlandırmada dramatik etkinlikler ufuk açıcı olabilir.

Kıssalar: Mesel ve kıssaların bilişselden ziyade duyuşsal eğitim için klasik bir yöntem olduğu açıktır. Hikâye anlatan ile anlatılan arasında kendiliğinden gelişen sevgiye dayalı bir iletişim gelişir. Bunun da ötesinde hikâye oluşturmak, paylaşmak ve anlatmak manevi gelişimin en önemli destekleyicilerindendir.¹ Din eğitiminde kıssaya dayalı anlatımın özellikle tercih edildiğini biliyoruz. Kur'an-ı Kerim'de yer alan kıssalar ve misaller içerik ve anlatım yöntemi olarak oldukça zengin bir içerik oluşturmaktadır. Bu içeriklerin din eğitimi açısından mutlaka değerlendirilmesi gerekir. Özellikle bu kıssalarda yer alan kahramanların vefa konusundaki tutumları oldukça öğretici içerikler sunmaktadır. Hem vefalı davranış hem de vefasızlık örneklerinin bolca anlatıldığı bu kıssaları çeşitli eğitsel yöntemlerle işleyebiliriz.

Filmler: İnsanların kitap okuyarak ve film izleyerek değer kazandıkları düşünülür. Ancak burada ilgili materyalin doğru seçilmesi önemlidir. Baş döndürücü bir hızla gelişen sinemada başta dinî alan olmak üzere çeşitli sosyal değerler ve bireysel tutumlarla ilgili birçok içerik işlenmektedir. Eğitim amaçlı izlenecek filmleri seçerken oldukça titiz davranmak gerekir. Bazen filmde verilen mesajlar öğrencilere kazandırmak istediğiniz tutumun tam tersini içerebilir. Bazen de aynı film içerisinde bir taraftan istendik yönde bir mesaj işlenirken başka bir konuda yıkıcı bir içerik işleniyor olabilir. Bu hassasiyeti vefa konusuyla ilgili seçimlerimizde de göstermek gerekir.

Konferans Tekniği: Duyuşsal eğitimde ikna amacıyla, yani değerlerin uygun bilişsel yapılarının oluşturulması amacıyla kul-

1 Oruç, C. (2019). Tanımı, Metodolojisi ve Eğitimi Açısından Çocuk Maneviyatı, (ed. M. Köylü), Din Eğitiminde Çağdaş Konular, İstanbul: Dem Yayınları.

lanılabilir. Konferans tekniği doğası gereği daha çok alma düzeyindeki hedeflere uygun bir tekniktir. Vefa içerikli hutbeler, vaazlar, okul içi konferanslar vs. olabilir.

Bacanlı'ya göre eğlenceli bir etkinlik olan bulmaca duyuşsal kazanımlar için uygun olmadığı gibi çizim ve boyama da değer eğitimi için uygun değildir. Diğer taraftan yukarıda sayılan tekniklerin anlam kazanıp etkili olması büyük ölçüde okul iklimine bağlıdır.¹ Okul iklimi ve sınıf ortamının, öğrencilere kazandırılmak istenen duyuşsal hedeflere uygun bir fiziksel, sosyal ve kültürel yapıda olması gerekir. Öğretmen tutumları bu konuda oldukça önemlidir. Örneğin öğrencilere vefalı olmayı bir tutum olarak kazandırmaya çalışan bir öğretmen kendi derslerinde ve diğer ilişkilerinde vefalı davranmıyorsa bu öğretmenin bu konuda başarılı olması oldukça güçtür.

Doğal ve sosyal ortamlarda öğrenci katılımına ve gözlemine dayalı etkinlikler de duyuşsal kazanımlar açısından önemlidir. Bunun için çocukların doğa ile hayvanlar, diğer canlılar ve ağaçlar, kısaca bütün bir varlık ve evren ile uyum içerisinde, sağlıklı bir ilişki geliştirmeleri gerekmektedir.² Kur'an-Kerim'de kâinat-taki oluşumlar ve varlıklarla ilgili oldukça geniş bir anlatım olduğunu biliyoruz. Bu konuyla ilgili ayetlerde insanlar sürekli olarak çevrelerindeki evrenle etkileşime girmeye teşvik edilmektedir. Güneş, ay, dünya, yağmur, dağlar, hayvanlar, bitkiler vs. bütün varlıkların oluşumu ve özellikleri dikkatimize ve ilgisimize sunulmaktadır. Bazı peygamber kıssalarında hayvanların konuşturulması, bazı kavramların ve durumların doğal olaylara benzetilerek anlatılması, insanların bazı davranış biçimlerinin

-
- 1 Bacanlı, H. (2017). Değer Bilinçlendirme Yaklaşımı. Konya: Çizgi Yayınevi. s.101-102
 - 2 Oruç, C. (2019). Tanımı, Metodolojisi ve Eğitimi Açısından Çocuk Maneviyatı, (ed. M. Köylü), Din Eğitiminde Çağdaş Konular, İstanbul: Dem Yayınları. s.178

hayvanların davranışların benzetilmesi vb. anlatımlar din eğitimi açısından ufuk açıcı mesajlar içermektedir. Aslında alıcı bir gözle bakılabilirse doğanın kendi içerisindeki uyum ile vefa arasında ontolojik bir ilişki bile kurulabilir. Kendi yörüngesine vefa gösteren gök cisimleri, yaratılış gayesine hizmet eden ve bu konuda vefalı davranışın temsili olabilecek milyonlarca canlı ve cansız varlık vb. oluşumlar üzerinden bazı temeler işlenebilir. Böylece vefa ile uyum arasındaki ilişki de örneklendirilmiş olur.

Yukarıda adı geçen UNESCO projesinde duyuşsal gelişim eğitimine özgü olan ancak ‘duygulara’ doğrudan dikkat göstermesi nedeniyle biraz farklı olan ‘Duygu Yükleme’ (Emotion Charging)’ başlıklı bir stratejiden bahsedilmektedir. Duygusal gelişimi teşvik etmek için duyguların kullanıldığı bu strateji, aşağıdaki adımlardan oluşmaktadır:

a) Çocuklarda gelişen belirli bir duygu veya duyuşsal yönün tanımlanması: Duygular iki türe ayrılabilir: Sevgi, sevinç, sempati vb. olumlu duygular ve öfke, korku ve kıskançlık gibi olumsuz duygular. Olumlu duygular duygusal gelişimi geliştirmeye eğilimli iken olumsuz duygular bunu engelleme eğilimindedir. Burada vefayı olumlu duygular kapsamında zikretmek gerekir.

b) Gerçek dünyada belirli bir uyarıcı tarafından meydana gelmesi muhtemel belirli bir duyguya benzer şekilde duygusal olarak yüklü bir durum yaratmak veya sunmak: Örneğin, yüksek derecede rahatsız edici sesler veya başka bir tehdit edici durum tarafından korku duygusu uyandırılabilir.

c) Çocukların duygusal olarak karşılaştıkları duruma tepki vermesine izin vermek: Öğrenciler arzu edilen veya istenmeyen yollarla tepki verme eğilimindedirler. Bu reaksiyonları gözetlemek, öğretmene çocukların olumlu duygusal gelişime yönelik davranışlarını yönlendirme fırsatı verir.

d) Çocukların istenen duygusal tepkilerini güçlendirmek: Deneyimlerine dayanarak, çocuklar ödül sistemi, yani onaylama /

onaylamama vb. yoluyla uyaran bir duruma verdikleri tepkilerin pekiştirilmesi veya pekiştirilmemesi sayesinde kendi duygularını kontrol etmeyi öğrenirler.

e) Yeterli olgunluğa sahip çocuklar için, neler olduğunu tartışmak: Böylece çocuklarda iç görü ve derin anlayış oluşur.¹

Diğer gelişim alanlarında olduğu gibi duyuşsal gelişimde de öğrencilerin aktif rol aldığı uygulamalı etkinlikler önemlidir. Bu kapsamda öğrencilerin kendi aralarına organize olup çeşitli sosyal projelerde ve faaliyetlerde görev almalarına dayalı etkinlikler, istenmeyen davranış sergileyen öğrencinin diğer arkadaşları tarafından uyarılmasına dayalı akran dayanışması, öğrenciler arası yardımlaşma vb. etkinlikler yapılabilir.² Böylece duyuşsal kazanımların içselleştirilmesi ve kişilik hâline getirilmesi kolaylaşmış olur. Özellikle sözümüzde durmayı, büyüklerimize karşı vefalı davranışlar sergilemeyi ve bütün değerlerimize karşı vefalı olmayı içeren etkinliklerle bu alanda güçlü bir gelişim sağlanabilir.

9. Duyuşsal Kazanımlarda Sanatsal Etkinliklerin Rolü

Duyuşsal kazanımlarla sanatsal etkinlikleri buluşturan en önemli ortak payda duygulardır. Zira duyguların bir ifadesi olan sanat, sadece bakmayı değil “görmeyi”, duymayı değil “işitmeyi”, dokunmayı değil “hissetmeyi”, tatmayı değil “lezzet almayı” öğretmektir.³ Sanat aynı zamanda, insanın kendi kişisel yaşam de-

-
- 1 UNESCO (1992). Education for affective development: A guidebook on programmes and practices. Bangkok, Thailand: UNESCO Principal Regional Office for Asia and the Pacific (2020, 21 Haziran). Erişim adresi: <http://unesdoc.unesco.org/images/0009/000932/093253eo.pdf> s.74
 - 2 Agy. s.76-77
 - 3 Özbal, N. ve Aydoğan, İ. (Reid, 2008) (2017). Eğitimde Estetiğin Gerekliliği ve Oluşumu Üzerine Bir İnceleme, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7 (2), 249-260. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kusbd/issue/30549/318598>. s.253

neyiminin sınırlılığı dolayısıyla yaşayamayacağı gerçeği, estetik olarak yaşayabilmesi için imkân oluşturmaktadır.¹ Bu yönüyle sanat aslında din duygusunun etkili bir eğitim aracıdır. Öyle ki, sanat dinsel eğitimin temeli olarak kabul edilmektedir.² Sanat eğitimiyle kazanılan estetik bakış açısı, dine ilişkin duyguların daha derinlikli ve doyumlu bir şekilde hissedilmesi ve ifade edilmesini sağlar.

Din eğitiminin duyuşsal boyutunu oluşturan öyle konular vardır ki bunların kelimelerle ve diğer nesnel araçlarla ifade edilmesi neredeyse imkânsızdır. Sanatsal ifade, insanın hissedip de söyleyemediği bu tür konularda hislerin en güçlü tercümanıdır. Yoğun duyuşsal içeriğiyle din eğitimi, bütün eğitim süreçleri için önerilen “sanat odaklı eğitim” yaklaşımına en fazla ihtiyaç duyan alanlardan biridir. Sanatsal etkinlikler, din eğitiminin özellikle duyuşsal alanında hedeflenen içselleştirme düzeyine varmada öğretmene ve öğrenciye zengin imkânlar oluşturabilir.

Din eğitiminde dil, edebiyat, resim, müzik ve drama gibi sanatsal ifade biçimleri kullanılabilir. Güzel ifadenin en güçlü araçlarından biri olan dil, dini duyguların ve düşüncelerin esteteze edilmesinde de güçlü bir araçtır. Bunun en güzel örneği Kur'an-ı Kerim'in üslubudur. İçeriğiyle olduğu gibi üslubuyla da insanı hayran bırakan Kur'an-ı Kerim'in bu özelliği karşısında ona muhalif olan Mekkeli müşriklerin bile hayranlıklarını gizleyemedikleri bilinen tarihi bir gerçektir. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in (as) de tebliği esnasında “güzel söz” söylemeye özen gösterdiğini biliyoruz. Dolayısıyla günümüzde örgün ve yaygın din eğitimi alanında üretilen bütün metinlerde “edebi zevk” duyarlılığının gözetilmesi gerekir. Bu konuda yazılıp çizilen metinleri içerik açısından olduğu kadar dil ve üslup açısından da eleştiriye tabi

1 Age. s.253

2 San, İ. (1977) Sanatsal Yaratma ve Çocukta Yaratıcılık, Ankara: Kırılı Ofset.

tutmalıyız. Özellikle ders kitabı olarak yazılan metinlerde bu hassasiyetin gözetilmesi oldukça önemlidir. Zira edebi metinlerle işlenen bir ders işleyiş olarak zevkli olacağı gibi öğrencilerin istendik davranışları benimsemesi açısından da uygun bir ortam oluşturacaktır. Vefa temalı edebî metinler, görsel yapıtlar, çizimler, sinema filmleri, tiyatral anlatımlar vb. sanatsal etkinliklerle bu duygunun derinlikli bir şekilde işlenmesine ve duyumsanmasına imkân oluşturduğu gibi bu davranışa yönelik motivasyonu da artıracaktır.

Sonuç

İslam ahlak eğitiminin nihai hedefleri arasında sayabileceğimiz vefa ve bu tutumun gerektirdiği davranış biçimlerinin içselleştirilebilmesi için bu kazanıma uygun bir eğitimin gerçekleştirilmesi gerekir. Vefanın kendi içerisinde barındırmış olduğu tutumların benimsenmesinde ve süreklilik kazanmasında bu alanda yapılacak olan eğitimin duyuşsal boyutu oldukça önem arz etmektedir.

Ahlak ve değerler eğitiminin diğer alanlarında olduğu gibi vefa konusunda da duyuşsal yönün ağırlığı her açıdan kendisini hissettirmektedir. Zira ahlak ve değerler eğitimi esnasında devrede olan bilişsel süreçler aslında istendik duyuşsal kazanımlara aracılık eden hususlardır. Zira anlaşılacak için insanın aklını hedef alan din, yerleşmek için ise insanın gönlünü mesken tutmaktadır. Akli yetkinliğin dinî sorumluluğun temel şartı sayıldığı İslam dininde dini ilkeleri kalben benimsemenin de dindarlığın ölçütü olarak kabul edilmiş olması biliş ve duyuş bütünlüğünün açık bir göstergesidir. Sadece vefa değil, insanın bütün dini yönelimlerine ve davranışlarına baktığımızda da benzer şekilde duyuşsal motivasyonun baskın olduğunu söyleyebiliriz.

Duyuşsal gelişim taksonomisi, vefayı hedefleyen bir eğitim sürecindeki duyuşsal kazanımları gerçekleştirmede yol gösterici

bir model olarak değerlendirilebilir. Çünkü duyuşsal gelişimde nihai hedef, bir değerin tamamen özümşenmesidir. Görüldüğü gibi dinde idealize edilen dini davranış düzeyi ile duyuşsal gelişim taksonomisindeki ideal hedef birbiriyle uyushmaktadır. Dinin esasını oluşturan inanç, ibadet ve ahlak ilkelerinin tamamında olduğu gibi vefanın da içtenlikle benimşenmesi ve uygulanması hedeflenmektedir. Bu konularla ilgili bilişsel süreçlerin ve devinimsel davranışların din açısından değerli bulunması, dindar kişinin bu konulardaki içtenliğine ve benimsemiş olmasına bağlıdır. Eğitim bilminde de bilişsel, duyuşsal ve devinimsel boyutların bir bütün hâlinde gerçekleşmesi esastır. Hedef kazanımlar, her üç özellik dikkate alınarak belirlenir ve eğitim süreçleri de buna göre yapılandırılır. Vefayı hedefleyen eğitiminin doğasından kaynaklanan duyuşsal özelliklerin baskınlığını da dikkate aldığımızda bu konunun önemi bir kat daha artmaktadır.

Din eğitiminin duyuşsal hedefini de insanın fitratında var olan din duygusunu dine ve fitrata uygun bir şekilde geliştirmek ve dinin ön gördüğü tutumların içselleştirilmesini sağlamak şeklinde ifade edebiliriz. İslam dininin önerdiği inanç, değer ve tutum sistemi bu dinin duyuşsal hedeflerini ortaya koymaktadır. İslam dininde hayatın anlamını ve gayesini belirleyen en temel hedef samimiyet ve içtenliktir. İslami terminolojide samimi niyet konusunda kazanılması gereken ideal tutum düzeyi ve içselleştirilmesi gereken duyuşsal tutum ihlas, takva, ihsan, tezkiye, huşu gibi kavramlarla ifade edilmektedir. Vefanın bir kişilik özelliği hâline gelmesi için de söz konusu içselleştirme süreçlerinin yaşanması gerekir. Bu konuda içselleştirilmesi gereken inanç, tutum ve tavırlarla ilgili kazanımlar, din eğitiminin üç temel alanını oluşturan inanç, ibadet ve ahlak konularının hedef kazanımlarına ışık tutmaktadır.

Bu genel çerçeve içerisinde vefalı davranış örneklerini düşündüğümüzde bu davranışları besleyecek olan inanç, tutum ve

tavırların gerçekleşmesinde güçlü bir duyuşsal boyutun varlığını görebiliyoruz. Dolayısıyla bu konudaki duyuşsal kazanımların etkin bir şekilde sağlanabilmesi için öğrenci etkinliğine dayalı yaklaşımları, stratejileri ve yöntemleri kullanmak gerekir. Özellikle duyuşsal yönü ağır basan sanatsal etkinlikler öğrencilerin katılımı ve kazanımların içselleştirilmesi açısından oldukça önemlidir.

KAYNAKLAR

- Akyürek, S. (2019). Din öğretimi. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Aydın, M. Ş. (2011). Açık Toplumda Din Eğitimi (Yeni Paradigma İhtiyacı). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Aydın, S. M. (1989) “Ahlak” md. T.D.V. İslam Ansiklopedisi, II, ss. 1-9. İstanbul.
- Bacanlı, H. (2006), Duyuşsal Davranış Eğitimi, Ankara: Nobel Yayınları.
- Bacanlı, H. (2017). Değer Bilinçlendirme Yaklaşımı. Konya: Çizgi Yayınevi.
- Batar, Y. (2020). Din Eğitiminde Duyuşsal Boyut. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Çileli, M. (1987). Ergenlikte Ahlak Gelişimi. B. Onur (Ed.), Ergenlik psikolojisi (s. 265-286). Ankara: Taş Kitapçılık.
- Demirel, Ö. (2009). Öğretim İlke ve Yöntemleri-Öğretme Sanatı, Ankara: Pegem A Yayınları.
- Deryakulu, D. ve Arkadaşları, (2006). İçerik Türlerine Dayalı Eğitim, (Ed.), Ali Şimşek, Ankara: Nobel Yayınları.
- Erdem, H. (2003). Ahlak Felsefesi. Konya: Hü-Er Yayınları.
- Gazali, (1974), İhyâu ‘Ulûmi’ d- Dîn Tercümesi, Ahmed Serdaroğlu (Çev.), İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Gömleksiz, M. N. ve Kan, A. Ü. (2012). Eğitimde Duyuşsal Boyut ve Duyuşsal Öğrenme. Turkish Studies - International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 7/1 Winter, 1159-1177.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1999). Yeni İnsan ve İnsanlar: Sosyal Psikolojiye Giriş. İstanbul: Evrim Yayınevi.
- Kılıç, R. (2003). Ahlakın Dini Temeli. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Krathwohl, D. R., Bloom, B. S., & Masia, B. B. (1964). Taxonomy of Educational Objectives. The Classification of Educational Goals, Handbook II: Affective Domain. New York: David McKay Company, Inc.

Metin Yurdağür, “AHİD”, TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahid#3-ahlak> (21.10.2021).

Oruç, C. (2019). Tanımı, Metodolojisi ve Eğitimi Açısından Çocuk Maneviyatı, (ed. M. Köylü), Din Eğitiminde Çağdaş Konular, İstanbul: Dem Yayınları.

Otluoğlu, R. (2002). İlkokul İzlenesinde (programında) Duyuşsal Alan ve Duygu Eğitimi. Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi, 15, 163-172.

Özbal, N. ve Aydoğan, İ. (2017). Eğitimde Estetiğin Gerekliliği ve Oluşumu Üzerine Bir İnceleme, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7 (2), 249-260. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kusbd/issue/30549/318598>.

Öztürk, Ö. ve Kalyoncu, N. (2018). İlköğretim Altıncı Sınıf Müzik Dersinde Kullanılan ‘Tam Öğrenme Modeli’nin Öğrencilerin Tutum ve Başarılarına Etkisi, Türk Eğitim Bilimleri Dergisi, C:16, 1, s. 1-25.

Parladır, S. (1995). Din Eğitiminde Hedefler, D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi, IX, ss. 79-102. İzmir.

San, İ. (1977) Sanatsal Yaratma ve Çocukta Yaratıcılık, Ankara: Kırallı Ofset.

Senemoğlu, N. (2010). Gelişim Öğrenme Ve Öğretim, Kuramdan Uygulamaya, Ankara: Pegem A Yayınevi.

Shapiro, Lawrence E. (1999). Yüksek EQ’lu Bir Çocuk Yetiştirme (Çev: Ümran Kartal), Varlık Yayınları: İstanbul.

Sönmez, V. (2009). Program Geliştirmede Öğretmen El Kitabı. Ankara: Anı Yayıncılık.

Türk Dil Kurumu (2005), Türkçe Sözlük, 10. Baskı, Ankara: TDK Yayınları.

UNESCO (1992). Education for affective development: A guidebook on programmes and practices. Bangkok, Thailand: UNESCO Principal Regional Office for Asia and the Pacific (2020, 21 Haziran). Erişim adresi: <http://unesdoc.unesco.org/images/0009/000932/093253eo.pdf>

OTURUM BAŞKANI

Hocam, çok teşekkür ederim; hem sunumunuz için hem de süre hassasiyetiniz için özellikle teşekkür ediyorum.

Hakikaten çok güzel bir noktaya dikkat çekti muhterem hocamız. Kıymetli arkadaşlar, şimdi sadece vefa konusunda değil bütün davranışlarda, dinî davranışlarda, amellerde, ibadetlerde hocamın duyuşsallık diye ifade ettiği yöne ağırlık verilmezse gerçekleştirilemezse beklenen maksada, beklenen hedefe ulaşamayacağını çok güzel ifade ettiler. Başta hocam sunuma başlarken pozitifizmin etkisiyle bilginin ruha dönüşmediği, sadece katı, düz bir bilgi olarak verildiği, dinî kavramların da maalesef bu şekilde verilmeye çalışıldığı, ahlaki kavramların da böyle verilmeye çalışıldığını çok önemle ben altını çizerek not aldım. Çok doğru ve acizane benim kanaatim de çok önemli bir tespitti.

Şimdi, duyuşsallık, işte ruhsallığı, coşkusallığı, sevgiyi, bağlılığı ifade eden bir kavram. Biz de sürekli din hizmeti sunmaya çalışırken en temel sorularımızdan bir tanesi tebliğ mi temsil mi öncelikli olmalı? Hocamın ifade ettiklerinde, temsil olmadan tebliğin çok fazla etkili olamayacağını anlamış olduk, görmüş olduk. Tabii, burada acizane kanaatim, en temel problem bu duyuşsallığı öğrenciye aktaracak öğretmenleri, hocaları, muallimleri bulma konusunda yaşayacağımız zorluktur. Çünkü olmadan, yanmadan başkasını yakmanın, olmadan başkasını öldürmeye çalışmanın zorluğunu ya da imkânsızlığını hepimiz takdir ediyoruz. Vefanın karaktere dönüşmesiyle alakalı hocanın söylediklerinin de altını çizmiş olduk.

Eğitim sistemimizin tamamında duyuşsal boyutun ihmal edilmesinin eğitimde başarısızlık olarak karşımıza çıkacağına benzer ifadeler de kullandılar. Onların da altını çizeyim. Çok teşekkür ediyoruz. Basıldığı zaman geniş olarak inşallah okuma imkânı bulacağız. Kıymetli hocam, tekrar teşekkür ederiz.

Şimdi, bir batıdan bir doğudan, şöyle bir Karadeniz’e doğru gideceğiz, ondan sonra da Ege’ye doğru gideceğiz Allah nasip ederse.

“Değerler Eğitiminde Vefanın Kuramsal ve Eğitsel Temelleri Üzerine Öğretmen Görüşleri Doğrultusunda Bir İnceleme” bir saha çalışması yapmış Dr. Öğr. Üyesi Semra ÇİNEMRE Hoca’mız. Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde. İnşallah öğretmen görüşleri, öğretmen kanaatleri ışığında değerler eğitiminde vefanın temelleri üzerine bir sunumu olacak. Kıymetli hocam, sözü size bırakıyorum. Yine diğer hocalarımızda olduğu gibi 20 dakikalık süreniz var.

Buyurun Semra Hocam.

DEĞERLER EĞİTİMİNDE VEFANIN KURAMSAL VE EĞİTSEL TEMELLERİ ÜZERİNE ÖĞRETMEN GÖRÜŞLERİ DOĞRULTUSUNDA BİR İNCELEME

Semra ÇİNEMRE

Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Özet

Bu bildiride vefa bir değer olarak, özelde de okulda değerler eğitimi açısından konu edilmiştir. Bu bağlamda, hemen herkes tarafından kıymet verilen ancak gerek öğretim programlarında gerekse akademik çalışmalarda pek yer almadığı tespit edilen vefanın değerler eğitimi kapsamında kuramsal ve eğitsel temelleri öğretmen görüşleri doğrultusunda incelenmiştir. Nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması desenine göre gerçekleştirilen araştırmanın çalışma grubu çeşitli şehirlerde ortaokul kademesinde görev yapmakta olan farklı branşlardan toplam 14 öğretmendir. Araştırmada yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmış olup veriler içerik analizi tekniği ile çözümlenmiştir.

Çalışmada; genellikle yakın ilişki içerisindeki insanlara yönelik bir duygu olarak ele alınan vefanın esasında bireyin kendisine, Allah’a/dine, vatana, doğaya/diğer canlılara/dünyaya yönelik olabileceği temellendirilmiş, bu anlamda vefanın bireysel değerlerden dinî/manevi, millî,

toplumsal ve evrensel değerlere kadar geniş bir bağlamla ilişkilendirilebileceği; bu kapsamda kimlik gelişimi, kulluk bilinci, doğa sevgisi, çevre eğitimi ve vatandaşlık eğitimi gibi konularla da kesiştiği görülmüştür. Vefanın, öğretim programlarında ve öğretmen uygulamalarında ön planda olan bir değer olmadığı, buna karşılık gerek öğrenci davranışlarında bu konuda birtakım yetersizlikler olması bakımından gerekse sağlayacağı çeşitli kazanımlar dikkate alındığında öğrencilere kazandırılması gereken öncelikli değerlerden biri olduğu tespit edilmiştir. Çalışmanın sonunda katılımcı görüşleri ile vefa değerinin kazandırılmasında etkili olabilecek çeşitli okul içi ve dışı yöntem-teknik ile eğitsel materyal ve araçlar öneri olarak ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Değer, değerler eğitimi, vefa, öğretmen görüşleri, ortaokul.

AN INVESTIGATION ON THEORETICAL AND EDUCATIONAL FOUNDATIONS OF FIDELITY IN VALUES EDUCATION BASED ON TEACHERS' VIEWS

Abstract

In this paper, fidelity is discussed as a value, especially in terms of values education at school. In this context, the theoretical and educational foundations of fidelity, which is valued by almost everyone, but not included in both curricula and academic studies, were examined in line with the views of teachers. The paper was carried out according to the case study pattern, which is one of the qualitative research methods. The sample of the research consists of 14 teachers from different branches working at secondary school level in various cities. In the research, semi-structured interview technique was used and the data were analyzed by content analysis technique.

At the study, from a theoretical point of view, it was seen that the value of fidelity, which is mostly considered in the context of interpersonal relations, can be associated with a wide context from individual values to religious/spiritual, national, social and universal values. In this context, it has been concluded that the value of fidelity intersects with the love of nature, environmental education, citizenship education, and the consciousness of servitude. It has been determined that fidelity is not a value that is

at the forefront both in curricula and teacher practices, but it should be one of the priority values in terms of the inadequacies in student behaviors and the various gains it will provide. At the end of the study, many in-school and out-of-school methods-techniques and various educational materials and tools that could be effective in gaining the value of loyalty were put forward as suggestions.

Keywords: Value, values education, fidelity, teacher views, secondary school.

Giriş

Ülkemizde okulda değerler eğitimi konusunun gündeme alınması uluslararası bir mukayesede nispeten geç olarak değerlendirilebilir. Öncelikle Eylül 2005 tarihinden itibaren uygulamaya giren bazı derslerin ilköğretim programlarında değerler, ders planlarının kazanımlar ve beceriler kısmına eklenmiş ve değerler eğitiminde yararlanılabilecek bazı yaklaşımlar ve yöntemler tanıtılmıştır. 2010 yılında ise 18. Milli Eğitim Şûrası'nda değerler eğitimi bir gündem başlığı olarak ele alınmış ve sonuç bildirgesinde değerler eğitiminin, okulların görevleri arasında yer aldığı başta olmak üzere değerler eğitimine ilişkin bir çerçeve içerik ortaya konulmuştur.¹ Yine 2010 yılının Eylül ayında Milli Eğitim Bakanlığı tarafından valiliklere ve tüm ilk ve orta dereceli okullara İlk Ders Genelgesi gönderilmiştir. Bu genelge ile okulların değerler eğitimi ile tanıştığı ve değerler eğitimi faaliyetlerini daha yaygın bir şekilde yürütmeye başlattığı söylenebilir. Genelgede değerler eğitimi, “değerler erozyonuna bir çözüm arayışının ürünü” olarak tanıtılmıştır.² Sonraki gelişme ise 2018 yılında yenilenen tüm derslerin öğretim programlarında “Değerlerimiz” isimli müstakil bir başlık açılması ve 10 kök değere yer verilmesidir. Bu değerler; adalet, dostluk, dürüstlük, öz denetim, sabır, saygı, sevgi, sorumluluk, vatanseverlik, yardımseverliktir.³ On kök değer ile tüm derslerin temelinde bu değerler olmak üzere ilintili olduğu diğer değerleri kazandırmada sorumluluğu olduğuna dikkat çekilmiştir. Okulda değerler eğitimi ile sınıf içi öğretim sürecinde birtakım değerlerin ele alınmasının yanı sıra değerlerin tüm okul kültürü içinde yaşatılması ve okul içi ve dışında çeşitli

1 18. Millî Eğitim Şûrası Kararları, Milli Eğitim Bakanlığı, (2010).

2 İlk Ders Genelgesi 2010/53, Milli Eğitim Bakanlığı, (2010).

3 Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), “Öğretim Programları” (Erişim 24 Ekim 2021).

etkinliklerin yürütülmesi beklenmektedir. Hâlihazırda okullarda değerler eğitimi faaliyetleri ana hatları ile bu çerçevede yürütülmektedir.

Öğrencilere kazandırılması beklenen 10 kök değerın gerek toplumsal gerekse evrensel açıdan bakıldığında hemen herkesin gerekliliğı üzerinde mutabık olacağı, en temel değerler olduğu söylenebilir. Bununla birlikte hayata yön veren onlarca değer olup okulda kazandırılması beklenen değerler de yalnızca 10 kök değerle sınırlı değildir. Bu doğrultuda da öğretmenlere, öğrencilere kazandırılmasını en öncelikli olarak gördükleri veya 10 kök değere ilave edilmesini düşündükleri değerlerin sorulduğu çeşitli akademik çalışmaların yapıldığı görölmektedir.¹ Literatürdeki bu çaba, bu konudaki ihtiyaç, beklenti, değişim ve önceliklerin ortaya çıkarılmasını sağlaması bakımından önemlidir. Nitekim her değer, özü itibarıyla önemli olmakla birlikte her kuşak için yaşanan koşullara veya sorunlara bağlı olarak öncelikli olarak ele alınması gereken değerler değişiklik arz edebilmektedir. Bunun yanı sıra farklı değerlerin, öğretim sürecinde veya öğrenci yaşamındaki yeri, önemi ve sunacağı katkı ve kazanımların ancak çeşitli çalışmalarla ortaya çıkarılması mümkündür. Bu noktada da öğretim sürecinin merkezinde olan öğretmenlerin görüşleri, sürecin geliştirilmesi ve iyileştirilmesi açısından başvurulabilecek doğrudan kaynak niteliğindedir. Bu çalışmada da vefa değerinin öğretmen görüşleri doğrultusunda kuramsal açıdan farklı yönleri ile irdelenmesi ve

1 İshak Kozikoğlu, “Okul Öncesi Öğretmenlerinin Değerler Eğitime İlişkin Tutum ve Görüşlerinin İncelenmesi”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 7/4 (2018); İhsan Ünlü - Alper Kaşkaya, “Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin Değer Eğitime İlişkin Görüşlerinin İncelenmesi”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 7/4 (2018); Tuğba Kılcan, “Ortaokul Öğretmenlerinin Öğretim Programlarında Yer Alan Kök Değerlerin Önem Sırasına ve Eğitime İlişkin Görüşler”, *TÜBAD* 5/2 (2020).

nasıl kazandırılılabileceğine ilişkin olarak eğitsel temellerinin ortaya konulması amaçlanmıştır.

Vefayı bir değer olarak ele almadan önce kavram olarak kısaca irdelemek konunun sağlam zeminde inşa edilmesini sağlayacaktır. Bu anlamda öncelikle vefaya ilişkin sözlük tanımlarına bakıldığında, kavramın iki bağlamda ele aldığı görülmektedir: a) Sözünde/ahdinde durmak, verilen sözü yerine getirmek, b) Dostluk ve muhabbette sebat etmek, sevgide süreklilik ve bağlılık, sadakat.¹ Kavramın ele alındığı ilk mananın dinî bağlam çerçevesinde şekillendiği söylenebilir. “Bana verdiğiniz sözde durunuz ki size verdiğim sözde durayım.” (Bakara 2/49); “Kim de Allah ile olan ahbine vefa gösterirse Allah ona büyük bir mükâfat verecektir.” (Fetih 48/10) ayetlerine referansla vefa; “Ezelde, bezm-i eleste Allah’a verilen söze, misaka bağlı kalmak” şeklinde tanımlanmaktadır.² Kavramın bu bağlamda Allah-kul ilişkisi dışında insanlar arası ilişkilerde de “ahde vefa” ifadesiyle yaygınlık kazandığı malumdur. Ancak gündelik yaşamda vefa, vefakâr/vefalı olmak, nankör olmamak gibi ifadelerin çoğunlukla kavramın ikinci manasında kullanıldığı söylenebilir. Tanımlardan yola çıkılarak bu bağlam içerisinde vefaya ilişkin anahtar kavramlar da; dostluk, sevgi, muhabbet, sebat, süreklilik, bağlılık ve sadakattir. Kavramın zıddı olan nankörün “iyilikbilmez”³ olarak tanımlanması da vefanın bir başka tanımı olarak iyilikbilirliğe işaret etmektedir. Bu da şükür/teşekkür, minnet ve kadirşinaslık

1 İlhan Ayverdi, *Misallı Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2011), “Vefâ”, 1312; Yaşar Çağbayır, *Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı-Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017), “Vefâ”, 9/6171-6172; Türk Dil Kurumu Sözlükleri, “Vefa” (Erişim 10 Ekim 2021).

2 Fikret Karaman vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2006), “Vefa”, 687.

3 Türk Dil Kurumu Sözlükleri, “Nankör”.

değerleri ile örtüşmektedir. Vefanın irdelenen anlam genişliğine bir bütün olarak bakıldığında çoğunlukla kullanıldığı manasında; sevgi, dostluk, sadakat, şükür/teşekkür, minnet ve kadirşinaslık gibi değerlerle iç içelik arz ettiği görülmektedir.

Karakter ve değerler eğitimi etraflı bir konu olmakla birlikte, bireyde vefa duygusunun geliştirilmesi ve en nihayetinde karakterin bir parçası hâline getirilmesinin mümkün olacağı söylenebilir. Nitekim Tarhan’a göre de vefa, insana doğuştan verilen bir duygu olmaktan ziyade, sosyal öğrenme ile kazanılan bir duygudur.¹ Hatta kavramın zıddı düşünüldüğünde, insanın nankör olmaya, iyiliği hemen unutmaya ve yüz çevirmeye meyilli bir varlık olduğu görülecektir (“İnsan Rabbine karşı da nankördür.” Adiyat 100/6). Bu noktada kişinin iyilikbilir olma yöneliminin, çoğunlukla farkındalığa ve bilince bağlı olarak geliştirilebileceği ve pekiştirilerek, sürdürülür kılınarak karakterin bir parçası hâline gelebileceği söylenebilir. İşte bu bağlamda da vefanın öğretime, özelde değerler eğitimine konu edilmesinin önemi temayüz etmektedir.

Bu çalışmada hemen herkes tarafından kıymet verilen ancak gerek kavram olarak kapsamı sınırlı bir şekilde ele alınan gerekse nasıl ve ne şekilde kazandırılabilirliği henüz irdelenmemiş bir değer olarak vefanın kuramsal ve eğitsel temellerinin incelenmesi ile nasıl kazandırılabilirliğine ilişkin içerik ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda çalışmanın temel problemi; “Değerler eğitiminde vefanın eğitsel ve kuramsal temellerine ilişkin öğretmen görüşleri nelerdir?” şeklinde belirlenmiştir.

Genel literatürde bir kavram olarak az çalışılmış, bu paralelde değerler eğitiminde de neredeyse hiç ele alınmamış bir kavram olarak vefa değerinin farklı boyutlarıyla inceleneceği bu çalışmanın, ortaya koyacağı sonuçlarla konuya ilişkin önemli bir altıyapı ve çerçeve sunması beklenmektedir.

1 Nevzat Tarhan, *Duyguların Dili* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 117.

1. Yöntem

1.1. Araştırmanın Deseni

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemine göre durum çalışması deseninde hazırlanmıştır. Durum çalışması deseninde görüşmeler yoluyla elde edilen veriler derinlemesine incelenmektedir.¹ Görüşme, önceden belirlenmiş ve ciddi bir amaç için yapılan, soru sorma ve yanıtlama tarzına dayalı, karşılıklı ve etkileşimli bir iletişim süreci olarak tanımlanmaktadır.² Bu çalışmada da araştırma soruları kapsamındaki görüşlerini derinlemesine inceleme imkânı elde etmek açısından öğretmenlerle görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

1.2. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubu, amaçlı örnekleme tekniklerinden ölçüt örnekleme ve maksimum çeşitlilik teknikleri ile belirlenmiştir. Ölçüt örneklemede daha önceden belirlenmiş bazı önem ölçütlerini karşılayan durumlar dikkate alınarak örneklem belirlenmektedir.³ Bu noktada ölçüt veya ölçütler araştırmacı tarafından oluşturulabilmektedir.⁴ Bu çalışma için belirlenmiş olan ilk ölçüt; katılımcıların ortaokulda görev yapmasıdır. Zira çalışma, bu kademede özelinde vefa değerinin nasıl kazandırılabilceği ile ilgilenmektedir. Diğer ölçüt ise muhtevası gereği rolü ve ağırlığı değerler eğitiminde daha ön planda olan branş öğretmenlerinin seçilmesidir. Bu branşlar da ortaokul kademesi için Din Kültürü ve Ahlak

-
- 1 Corrine Glesne, *Nitel Araştırmaya Giriş*, çev. Ali Ersoy - Pelin Yalçınoglu (Ankara: Anı Yayıncılık, 2014), 30.
 - 2 Ali Yıldırım-Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yay., 2013), 147.
 - 3 Michael Quinn Patton, *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri*, çev. ed. Mesut Bütün-Selçuk Beşir Demir (Ankara: Pegem Akademi, 2014), 238.
 - 4 Yıldırım-Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*.

Bilgisi (DKAB), Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik (PDR), Sosyal Bilgiler ve Türkçedir. Maksimum çeşitlilik örneklemedeki amaç ise küçük bir örneklem oluşturmak ve bu örneklemede çalışılan probleme taraf olabilecek bireylerin çeşitliliğini maksimum derecede yansıtmaktır.¹ Bu noktada da örneklemin; görev yapılan şehir, cinsiyet ve mesleki kıdem açısından çeşitlilik arz etmesine çalışılmıştır. Netice itibarıyla çalışma grubunu oluşturan 14 öğretmene ilişkin bilgilere Tablo 1’de yer verilmiştir.

Tablo 1: Çalışma grubunun çeşitli değişkenlere göre dağılımı				
Katılımcı Kodu	Branş	Görev Şehri	Cinsiyet	Mesleki Kıdem
Ö1	DKAB	Trabzon	Kadın	8
Ö2	DKAB	Trabzon	Kadın	12
Ö3	DKAB	Trabzon	Kadın	17
Ö4	PDR	Şırnak	Kadın	4
Ö5	PDR	Trabzon	Erkek	12
Ö6	PDR	Trabzon	Erkek	19
Ö7	Sosyal Bilgiler	Trabzon	Kadın	20
Ö8	Sosyal Bilgiler	Şırnak	Kadın	7
Ö9	Sosyal Bilgiler	Şırnak	Erkek	4
Ö10	Türkçe	Şırnak	Kadın	3
Ö11	Türkçe	Şırnak	Kadın	4
Ö12	Türkçe	İstanbul	Kadın	19
Ö13	Türkçe	İstanbul	Kadın	9
Ö14	Türkçe	İstanbul	Kadın	8

1 Yıldırım-Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*.

Çalışma grubunu üç DKAB, üç PDR, üç Sosyal Bilgiler ve beş Türkçe branşından olmak üzere toplamda 14 öğretmen oluşturmaktadır. Katılımcıların mesleki kıdemleri 3-20 yıl arasında değişmekte olup altısı Trabzon, beşi Şırnak, üçü İstanbul ilinde görev yapmaktadır. Katılımcıların üçü erkek, 11'i kadındır. Bulguların sunumunda katılımcılara Ö1, ... Ö14 şeklinde kodlar verilmiştir.

1.3. Araştırma Süreci

Katılımcıların görüşlerini ortaya koymak üzere, vefa değerine ilişkin teorik çerçeveden ve değerler eğitimi çalışmalarından hareketle araştırmacı tarafından açık uçlu sorulardan oluşan bir yarı yapılandırılmış bir görüşme formu oluşturulmuştur. Formda vefa değerinin kuramsal ve eğitsel temellerine ilişkin dörder soru yer almakta olup bazı soruların içinde irdeleyici alt sorular da bulunmaktadır. Görüşmeler Eylül 2021 tarihinde gerçekleştirilmiş olup görüşme süreleri 13-43 dakika arasında değişmektedir. Dört görüşme telefon yoluyla, diğerleri ise yüz yüze gerçekleştirilmiştir.

Çalışmada elde edilen veriler, öncelikle yazı formatına dönüştürülmüştür. Ardından veriler çalışmanın problemini teşkil eden kuramsal temeller ve eğitsel temeller olmak üzere iki kategoride tasnif edilmiştir. Bu kategoriler kapsamında da ilişkili kodlar bir araya getirilerek temalar çıkarılmış ve bulgular buna göre tablolaştırılmış ve ardından yorumlanmıştır. Araştırmanın geçerliğini artırmak ve aktarılabilirlik kriterlerine uygunluğunu sağlamak açısından doğrudan alıntılara yer verilmesi önemli olduğundan¹ veriler doğrudan alıntılarla sıklıkla desteklenmiştir.

1 Yıldırım-Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 147.

2. Bulgular ve Yorum

Bu başlık altında bulgular, araştırmanın temel probleminin odaklandığı iki başlık çerçevesinde sunulacaktır.

2.1. Vefa Değerinin Kuramsal Temelleri

Literatüre bakıldığında vefanın pek ele alınan bir kavram olmadığı, gündelik yaşamda da anne-baba ve aileye, öğretmene, arkadaş ve dostlara yönelik olarak belli bağlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Oysa bu çalışmanın giriş bölümünde kavramın sözlük tanımlarının irdelenmesinde daha geniş bir bağlamı kuşattığı fark edilmiştir. Bu noktada, okul ortamında değerler eğitime konu edilmesinden önce, bu bölümde vefanın kuramsal açıdan irdelenmesi ve temellendirilmesi amaçlanmıştır. Katılımcılara da bu doğrultuda vefa değerinin diğer değerler arasındaki yeri, vefalı bireylerin taşıdığı vasıflar, vefanın hangi bağlamlarda, kime-neye yönelik olarak ele alınabileceği ve öğrencilere kazandırılması gereken öncelikli değerlerden biri olarak görülmesine ilişkin görüşleri sorulmuştur.

2.1.1. Vefa değerinin diğer değerler arasındaki yeri

Vefayı öğretime konu etmeden önce bir değer olarak ve diğer değerlere göre varsa farklı/ayırt edici yönünü ortaya koymak üzere katılımcılara vefa değerinin diğer değerler arasındaki yerine ilişkin görüşleri sorulmuştur.

Tablo 2: Katılımcıların vefa değerinin diğer değerler arasındaki yerine ilişkin görüşleri

Tema	Kodlar	f
Kapsayıcı bir değer	Birçok değer in altyapısını oluşturması (Ö2) Sevgi, saygı vefanın hep içinde (Ö7) Birçok değer in üstünde/Birçok değeri barındırması (Ö8) Bağlamı daha geniş (Ö14)	4
Üstün bir insani değer	İnsana değer vermesi ile ilgili üstün bir yeri olması (Ö1) İnsan olmanın gereği olarak yerine getirilmesi gereken bir sorumluluk olması (Ö6) İnsana yakışan en güzel şey (Ö7) Kıymetli bir yerde (Ö10)	4
Geri plana atılmış bir değer	Değerler arasında çok ön plana çıkartılan bir değer olmaması (Ö2) Vefanın biraz daha geri planda kalması (Ö3) Biraz geri plana atılmış bir değer olması (Ö12)	3
Soyut bir değer	Soyut (Ö3) Soyut bir yerde (Ö13)	2
Diğer	Günübirlik değil de daha uzun vadeli (Ö4) Aidiyetlik duygusu (Ö5) Değerler arasında bir fark olmaması (Ö9) Daha çok vicdanla alakalı (Ö11) Özellikle arkadaş çevresi için çok önemli bir değer (Ö11)	5

Tablo 2’de görüldüğü üzere katılımcılar, vefa değerinin sevgi, saygı, hoşgörü, dayanışma, paylaşma gibi birçok temel değeri bünyesinde barındıran veya onlara zemin teşkil eden bir değer olduğuna dikkat çekmiştir. Yine aynı yoğunlukta olan bir görüş vefanın insan olmaya yaraşır en üstün değerlerden biri olarak ele alınmasıdır. Bununla birlikte katılımcılar okulda birçok değer ele alınmakla birlikte vefanın geri plana atılmış bir değer olduğu fark ettikleri yönündeki görüşlerini paylaşmıştır. Bu konudaki bazı katılımcı görüşleri şu şekildedir:

“Aslında şimdi fark ettim değerler arasında çok ön plana çıkarttığımız bir değer olmuyor. Genelde doğruluk, yardımlaşma. Özellikle yardımlaşma daha ön planda.” (Ö2)

“Biz DKAB derslerinde çok işliyoruz bu konuları ama şöyle; şunları işliyoruz saygı, sevgi, merhamet duygusunu çok işliyoruz, vatanseverlik konusunu çok işliyoruz. Ama vefa biraz daha geri planda kalıyor. Aslında işlenebilir ama doğru örnekleri bulmamız gerekiyor tabi ki burada.” (Ö3)

Esasında birçok değer soyut olmakla birlikte vefanın daha soyut bir değer olarak bazı katılımcılar tarafından nitelendirilmesi de vefanın değerler eğitimine konu edilmesinde dikkate alınması gereken bir yönüdür. Bu konudaki bazı katılımcı görüşleri şu şekildedir:

“Çok daha soyut olduğu için ortaokul öğrencileri tarafından çok algılanamıyor. Ancak somut örneklerle ortaya çıkardığımız zaman algılanabilir.” (Ö3)

“Vefa duygusu çok soyut. Dürüstlük sevgi tamam bunlar da soyut değerler ama daha fazla öğrenciler arasında örnek verip de ya da öğrencilerin birebir karşılaşabileceği şeyler var. Ama vefa öyle değil sanki. Bir de biraz daha kelime olarak çok da bilindik bir anlamı yok. Hayat içerisinde o vefa kelimesini çok da kullanmıyorlar. O yüzden soyut olduğunu düşünüyorum. Ailelerinde de sosyal hayatlarında da vefa diye bir kelimenin çok da kullanıldığını düşünmüyorum açıkçası.” (Ö13)

Bu kapsamdaki katılımcı görüşlerini bir bütün olarak değerlendirmek gerekirse; vefa, insan olmaya yaraşır en üstün değerlerden biri olmakla birlikte öğretimde ön plana çıkartılan bir değer değildir. Oysa birçok değeri kuşatan, kapsayıcı bir değerdir. Diğer değerlere nazaran daha soyut olan bu değer özelliğiyle ortaokul düzeyi itibarıyla öğrenciler açısından daha anlaşılır olacağı ve daha ön plana çıkartılması gereken bir değer olduğu anlaşılmaktadır.

2.1.2. Vefalı bireyin taşıması gereken vasıflar

Bu soru kapsamında değerler eğitiminde “vefalı” bir birey ile öğrencilere kazandırılması hedeflenecek vasıfları ortaya çıkarmak üzere, katılımcılara vefalı bireyin taşıması gereken özelliklere ilişkin görüşleri sorulmuştur.

Tablo 3: Katılımcılara göre vefalı bireyin taşıması gereken vasıflar		
Tema	Kodlar	f
Unutmayan, koşulsuz olarak muhabbeti sürdüren	<i>Hal-hatır soran (Ö1)</i> <i>Çıkar ilişkisine bağlı olmadan arayıp soran (Ö1)</i> <i>Selam veren, tanımamazlıktan gelmeyen (Ö3)</i> <i>Arayıp soran (Ö10)</i> <i>Aradan yıllar da geçse tanıdığı, sevdiği, daha önce birlikte zaman geçirdiği insanları unutmayan (Ö12)</i> <i>Zaman zaman hâl ve hatır soran, ilgilenen (Ö12)</i> <i>Unutmayan (Ö13)</i> <i>Anlık ilişkiler ya da menfaat ilişkileri dışında da iyi günde kötü günde arayıp soran (Ö14)</i>	8

Diğer bazı değerlere sahip	<i>Saygılı (Ö8), (Ö9), (Ö10)</i> <i>Sevgiyi de içine katan (Ö10)</i> <i>Paylaşımçı (Ö11)</i> <i>Şefkatli (Ö11)</i> <i>Vicdanlı (Ö11)</i>	7
Basiret sahibi	<i>Düşünceli bir birey (Ö4)</i> <i>Sağduyulu (Ö4)</i> <i>Biraz daha aklıselim düşünen bir insan (Ö4)</i> <i>Ne olduğunun farkında olan (Ö5)</i> <i>Sağduyulu (Ö5)</i> <i>Olaya biraz daha objektif, tarafsız bakabilen (Ö11)</i>	6
Özellikle zor zamanlarda yalnız bırakmayan	<i>Zor zamanlarında yanında olan (Ö1)</i> <i>Herhangi bir problemi olduğunda yardımcı olan (Ö9)</i> <i>Yardımcı olan (Ö11)</i> <i>Kötü gününde yanında olan ya da ihtiyacı olduğu zaman yardımına koşan (Ö14)</i>	4
Diğergam	<i>Empatik bir birey (Ö4)</i> <i>Bencil olmayan (Ö5)</i> <i>Başkalarını da gözetken, düşünen (Ö5)</i> <i>Kendisi için istediğini başkası için de isteyen (Ö5)</i>	4
Kadirşinas	<i>Yapılan emekleri gören, bunun kıymetini bilip buna sahip çıkan (Ö10)</i> <i>Yapılan bir iyiliği unutmayan (Ö12)</i> <i>Kadir kıymet bilen (Ö13)</i>	3

İnsan ilişkileri/iletişimi gelişmiş	<i>İletişimi iyi olan (Ö8)</i> <i>Sınıf ortamında uyumlu olan (Ö8)</i> <i>Dinleyen, sorun çözen, insan ilişkilerinde sorun yaşandığında sorgulayan (Ö11)</i>	3
Diğer	<i>Toplumsal ve evrensel anlamda bağlılık ve sorumluluk duyan (Ö2)</i> <i>Olgun kişi (Ö5)</i> <i>Samimiyeti önemseyen kişi (Ö5)</i> <i>Davranışlarına çekidüzen vermeye çalışan (Ö10)</i>	4

İki katılımcı bu soruya doğrudan yanıt vermeden farklı açılardan yorumda bulunmuştur. Onun dışındaki tüm katılımcı görüşlerine bakıldığında en yoğun içeriğin “unutmayan, koşulsuz olarak muhabbeti sürdüren” temasında olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, vefanın “dostluk ve muhabbette sebat etmek, sevgide süreklilik ve bağlılık” sözlük tanımları ile birebir örtüşmektedir. Bu süreklilik; yolda gördüğünde selam vermekten, zaman zaman hâlini hatrını sormaya ve zor zamanlarında da birbirinin yanında olmaya kadar geniş bir bağlamda ele alınmıştır. Bu tür ilişki içerisinde vefanın, menfaatten tamamen ayrıldığı bazı katılımcılar tarafından da şu şekilde dile getirilmiştir:

“Bir de insanlara işimiz düştüğünde değil de bir insanın çıkar ilişkisine bağlı olmadan arayıp sorması, zor zamanlarında yanında olması, hâl hatır sorması.” (Ö1)

“Sadece o anlık ilişkiler ya da menfaat ilişkileri dışında da insanları birbirine iyi günde kötü günde arayıp sormasıdır.” (Ö14)

Yine bu bağlamı destekleyen içerik de “özellikle zor zamanlarda yalnız bırakmayan” temasındadır. Bu anlamda birbirine vefa duyan insanların kara gün dostu olduğu çıkarımında bulunmak mümkündür.

Vefalı bireyin taşıması gereken özellikler olarak “diğer bazı değerlere sahip” sahip temasının da ön planda gelmesi, bir önceki başlıkta katılımcıların, vefa değerinin kapsayıcı bir değer olması yönündeki görüşleri ile paralellik arz etmektedir.

Yine vefanın iyilikbilir olmak anlamında kadirşinaslık ve diğergamlık değerleri ile yakın anlamlarına işaret edilmesi kavramın anlam bağlamı gereği beklenen yanıtlardır.

Bu kapsamda elde edilen diğer temalara nazaran vefalı insanın aslında basiret sahibi, bu bağlamda da sağduyulu, ince düşünceli, aklıselim bir insan olduğu teması, kavrama yönelik daha farklı bir bakış açısı sunması bakımından dikkat çekicidir. Bu bağlamı anlaşılır kılması açısından bazı katılımcı görüşleri şu şekildedir:

“Sağduyulu olup durumu güzel bir şekilde yordayabilmeli. Bazen bir iyilik yapıyorsun ve insanlar bu zaten yapılması gereken bir şeydir, diyor ama herkes o iyiliği yapmak zorunda değil. Yani böyle yapmak zorunda mıydı, bu onun zorunluluğu muydu? Belki de değildi. Karşıdaki kişi onu hakikaten bir güzellik yapmak için yapmıştır veya insanlığından dolayı yapmıştır. O nedenle vefalı insan biraz daha sağduyulu, biraz daha aklıselim düşünen bir insandır.” (Ö4)

“Kendisi için istediğini başkası için de isteyen, ne olduğunun farkında olan kişi, olgun kişi olarak düşünüyorum. Yani vefa kendisi tek olarak düşünüldüğü zaman kapasitesi gelişmiş insanların üzerinde duracağı bir şey olarak düşünüyorum.” (Ö5)

Bu kapsamda vurgulanan husus, vefalı insanın ilişkilerinde yüzeysel olmayacağı, kendisine bir iyilik yapılmışsa bu iyilikle kendisine bir emek ve özen gösterilmiş olduğunun farkında olması ve bu emeğe değer vermesi gibi ince düşünce ve içgörüyü sahip olmasıdır. Bu bağlam, vefanın ince düşünceli, insan ilişkilerinde daha nazik ve hassas olan insanlara has bir duygu

olduğunu da göstermektedir. Nitekim bir katılımcı da bunu şu şekilde ifade etmiştir: “*Vefa daha naif bir duygu. Çıkar ilişkisi de çok sert bir şey olduğu için vefanın o naifliğine uymuyor olabilir.*” (Ö13)

“İnsan ilişkileri/iletişimi gelişmiş” teması kapsamında ise vefalı kişinin insan ilişkilerinin daha iyi olacağı, çevresiyle sorunlarını çözebilen, barışık bir kişiliğe sahip olacağı belirtilmiştir.

Bu kapsamdaki katılımcı görüşlerini bir bütün olarak değerlendirmek gerekirse; vefalı insandan beklenen en temel vasıflar, herhangi bir çıkar ilişkisi olmaksızın bağ kurduğu insanlarla muhabbetini ve birlikteliğini sürdürmesi, kara gün dostu olarak her zaman ilgi ve desteğini göstermesi, sevgi, paylaşım, şefkat, kadirşinaslık gibi temel değerleri taşıması, insan ilişkilerinde ince düşünceli, nazik ve hassas olması şeklinde tespit edilmiştir.

2.1.3. Vefanın hangi bağlamlarda, kime neye yönelik olarak ele alınabileceği

Bu kapsamda pek çok kimse tarafından sınırlı bir bağlamda ele alınan vefa kavramının farklı boyutları ile irdelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla katılımcılara öncelikle, kendilerini yönlendirmemek açısından vefanın hangi bağlamda, kime veya neye yönelik olarak ele alınabileceğine ilişkin ön görüşleri sorulmuştur.

Tablo 4: Katılımcıların vefanın kime ve neye yönelik olabileceğine ilişkin ön görüşleri

Tema	Kodlar	f
İnsanlara yönelik	<i>Arkadaş ve dost (Ö1), (Ö7), (Ö10), (Ö11), (Ö14)</i> <i>Anne-baba (Ö1), (Ö10), (Ö11)</i> <i>Öğretmen, kendisinden ilim alınan kimse (Ö1), (Ö7)</i> <i>Yaşlılara (Ö11), (Ö14)</i> <i>Komşu (Ö1)</i> <i>İnsanın insana vefası (Ö4)</i> <i>Önce insanlara veya yakın çevremize karşı (Ö6)</i> <i>Yetişkinlerde vefa olmalı (Ö9)</i> <i>Çocuklara (Ö11)</i>	17
Doğaya ve diğer canlılara	<i>Hayvanlara karşı, doğaya karşı, her türlü canlıya karşı (Ö6)</i> <i>Doğaya, bitkilere, hayvanlara (Ö11)</i> <i>Hayvanlara (Ö12)</i> <i>Doğaya, hayvanlara (Ö14)</i>	4
Din	<i>Allah'a yönelik (Ö2)</i> <i>Peygamberimize yönelik (Ö3)</i>	2
Vatan-millet	<i>Şehitlerimize, gazilerimize, askerlerimize, tarihe (Ö3), (Ö14)</i>	2
Diğer	<i>Toplumsal anlamda (Ö2)</i> <i>İnsanlığa karşı (Ö2)</i> <i>Vefa sınır konulabilecek bir şey değil. Her şeye karşı insan vefalı ya da vefasız olabilir. (Ö6)</i> <i>Eşyalar (Ö12)</i>	4

Üç katılımcı soruyu hemen yanıtlayamadığı için bu kapsamda ön görüşleri alınamadan kendilerine alt sorular yöneltilmiştir.

Vefa günlük hayatta sıklıkla aile bireyleri, arkadaş ve dostluk ilişkileri bağlamında kullanılan bir kavramdır. Katılımcılar da bu paralelde vefa değerini ağırlıklı olarak insanlar arası ilişkilerde, özellikle de arkadaş, dost ve aile çevresi bağlamında ele almıştır. Bunu takiben doğaya ve diğer canlılara yönelik vefadan söz eden katılımcılar da olmuştur. Buna karşılık sonraki alt sorularda katılımcılara yöneltilecek olan kapsamlarda, örneğin Allah’a/dine yönelik, vatana yönelik vefa gibi boyutlarda vefa ise sınırlı sayıda katılımcı tarafından dile getirilmiştir.

Bu ön görüş sorusundan sonra katılımcılara, araştırmacı tarafından dört başlıkta tasnif edilen vefanın bağlamına ilişkin görüşleri ayrı ayrı sorulmuştur.

2.1.3.1. Bireyin kendisine yönelik vefası ve bunun bağlamı

Katılımcılara ilk olarak bireyin kendisine yönelik vefasına ve bunun bağlamına ilişkin görüşleri sorulmuştur.

Tablo 5: Katılımcıların bireyin kendisine yönelik vefasına ve bunun bağlamına ilişkin görüşleri

Tema	Kodlar	f
Öz saygı, öz değer, öz yeterlik, öz şefkat, öz barış	- Bir insanın kendisini hatalarıyla kabul etmesi. Geçmişle barışık olması, çocukluğunu, acılarını, yaşadığı her şeyi, yaptığı hataları bir kazanım olarak görüp geldiği noktada geçmişe takılıp kalmaması. Vefanın öz saygıyla yakın bir ilişkisinin olması (Ö1) - Kendini gerçekleştirme. Vücudunu koruma, kendi zihnini geliştirme, psikolojik, ruhsal altyapısını oluşturma (Ö2) - Kendini çok yargılamamak. Sürekli olarak geçmişinde yaşamak, yaptığı hatalardan dolayı kendini eleştirmemek. Bu hatalardan ders çıkarmak (Ö3) - Kendi karakterinde veya kişilik yapısında sadece zayıf yönleri görmemek. Daha güçlü yönlerini, daha olumlu yaptığı davranışları da hatırlayabilmek. Kendine daha şefkatli yaklaşmak (Ö4) - Öz saygı (Ö7) - Kişinin kendisini gerçekleştirmesi, hayallerini gerçekleştirmesi, duygu ve düşüncelerini doğru ve düğün yaşayabilmesi, yanlışının farkında olması ve bu yanlışları düzeltmek için çaba sarfetmesi (Ö8) - Kişinin önce kendisini sevmesi ve kendisine saygı duyması (Ö9) - Geldiği nokta her ne ise insanın kendine öz saygısını koruması, kendine emeklerini görmesi (Ö10) - Kendini hoş görmek. Kendini de sevmek. Kendini yıpratmamak. Olumsuz da olumluyu da ele alıp olumsuzun nedenlerini araştırıp daha objektif bir şekilde kendine yaklaşmak (Ö11) - İnsanın önce kendisinin farkında olup kendisine değer vermesi. Bir insanın önce kendisini tanımaya yönelik yaptığı her şey. Kendini razı etme, kendinden razı olma ve kendine merhametli olma (Ö13) - Kendinle barışık olmak. Kendine değer vermek. Hatalarından ders çıkarmak (Ö14)	11

Diğer	- <i>Bizim başkalarıyla bütün olmamız sonucunda ortaya çıkan bir şey (Ö5)</i> - <i>İnsanın kendine en büyük vefasızlığı inandığı dinin değerlerine uygun yaşamaması ve Allah'a karşı borcunu ödememesi (Ö6)</i> - <i>Doğru, düşünülebilir aslında. Ancak hiç kendime yönelik düşünmediğim için aklıma o tarz bir şey gelmiyor (Ö12)</i>	3

Bireyin kendisine yönelik vefası ve bunun hangi bağlamda olabileceği sorusu başlangıçta katılımcılar tarafından ilginç bulunmakla birlikte 11 katılımcının farklı ifadelerle de olsa bireyin kendisine yönelik vefasını öz saygı, öz değer, öz yeterlik, öz şefkat, öz barış kavramları çerçevesinde açıkladıkları tespit edilmiştir. Bu bağlamdaki ortak vurgu; kişinin başarısız olduğu yönlerine odaklanarak kendisini yetersiz veya değersiz hissederek sürekli olarak eleştirmemesi, tüm bunların kendisi için kazanım olabileceği düşüncesiyle ders alması; hayatta yapabildikleri ve başarılarını da dikkate alarak kendisine güvenmesi, saygı duyması ve kendisi ile barışık olması; birçok alanda kendi yeterliklerini geliştirmesi, öz benliğine yatırım yapması şeklinde ele alınmıştır. Vefanın bu bağlamı, çoğunlukla diğer insanlara yöneltilen vefa değerinin kişinin kendisi ile de yakın bir anlamı olduğunu ortaya koyması bakımından önemli bir bulgudur. Vefanın bireyin kendisine yönelik bu bağlamı öz saygı, öz değer, öz yeterlik, öz şefkat, öz barış gibi kavramlarla ilişkilendirilerek gerek psikolojik danışmanlık ve rehberlik alanında gerekse diğer branşların kesişen konularında, özellikle bireyin benlik algısı ve kişilik inşasına katkısı amacıyla etkili ve işlevsel bir şekilde konu edilebilir.

2.1.3.2. Allah’a/dine yönelik vefa ve bunun bağlamı

Katılımcılara Allah’a/dine yönelik vefaya ve bunun bağlamına ilişkin görüşleri sorulmuştur.

Tablo 6: Katılımcıların Allah’a/dine yönelik vefaya ve bunun bağlamına ilişkin görüşleri		
Tema	Kodlar	f
Dini sorumluluklarını yerine getirme	- İbadetler, salih amel, inanç (Ö2) - Ruhlar âleminde verilen sözü unutmamak (Ö3) - Allah’a karşı görev ve sorumlulukların bilincinde olmak ve yaşamak (Ö6) - Dinin bunu emretmesi nedeniyle bunun yerine getirilmesinin zorunluluğu (Ö9) - İbadetleri yerine getirmek (Ö12) - İslam inancının gerektirdiklerine göre davranmak (Ö13) - Allah’ı, peygamberi anlamak, tanımak, bilmek, onların söyledikleri şekilde hayatını geçirmek (Ö13)	7
Şükür	- Şükür, şükran, minnet (Ö1), (Ö4), (Ö7), (Ö10), (Ö14)	5
Diğer	- Verdiği emanete güzel bakmak (Ö4) - İnanç değerlerine sahip çıkan insanların vefa duygusu daha güçlüdür (Ö5) - Yaradan’a yönelik saygı, sevgi açısından bakılırsa vefa söz konusu olabilir (Ö8) - İnsanın vefa göstermesinin, vicdanlı olmasının en temel sebebinin İslamiyet ve Allah olması (Ö11) - Her fırsatta anmak (Ö12)	5

Tüm katılımcılar Allah’a/dine yönelik bir vefadan söz edilebileceği görüşüne katılmaktadır. Katılımcıların büyük çoğunluğu Allah’a/dine yönelik vefayı; Allah’a şükretmek ve gerek ibadetler gerekse İslam dininin diğer sorumluluklarını yerine getirmek bağlamında ele almışlardır. Bu içerik, esasında Allah’ın kullarını ve tüm âlemi yaratmış olması, sayısız nimetler sunması bakımından şükür; kullarını bir amaç için, kendisine kulluk için yaratmış olması açısından da dini sorumlulukları yerine getirme bağlamında beklenen yanıtlardır. Bir katılımcının şu ifadeleri ise Allah’a vefayı içinde şükür, ibadetleri yerine getirme ve ilkesel bir yaşam düzeni de olan, geniş bir kulluk bilinci bağlamında ele alması bakımından dikkate değerdir:

“Sadece bir nefes bağlamında bile ele alınabilir. Gereği de gerçekten inancın varsa o inanca göre hareket etmeli. O inancın gerektirdikleri sadece namaz, oruç anlamında değil. Burada insan sevgisinden tut da tüm canlılara gösterdiğin hassasiyete kadar İslam inancının da gerektirdiklerine göre davranırsan herhâlde vefa böyle olur.” (Ö13)

Bu anlamda Allah’a/dine yönelik vefa, içinde şükür, dini sorumluluklarını yerine getirme ve daha üst bir kulluk bilincinin oluşturulması bağlamında özellikle DKAB derslerinde işlenebilir.

2.1.3.3. Vatana yönelik vefa ve bunun bağlamı

Vatana yönelik vefanın nasıl ele alınabileceğine ilişkin içerik ortaya koymak üzere katılımcılara vatana yönelik vefanın bağlamına/gereğine ilişkin görüşleri sorulmuştur.

Tablo 7: Katılımcıların vatana yönelik vefaya ve bunun bağlamına ilişkin görüşleri		
Tema	Kodlar	f
Görevini/ sorumluluklarını en iyi şekilde yerine getirmek	- Görevini en iyi şekilde yapmak, sorumluluklarını yerine getirmek (Ö4) - Görev ve sorumlulukları yerine getirmek (Ö6) - Vatana hizmet etmek, çalışmak, mücadele etmek (Ö9) - Bulunduğun işini en iyi şekilde yapmak (Ö10) - Yaptığı işi en iyi şekilde yapmak (Ö13) - İyi bir meslek sahibi olup vatan için iyi bir şekilde hizmet etmek (Ö14)	6
Kamu malını ve ülkenin kaynaklarını korumak	- Devletin yapmış olduğu hiçbir eşyaya zarar vermeden davranılması (Ö3) - Ülkeyi düşünmek (Çöp atmak, ışıkları kapatmak vb.) (Ö7) - Çöpünü sokağa atmamak (Ö10) - Devlet kaynaklarını bilinçli bir şekilde kullanmak (Ö11) - Vatani ve milleti zarara sokacak hiçbir davranış içine girmemek (Ö13)	5
Ülkeye aidiyet ve bağlılık duymak	- Vatana aidiyet duygusu (Ö1) - Aidiyetlik duygusunun daha geniş kapsamlı hâli (Ö5) - Bayrağı görünce mutlu olmak (Ö10) - Diline, bayrağına, marşına sahip çıkmak (Ö14)	4

Yıkıcı saldırılara karşı durmak	- Vatanımıza karşı olan her türlü olumsuz, yıkıcı saldırılara herkesin gücü ölçüsünde karşı koyabilmesi (Ö6) - Vatana millete yapılan saldırıya karşı kenara çekilmemek, konumunu belli etmek (Ö10)	2
Diğer	- İyi bir insan, iyi bir vatandaş olmak anlamında önemli (Ö2) - Yaşadığımız dönem ve çağla da ilgili. Vatan tek toprak parçasından oluşmuyor açıkçası. İçindeki insanlar o vatani vatan eden faktörler (Ö8) - Vatanımıza en yönelik en büyük vefa çekirdek ailemizden, çocuk yetiştirmeden başlıyor (Ö11) - Olimpiyatlarda Türk bayrağının açılması çocuğun vatanına karşı vefa borcunu ödemesidir (Ö11) - Ne kadar zor şartlarda bu ülkenin bu güne geldiğini alt fikir olarak aşılacak (Ö12)	5

Katılımcılar vatana yönelik vefanın bağlamı ve gereği olarak öncelikle kişinin görevini, sorumluluklarını, işini en iyi şekilde yapmasına dikkat çekmiştir. Bu konuda temsilen bazı katılımcı görüşlerine yer vermek gerekirse:

“Vefanın karşılığını da bence her insan elinden geldiği boyutta vermesi gerekiyor. Bir öğretmense öğretmen olarak görevini en iyi şekilde yaparak bir anneyse çocuğunu en iyi şekilde yetiştirerek. Ama bu topraklar üzerinde yaşayan her bir bireyin kendi görev ve sorumluluğunu yerine getirerek hep birlikte topyekûn yapabileceğimiz bir şey.” (Ö4)

“Vatana hizmetle ölçülür bu. Atatürk’ün bir sözü var ‘Vatanını en çok seven görevini en iyi yapandır.’ Buradan yola çıkarak da anlayabiliriz.” (Ö14)

Bu tema tam olarak son katılımcının ve diğer bazı katılımcıların da (Ö6) ifade ettiği üzere Atatürk’ün ilgili sözü ile örtüşmekte olup vatana duyulan vefanın sözde bir sevgi ve şükran duygusundan öte bir vatandaşlık bilincine işaret etmektedir. Bu bilince sahip olan bireyin de işi her ne ise bunu en iyi şekilde yaparak ülkesine katkı sunma sorumluluğu ve şuuru taşımasından söz edilmektedir. Yine bu şuur, katılımcıların bir sonraki tema kapsamında işaret ettikleri kamu malını ve kaynaklarını korumak yönünde de kendisini gösterecektir. Bu bilinç, yere çöp atmamaktan, akan suyu israf etmemeye kadar geniş bir bakış açısına işaret etmektedir. Katılımcılar bu bakış açısını *“daha koruma merkezli”* (Ö3), *“ülkeyi düşünmek”* (Ö7) ifadeleriyle tanımlamışlardır. Vatana yönelik vefanın bağlamı olarak diğer temalar ise genel anlamda ülkeye aidiyet/bağlılık duymak ve yıkıcı saldırılara karşı durmak şeklindedir.

Tüm bu içerik vefa kavramının vatana yönelik bir bağlamının da olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlam, bir vatandaş olarak millî ve duygusal hassasiyetlere ve vatandaşlık şuuruna sahip olmaya işaret etmektedir. Bu anlamda vefa değeri ile vatandaşlık eğitimi, vatanseverlik ve millî değerler arasında yakın bir ilişki olduğu görülmektedir. Bu noktada birçok derste öğretmenlerin bu bağlamı dikkate alarak vatanseverlik değerini aşılama ları mümkündür. Hatta bu konuda bazı katılımcılar ülkeye aidiyet ve vatanseverlik değerinin geliştirilmesi için öğretmenliğin çok iyi bir pozisyon olduğunu, bu konudaki mesajları esasında bütün derslerinde gerek örtük müfredatla gerekse açık yolla verdiklerini belirtmişlerdir (Ö7), (Ö10), (Ö12). Vefa değerinin vatandaşlık eğitimine yönelik bu katkısı öğretim sürecine daha açık, etkili ve işlevsel bir şekilde katılabilir.

2.1.3.4. Doğaya/tüm canlılara/dünyaya yönelik vefa ve bunun bağlamı

Katılımcılara doğaya, tüm canlılara ve dünyaya yönelik vefadan söz edilmesine ve bunun bağlamına/gereğine ilişkin görüşleri sorulmuştur.

Tablo 8: Katılımcıların doğaya/tüm canlılara/dünyaya yönelik vefaya ve bunun bağlamına ilişkin görüşleri		
Tema	Kodlar	f
Aynı dünyayı paylaşmanın ve düzeni korumanın gereği	- Cinslerin bir arada olduğu bir ortamda yaşanması, diğer canlıların da işin içerisinde olması (Ö5) - Aynı doğanın paylaşılması. Dünyanın genelinde doğal dengenin bozulmasının sonuçları olarak doğal afetlerin çok fazla yaşanmasına da bakıldığında doğaya, evrene ve bütün canlılara karşı vefalı olmak durumunda olunması (Ö6) - Günümüzde doğaya karşı olumsuz bir tutum olduğu için küresel ısınmadan bahsedilmesi. Bunun önüne geçmek için insanın vefalı olması, doğayı daha iyi koruyabilmesi (Ö9) - Dünyada tek başımıza yaşamamız gerçeği. Bütüncül bakmamızın gerekliliği; sular, okyanuslar... (Ö11) - Özellikle son dönemde yaşanan yangınlar, fırtınalar, seller düşünüldüğünde insanların doğayı hor kullanması (Ö12) - Hayvana vefa gösterip onun sadece dünyaya o türden geldiğini senin bir insan olarak geldiğini, ona da o bağlılığı göstermen gerektiğini, ağaca da vefalı olması gerektiği öğretildiğinde ileride canlılara zarar vermemeyi öğrenir, ormanları yakmaz (Ö13)	6

Doğanın nimetlerini kullanmak	- <i>Her şeyi ondan almamız (Ö1)</i> - <i>Doğanın da bize sunduğu nimetler var (Ö4)</i> - <i>Doğanın birçok nimetinden yararlanmamız (Ö14)</i>	3
Doğaya/dünyaya karşı sorumluluk gereği	- <i>İnsanın çevresine karşı sorumluluğu gereği (Ö3)</i> - <i>Doğanın nimetleri emanet. Emanete sahip çıkar gibi vefalı davranmanın gerekliliği (Ö4)</i> - <i>Bütün dünyaya, insanlığa karşı sorumlu olmamız (Ö7)</i>	3
Dünyaya kattıkları değer açısından	- <i>Doğanın yaşamımıza daha fazla katkısının olması. Bitki ve hayvan canlılığının insanlardan daha üstün olması. Doğanın bize hâkim olması (Ö8)</i> - <i>Doğadaki her canlının vefayı hak etmesi. Düzene katkı sunmaları. İşimize yarasalar da yaramasalar da hiçbir şeyin boşa olmaması, yaratılmış olmasının bir inceliğinin/hikmetinin olması (Ö10)</i>	2
Diğer	- <i>Evrensel ahlakın gereği. Yere çöp atmak sonuçta her durumda kötüdür (Ö2)</i>	1

Katılımcıların, doğaya/tüm canlılara/dünyaya yönelik vefanın bağlamına/gereğine ilişkin görüşleri çoğunlukla insanların diğer canlı varlığı ile aynı dünya içerisinde bir arada yaşaması, aynı kaynakları kullanması, dolayısıyla evrenin düzenini korumanın gereği bağlamında yoğunlaşmaktadır. Buna bir gerekçe olarak da üç katılımcı dünyanın dengesinin bozulmasının tezahürleri olarak yaşanan afetleri doğaya ve diğer canlı varlığına vefalı davranmamak, bu konuda sorumsuzca davranmak bağlamında ele almıştır. Bu noktada doğaya yönelik vefa kapsamında katılımcıların görüşlerinde “sorumluluk” ve “emanete sahip çıkmak” kavramlarının merkezi bir yere sahip olduğu görülmüştür. Bu bilince dikkat çeken bazı katılımcı görüşleri şu şekildedir:

“O nimetlere bencilce sadece bizimmiş gibi yaklaşmamak gerekiyor. Bunlar emanet. Ağaçlar, kuşlar, börtü böcekler. Emanete sahip çıkar gibi vefalı davranmak gerekiyor.” (Ö4)

“Kesinlikle. Çünkü sorumluluk deyince ben sadece aileme, çocuklarıma karşı sorumluluk sahibi değilim ki. Ben bütün dünyaya karşı sorumluyum. İnsanlığa karşı sorumluyuz.” (Ö7)

Üç katılımcı da doğanın ve diğer canlıların birçok nimet sunması açısından şükür ve minnet gereği onları koruyarak vefa göstermek gerektiğine dikkat çekmiştir. Doğanın sunduğu nimetlere karşılık vefa duyma bakış açısının yanı sıra bir katılımcı ise kendisinden istifade edilse de edilmese de bir karşılık ilişkisine bakılmaksızın doğadaki her canlının özü itibarıyla vefayı hak ettiğine şu cümleleriyle dikkat çekmiştir:

“İşimize yarasalar gibi bakıyoruz, sanki vefada böyle bir karşılık bekleniyor ama mesela bir kuşun uçuşması da sana estetik bir güzellik, haz da vermiş oluyor. Senin işine yaramıyor kuş ama vardır illa ki yaratanın bir inceliği. Boşa değil hiçbir şey. O yüzden sen kuşa o vefayı borçlusun. Doğadaki her canlı vefayı hak ediyor. Çünkü bizim aklımızın yetmeyeceği düzeyde düzene katkı sunduklarını düşünüyorum.” (Ö10)

Katılımcının vurgusu gerek doğaya gerekse farklı şey veya kimselere yönelik vefada bir karşılık veya çıkar ilişkisi gözetmemeye, vefanın, yöneldiği şeyin/kimsenin özü itibarıyla o değeri hak ettiği için ona gösterilmesi gerektiği gibi hassas bir bakış açısına işaret etmektedir. Bu da daha önce farklı sorular kapsamında bazı katılımcıların ifade ettikleri; vefanın üstün bir insani değer olması veya daha hassas, sağduyulu, naif insanların bir özelliği olması bulguları ile örtüşmektedir.

Netice itibarıyla vefa değerinin bir bağlamının da doğaya, diğer canlılara ve dünyaya yönelik olabileceği katılımcı görüşleri doğrultusunda ortaya konulmuş ve temellendirilmiştir. Bu bağlamda doğa sevgisi, doğal çevreye duyarlılık, çevre bilinci ve eğitimi gibi konuların ele alınmasında vefa değeri ve duygusu ile ilişkilendirme yapılması, ilgili alanlarda duyuşsal gücün artırılmasına ve böylece öğrencilere daha etkin bir şekilde kazandırılmasına katkı sunabilir.

2.1.4. Vefanın öğrencilere kazandırılması gereken öncelikli değerlerden biri olmasına ve bunun nedenlerine ilişkin görüşler

Bu soru kapsamında önce katılımcılara çok sayıda değer olduğu ve hepsinin önemli olduğu ancak bunlar içerisinde vefanın öğrencilere öncelikli olarak kazandırılması gereken değerlerden biri olmasına ilişkin görüşleri ve ardından buna ilişkin gerekçeleri sorulmuştur.

Tablo 9: Katılımcıların vefanın kazandırılması gereken öncelikli değerlerden biri olmasına ilişkin görüşleri		
Tema	Kodlar	f
Evet	-Evet düşünürüm (Ö2) - Evet (Ö3) - Bence öncelikli kazandırılması gereken bir değer (Ö4) - Öncelikli değerlerden biri olması gerektiğini düşünüyorum (Ö5) - Tabii ki düşünüyorum (Ö6) - Öncelikli değerlerden biri olduğunu düşünüyorum (Ö11) - Bence öncelikli değerlerden birisi (Ö12)	7
Olabilir	- Olabilir (Ö8)	1

Katılımcıların tümü vefa değerinin öğrencilere kazandırılması gereken öncelikli değerlerden biri olduğunu ifade etmiştir. Altı katılımcı “kesinlikle” ifadesiyle bu görüşünün kuvvetli olduğunu vurgularken, yedi katılımcı bu doğrultuda düşündüğünü belirtmiş, bir katılımcı da “olabilir” ifadesiyle bunu mümkün gördüğünü ifade etmiştir.

Vefanın öncelikli bir değer olarak kazandırılmasının nedenlerine ilişkin görüşler ise Tablo 10’da gösterilmiştir.

Tablo 10: Vefanın öncelikli bir değer olarak kazandırılmasının nedenlerine ilişkin görüşler		
Tema	Kodlar	f
Öğrencilerin vefa davranışlarında görülen yetersizlikler	- Öğretmen-öğrenci ilişkisi açısından vefasızlık gözlenmesi (Ö1) - Arkadaş ilişkilerinde teşekkür etme veya anne babalarının kendileri üzerindeki hakkının karşılığını verebilmeye alakalı eksiklikleri (Ö3) - Bazı mezun edilen öğrencilerin yolda gördüğünde selam bile vermemesi (Ö4) - Mezun öğrencilerin çok azının vefalı olması. Başarının “ben yaptım”a, yani bencilliğe dönüşmesi (Ö7) - Çocukların günümüzde teknoloji ile iç içe olması, topluma karışmaması, ailede de öğretilmemiş olması (Ö9) - Derslerine girmeyi bırakınca öğrencilerin selam bile vermemesi (Ö14)	6
Vefayı insani bir duygu olarak bireyin karakterine katmanın önemi	- İnsana o mayayı da katmak gerekmesi (Ö4) - Vefa duymayı öğrenmenin karaktere olumlu yönde katkı sunacak olması, diğer davranışları da olumlu etkilemesi (Ö10) - Bunu kazandığında çocuğun vicdani gelişiminin artması ve arkadaşlarıyla iletişim çevresinin kuvvetlenmesi (Ö11) - İnsan olarak mutlaka vefa duygusunun kazandırılmasının gerekliliği (Ö14)	4

Toplumsal olarak gide- rek zayıfla- yan değer- lerimizden olması	- Teknoloji geliştikçe toplumsal yapıda olumsuz olarak da bir bozulmanın olması, insanların daha çok bireyselleşmesi (Ö5) - Bu değerlerden giderek uzaklaşmamız (Ö6) - Yavaş yavaş kaybetmekte olduğumuz değerlerden biri olması (Ö12)	3
Toplumsal birlik ve hu- zura katkısı açısından	- Toplumsal birliği sağlaması (Ö5) - Öğrenciler arasında birlik ve beraberli- ği sağlamada etkili olması (Ö8) - Toplum açısından da çok önemli bir değer olması. Çocukların belli kritik dö- nemde bu değeri kazanmış olması duru- munda topluma vefalı vicdanlı bireyler yetiştirilmesi (Ö11)	3
Diğer	- Diğer temel değerlerin ya da evrensel değerlerin kazandırılması bağlamında vefanın da önemli bir değer olarak veril- mesi gerekliliği (Ö2) - Nankör insanın hayırsız bir insan olma- sı (Ö13)	2

Bu kapsamda katılımcıların büyük çoğunluğu öğrencilere vefa değerinin kazandırılmasının gerekliliğini öğrencilerin vefa davranışlarında görülen yetersizliklere dayandırmıştır. Bu nok-
tada da katılımcılar en sık olarak öğrenci-öğretmen ilişkisinde
gözlenen vefa davranışındaki yetersizliklerden söz etmiştir. Bu
konudaki sorunları ortaya koyması bakımından bazı öğretmen
görüşleri şu şekildedir:

“Ben burada öğrenci vefasızlığına da dikkat çekmek istiyorum. Burnumuzun dibinde x fen lisesi var. Bizim her sene orayı

kazanan öğrencilerimiz var. Bir kere gelip bu okulu ziyaret etmişlerdir.” (Ö1)

“Derslerine girmeyi bırakınca seni gördüğünde selam bile vermiyor mesela. Bu insanda gerçekten psikolojik olarak çok rahatsız edici bir şey.” (Ö14)

Öğretmenler karşılaştıkları öğrenci vefasızlığının kendilerini oldukça üzdüğünü ve psikolojik olarak olumsuz etkilediğini belirtmiştir. Hatta bu noktada PDR branşından bir katılımcı vefa değerinin insana psikolojik olarak iyi geldiğini şu şekilde vurgulamıştır:

“Tabi ki vefalı öğrenciler de var, birkaç hafta önce ziyaret ettiler, hocam sizin yeriniz çok ayrı dediler. Bu kelimeler insanı çok motive edici kelimeler ve insana çok değerli hissettiren kelimeler. Bu anlamda vefada bence insana psikolojik olarak iyi gelen, ruh sağlığını artıran da bir durum var diye düşünüyorum. Vefalı insanlar insana iyi geliyor.” (Ö4)

Bazı öğretmenler de akademik başarısı daha yüksek olan öğrencilerin vefa davranışlarının daha zayıf olduğuna ilişkin görüşlerini paylaşmıştır. Bu noktada da vefa duygusunun karşısında bencillik duygusunun durduğuna işaret etmişlerdir. İki katılımcının bu doğrultudaki görüşleri şu şekildedir:

“Çünkü toplum olarak çok bencil bir nesil yetiştiriyoruz. Çocuklar çok benmerkezci çünkü hep bir yarış içerisindeler. Onlar da bir açıdan haklı gibi görünüyor. Hep bir yarış içindeler.” (Ö3)

“Özellikle biz öğretmenler bu vefasızlığı çok yaşadığımız için. Mesela sevgimizin, emeğimizin, onlara olan ilgimizin karşılığı vefa olması gerekiyor. Ama çok çalışıyoruz, çok samimi oluyoruz onlarla ama sonucunda 100 çocuk mezun ediyorsak bunlardan ancak 4 tanesi 5 tanesi bize dönüyor. “Ben yaptım” a dönüşüyor, yani bencillğe.” (Ö7)

Bu bağlam, eğitim sistemimizin sınav odaklı olması ve öğrencilerin de bu yarış içerisinde bencillğe sürüklenmelerini ve vefa

gibi duygularının örselenmesini göstermesi bakımından önemlidir. Ancak PDR branşından bir katılımcı *“Ama bu yaş grubuyla da alakalı olabilir. Şimdi ben ortaokul kademesinde çalışıyorum bu yaş grubunda bencillik ergenlik özelliği olarak beklenen bir durum aslında. Ama lise grubunda daha farklı olabilir. O konu biraz araştırılabilir bence.”* ifadeleri ile bencilliğin bu kademedeki gelişim dönemi özellikleri açısından beklenen bir durum olduğuna ve bu konunun farklı kademeler açısından araştırılması gerektiğine dikkat çekmiştir. Farklı katılımcılar da öğrencinin vefa davranışı göstermeme nedenlerinin kişilik yapısı, utangaçlık duygusu, farklı bölge insanının farklı davranma ihtimali, ailesinin etkisi gibi çeşitli değişkenlere bağlı olabileceğini belirtmiştir (Ö3, Ö4, Ö7, Ö12). Dolayısıyla öğrencinin vefa davranışı göstermeme problemi, üzerine ayrıca çalışılması gereken bir mesele olarak görülmektedir.

Vefa değerinin öğrenciye kazandırılmasının gerekliliğine ilişkin diğer görüşler ise; vefanın insan olmaya yaraşır asıl, yüce bir duygu olduğu ve bu değeri insan karakterine katmanın kazanımları; birçok değer gibi günümüzde de insan ilişkilerinin zayıflamasına paralel vefa değerinin de giderek zayıflaması ve ayrıca vefanın insanlar arasındaki ilişkileri geliştireceği, toplumsal birlik ve beraberliğe de katkı sunacağı yönündedir.

Sonuç olarak tüm katılımcılar gerek öğrenci davranışlarında görülen yetersizlikler gerekse sağlayacağı çeşitli kazanımlar bakımından vefa değerinin öğrencilere kazandırılması gereken değerlerden biri olduğu üzerinde mutabıktır.

2.2. Vefa Değerinin Eğitsel Temelleri

Okul ortamında vefanın bir değer olarak nasıl kazandırılabileceğine ilişkin eğitsel temellerin ortaya konulması amacıyla katılımcılara kendi branşları kapsamında vefa değerinin nasıl verilebileceği, hangi sınıf içi ve dışı yöntem tekniklerin kullanıla-

bileceği, ne tür eğitsel materyallerin bu değerin kazandırılmasını destekleyebileceği ve okulda vefanın kazandırılmasında dikkat edilmesi gerekenler olmak üzere dört soru yöneltilmiştir.

2.2.1. Vefanın ilgili branş kapsamında nasıl verilebileceği

Gerek vefa değerinin mevcut öğretim programlarındaki yerini tespit etmek gerekse programların geliştirilmesine dönük olarak eklenebilecek konuları ortaya çıkarmak amacıyla katılımcılara vefa değerinin, branşları kapsamında hangi ünite ve konularla entegre olarak verilebileceği ve bu değeri desteklemek için hangi konuların eklenebileceğine ilişkin görüşleri sorulmuştur.

Tablo 11: Vefanın ilgili branş kapsamında nasıl işlenebileceğine ilişkin görüşler	
Branşlar	İşlenebilecek mevcut üniteler/eklenebilecek konu ve üniteler
DKAB	- <i>Şükür ünitesiyle teşekkür, şükür ve vefa iç içe (Ö1)</i> - <i>Bütün ünitelerle, tamamen entegre olarak (Ö2)</i> - <i>Peygamberimize yönelik vefa, vatanseverlik konusunda vefa (Ö3)</i>
PDR	- <i>Sosyal duygusal alanda, çatışma çözmede verilebilir (Ö4)</i> - <i>Aile içerisindeki ilişkilerde, akademik gelişimde, ruhsal ve sosyal gelişimde, her konuda öncelikli olarak verilmeli (Ö5)</i> - <i>Psikososyal çalışma kapsamında verilebilir (Ö6)</i>

Sosyal Bilgiler	- 8. sınıfta <i>Kurtuluş Savaşı Tekalif-i Milliye konusunda</i> (Ö7) - 5. sınıfta <i>tarihi ve doğal güzellikleri korumak konusunda</i> (Ö7) - 6. sınıfta <i>ilk ünite de yardımlaşma, dayanışma, farklılıklara saygı, sivil toplum kuruluşları ile ilişkili olarak</i> (Ö8) - 8. sınıfta <i>inkılap tarihinde kurtuluş mücadelesi</i> (Ö8) - <i>Bütün sınıflarda ilişkilendirme yapabilecek yerler bulunmakta</i> (Ö9) - <i>Hak, sorumluluk, yardımlaşma, dayanışma, önyargı, empati konularında verilmekte</i> (Ö9) - <i>Özellikle ilk, üçüncü ve son ünite de yer verilmekte</i> (Ö9) - <i>Sorumluluk alma, yardımlaşma, dayanışma, birlik içerisinde yaşama, saygı, sevgi, topluma karşı duyarlı olma daha fazla yer almalı. İkinci ünite de yer alan tarih konuları yerine değerler eğitimi konulabilir</i> (Ö9)
Türkçe	- <i>Erdemlerle alakalı genel bir ünitenin içerisinde</i> (Ö10) - <i>Daha çok arkadaşlık, dostluk, paylaşmak, yardımlaşmakla alakalı metinler içerisinde</i> (Ö11) - <i>Erdemler temasında verilmekte</i> (Ö12) - <i>Türkçe dersine değerlerimiz isimli bir ünite eklenebilir</i> (Ö12) - <i>Mesela mektup türleri işlendiğinde burada belki mektup türünü kullanarak sevdiklerine mektup yazma şeklinde verilebilir</i> (Ö13) - <i>Erdemler teması içinde verilmekte</i> (Ö14)

Katılımcı görüşlerine bakıldığında dört branş içerisinde Sosyal Bilgiler dersi mevcut öğretim programının vefa değeri ile ilişkilendirilebilecek konular açısından daha elverişli olduğu tespit edilmiştir. Gerek millî ve tarihi konular içerisinde gerekse hak, sorumluluk, yardımlaşma ve dayanışma gibi çeşitli değerlerle ilişkili olarak ve sosyal konular çerçevesinde bu değere yer verildiği ve değeri vurgulayabilecek belli başlı konular olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Türkçe dersinde ise erdemler teması içerisinde metinler aracılığıyla yine çok açık bir şekilde olmamakla birlikte değere yer verilebilecek bir içerik olduğu belirtilmiştir. DKAB ve PDR branşlarının ise mevcut programlarında doğrudan vefa değerini işlemeye uygun konuların yer almadığı, programların bu noktada geliştirilebileceği anlaşılmıştır.

Katılımcılar bu soruyu yanıtlarken derslerinden söz ettikleri konuları işlerken vefa değeri ile esasında ilişkilendirme yapılabileceğini ancak bunun üzerine daha önce düşünmemiş olduklarını belirtmiştir. Bu konudaki bazı katılımcı görüşleri şu şekildedir:

“Erdemlerle alakalı genel bir ünitemiz var onun içerisinde olabilir. Ama şu an sizinle konuşunca vefaya karşı bir aydınlanma yaşadım diyebilirim. Daha önce bunun üzerinde bu kadar durmamıştım. Bundan sonrasında üzerinde daha çok duracağım bir konu gibi oldu.” (Ö10)

“Şu anda vefa duygusunu hiç işlemediğimi fark ettim. Mesela bu bir eksiklik. Uzun zamandır 8’lerin dersine giriyorum ya, hep LGS kapsamında ilerlediğimi ve vefa duygusunu vermediğimi gördüm ve bu konuşmadan sonra da 6’lara vefa duygusunu vereceğim.” (Ö13)

Bazı katılımcılar bu değerın esasında birçok konu ile ilişkilendirilebileceğini belirtmiş (Ö2, Ö5, Ö8, Ö13); bazıları da programlarına değerlere yönelik bir ünitenin eklenmesi ve vefa değerinin de bu bağlamda ele alınması önerisinde bulunmuştur (Ö9, Ö12).

2.2.2. Vefa değerinin kazandırılmasında etkili olabilecek yöntem-teknikler

Katılımcılara vefa değerinin kazandırılmasında etkili olabilecek okul içi ve okul dışı yöntem tekniklere ilişkin önerileri sunulmuştur.

Tablo 12: Vefa değerinin kazandırılmasında etkili olabilecek yöntem-tekniklere ilişkin katılımcı görüşleri

Tema	Alt Tema	Kodlar	f
Okul içi yöntem-teknikler	Okul kültürü içerisinde örnek yaşantılar sunmak	- Okul kültürü içerisinde öğretmen-öğrenciler olarak bizzat yaşantılar sunarak (Ö1) - Sınıfta maddi-manevi yardıma muhtaç bir öğrencinin kendisinin haberi olmadan diğer arkadaşlarının ona destek olması (Ö8) - Çocukların da katılacağı yardım faaliyetlerinin düzenlenmesi (Ö9) - Çocuğun, kendisinin kıymetli olduğunu hissedeceği etkinlikler düzenlenmesi (Ö10) - Okulda kuş yemlikleri yaptırmak (Ö14) - Okul içinde küçük bir çiftlik yapılması (Ö14) - Sınıfta bir bitki yetiştirmek (Ö14)	7
	Tiyatro-drama	- Tiyatro (Ö1), (Ö10), (Ö13) - Drama (Ö2), (Ö14) - Yaratıcı drama (Ö4) - Drama, canlandırma (Ö12)	7
	Beyin fırtınası	- Çocuğun vefa ve vefasızlığa ilişkin beyin fırtınası yapması (Ö4) - Neden vefalı olmalıyız tarzında öğrencileri konu üzerinde düşündürmeye yönelik fikir yürütme çalışması (Ö6) - Siz bu vatana nasıl vefa duyabilirsiniz gibi sorularla (Ö10) - Beyin fırtınası (Ö12)	4
	Örnek olaylar	- Hikâye ve kısa anlatımı (Ö1) - Kıssadan hisse niteliğinde hikâyeler (Ö6) - Şerife Bacı, Şehit Onbaşı gibi çok güzel örnekler; gerçekten yaşamış eşaneler üzerinden (Ö10)	3
	Öğrencinin çeşitli etkinliklere bizzat katılımı	- Yaparak yaşayarak (Ö2) - Uygulamalı şekilde, öğrencinin etkinliklerde hissetmesi ile (Ö5) - Duygularıyla, yaparak yaşayarak öğrenme (Ö7)	3
	Öğrenci anı ve yaşantılarının araç olarak kullanılması	- Öğrencilerin kendi yaşantıları ve anıları üzerinden (Ö2) - Kendi yaşadıklarını üzerine değerlendirme yapılması ile (Ö5) - Öğrencinin kendi anısını paylaşması ile (Ö14)	3
	Örtük müfredat/ Öğretmen rol modelleri	- Doğrudan bir şeyi anlatmak yerine mesajlar vererek (Ö1) - Güzel bir rol model olmak (Ö7)	2
	Kompozisyon/öykü tamamlama	- Kompozisyon yazdırma ya da öykü tamamlama gibi etkinlikler (Ö4) - Şiirler, hikâyeler yazdırmak (Ö14)	2
	Sınıf içi iş birlikli yöntemler	- Sınıf içi bir grup çalışması sürecinde (Ö8) - Daha çok grup çalışmalarıyla, istasyon, altı şapkalı düşünme tekniği gibi (Ö11)	2
	Diğer	- Yarışmalar (Ö1) - Resimler aracılığıyla (Ö1) - Okul içi panoların hazırlanması (Ö2) - Anlatım yolu (Ö12)	4

Okul dışı yöntem-teknikler	Çeşitli kişi ve kurumlara ziyaretler/geziler	- Huzurevi ziyareti (Ö1), (Ö2), (Ö3), (Ö5), (Ö8), (Ö9), (Ö12), (Ö14) - Savaş müzeleri (Ö4) - Orman-bölgeye giderek yapılan çalışmalara yardımcı olmak (Ö8) - Çocuk esirgeme kurumları (Ö12) - Gazi dernekleri (Ö12) - Şehit yakınları (Ö12) - Yaşlıları ziyaret (Ö13) - Hayvan barınakları (Ö13), (Ö14) - Şehit kabri ziyareti (Ö14)	17
	Doğa etkinlikleri	- Doğa gezileri (Ö2) - Çevre temizliği (Ö9) - Doğa yürüyüşü (Ö10)	3
	Çeşitli projeler yoluyla	- Proje temelli (Ö3) - Sosyal projeler: Mesela görme engelliler için sesli kitap okuma (Ö8) - Bir proje, ödevlendirme veya görevlendirme verilmesi ile (Ö11)	3
	İl dışı geziler	- Çanakkale gezisi (Ö4) - Çocuğu bizzat Çanakkale'ye götürmek (Ö13)	2
	Mektup yazdırmak	- Mektup arkadaşı edinip mektuplaşmak (Ö2) - Eski bir öğretmene ya da arkadaşına mektup yazdırmak (Ö14)	2

Katılımcılar okulda vefa değerinin kazandırılmasına ilişkin gerek okul içi, özelde de sınıf içi gerekse okul dışı ortam için çok sayıda yöntem ve teknik önerisinde bulunmuştur. En sık yer verilen önerilerin; okul içerisinde bizzat bu değerın yaşanmasına imkân sağlayan bir kültürün oluşturulması yoluyla, öğretmenin rol modellığı ve öğrencinin de etkinliklere katılmasıyla, çeşitli kişi ve kurumlara düzenlenen bazı ziyaretlerle, öğrencinin süreci gözlemesi, sürece dâhil olması, yaşayabilmesi, hissedebilmesi yönünde ağırlıktadır. Bu konuda farklı öneriler sunan öğretmenlerin ortak noktası vefa değerinin birçok değer gibi duyuşsal özelliğinin dikkate alınması, dolayısıyla seçilen yöntem-tekniklerin değeri bilgi boyutunda kazandırmadan öteye taşınması gerektiğidir. Buna dikkat çeken bazı katılımcı ifadeleri şu şekildedir:

“Biz kendimiz de bizzat yaşayarak kazandırabiliriz. Mesela bir öğrencimiz hasta oluyor. Biz öğretmenler olarak mutlaka ziyaretime gidiyoruz. Bu da bence bir vefa örneğİ. O kendini yalnız hissetmiyor, aidiyet hissediyor. Ben değerlerin hem kendimiz yaşayarak anlatabileceğimize inanıyorum ama doğrudan bir şeyi anlatmaktansa mesajlar vererek daha etkili kazandırabileceğimiz düşünüyorum.” (Ö1)

“Belki somut olarak yerinde bazı geziler düzenleyerek, daha çok anlatmaktansa bazı şeylerin nasıl elde edildiğini göstererek, birebir aynı şeyi yaşatamazsın ama o alanları belki göstererek o çocukta daha inandırıcı hâle getirerek yaptırılabilir.” (Ö13)

Netice itibarıyla vefa değerinin kazandırılması amacıyla; gerek sınıf içi öğretim sürecinde örnek olay inceleme, beyin fırtınası, drama, iş birlikli teknikler gibi yöntem-tekniklerin kullanılması gerek tüm öğretmenlerin başlı başına bu konuda örnek olması ve okul ortamında bu tür bir kültürü oluşturmaları gerekse öğrencilerin bilfiil katılacakları çeşitli etkinlikler, geziler ve projeler düzenlenmesi yoluyla çok sayıda yola başvurulması mümkündür.

2.2.3. Vefa değerini destekleyebilecek eğitsel araç ve materyaller

Katılımcılara bu soru kapsamında vefa değerinin kazandırılmasını destekleyebilecek materyallere ilişkin önerileri sorulmuştur. Bu kapsamda gerek hâlihazırdaki eğitsel araç ve materyallerin yeterli olma durumunun tespit edilmesi gerekse bu alanın geliştirilmesine yönelik önerilerin ortaya konulması amaçlanmıştır.

Tablo 13: Vefa değerinin kazandırılmasını destekleyebilecek eğitsel araç ve materyallere ilişkin görüşler		
Tema	Kodlar	f
Film, çizgi film, video vb.	- Film endüstrisi, tiyatro, sinema, müzik (Ö2) - Tiyatro tarzı ürünler (Ö3) - Animasyon tarzı (Ö4) - Güzel filmler, kısa filmler (Ö6) - Çizgi filmler, animasyon tarzı çizgi filmler (Ö10) - Videolar, kısa filmler (Ö11) - Animasyon, video (Ö14)	7

Kitap	- Çocuklar için genel kültür türünde kitaplar (Ö6) - Erdemi anlatan kitaplar (Ö10) - Metinler, kısa öyküler, hikâyeler (Ö11) - Değerler eğitimi kitapları (Ö12) - Masallar, üst sınıflar için daha gerçekçi kitaplar (Ö13) - Vefa konulu hikâyeler (Ö14)	6
Diğer	- Etkileşimli materyal ve içerikler (Ö4) - Beş duyu organına etki yapan her şey: Video, görsel, broşür, afiş (Ö5) - Bu duygunun ancak aile içinde gelişebilmesi. Materyalin bu duyguyu kazandırma noktasında mekanik kalması (Ö7) - EBA'daki içerikler (Ö11)	4

Katılımcıların, vefa değerinin kazandırılmasında başvurulabilecek eğitsel araç ve materyal önerileri birbirine yakın ağırlıkta olup film, çizgi film, video vb., kitap ve diğer öneriler temalarındadır. Katılımcılar, öğrencilerin, görsel-işitsel ve etkileşimli araç ve materyallere ilgi ve yönelim duyduklarını belirtmiştir. Bu konudaki bazı katılımcı görüşleri şu şekildedir:

“Özellikle şimdiki nesle baktığımda onların diliyle, onların uğraşabildiği alanlarla ilgili biz de onlara bir şey vermek istiyorsak o alanları kullanmak zorundayız. Özellikle film endüstrisini bu anlamda çok iyi kullanmamız gerektiğini düşünüyorum.” (Ö2)

“Animasyon tarzı şeyler olabilir. Çocuklar özellikle salgından sonra ekranla iç içe oldukları için çocukların dikkat süreleri de çok azaldı animasyon tarzı şeyler olabilir. Daha renkli daha canlı şeylerden hoşlanıyorlar. Uzun videolardan sıkılıyorlar.” (Ö4)

Katılımcılar tarafından vefa değerinin kazandırılmasında kitaplar da bir öneri olarak sunulmuştur. Bu konudaki bazı katılımcı görüşleri şu şekildedir:

“Bu dediğiniz şey değerler eğitimi setleriyle çocuklara verilebilir. Aslında arttırılabilir yeterli değil. İlkokulda daha fazla değerler eğitime yönelik kitap var. Okul öncesinde de çok var. Ama ortaokul düzeyi için değerler eğitimi setleri biraz basit kalıyor konular.” (Ö12)

“6. sınıf düzeyindeki çocuğa masal etki edebilir ama 8. sınıftaki çocuğa etki etmez. Ona daha gerçekçi bir etki sunmak lazım.” (Ö13)

Özellikle Türkçe branşından katılımcılar bu ifadeleriyle öğrenci düzeylerine göre bu alanda çeşitli türde kitapların veya edebî eserlerin/türlerin bir ihtiyaç olduğunu belirtmektedir.

Netice itibarıyla gerek özelde vefa değeri gerekse diğer değerlerin kazandırılmasında farklı gelişim dönemlerine hitap eden görsel, işitsel, etkileşimli türde eğitsel araç ve materyaller gerekse kitap ve edebî eserlerin ortaya konulması bir ihtiyaç olarak görünmektedir.

2.2.4. Okulda vefa değerinin kazandırılmasında dikkat edilmesi gerekenler

Çalışma kapsamında katılımcılara son olarak okulda vefa değerinin kazandırılmasında dikkat edilmesi gerekenlere ilişkin görüşleri sorulmuştur.

Tablo 14: Okulda vefa değerinin kazandırılmasında dikkat edilmesi gerekenlere ilişkin katılımcı görüşleri

Tema	Kodlar	f
Öğretmen örnekliği ve rol modelliği	- Sözde kalmaması. Öğretmenlerin örnekliğine dikkat etmesi (Ö2) - Davranışların sözlerden daha etkili olması (Ö6) - Öğretmenlerin öğrencilerin kalbine dokunması, bağ kurması. Bağ kurduğunda bunun gelişmesi (Ö7) - Öğrenciye yönelik öğretmen iletişiminin, üslubunun güzel olması ve öğrencinin, öğretmenin kendisi için çabaladığını görmesi durumunda vefa duygusunun gelişmesi (Ö10) - Çocukların örnek davranışa ihtiyacı olması (Ö11) - Öğretmenlerin kendilerinden örnek vermesi veya vefa davranışını yaşayarak göstermesi (Ö12) - Öğrencilere bir şeyleri öğretirken rol model olmanın gerekliliği. Bununla ilgili öğretmenlerin bir şeyler yaptığını göstermesi (Ö14)	7

Öğrencinin yaparak yaşayarak / etkin katılımı	- Öğrencinin bizzat içinde olması, sonucunu görmesi, bunun öğrenciyi daha fazla motive etmesi (Ö3) - Bir şekilde çocuğun sürece katılması. Çocuklarla interaktif olunması, etkileşim kurulması (Ö4) - Yaşayarak öğrenmesi. Soyut bir kavram olduğu için hissetmesi (Ö8) - Sadece sözle değil. Çocuğun da içinde olacağı, etkin katılım sağlayacağı çalışmalarla (Ö9) - Daha somut, tecrübe edebileceği bir alan oluşturulmalı (Ö13)	5
Öğretmenlerin birlikteliği ve ortak çalışmaları ile	- Türkçe, DKAB, sosyal bilgiler, psikolojik danışmanların bir araya gelip konu üzerine çalışması (Ö4) - Sadece sosyal bilgiler dersi değil diğer derslerde de verilmesi. Diğer öğretmenlerin de katkısı ile etkili olabilmesi (Ö9)	2
Velilerle iş birliği	- Velinin de ortama katılması. Aileye yönelik de çalışmalar yapılması (Ö4) - Velilerle bu yönde çalışmalar yapılması (Ö12)	2

Diğer	- Okulda subliminal mesajlar verilmesi (Ö1) - Öğretmenlerin de düzeylerini biraz daha çocuğun seviyesine ve o psikolojik durumuna indirmesi (Ö4) - Tübitak projelerinde de değerler eğitimi kısmında vefa değeri üzerine çalışılması (Ö4) - Okulun öğrenci profilini dikkate alarak, bulunduğu ortamdaki şartlara göre hareket etmesi (Ö5) - Vefa konulu pano çalışmaları (Ö14)	5

Katılımcıların genel anlamda okulda vefa değerinin kazandırılmasında dikkat edilmesi gerekenlere ilişkin görüş ve önerilerinin alındığı bu soru kapsamında, daha önceki bazı sorular kapsamında elde edilen yanıtlarla örtüşen içerikler tespit edilmiştir. Bunlar; okul ortamında vefa değerinin kazandırılmasında öğretmen örnekliliği ve rol modelliğinin oldukça önemli bir yere sahip olması, öğrencilerin yaparak yaşayarak etkin katılımı süreci dâhil olmaları, öğretmenlerin bu konudaki iş birliği ve ayrıca değerlerin kazandırılmasında veli iş birliğinin de mutlaka sağlanması gerektiği yönündedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Öğretmen görüşlerine göre vefa değerinin kuramsal ve eğitsel temellerinin ortaya konulduğu bu çalışmada elde edilen sonuçları bir bütün olarak değerlendirmek gerekirse; kuramsal açıdan bakıldığında vefanın birçok değer ile kesiştiği, çeşitli değerleri desteklediği, kapsadığı veya onlara zemin teşkil eden temel bir değer olduğu tespit edilmiştir. Gündelik kullanımda çoğunlukla yakın ilişki içerisindeki insanlar arasında gelişen bir duygu ola-

rak ele alınan vefanın öz saygı, öz değer, öz yeterlik, öz şefkat, öz barış gibi kavramlar bağlamında bireyin kendisine yönelik olabileceği; şükür, dini sorumluluklarını yerine getirme ve kulluk bilincine sahip olmak çerçevesinde Allah’a/dine yönelik olabileceği; vatandaşlık şuuru ile her işini en iyi şekilde yaparak ülkesine katkı sunmak, kamu malını ve kaynaklarını korumak, yıkıcı saldırılara karşı durmak bağlamlarında vatana yönelik olabileceği; diğer canlı varlıklarını ve evrenin düzenini korumak, doğanın nimetlerine şükür ve minnet duymak bağlamlarında doğaya/tüm canlılara/dünyaya yönelik olabileceği temellendirilmiştir. Bu içerik de vefanın benlik algısı ve kimlik gelişiminden kulluk bilinci, vatandaşlık eğitimi, doğa sevgisi, doğal çevreye duyarlılık ve çevre eğitimine kadar geniş bağlamı kuşattığını göstermektedir. Bu da genellikle sınırlı bir kapsamda ele alınan vefanın tek bir değer olmasından öte, gerek diğer pek çok değerle kesişmesi gerekse bireysel değerlerden dinî/manevi, millî, toplumsal ve evrensel değerlere kadar geniş bir bağlamla ilişkilendirilebilmesini göstermesi bakımından önemli bir sonuçtur. Bu noktada, birçok konuyla ve değerle kesişen vefanın, daha bilinçli ve açık bir şekilde kesiştiği muhtevalarla ilişkilendirilmesi öğretim sürecine katkı sunacaktır. Nitekim vefa gibi naif bir duygu aracılığıyla öğrencilerde duyuşsal bir etki uyandırılması ve konuların bilgi düzeyinin ötesine taşınması sağlanacaktır.

İlişkilerinde menfaat gözetmeden bağ kuran, muhabbetini ve bağlılığını sürdüren, ince düşünceli, nazik ve sağduyulu insanların bir vasfı olarak belirlenen vefanın, insan olmaya yaraşır en üstün duygu ve değerlerden biri olduğu da çalışmada ortaya konulmuştur. Gerek bireyin karakterine sağlayacağı kazanımlar gerekse toplumsal birlik ve beraberliğe sunacağı katkılar açısından katılımcıların tümünün vefanın öğrencilere kazandırılması gereken öncelikli değerlerden biri olduğu görüşünde oldukları tespit edilmiştir. Katılımcılar tarafından bu konudaki gerekli-

lik, aile bireylerine, öğretmenlere, arkadaşlara yönelik ilişkiler açısından öğrenci davranışlarında görülen yetersizlikler yönünden de temellendirilmiştir. Bu noktada katılımcılar en sık olarak öğretmen-öğrenci ilişkisinde gözlenen vefa davranışındaki yetersizliklerden söz etmiştir. Bazı katılımcılar vefanın karşısında bencillik duygusunun durduğuna işaret ederek eğitim sistemimizin sınav odaklı olması ve akademik başarıyı ön planda tutması ile öğrencilerin de bu yarış içerisinde bencillığe sürüklenmeleri, netice itibarıyla da vefa gibi duygularının örselenmesine dikkat çekmiştir. Farklı katılımcılar da öğrencinin vefa davranışı göstermeme nedenlerinin öğrencinin kişilik yapısı, utangaçlık duygusu, gelişim dönemi özellikleri, farklı bölge insanının farklı davranma ihtimali, ailenin etkisi gibi çeşitli değişkenlere bağlı olabileceğini belirtmiştir. Dolayısıyla öğrencinin vefa davranışı göstermeme problemi, ayrıca üzerine çalışılması gereken bir mesele olarak görülmektedir. Bu bağlamda farklı çalışmalarda öğrencilerin vefaya ilişkin algıları, farkındalıkları ve tutumları araştırılabilir. Ayrıca öğrencilerin vefa davranışı göstermedeki yetersizliklerinin nedenleri farklı boyutlarıyla araştırılabilir. Bu tespitlerden sonra öğrencilerde vefa değerini geliştirmeye ilişkin yol haritası çizilebilir.

Çalışmada vefa değerinin kazandırılmasında etkili olabilecek çok sayıda yöntem-teknik önerisi ortaya konulmuştur. Çeşitli önerilerin temel ortak noktası değer bilginin boyutunda kalmaması, bu amaçla öğrencinin sürece dâhil olacağı, yaşayıp hissedebileceği çeşitli etkinlikler, geziler ve projeler düzenlenmesi yönündedir. Okulda özelde vefa genelde de değerler eğitimiye yönelik bu tür çalışmalarda gerek okul yönetiminin gerekse okul içinde de öğretmenlerin çeşitli açılardan desteklenmesi, teşvik edilmesi ve özendirilmesi gerekmektedir. Zira birçok okul dışı proje hem emek ve zaman hem de bazı durumlarda bütçe gerektirmektedir. Sistem tarafından sağlanacak bu tür düzenleme ve iyileştirmeler

ilgili önerilerin hayata geçirilmesini kolaylaştıracaktır.

Vefa değerinin kazandırılmasında başvurulabilecek film, çizgi film, video gibi görsel, işitsel, etkileşimli türde eğitsel araç ve materyaller ile kitap ve edebî eserlerin ortaya konulması da bir ihtiyaç olarak görünmektedir. Bu anlamda öğrenci ilgi, beklenti ve gelişim düzeylerine uygun olarak özelde vefa, genelde de birçok değer açısından çeşitli materyallerin geliştirilmesi gerekmektedir. Bu alan da gerek yazar, akademisyen ve yayınevlerinin gerekse geleneksel veya yeni medya araçları alanında ilgililerin sorumluluklarına işaret etmektedir.

Esasında vefa değerinin üstünde, genel bir öneri olarak okulda değerler eğitiminin yeri, ağırlığı, verimliliği, eksik yönleri üzerine paydaşların katılımı ile geniş çaplı bilimsel toplantıların yapılması ve buradan elde edilen birikimin değerler eğitimi politikalarına ışık tutması gerekmektedir. Nitekim bu araştırma kapsamında yapılan görüşmelerde de bazı öğretmenler, kendilerine görüşmede irdeleyici sorular yöneltilmesi ile bu değer üzerinde daha önce hiç düşünmedikleri yönlerin olduğunu veya değeri, esasında işleyebilecekleri fırsatların olduğunu fark ettiklerini belirtmiştir. Bu anlamda gerek meseleleri farklı yönleri ile ele alabilmeyi sağlayacak paydaş katılımlı çalıştay vb. bilimsel toplantılar gerekse öğretmenlerin farkındalıklarının artırılmasına dönük geniş çaplı hizmet içi eğitim çalışmaları veya öğretmenlerle birlikte yürütülecek çeşitli projeler düzenlenebilir.

Son olarak -bu çalışmada vefanın pek çok değerle kesiştiği sonucundan da hareketle- değerler eğitiminde çeşitli değerlerin tek tek ve bağımsız bir şekilde parçacı bir anlayışla ele alınmasından ziyade birçoğunun birbiri ile ve farklı muhtevalarla ilişkilendirilerek daha bütüncül bir şekilde kazandırılmasının yolları üzerine çalışılmalıdır. Bütüncüllük gerek değerlerin iç içe, birbirini destekleyecek şekilde işe koşulması gerekse okul öncesi eğitiminden itibaren kademe anlayışına göre birbirinin üzerine

katılan ve birbirini pekiştiren değerlere yer verilmesi bağlamında dikkate alınmalıdır. Bu bütüncül yaklaşımın, değerlerin birbirini desteklemesi, pekiştirmesi gibi açılardan olduğu gibi öğrencinin karakterine katacağı kazanımlar açısından da katkıları daha fazla olacaktır.

Kaynakça

18. Millî Eğitim Şûrası Kararları. Türkiye: Milli Eğitim Bakanlığı, 2010. Erişim 24 Ekim 2021. https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29170222_18_sura.pdf

Ayverdi, İlhan. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2011.

Çağbayır, Yaşar. *Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı-Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017.

Glesne, Corrine. *Nitel Araştırmaya Giriş*. çev. Ali Ersoy - Pelin Yalçınoğlu. Ankara: Anı Yayıncılık, 2014.

İlk Ders Genelgesi 2010/53. Milli Eğitim Bakanlığı, 2010. Erişim 24 Ekim 2021. <https://www.egitimmevzuat.net/index.php/home/genelgeler/genelge-2000-2010/204-2010-53-sayili-genelge-i-lk-ders>

Karaman, Fikret vd. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2006.

Kılcan, Tuğba. “Ortaokul Öğretmenlerinin Öğretim Programlarında Yer Alan Kök Değerlerin Önem Sırasına ve Eğitimine İlişkin Görüşler.” *TÜBAD* 5/2 (2020), 134-145.

Kozikoğlu, İshak. “Okul Öncesi Öğretmenlerinin Değerler Eğitimine İlişkin Tutum ve Görüşlerinin İncelenmesi.” *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 7/4 (2018), 2698-2720.

MEB, Milli Eğitim Bakanlığı. “Öğretim Programları”. Erişim 24 Ekim 2021. <https://mufredat.meb.gov.tr/Programlar.aspx>

Patton, Michael Quinn. *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri*. çev. ed. Mesut Bütün-Selçuk Beşir Demir. Ankara: Pegem Akademi, 2014.

Tarhan, Nevzat. *Duyguların Dili*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

Türk Dil Kurumu Sözlükleri. Erişim 10 Ekim 2021. <https://sozluk.gov.tr/>

Ünlü, İhsan - Kaşkaya, Alper. “Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin Değer Eğitimine İlişkin Görüşlerinin İncelenmesi.” *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 7/4 (2018), 2656-2679.

Yıldırım, Ali - Hasan Şimşek. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınevi, 2013.

OTURUM BAŞKANI

Biz de çok teşekkür ederiz Semra Hocam.

Semra Hocam bize “Değerler Eğitiminde Vefanın Kuramsal ve Eğitsel Temelleri Üzerine Öğretmen Görüşleri” doğrultusundaki incelemesini sundu. Öğretmen arkadaşlarımızın, tabii ki vefa kavramı üzerinde, bunun öğrencilere kazandırılması gereken bir değer olduğu konusunda tartışmasız hepsinin ittifakı olduğunu ifade ettiler. Bunu kazandırma yöntemlerini önerirken de pek çok, işte tiyatro, sportif aktiviteler, stüdyo içi etkinlikler, sınıf dışı etkinliklerin yanında birinci sırada örnek yaşantıyı sunmuş olmaları, tavsiye etmiş olmaları, biraz önce Yusuf Hoca’nın vefada duyuşsal boyutta öğreticinin ne kadar önemli olduğuna dair söyledikleriyle örtüşen tespitler oldu. Açıkça ortaya çıkıyor ki *“lime tegûlûne mâ lâ tef’alûn.”* *Yapmadığınızı niye söylüyorsunuz?*”, *“İnsanlara iyiliği emredersiniz, kendinizi unutur musunuz?”*, *“Bir de kitabı okuyorsunuz, akletmiyor musunuz?”* gibi ayeti kerimelerin söylediği hakikat üzerinde hepimizin daha çok kafa yormaya, hepimizin daha çok emek vermeye ve hepimizin daha çok dikkatli olmaya ihtiyacı var.

Şimdi, çok iyi gidiyoruz, çok teşekkür ederiz. Hiç kimseye “üç dakikan kaldı” deme zorunluluğu hissetmeden... Emine Hoca’ma, bana çok zaman kaldı demesin diye, önünü keseyim diye bu açıklamayı yapıyorum. Hiç kimseye zaman hatırlatması yapmadan üç hocamızın bildirilerini dinlemiş olduk. Kendilerine çok teşekkür ediyoruz, ellerine, yüreklerine sağlık; Rabbim sıhhat, selamet, afiyet versin, hayırlı katkılar sunmaya devam etme fırsatı versin.

Şimdi, birinci oturumun son konuşmacısı, son bildirisi, Uşak İl Müftülüğünden Dr. Emine MEYDAN Hoca’mızın “Semavi Dinlerde Vefa Yansımaları” başlıklı bildirisi olacak.

Kıymetli Hocam, sizin de süreniz 20 dakika, buyurun, sizi dinliyoruz.

SEMAVİ DİNLERDE VEFA YANSIMALARI

Dr. Emine MEYDAN

Uşak İl Müftülüğü

Özet

Vefa kelimesi Arapça sözünü tutmak, borcuna sadık olmak, görevini yerine getirmek, İngilizce “fidelity” doğruluk, bağlılık, sadakat ve İbranice “אֱמוּנָה” bağlılık anlamlarına gelmiştir. Bu manalardan yola çıkarak “vefa”nın verilen söze uymak, bu söze sadık kalmak için çaba sarf etmek gerektiği sonucuna ulaşılır ve ahde vefa deyimi ile nihai anlamına kavuşur. Semavi dinlerin temelinde kulun yaratıcıya söz vermesi (ahit) vardır. Bu ahit Hz. Âdem ile başlamış, Hz. Muhammed (sav) ile son bulmuştur. Kelimenin tezahürü ise İslam’da ahde vefa, Yahudilikte bağlılık, Hristiyanlıkta sadakat şeklinde olmuştur. Semavi dinlerin kutsal kitaplarında Allah’ın çeşitli zamanlarda peygamberleri ile yaptığı ahitler yer almıştır. Yahudilikte bu ahitleri hatırlatacak gökkuşağı, sünnet, sebt (cumartesi) günü ve taht gibi semboller belirlenerek ahitlerin mührü sayılmıştır. Hristiyanlıkta Tanrı’nın sadakati Paskalya, inananların sadakati vaftiz ve evharistiya (ekmek-şarap) ahde vefanın göstergesi olarak görülmüştür. İslam’da ise dünyada ahde vefa, ahirette bu vefanın mükâfatı olacaktır. Bunun yolu da Allah ile mümin arasındaki ahde sadık kalmakla ve mümin ile mümin arasındaki vefa duygusuyla olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Vefa, ahit, antlaşma, vaat, sadakat, bağlılık.

REFLECTIONS OF LOYALTY IN THE CELESTIAL RELIGIONS

Abstrack

The word fidelity in Arabic means keeping one's word, being faithful to one's debt, doing one's duty, in English "fidelity" rightness, devotion, loyalty and in Hebrew "נֶאֱמָר" devotion. Based on these meanings, it is inferred that "loyalty" must keep the promise made and strive to remain faithful to that promise, and acquires its ultimate meaning with the expression "ahde vefa" or "pacta sunt servanda." The basis of the monotheistic religions is the servant's promise (testament) to the Creator. This covenant began with Prophet Adam and ended with the Prophet Muhammad (sas). The manifestation of the word took the form of pacta sunt servanda (loyalty) in Islam, commitment in Judaism, faithfulness in Christianity. In the holy books of the monotheistic religions, the covenants God made with his prophets at different times took place. In Judaism, symbols such as the rainbow, circumcision, the Sabbath and the throne, which were meant to remind us of these covenants, were established and regarded as seals of the covenants. In Christianity, the faithfulness of God was seen as Easter, the faithfulness of believers, baptism, and the Eucharist ritual (bread-wine) as signs of covenant faithfulness. In Islam, the promise of loyalty in the world will be the reward of this loyalty in the hereafter. The way

to get there is through faithfulness to the covenant between Allah and the believer and through the sense of loyalty between the believers.

Keywords: Loyalty, vow, covenant, promise, fidelity, devotion.

Giriş

Din, insan hayatını etkileyen, yön veren ve insanın ulvi amaçlara yönelmesini sağlayan duyguların temelini oluşturur. Bu duygulardan biri de vefadır. Türk Dil Kurumu Sözlüğünde vefanın anlamı “sevgide sebat, sevgide durma ve sevgi bağlılığı” olarak verilmiştir.¹ Allah’a, kullarına ve tüm mahlukata karşı vefalı olmak ve bu vefada sadakat göstermek insan için önemli bir meziyettir. İnanan insanın bu meziyetinin de tutum ve davranışlarına yansması kulluk bilincinin gereğidir. Fert, aile ve toplumda görülen vefanın çeşitli tezahürleri vardır. Eşler, kardeşler, akrabalar, komşular, arkadaşlar arasında görülen vefa ve sadakat davranışları gibi. Bunun yanında çeşitli din mensuplarının da kendi dinleri gereği vefa tezahürleri vardır. Semavi dinlerde vefa, Allah ile kul/kulları arasında yapılmış olan ahitlere bağlılığın sonucu olarak görülmüştür. Semavi dinlerin müntesiplerinin muhatabı oldukları ahitler ve bu ahitlere olan vefa duygusunun yansması dünya hayatını algılama, yaşama ve insanlar arası beşerî ilişkilerde davranışları belirleyici unsurlar olmuştur.

a. İslam’da Ahit Kavramı

Arapça “v-f-y” kökünden gelen vefa kelimesinin anlamını Rağib el-İsfahani (954-1108), el-Müfredat adlı eserinde “tamlik, yeterlilik, sebat, tamamen erişmek”², “a-h-d” kökünden gelen ahit kelimesini de “uyulması gereken antlaşma” şeklinde ifade etmiştir.³ Bu iki kelime “ahde vefa” tamlamasıyla kullanıldığında ise “yapılan sözleşmelere ve verilen sözlere bağlı kalmak” manasını

1 TDK Türkçe Sözlük, (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988), 2, 2339.

2 Rağib el-İsfahani, “vefa”, *el-Müfredât fî gaîbi'l-Kur'an*, (terc. Abdübaki Güneş, Mehmet Yolcu), (İstanbul, Çıra Yayınları, t.y), 878.

3 Rağib el-İsfahani, “ahd”, *age.*, 734.

kazanmıştır.¹ Verilen bu manalardan biri insan ile insan arasındaki yatay ilişki, diğeri ise kul ile yaratıcısı arasındaki dikey ilişkiden ibarettir.² Her iki ilişkide de sadakat, bağlılık ve sebat gerekir.

İslam’da ahde vefa “bezm-i elest” veya “kalu bela” şeklin- de bilinen Kur’an-ı Kerim’deki şu ayetlere dayandırılmıştır: *“Rabbin Âdemoğulları’ndan -onların sırtlarından- zürriyetlerini alıp bunları kendileri hakkındaki şu sözleşmeye şahit tutmuştu: Ben sizin Rabbiniz değil miyim? “Elbette öyle! Tanıklık ederiz.” dediler. Böyle yaptık ki kıyamet gününde, “Bizim bundan haberimiz yoktu.” demeyesiniz yahut “Önce atalarımız Allah’a ortak koştu. Biz de nihayet onların ardından gelen bir nesiliz. Şimdi batıla saplanıp kalanların yaptıkları yüzünden bizi helak mi edeceksin!” demeye kalkışmayasınız”* (Araf, 7/172-173). Bu ayetlerden başka ahde vefa gösterenlere mükâfat vaat edilmiş³, ahde uymayanların dünyada bozguncu olduklarını⁴ ve ahirette de nasipsiz kalacaklarının haberi verilmiştir.⁵ Ayrıca dünya ve ahi- ret saadetine ulaştıracak formül *“Siz bana verdiğiniz ahde sadık kalın ki ben de size verdiğim ahdi ifa edeyim”* ayetiyle verilmiştir (Bakara, 2/ 40).

Ahde vefa çerçevesinde mümine düşen görevler:

1. Allah, yarattığı kullarıyla yapmış olduğu ahit bağlamında, kullarının bu ahde vefalı olmasını ve buna sadık kalmalarını is- temmiştir.

2. Başlangıcı “bezm-i elest” ve bitişi dünya hayatının sonu olan ahde vefa hem yatay düzlemde hem de dikey düzlemde mü- mine görevler yüklemiştir.

1 TDK Türkçe Sözlük, (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988), 2, 1555.

2 Toshihiko Izutsu, *Kur’an’da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, (çev. Selahattin Ayaz), II. Baskı, (İstanbul: Pınar Yayınları, 1991), 127.

3 Fetih, 48/ 10.

4 Bakara, 2/ 27.

5 Âl-i İmrân, 3/ 77.

3. Sonunda ise ahde sadık kalan mümin, Allah’ın ahdini yerine getirmesiyle mükâfata ulaşacaktır.

İslam dininde olduğu gibi Yahudilik ve Hristiyanlıkta da vefa önemli bir yer teşkil etmiştir.¹ Buradan itibaren Yahudilik ve Hristiyanlığa göre ahit ve bu ahde vefalı olma konusu ele alınacağından Allah ism-i celali yerine Tanrı kelimesi kullanılacak ve peygamber isimleri ön ek almadan verilecektir.

b. Yahudilikte Ahit Kavramı

Ahit, Yahudiliğin temelinde yer almış², ittifak, sözleşme ve antlaşma anlamlarına gelen İbranice “berith”³ (Yunanca: diat-heke) kelimesiyle ifade edilmiştir.⁴ Ahd-i Atik (Old Testament) şeklinde anılan Tevrat⁵ Tanrı’nın İsrailoğulları ile yaptığı ant-

-
- 1 Halil İbrahim Bulut, Semavi Dinlerin Ortak Ahlak İlkeleri ya da Evrensel Değerler, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (KKTC: Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları, 2015) 1, 65-81, 69.
 - 2 Eldar Hasanov, *Nuh Kanunları ve Nuhilik*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2015), 40.
 - 3 Papa XVI. Bebedictus olarak bilinen Joseph Ratzinger’e göre, İbranice “berith” sözü antlaşma (covenant) kelimesiyle ifade edilse de etimolojisi tam olarak anlaşılamamıştır. Bkz: Joseph Ratzinger, *Die Vielfalt der Religionen und der Eine Bund* (Bad Tölz: Verlag Urfeld GmbH, 2005), 49.
 - 4 Anacleto Stanley Yonick, “Covenant (In The Bible)”, *New Catholic Encyclopedia*, (Washington: Thomson Gale, 2003), 4, 324-328. 324.
 - 5 Tevrat (Torah): Beş kitaptan oluşan bir kitap külliyyatıdır. Bu külliyyat Tekvin/Yaratılış, Çıkış, Levililer, Sayılar ve Tesniye’den ibarettir. Tekvin’de ilk insanın ve âlemin yaratılışı hikâye edilmiştir. Çıkış, İsrailoğullarının Mısır’dan çıkış serüveni konu edilmiştir. Levililer’de, birçok şer’i hükümler ve emirler ihtiva etmiştir. Sayılar kitabında İsrail boyları, tarihleri ve sayıları yer almıştır. Tesniye, on emir, helal ve haram yiyecekler, hukuki ve mülki nizamı ihtiva etmiştir. Bkz: Ahmet Çelebi, *Yahudilik*, (çev. Ahmet M. Büyükcınar, Ömer Faruk Harman), (İstanbul: Kalem Yayınları, 1978), 240-242.

laşmanın adı olmuştur.¹ Tevrat'ta yer alan beş kitaptan² Tekvin, Tesniye, Çıkış'ta Tanrı'nın peygamberler ve insanlarla çeşitli dönemlerde ahit yaptığı yazılmıştır. Bu anlamda Nuh, İbrahim, Davud ve İsrailoğullarıyla yapılan ahitler misal olarak verilebilir. Nuh döneminde gerçekleşen tufan hadisesinden inananların kurtulması ve böyle bir afetin tekrarlamaması için ahit yapılmış ve sembolü de gökkuşağı olmuştur.³ Nuh ile yapılan bu ahit, bütün insanlığı ve hatta bütün canlıları muhatap almıştır.⁴ Büyük dedesi Nuh'un yanında yaşamış ve ondan eğitim almış olan İbrahim'in⁵ döneminde, onunla ve gelecekteki nesliyle ahitleşilmiş, bu ahit sünnet sembolüyle nesiller boyu yinelenmiş, Kenan diyarı da miras olarak verilmiştir.⁶ Musa aracılığıyla İsrailoğulları ile Sina ve Horeb'de⁷ on emre uyacaklarına⁸ dair antlaşma yapılmıştır. Ahdin sembolü olarak belirlenen sebt/şabat (cumartesi) gününe riayet etmeleri istenmiştir.⁹ Davud ile ahit yapılmış ve sembol olarak onun nesline ebedî taht vaat edilmiştir.¹⁰ Söz konusu sem-

1 Abdurrahman Küçük, "ahid", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul, TDV Yayınları, 1988), I, 532-533.

2 *Hebrew-English Tanakh The Jewish Bible*, (Illinois: Varda Boks, 2009), 1, 103, 191, 253, 339.

3 Tekvin (Yaratılış), 6: 18, 9: 12, 15, 16; 9: 16.

4 Tekvin, 9: 8-17.

5 Ekrem Sankıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, V. Baskı, (Isparta, Fakülte Kitabevi, 2004), 27.

6 Elçilerin İşleri, 7: 3; Tekvin, 13: 15, 17, 15: 18, 17: 2-8.

7 Tesniye, 5: 2, 29: 1.

8 Tesniye, 4: 13.

9 Çıkış, 31: 16-17.

10 Mezmurlar, 89: 20-30; II. Samuel, 7: 1-29; I. Tarihler, 17: 1-27. Mezmurlar 88'de, Davud'un gençliğinde yardım eden, yaşlandıkça onu ayakta tutan Tanrı'nın yakınlığının sadakat adını nasıl aldığı yaptığı yakarışlarda görülmüştür: <https://press.vatican.va/content/salastampa/en/bollettino/pubblico/2018/03/29/180329a.html> (Erişim: 13.08.2021)

boller de yapılmış olan antlaşmaların mührü sayılmıştır.¹

Yukarıda sayılan antlaşma ve bu antlaşmaları sembolize eden davranışlar için İbrahim'in Tanrı ile antlaşmasını biraz daha teferuatlı olarak ele almakta fayda vardır. Mesela Tekvin/Yaratılış, 12: 1-3'de Tanrı'nın İbrahim ile ahitleşmesi anlatılmıştır: “*Rab Avram’a ‘ülkeni, akrabalarını, baba evini bırak ve sana göstereceğim ülkeye git’ dedi. ‘Seni büyük bir millet yapacağım, seni kutsayacak ve sana ün kazandıracağım. Bereket kaynağı olacaksın. Seni kutsayanları kutsayacak, seni lanetleyeni lanetleyeceğim. Yeryüzündeki bütün halklar senin aracılığıyla kutsanacak.*” Böylece antlaşmanın üç unsuru verilmiştir: İbrahim’i büyük bir millet yapmak, İbrahim’i kutsamak ve bütün milletleri onda kutlamak.

Tanrı'nın İbrahim ile yaptığı bu ilk² antlaşma üzerine, İbrahim sözüne sadık kalarak yurdunu terk etmiştir. Ardından Tanrı tarafından mükâfatlandırılmış ve milletin babası olacağının sözü verilmiştir³ : “*İbrahim doksan dokuz yaşındayken Rab ona görünerek ‘Ben her şeye gücü yeten Tanrı’yım’ dedi. ‘Benim yolumda yürü, kusursuz ol. Seninle yaptığım antlaşmayı sürdüreceğiz, soyunu alabildiğine çoğaltacağım’.* Avram yüz üstü yere kapandı. Tanrı; ‘*seninle yaptığım antlaşma şudur.*’ dedi. ‘*Birçok milletin babası olacaksın. Artık adın Avram değil İbrahim olacak. Çünkü seni birçok milletin babası yapacağım. Seni çok verimli kılacağım. Soyundan milletler doğacak, krallar çıkacak. Antlaşmamı seninle ve soyunla kuşaklar boyunca, sonsuza dek*

1 Shailer Mathews, “Covenant Theology or Federal Theology”, *A Dictionary Of Religion And Ethics*, (Edited By, Shailer Mathews & Gerald Birney Smith), (New York: The Macmillian Company, 1923), 116.

2 Keith H. Essex, “The Abrahamic Covenant”, *The Master’s Seminary Journal*, 10/2 (Fall 1999), ss. 191-212.

3 Dan & Lavinia Cohn-Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, (İstanbul, İz Yayıncılık, 2011), 20.

*sürdüreceğim. Senin ve senden sonra gelecek soyunun Tanrısı olacağım. Bir yabancı olarak yaşadığın toprakları, bütün Kenan ülkesini sonsuza dek mülkünüz olmak üzere sana ve senin soyuna vereceğim. Onların Tanrısı olacağım.”*¹

Her antlaşmada olduğu gibi uyulması gereken kurallar vardır. Tanrı da bu kuralları şöyle açıklamıştır: “*Seninle ve soyunla yaptığım antlaşmanın koşulu şudur: Aranızdaki erkeklerin hepsi sünnet edilecek. Sünnet olmalısınız. Sünnet aramızdaki antlaşmanın belirtisi olacak. Evinizde doğmuş ya da soyunuzdan olmayan bir yabancından satın alınmış köleler dâhil sekiz günlük her erkek çocuk sünnet edilecek. Gelecek kuşaklarınız boyunca sürecektir bu. Evinizde doğan ya da satın aldığınız her çocuk kesinlikle sünnet edilecek. Bedeninizdeki bu belirti sonsuza dek sürecektir antlaşmamın simgesi olacak. Sünnet edilmemiş her erkek halkının arasından atılacak çünkü antlaşmamı bozmuş demektir.*”² Bu antlaşmanın gereği olarak günümüzde de sünnet uygulaması gündüz yapılan bir tören olan “brith milah” adıyla devam etmektedir.³ Söz konusu tören ile erkek çocukları sekiz günlükken sünnet edilip adı verilmektedir.⁴ Çocuklar on üç yaşlarına geldiğinde ise “bar mitzvah” şeklinde ifade edilen ve Yahudiliğin gerektirdiği emir ve sorumluluklardan mükellef sayılmaktadırlar.⁵ “Brit milah” veya “sünnet sözleşmesi” töreni fiziksel bir uygulama olmasına rağmen, Musa daha sonra kalbin “sünnet” ihtiyacından, yani Tanrı’yı sevmeye ve itaat etmeye istekli ol-

1 Tekvin, 17: 1-8.

2 Tekvin, 17: 10-14.

3 Abraham E. Millgram, *Jewish Worship*, (New Haven: Yale University Press, 1959), 320, 321.

4 Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik*, (İstanbul, İsam Yayınları, 2012), 176.

5 Elizabeth H. Pleck, *Celebrating the Family: Ethnicity, Consumer Culture and Family Rituals* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000), 172–183.

duğundan bahsetmiştir: “*Tanrınız Rab, O’nu bütün yüreğinizle ve bütün canınızla sevesiniz ve yaşayasınız diye, yüreklerinizi ve soyundan gelenlerin yüreklerini sünnet edecek (değiştirecek)*”.¹

Yahudilikte Tanrı ile İsrailoğulları arasında yapılan ahitler arasında seçilmiş kutsal kavim olmakla ilgili iki vaat öne çıkmıştır.² İlki Tanrı’nın önce İbrahim ile yaptığı ve akabinde İshak ve Yakup ile tekrarladığı ahittir: “*Seni çok verimli kıla- cağım. Soyundan uluslar doğacak, krallar çıkacak. Antlaşma- mı seninle ve soyunla kuşaklar boyunca, sonsuza dek sürdü- receğim. Senin, senden sonra da soyunun Tanrısı olacağım. Bir yabancı olarak yaşadığın toprakları, bütün Kenan ülkesini sonsuza dek mülkünüz olmak üzere sana ve soyuna vereceğim. Onların Tanrısı olacağım.*”³ Bu ahit gereği Tanrı, İbrahim ve neslini kutsama, onları bereketli kılma ve kutsal topraklara mi- rasçı olma vaadinde bulunmuştur. Diğer vaat ise İsrailoğulları ile Sina’da yapılan ahite dayanmıştır. İsrailoğulları yalnızca İsrail Tanrısı’nı sever, itaat eder ve onun emirlerine uyarlarsa İsrailoğulları diğer milletlerden üstün tutulacak, bolluk, bereket kazanacak ve zafere ulaşacaklardır.⁴ Onlar, Tanrı ile yaptıkları bu ahde uymazlar ise helak edilecekler, kutsal sayılan toprak- ları kaybedecekler, başka milletlerden eziyet görmekle karşı karşıya kalacaklardır.⁵

Ahitler, vaatler ve semboller çerçevesinde Yahudilerin Tanrı ile olan belli başlı antlaşmaları üç maddede toplanabilir.⁶

1 Tesniye, 30: 6.

2 Ömer Faruk Harman, “Yahudilik İnanç Esasları”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2013, TDV Yayınları, 43, 201-207.

3 Tekvin, 17: 6-8.

4 Tesniye, 7/12-13; 26/18-19; 28/1-14.

5 Tesniye, 8/19-20; 28/1-2, 15.

6 Keith H. Essex, “The Abrahamic Covenant”, *The Master’s Seminary Jour- nal*, 10/2 (Fall 1999), ss. 191-212. S. 211.

1. Nuh ile Yapılan Antlaşma: Tevrat, Nuh'un neslindeki tufanın ardından Tanrı'nın tüm insanlıkla nasıl bir antlaşma yaptığını anlatmıştır. Tanrı bir daha dünyayı bu şekilde yok etmeyeceğine söz vermiştir. Gökkuşağı bu ilk antlaşmanın işareti olmuştur. Tufandan sonra yapılan bu antlaşmanın yükümlü tarafı Tanrı idi.

2. İbrahim ile Yapılan Antlaşma: Tevrat, Tanrı'nın İbrahim'i bir antlaşmaya çağırdığını kaydetmiştir. Bu antlaşmada, İbrahim'in soyunu gökteki yıldızlar kadar çok kılacağına ve Kenan toprakları onlara mülk olarak vereceğine dair söz vermiştir.¹ İbrahim, Tanrı'ya olan bağlılığını ve ahd-i sünnet töreniyle kabul ettiğini ifade etmiştir. Böylece sünnet ikinci antlaşmanın sembolü olmuştur.

3. İsrailoğulları ile Yapılan Antlaşma: Sina Dağı'nda Tanrı ile İsrailoğulları arasında yapılmıştır. Tanrı, İsrail halkını Mısır'daki kölelikten kurtarmış ve Musa'nın önderliğinde onları Tanrı'nın sözünü dinlemeye ve ahdini tutmaya çağırmıştır. Bu üçüncü ahit, Tevrat'ın tanımladığı gibi, tüm İsrail halkının Sina Dağı'nın eteğinde durması ve Tevrat'ın Musa'nın eline verildiği sırada antlaşmaya girmesi nedeniyle ayırt edilmiştir. Tanrı, "on söz" veya "on emir" olarak bilinen davranış kurallarından başlayarak, antlaşmanın koşullarını şart koşturmuştur.²

c. Hristiyanlıkta Ahit Kavramı

Hristiyanlıkta vefa anlamında Tanrı ile inanan arasında çift taraflı sadakat (fidelity) anlayışı vardır. İsa'nın çarmıha gerilmesinden sonra üçüncü günde tekrar dirilişini ifade eden Paskalya, Tanrı'nın sadakati olarak kabul edilmiştir. Onun bütün vaatleri

1 Tekvin, 17.

2 Yusuf Besalel, "On Emir", *Yahudilik Ansiklopedisi*, İstanbul: Gözlem Yayıncılık 2001, 2, 453-454.

de İsa'da gerçekleşmiştir.¹ Bu bağlamda Paskalya “Mesih İsa’ya vaftiz edilenler” için bir armağan sayılmıştır.² Bu armağana karşı Tanrı, İsa aracılığıyla inananları sadakate davet etmiştir.³ İsa da “*Baba beni nasıl sevdiyse ben de sizi öyle sevdim. Sevgimde kal.*” sözleriyle sadakate çağırmıştır.⁴ İsa’nın çağrısına inananların uyması da Tanrı’ya olan sadakattir. Bu durumu Papa Francis⁵ (d. 1936) “*Tanrı’nın sadakatine bir yanıtta başka bir şey değildir*” şeklinde ifade etmiş⁶, Tanrı-inanan şeklindeki çift taraflı sadakat için de “*...bizim sadakatimiz her zaman bizden önce gelen sadakate bir yanıtıdır...*” demiştir.

Nihayetinde Tanrı, inananların nesiller boyunca tekrarlanan sadakatsizliğine rağmen sadakatini göstermekten vazgeçmemiştir. İsa da Tanrı’nın sadakatinin tezahürü olarak “sadık tanık” şeklinde anılmıştır.⁷ İstenen bu sadakat inananlara yol haritası mahiyetinde üç kelimeyle yansımıştır: Hatırlama (remembering), yenileme (renewing) ve cevap verme (responding). Hatırlama, sadık tanığı ve içinde yaşanan anı bir arada tutan eylemdir. Böylece inanan sadakatte sebat edebilir. Gücünü de Tevrat’ın beşinci kitabı olan Tesniye, 4: 9’daki şu sözlerden alır: “*Ancak gördüklerinizi unutmamaya, yaşamınız boyunca aklınızdan çıkarmamaya dikkat edin ve uyanık olun. Bunları çocuklarınıza, torunlarınıza anlatın.*” Yenileme, kiliseye olan bağlılığın (fidelity to the church) inananı, Tanrı’ya olan bağlılığa ulaştırması

1 Korintlilere İkinci Mektup, 1: 20.

2 Romalılara Mektup, 6: 3.

3 Yuhanna, 13: 1.

4 Yuhanna, 15: 9.

5 Papa Francis: Asıl adı Jorge Mario Bergoglio olup Batı Roma Kilisesi’nin 266. papasıdır. Bkz: Francis (vatican.va) (Erişim: 18.10.2021)

6 Bkz: Pope at Mass: the fight against temptation - Vatican News (Erişim: 11.10.2021)

7 Vahiy, 1: 5.

şeklinde görülmüştür. Cevap verme ise sadakat armağanına karşılık olup “*insan biçimine bürünmüş olarak ölüme, hatta çarmıhta ölüme bile boyun eğip kendini alçalttı.*”¹ ifadesiyle İsa’nın sadakatinin izlenmesi istenmiştir. Bu yolun sonundaki mükâfat da “sevgimde kal” sözüyle verilmiştir.²

Hristiyanlıktaki vefa duygusu ise ahit kavramından gelmiştir. Çünkü Tanrı Yahudilerden sonra Hristiyanlarla da ahitleşmiştir. Sina Ahdi’ni yürürlükten kaldıran Yeni Ahit (Ahd-i Cedit) İsa’nın son akşam yemeğinde havarilerine sunduğu eti ve kanı ile sembolize edilmiştir: “*Yemek sırasında İsa eline ekmek aldı, şükredip ekmeği böldü ve öğrencilerine verdi. ‘Alın, yiyin.’ dedi, ‘Bu benim bedenimdir.’ Sonra bir kâse alıp şükretti ve bunu öğrencilerine vererek, ‘Hepiniz bundan için.’ dedi. ‘Çünkü bu benim kanımdır, günahların bağışlanması için birçokları uğruna akıtılan antlaşma kanıdır.’*”³ Burada sözü edilen ekmek yemek ve şarap içmekle evharistiya (komünyon) ayini oluşmuş ve sakramentler arasına girmiştir.⁴ Papa II. Jean Paul (d. 1920), evharistiya konusunda, ayine iştirakin Hristiyan’a güç katacağını ifade etmiştir.⁵ Çünkü genel kanaate göre bu ayine katılan kişi İsa’nın bedenine de katılacaktır.⁶ Pavlus ise İsa’nın bedenine katılmak için “*Mesih’i giyinmektedirler.*”⁷ sözüyle hem vaftiz hem de evharistiyanın gerekli olduğunu ifade etmiştir. Çünkü vaftizde İsa ile ölmek ve hayat boyu onunla çarmıha gerilmek, evharistiya

1 Filipililere Mektup, 2:8.

2 Yuhanna, 15: 9.

3 Matta, 26: 27-28; Luka, 22: 20; Markos, 14: 22-25.

4 Muhammet Tarakçı, Protestanlıkta Sakramentler, Emin Yayınları, Bursa 2012, s.

5 Ali Erbaş, *Hristiyanlıkta İbadet*, Ay Işığı Yayınları, İstanbul 2003, s.160.

6 Abdurrahman Küçük, Günay Tümer, M. Alparslan Küçük, *Dinler Tarihi*, Berikan Yayınları, Ankara 2014, s. 439.

7 Galatyalılara Mektup, 3: 27.

ile de günahlara kefarete sayılan çarmıhta kurban edilme törenine iştirak etmek olarak algılandığına dikkat çekmiştir.¹

Ayrıca Pavlus, Korintlilere İkinci Mektup, 3: 6-18’de yer alan şu sözleriyle de ahit olarak Yeni Ahdin geçerli olduğunu ifade etmiştir: *“Yeni Antlaşma’nın hizmetkârları olmamız için Tanrı bizi yeterli kıldı. Bu Antlaşma yazılı yasayla değil, Ruh’la ilgilidir. Çünkü yazılı yasa öldürür, oysa Ruh yaşam verir. Taşlar üzerine işlenen harf, yani ölüme yol açan hizmet yücelikle geldi. Yok olan bu yücelik Musa’nın yüzünü öylesine parlattı ki İsrailoğulları onun yüzüne bakamaz oldu. Buna karşın Ruh’un gördüğü hizmetin çok daha yücelikle belireceği açıktır! Çünkü kişiyi suçlu çıkarmaya hizmet eden yasa yücelikle geldiyse doğruluğa hizmet edenin yüceliği bundan kat kat üstündür. Gerçekten, daha önce yücelik taşıyan şimdi üstün yüceliğe sahip olanın önünde yüceliğini yitirmiştir.”*

Ahit kavramı reformist Hristiyanlıkta Antlaşma Teolojisi (Covenant Theology)² adıyla ele alınıp çalışılmıştır. Bu teolojiye göre Tanrı, insan ile iki antlaşma yapmıştır. İlkinin muhatabı Âdem olmuştur. Tanrı, onun bu itaatinin karşılığı olarak hayatı ve mutluluğu vaat etmiştir. Fakat Tanrı, Âdem’in itaatsizliği üzere ceza olarak ölümü vermiştir. İkinci antlaşmayı da İsa Mesih ile yapmıştır. Bu yeni antlaşmaya göre, İsa Mesih’e iman edenlere kurtuluş vaat edilmiştir.³ Tıpkı Tanrı’nın Yahudilerin babası

1 Şinasi Gündüz, *Pavlus Hristiyanlığın Mimarı*, Ankara: Ankara Okulu, 2014, 245.

2 Covenant: Kişilerarası ilişkileri tanımlayan bir sözleşme veya düzenleme anlamına gelen kelime genellikle güvensizliğe tepki veya görev ve sorumlulukların tanımlandığı bir topluluğa bağlanma olarak ifade edilir. Bkz: Cleon L. Rogers, 1970. “Covenant with Abraham and Its Historical Setting”. *Bibliotheca Sacra*, c. 127, ss. 241–256, s. 243.

3 Shailer Mathews, “Covenant Theology or Federal Theology”, *A Dictionary Of Religion And Ethics*, Edited By, Shailer Mathews & Gerald Birney Smith, The Macmillian Company, New York 1923, 117.

kabul edilen İbrahim’le yaptığı antlaşma gereği İbrahim soyuna vermiş olduğu vaat İsa Mesih’in şahsında da gerçekleşmiştir.¹

Tanrı ile insanlar arasındaki Eski ve Yeni Ahitlerde yer alan antlaşma metinleri İncil’in Hristiyan yorumu üzerinde derin bir etki bırakmıştır.² Özellikle Pavlus’un yorumuyla şekillenen Hristiyanlık, Yahudilikten ayrılmış ve bağımsız bir din hâline gelmiştir. Dolayısıyla seçilmişlik vaadinin onları kapsayıp kapsamadığı da tartışma konusu olmuştur.³

Ahitler, vaatler ve semboller çerçevesinde Hristiyanların Tanrı ile olan belli başlı antlaşmaları şöyle sıralanabilir:

1. İsa, İsrailoğullarını düşmanlarından kurtarmak için Tanrı’nın gönderdiği kişi olarak görülmüştür.⁴ Mesih geldiğinde bu kurtuluş gerçekleşecek ve İbrahim ile yapılan antlaşma devam edecek, İsrailoğullarını kötü yollarından döndürecektir.⁵ İsrailoğullarının tövbesi zamanında olacak ki bu, İsrail’in Kenan ülkesindeki mülkü ve refahı da dâhil olmak üzere, peygamberler tarafından konuşulan her şeyin yenilenmesi dönemine yol açacaktır.⁶

2. Yeni Ahit İsrailoğullarını İbrahim soyundan gelenler olarak görmüştür.⁷ Fakat İbrahim soyundan geliyor olmak İbrahim’e vaat edilen nimetlere ulaşmayı garanti etmez.⁸ İsa milletinden gelen bir İsrailoğlu, Tanrı’nın kurtuluşuna ve kutsamasına ka-

1 Daniel Časni, “God’s Own Covenant as the Foundation of Judaism and Christianity from the Perspective of Joseph Ratzinger”, *Edinos in dialog Unity and Dialogue*, 76 (2021), 1: 63-76. S. 63.

2 Tim Willis, *Jeremiah-Lamentations*, Joplin: College Press, 2002, 255.

3 Walter Brueggemann 1998, *A Commentary on Jeremiah: Exile and Homecoming*. Grand Rapids; Cambridge: Eerdmans Press, s. 291.

4 Luka 1:54-55, 68-75.

5 Elçilerin İşler, 3: 25-26.

6 Elçilerin İşleri 3:19-24.

7 Luka 16:24; 19:9; Yuhanna 8:37; Elçilerin İşleri 13:26; Rom 11:1.

8 Matta 8:11; Luka 13:28.

vuşmak için tövbeye götüren imana gelmelidir.¹ Yeni Ahit, diğer milletlerden olanları da İsa Mesih ile birliklerinden dolayı İbrahim'in zürriyetine kabul edecektir.² Doğudan ve batıdan birçok insan gelip İbrahim, İshak ve Yakup ile birlikte olacaklardır. Ayrıca Tanrı, verdiği sözü tutarak İbrahim soyundan bir kurtarıcı olarak İsa'yı göndermiştir.³

3. İsa'da birleşmenin yolu vaftiz ve evharistiya olarak belirlenmiştir. Böylece inanan kişi İsa'nın bedenine katılarak Tanrı'nın sadakatine cevap vermiş olacaktır.

Sonuç

Ahdin kullardaki yansıması olan vefa, İsrailoğullarında, Tanrı'ya yakınlığı kurtarmanın durakları olan Babil'den Golgota'ya kadar uzanmıştır. Onlar bu süreçte her ne kadar Tanrı'ya bağlılıklarını ihlal etmişlerse de Tanrı'nın kendilerine sadık olduğu hissini kendi kutsal kitaplarından almışlardır.⁴ Ahitlerine gösterdikleri vefa da sünnet uygulamasıyla yinelenmektedir. Hristiyanlar, vefayı vaftiz ve evharistiya ayinlerinde Tanrı ile inanan arasındaki karşılıklı sadakatte bulmuştur. Çünkü bu iki sakrament aracılığıyla İsa Mesih ile birleştiklerine inanmaktadırlar. Müslümanlar “*Siz bana verdiğiniz ahde sadık kalın ki ben de size verdiğim ahdi ifa edeyim.*” (Bakara, 2/ 40) ayetinden referansla bezm-i elest anlayışı çerçevesinde her gece vitir namazının üçüncü rekâtında “*Kunut Duaları*”nı okuyarak vermiş oldukları ahde vefa sözünü hem yatay düzlemde hem de dikey düzlemde bir kez daha hatırlarlar:

“*Allahım! Sen'den yardım isteriz, günahlarımızı bağışlamamı isteriz, razı olduğun şeylere hidayet etmeni isteriz. Sana inanırız,*

1 Elçilerin İşleri 3:19-26.

2 Galatyalılara Mektup, 3: 6-29.

3 Matta 8:11; Elçilerin İşleri 3:19-26; Rom 11:25-32.

4 Yereya, 31: 1-6; 33: 7-8.

Sana tövbe ederiz. Sana güveniriz. Bize verdiğin bütün nimetleri bilerek, Sen'i hayır ile överiz. Sana şükrederiz. Hiçbir nimetini inkâr etmez ve onları başkasından bilmeyiz. Nimetlerini inkâr eden ve Sana karşı geleni bırakırız.”

“Allah'ım ! Biz yalnız Sana kulluk ederiz. Namazı yalnız Sen'in için kılarız ancak Sana secde ederiz. Yalnız Sana koşar ve Sana yaklaştıracak şeyleri kazanmaya çalışırız. Rahmetinin devamını ve çoğalmasını dileriz. Azabından korkarız, şüphesiz Sen'in azabın kâfirlere ve inançsızlara ulaşır.”

Kaynakça

Besalel, Yusuf, “On Emir”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, İstanbul: Gözlem Yayıncılık 2001, 2, 453-454.

Brueggemann, Walter, *A Commentary on Jeremiah: Exile and Homecoming*. Grand Rapids; Cambridge: Eerdmans Press, 1998, 291.

Bulut, Halil İbrahim, “Semavi Dinlerin Ortak Ahlak İlkeleri ya da Evrensel Değerler”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, 1, 65-81.

Çasni, Daniel, “God’s Own Covenant as the Foundation of Judaism and Christianity from the Perspective of Joseph Ratzinger”, *Edinos in dialog Unity and Dialogue*, 2021, 1: 63-76.

Cohn-Sherbok, Dan & Lavinia, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, (çev. Bilal Baş), İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.

Çelebi, Ahmet, *Yahudilik*, (çev. Ahmet M. Büyükçınar, Ömer Faruk Harman), İstanbul: Kalem Yayınları, 1978.

El-İsfahani, Rağib, “Vefa” maddesi, *el-Müfredât fî Gaîbi'l-Kur'an*, Dimeşk: Daru'l-Kalem, t.y.

Erbaş, Ali, *Hristiyanlıkta İbadet*, İstanbul: Ay Işığı Yayınları, 2003.

Essex, Keith H., “The Abrahamic Covenant”, *The Master’s Seminary Journal*, 1999, 10/2, 191-212.

Gündüz, Şinasi, *Pavlus Hristiyanlığın Mimarı*, Ankara: Ankara Okulu, 2014, 245.

Gürkan, Salime Leyla, “Yehova”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2013, 43, 390-391.

Gürkan, Salime, *Yahudilik*, İstanbul: İsam Yayınları, 2012.

Harman, Ömer Faruk, “Yahudilik İnanc Esasları”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2013, 43, 201-207.

Hasanov, Eldar, *Nuh Kanunları ve Nuhilik*, İstanbul: İsam Yayınları, 2015.

Hebrew-English Tanakh The Jewish Bible, Illinois: Varda Boks, 2009, 253-339.

Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, (çev. Selahattin Ayaz), 2. Baskı, İstanbul: Pınar Yayınları, 1991.

Küçük, Abdurrahman Tümer Günay- Küçük M. Alparslan, *Dinler Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınları, 2014.

Küçük, Abdurrahman, “ahid” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 1988, I, 532-533.

Mathews Shailer, “Covenant Theology or Federal Theology”, *A Dictionary Of Religion And Ethics*, (Edited By, Shailer Mathews & Gerald Birney Smith), New York: The Macmillian Company, 1923, 116-117.

Millgram Abraham E., *Jewish Worship*, New Haven: Yale University Press, 1959.

Pleck, Elizabeth H., *Celebrating the Family: Ethnicity, Consumer Culture and Family Rituals*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000, 172–183.

Pope at Mass: the fight against temptation - Vatican News (Erişim: 11.10.2021)

Ratzinger, Joseph, *Die Vielfalt der Religionen und der Eine Bund*, Bad Tölz: Verlag Urfeld GmbH. 2005. <https://press.vatican.va/content/salastampa/en/bollettino/pubblico/2018/03/29/180329a.html> (Erişim: 13.08.2021)

Rogers, Cleon L., “Covenant with Abraham and Its Historical Setting”. *Bibliotheca Sacra*, 1970, 127, 241–256.

Sarıkcıoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, V. Baskı, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2004.

Tarakçı, Muhammet, *Protestanlıkta Sakramentler*, Bursa: Emin Yayınları, 2012.

TDK *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988, 2, 2339.

Willis, Tim, *Jeremiah-Lamentations*. Joplin: College Press, 2002.

Yonick, Anacleto Stanley, “Covenant (In The Bible)”, *New Catholic Encyclopedia*, Washington: Thomas Gale, 2003, 4, 324-328.

OTURUM BAŞKANI

Çok teşekkür ederim kıymetli hocam, Uşak’tan Dr. Emine MEYDAN Hoca’mız bize “Semavi Dinlerde Vefa Yansımalarını” anlattı.

Görülüyor ki her ne kadar tahrif edilmiş olsa da her ne kadar tevhid esasında özellikle bozulmalar olmuş olsa da diğer kutsal dinlerde de vefa önemli bir kavram yani en azından semavi dinlerde. Semavi olmayan dinlerde de zannediyorum böyledir. Yani vefa evrensel bir kavram, insani bir kavram ama Müslümanlıkta daha önce hocamızın ifade ettiği gibi -Osman Hocam ifade etmişti zannederim- bu çok daha özel bir anlam kazanmış, imandan ve dinden sayılmıştır. Dolayısıyla, meseleye yine Yusuf Hoca’mın ifadesiyle duyuşsal bir zenginlik katılmıştır, bir boyut katılmıştır. Daha etkili olması, daha tesirli olması böylelikle sağlanmıştır.

Şimdi, yine Yusuf Hoca’mın bildirisinde geçmişti. Sekülerizm ve pozitivist bakışın eğitimde bu duyuşsal boyutun ihmal edilmesine sebep olduğu. Hakikaten merhum Aziz Mahmut Hüdayi’nin

“Kim umar senden vefayı,
Yalan dünya değil misin?
Muhammed-ül Mustafa’yı
Alan dünya değil misin?”

diye bildiğimiz o meşhur şiirinde ifade ettiği gibi, hiç vefa gösterilmemesi gereken dünyaya Cenab-ı Hakk’ın “Ellezi cemea malen ve addede. Yahsebu enne malehu ahledeh.” Malını toplayıp saydıkça sayar, kendisine vefa göstereceğini ve dünyada ebedî bırakacağını zanneder kişi” diye kınadığı o büyük yanılgıya, yanılsa çağımız insanı çok sık düşebilmekte, çok sık düşebilmekteyiz, kendimizi istisna etmeden söyleyelim. Halbuki Cenab-ı Hakk’ın, hocalarımızın sunumlarından da bir kez daha ortaya çıktı ki kavramsal çerçeveyi ortaya koyarken Cenab-ı Hakk’ın

bizden istediği, emrettiği, beklediği önce ona verdiğimiz söze, elest bezminde -Emine Hanım son olarak değindiler- verdiğimiz söze sadık kalmak ve emir ve yasakları karşısında “işittik ve itaat ettik” diyerek vefa gösterenlerden olabilmek, “Siz vefa gösterirseniz ben de size rızamı, cennetimi, sonsuz ve sayısız nimetlere kavuşturacağım konusunda vefa gösteririm.” çağrısına icabet etmektir.

Çok teşekkür ediyorum.

Böylelikle “Peygamberimiz Aleyhisselam ve Vefa Toplumu” başlıklı Mevlid-i Nebi Sempozyumumuzun, ilk oturumunu tamamlamış olduk. Allah nasip ederse yarın ikinci oturum “Kur’an-ı Kerim’de Vefa” başlığıyla saat 10.00’da başlayacak.

Katkı sunan hocalarıma, Tekirdağ’dan Dr. Osman AR-PAÇUKURU Hoca’ma, Malatya’dan Prof. Dr. Yusuf BATAR Hoca’ma, Trabzon’dan Dr. Semra ÇİNEMRE Hoca’ma ve Uşak’tan Dr. Emine MEYDAN Hoca’ma ve bizi takip etme nezaketini gösteren bütün takipçilerimize teşekkür ediyorum, ellerinize gönüllerinize sağlık.

Hayırlı akşamlar diliyorum, Allah’a emanet olun.

TAKDİM

Değerli izleyicilerimiz, Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumunun “Teorik ve Kavramsal Çerçeve” başlıklı ilk oturumu burada sona ermiştir.

Programımız yarım sabah saat 10.00’da Diyanet TV’den YouTube ve Facebook uygulamalarındaki mevlidinebihaftası adresinden, Kur’an-ı Kerim’de Vefa Başlıklı İkinci Oturumla beraber devam edecektir. Yarın sabah saat 10.00’da buluşmak üzere hepiniz Allah’a emanet olun.

Hayırlı akşamlar.

İKİNCİ OTURUM: KUR'AN-I KERİM'DE VEFA

Oturum Başkanı:
Prof. Dr. İbrahim Hilmi KARSLI
Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı

TAKDİM

Sayın Diyanet İşleri Başkan Yardımcım, sempozyumumuza katkı sağlayacak çok değerli akademisyenler ve araştırmacılar, Diyanet Haber ve Diyanet TV Facebook kanallarıyla YouTube ve Facebook kanalları üzerinden bizleri takip eden kıymetli izleyiciler; Mevlid-i Nebi Haftası etkinlikleri kapsamında Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından düzenlenen “Peygamberimiz ve Vefa Toplumu” temalı Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumunun ikinci oturumuna hoş geldiniz. Allah’ın selamı, rahmeti ve bereketi üzerinize olsun.

Muhterem izleyiciler, şimdi sempozyumun “Kur’an-ı Kerim’de Vefa” başlıklı İkinci Oturumunun açılışını ve aynı zamanda başkanlığını yapmak üzere sözü Diyanet İşleri Başkan Yardımcımız Sayın Prof. Dr. İbrahim Hilmi KARSLI Hoca’mıza bırakıyorum.

Buyurunuz değerli hocam.

OTURUM BAŞKANI

Bismillahirrahmanirrahim.

Bizleri takip eden bütün hocalarımıza ve takipçilerimize selamlarımı, sevgilerimi ve saygılarımı sunarak sözlerime başlıyorum. Bu sempozyumun, “Peygamberimiz ve Vefa Toplumu” isimli sempozyumumuzun, vefa duygularımızın, vefa pratiğinin, vefa değerinin, erdeminin yaşamasına vesile olmasını Rabbimden niyaz ediyorum.

Bu oturumun girişinde şu ayeti hatırlatmak istiyorum: “*Vel-
lezîne yesilûne mâ emerallâhü bihî ey yûsale ve yehşevne rab-
behüm ve yehâfûne sûel hısâb.*” Burada mümin insanın üç özelliğine işaret edilmektedir. Ra’d suresinde geçen bu ayette müminlerin üç özelliğine işaret edilmektedir. Birinci olarak Allah’ın riayet edilmesini emrettiği haklara riayet etmek. İkinci olarak, Yüce Allah’ın buyruklarına karşı gelmekten sakınmak. Üç: Kıyamet gününde vereceği hesabın kötü olmasından korkmak. Bu ayet aslında Kur’an’ın getirdiği dünya görüşünü âdeta bizlere özetlemektedir. İnsanlığın saadeti de bu ayette belirtilen değerler toplumunun bir bütünlük içinde yaşanmasına bağlıdır. Bu, geçmişte de böyleydi, bugün de böyledir. Aksi takdirde insanlık ve toplumun sonucu hayırlı olmayacaktır.

Ancak, zamanımızda bu değerler arasındaki bağlar çözül-
mektedir. Temel değer olan Allah Teâlâ ile olan bağlar aşındıkça, diğer bağlar da arkadan sökün etmektedir, yani akraba, komşu-
lar arası, millet arası, ümmet arası bağlar gittikçe çözülmekte ve yozlaşmaktadır. Bugün yaşanan bundan başkası değildir. Aslında birliktelik ağının bozulduğu, bağların çözüldüğü ve bağımlılıkla-
rın arttığı bir çağ olarak isimlendirebiliriz. Yaşanan durumu şöyle de ifade etmemiz mümkündür: Çağdaş dünya bir anlam ve ahlaki değerler krizi yaşamaktadır. Bu aslında Batı dünya görüşünün getirdiği bir sonuçtur. Çünkü moderniteyle Allah, insan ve eşya arasındaki bağ kopmuştur; Allah, insan, eşya, mal mülk, maddi

varlıklar, bunlar arasındaki bağlar kopmuştur. İnsan ezeli ve ebedi varlık olan Allah Teâlâ’dan kopmuştur ve ölüm sonrası hesap unutulmuştur. Genelde eğilim bu doğrultuda.

Aslında bu bir anlamda insanın kendi bencilliğinde boğulması anlamına da gelmektedir. Merhamet ve fedakârlıktan gittikçe uzaklaşması sonucunu, insanın bu değerlerden uzaklaşması sonucunu doğurmaktadır. Şöyle ifade edelim: Bu durum, bütün şerlere, nefsin azgın saptırmalarına kapı aralanmasına sebep olmaktadır. Yine bu bütün erdemlerden ve insani değerlerden uzaklaşma sonucunu doğurmuştur, doğurmaktadır.

İnsanı birbirine bağlayan bu bağlardan birisi de işte bu sempozyumun konusu olan vefa erdemidir.

Peki, bu gidişattan çözüm nasıl gerçekleşecektir, çözüme nasıl erişeceğiz? Yukarıda bahsettiğim bir bütünlük içerisinde Allah, insan, eşya ilişkisine dönmek ve bunu bir hayat pratiği hâline getirmekle çözüm mümkün olacaktır.

Ben konuşmamı fazla uzatmayacağım, değerli hocalarımız, yurt içinden yurt dışından gelen akademisyenler var, sözü onlara bırakacağım. Onlar detaylı bir şekilde, “Kur’an Çerçevesinde Vefa Kavramı”nı işleyecekler, Kur’an ve tefsirler çerçevesinde.

Tabii, 4 tebliğcimiz var, bunların her biri 20’şer dakika konuşma hakkına sahiptir, toplam bir buçuk saat, 11.30’da sona erecektir. Dolayısıyla, 20’şer dakika konuşma imkânımız var. Katılımcılarımız, hocalarımız buna riayet ederlerse memnun oluruz, biz de zor durumda kalmayız.

Bu arada programa iştirak eden hocalarımız ekranlarını açık bulundursunlar, mikrofonlarını konuşmuyorsa kapatsınlar. Bu hatırlatmayı da yapmış olalım.

Şimdi, ilk tebliğci hocamız Sudan’dan gelmiş. Ehlen ve sehlen üstaz. Konuşmasının başlığı, tebliğin başlığı مبدأ الوفاء ومعناه في إظهار القرآن الكريم, Türkçe ifade edece olursak “Kur’an-ı Kerim Çerçevesinde Vefa ve Manası, İlkesi”.

Dr. Usame Cuma El-Aşkar, Üstaz buyurun, sizi dinliyoruz.

مبدأ الوفاء ومعناه في إطار القرآن الكريم

دكتور أسامة جمعة الأشقر
مركز الراصد للدراسات، السودان

أودع الله فينا نظاماً داخلياً يضبط سلوكنا ويحدد مساراتنا ومنهجية التعامل مع محيطنا عبر ضمير حيٍّ وواعٍ وقوة فطرية مسنودة ببوحى وعقل، وجعل لنا دليلاً لاستعماله وفهمه، وحثنا على الالتزام بضوابطه وإشاراته مرة بالأمر بذلك «أوفوا» ومرة بالنهي عن التطفيف والخيانة ونكث العهود وكل صور عدم الوفاء، ومرة بالإخبار عن قيم الوفاء ومحالها.

وقد شرفتنا وزارة الشؤون الدينية في الجمهورية التركية لتكون في حضرة سيدنا رسول الله صلى الله عليه وآله وصحبه وسلّم، وطلبت مني الحديث في مناسبة ميلاد النور العظيم عن مبدأ الوفاء ومعناه في إطار القرآن الكريم؛ وهذا مبحث محبب إلى قلوبنا لأنه يجمع بين التخصص اللغوي والبلاغى والتأويلي والتشريعي، كما أنه يختص بكتاب الله وألفاظه الموضوعية على نور وهدى.

لم تأت كلمة وفاء المصدرية في القرآن في أى موضع، وهذا أمر ليس مستغرباً فإن الصيغة المعتمدة على مادة وفي في القرآن وردت في ستة وستين موضعاً، وجاءت على هيئة اثنين وأربعين كلمة كلها فعلية إلا في موضعين؛

وهذا تفصيل مواضع الورد كما أحصاها الدكتور محمد زكى خضر فى معجم كلمات القرآن الكريم:

أَوْفَى (٣ مرات) أَوْفُوا (٣ مرات) أَوْفِ (١) أَوْفَى (١) الْأَوْفَى (١) تَتَوَفَّاهُمْ (١) تَوَفَّاهُمْ (١) تَوَفَّاهُ (١) تَوَفَّاهُمْ (١) تَوَفَّنِي (١) تَوَفَّيْنِي (١) تَوَفُّونَ (١) تَوَفَّى (١) فَأَوْفُوا (١) فَأَوْفِ (١) فَوَفَّاهُ (١) فَيُوفِّيهِمْ (١) لَمَوْفُوهُمْ (١) لَيُوفَيْنَهُمْ (١) لَيُوفِّيهِمْ (١) مُتَوَفِّيكَ (١) نَتَوَفَّيْكَ (١) نُوَفِّ (١) وَأَوْفُوا (١) وَالْمُوفُونَ (١) وَتَوَفَّنَا (١) وَتَوَفَّى (١) وَفَى (١) وَلَيُوفِّيهِمْ (١) وَلَيُوفُوا (١) وَوَفَّيْتَ (١) يَتَوَفَّاكُمْ (١) يَتَوَفَّاهُنَّ (١) يَتَوَفَّوْنَهُمْ (١) يَتَوَفَّى (١) يَسْتَوْفُونَ (١) يَتَوَفَّوْنَ (١) يَتَوَفَّى (١) يُوفُونَ (١) يُوفِّ (١) يُوفِّ (١) يُوفَّى (١) يُوفِّيهِمْ (١)

وظاهر من هذا العرض أن الكلمة الاسمية هى «الموفون» وهى جمع مذكر سالم، و«موفوهم» وهى أيضاً جمع مذكر سالم، الأولى من الثلاثى وفى، والثانية من الثلاثى المزيد «أوفى» .

ونلاحظ أن الصيغة الفعلية أتت على صيغة الماضى والمضارع والأمر، وأنها أتت فى قاعدة تركيبها من الاستخدامات الثلاثة: وفى وأوفى ووفى.

حياة الدلالة فى كلمة «الوفاء» وأبعادها النفسية:

بدأت البحوث المتخصصة فى الدراسات اللغوية المعاصرة تهتم بتاريخ الألفاظ والتراكيب والأساليب، ودراسة حياة الألفاظ وما دخل عليها أو خرج منها من دلالات وإيحاءات عبر العصور؛ وتبقى القاعدة الأساسية لدى هذه الدراسات فى تقرير واقع الألفاظ التى حظيت بحضور خالد لها بذكرها فى كتاب الله العظيم القرآن، وأعطينا أيضاً مقياساً معيارياً زمانياً يمكن البناء عليه والاستناد على مخرجاته.

واكتشاف المعاني الوضعية والمعاني العرفية التي تضمنتها الدلالة القرآنية للألفاظ عمل كبير يحتاج إلى معرفة واسعة ومشاورة جماعية ومراجعات متكررة للوقوف على مستوى مقبول من التنظير للكلمة وفتح الدراسات التاريخية حولها في حقبة ما قبل نزول النص القرآني وما بعده. وفي البدء سنفتتح البحث في قراءة المعاني التي تداولتها المعاجم العربية التي اعتمدت على نصوص شعرية ونثرية جمعها المدونون الأوائل للغة في عصور الاحتجاج للغوى من البوادي والحواسر الفصيحة ، ثم نقارنها بالمعاني الواردة في القرآن الكريم لمشتقات «وفي»، ونرى إن كان ثمة توافق أو تمايز بين هذه الدلالات القرآنية والمعجمية، ثم نبحث عن أعماق دلالات هذا اللفظ القرآني والجوانب النفسية والإيحاءات المتعلقة به دون تكلف في الاستنتاج والتحليل.

إذا تأملنا هذه الكلمة الوفاء وأردنا بيان معناها وأصل وضعها للغوى ثم المجازات التي استخدمها العرب قديما في تطوير معناها ومنحها امتدادات جديدة قريبة الصلة بأصلها اللغوي فعلينا ابتداء أن نرد الكلمة إلى مادتها الأولية وحروفها الأصلية، ونرى أنها مشتقة من المادة «وفي»، ويظهر لنا بوضوح أن هذه المادة الثلاثية المحاطة بحرفين من حروف العلة: الواو والألف المنقلبة عن ياء يتوسطه حرف صحيح مُظْهَر يَعِدُّ من الحروف الشفوية التي تشترك الأسنان الأمامية العليا في إخراجها بالتعامل مع الشفة السفلى ودفق الهواء فيها، مما جعل الفاء حرفاً مهموساً يجرى مع النفس حتى ينقطع، وهذه التركيبة الهوائية الشفوية تمنح هذه المادة روحاً داخلية ناعمة هادئة لطيفة، تنعكس ظلالها على المعاني التي استقرت لها في الوضع والاستخدام اللغوي.

وإذا تأملنا المعاني الممكنة لهذه الكلمة فإننا سنجدها تدور حول المعاني التالية التي تتضام مع بعضها وتتعاقد في اشجام لتعطى معنى مركباً من عدة معانٍ يتدرج فيها كل معنى في مستوى الحضور والقوة والدلالة بحسب السياق وبحسب اللواحق التي تنضاف إلى الكلمة في هذا السياق، وقد درستُ معظم استخدامات هذه المادة في كلام العرب وطالعتُ ما يقوله أصحاب المعاجم والشروح من أئمة اللغة وشُراح البيان فوجدت أن هذه المعاني المتضمنة في كلمة «وفي» يمكن جمعها في هذه الدلالات:

١. معنى التمام والكمال والاستيفاء والأداء والنهاية المقدرة

٢. معنى الكثرة

٣. معنى الحضور والوصول

٤. معنى الإشراف والظهور والارتفاع

فيقال في معنى التمام والكمال والاستيفاء وفاء حقه وأوفاه أى أعطاه كاملاً، وكذلك استوفى حقه وتوفاه بمعنى متقارب، وتوافى الناس أى تتاموا، ويقولون: درهمٌ وافيٌ وكيلٌ وافيٌ أى تامٌ لا نقص فيه، ومن المجاز قولهم في المنية الوفاة، وتوفاه الله أى قبض روحه لأنه استكمل حياته الدنيا وأتمها، وهذا يعنى نهايتها؛ ويقال: وفي بعهد وأمانته إذا أداها، وذلك أن الأداء لا يكون إلا بتمام التسليم وإعطاء صاحب الحق حقه كاملاً في ميقاته، وفي قوله تعالى (فَأَتِمُّوا إِلَيْهِمْ عَهْدَهُمْ إِلَى مُدَّتِهِمْ) التوبة: إشارة إلى هذا المعنى فقد تضمنت كلمة أتمّ دلالة كلمة أذى بدليل التعدية بـ«إلى» المستخدمة مع لفظ الأداء للدلالة على الأداء الكامل التام دون نقص؛ وربما كانت الزيادة من معاني التمام لأن الأمر لا يكون زائداً إلا إذا تمّ، ومنه قولهم: أوفى على الخمسين أى بلغها وزاد عليها؛ وكذلك الوفاء بمعنى الطول عند قولهم: مات فلانٌ وأنت بوفاء، أى بطول عمر وتمامه.

وفي معنى الحضور والوصول يقال وافي فلانٌ أى أتى؛ والمُوافاةُ: أن تُوافي إنساناً في الميعاد.

وفي معنى الظهور والارتفاع قولهم: أوفى فلانٌ على شَرَفٍ من الأرض أى أَشْرَفَ فَوْقَهَا.

وأرى أن مدلول التكثير يقع مع الفعل وُفِيَ أكثر من غيره فهذه الصيغة في الثلاثي كثيراً ما تفيد هذا المعنى مثل جَوَلَ وطَوَّفَ وغَلَّقَ وهي فعل لازم لا يتعدى إلى مفعوله إلا بحرف جرٍّ، ومع كل حرف جر يأخذ المعنى بُعداً جديداً يضيف دلالات أخرى إلى الدلالة الأصلية، ويمنح الكلمة قوة كلمتين أو أكثر بهذا التضمن، فقولهم: «وفي به» غير «وفي له» وغير «أوفى عليه» وغير «استوفى منه»...

وهنا أمر مهم يتعلق بهذا التعدى، فنحن نعلم أن إضافة الألف على الفعل أول الكلمة أو تضعيف وسطها يمنحها دلالة مغايرة أو قوة مؤشرة في علاقاتها بالكلمات التي تليها، لكننا نجد هنا أن مادة «وفي» تتمدد باللواحق وتزيد معانيها دون أن تُحدث تأثيراً في المعمول بها، ويبدو أن ذلك للطافتها وقوة تمكُّن المعنى فيها فلذلك نجد أن: أَوْفَى، وَوَفَى، وَوَفَّى: لُغِي ثَلَاثٌ فِي مَعْنَى وَاحِدٍ، وإن كان بعضهم يحاول التفريق فابن قُتَيْبَةَ يجعل وفي وأوفى للمهود، وأما الكيل فلا يقال فيه إلا أوفيت، وأما أبو الهيثم فيتكلف في إسناد الفواعل إليها، فيقول: وَفَى الشَّيْءُ تَمَّ وَوَفَّى الْكَيْلَ وَأَوْفَيْتُهُ: أَتَمَمْتُهُ، وَوَفَّى رِيْشُ الطَّائِرِ: بَلَغَ التَّمَامَ، وَدَرَهْمٌ وَافٍ: أَيْ تَامٌ كَامِلٌ.

وكلام ابن قتيبة وأبي الهيثم مبني على استقراء ناقص، فهذه المكونات الثلاثة تتناوب فيما بينها ولكنه التناوب الذي يضيف أبعاداً جديدة بمعان قريبة تضيفها هذه اللواحق الزائدة سواء كانت همزة أو تضعيفاً أو

غيرها؛ ولذلك تجد أن الوفاء في كلام العرب يعني الذي يأخذ الحق ويعطيه.

وكل هذه المعاني متداخلة ومحتملة الدلالة في استخدامات القرآن مع تغليب معنى على معنى، تغليب مشاركة لا تغليب إزالة واستثناء وإقصاء؛ وبهذا يظهر أن الوفاء قيمة كبيرة حاضرة بقوة في كتاب الله، وأنه موضع حث وترغيب وأجر، وأن خلافه قبيح معيب لا ينبغي فعله ولا الدنو منه، فلذلك يستغل مقام الخيانة والكذب والنفاق ونكث العهود وخلف الوعود ... وهذا يعني أن الوفاء يتطلع إلى الكمال والمحافظة على أعلى مستويات الأخلاق والسلوك في الذات وفي المعاملة ، ولذلك قالوا إن الوفاء هو مُلازِمَةٌ طَرِيقِ المُواساةِ ومُحَافَظَةِ عُهُودِ الخُلَطَاءِ؛ ولهذا استحق الوفاء مرتبة عالية عند الله (بلى مَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ وَاتَّقَى فَإِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ)

مواصفات مبدأ الوفاء القرآني:

مدلول الوفاء في القرآن ليس تبرعاً ولا ترفاً سلوكياً ثانوياً بل هو خلق قيمي يجمع بين القيم الذاتية والقيم الاجتماعية المتينة، وهو سلوك عمليٍّ موجّه بقوة داخلية دافعة، ويحتاج فيه المرء الموصوف بالوفاء إلى جملة من المواصفات الذاتية المقترنة بمواصفات اجتماعية ليتحقق فيه معنى الوفاء، والإنسان الوفي هو شخصية اجتماعية إيجابية تتسم بالتعاطف العملي مع الآخرين، وأعلى قيم الوفاء فيه أن يتفانى في أداء شيء ما، فالوفاء من أهم مصاديق الالتزام الذاتي تجاه الذات وتجاه الآخرين.

واللغوي القديم أبو بكر محمد بن القاسم الأنباري المتوفى سنة ٤٤٤ هـ يجعل المعنى الأخلاقي للوفاء في صدر معانيه عند الناس في الاستخدام قبل

تلك التي سقناها من قبل، مما يعني أن هذه الكلمة شائعة التداول كثيرة الاستخدام، يبحث الناس عنها كالكنز المنشود من كل طامع أو راغب، يقول الأنباري في كتابه الزاهر في معاني كلمات الناس: «الوفاء» معناه في اللغة: الخُلُق الشريف العالی الرفیع. من قولهم: قد وفي الشعر فهو وافي: إذا ازداد).

ولهذا فإن الإنسان الوفي صادق ومخلص، صادق في كلامه وفي مواعيده وفي عهوده ، وهي سمة قويّة فيه تظهر دون طلب، وتحظى بالمعرفة والشهرة، ويشهد لها الناس مما يدل على شدة إخلاصه لمبدئه والتزامه به وولائه لما يؤمن به؛ وهذا يعني أن هذا الشخص الإيجابي يسعى إليه الكمال بهذا الوفاء المفضي إلى الالتزام بالأداء لأسباب ذاتية داخلية وليس لأسباب خارجية مثل مراعاة القوانين أو الخوف من العقوبة أو مجاراة لثقافة البيئة الجامعة، وإنما قلنا إن الكمال يسعى إليه لأنه يسعى للوصول إلى التمام والوفاء بما عليه لأن نفسه تريد ذلك وتكمل نفسه تلقائياً به حتى دون أن يكون عنده تصوّر مسبق عن ظل الكمال الذي يبحث الفلاسفة عنه ويطلبونه؛ والصدق والإخلاص تجعل من الشخص الوفي متناقضاً مع سلوك الكاذبين والمنافقين والغادرين.

وهذه من أسمى مقامات الالتزام التي تتجاوز العلاقة مع الذات والمحيط القريب لتشمل الجميع حتى من خارج الدائرة الدينية ما دام هناك توافق وتعاقد يتطلبنا التزام الطرفين: يقول تعالى: (وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا) (الإسراء/ ٣٤). (وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذَا عَاهَدْتُمْ) (النحل/ ٩١). (وَالْمُؤْمِنُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا) (البقرة/ ١٧٧). (فَأْتِمُوا إِلَيْهِمْ عَهْدَهُمْ إِلَى مُدَّتِهِمْ) (التوبة/ ١١).

والوفاء ينم عن الحرية واستقلال الرأي لأنه ينتمى إلى كمالات النفس وتجردها والتزامها بالقيم والمبادئ التي يحتاج الجميع إلى تمثلها، ولذلك قالوا في المثل القديم «أنجز حُرماً وعداً».

وهذه الصفات المكنونة في ضمير المرء الوفي وسلوكه العملي تجعله ذا جاذبية خاصة فيرتفع ذكره ويشتهر أمره ويذيع خبره، ولهذا نجد أن الله سبحانه قد منح رسوله امتيازاً خالداً «ورفعنا لك ذكرك» كما منح هذا الذكر الخالد من قبل لأبي إبراهيم عليه السلام الذي دعا الله أن يرزقه ذلك الذكر الصادق «واجعل لى لسان صدق فى الآخرين»، فالوفاء من صفة الأنبياء: ﴿إِبْرَاهِيمَ الَّذِى وَفَّى﴾ النجم: ٢٣.

ومن أعمق الصفات لدى الشخص الوفى أنه يحب الآخرين ويقترّب منهم ويتواصل معهم ويحفظ لهم الود ليحقق معنى الوفاء الذاتى الذى تقوم عليه نفسه، وبالتالي فإنه يتناقض مع سلوك المنافقين، وعندما يحترم الوفى التزاماته وتعهدهاته فإنما يفعل ذلك انسجاماً مع نفسه وتناغمًا مع طبيعته، ويستحق بذلك المديح من الله والثناء، كما قال الله لنبيه محمد عن نبي الله إسماعيل: (وَإِذْ كُنَّا فِي الْكِتَابِ إِسْمَاعِيلَ إِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ وَكَانَ رَسُولًا نَبِيًّا) (مريم/٣٤) ونحن نعلم أن الوعود التزام من طرف واحد لطرف ثانٍ، بعكس العقود والعهود التي تتطلب التزاماً وإرادة من طرفين؛ فصدق الوعد نتيجة طبيعية في النفس الوفية.

وبما أنه وفى وفاء ذاتياً فإنه يحب من وهبه صفاته الإيجابية ويقينه الداخلى ويكون شديد الامتنان له والإيمان بفضلته والقناعة بمنحته، والرضا بحكمه وقضائه.

ولهذا يكون من المنطقي جداً أن الوفى يراعى حدود الله فيتبع أوامره ويجتنب نواهيه، ويستحق الوفى المؤدى للعهد أن يحمل صفة المتقى الذى

يحبّه الله: ﴿فَأَتِمُّوا إِلَيْهِمْ عَهْدَهُمْ إِلَىٰ مُدَّتِهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ﴾ التوبة: ﴿وَالْوَفَىٰ أَيْضًا مِنَ الْأَبْرَارِ، وَنَلْحِظْ ذَلِكَ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿إِنَّ الْأَبْرَارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ كَانَ مِزَاجُهَا كَافُورًا ۖ عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ يُفَجِّرُونَهَا تَفْجِيرًا ۖ يُوفُونَ بِالْإِذْرِ وَيَخَافُونَ يَوْمًا كَانَ شَرُّهُ مُسْتَطِيرًا﴾ الْإِنْسَان: ﴿فَذَكَرَ اللَّهُ تَعَالَى مِنْ صِفَات هَؤُلَاءِ الْأَبْرَارِ أَنَّهُمْ أَوْفِيَاءُ وَخَائِفُونَ، فَقَدْ وَفُوا بِمَا أَوْجَبَهُ عَلَيْهِمْ، وَخَافُوا الْيَوْمَ الَّذِي خَوْفُهُمْ اللَّهُ مِنْهُ، وَمَنْ أَوْفَىٰ بِمَا أَوْجَبَهُ عَلَىٰ نَفْسِهِ فَهُوَ فِي حِفَازَتِهِ وَوَفَايَتِهِ عَلَىٰ مَا أَوْجَبَهُ اللَّهُ أَوْلَىٰ، وَهَذَا شَاهِدٌ قَوِيٌّ عَلَىٰ عَمَقِ التَّزَامُهِمْ وَإِيمَانِهِمْ.

والوفى من أولى الألباب، لقوله تعالى: ﴿إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ ۚ الَّذِينَ يُوفُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَلَا يَنْقُضُونَ الْمِيثَاقَ﴾ الرعد: ﴿فَالَوْفَىٰ يَتَمَتَّعُ بِالْحِكْمَةِ وَالِدِرَايَةِ وَالْعَقَّةِ اللَّازِمَةِ لِإِدَارَةِ التَّعَامُلَاتِ مَعَ الْآخَرِينَ، وَيُدِيرُ التَّوَارِثَاتِ فِي الْمَوَاقِفِ الصَّعْبَةِ، وَيَحَافِظُ عَلَى التَّزَامَاتِ، وَلِهَذَا اسْتَحَقَّ أَنْ يَكُونَ ذَا لَبٍّ وَهُوَ يَرْعَىٰ أَكْثَرَ الْعُهُودِ الَّتِي أَمَرَ اللَّهُ بِوَفَائِهَا حَيْثُ أَسْنَدَهَا إِلَىٰ نَفْسِهِ «عَهْدَ اللَّهِ». والوفاء بالعهد من الصفات التي يدعو لها القرآن ويحث عليها، بل يجعلها من صفات الله تعالى التي يحب الله لعباده أن يتصفوا بها لأنهم يحتاجونها في تعاملاتهم وحياتهم وبناء مسيرة خلافتهم في الأرض... يقول الله سبحانه: ﴿وَمَنْ أَوْفَىٰ بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ﴾ (التوبة/٣٣). ﴿وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ﴾ (البقرة/٢٤١).

وبما أن رسول الله يتسم بثقافة الوفاء الذاتية والعملية وكل ما يتصل بها من التزامات فإنه في موضع القائد والزعيم يكون مفتاحاً للمعاملات المثالية بين الأمم والشعوب، وتكون تجاربه وسيرته وتعاليمه نموذجاً للحكم والإدارة والمعاملة والعلاقات الدولية وسياسات الأمن العالمي.

إن الوفاء ليس صفة أخلاقية ذاتية فحسب بل هي قاعدة حياة تستقر بها المجتمعات ولاسيما إذا كان الزعماء فيها يتصفون بصفات الوفاء، ويرمجون ذلك في سياسات مؤسساتهم الدائمة ويعملون على تعميمها، لأنه إذا انعدم الوفاء انعدمت الثقة وانهارت العلاقات نتيجة تفكك العقود والعهود، وسادت لغة القوة والقهر وانتشر الظلم، وانتهى السلام.

ولهذا تهدد الله سبحانه ناقضى العهود بالمساءلة، لأن العهد مسؤولية تتطلب الالتزام الوجوبى الجازم، يقول تعالى: (وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا) الإسراء: ٣٤؛ وجعل الله الوفاء بالعهد من العقل والحكمة والحنكة، ولاسيما إذا كان هذا العهد مرتبطاً بميثاق إلهي غليظ: (أَفَمَنْ يَعْلَمُ أَنَّمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ الْحَقُّ كَمَنْ هُوَ أَعْمَى إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ الَّذِينَ يُؤْفُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَلَا يَنْقُضُونَ الْمِيثَاقَ) الرعد: ٣٣-٣٤؛ ومن كانت هذه صفته فإن الله معه، وسيؤتاه الأجر العظيم: (إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ فَمَنْ نَكَثَ فَإِنَّمَا يَنْكُثُ عَلَى نَفْسِهِ وَمَنْ أَوْفَى بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهِ اللَّهُ فَمِنْ أَجْرٍ عَظِيمٍ) الفتح: ١٠٢.

ومن هذا يظهر لنا أن الوفاء من حقائق العبودية، حتى قال بعضهم: العبودية أربعة: الوفاء بالعهود والرضاء بالموعود والحفظ للحدود والصبر على المفقود، وهو التزام بإنجاز ما تعهد به الإنسان قبل تخلقه في يوم الميثاق (ألم أعهد إليكم...)، (وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى شَهِدْنَا)... وفي قوله تعالى: (وَلَقَدْ عَهِدْنَا إِلَى آدَمَ) إعلام بأنه لا يخرج من الجنة إلا إذا أكل من الشجرة، والعهد يقتضى الوفاء بالوعد ويقتضى الإنجاز.

OTURUM BAŞKANI

Çok teşekkür ediyorum misafir hocamıza.

Tabii vefa kelimesiyle ilgili genişçe lügat açıklamaları yapıldı. İştikak açısından ve sözlüklerde ifade ettiği anlam açısından nefsin olgunlaşmasının, olgunluğunun bir göstergesi olduğunu ifade etti. Yine, peygamberlerin ahlakı olduğunu söyledi. Nitekim “*Vezkur fil kitabi ismâile innehû kâne sadıkal va'di ve kâne resulen nebiyya.*” Burada sıdk kelimesi ile vefa kelimesini irtibatlandırdı. Keza, vefa konusunun Kur'an-ı Kerim'de takva ile de irtibatlı olduğunu görüyoruz.

Kendisine tekrar teşekkür ediyorum bu değerli tebliğleri, bilgileri, malumatları dolayısıyla. Tekrar hoş geldiniz, sefalar getirdiniz.

Dr. Hayri ERENAY, bize tebliğ olarak “Vefa Kavramının Kur'anî Dayanakları”nı ortaya koyacaktır.

Süreyi tekrar ifade edelim, 17 dakikayla sınırlandırılalım arkadaşlar. Zaman çok hızlı akıyor, fark edemiyoruz. Bundan sonraki hocalarımız 17 dakikayla konuşmalarını sınırlandırılırsa memnun oluruz.

Buyurun Hayri Bey.

VEFA KAVRAMININ KUR'ANÎ DAYANAKLARI

Dr. Hayri ERENAY

Erdemli Müftü, Mersin

Özet

İnsan, geçici olarak gönderildiği dünyada, Allah'ın rızasını kazanmak ve yitirilen kemal yurduna dönüş için hazırlık yapmakla mükelleftir. Bu hedefe bağlı kalabildiği sürece erdemli yürüyüşünü sürdürür. Bu zorlu ve çetin süreç, itikadi, ahlaki ve amelî prensipler bütünlüğü ile yönetilmelidir. Bu saç ayaklarından birinde yaşanacak aksaklık, sürecin başarı ile sonuçlandırılmasına engel olacaktır. Bu sebeple bu üç ana unsurun her birisi diğerini besleyerek güçlendirmelidir. İnsan, itikadi duruşunu bozmamak için ahlaki prensiplere yaslanmalıdır. Aynı şekilde ibadetlerle korumaya alınmamış iman ve ahlak kuralları da zafiyetle karşı karşıya kalacaktır.

İman, Yaratıcı'ya verilmiş söze bağlı kalmanın gereğidir. Elest bezminde “başka Rab tanımayacağına” dair insanın verdiği söze vefa göstermesi, onu keremli bir varlık kılacaktır. Kendisine sahip olduğu her şeyi veren Allah'a karşı nankörlük yapan insan, en büyük vefasızlığı ortaya koymaktadır. İnkâr, bunca nimetin vefasından kaçış ve Allah'a karşı işlenmiş büyük bir cürümdür. Yaratıcı'nın hatırını gütmeyen münkir bir ruh, nankörlüğünü kibirle dönüştürerek yalancı bir hayatın içinde kaybolmaktadır.

Bunun sonucunda Yaratıcı'yı tanımamanın verdiği kibirle, yaratılanlara da vefa göstermeyi terk etmektedir.

Vefasızlık, böylesi fertlerin oluşturduğu toplumlarda, hem yakın çevrelerine hem de geniş kitlelere karşı içtimai bir sorun hâlini almaktadır. Vefayı unutan fertler, aileler ve toplumlar ise iç huzuru yakalayamadan tarihin akışında kendilerine ayrılan süreleri ziyan etmektedirler.

Ezcümle inanç olarak Yüce Yaratıcı'ya iman etmeyen en büyük vefa görevi olan imanı terk eden fertler ve toplumlar, ekonomik ve teknolojik olarak ileri bir seviyeyi yakalamış olsalar da iç dünyalarında hep fakir ve geri kalmışlık iklimini yaşamaktadırlar. İnsan, kendisini var edene karşı göstermediği vefayı, varlığının vesilesi olanlara ve diğer varlıklara da göstermemektedir. Bazen de içinde yaşadığı çevreye karşı saldırganlaşıp büyük felaketlerin sebebi olabilmektedir.

İmanın beklenen meyvesidir vefa. Aynı zamanda ahlaki erdemlerin ilk sırada gelen bir değeridir. Mümin toplumlar oluşturan vefa ancak katıksız bir imanla beslenip gelişebilir. İlk dönemden günümüze vefayı besleyen tüm ahlaki erdemlerin temelinde iman harcı vardır. Sadece Yaratıcı'ya olan sevgisi ile yaratılmışlara vefa gösterme kadirşinaslığını ancak iman tesis edebilir. Kur'an, öngördüğü vefa toplumunun temelini, ruhların yaratılışı esnasında alınan "özel biata" dayandırır. Her bir fert, bu biattan dolayı Allah'a karşı sorumludur.

Bu söz veriş karşısında insanlar "sözlerinde duranlar ve sözlerinden dönenler" olarak iki sınıfa ayrılır. Ahdine vefa gösteren kullar sözlerini yerine getirenlerdir. Sözünden dönenler ise vefayı ilk ziyan edenler olarak imtihan sahnesinde yerlerini almış olmaktadır. Tebliğimizde ana başlıkları ile yukarıdaki hususlara değinilerek vefa toplumunun yeniden ve güçlü bir şekilde tesisinde bu hususların ehemmiyetine vurgu yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ahd, Vefa, Misak, Biat

THE QUR'ANIC BASIS OF THE CONCEPT OF LOYALTY

Absrtact

In the world to which he was sent temporarily, man is obliged to make preparations for the return to his lost home of perfection. As long as he can stick to this goal, he continues his virtuous walk. This difficult and arduous process must be managed with the integrity of the creed, moral and practical principles. A malfunction in one of these trivet will prevent the process from concluding with honor. For this reason, each of these three main elements must nourish and strengthen the other. People should lean on moral principles in order not to spoil their creed. Likewise, faith and moral rules that are not protected by worship will also face weakness.

Faith consists of keeping the promise given to the creator. In the Bezm-i elest, a person's loyalty to his promise that he will not "know no other lord" will make him a benevolent being. A person who is ungrateful to Allah, who has given him everything he has, reveals the greatest disloyalty. Denial is an escape from the loyalty of so many blessings and a great crime committed against Allah. An ungrateful soul, who does not remember the Creator, transforms its ingratitude into arrogance and gets lost in a false life.

As a result of this, with the arrogance of not knowing the Creator, he abandons showing loyalty to the created.

Disloyalty becomes a social order against both their close circles and large masses in societies formed by such individuals. Hearts, families and societies where loyalty is forgotten are wasting the time allotted to them in the course of history before they can achieve inner peace.

Even though individuals and societies who abandoned their duty of fidelity by not believing in the divine power, they have always reached an advanced level economically and technologically, they always live in a climate of poverty and underdevelopment in their inner world. Man does not show the loyalty he does not show towards the one who created him, to those who are the means of his existence and to other beings. He becomes aggressive towards the environment in which he lives and causes great disasters.

Loyalty is the expected fruit of faith. It is also a value that comes first in moral virtues. Loyalty, which forms believing societies, can only be nourished and developed by pure faith. The basis of all moral virtues that nourish fidelity from the first period to the present is faith. Only faith can establish the appreciation of loyalty to the created with love for the Creator. The Qur'an bases the foundation of the society of fidelity it envisages, "special covenant" taken during the creation of souls. Every soul is responsible to Allah for this promise. In the face of the covenant, people are divided into two classes as those who keep their word and those who break their promises. Those who show loyalty to their vows and those who keep their promises. Those who break their promises take their places on the test stage as the first to lose fidelity.

Keywords: Promise, Loyalty, Covenant, Allegiance

الأسس القرآنية لمفهوم الوفاء

إِخْتِصَار

يجب على من أرسل إلى الدنيا مؤقتاً أن يقوم بالاستعداد للعودة إلى دار الكمال المفقود. وما دام يكون قادراً على التمسك بهذا الهدف، فإنه يواصل مسيرته الفاضلة، وعليه أن يدير هذه المسيرة الصعبة بمبادئ أساسية من الاعتقادية والعملية والأخلاقية معاً، وإلا فإن العطل في إحدى هذه العناصر الثلاثة الرئيسة سيؤدي إلى منع تلك المسيرة من الانتهاء بالشرف والفخر؛ ولهذا السبب يجب تعزيز كل عنصر من هذه العناصر الثلاثة الرئيسة عن طريق تغذية الآخر وإمداده، ومن هنا يجب أن يعتمد الإنسان على المبادئ الأخلاقية حتى لا تفسد عقيدته السليمة، والإيمان والقواعد الأخلاقية التي لا تحميها العبادات ستكون عاقبته الضعف.

والإيمان هو الوفاء بالميثاق الذي واثقه الإنسان تجاه الخالق، فإن الوفاء لميثاقه الذي أخذ منه في عالم الأرواح هو عدم اتخاذ الأرباب من دون الله تعالى - الذي سيجعله كائناً ذا شرف وكرامة، فمن لا يشكر الله الذي أعطى له كل ما لديه، فهو ناكر للمعروف وغير موفٍ لما وكل إليه.

الإنكار هو هروب من عدم الوفاء بالكثير من هذه النعم، وجريمة نكراء بحق الله تعالى، والنفس الشريرة الناكرة للمعروف التي لا تهتم

بخالقها تحوّل جحودها إلى التكبر وتجعلها في حياة كاذبة و باطلة، ونتيجة لغرور عدم معرفة الخالق يتخلى عن إظهار الوفاء للمخلوق. في المجتمعات التي شكلها هؤلاء الأفراد يصبح عدم الوفاء نظاماً اجتماعياً ضد كل من يبتئهم القربة والجماهير الكبيرة، وحيثما نسى الوفاء - سواء أكان في القلوب أم في العائلات والمجتمعات - فإن الوقت المخصص لها على مدار الأزمنة سيضيع قبل أن تتمكن من تحقيق السكينة الداخلية.

وبالاختصار فإن الأفراد والمجتمعات الذين لا يؤمنون بالقوة الإلهية، ويتخلون عن واجب الوفاء بميثاقهم، رغم أنهم وصلوا إلى مستوى متقدم اقتصادياً وتقنياً، فأنتهم دائماً يعيشون في فكرة الفقر والتخلف في عالمهم الداخلي.

الإنسان إذا لم يستطع أن يظهر وفاء بميثاقه تجاه خالقه فإنه لا يستطيع أن يظهر وفاء بالوسطاء الذين يسهمون في وجوده، ولا الكائنات الأخرى، ويصبح أشدّ عدوانية تجاه البيئة التي يعيش فيها ويصبح سببا للكوارث الكبرى.

الوفاء ثمرة الإيمان المتوقعة وفي الوقت نفسه قيمة أساسية للفضائل الأخلاقية، وهداية للمجتمعات المؤمنة، فإنه لا يمكن أن يتغذى وينمو إلا بالإيمان النقي، وقاعدة الإيمان هي أساس كل الفضائل الأخلاقية التي تغذى الوفاء من الفترة الأولى حتى وقتنا الحاضر. الإيمان وحده هو الذي يستطيع أن يؤسس تلك القيمة بإظهار الوفاء للمخلوق من محبة الخالق، والقرآن يصور مجتمع الوفاء على "الميثاق الخاص" الذي اتخذ أثناء خلق الأرواح، وتلك الأرواح

كلها لها مسؤولية تجاه الله سبحانه وتعالى ..
 وفي هذا الموضوع ينقسم الناس الى قسمين: الذين أوفوا بعهدهم،
 والذين لم يوفوا به، فالذين هم مخلصون لعهدهم أولئك هم يوفون
 بميثاقهم، أما الذين يخالفون ميثاقهم، فأولئك هم من أخذوا مكانهم
 في ساحة الامتحان كأول من يضيع الوفاء.
 في ورقتنا العلمية سنتطرق إلى العناوين الرئيسية والنقاط
 الهامة المذكورة أعلاه وسيتم التأكيد على الأسس القرآنية
 لإعادة بناء مجتمع الوفاء وأهميتها .

الكلمات المفتاحية: العهد، الوفاء، الميثاق، البيعة

Vefa Kavramının Kur'anî Dayanakları

Giriş

Neredeyse tüm Müslüman toplumların aşına olduğu vefa, Arapçadan dilimize girmiş ahlaki bir kavramdır. Türkçede asli telaffuzu ile kullanılan vefa, sıfatlandırıldığı kişilere olumlu ve övgü ifade eden bir mana katmaktadır. Vefalı insan, toplumda her zaman takdir edilen, beğenilen, gıpta edilen ve aranan insandır. Zıt manası olan vefasızlık ise kimsenin kendisinde bulunmasını istemediği, uzak olmak istediği olumsuz bir nitelemeyi ifade etmektedir.

Konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamak üzere, vefa kavramını kısaca tarif etmekte fayda bulunmaktadır. Vefa, bir şeyin tamamen ermesi, tam yapılması, noksansız ve kâmil manada gereğinin yerine getirilmesidir. Ayrıca sözü yerine getirip, verilen sözün korunmasında tüm şartları ikmal etmek manasını da içermektedir.¹ Zıddı, bir şeyi ihlal etmek, sözünü tutmamak manasına gelen “ğadır”dır.²

Başka bir tarife göre vefa, ana-babaya itaat, akraba ve dostlara hürmet ve yardım, vatani sevmek demektir. Tüm bu manevi duyguların hepsi vefa duygusunun eseridir. Vefasızlar, gerçek ve ciddi dost bulamazlar. Sıkıntılı zamanlarında kimseden yardım göremezler. Şurası da enteresandır ki bazıları kendileri sıkıldıkları zaman vefakârlardan vefa umarlar, yardım beklerler de kendi

1 Rağıp el-İsfehani, Müfredatü elfazi'l-kur'an, s.878, Mektebetü'l-İntişarati'd-Diniyye, 3. Baskı, Diyarbakır 1423/2002

2 el-İsfehani, Müfredat, s.606.

vefasızlıklarını terk etmezler. Vefa yüksek bir duygu ve yüce bir haslettir. Abbasi vezirlerinden Yahya el-Bermekî vermiş olduğu sözünü teyit etmek isteyince: “Ahde vefayı, görünen şeylerin en yükseği kılan Allah’a yemin ederim.” diyerek sözüne başladılar.¹ Vefa, verilen sözü tutmak, sözün gereğini terk etmeksizin hakkını yerine getirmek, sözün sonucunu tamama erdirmektir.²

Çalışmanın ana konusu olan vefa kavramının daha iyi anlaşılması için ahit, vaat, misak ve bezm-i eleste sözcüklerine de kısaca değinmek gerekmektedir.

Ahit, bir şeyi koruma altına alarak, bir hâlden başka bir hâle dönüşüm safahatında gözetim altında tutmaktır. Allah’ın aklımıza kimse hissetmeden getirdikleri, bazen de kitapları ve peygamberlerinin sünnetleri ile emrettikleri, kimi zamanda emredilmediği hâlde bizim kendi üzerimize iltizam ettiklerimizdir.³ Ahd, masdar olarak, “bir şeyin yerine getirilmesini emretmek, talimat vermek; söz vermek” manalarına geldiği gibi, isim olarak, “emir, talimat, taahhüt, antlaşma, yükümlülük, itimat veren söz” anlamalarına da gelir. Ahidde hem yemin hem de kesin söz verme anlamı vardır. Yemin ahdin dinî ve kutsî yönünü, söz verme de ahlaki yönünü teşkil eder. İttifak hükümlerini (Tanrı ile İsrailoğulları arasında yapılan ahdin hükümleri) ihtiva ettiği için, Yahudi ve Hristiyan kutsal kitaplarına Ahd-i Atîk ve Ahd-i Cedîd denilmiş, İslam devletinin hâkimiyeti altında yaşamak üzere kendileriyle anlaşma yapılan gayrimüslimler için ehlü’z-zimme yerine ehlü’l-ahd tabiri kullanılmıştır.⁴

Vaat, hayır veya şerde sözleşmek, yararlı veya zararlı bir konuda söz vermek, cezalandırmak, sözleşmek ve ceza ile inzar

1 Ahmet Rifat, Tasvîr-i Ahlak, İst., ts., s. 366.

2 el-İsfehâni, Müfredat, s.606.

3 el-İsfehâni, Müfredat, s.592.

4 Abdurrahman Küçük, *Ahid md.*, DİA İstanbul 1988, C.1, s.532.

etmek manalarına gelmektedir.¹ Sözlükte “ileride gerçekleştirecek bir şeye dair söz vermek” anlamındaki va‘d ve vaîd mas-tar olarak isim şeklinde de kullanılır. Gerçekleştirilecek şeyin, niteliği belirtilmeden kullanıldığında ise va‘d “iyilik”, vaîd ise “kötülük ve ceza” manasına gelir. Va‘d kavramı Kur’an’da 100’ü aşkın ayette geçmekte, bunlardan fiil kalıplarında bulunanlarla elliye yakın yerde va‘d kelimesi bazen “müjde” bazen “azap” manasını ifade etmekte iken altı ayette vaîd “azap” anlamında kullanılmaktadır.²

Misak, kendisine güvenilen, dayanak olarak seçilerek itimat edilen kesin söz, kendisine yaslanıldığında güçlendiren şey demektir.³ Sözlükte “güvenmek, itimat etmek” manasındaki “sika” (vüsûk) veya “sağlam ve muhkem olmak” anlamına gelen “vesâ-ka” kökünden türemiş bir isim olan misak, kuvvetli ahit ve antlaşma demektir. Dinî metinlerde “Allah ile peygamberler ve kullar arasında gerçekleşen antlaşma” anlamında kullanılmaktadır.⁴

Bezm-i elest, Farsçada “sohbet meclisi” anlamına gelen bezm kelimesiyle Arapçada “ben değil miyim” manasında çekimli bir fiil olan “elestü”den oluşan bu terkip, “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” hitabının yapıldığı ve ruhların da “evet” diye cevap verdikleri meclis anlamını ifade eder. Allah’la insanlar arasında vuku bulan bu sözleşmeye “misak”, “kālû belâ”, “ahit”, “belâ ahdi”, “rûz-i elest”, “bezm-i ezel” ve “bezm-i elest” gibi çeşitli adlar verilmiştir. Bunlardan en yaygın kullanıma sahip olanı “bezm-i elest” terkidir.⁵

Bu tabirdeki “elest” kelimesi A‘râf suresinin 172. ayetinden alınmıştır. Allah’ın Âdemoğullarından yani onların sırtlarından (

1 el-İsfehâni, Müfredat, s.875.

2 Sönmez Kutlu, *Va‘d ve Vaid md.*, DİA, İstanbul 2012,C. 42, s.414.

3 el-İsfehâni, Müfredat, s.852.

4 Salime Leyla Gürkan, *Misak md.*, DİA, İstanbul 2005,C.30, s.172.

5 Yusuf Şevki Yavuz, *Bezm-i Elest md.*, DİA, İstanbul 1992, C.6,s.106.

sulplerinden) zürriyetlerini çıkardığı, kendilerini nefislerine şahit tutarak onlara: “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” diye hitap ettiğinde onların da “evet” dedikleri belirtilmiştir.¹ Kur’an-ı Kerim’in diğer bazı ayetlerinde de aynı konuya dair açık veya dolaylı ifadeler bulmak mümkündür.²

Aynı şekilde bazı Kur’an ayetlerinde, Cenab-ı Hakk’ın Hz. Âdem’den, ben-i ademden ve çeşitli peygamberlerin ümmetlerinden sıratı müstakimden sapmayacaklarına dair söz aldığı ve onlarla bir nevi vefa antlaşması akdettiği ifade edilir.³

Konu ile ilgili olarak hadis olarak nakledilen bazı rivayetler de mevcuttur. Bu rivayetlere göre Allah, Âdem’i yarattığı zaman, kıyamete kadar gelecek olan tüm insanları onun sırtından (sağ ve sol tarafından) veya sulbünden zerreler hâlinde çıkararak onlardan söz almıştır.⁴

Übey b. Kâ’b’dan nakledilen rivayete göre, Allah bu zerrelelere ruh ve şekil verip onları konuşturmuş, sonra da kendilerini nefislerine karşı şahit tutarak: “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” hitabında bulunmuştur. Kıyamet gününde, ahde vefa sözünden habersiz olduklarını ileri sürmemeleri için bütün kâinatı ve Âdem’i şahit tutarak başka tavsiyelerde bulunmuştur. Ben-i ademde bütün bunları kabul etmiş, sözlerine bağlı kalacaklarına dair söz vermişlerdir.⁵

1 A’râf, 7/ 172.

2 Rûm, 30/30; En’âm 6/161; Yûsuf 12/40.

3 Muhammed Fuad Abdûlbâkî, *el-Mu‘cemü’l-müfrehres li elfazi’l-kur‘ani’l-kerim*, Çağrı yay., İstanbul 1984/1404, s.492(ahd md.), s.741(mîşâk md.).

4 İmam Mâlik, *Muvatta* (nşr. Takıyyüddin en-Nedvî), Dimaşk-Beyrut 1412/1991, I-III, “Kader”, 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I-VI, Kahire 1313, C.I, s.272.

5 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. V, s.135.

İster Allah’a ister insanlara karşı verilmiş olsun, her vaat ve ahit, yükümlülük için ehliyet şartlarını taşıyan bir insanı borçlu ve sorumlu kılar. İslam ahlakında bu sorumluluğun yerine getirilmesine ahde vefa veya ahde riayet denir ki her iki tabir de Kur’an’dan alınmıştır.¹ “Sözünde durmak, verdiği sözlere bağlı kalmak, özü ve sözü doğru olmak” gibi anlamları içine alan ahde vefa veya kısaca vefa, İslam ahlakının en önemli prensiplerinden biridir. Ahlakçılara göre ahde vefayı yüksek bir fazilet hâline getiren husus, kişinin taahhütünün aksini her an yapma imkânına sahip olduğunu bilmesine rağmen, kendisini verdiği söze bağlı hareket etmek zorunda hissetmesidir.²

Vefa toplumunun günümüzden yeniden tesisi için bu kavram, hayatın tüm alanlarına hâkim kılınmalıdır. Bunun içinde öncelikle bu kavramın günümüz insanlarının gündemine yeniden ve güçlü bir şekilde girmesi gerekmektedir. Bu ve benzeri çalışmalar bu hedefin gerçekleştirilmesi için büyük önem arz etmektedir. Vefayı besleyen en önemli husus, Yaratıcı’ya verilen ilk söze gösterilecek sadakattir. İnsan yaratılışının hemen akabinde elest hitabı ile ilk sınavını vermiş, kendisinden misaka sadık kalması istenmiştir. Rab olarak sadece Allah’ı tanıyacağına dair verdiği söze vefa gösterebildiği kadar kulluk vazifesini yerine getirmiş sayılmaktadır. Vefa toplumunu yeniden tesisi etmenin yolu, misaka bağlı kalma anlayışına hayata hâkim kılmaktan geçmektedir. Bu çalışmada zikredilen hedefi gerçekleştirme adına bir adım olarak hazırlanmıştır.

Vefa kavramına dair daha önce çalışmalar yapılmışsa da vefa toplumunu oluşturmada izlenecek usul üzerinde yeterince durulmadığı görülmektedir. Bu çalışmalarda konunun detayına

1 el-Bakara 2/177; el-Mü’minûn 23/8.

2 Metin Yurdağür, *Ahid ve Va’d md.*, DİA, İstanbul 1988, C. 1, s. 534-535 .

inilmemiş, sadece ana başlıkları ile örneklerle yer verilmiştir.¹ Mesnevi’de Mevlana, vefayı daha çok bağlılık ve koruma temelli işlemiş, sahibine vefası ile bilinen köpeklerden örneklemelerle anlatmıştır.² Ansiklopedik çalışmalarda ise genellikle “Ahit” başlığına atıf³ yapılmış konu ahit başlığı altında çalışılmıştır.

Çalışmada öncelikle, vefa kavramının ayetlerde elest bezmi merkezli olarak tespiti yapılmış, akabinde konunun sahih hadislerde işlenişine örnekler verilmiştir. Yine nüzul döneminde vefa toplumunun temellerini sağlamlaştıran nebevi uygulamalarından bazı örneklerle dikkat çekilmiştir. Son olarak da günümüz dünyasında vefa toplumunu tesisi için yol haritası olabilecek teklif ve önerilerle çalışma sonlandırılmıştır.

-
- 1 Durak pusmaz, *Yüksek bir duygu ve yüce bir haslet: Vefa*, Diyanet Dergisi, Nisan 2012, 256 sayı, s.34.
 - 2 Mevlana, *Mesnevi*, Terceme: Tahirü'l- Mevlevi /Şefik Can, Mesnevi Tercümesi, İstanbul 2001, C.III, s.44, Beyit: 315-324.(örnek olarak baknz: Yerine göre hayvanlar bile kendilerine verilen nimetin kadrini bilirler, o nimeti verenlere vefalı davranırlar, sadık olurlar. Mevlana hazretleri bunu Mesnevi’inde çok güzel ifade eder. O şöyle der:“Köpekler bile mahallelerine gelen serseri köpeklerle ‘ilk evden gönül bağını koparma, kemik yemiş olduğun ilk kapıya sınıksı sarıl, o nimetin şükürünü yerine getir. Hakkı gözet, o kapıdan ayrılma...’ diye öğüt verirler.
“İlk kapısına gitsin ve orada kurtuluşa ersin diye o serseri köpeği terbiye etmek için ısırlarlar... Ona: “Bizim vefasızlığımıza örnek olma. Vefasızlık edip boş yere vefasızlığı açığa vurma. Çünkü vefalı olmak köpeklerle mahsus bir huydur. Sen vefasızlık ederek köpeklerin adını kötüye çıkarma.” derler. Mevlana hazretleri devamla sözü Yüce Rabbimizin en güzel şekilde yarattığı ve üstün meziyetlerle donattığı insana getirir ve ona hitap ederek şöyle der: “Vefasızlık köpekler için bir leke, bir ayıp olduğu hâlde sen nasıl oluyor da insan olarak vefasızlık gösteriyorsun. Cenab-ı Hak da vefa göstermekle övündü de “Bizden başka kim ahdine vefa gösterdi.” (Tevbe, 9/111.) diye buyurdu. Hakk’ın haklarını reddedene, saymayana karşı vefalı olmak, iyi bil ki vefasızlığın ta kendisidir. Hiç kimsenin hakkı Allah’ın hakkından önce gelemes.)
 - 3 *Vefa md., DİA*, İstanbul 2012, C.42,s.599.

İnsanlık, hayatın içinde boğulup kendi elleri ile kurduğu dünya ya kendisini bulamaz duruma düşmüş bulunmaktadır. İnsanı diğer varlıklardan farklı kılan erdemler gün geçtikçe zayıflamakta, güven zedelenmekte, fertler kalabalık toplulukların uğultusu içinde acı bir yalnızlığın pençesinde kıvranmaktadır. Neticede ise iç buhranından kaçtıkça, kendisini daha çok sarmalayan bir bunalımın içinde bocalamaktadır.

Bu kısır döngünün oluşturduğu yalnızlık ve mutsuzluğun çaresi, tarihteki tecrübeler de gösteriyor ki kaybedilen erdemleri yeniden hayatta yaşanır hâle getirmektir. Bu erdemlerden öncelikle vefanın, ivedilikle gündeme alınarak hayata hâkim kılınması gerekmektedir. Önce Yaratıcı'ya sonra da tüm yaratılmışlara karşı vefa gösterilmezse beklenen içtimai huzur hasıl olmayacaktır. Vefa, bencilliğin, yalnızlaşmanın, zenginliğin, gücün, haksızlığın, adaletsizliğin ve güçsüze zulmün hâkimiyetine karşı tek başına mücadele verebilecek öncelikli erdemdir. İnsanlık huzur ve mutluluğu, vefa toplumunu yeniden inşa etmedikçe elde edemeyecektir. Sempozyumun konusu, aslında insanlığın kurtuluşuna dair bir yol haritası mahiyetindedir.

Bencillik, güç zehirlenmesi, faydacılık ve hesap gününü ve misakı unutmak, vefa kavramının yok olmasına sebep olan ana saiklerindendir. Toplumda vefa olgusunun kaybedilmesinin olumsuz sonuçları, toplumu etkilemektedir.

Hâl böyle olunca vefa toplumunun oluşturulmasında, Kur'a'nın önerdiği usul, hadislerin oluşturduğu sahih tecrübe ve İslam toplumunun kurumsallaştırdığı örnekliği yeni metotlarla sunmak hayati önem arz etmektedir.

Kur'an Ayetleri Işığında Vefa

Bu başlıkta vefa toplumunu tesisi için yol haritası çizen belli başlı ayetler sıralanacaktır. Kur'an ayetleri, vefaya kıymet vermeye davet ederken, terk edilmesi durumunda karşılaşılabilecek

sorunları da sıralamaktadır. Aşağıdaki ayetlere göre vefasızlık fasıklık işareti sayılmaktadır:

“O fâsıklar ki Allah’a kesin söz verdikten sonra sözlerinden dönerler, Allah’ın korunup gözetilmesini emrettiği bağları koparırlar ve yeryüzünde bozgunculuk yaparlar. En büyük zarara uğrayanlar işte onlardır.”(el-Bakara 2/ 27)

Allah’a, şeri hükümlere bağlılık, peygamberlere iman edeceklerine dair verdikleri sözü, semavi kitaplarda sürekli hatırlatılmasına rağmen bozanlar bu çerçevede değerlendirilmelidir. Misaki bozanlar, akraba bağlarını kopararak, peygamberler arasındaki yekpareliği bozarak, inananlar arasındaki sevgi bağlarını terk ederek bu tahribatlarını sürdürmektedirler.¹

Kur’an, vefa toplumunu oluşturma yolunda tesis edilen düsturlara riayet edenler ile etmeyenlerin farkını “görmekle görmemek” arasındaki farkla aynı görmektedir. Vefa toplumunu tesis edecek fertlerin özellikleri tek tek sayılmıştır. Allah’a karşı vefanın vazgeçilmez temel şartı, misaka bağlı olmaktır. İnsanın gerçek manada görebiliyor olması, rububiyyeti kabul edişine bağlıdır. Bu hakikati unutarak görmezden gelmek, kişiyi bakar kör hâline getirmektedir:

“Sana Rabbinden indirilenin hak olduğunu görüp bilen kimse görmeyen gibi olur mu? Bunu ancak akıl sahipleri anlar. Onlar, Allah’a verdikleri sözü yerine getirirler, yeminlerini asla bozmazlar. Onlar Allah’ın, korunmasını emrettiği bağı koruyan, Rablerine saygıda kusur etmeyen, hesabın kötü sonuç vermesinden korkan kimselerdir. Ve onlar Rablerinin rızasını elde etmek için sabreden, namazı dosdoğru kılan, kendilerine rızık olarak verdiklerimizden Allah yolunda gizli açık harcayan, kötülüğü iyilikle savan kimselerdir. İşte dünya hayatının güzel sonu (cennet) sadece onlarındır.”(er-Rad 13/19-22)

1 Muhammed Ali es-Sabuni, *Saffetü’l-tesfir*, Daru’l-Ensari li’n-Neşr, İstanbul 1987, C.I, s.45.

Ayetin devamından da anlaşılacağı üzere bu akıl sahipleri, Allah’a vermiş oldukları sözden dönmezler. Dinî, ahlaki, hukuki ve ahlaki yükümlülüklerini yerine getirerek Allah’ın gözetilmesini emrettiği şeyleri gözetirler. Allah huzurunda hesaplarının kolay olması için dua ederek Allah’ın rızasını kazanmak için uğrunda karşılaştıkları her türlü sıkıntılara sabredip direnirler. Aynı şekilde namazlarını vaktinde dosdoğru kılarlar, Allah’ın kendilerine vermiş olduğu nimetlerden gizli açık infakta bulunarak kötülüğü iyilikle savarlar. Haksızlığa karşı adaletle, yalancılığa karşı doğrulukla, rezilliğe karşı da erdemle mücadele ederler. İşte dünya yurdunun güzel sonu yani cennetler bunlarındır.¹

Mâide suresi 7. ayet, her ferdi, verdiği sözün gereğini yerine getirmeye davet ederken; misak esnasındaki söz verişin detayına da yer vermektedir. Bu ahitleşmeye tüm insanlar “duyduk ve boyun eğdik” karşılığını vererek ahde vefasını sürekli canlı tutacağına söz vermiş olmaktadırlar. Peygamberler aracılığı ile verdiği söze vefa göstermesi gerektiği hatırlatılan insanlık, en açık ve en güçlü hatırlatmayı son peygamber aracılığı ile yaşamışlardır.

Kur’an’ın hedeflediği vefa toplumunu oluşturma ve devamlılığını sağlamanın en önemli şartı, “elest bezminde” verilen sözü zihinlerde sürekli canlı tutmaktan geçmektedir:

“Allah’ın üzerinizdeki nimetini, sizden aldığı sağlam ahdini hatırlayın; o zaman, “İşittik ve itaat ettik” demiştiniz. Allah’tan korkun; şüphesiz Allah kalplerin içindekini bilmektedir.(el-Mâide 5/7)

Misak “yeminle pekiştirilerek verilen sağlam söz” demektir. Yüce Allah surenin ilk ayetinde müminlere hitap ederek sözleşmeleri yerine getirmelerini emretmişti. Burada da onlara lutfettiği güç, şeref, ilim, din ve vatan gibi nimetlerini hatırlatarak onlardan verdikleri sözü yerine getirmelerini istemektedir. Bu-

1 DİB, *Kur’an Yolu Tefsiri*, Ankara 2020, C. III, s. 284-285.

radaki “söz”den maksat, insanların yaratılmasından önce “elest bezmi” denilen mana âlemindeki mecliste bütün ruhların Allah’a verdikleri söz olabileceği gibi (bu konuda bilgi için bk. A‘râf 7/172), müminlerin, Hz. Peygamber’e iman ederken veya Akabe ve Hudeybiye’de biat ederken verdikleri söz de olabilir. Müminler Hz. Peygamber’e iman ve biat ederken tasada ve kıvançta, güçlükte ve kolaylıkta kısaca her durumda ona itaat edeceklerine dair sağlam söz vermişlerdi. ¹Yüce Allah müminlere, verdikleri bu sözleri hatırlatarak onlardan sözlerini yerine getirmelerini istemektedir. Ayrıca ayetten, her müslümanın, kelime-i şhadetle dile getirdiği iman ikrarının da onun Allah’a verdiği bir söz ve misak olduğu, bunun gereği olan kulluk ödevlerini yerine getirmek suretiyle bu sözünde durması gerektiği sonucu da çıkmaktadır.²

Bu ayet sahabeden bazılarının Akabe biatlarında Resûlullah, “Allah’tan başkasına ibadet etmemeye, şirk koşmamaya, beş vakit namazı kılmaya, emirlerine riayet etmeye ve insanlardan bir şey istememeye” söz verişlerini konu almaktadır. Bu ahde ve misaka katılanlar ömürlerinin sonuna kadar hiç kimseden bir şey istemeyerek, Hz. Peygamber’e biat verdikleri hususlara vefalarını göstermişlerdir. Bineklerinin üstünde iken düşen değneklerini yerden alıp kendilerine uzatmalarını bile talep etmemişler, bineklerinden inerek kendileri almışlardır.³

İslam akîdesine göre insanoğlunun Allah’a verdiği ilk söz, birliğini kabul etmek, yalnız O’nu ilah olarak tanıyıp kulluk yapmaktır. Bu husus ayette şu şekilde anlatılır:

-
- 1 Misak konusunda karşılaştırmak için bakınız: el-Bakara 2/285; el-Feth 48/10; el-Hadîd 57/8.
 - 2 DİB, Kur’an Yolu Tefsiri, C 2, s 227-228.
 - 3 Muhammed Bedrûddin Televî, *Tefsiru ibdeu’l-beyan li cemiü ayi’l-kur’an*, Mektebetü’l-Haşimi, Beyrut 2016(4. Baskı), s.242-243. (Ayrıca bknz: Ruhü’l-Beyan tefsiri ilgili ayetin tefsiri)

“ Rabbin Âdemoğullarından -onların sırtlarından- zürriyetlerini alıp bunları kendileri hakkındaki şu sözleşmeye şahit tutmuştu: Ben sizin Rabbiniz değil miyim? “Elbette öyle! Tanıklık ederiz.” dediler. Böyle yaptık ki kıyamet gününde, “Bizim bundan haberimiz yoktu.” demeyesiniz; yahut, “Önce atalarımız Allah’a ortak koştu. Biz de nihayet onların ardından gelen bir nesiliz. Şimdi batıla saplanıp kalanların yaptıkları yüzünden bizi helak mi edeceksin!” demeye kalkışmayasınız.” (el-Araf,7/172-173)

İnsanlar, sorumlulukları hakkında gerektiği biçimde bilgilendirilmezler ya da bilgiye ulaşma imkân ve yeteneğine sahip olamazlarsa bahane olarak ileri sürmekte haklı olabilirlerdi. Bu sebeple söz konusu sorumluluğun âdil bir temele dayanması için insanların bu hususta yeterli imkân ve donanıma sahip kılınmaları zaruri hâle gelmiştir. ¹

Kur’an, vefa toplumunu yıpratan en belirgin toplumsal hastalığın, verilen sözlerin, yapılan yeminlerin dünyalık elde etmek için yıkılması olduğunu tespit etmektedir. Sözünden dönmenin karşılığında kişinin elde ettiği en büyük servet, zenginlik, makam ve güç her zaman az bir semendir. Miktarı çok fazla da olsa bereketi, huzuru ve afiyeti olmayan basit bir kazançtır. Bu gibiler ölümsüzlük yurdunu zayi etmiş nasipsizler ve Allah’ın yüzlerine bakmayıp muhatap bile almayacağı kişiler olacaktır. Ayetteki ifadesi ile:

“Allah’a verdikleri sözleri ve ettikleri yeminleri önemsiz bir dünya menfaatine satanlar var ya, işte onların ahirette hiçbir nasipleri yoktur. Allah kıyamet günü onlarla konuşmayacak, onlara merhamet nazarıyla bakmayacak ve onları temize çıkarmayacaktır. Onlar için can yakıcı bir azap vardır.” (Âl-i İmrân 3 /77)

Tefsirlerde yer alan rivayetlere göre Allah Teâlâ dünyayı yaratmadan önce dünyaya gelecek olan bütün insanların ruhlarını

1 DİB, *Kur'an Yolu Tefsiri*, Cilt: 2 Sayfa: 623-652.

Âdem'in sırtından çıkararak "rûz-i elest, bezm-i elest" şeklinde terimleşen- ruhlar âleminde bir araya getirerek onları kendi varlığına şahit tutmuştur. Zatının rububiyetini ruhlara "elestü bi rabbiküm" soru kipiyle sormuş, "bela" karşılığı ile onların Rabbi olduğunu onlara ikrar ettirmiştir. Bu büyük hakikati tasdik ettikleri yönünde kullarından söz almış ve böylece kendisi ile dünyaya gelecek bütün kulları arasında bir tür sözleşme akdetmiştir. Sözleşme yahut taahhüte bizzat kendilerini şahit tutarak bir kısmını diğerleri hakkında tanık göstermiştir. Aynı zamanda zatının ve meleklerin bu sözleşmeye şahit olduklarını da onlara bildirmiştir. Böylece insanların, "Bizim böyle bir sorumluluğumuz olduğunu bilmiyorduk." diyerek yahut inkârcılık veya putperestliği kendilerinin icat etmediğini, bunu atalarından miras aldıklarını, başka türlü bir bilgiye sahip olmadıkları için kendilerinin de bu inancı sürdürdüklerini, dolayısıyla bu hususta kendilerinin bir günahı ve sorumluluğu olmaması gerektiğini belirterek sorumluluktan kaçmalarının önü alınmıştır. Bu insanlık tarihinde ilk söz veriş ve vefa gösterilmesi gereken ilk husus olarak yerini almıştır.¹

Vefa toplumu ancak verdiği söze bağlı kalan, sözün değerini koruyan, fertlerden oluşabilmektedir. Kendisini yaratana verilen söze vefa göstermeyen fertler, en yakınlarından başlayarak diğer insanlara verdiği sözlere de bağlı kalmamaktadırlar.

Tüm peygamberler, yukarıdaki ayette detayı verilen "Allah'la ahitleşmeyi", yeniden hatırlatmış ve verilen söze bağlılığı canlı tutmayı hedeflemiştir. Yahudilere, elest bezmindeki sözlerine bağlı kalmaları hususu, Musa peygambere verdikleri sözle perçinlenirken Hristiyanlardan da Hz. İsa aracılığı ile söz alınmıştır:

1 Nâsiruddin Ebu Said Beydavi, (Mecmuatin mine't-tefasir içinde) Envâr-rit-tenzîl, İhyau't-Türasü'l-Arabi, Beyrut 1320, C.2,s.661-664; Alâeddin Ali b.İbrahim el- Bağdadî el-Hazin., (Mecmuatin mine't-tefasir içinde) Lü-bâbü't-te'vîl, İhyau't-Türasü'l-Arabi, Beyrut 1320,C.2,s.660-662.

“Ant olsun ki Allah İsrailoğulları’ndan söz almıştı. Onlardan on iki de nakib (temsilci) göndermiştik. Allah onlara şöyle demişti: “Ben sizinle beraberim. Eğer namazı dosdoğru kılarsanız, zekâtı verirsiniz, peygamberlerime iman eder ve onları desteklerseniz, bir de Allah rızası için borç verirsiniz ant olsun ki sizin günahlarınızı örterim ve sizi mutlaka altından ırmaklar akan cennetlere koyarım. Artık bundan sonra içinizden kim inkâr ederse kesinlikle doğru yoldan sapmış olur. Ahitlerini bozdukları için onları lanetledik ve kalplerini katılaştırdık. Onlar kelimelerin yerlerini değiştiriyorlar. Kendilerine bildirilenlerden (Tevrat) önemli bir kısmını da unuttular. İçlerinden pek azı hariç olmak üzere onlardan daima bir hainlik görürsün. Sen yine de onları affet, hoş gör. Çünkü Allah iyilik edenleri sever. “Biz Hristiyanız.” diyenlerden de sağlam ahitlerini almıştık ama onlar da kendilerine bildirilenlerden (İncil) önemli bir kısmını unuttular. Bu sebeple aralarına kıyamet gününe kadar sürüp gidecek olan düşmanlığı ve kini soktuk. Allah onlara yapıp ettiklerini ileride haber verecektir.”(el-Mâide,5/12-14)

Mâide 7. ayet, Hz. Muhammed’in peygamberliğini tanıyıp ona biat eden müminlerin tasada, kıvançta, güçlükte ve kolaylıkta kısaca her zaman ona itaat edeceklerine dair verdikleri sağlam söz hatırlatılmış ve bu sözü yerine getirmeleri hususunda Allah’a karşı saygılı olmaları emredilmişti. Ayetlerde, daha önce Yahudi ve Hristiyanlardan da benzeri bir söz alındığı ancak sözlerinden döndükleri için Yahudilerin lanet ile Hristiyanların ise kıyamete kadar sürüp gidecek olan kin ve düşmanlıkla cezalandırıldığı hatırlatılarak Müslümanlara bir nevi uyarıda bulunmaktadır.

Bu ayetlerde, ehl-i kitap olan Yahudiler, Hristiyanlar ve Müslümanlara “elest bezmni” hatırlatılırken, kendilerine gönderilen peygamberler aracılığı ile sözleri tazelenmiştir. Peygamberlerin, ümmeti temsilen yanlarına aldıkları temsilciler olan nakiblerin

de şahitlik ettiği bu sözlerden, elest bezmindeki esasların vefa olgusunun üzerine inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Nakib kelimesi sözlükte “koruyan, nöbet tutup gözetleyen, bir şeyi araştıran müfettiş, tecrübe olunmuş ve kendisine güvenilir kimse” manalarına gelir. Terim olarak ise “kavmin yönetimi kendisine verilen, toplumun hâl ve hareketiyle ilgilenen temsilci” demektir. Bu manada başkana ve ordu komutanına da nakib denilmiştir.¹

Elmalılı’ya göre nakib, “bir kavmin ahvalini bilen, işlerinin yönetimini ve ihtiyaçlarını karşılamayı üstlenen, durumlarını gözetleyen ve kendisine güvenilen kimse” anlamına gelir; reis ile aynı anlamda değildir.²

Nitekim İsrailoğullarının büyük çoğunluğu da zaman içerisinde ihtiraslarına yenik düşerek ahitlerini bozdular, Allah’a verdikleri sözü yerine getirmediler. Bu yüzden Allah onları lanetledi, rahmetinden uzaklaştırıp gazabına uğrattı. Vefa toplumuna ihanet ettiler. Tüm bu hatalardan ötürü kalpleri katılaştı. Hristiyanlar Hz. İsa’ya biat ederek her konuda kendisine itaat edeceklerine dair söz vermişlerdi. Ahde vefasızlığın bedelinin, Yahudiler Allah’ın laneti, Hristiyanlar ise bitip tükenmeyen ihtilaflar olarak ödemişlerdir.

Toplumda, Allah’a verilen söze hürmetsizlik yaygınlaştığında, vefa toplumu ortadan kalkmakta, insanlar kendi elleri ile sonlarını hazırlamış olmaktadır:

“İşte o ülkeler! Onların haberlerinden bir kısmını sana anlatıyoruz. Ant olsun ki peygamberleri onlara apaçık deliller getirmişti. Fakat onlar önceden yalanladıkları gerçeklere iman edecek değillerdi. İşte kâfirlerin kalplerini Allah böyle mühürler. Onla-

1 Muhammed Tahir bin Âşûr, *et-Tahrir ve ’l-tenvir*, Tunus 1984, C.VI, s.140.

2 Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, Eser Neşriyyat, İstanbul 1982, C.III, s.1599.

rın çoğunda, sözünde durma diye bir şey bulamadık. Gerçek şu ki onların çoğunu yoldan çıkmış bulduk.” (el-A’râf 7/101-102)

Müfessirler, 102. ayetteki ahd kelimesini çoğunlukla “Allah’ın Hz. Âdem’in sulbüne, soyuna ve dolayısıyla bütün insanların fitratına bahşettiği hakkı ve hakikati bulma, kabul etme meylî, her insanın yaratılışının en başında potansiyel olarak sahip kılındığı iman ve iyilik istidadı” anlamında açıklamışlardır. Kur’an’da, insanın böyle bir olumlu eğilim ve istidadı varlığının özünde saklayarak dünyaya gelmesi, onun Allah’a karşı olan bir tür ahdi ve borcu, buna karşılık mükellef bir insan hâline geldikten sonra fitrat dinini tanımamaya batıl inançlara, çirkin davranışlara sapması da “Allah’a verilen ahadini bozma” şeklinde dile getirilir.¹

Ayette, daha önce kıssaları anlatılan peygamberlerden sonra, mucizelerle desteklenmiş olarak Hz. Musa’nın gönderildiği ancak Firavun ve çevresindeki ileri gelenlerin, eski dönemlerdeki gibi küfürde direndikleri bildirilmektedir.

Lanetlenmek, kalp katılığı, ayetleri tahrif hastalığı, kutsal metinleri unutma ve ihanet; Allah’a verdiği sözü bozan fert ve toplumları bekleyen belli başlı tehlikelerdir:

“Ahitlerini bozdukları için onları lanetledik ve kalplerini katılaştırdık. Onlar kelimelerin yerlerini değiştiriyorlar. Kendilerine bildirilenlerden (Tevrat) önemli bir kısmını da unuttular. İçlerinden pek azı hariç olmak üzere onlardan daima bir hainlik görürsün. Sen yine de onları affet, hoş gör. Çünkü Allah iyilik edenleri sever.” (el-Mâide 5/13)

Maide 12. ayet, Yahudilerin Allah’a verdikleri ahitleşmenin detayını verdikten sonra sözlerinden dönmelerine dikkat çekilirken onların sözlerinden dönmelerinin doğurduğu sonucun lanetlenme ve kalp katılığı olduğu vurgulanmıştır. Bu lanet

1 DİB, *Kur’an Yolu Tefsiri*, C. 2, s. 561-562

ve katı yüreklilik ise kutsal metinleri tahrif etme cesareti, ilahi emirleri unutma gafleti ve ihanet etmeyi onlarda huy hâline getirmiştir.

Netice olarak tarih boyunca İsrailoğulları pek azı hariç, insanlara güven verememiş, aksine içinde yaşadıkları toplumlara ihanet etmişlerdir. Çoğunlukla sığınmacı olarak yaşamışlar, kendilerine eman verip hayat hakkı tanıyan devlet ve milletlerin içinde fitneyi körüklemişlerdir. Bu ayete göre sözlerinden dönüp vefayı terk eden ve ihaneti huy hâline getirmiş olan tüm toplumları aynı son beklemektedir.

Hz. Peygamber, Medine vefa toplumunun temelini Mekke’de atmıştır. Onun tebliğ ettiği esaslar, elest bezminde verilen söze vefanın gerekliliğine güçlü bir vurgudan ibarettir. Tüm peygamberlerin yaptığı gibi Hz. Peygamber de insanın Allah’la, insanlarla ve diğer varlıklarla kuracağı bağın en doğru yolunu göstermiştir. Bu yoldan sapma olduğu dönemlerde, vefa toplumu zayıflamış, bunun neticesinde de kaybeden yine insanlık olmuştur.

Sözlerine riayet edenler, söz verdiği için ölüme yürüyerek ahde vefasını ispatlayanlar, sözün bedeli ölüm de olsa dönmeyip şehitlik sırasını bekleyenler, Peygamber eliyle tesisi edilen vefa toplumunun temel prensipleri olarak sayılmıştır:

“İçinizden Allah’ın lutfuna ve ahiret gününe umut bağlayanlar, Allah’ı çokça ananlar için hiç şüphe yok ki Resûlullah’ta güzel bir örneklik vardır. Müminler düşman kuvvetlerini karşılarında görünce, “Bu, Allah’ın ve Resûlü’nün bize vaat ettiği durumdur, Allah ve Resûlü hep doğru söyler.” dediler; bu onların ancak imanlarını ve teslimiyet duygularını arttırdı. Müminlerden bazı kimseler Allah’a verdikleri sözü yerine getirdiler, kimileri onun yolunda can verdiler, kimileri de ecellerini bekliyorlar; (vaatlerini) asla değiştirmediler. (Böyle oldu ki) Allah, sözünde duranları sadakatleri sebebiyle ödüllendirsın, münafıkları da dilerse cezalandırsın, dilerse bağışlasın! Allah çok bağışlayıcı, zi-

yadesiyle esirgeyicidir. (el-Ahzab,33/21-24)¹

“Allah’a verilen sözü unutmanın dünyada olduğu gibi ahirette de bedelleri olacaktır: “Allah’a verdikleri sözü ve yeminlerini az bir bedelle satanlara gelince, işte onların ahirette hiç nasipleri yoktur. Kıyamet günü Allah onlarla konuşmayacak, onlara bakmayacak ve onları temize çıkarmayacaktır. Onlar için elem veren bir azap vardır.” (Âl-i İmrân 3/77)

Ahde vefada en yüksek örnekliği ortaya koyan Peygamber (as), kendi gibi vefakâr sahabeler yetiştirmiştir. Bedir Savaşı’na katılamamanın oluşturduğu özlemle, Uhud Savaşı’na iştirak eden Enes b. Nadr bu sahabelerin ilk akla gelenlerindendir. Uhud Savaşı’nda, ayneyn geçidini okçuların terk etmesiyle, Müslümanlar arasında bir bozgun havası hâkim olmuştu. Ancak Enes b. Nadr,

1 Konu ile ilgili diğer ayetler için bakınız:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ أُحِلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةُ الْأَنْعَامِ إِلَّا مَا يُنْتَلَى عَلَيْكُمْ غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ - وَأَنْتُمْ حُرْمٌ إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ

Ey iman edenler! Yaptığınız anlaşmaları tam olarak yerine getirin. Haram olduğu size bildirilen ve bildirilecek olanların dışındaki hayvanların eti size helal kılındı. Ancak ihramlı iken avlanmanız helal değildir. Şüphesiz Allah, dilediği hükmü verir. (Mâide,5 / 1.)

لَقَدْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَءِيلَ وَارْسَلْنَا إِلَيْهِمْ رَسُولًا قُلْنَا جَاءَهُمْ رَسُولٌ بِمَا لَا تَهْوَى أَنْفُسُهُمْ فَرِيقًا - كَذَّبُوا وَفَرِيقًا يَقْتُلُونَ

Ant olsun biz, İsrâiloğulları’ndan kesin ve bağlayıcı söz aldık ve onlara peygamberler gönderdik. Fakat ne zaman bir peygamber onlara nefislerinin hoşlanmayacağı ilahi buyruklar getirdiyse o peygamberlerden bir kısmını yalanlıyor, bir kısmını da öldürüyorlardı. (Mâide,5/ 70.)

إِنَّ الْإِنْسَانَ يَبَاسُؤُنَكَ إِنَّمَا يَبَاسُؤُنَ اللَّهُ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ فَمَنْ نَكَثَ فَرَأَيْنَا يُنْكَثُ عَلَى نَفْسِهِ وَمَنْ أَوْفَى بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهِ اللَّهُ فَمَسِيؤُنِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا

Resulüm! Sana bey’at edenler, gerçekte Allah’a bey’at etmektedirler. Allah’ın eli, onların bey’at için uzanan elleri üzerindedir. Artık kim bey’atini bozarsa ancak kendi zararına bozmuş olur. Kim de Allah’a verdiği sözde durur, onun gereğini getirirse hiç şüphesiz Allah ona yakın bir gelecekte büyük bir mükâfat verecektir. (Fetih,48/ 10.)

bu kargaşada nereye gittiğini soran Sad b. Muaz’a: “Cennetin kokusu ne kadar güzel. Uhud’un gerisinde bu kokuyu alabiliyorum.” cevabını vermiş, kararlı bir şekilde müşriklerin üzerine atılarak şehadete erişinceye kadar savaşmıştı. Çünkü o, Bedir Savaşı’ndan sonra Resûlullah’a söz vermişti. Düşmana neler yapacağını gösterip sözünü yerine getirmek için yürümüş, ahbine ölüm pahasına da olsa bağlılığını göstermiştir. Bu aynı zamanda vefa toplumunun en bariz tezahürü olarak tarihte yerini alan örnek de olmuştur.¹

Enes, bu vefasının ödülünü : “Müminlerden bazı kimseler Allah’a verdikleri sözü yerine getirdiler, kimileri onun yolunda can verdiler, kimileri de ecellerini bekliyorlar; (vaatlerini) asla değiştirmediler.” (el-Ahzâb 33/23.) ayeti ile kıyamete kadar adından söz ettirerek almış oluyordu.

Yukarıdaki ayetlerde, vefa toplumunu inşa etmenin temel prensiplerine vurgu yapılmaktadır. Bu prensipleri şöylece sıralamak mümkündür:

- Verdiği sözlere riayet etmek
- Akıl sahibi olmak
- Akla sahip çıkmak
- Allah’a verilen sözün gereğini yapmak
- Yemini bozmamak
- Toplumu diri ve huzurlu tutan akrabalık bağlarını güçlü tutmak
- Rablerine huşu ile bağlı olmak
- Hesap gününde imtihanı kaybetmekten korkmak
- Kötü hesaba çekilmekten çekinmek
- Rabbin rızasına giden yolda sebat göstermek
- Namazla diri kalmayı başarmak
- Gizli-açık infak etmek

1 Diyanet İşleri Başkanlığı, Hadislerle İslam, I.Baskı, Ankara 2013, C.III, s.297.

- Kötülüğü iyilikle savuşturabilmek
- Hakikate kör olmamak
- Tefekkür, tezekkür ve akli vahiyle yönlendirilerek ona sahip çıkmak

- Allah'tan başkasına ibadet etmemek
- Şirk koşturmak
- Beş vakit namazı kılarak emirlere riayet etmek
- İnsanlardan bir şey istememek
- Söz verdiği için ölüme yürüyerek ahde vefasını ispatlamak
- Sözün bedeli ölüm de olsa dönmeyip şehitlik sırasını beklemek

Yine ayetler ışığında bakıldığında, vefa toplumunu tahrip edildiğinde aşağıdaki sonuçlar kaçınılmaz olmaktadır:

- Lanetlenmek ve kalplerin katılaşması
- Ayetleri tahrif hastalığı
- Kendilerine bildirilenlerden ayet ve esasları unutmak
- Aralarına kıyamet gününe kadar sürüp gidecek olan düşmanlık ve kin oluşması
- Toplumun çoğunluğunun ihaneti huy hâline getirmesi
- Ahirette rahmetten nasipsizlik
- Kıyamet günü Allah'la muhatap olmaktan mahrum olmak
- Allah'ın kıyamet günü onlarla konuşmaması
- Kıyamette rahmet nazarından mahrumiyyet
- Hesap günü yüz akı ile temize çıkamamak.
- Elem veren bir azaba maruz kalmak.

Hadisler Işığında Vefa

Hz. Peygamber, siretini yüzlerce vefa örneği ile canlı tutmuş, bazı can alıcı örneklerle de kendisinden sonrakilere ışık tutmuştur. Okuduğu hutbelerde sürekli, vefa toplumunun temelini oluşturan **emanete riayet ve ahde vefaya** vurgu yapmıştır: Enes b. Mâlik (ra) şöyle demiştir:“Allah"ın Peygamberi (sav) bize hutbe

verdiği zaman mutlaka şöyle buyururdu: "Emanete riayet etmeyenin imanı yoktur, ahde vefa göstermeyenin ise dini yoktur." ¹

Yine, Ubade b. Samit'ten rivayet edilen hadiste Resûlullah, vefa toplumunu inşa etmenin ve idame ettirmenin altı temel esaslarını şöyle sıralar:

Ubâde b. Sâmit'ten nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Bana kendi adınıza altı şeyin güvencesini verin, ben de size cennetin güvencesini vereyim: Konuştuğunuzda doğru söyleyin, söz verdiğinizde sözünüzü tutun, size (bir şey) emanet edildiğinde ona riayet edin, iffetinizi koruyun, gözlerinizi (bakılması yasak olandan) sakının ve ellerinizi (haramdan) çekin." ²

Resûlullah tarafından **"Konuştuğunda doğru söylemek, söz verdiğinizde sözünüzü tutmak, emanet edildiğinde ona riayet etmek, iffetini korumak, gözlerini (bakılması yasak olandan) sakınmak ve ellerini (haramdan) çekmek"** vefa toplumunu oluşturmak isteyen öncü kadronun özelliği olarak tespit edilmektedir.

Buna göre ancak sözü doğru olan, sözünü sonunda ölüm de olsa tutan, emanete sahip çıkan, namusu koruyan, haramdan gözünü koruyan ve ellerine sahip çıkan fertler, vefa toplumunun çekirdeğini oluşturabilecektir. Konuştuğunda yalan konuşmak, sözünü tutmamak, emaneti zayi etmek, iffeti kirletmek, gözleri haramdan sakınmamak, harama el uzatmak, vefa toplumunun temellerini sarsan ahlaki zafiyetler olarak ön plana çıkmaktadır.

"Allah'a verdiğiniz sözü tutun."(el-En'âm 6/152)" hitabının anlamını kavrayan Müslümanlar, Allah'a ve Resûlü'ne verilen sözlerin, yerine getirilmeye en layık olan ahitler olduğunun her zaman bilincinde olagelmışlerdir. Allah'a verilen söz, O: "Ben

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. III, s.134.

2 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C.V, s.323)

sizin Rabbiniz değil miyim?” diye sorduğunda, “Evet, şahit olduk (ki Rabbimizsin)” (A’râf 7/172) şeklinde verilen cevapta yatmaktadır.

Kelime-i tevhid veya kelime-i şehadet ile yenilenen ve “kâlû belâdan beri Müslüman”ım.” ifadesiyle dilimizde yer edinen bu ahit, canla, malla veya maddi-manevi türlü fedakârlıklara katlanmayı gerektirmektedir. Müslümanlar, bu özverinin farklı örneklerini, tarih boyunca ortaya koymuşlardır. Zira bilmektedirler ki bu söze sadakat ve ahde vefa Yüce Rabbimiz tarafından özel olarak ödüllendirilecektir.¹

Verilen söz, vefayı gerektirir. Nitekim Peygamber Efendimiz, hutbelerinde, “Emanete riayet etmeyenin imanı yoktur; ahde vefa göstermeyenin ise dini yoktur.”² buyurmuştur. Allah ve Resûlü’ne verilen söz ise ayrıcalıklıdır, daha fazla hassasiyet gerektirir. Ancak sözün kime verildiğinin değil, bizzat sözün kendisinin esas olduğunu, söz verildiyse antlaşma yapıldıysa mutlaka sözün yerine getirilmesi, antlaşmaya riayet edilmesi gerektiğini öğretir Allah Resûlü bize. Bu hususta en güzel örnekler Hudeybiye Antlaşması safhasında yaşanmıştır. Gerek Ebu Cendel gerekse Ebu Basir örneklerinde görüleceği gibi çok acı ve ağır durumlar karşısında bile ahde vefa, zayi edilmemiştir.³

Lehine de olsa aleyhine de olsa verilen sözlerin tutulması, ahde vefa gösterilmesi, her ne koşulda olursa olsun, müminin alâmet-i fârikasıdır. Nitekim Cahiliye âdetlerinin bütün çeşitleriyle hüküm sürdüğü Mekke toplumunda, ahdine vefa göstermekte son derece hassas olan ve verdiği sözü mutlaka tutan Hz. Peygamber, daha peygamber olmadan önce “Muhammedü’l-Emîn” (Güvenilir Mu-

1 DİA, *Hadislerle İslam*, I. Baskı Ankara 2013, C.III,s.297-304.

2 Ahmed bin Hanbel, *Müsned*, C.III, s.134.

3 Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer b Vakidi el- Eslemi, *el- Meğazi*, Ale-mü’l-Kütüp, Beyrut t.y., C.II, s.608.

hammed) olarak ünlenmiş, bu özelliğini can düşmanları bile itiraf etmekten kendilerini alamamıştır. Henüz Müslüman olmayan Ebû Süfyân, ticaret amacıyla Şam’a gittiğinde, peygamberlik iddiasında bulunan Muhammed hakkında kendisinden bilgi almak isteyen Rum kayseri Hirakl ile aralarında geçen konuşmayı şöyle anlatmaktadır:“(Hirakl): “Peygamberlik iddiasında bulunmadan evvel onu hiç yalan söylemekle itham etmiş miydiniz?” dedi. Ben, “Hayır.” dedim. “Sözünde durmazlık eder mi?” dedi. “Hayır ancak biz şimdi onunla belli bir zamana kadar anlaşmış bulunmaktayız. Bu müddet içinde ne yapacağını bilmiyoruz.” dedim.” Karşılıklı konuşmada Ebû Süfyân, arkadaşları tarafından yalanlanacağı korkusuyla gerçeğe aykırı şeyler söyleyemediğini de itiraf etmektedir.¹

Hız. Peygamber’in hayatında ayırt edici bir özellik olarak parlayan vefa, onun kişisel davranışlarında da en yüksek uygulama olarak yerini almıştır. Bedir Savaşı’nın akabinde, Müşrikler esirlerinin serbest bırakılması için fidye gönderdiklerinde, Zeynep de esir olan kocasının fidyesi olarak bir miktar mal ve annesinin evlenirken kendisine hediye ettiği gerdanlığı yolladı. Hız. Peygamber gerdanlığı görünce çok duygulandı ve ashabından gerdanlıkla birlikte kızının gönderdiği malın kendisine iade edilmesini, kocasının da serbest bırakılmasını istedi. Resûl-i Ekrem, damadını Mekke’ye vardığında Zeyneb’i Medine’ye göndermesi şartıyla serbest bıraktı. Bedir’de savaş esirleri arasında yer alan damadı Ebu’l-As, eşi Zeynep’ten temin ettiği anlaşılan fidye için verilen gerdanlığın, onu derin bir üzüntüye düşürmesi, eşi Hatice’ye vefasının tarihe mal olmuş en güzel örneğidir.²

Yine, annesine olan düşkünlük ve vefası, onu hicretin 6. yılı Hudeybiye’ giderken annesinin kabrini ziyaret etmeye ve kabri

1 Muhammed b. İsmâil Buhârî, *Câmiu’s-Sahîh*, İstanbul: Matbaa-yı Amire, 1329, Bedyü’l- Vahy,1.

2 Aynur Uraler, *Zeynep md.*, *DİA*, İstanbul 2013,C. 44,s. 355-356.

başında gözyaşı dökmesine neden olmuştur. Kendisine sahabeler: “Niçin ağladınız? diye sorunca: “Annemin şefkat ve merhameti gözümün önünde canlandı. Bundan ağlarım .” diyerek cevap vermiştir. Yine annesinin kabrini Veda Haccı’na giderken de ziyaret etmiş, namaz kıldığı yere de Remade Mescid’i inşa edilmiştir.¹

Fetihten sonra Mekke’de evinde kalması kendisine teklif edilmiş ancak evi amca oğlu Akil b. Ebu Talip tarafından satıldığı için bu teklife: “Akil bize ev mi bıraktı ?” diye cevap vererek üzüntüsünü belirtmiştir. Akabinde de eşi Haticetü’l-Kübra’nın kabrini cepheden gören Hacun bölgesindeki yüksekliğe çadır kurmuş, Mekke’den ayrılınca kadar da burada iskân etmiştir.²

Bu üç örnek, onun vefa toplumunu inşasındaki temel taşlarına önemli ipuçları vermektedir. Eşinden kalan kolyeye değer vererek, eşyaya karşı vefakârlığını ortaya koymuştur. Anne kabrini ziyaret ederek, dünyaya gelmesine sebep, annesine karşı ne kadar vefakâr olduğunu hafızalara sade ve güçlü bir usulle kazımıştır. Vefa toplumunun baş mimarı olan eşine vefasını, fetihde tüm haneler kendisine açılmışken, Hacun’a kurduğu mütevazî çadırı ile en yalın ve etkili şekilde göstermiştir.

Vefa Toplumunun Yeniden Tesisi İçin Öneriler

1. Peygamber usul ve üslubuyla, görmezden gelinen dezavantajlı kesimlere yönelik sosyal projeler uygulamaya konulmalıdır. Özellikle kadınlar, çocuklar, adaletsiz uygulamalara maruz kalmış erkekler ve yoksullaştırılmış insanların çaresizliklerine dikkat çekilen programlar geliştirilmelidir. Sömürülen

1 Mustafa Fayda, *Ebva md. DİA*, İstanbul 1994, C. 10, s. 378-379.

2 Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükaşcı, *Mekke md. DİA*, Ankara2003, C. 28, s.558.

yetim ve sahipsiz çocukları ashab-ı suffe ve Enderun metodu ile topluma kazandıracak gerçekçi ve sade uygulamalara geçilmelidir. Adaletsiz uygulamalarla, bedel ödettirilen erkekler de korumaya alınmalıdır.

2. İyilik hareketlerinin uygulama alanlarında çocuk ve gençlere aktif görev alma imkânı sağlanmalıdır. İnsanlara kendilerinin unutulmadığını, bir yerlerde bazı kişi ve kurumların onlar için iyi bir faaliyet içinde olduklarını hissettirmek gerekmektedir. Bu yardımların yerine ulaştırılmasında ise belli günlerde özellikle çocuklar ve gençlere de görev vermek, vefa toplumunun tesisi için bir şeyler yapma imkânı vermek bu bilinci güçlendirmektedir.

3. İnsanlara beklentisiz, hasbi ve dürüst olarak yakınlık gösterilmeli, sadece insan olduğu için değerli olduğu hissettirilmelidir. Her bakışın, her ilginin, her selamın arkasından bir talep geleceğine inanmış insanlara, hatırlanmak için kendisine gelindiği gösterilmelidir. Her müslüman, günde en az üç insanı sebepsiz, talepsiz ve hiçbir ihtiyaç arzı yapmadan temasa geçmelidir.

4. Geniş aile ortamında sürdürülen hayatlar teşvik edilmeli, ataerkil aile yapısı maddi desteklerle özendirilmelidir. Ebevyne vefa göstermeyi uygulamalı olarak öğrenmemiş nesiller, topluma ve yaratıcıya karşı vefayı terk etmekte, sürekli ben merkezli yaşamaktadır.

5. Vefanın temelini hasbi sevdiği olduğu unutulmamalı, sevgi kanalları sürekli güçlendirilmelidir. Sevgi kavramının içi ilkeli bir şekilde doldurulmalı, bu duyguyu veren gücü keşfedip hayatın her alanına bu düşünce yayılmalıdır. “Ne kadar güzel konuşuyorsun” dan vaz geçilip “ne kadar güzel yapıyorsun, ne kadar güzel sevgini gösteriyorsun” modeline geçilmelidir.

6. Gerçek inancın kapısını açan, yollarını açan katıksız iman esasları sade bir şekilde anlatılmalı. Gönle yorgunluk,

zihne bulanıklık veren her türlü detaydan ve ihtilaflı konulardan uzak kalınmalıdır.

7. Toplumun temel sermayesi olan çocukların, 04 yaşından itibaren en az iki yıl mescitlere yakın “ana ocağı” adı verilen merkezlerde eğitim alması sağlanmalıdır. Bu merkezlerde eğitim almak özendirilmeli, vefanın uygulaması olarak her öğrenci bir arkadaşı ile “ana ocağı” kardeşi yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

- 1- İSFEHANİ, Rağıp, *Müfredatü elfazi 'l-kur'an*, s.878, Mek-tebetü'l-İntişarati'd-Diniyye, 3. Baskı, Diyarbakır 1423/2002
- 2- Rifat, Ahmet, *Tasvîr-i Ahlak*, İst., ts..
- 3- KÜÇÜK, Abdurrahman, *Ahid md.*, *DİA*, İstanbul 1988.
- 4- KUTLU, Sönmez, *Va'd ve Vaid md.*, *DİA*, İstanbul 2012.
- 5- GÜRKAN, Salime Leyla, *Misak md.* , *DİA*, İstanbul 2005.
- 6- YAVUZ ,Yusuf Şevki, *Bezm-i Elest md.*, *DİA*, İstanbul 1992.
- 7- FUAD ABDÜLBÂKÎ, Muhammed , *el-Mu'cemü'l-Müfreh-res li Elfazi 'l-Kur'ani 'l-Kerim*, Çağrı yay., İstanbul 1984/1404, s.492(ahd md.), s.741(mîşâk md.).
- 8- İmam Mâlik, *Muvatta* (nşr. Takıyyüddin en-Nedvî), Dı-maşk-Beyrut 1412/1991, I-III.
- 9-Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I-VI, Kahire1313.
- 10- YURDAGÜR, Metin, *Ahid ve Va'd md.*, *DİA*, İstanbul 1988.
- 11- PUSMAZ, Durak, *Yüksek bir duygu ve yüce bir haslet: Vefa, Diyanet Dergisi*, Nisan 2012, 256 sayı, s.34.
- 12- Mevlana Celaleddin er-Rumi, *Mesnevi*, Terceme:Tahi-rü'l-Mevlevi/Şefik Can, *Mesnevi Tercümesi*, İstanbul 2001.
- 13-DİB, *Kur'an Yolu Tefsiri*, C 2, s. 227-228.
- 14-TELEVİ, Muhammed Bedrüddin, *Tefsiru ibdeu 'l-beyan li cemiü ayi 'l-kur'an*, Mektebetü'l-Haşimi, Beyrut 2016(4. Baskı).
- 15- BEYDAVÎ, Nâsirüddin Ebu Said, (Mecmuatin mine't-te-fasir içinde) *Envârit-Tenzîl*, İhyau't-Türasü'l-Arabi, Beyrut 1320.
- 16- HAZİN, Alâeddin Ali b. İbrahim el-Bağdadî, (Mecmuatin mine't-tefasir içinde) *Lübâbü't-Te'vîl*, *İhyau't-Türasü'l-Arabi*, Beyrut 1320.
- 17- İBİN-İ ÂŞÛR, Muhammed Tahir, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, Tunus 1984.

- 18- YAZIR, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyyat, İstanbul 1982.
- 19- DİB, *Hadislerle İslam*, I. Baskı Ankara 2013.
- 20- ESLEMİ, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer b Vakidi, *el-Meğazi, Alemü'l-Kütüp*, Beyrut t.y..
- 21- BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmâil, *el-Câmiu's-sahîh*, İstanbul: Matbaa-yı Amire, 1329.
- 22- Aynur Uraler, *DİA*, İstanbul 2013.
- 23- Mustafa Fayda, *DİA*, İstanbul 1994.
- 24- Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükaşcı, *DİA*, Ankara 2003,

OTURUM BAŞKANI

Ben de teşekkür ediyorum Dr. Hayri ERENAY Bey’e.

Tabii vefa kavramını oldukça geniş bir çerçevede ele aldı ayetlerden hareket ederek. Âdeta İslami değerlerin bütününe kuşatacak şekilde, Allah’a bağlılığı ifade edecek, dolayısıyla onun getirmiş olduğu sorumlulukları ifade edecek şekilde geniş bir çerçevede ele aldı.

Elest bezminden bahsetti, o çok önemli bir husus. İnsanlar yaratılmadan önce Mevla’ya, O’nu Rab olduğunu kabul edeceklerine dair söz vermiştir. Bu aslında müteşabih ifadelerden birisidir, çok değişik yorumları yapılan ayetlerden birisidir ama sonuçta insanın fitratında Allah’a inanma duygusu, onu tazim etme duygusu vardır, böyle bir yorum da yapılıyor. Tabii, tezkiye-i nefis meselesinden bahsetti, çok önemli buluyorum. Yani güçlü bir şekilde Allah’a bağlılık, onunla rabitaların her zaman sağlam tutulması ki burada zikir, tefekkür çok önemli. Buna bağlı olarak insanın kötü huylardan kendisini temizlemesi, arındırması -ki vefa da onlardan birisidir- güzel huylara sahip olması, hayatını bu anlamda değerlendirmesi, hayatını okul olarak idrak edip bu doğrultuda olgunlaşma yolunda çaba sarf etmesi gerekir.

Şöyle bir hususu da ifade etmek istiyorum: Doğrudur, yaşadığımız medeniyet havzası, dünya görüşü dolayısıyla yani bütün dünyada egemen olan anlayış, dünya görüşü dolayısıyla bir taraftan değerlerden bir yozlaşma, uzaklaşma var, öbür taraftan çok güzel örnekler de vardır. Birtakım İslam ülkeleri, başta ülkemiz olmak üzere, mesela ümmete vefa bağlamında, Suriye’den çok önemli bir topluluk, 4 milyon civarında insan ülkemizde barındırılıyor yani bu güzellikleri, ferdi planda olsun, toplumsal planda olsun İslam ümmeti içerisinde hâlâ çok güzel değerler yaşıyor. Bunu da burada ifade etmiş olalım.

Orada, emlakçılar ifadesi geçti. Bizi takip eden bütün kardeşlerimiz, takipçilerimiz iyi duygulara, iyi düşüncelere sahip insanlar ama tabii ki birtakım yanlışlar yapanlar olabilir. Onu da tashih etmek istiyorum yani bir hocamız da –onun kastettiğini söylemiyorum, bir genelleme yaptığını söylemiyorum- yanlış anlamaya mahal vermemek için bunu da bu vesileyle ifade etmek istiyorum.

Kendisine tekrar teşekkür ediyorum, güzel bir tebliğ oldu, kapsamlı bir tebliğ oldu.

Şimdi, üçüncü olarak...

DR. HAYRİ ERENAY

Hocam, özür dilerim. Orada bir arzım olabilir mi, bir cümle.

Orada kastettiğimiz şey şu: Bir arazinin üzerindeki binayı inkârın kolayı araziye inkâr etmeden binayı inkâr etmek gibi. Hadis ile Kur'an arasındaki ilişkiyi, Kur'an'a saldırmadan hadislere saldıranları kastettim orada yoksa o sektörle alakalı bir cümlemiz olmadı. Yani orada Kur'an'a saldırma cesareti gösteremedikleri için onu arz etmiştim. Arz ediyorum.

OTURUM BAŞKANI

Teşekkür ediyorum.

Şimdi, Bin Avde b. Said ile beraber hazırlanan tebliği üstaz İzzettin El Abd sunacak bize. Tebliğin konusu, الوفاء بالعهود والمواثيق في ضوء تفسير التحرير والتنوير للعلامة محمد الطاهر بن عاشور

Bir tefsir çerçevesinde -ben de baktım tebliğe kapsamlı bir tebliğ- vefa kavramını, ilgili kavramları ele alıyor.

Üstada hoş geldiniz diyorum. İnşallah tebliğinizden istifade edeceğiz. Sempozyumumuza önemli bir katkı olarak gerçekleştirecek. Buyurun.

الوفاء بالعهود والمواثيق في ضوء تفسير التحرير والتنوير للعلامة محمد الطاهر بن عاشور

الأستاذ المشارك د. بن عودة بن سعيد

الأستاذ عز الدين العبد

قسم الدراسات الإسلامية، جامعة إسطنبول صباح الدين زعيم تركيا

مستخلص البحث

يعتبر تفسير الطاهر بن عاشور الموسوم بتحرير المعنى السديد وتنوير العقل الجديد من تفسير الكتاب المجيد، والمعروف بالتحرير والتنوير من التفسير من الأعمال العلمية الإسلامية الحديثة الجليسة، التي تحتوى مع كثير من الضبط والتدقيق ونقد لما سبقه من المفسرين على مسائل ولطائف علمية دقيقة عدّة، مع بيان معاني المفردات القرآنية والتناسب القرآني، وإبراز وجوه البلاغة والإعجاز، والحديث عن الجوانب التربوية والفقهية. فهو بحق تفسيرٌ بلاغيٌّ لغويٌّ عقلانيٌّ معاصرٌ، يضمُّ نظرية المؤلف في التجديد والإصلاح الإسلامي. يسعى هذا البحث من خلال تفسير التحرير والتنوير إلى استجلاء مفهوم الوفاء الإسلامي، وتجلياته المتعددة والمتمثلة في ضرورة حفظ ومراعاة العهود والمواثيق والعقود، إضافة إلى استكشاف منهج المؤلف ومقارنته التفسيرية الموضوعية، ومدى

تأثير أسلوبه في اللغة والإعجاز وتتبعه تناسب الآيات، وتبيان
 لأنواع العهود والمواثيق، مع استنباط الحكم والأحكام في صياغة
 مفهوم الوفاء والعهود. ففي القرآن سورة العقود وسورة الميثاق،
 والعهد كما يراه ابن عاشور التزامٌ للغير بمعاملة التزاما لا يَفْرِطُ
 فيه المعاهد حتى يفسخاه بينهما، والعهود والمواثيق عنده أقسامٌ
 وأنواعٌ، أهمها ما أخذه الله تعالى على بني آدم وهم في عالم الذر.
 يُسهم البحث في صياغة نظرية قرآنية أصيلة للوفاء الإسلامي، كما
 يثرى الأدبيات التفسيرية والفقهية والخلقية القيمية، خصوصا وأن
 المؤلف من أبرز وجوه التجديد الإسلامي المعاصر، خصوصا في باب
 المقاصد الشرعية وفلسفة القيم الإسلامية.

الكلمات المفتاحية: الوفاء، العهد، العقود، المواثيق، الطاهر بن
 عاشور، التحرير والتنوير

مقدمة

لقد نال تفسير الطاهر ابن عاشور باهتمام العلماء، وطلاب الدراسات العليا، لأنه يعتبر موسوعة في التفسير في العصر الحديث، فشملت الدراسات وما تزال جوانب متعددة منه، منها البلاغي، ومنها الإعجاز العلمي، ومنها المقاصدي والفقه والأصولي، والتفسير الموضوعي¹، وقد تناول البحث جانباً أخلاقياً فقهياً تاريخياً من تفسير التحرير والتنوير، وكيفية معالجته لهذا الموضوع.

١. التعريف بالعهود والمواثيق وما له صلة بهما

ورد في تفسير التحرير والتنوير تعريف لأغلب المفردات ذات العلاقة تعريفًا لغويًا واصطلاحيًا، والمعنى المقصود في موضعه من الآية، وما يعيننا هنا الكلمات القريبة لموضوع البحث، وبيان الفرق بين هذه التعريفات وهي: الوعد، العقد، العهد، الميثاق، النذر، الإصر، الإل، الزمة، اليمين والوفاء.

أ. الوعد: هو الخبر أي الإعلام بحصول أمر في المستقبل². ويعني الوعد الإعلام بحصول شيء في المستقبل من جهة المخبر للمخبر³.

1 الشيخ محمد الطاهر ابن عاشور ومنهجه في تفسيره "التحرير والتنوير" رسالة دكتوراه، تأليف هيا ثامر مفتاح العلي، جامعة الأزهر، ط 1994م قطر. 2. التفسير العقلي للقرآن الكريم عند الطاهر ابن عاشور، رسالة ماجستير، تقديم محمد عويس عبد الرحيم، جامعة عين شمس، كلية الآداب، 2002م، (مخطوط). 3. مقاصد عقود التبرعات عند الشيخ ابن عاشور، إعداد محمد عبدالله فتح الله البينجويني، بحث مقدم في جامعة ماردين kadim akademi SBD بتاريخ 02/06/2019م. 4. الوفاء في ضوء القرآن الكريم، رسالة ماجستير، إعداد وفاء حيدر شقورة، الجامعة الإسلامية، غزة 2010م. 5. الوفاء بالعهود والمواثيق في الشريعة الإسلامية، تأليف الدكتور عبدالله بن محمد الحجيلي، طبع بتاريخ 2008م. 6. المعاهدون في القرآن الكريم، دراسة مقارنة بين القرطبي وابن عاشور، رسالة ماجستير، جامعة قطر 2018م. 7. العهد والميثاق في القرآن الكريم، تأليف ناصر بن سليمان العمر، ط 2011م.

2 التحرير والتنوير (59/3)

3 التحرير والتنوير (59/3) و(255/10) و(39/16) و(304/21) و(33/23)

والأكثر أن يكون فيما عدا الشر، ويتعين للخير والشر بالقرينة¹، وإذا لم يذكر مفعوله انصرف للخير². والوعد به في الخير من قبيل النذر المقصود منه القربة فيجب الوفاء به³. والوعد أخص من الخير⁴.

ب. الوعيد: الإعلام بحصول شيء في المستقبل من جهة المخبر للمخبر خاص بالضرر أو بالشر⁵. وقد ورد ذكر الوعد في أكثر من مناسبات كثيرة، من بينها قوله تعالى في سورة البقرة ﴿الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُم بِالْفَحْشَاءِ وَاللَّهُ يَعِدُكُم مَّغْفِرَةً مِنْهُ وَفَضْلًا وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾ (الآية ٢٦٢)، فإن كان الوعد يطلق على التعهد بالخير والشر، ففي قوله يعدكم الفقر مجاز واحد، لأنه هنا يخبر ولا يعد لأن الوعد فعل أمر للمخبر، والشيطان لا يستطيع إفقاركم، وإن كان خاصا بالخير فقط، ففي قوله: يعدكم الفقر مجازان، وحسن هذا المجاز هنا مشاكلته لقوله: والله يعدكم مغفرة فإنه وعد حقيقي⁶.

ج. العقد: يعني الربط، والموضع المشدود من الحبل يسمى عقدة. وأطلق العقد أيضا على الشيء المعقود إطلاقا للمصدر على المفعول، فالعهود عقود، والتحالف من العقود، والتبايع والمؤاجرة ونحوهما من العقود⁷. أما اصطلاحا: هو الالتزام الواقع بين جانبين في فعل ما، أو إنشاء تسليم أو تحمل من جانبين، فقد يكون إنشاء تسليم كالبيع بثمن ناض وقد يكون إنشاء تحمل كالإجارة بأجر ناض، والعقود كلها تحتاج إلى إيجاب وقبول⁸. وحقيقته أن العقد هو ربط الحبل بالعروة ونحوها، وشد الحبل

1 التحرير والتنوير (33 /23)

2 التحرير والتنوير (218 /25)

3 التحرير والتنوير (176 /28)

4 التحرير والتنوير (59 /3)

5 التحرير والتنوير (255 /10) و(133 /12) و(258 /22) و(218 /25)

6 التحرير والتنوير (59 /3)

7 التحرير والتنوير (383 /2) و(74 /6)

8 التحرير والتنوير (35 /5) و(74 /6) و(675 /6)

في نفسه أيضا عقد، ثم استعمل مجازا في الالتزام، فغلب استعماله حتى صار حقيقة عرفية.¹ فالعقد أخص من الوعد لأنه التزام من طرفين.

د. العهد: العهد مصدر عهده عهدا إذا تذكره وراجع إليه نفسه وعرفه، ومرجع معانيه إلى المعاودة والمحافظة والمراجعة والافتقار والمعرفة، والتذكر.² ويعني الالتزام، والائتمان، والوعد المؤكد وقوعه، والموثق بما يمنع من إخلاله من يمين، أو ضمان، أو خشية مسببة. والبيعة عهد، والوصية عهد، والولاية عهد، واليمين عهد.³ أما اصطلاحا فهو الالتزام للغير بمعاملة التزاما لا يفرط فيه المعاهد حتى يفسخاه بينهما⁴، أو الالتزام بين اثنين أو أكثر على شيء مهم يعامل كل واحد من الجانبين الآخر به.⁵ وسمى الموضع الذي يتراجع عنه الناس بعد البعد عنه معهدا، وسمى وعد الله عهدا، لأن الله لا يخلف وعده، كما أخبر بذلك فصار وعده عهدا، ولذلك سماه النبي عهدا، في قوله «أنشدك عهدك ووعدك». والميثاق والعهد مترادفان⁶، فالعهد أخص من الوعد لأنه التزام من طرفين. والفرق بين العهد والعقد، أن العقد يغلب عليه الأمور الحسية، والعهد تغلب عليه الأمور المعنوية، والعقد عاجل وآجل والعهد آجل، وأحيانا العهد جزء من العقد، فالعهد أخص من العقد.

هـ. الميثاق: لغة مفعال، ويكون للآلة كثيرا كمرقاة ومرآة، وللمصدر أيضا نحو الميلاد والميعاد، فهو منقول من اسم الآلة مجازا، وغلب على المصدر. والميثاق اسم العهد وتحقيق الوعد.⁷ وهو مشتق من

1 التحرير والتنوير (74/6)

2 التحرير والتنوير (369/1) و (370/1) و (283/16)

3 التحرير والتنوير (32/9) و (370/1) و (706/1) و (711/1) و (40/11) و (125/13) و (211/21) و (46/23) و (25/228)

4 التحرير والتنوير (453/1)

5 التحرير والتنوير (17/18)

5 التحرير والتنوير (126/13)

7 التحرير والتنوير (371/1) و (542/1) و (19/13) و (274/21) و (6/16)

وثنق، إذا أيقن وتحقق، أو من واشق: أى عاهد.¹ ويضاف الميثاق والعهد إلى اسم الجلالة، كأن الحالف استودع الله ما به التوثيق للمحلوف له.² أما اصطلاحاً فهو عهد آخر اعتبر مؤكداً للعهد سبقه أو لحقه³، والميثاق والعهد مترادفان.⁴

و. النذر: لغة ما يعتزمه المرء ويعقد عليه نيته.⁵ أما اصطلاحاً فالالتزام قرينة أو صدقة بصيغة الإيجاب على النفس⁶، أو التزام قرينة لله تعالى لم تكن واجبة على ملتزمها.⁷ ويعنى النحب النذر وما يلتزمه الإنسان من عهد ونحوه.⁸ أو يقصد به الموت فى الجهاد على طريقة الاستعارة بتشبيه الموت بالنذر فى لزوم الوقوع.⁹ والنذر أخص من الوعد لأن المقصود به القرينة لله، والنحب أخص من النذر إن كان نذر الموت.

ز. الإصر: لغة ما يؤصر به أى يربط، وتعتقد وتسد به الأشياء.¹⁰ واصطلاحاً: العهد والميثاق المؤكد فيما يثقل عمله، ويصعب الوفاء به.¹¹ ح. اليمين: هو الحَلْفُ. سَمِيَ الحَلْفُ يميناً أخذاً من اليمين التى هى إحدى اليدين، وهى اليد التى يفعل بها الإنسان معظم أفعاله، وقد اشتقت من اليُمن وهو البركة، لأن اليد اليمنى يتيسر بها الفعل أحسن من اليد الأخرى، وأطلقت اليمين على قَسَم المرء فى خاصة

1 التحرير والتنوير (133/6) و(19/13) و(274/21)

2 التحرير والتنوير (19/13)

3 التحرير والتنوير (371/1)

3 التحرير والتنوير (126/13)

5 التحرير والتنوير (382/29)

6 التحرير والتنوير (65/3)

7 التحرير والتنوير (250/17) و(382/29)

8 التحرير والتنوير (307/21)

9 التحرير والتنوير (308/21)

10 التحرير والتنوير (141 و 140/3) و(300/3)

10 التحرير والتنوير (141 و 140/3) و(300/3)

نفسه دون عهد ولا حلف.¹ فاليمين أخص من العهد. وقد سمي الحلف يميناً لأنه كان من عادة العرب إذا تحالفوا أن يمسك المتحالفان أحدهما باليد اليمنى من الآخر، ثم اختصروا فقالوا: صدرت منه يمين أو حلف يميناً، فتسمية الحلف يميناً من تسمية الشيء باسم مقارنه الملازم له، أو من تسمية الشيء باسم محله، ولما كان غالب أيمانهم في العهود والحلف، وهو الذي يضع فيه المتعاهدون أيديهم بعضها في بعض، شاع إطلاق اليمين على كل حلف، جرياً على غالب الأحوال.²

ط. الإل: أى الحلف والعهد، ويطلق الإل على النسب والقرابة.³

ى. الذمة: هى ما يمت به من الأواصر من صحة وخلة وجوار مما يجب في المروءة أن يحفظ ويحمى، يقال: فى ذمتى كذا، أى ألتزم به (أتعهد به) وأحفظه.⁴

ك. الوفاء: لغة إعطاء الشيء غير منقوص،⁵ أو أداء ما وجب على المؤدى وافية دون نقص ولا تقصير فيه.⁶ أما اصطلاحاً فإيقاع ما التزمه الملتزم من عهده،⁷ أو أن يحقق المرء ما عاهد على أن يعمل.⁸ ل. النقض: لغة فسخ وحل ما ركب ووصل، بفعل يعاكس الفعل الذى كان به التركيب، فيقال: نقض الحبل إذا حل ما كان أبرمه.⁹ ويستعمل النقض مجازاً فى إبطال العهد وعدم الوفاء به.¹⁰ ونقض الأيمان إبطال ما كانت لأجله. فالنقض إبطال المحلوف عليه لا

- 1 التحرير والتنوير (377/2)
- 2 التحرير والتنوير (377/2)
- 3 التحرير والتنوير (124/10)
- 4 التحرير والتنوير (124/10)
- 5 التحرير والتنوير (74/6)
- 6 التحرير والتنوير (382/29)
- 7 التحرير والتنوير (32/9)
- 8 التحرير والتنوير (125/13)
- 9 التحرير والتنوير (368/1)
- 10 التحرير والتنوير (368/1) و(133/13)

إبطال القسم¹ وإضافة النقض إلى (عهد الله) استعارة من مخترعات القرآن، بنيت على ما شاع في كلام العرب في تشبيه العهد وكل ما فيه وصلٌ بالحبل، وهو تشبيه شائع في كلامهم، مثل قولهم «إن بيننا وبين القوم حبالا _ عهدا _ ونحن قاطعوها». وكان الشائع في الكلام إطلاق لفظ القطع والصرم وما في معناهما على إبطال العهد². أما وجه اختيار استعارة النقض الذي هو حل طيات الحبل إلى إبطال العهد أنها تمثيل لإبطال العهد رويديا رويديا وفي أزمنة متكررة ومعالجة. والنقض أبلغ في الدلالة على الإبطال من القطع والصرم ونحوهما لأن في النقض إفسادا لهيأة الحبل وزوال رجاء عودها وأما القطع فهو تجزئة³.

م. النكث: لغة نقض المفتول والمبرم من حبل أو غزل⁴، وغلب النكث في معنى النقض المعنوي⁵. واصطلاحاً عدم الوفاء بالعهد⁶.
ن. النبذ: لغة الطرح والإلقاء، وهو إلقاء الشيء من اليد أو طرحه، فهو يقتضى سبق الأخذ⁷. واصطلاحاً نقض العهد وعدم العمل به، أو عدم الوفاء به، تشبيها للعهد بالشيء المنبوذ في عدم الانتفاع به⁸.

٢. أنواع العهود والمواثيق

يحاول البحث استكشاف منهج المؤلف ومقاربتة التفسيرية الموضوعية، ومدى تأثير أسلوبه في اللغة والإعجاز وتتبعه تناسب الآيات، وتبيانها لأنواع العهود والمواثيق، مع استنباط الحكم

1 التحرير والتنوير (14/ 261)

2 التحرير والتنوير (1/ 368)

3 التحرير والتنوير (1/ 368)

4 التحرير والتنوير (9/ 73) و(25/ 228)

5 التحرير والتنوير (26/ 159)

6 التحرير والتنوير (6/ 73)

7 التحرير والتنوير (10/ 129) و(1/ 625) و(4/ 192)

8 التحرير والتنوير (1/ 626) و(10/ 129) و(4/ 192)

والأحكام في صياغة مفهوم الوفاء والعهود وتجلياته المتعددة والمتمثلة في ضرورة حفظ ومراعاة العهود والمواثيق والعقود.

أ. عهد آدم عليه السلام وميثاقه:

ورد ذكر أخذ عهد آدم عليه السلام في قوله تعالى: ﴿وَلَقَدْ عَهِدْنَا إِلَى آدَمَ مِنْ قَبْلُ فَنَسَى وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْماً﴾ (طه: ٩١). يقول ابن عاشور رحمه الله أن المراد بالعهد إلى آدم في الآية العهد إليه في الجنة التي أنسى فيها، وأطلق النسيان هنا على إهمال العمل بالعهد عمداً، واستعمل نفى وجدان العزم عند آدم في معنى عدم وجود العزم من صفته فيما عهد إليه.¹ ويذكر ابن عاشور أيضاً أنه لما كانت قصة موسى عليه السلام مع فرعون ومع قومه ذات عبرة للمكذبين والمعاندين، الذين كذبوا النبي صلى الله عليه وسلم وعاندوه، فكان النبي صلى الله عليه وسلم استحباب الزيادة من هذه القصص ذات العبرة، رجاء أن يفيق قومه من ضلالتهم، أعقبت قصة موسى بقصة آدم عليه السلام وما عرض له به الشيطان.²

ب. عهد ذرية آدم وميثاقهم:

ورد ذكر أخذ العهد على ذرية آدم عليه السلام في قوله تعالى: ﴿أَلَمْ أَعْهِدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ وَأَنْ اعْبُدُونِي هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ﴾ (يس: ٦٠-٦١). يرى ابن عاشور أن المراد بالعهد إلى ذرية آدم في الآية وصاية الله تعالى بني آدم بأن لا يعبدوا الشيطان، وهي ما تقرر واشتهر في الأمم بما جاء به الرسل في العصور الماضية، وبهذا الاعتبار صح الإنكار عليهم في حالهم

1 التحرير والتنوير (319/16)

2 التحرير والتنوير (318/16)

الشبيهة بحال من يجحد هذا العهد.¹ وبين ابن عاشور أن الخطاب متوجه إلى جميع البشر في المحشر غير أهل الجنة، ليشمل جميع أهل الضلالة من مشركين وغيرهم، ولعله شامل لأهل الأعراف أيضاً، وهو إشهاد على المشركين وتوبيخ لهم على عبادتهم الشيطان مما يقتضى تذكيرهم بأنهم أبناء آدم الذى جعله الشيطان عدوًّا له.²

ج. عهد بنى إسرائيل وميثاقهم:

يذكر ابن عاشور أنه قد وردت آيات متعددة تذكر عهد ومواثيق بنى إسرائيل مثل قوله تعالى: ﴿وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾ (البقرة: ٣٦). فيبين أن في الآية تذكير بقصة أخرى أرى الله تعالى أسلافهم فيها بطشه ورحمته، فلم يرتدعوا ولم يشكروا، وهى أنه أخذ الميثاق عليهم بواسطة موسى عليه السلام، ومقتضى أن يعملوا بالشرعية، وذلك حينما تجلى الله لموسى عليه السلام في الطور تجلياً خاصاً للجبل، فأعطوا العهد وامتثلوا لجميع ما أمرهم الله تعالى، وقالوا: «كل ما تكلم الله به نفعل» فقال الله لموسى فليؤمنوا بك إلى الأبد. «وضمائر الخطاب لتحميل الخلف تبعات السلف، كيلا يقعوا في مثلها، وليستغفروا لأسلافهم عنها.³ والميثاق في هاته الآية كالعهد في الآيات المتقدمة مراد به الشرعية، ووعدهم بالعمل بها، وقد سمته كتبهم عهداً. وقوله: ﴿خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ﴾ فالأخذ مجاز عن التلقى والتفهم. والقوة مجاز في الإيعاء، وإتقان التلقى، والعزيمة على العمل به.⁴

ثم ذكر أنه أعيد ذكر أحوال بنى إسرائيل بعد ذلك الاستطراد المتفنن فيه، فأعيد الأسلوب القديم وهو العطف بإعادة

1 التحرير والتنوير (46/23)

2 التحرير والتنوير (46/23)

3 التحرير والتنوير (541/1)

4 التحرير والتنوير (542/1)

لفظ (إذ) في أول القصص فقال تعالى: ﴿وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِّنْكُمْ وَأَنتُمْ مُّعْرِضُونَ﴾ (البقرة: ٣٨) فبين أن المراد بالميثاق ما أخذ على أسلافهم لأنهم الذين أعطوا الميثاق لموسى على امتثال ما أنزل الله من التوراة، أو المراد به المتقدمون والمتأخرون، ومن هذه المواثيق قوله: ﴿لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ﴾¹، وقوله: ﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ﴾ وبين أن هذه المعاطيف تابعة لبيان الميثاق وهو عهد موسى عليه السلام، وليس المراد به شريعة الإسلام، وبين كيف كان حالهم مع هذه المواثيق والعهود بقوله: ﴿ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِّنْكُمْ﴾ أى أخذنا ميثاق الأمة الإسرائيلية على التوحيد وأصول الإحسان، فكنتم ممن تولى عن ذلك وعصيتم شرعاً اتبعتموه، وتوليتم عن جميع ما أخذ عليكم الميثاق به، فأشركتم بالله وعبدتم الأصنام وعققتم الوالدين... وبعد ذمهم وتوبيخهم أنصف الصالحين منهم بقوله: ﴿إِلَّا قَلِيلًا مِّنْكُمْ﴾، وفي ذلك إعلان بفضل من حافظ على العهد. وبين ابن عاشور أن الله ختم هذه الآية بما هو وصف ثابت لهم ومعروف عنهم، وهو الإعراض عن الوصايا التي تضمنت ذلك الميثاق، أى توليتم عن تعمد وجراة وقلة اكتراث بالوصايا وتركاً للتدبر فيها والعمل بها.²

وبين ابن عاشور أن الله يوضح لنا الطريقة في تعليم الانتقال في المجادلة مع بنى إسرائيل إلى ما يزيد إبطال دعواهم الإيمان بما أنزل إليهم خاصة، فقد كذبهم في ذلك بقوله: ﴿فَلَم تَقْتُلُوا أَنْبِيَاءَ اللَّهِ مِنْ قَبْلٍ﴾ ترقى إلى ذكر أحوالهم في مقابلتهم دعوة موسى الذى يزعمون أنهم لا يؤمنون إلا بما جاءهم به، فإنهم مع ذلك قد قابلو دعوته بالعصيان قولاً وفعلًا، فإذا كانوا أعرضوا عن الدعوة المحمدية بمعذرة

1 التحرير والتنوير (582/1)

2 التحرير والتنوير (584/1)

أنهم لا يؤمنون إلا بما أنزل عليهم، فلماذا قابلوا دعوة أنبيائهم بعد موسى بالقتل؟ ولماذا قابلوا دعوة موسى بما قابلوا؟ ففي قوله تعالى: ﴿وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاسْمِعُوا قَالُوا سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَأُشْرِبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ قُلْ بِئْسَمَا يَأْمُرُكُمْ بِهِ إِيمَانُكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾ تكرير للقصة للتنبيه على أن طريقتهم مع محمد صلى الله عليه وسلم طريقة أسلافهم مع موسى، وهذا إلزام لهم بعمل أسلافهم بناءً على أن الفرع يتبع أصله، والولد نسخة من أبيه، وهو احتجاج خطابي.¹

ويذكر ابن عاشور أن الله تعالى ذكر آيات أخرى أظهرها لهم وهي: رفع الطور، والأمر بقتال أهل أريحا، ودخولهم بابها سجدًا² بقوله تعالى: ﴿وَرَفَعْنَا فَوْقَهُمُ الطُّورَ بِمِيثَاقِهِمْ وَقُلْنَا لَهُمْ ادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُلْنَا لَهُمْ لَا تَعْدُوا فِي السَّبْتِ وَأَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا﴾ (النساء: ٥١) فيبين أن المراد بالميثاق العهد، ووصفه بالغليظ. أي القوي، والغلظ من صفات الأجسام، فاستعير لقوة المعنى، وكفى به عن توثق العهد لأن الغلظ يستلزم القوة، والمراد جنس الميثاق الصادق بالعهود الكثيرة التي أخذت عليهم، وقد ذكر أكثرها في سورة البقرة، والمقصود من هذا إظهار تأصلهم في اللجاج والعناد، من عهد أنبيائهم، تسلياً للنبي على ما لقي منهم، وتمهيداً لقوله: ﴿فَبِمَا نَقْضُ مِيثَاقَهُمْ﴾ (النساء: ٥٣).³

وفي آية أخرى يبين ابن عاشور مناسبة ذكر ميثاق بني إسرائيل عقب ذكر ميثاق المسلمين تحذيراً من أن يكون ميثاقنا كميثاقهم.⁴ بقوله تعالى: ﴿وَلَقَدْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَآئِيلَ وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا وَقَالَ اللَّهُ إِنِّي مَعَكُمْ لَئِنْ أَقَمْتُمُ الصَّلَاةَ وَآتَيْتُمُ الزَّكَاةَ وَآمَنْتُمْ بِرُسُلِي وَعَزَرْتُمْوهُمْ وَأَقْرَضْتُمُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا لَأُكَفِّرَنَّ

1 التحرير والتنوير (609/1)

2 التحرير والتنوير (15/6)

3 التحرير والتنوير (17/6)

4 التحرير والتنوير (140/6)

عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَلَا دُخْلَكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ فَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ مِنْكُمْ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ (المائدة: ٢١) ويفسر معنى المعية في قوله: ﴿إِنِّي مَعَكُمْ﴾ معية مجازية، وهي تمثيل للعناية والحفظ والنصر، والظاهر أنَّ هذا القول وقع وعداً بالجزاء على الوفاء بالميثاق.¹

د. عهد النصارى وميثاقهم

يبين ابن عاشور أن الله أتى بذكر ميثاق النصارى بعد ميثاق اليهود² لأنهم هم من بنى إسرائيل ومأمورون باتباع العهد والميثاق الذي أخذ عليهم، فقال تعالى: ﴿وَمَنْ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّا نَصَارَى أَخَذْنَا مِيثَاقَهُمْ فَنَسُوا حَظًّا مِمَّا ذُكِّرُوا بِهِ فَأَغْرَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَسَوْفَ يُنَبِّئُهُمُ اللَّهُ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ﴾ (المائدة: ٤١)، فيذكر ابن عاشور أن الله اخذ على النصارى ميثاقاً على لسان المسيح عليه السلام، وبعضه مذكور في مواضع من الأناجيل، وإلقاء العداوة والبغضاء بينهم كان عقاباً في الدنيا لقوله: ﴿إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ﴾ وسوف ينبيئهم الله بما كانوا يصنعون جزاء على نكثهم العهد. وأسباب العداوة والبغضاء شدة الاختلاف فتكون من اختلافهم في نحل الدين بين يعاقبة، وملكانية، وشطورية، وهراطقة (بروتستانت)، وتكون من التحاسد على السلطان ومتاع الدنيا، كما كان بين ملوك النصارية، وبينهم وبين رؤساء ديانتهم.

وعند تفسير هذه الآية يحل ابن عاشور الإشكال الذي يطراً على فكر بعض الناس، فيبين ذلك بأسلوبه الواضح: فإن قيل: كيف أغريت بينهم العداوة وهم لم يزلوا إلّبا على المسلمين؟ فجوابه: أنَّ العداوة ثابتة بينهم في الدين بانقسامهم فرقاً، وذلك الانقسام يجرّ إليهم

5 التحرير والتنوير (١٤١/٦)

2 التحرير والتنوير (١٤٥/٦)

العداوة وخذل بعضهم بعضاً. ثم إن دولهم كانت منقسمة ومتحاربة، ولم تنزل كذلك، وإنما تألبوا في الحروب الصليبية على المسلمين ثم لم يلبثوا أن تخاذلوا وتحاربوا، ولا يزال الأمر بينهم كذلك إلى الآن. وكم ضاعت مساعي الساعين في جمعهم على كلمة واحدة وتأليف اتحاد بينهم، وكان اختلافهم لطفاً بالمسلمين في مختلف عصور التاريخ الإسلامي، على أن اتفاقهم على أمة أخرى لا ينافي تمكن العداوة فيما بينهم، وكفى بذلك عقاباً لهم على نسيانهم ما ذكروا به. وقيل: الضمير عائد على الفريقين، أي بين اليهود والنصارى، ولا إشكال في تجسم العداوة بين الملتين.¹

ويذكر أيضاً نكتا وفوائد في التعبير عن النصارى بـ ﴿الذين قالوا إنا نصارى﴾ تسجيلاً عليهم بأن اسم دينهم مشير إلى أصل من أصوله، وهو أن يكون أتباعه أنصاراً لما يأمر به الله، ومن جملة ذلك أن ينصروا القائم بالدين بعد عيسى وأعظم من ذلك كله أن ينصروا النبي المبشر به في التوراة والإنجيل، الذي يجيء بعد عيسى قبل منتهى العالم ويخلص الناس من الضلال، فهذا اللقب، وهو النصارى، حجة عليهم قائمة بهم متلبسة بجماعتهم كلها، وعليه فمعنى ﴿قالوا: إنا نصارى﴾ أنهم زعموا ذلك بقولهم ولم يؤيدوه بفعلهم، ويفيد لفظ ﴿قالوا﴾ بطريق التعريض الكنائى أن هذا القول غير موفى به وأنه يجب أن يوفى به.²

هـ. ميثاق الأنبياء عليهم السلام:

في هذا الباب يوضح ابن عاشور أنه في أخذ العهد على الأنبياء زيادة تنويه برسالة محمد صلى الله عليه وسلم وهذا المعنى هو ظاهر الآية: ﴿وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَلَتَنْصُرُنَّهُ قَالَ أَأَقْرَرْتُمْ وَأَخَذْتُمْ

1 التحرير والتنوير (149/6)

2 التحرير والتنوير (146/6)

عَلَىٰ ذَلِكُمْ إِصْرِي قَالُوا أَقْرَبْنَا قَالَ فَاشْهَدُوا وَأَنَا مَعَكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ ﴿١٨﴾ (آل عمران: ١٨)، وبه فسر محققو المفسرين من السلف والخلف، منهم على بن أبي طالب، وابن عباس، وطاووس، والسدي. ويذكر في تفسيرها أن ما أمرهم الأنبياء بشيء مما تقولوا عليهم وقد أمرهم بغير ذلك فأضاعوه حين أخذ الله ميثاقهم لِيُبَلِّغُوهُ إِلَيْهِمْ¹ وهذا الميثاق أخذه الله على جميع الأنبياء، يؤدّنهم فيه بأن رسولاً يجيء مصدّقاً لما معهم، ويأمرهم بالإيمان به وينصره، والمقصود من ذلك إعلام أممهم بذلك ليكون هذا الميثاق محفوظاً لدى سائر الأجيال، بدليل قوله: ﴿فَمَنْ تَوَلَّىٰ بَعْدَ ذَلِكَ﴾ إذا يجوز على الأنبياء التولّى والفسق ولكن المقصود أممهم².

يبين ابن عاشور أن من العلماء من استبعد أن يكون أخذ العهد على الأنبياء حقيقة نظراً إلى قوله: ﴿فَمَنْ تَوَلَّىٰ بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ﴾ توهموه متعيناً لأن يكون المراد بمن تولى من النبيين المخاطبين، فتأولوا الآية بأن المراد أخذ العهد على أممهم، وسلوكوا مسالك مختلفة من التأويل، فمنهم من جعل إضافة الميثاق للنبيين إضافة تشبه إضافة المصدر إلى فاعله، أى أخذ الله على الأمم ميثاق أنبيائهم منهم. ومنهم من قدر حذف المضاف أى أمم النبيين أو أولاد النبيين، وإليه مال مجاهد والربيع، واحتجوا بقراءة أبي وابن مسعود هذه الآية: وإذ أخذ الله ميثاق الذين أوتوا الكتاب لما آتيناكم من كتاب، ولم يقرأ ميثاق النبيين، وردّه ابن عطية وغيره بإجماع الصحابة والأمة على مصحف عثمان³.

ومعنى الإقرار هنا مستعمل فى معنى التحقيق بالوفاء مما أخذ من الميثاق، ومعنى الإصر العهد المؤكد الموثق، ومعنى الشهادة التوثيق والتحقيق أو تبليغ ذلك الميثاق، فالمعنى فاشهدوا على أممكم بذلك،

1 التحرير والتنوير (3/ 297)

2 التحرير والتنوير (3/ 298)

3 التحرير والتنوير (3/ 299)

والله شاهد على الجميع كما شهد النبيون على الأمم¹. وفسر ابن عاشور آية الأحزاب التي ورد فيها ميثاق النبيين بتقوى الله ونبذ طاعة الكافرين والمنافقين واتباع ما أوحى الله به، وتنبيهها على أن شأن الرسل واحد وأن سنة الله فيهم متحدة² فقال تعالى: ﴿وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنْكَ وَمِنْ نُوحٍ وَإِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَأَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا﴾ (الأحزاب: ٧)، ووضح معنى الآية: «أى اذكربا محمد صلى الله عليه وسلم وقت أخذنا ميثاقا على النبيين. وهذا الميثاق مجمل هنا بينته آيات كثيرة. وجماعها أن يقولوا الحق ويبلغوا ما أمروا به دون ملاينة للكافرين والمنافقين، ولا خشية منهم، ولا مجارة للأهواء، ولا مشاطرة مع أهل الضلال في الإبقاء على بعض ضلالهم. وأن الله واثقهم ووعدهم على ذلك بالنصر. وذكر أن التأييد الذي أيد الله به رسوله صلى الله عليه وسلم والمؤمنين معه إذ رد عنهم أحزاب الكفار والمنافقين بغيضهم لم ينالوا خيرا، ما هو إلا أثر من آثار الميثاق الذي أخذه الله على رسوله حين بعثه³.

وقوله ومنك ومن نوح هو من ذكر بعض أفراد العام للاهتمام بهم، فإن هؤلاء المذكورين أفضل الرسل، وقد ذكر ضمير محمد صلى الله عليه وسلم قبلهم إيماء إلى تفضيله على جميعهم، ثم جعل ترتيب ذكر البقية على ترتيبهم في الوجود. ولهذه النكتة خص ضمير النبي بإدخال حرف (من) عليه بخصوصه، ثم أدخل حرف (من) على مجموع الباقيين فكان قد خص باهتمامين: اهتمام التقديم، واهتمام إظهار اقتران الابتداء بضمير بخصوصه غير مندمج في بقيتهم عليهم السلام. وأخذنا منهم ميثاقا غليظا لنعظم جزاء للذين يوفون بعهد الله ولا ينقضون الميثاق ولنشد العذاب جزاء للذين يكفرون بما جاءتهم به رسل الله، فيكون

1 التحرير والتنوير (300/3)

2 التحرير والتنوير (273/21)

3 التحرير والتنوير (274/21)

من دواعي ذكر هذا الميثاق هنا أنه توطئة لذكر جزاء الصادقين وعذاب الكافرين. وهذه علة من علل أخذ الميثاق من النبيين وهي آخر العلل حصولاً، فأشعر ذكرها بأن لهذا الميثاق عللاً تحصل قبل أن يسأل الصادقون عن صدقهم، وهي ما في الأعمال المأخوذ ميثاقهم عليها من جلب المصالح ودرء المفسد، وذلك هو ما يسأل العاملون عن عمله من خير وشر.¹ والمراد بالصادقين أمم الأنبياء الذين بلغهم ما أخذ على أنبيائهم من الميثاق، ويقابلهم الكافرون الذين كذبوا أنبياءهم أو الذين صدقوهم ثم نقضوا الميثاق من بعد.²

و. ميثاق المؤمنين:

عند الحديث عن ميثاق المؤمنين يذكر ابن عاشور أن الميثاق هو إيداع الإيمان بوجود الله وبوحدانيته في الفطرة البشرية، فكأنه ميثاق قد أخذ على كل واحد من الناس في الأزل وشرط التكوين فهو ناموس فطري، فقال تعالى: ﴿وَمَا لَكُمْ لَا تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالرَّسُولِ يَدْعُوكُمْ لَتُؤْمِنُوا بِرَبِّكُمْ وَقَدْ أَخَذَ مِيثَاقَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾ (الحديد: ٨) ثم يوضح ابن عاشور المعنى من الآية: ماذا يمنعكم من الإيمان وقد بين لكم الرسول من آيات القرآن ما فيه بلاغ وحجة على أن الإيمان بالله حق، فلا عذر لكم في عدم الإيمان بالله، فقد جاءتكم بينات حقيقته، فتعين أن إصراركم على عدم الإيمان مكابرة وعناد، وأن النفوس لو خلت من العناد وعن التمويه والتضليل كانت منساقة إلى إدراك وجود الصانع ووحدانيته، وقد جاءهم من دعوة الرسول صلى الله عليه وسلم ما يكشف عنهم ما غشى على إدراكهم من دعاء أئمة الكفر والضلال.³

1 التحرير والتنوير (275/21)

2 التحرير والتنوير (276/21)

3 التحرير والتنوير (370/27)

الخلاصة:

يتبين لنا من خلال ما سبق طول باع ابن عاشور في العلم، وكيفية ترتيب التفسير وكأنها صورة متناسقة الألوان جميلة المنظر، يزينها في نهاية كل فقرة نور من الله، وسكينة تنزل على قلب القارئ، يقرأ القرآن غصا طريا كما نزل، ويشعر أن العهود التي حصلت مع الأنبياء والأمم ما هو إلا فرد في هذه الموائيق.

٣. أحكام الوفاء بالعهود والموائيق وآثارها

بعد ذكر العهود والموائيق والعقود، وبيان معناها، والموائيق التي أخذت على آدم وذريته من بعده وعلى الرسل وأممهم وخاصة بنو إسرائيل والنصارى، يصل بنا المقام إلى ما ذكره ابن عاشور في بيان أحكام الوفاء بالعهود والعقود والموائيق، والآثار المترتبة عليه.

أ. حكم الوفاء بالعقود والعهود والموائيق

ذكر ابن عاشور في تفسيره أن سورة المائدة تسمى أيضا سورة العقود إذ وقع هذا اللفظ في أولها، وتسمى أيضا المنقذة.¹ كما ذكر أيضا أن سورة الأعراف تسمى سورة الميثاق لاشتغالها على حديث الميثاق في قوله: ﴿أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ﴾ (الأعراف: ٢٧١).² أما تصدير السورة بالأمر بالإيفاء بالعقود فمؤذن بأنه سترد بعده أحكام، وعقود كانت عقدت من الله على المؤمنين إجمالا وتفصيلا، ذكرهم بها لأن عليهم الإيفاء بما عاقدوا الله عليه. وهذا كما تفتتح الظواهر السلطانية بعبارة: هذا ظهير كريم يُتقبل بالطاعة والامتثال. فهذا هو يفسر قوله تعالى في أول آية من سورة المائدة: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ أُحْلِلْتُ لَكُمْ بِهِمُ الْأَنْعَامَ إِلَّا مَا يَتَلَيَّ عَلَيْكُمْ

1 التحرير والتنوير (6/69)

2 التحرير والتنوير (8ب/6)

غَيْرَ مُجْلَى الصَّيْدِ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ﴾ (المائدة: ١) بأن التعريف في العقود تعريف الجنس للاستغراق، فشمّل العقود التي عاقد المسلمون عليها ربّهم وهو الامتثال لإشريعته، وما كان يبيّاع عليه الرسول المؤمنون أن لا يشركوا بالله شيئاً ولا يسرقوا ولا يزنوا، وشمّل العقود التي عاقد المسلمون عليها المشركين، والعقود التي يتعاقدوها المسلمون بينهم، ثمّ وضح معنى الإيفاء هو إعطاء الشيء وافياً، أى غير منقوص، ولمّا كان تحقّق ترك النقص لا يحصل في العرف إلاّ بالزيادة على القدر الواجب، صار الإيفاء مراداً منه عرفاً العدل.¹

وبين أن العهود عقود، والتحالف من العقود، والتبايع والمؤاجرة ونحوهما من العقود، ودخل في ذلك الأحكام التي شرعها الله لنا لأنّها كالعقود، إذ قد التزمها الداخل في الإسلام ضمناً، وفيها عهد الله الذي أخذه على الناس أن يعبدوه ولا يشركوا به. وفسر دلالة الأمر بالإيفاء بالعقود على وجوب ذلك، فتعيّن أنّ إيفاء العاقد بعقده حقّ عليه، لأنّ العقود شرعت لسدّ حاجات الأمة فهي من قسم المناسب الحاجي، فيكون إتمامها حاجياً؛ لأنّ مكمل كلّ قسم من أقسام المناسب الثلاثة يلحق بمكمله: إن ضرورياً، أو حاجياً، أو تحسيناً، وفي الحديث المسلمون على شروطهم إلاّ شرطاً أحلّ حراماً أو حرّم حلالاً. ثمّ بين معنى العقود المعتبرة شرعاً: فمنها ما اعتبر الشرع في انعقادها مجرّد الصيغة تلزم بإتمام الصيغة أو ما يقوم مقامها كالنكاح والبيع. والمراد بما يقوم مقام الصيغة نحو الإشارة للأبكم، ونحو المعاوضة في البيوع. ومنها العقود التي اعتبر الشرع في انعقادها الشروع فيها بعد الصيغة تلزم بالشروع، كالجعل والقراض. وتمييز جزئيات أحد النوعين من جزئيات الآخر مجال للاجتهاد.²

1 التحرير والتنوير (74/6)

2 التحرير والتنوير (75/6)

ويذكر ابن عاشور بعض النكت الفقهية والخلافية المستفادة من هذه الآية، فيبين أن القرافي قد احتج في الفرق السادس والتسعين والمائة على أن أصل العقود أن تلزم بالقول بقوله تعالى: ﴿أَوْفُوا بالعقود﴾. وذكر أن المالكية احتجوا بهذه الآية على إبطال حديث خيار المجلس؛ يعني بناء على أن هذه الآية قرّرت أصلاً من أصول الشريعة، وهو أن مقصد الشارع من العقود تمامها، وبذلك صار ما قرّرتَه مقدّمًا عند مالك على خبر الآحاد، فلذلك لم يأخذ مالك بحديث ابن عمر «المتبايعان بالخيار ما لم يتفرقا».

ويتطرق ابن عاشور أيضاً إلى بعض العقود المأمور بالوفاء بها، وهي عقود المصالحات والمهادنات في الحروب، والتعاقد على نصر المظلوم، وكلّ تعاقد وقع على غير أمر حرام، وقد أغنت أحكام الإسلام عن التعاقد في مثل هذا إذ أصبح المسلمون كالجسد الواحد، فبقى الأمر متعلقاً بالإيفاء بالعقود المنعقدة في الجاهلية على نصر المظلوم ونحوه: كحلف الفضول.¹ وفي الحديث: «أَوْفُوا بعقود الجاهلية ولا تُحدثوا عقداً في الإسلام». وبقي أيضاً ما تعاقد عليه المسلمون والمشركون كصلح الحُدَيْبِيَّة بين النبي صلى الله عليه وسلم وقريش. وقد رُوِيَ أن فرات بن حيّان العجلي سأل رسول الله صلى الله عليه وسلم عن حلف الجاهلية فقال: «لعلك تسأل عن حلف لُجَيْم وتَيْمَمَ، قال: نعم، قال: لا يزيده الإسلام إلا شدة». ثم يوضح ابن عاشور رأيه في هذه العقود بقوله: قلت: وهذا من أعظم ما عرف به الإسلام بينهم في الوفاء لغير من يعتدى عليه. وقد كانت خزاعة من قبائل العرب التي لم تناوئ المسلمين في الجاهلية.²

1 التحرير والتنوير (76/6)

2 التحرير والتنوير (77/6)

ب. آثار الوفاء بالعهد والمواثيق:

يذكر ابن عاشور معنى الوفاء وأصله في تفسيره فيقول: وأما وفي بالتضعيف فهو أبلغ من أوفى، وأصل معنى وفي أتم الأمر، وقد أطلق الوفاء على تحقيق الوعد والعهد إطلاقاً شائعاً صيره حقيقة.¹ وعند تفسير قوله تعالى: ﴿يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أَوْفٍ بِعَهْدِكُمْ وَإِيَّايَ فَارْهَبُون﴾ (البقرة: ٥٤) يبين معجزة علمية فيوضحها بقوله: ومن لطائف القرآن في اختيار لفظ العهد للاستعارة هنا لتكليف الله تعالى إياهم أن ذلك خطاب لهم باللفظ المعروف عندهم في كتبهم، فإن التوراة المنزلة على موسى عليه السلام تلقب عندهم بالعهد، لأنها وصاياات الله تعالى لهم ولذا عبر عنه في مواضع من القرآن بالميثاق، وهذا من طرق الإعجاز العلمي الذي لا يعرفه إلا علماؤهم وهم أشح به منهم في كل شيء بحيث لا يعرف ذلك إلا خاصة أهل الدين فمجئته على لسان النبي العربي الأُمي دليل على أنه وحى من العلام بالغيوب.²

ويفسر قوله تعالى: وأوفوا بعهدى، هو مبدأ المقصود من الأمر بتصديق الرسول الموعود به على ألسنة أنبيائهم. ثم عقب ذلك بقوله: وإيأي فارهبون فهو تتميم لذلك الأمر السابق بالنهي عما يحول بينهم وبين الإيفاء بالعهد على وجهه، وذلك هو صد كبرائهم وأحبارهم إياهم عن الانتقال عما هم عليه من التمسك بالتوراة، فكانوا أحرىاء بأن يخاطبوا سادتهم وأحبارهم بمثل ذلك الخطاب عند البعثة المحمدية، ويختم ذلك بأن الحاصل بالمنطوق هو الأمر برهبة الله تعالى والنهي عن رهبة غيره حاصل بالمفهوم فإنهم إذا رهبوا الله تعالى حرصوا على الإيفاء بالعهد ولما كانت رهبتهم

1 التحرير والتنوير (452/1)

2 التحرير والتنوير (453/1)

أخبارهم تمنعهم من الإيفاء بالعهد أدمج النهي عن رهبة غير الله مع الأمر برهبة الله تعالى في صيغة واحدة.¹

ومن أشار الوفاء بالعهود محبة الله تعالى، فيذكر ابن عاشور عند تفسير قوله تعالى: ﴿بَلَى مَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ وَاتَّقَى فَإِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ﴾ (آل عمران: ٦٧)، فيوضح معنى المفردات (بلى) حرف جواب وهو مختص بإبطال النفي و (بلى) غير مختصة بجواب الاستفهام المنفي بل يجاب بها عند قصد الإبطال، وأكثر مواقعها في جواب الاستفهام المنفي، وحيء في الجواب بحكم عام ليشمل المقصود وغيره توفيراً للمعنى، وقصداً في اللفظ، فقال: ﴿من أوفى بعهده﴾ أى لم يخن، لأن الأمانة عهد.² ومن أشار الوفاء بالمواثيق أيضاً معية الله، والتي يفسرها ابن عاشور عند قوله تعالى: ﴿وَلَقَدْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا وَقَالَ اللَّهُ إِنِّي مَعَكُمْ ...﴾ (المائدة: ٢١) والمعية في قوله: ﴿إِنِّي مَعَكُمْ﴾ معية مجازية، تمثيل للعناية والحفظ والنصر، والظاهر أن هذا القول وقع وعداً بالجزاء على الوفاء بالميثاق.³

ومن أشار الوفاء بالعهود أيضاً التذكير والامتثال لأمر الله، فقد فسر ابن عاشور قوله تعالى: ﴿وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّى يَبْلُغَ أَشُدَّهُ وَأَوْفُوا بِالْكِيلِ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ لَا تُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ وَبِعَهْدِ اللَّهِ أَوْفُوا ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ﴾ (الأنعام: ٢٥١). فوضح ابن عاشور ذلك قائلا: ان الله ختم هذه المتلوات بالأمر بإيفاء العهد، وعهد الأمور بالإيفاء به هو كل عهد فيه معنى الانتساب إلى الله الذي اقتضته الإضافة، أى ما عهد الله به إليكم من الشرائع، أو العهد الذى أمر

1 التحرير والتنوير (454/1)

2 التحرير والتنوير (289/3)

3 التحرير والتنوير (141/6)

الله بحفظه، وحذر من ختره، وهو العهد التي تنعقد بين الناس بعضهم مع بعض سواء كان بين القبائل أم كان بين الآحاد. ولأجل مراعاة هذه المعاني الناشئة عن صلاحية الإضافة لإفادتها عُدِلَ إلى طريق إسناد اسم العهد إلى اسم الجلالة بطريق الإضافة دون طريق الفعل، بأن يقال: وبما عاهدتم الله عليه، فالآية أمرة لهم بالوفاء.¹

ومن أشار الوفاء بالعهد دخول الجنة والفوز بنعيمها الأبدي، فذكر ابن عاشور عند تفسير آية التوبة: ﴿إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ وَعَدًا عَلَيْهِ حَقًّا فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ وَالْقُرْآنِ وَمَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ فَاسْتَبْشِرُوا بِبَيْعِكُمُ الَّذِي بَايَعْتُمْ بِهِ وَذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾ (التوبة: ١١١) أن الاشتراء: مستعار للوعد بالجزاء عن الجهاد، كما دل عليه قوله: ﴿وَعَدًا عَلَيْهِ حَقًّا﴾ بمشابهة الوعد الاشتراء في أنه إعطاء شيء مقابل بذل من الجانب الآخر.² ولما كان شأن الباء أن تدخل على الثمن في صيغ الاشتراء أدخلت هنا في ﴿بأن لهم الجنة﴾ لمشابهة هذا الوعد الثمن، وأتى بالأمر في صورة الخبر ثم ألزم الله البيع من جانبه وضمن إيصال الثمن إليهم بقوله: ﴿وَعَدًا عَلَيْهِ حَقًّا﴾ أي لا إقالة ولا استقالة من حضرة العزة.³ وتفرع على كون الوعد حقاً على الله وعلى أن الله أوفى بعهده من كل واعد، أن يستبشر المؤمنون ببيعهم هذا، فالخطاب للمؤمنين من هذه الأمة.⁴

ويبين ابن عاشور أن الوفاء بالعهد من أعظم الخلق الكريم لدلالته على شرف النفس وقوة العزيمة، فإن المرأين قد يلتزم كل منهما للآخر عملاً عظيماً فيصاف أن يتوجه الوفاء بذلك الالتزام على أحدهما، فيصعب عليه أن يتجشم عملاً لنفع غيره بدون مقابل ينفع

1 التحرير والتنوير (169/18-)

2 التحرير والتنوير (37/II)

3 التحرير والتنوير (38/II)

4 التحرير والتنوير (40/II)

به هو فتسول له نفسه الخثر بالعهد شحاً أو خوراً في العزيمة، فلذلك كان الوفاء بالعهد علامة على عظم النفس، ودلالة ذلك قوله تعالى: ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ... وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ... أُولَئِكَ هُمُ الْوَارِثُونَ الَّذِينَ يَرِثُونَ الْفِرْدَوْسَ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾ (المؤمنون: ١-١١). ويوضح أيضاً أن هذه صفة أخرى من جلائل صفات المؤمنين تنحل إلى فضيلتين هما فضيلة أداء الأمانة التي يؤتمنون عليها وفضيلة الوفاء بالعهد.¹ ويفسر معنى رعى الأمانة بحفظها، ولما كان الحفظ مقصوداً لأجل صاحبها كان ردها إليه أولى من حفظها. ورعى العهد مجاز، أى ملاحظته عند كل مناسبة، والجمع بين رعى الأمانات ورعى العهد لأن العهد كالأمانة لأن الذى عاهدك قد ائتمنك على الوفاء بما يقتضيه ذلك العهد، وذكرهما عقب أداء الزكاة لأن الزكاة أمانة الله عند الذين أنعم عليهم بالمال، ولذلك سُميت: حق الله، وحق المال، وحق المسكين.²

ج. آثار نقض العهود والمواثيق

يذكر ابن عاشور جملة من الآثار المترتبة على نقض العهود والمواثيق، منها اللعن وهو الإبعاد من رحمة الله تعالى ومن هديه لمن استوجب غضب الله لأجل نقض الميثاق، ومن الآثار أيضاً قساوة القلب وعدم تأثر القلوب بالمواعظ والنذر، وختم الله على قلوبهم فلا تعى وعظاً مجازاة لهم على كفرهم عند تفسير قوله تعالى: ﴿فِيمَا نَقُضُهُمْ مِيثَاقَهُمْ وَكُفْرِهِمْ بِآيَاتِ اللَّهِ...﴾ (النساء: ٥٥) وقوله تعالى: ﴿فِيمَا نَقُضُهُمْ مِيثَاقَهُمْ لَعَنَّاهُمْ وَجَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةً﴾ (المائدة: ٣١). يذكر ابن عاشور بأن الآية قد جمعت من الدلائل على قلّة اكترائهم بالدين ورقة اتّباعهم ثلاثة أصول من ذلك: التعمّد إلى نقض ما عاهدوا

1 التحرير والتنوير (١٥/١٨)

2 التحرير والتنوير (١٦/١٨)

عليه من الامتثال، والغرور بسوء التأويل، والنسيان الناشئ عن قلة تعهد الدّين وقلة الاهتمام به، وإن المقصود من هذا أن نعتبر بحالهم ونتعظ من الوقوع في مثلها. وقد حاط علماء الإسلام هذا الدّين من كلّ مسارب التحريف، فميّزوا الأحكام المنصوصة والمقيسة ووضّعوا ألقاباً للتمييز بينها، ولذلك قالوا في الحكم الثابت بالقياس: يجوز أن يقال: هو دين الله، ولا يجوز أن يُقال: قاله الله. وبين ابن عاشور كيفية الانتقال من ذكر نقضهم لعهد الله إلى خيستم بعهدهم مع النبي صلى الله عليه وسلم وفعل ﴿لَا تَزَالُ﴾ يدلّ على استمرار اطلاع النبي، وعلمه بالأمر، والاطّلاع هنا كناية عن المطّلع عليه، أي لا يزالون يخونون فيطّلع النبي على خيانتهم، ولا يزال يكشف ويشاهد خائنة منهم.¹ والخائنة الخيانة، وأصل الخيانة عدم الوفاء بالعهد، ولعلّ أصلها إظهار خلاف الباطن. وبين أن الله استثنى قليلاً منهم جُبلوا على الوفاء، وقد نقض يهود المدينة عهدهم مع رسول الله والمسلمين فظاهروا المشركين في وقعة الأحزاب.²

ويُفسر ابن عاشور آية البيعة فيبين أن الكلام تحذير من نكث هذه البيعة وتفضيع له، وأن الناكث لا يضر بنكثه إلا نفسه ولا يضر الله شيئاً، فإن نكث العهد لا يخلو من قصد إضرار بالمنكوث، فجاء لقلب قصد الناكث على نفسه، ليس على النبي صلى الله عليه وسلم، وذكر في تفسير قوله تعالى: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ فَمَنْ نَكَثَ فَإِنَّمَا يَنْكُثُ عَلَى نَفْسِهِ وَمَنْ أَوْفَى بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهِ اللَّهُ فَمَ يُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا﴾ (الفتح: ١٠) أنه لما كشف كنه هذه البيعة بأنها مبايعة لله ضرورة أنها مبايعة لرسول الله صلى الله عليه وسلم باعتبار رسالته عن الله، صار أمر هذه البيعة عظيماً

1 التحرير والتنوير (6/144)

2 التحرير والتنوير (6/145)

خطيراً في الوفاء بما وقع عليه التبائع وفي نكث ذلك.¹ وقالوا لم ينكث أحد ممن بايع، فيبين رأيه فيقول: والظاهر عندي: أن سبب المبايعة قد انعدم بالصلح الواقع بين النبي صلى الله عليه وسلم وبين أهل مكة، وأن هذه الآية نزلت فيما بين ساعة البيعة وبين انعقاد الهدنة، وحصل أجر الإيفاء بالنية، لو نزل ما عاهدوا الله عليه.²

يذكر ابن عاشور أنه ربما يكون هناك دواع لنقض العهود والمواثيق، فيوضح ذلك بأن هذا نهى عن نقض عهد الإسلام لأجل ما فاتهم بدخولهم في الإسلام من منافع عند قوم الشرك، فقال تعالى: ﴿وَلَا تَشْتَرُوا بِعَهْدِ اللَّهِ ثَمَنًا قَلِيلًا إِنَّمَا عِنْدَ اللَّهِ هُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾ (النحل: ٩٩) والثمن القليل هو ما يعدهم به المشركون إن رجعوا عن الإسلام من مال وهناء عيش، والثمن: العوض الذي يأخذه المعاوض، و﴿قليلًا﴾ أى أن كل عوض يؤخذ عن نقض عهد الله هو عوض قليل، ولو كان أعظم المكتسبات، وجملة ﴿إنما عند الله هو خير لكم﴾ تعليل للثنى باعتبار وصف عوض الاشتراء المنهى عنه بالقلّة، فإن ما عند الله هو خير من كل ثمن وإن عظم قدره.³

ج. نقض العهود والمواثيق يستلزم الفسوق والخسران

يذكر ابن عاشور أن الله قد وصف اليهود بالفاسقين لأنهم اتصفوا بنقض العهود والمواثيق، واشتهروا بذلك فأصبح صفة لهم، مع مشاركة غيرهم لهم بهذه الصفات، والنتيجة ذلك الخسران في الدنيا والآخرة، يقول تعالى: ﴿الَّذِينَ يَنْتُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أُولَٰئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ﴾ (البقرة: ٧٢) فيبين أنه قد أطلق عليهم هذا الوصف في

1 التحرير والتنوير (١59/26)

2 التحرير والتنوير (١60/26)

3 التحرير والتنوير (٢70/14)

مواضع من القرآن، وهم قد عرفوا بما دلت عليه صلة الموصول، بل هم قد شهدت عليهم كتب أنبيائهم بأنهم نقضوا عهد الله غير مرة، وهم قد اعترفوا على أنفسهم بذلك، فناسب أن يجعل النقض صلة لاشتهارهم بها، ووجه تخصيصهم بذلك أن الطعن في هذا المثل جرهم إلى زيادة الطعن في الإسلام، فازدادوا بذلك ضلالا على ضلالهم السابق في تغيير دينهم وفي كفرهم بعبسى، فأما المشركون فضلالهم لا يقبل الزيادة.¹

ويذكر ابن عاشور بأن هذه الآية ظاهرة في أنها موجهة إلى اليهود لكثرة إطلاق وصف الفاسقين على اليهود، وإن كان الذين طعنوا في أمثال القرآن فريقين: المشركين واليهود، وكان القرآن قد وصف المشركين في سورة الرعد وهي مكية بهذه الصفات الثلاث، وكان المراد بهم المشركون لا محالة، فذلك كله لا يناكد جعل آية سورة البقرة موجهة إلى اليهود إذ ليس يلزم المفسر حمله أى القرآن على معنى واحد، كما يوهمه صنيع كثير من المفسرين، حتى كان آى القرآن عندهم قوالب تفرغ فيها معان متحدة. ويوضح أن الله قد وصف المؤمنين بضد هذه الصفات في قوله تعالى: إنما يتذكر أولوا الألباب الذين يوفون بعهد الله ولا ينقضون الميثاق والذين يصلون ما أمر الله به أن يوصل² قال تعالى: ﴿وَالَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أُولَئِكَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ وَلَهُمْ سُوءُ الدَّارِ﴾ (الرعد: ٥٢) ويبين أن هذه الآية تقدم أمثالها، وهذا زيادة في تشنيع النقض، والبعد عن الرحمة والخزى وإضافة سوء الدار كإضافة عقبي الدار.³

1 التحرير والتنوير (١/ 367)

2 التحرير والتنوير (١/ 372)

3 التحرير والتنوير (١٣/ ١٣٣)

د. مثل ناقض العهد وشناعة نقض العهد

يذكر ابن عاشور في تفسيره أن المسلمين نُهوا عن أن يكونوا مَضْرِب مثل معروف في العرب بالاستهزاء، وهو المرأة التي تَنْقُض غزلها بعد شَدْ فتله. فالتى نقضت غزلها امرأة اسمها رِبْطَة بنت سعد التيمية من بني تيم من قريش. وعُبر عنها بطريق الموصولية لاشتهارها بمضمون الصلة ولأن مضمون الصلة، هو الحالة المشبه بها في هذا التمثيل، ولأن القرآن لم يذكر فيه بالاسم العلم إلا من اشتهر بأمر عظيم مثل جالوت وقارون، فقال تعالى: ﴿وَلَا تَكُونُوا كَالَّتِي نَقَضَتْ غَزْلَهَا مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ أَنْكَاثًا تَتَّخِذُونَ أَيْمَانَكُمْ دَخَلًا بَيْنَكُمْ﴾ (النحل: ٢٩)، ويبين أنه ذُكر من قَصَّتْهَا أنها كانت امرأة خرقاء مختلة العقل، ولها جوارٍ، وقد اتَّخَذَتْ مِغْزَلًا قدر ذراع، وصِنَارَةً مثل أصبع وَفَلَكَةً عظيمة على قدر ذلك، فكانت تغزل هي وجواربها من الغداة إلى الظهر ثم تأمرهن فتَنْقُض ما غزلته، وهكذا تفعل كل يوم، فكان حالها إفساد ما كان نافعا محكما من عملها وإرجاعه إلى عدم الصلاح، فيبين شناعة ناقض العهد وأنهم نهوا عن أن يكون حالهم كحالها في نقضهم عهد الله وهو عهد الإيمان بالرجوع إلى الكفر وأعمال الجاهلية¹.

ووجه الشَّبه الرجوع إلى فساد بعد التلبس بصلاح.² ويوضح معنى الآية بأنكم تجعلون أيمانكم الحقيقة بأن تكون معظمة وصالحة فيجعلونها فاسدة كاذبة، فيكون وصف الأيمان بالدَّخَل حقيقة عقلية أو تجعلونها سبب فساد بينكم إذ تجعلونها وسيلة للغدر والمكر فيكون وصف الأيمان بالدَّخَل مجازاً عقلياً، ووجه الفساد أنها تقتضى اطمئنان المتحالفين فإذا نقضها أحد الجانبين فقد تسبب في الخصام والحقْد. وهذا تحذير لهم وتخويف من سوء عاقبة نقض اليمين، وليس بمقتضٍ أن نقضاً حَدَثَ فيهم.³

1 التحرير والتنوير (٢٦٤/١٤)

2 التحرير والتنوير (٢٦٤/١٤)

3 التحرير والتنوير (٢٦٥/١٤)

خاتمة

إن ما يميز مقارنة ابن عاشور في التفسير منهجه المقاصدي، بيانه وبلاغته في تحليل السور والآيات، وذكره الفروق الفقهية واللغوية والنكت النحوية، وربطه بين مناسباتها، إضافة إلى تعليم الانتقال في المجادلة، مع حرصه على استدلاله البرهاني وترجيحاته الموزونة مثل نفيه نقل جبل الطور، أو ربطه بين طريقة تعامل بني إسرائيل مع أنبيائهم ومع النبي محمد صلى الله عليه وسلم. يجيب ابن عاشور وبأسلوب واضح على كثير من الأسئلة والشبه التي تراود شباب اليوم، لكن يلتزم في محاورته العلمية مع المخالفين بكامل الهدوء وأرق الأدب. يحرص ابن عاشور على إبراز محاسن لباس الإسلام، خصوصاً في رعايته عهود المخالفين في الدين والعقيدة والمنهج، ما داموا لم ينقضوا تلك العهود والمواثيق، والتنويه لماذا أكثر الله تعالى في القرآن من ذكر المواثيق والعهود على بني إسرائيل، وكيف أنه إعجازٌ علمي على تسمية كتابهم بالعهد، فينبغي المحافظة على عهود أنبيائهم مع نبينا صلى الله عليه وسلم، كما لَمَحَ للنصارى أنهم أنصار الله تعالى، يستوجب عليهم نصرته رسول الله صلى الله عليه وسلم. يخلص ابن عاشور إلى أن الوفاء بالعهد أمر أودعه الله تعالى في فطرة البشر، فهو بذلك فطري، غير أنه طرأ عليه بعد ذلك تحريف عهدهم. والوفاء بالعهد عند ابن عاشور من أعظم الأخلاق الكريمة لدلالته على شرف النفس ونبيلها وقوة العزيمة. يؤكد ابن عاشور على ضرورة الاعتبار بأحوال من سبقنا من الأمم ومن بني إسرائيل، وأن نتَّعِظَ من الوقوع في مثل ما وقعوا فيه. تعتبر هذه الدراسة في سياق التحرير مقدمة بسيطة في تحرير الرؤية القرآنية لموضوع العهود والمواثيق، لكن هناك حاجة ماسة لمزيد لدراسة الموضوع في إطار الوحي، ومع مراعاة المقاصد، واستثمار منهجية ابن عاشور لتأصيل مبادئ الوفاء وتقعيد أصوله وقواعده، والسعي لإجراء دراسات مقارنة مع غيره من علماء الإسلام.

قائمة المراجع والمصادر:

القرآن الكريم

السنة النبوية

الطاهر بن محمد الطاهر بن عاشور التونسي (المتوفى: ١٣٩٣هـ).

التحرير والتنوير «تحرير المعنى السديد وتنوير العقل الجديد من

تفسير الكتاب المجيد. تونس: الدار التونسية للنشر، ١٩٩١ هـ، ٠٣

جزء. المجلدات (١، ٢، ٣، ٥، ٦، ٨، ٩، ١٠، ١١، ٢١، ٣١، ٤١، ٦١،

٧١، ٨١، ١٢، ٢٢، ٣٢، ٥٢، ٦٢، ٧٢، ٨٢، ٩٢)

OTURUM BAŞKANI

Tekrar teşekkür ediyorum Üstaz İzzettin El-Abd.

Bu tebliğin hazırlanmasında, bende ki bilgiye göre, aynı zamanda El-Üstaz El-Müşarik Dr. Bin Avde b. Said, o şu anda burada yok. Beraber hazırlamışlar hocalarımız.

Üstadın sunduğu tebliğ oldukça kapsamlı, geniş. Vefa kavramını ele alırken aynı zamanda ahd kavramı, akt kavramı ve keza misak kavramı, bilhassa İsrailoğulları bağlamında ve ehl-i kitap bağlamında geçen misak kavramı çerçevesinde ele aldı. İslam Ansiklopedisine baktığımız zaman, orada da vefa kavramından bu kavramlara atıfta bulunuluyor yani bu üç kavrama.

Bunu da ifade ettikten sonra şunu söyleyeyim: Bu ahlaki değerler, bunlar toplumda huzurun, barışın, uyumun, birlik beraberliğin, dayanışmanın yaşanması açısından son derece önemli. Değerli tebliğcilerden bir tanesi ifade etti, şu anda hatırlamıyorum, kadim topluluklar yani ehl-i kitap topluluklar bu değerlere bağlı kalmadıkları için, verdikleri sözü, Allah’a verdikleri sözü, peygamberlere verdikleri söze bağlı kalmadıkları için neticede çok ciddi bir yozlaşma, dejenerasyon, toplumsal çözülme, kin, husumet, nefretin yaygınlaştığı bir toplum meydana geliyor. Bu Kur’an’da da ifade ediliyor, bir ayette. “*Ve minellezîne kâlû innâ nasârâ ehaznâ misâkahum fe nesû hazzan mimmâ zukkirû bihî...*” Yani, İsrailoğulları, Hristiyanlardan bahsediyor. Allah’ın vahiyden öğüt almadıkları için, ayetin devamında kin, husumet, nefretin yaygınlaştığı bir toplum olarak ortaya çıkıyorlar. Demek ki toplumsal huzurun, hem dünya hem de ahiret açısından, Mevla’nın rızasını kazanmak açısından bu değerler son derece önemli.

Tabii ben -Tahir Bin Aşur, Tunuslu, rahmetle yad edelim- Tunus’ta bir süre kaldım, öyle bir hatıram da var, orada bu tefsiri, Et-Tefsiru’t-Tahîr ve’t-Tenvîr, kitap fuarından alıp getirmiştım.

Gerçekten çok zengin, çok değerli bir tefsir, kütüphanemde bulunuyor. Onu da rahmetle analım.

Tebliğde şunlara da değiniliyor: Vefa kavramı aslında insanın tabiatında var, yani insanın fitratında mevcut olan bir kavram, kökleri insanın fitratında mevcuttur. Yani birçok diğer ahlaki değerlerde olduğu gibi, bunun kökleri de insanda mevcut ama din, İslam'ın dünya görüşü bu değeri fiiliyata geçiriyor, güçlendiriyor, takviye ediyor.

İkinci bir husus: Bütün bu değerler, vefa değerinde olduğu gibi, insana onur verebilmeyi, daha doğrusu insana saygı duymayı, ona şefkatle davranmayı, insan onurunu korumayı hedefliyor. Bunlar çok önemli İslami değerler, ahlaki değerler. Zaten bir ifade var, İslam'ı özetleyen bir ifade: "Allah'ı tazim; kullara, insanlara şefkat, merhamet." Vefa da işte bunlardan bir tanesidir.

Kur'an-ı Kerim'e baktığımız zaman sık sık bu ehli kitabın ahitlerini, misaklarını bozduklarından söz ediliyor. Burada aslında son ümmet, ahir zaman ümmetine de bir uyarı vardır. Ey Müslümanlar, ey ahir zaman ümmeti, sizler diğer geçmiş toplumlar gibi sözünde durmayan, verdikleri söze bağlı kalmayan, Allah'a karşı sorumluluklarını yerine getirmeyen insanların durumuna düşmeyin. Yani böyle bir uyarı da var burada yani bu misak kavramı, Müslümanlarla ilgili olarak, yaygın olarak Kur'an'da geçmese bile, benim şu anda hatırlayabildiğim kadarıyla bir ayette geçiyor *"Vezkurû ni'metellahi aleykum ve misâkahullezî vâsekakum bihî iz kultum semi'nâ ve ata'nâ vettekullâh, innallâhe alîmun bizatî's-sudûr."* Müminlere misaklarına, sözlerine bağlı kalmaları emrediliyor.

Evet, ben tekrar bu güzel tebliği, faydalı, verimli tebliği dolayısıyla üstad İzzettin El-Abd'a teşekkür ediyorum.

Şimdi, son tebliğimize geldik. Dr. Öğretim Üyesi Emrullah TUNCEL Bey'i dinleyeceğiz. Ben merak ediyorum, hakikaten Kur'an'a vefa nedir? Kur'an'a vefa salt onu okuyup geçmek,

hatim indirmek midir? Bu güzel bir âdet şüphesiz ama aynı zamanda onu anlamak, dini tefekkür etmek, tedebbür etmek. Kur'an kendisiyle alakalı "tedebbür" kavramını kullanıyor, akl kavramını kullanıyor, anlamak. Bu da yeterli değil, onu pratiğe geçirmek herhâlde, muhtemelen Emrullah TUNCEL Bey de bu konulara değinecektir.

Buyurun Emrullah Bey, 16-17 dakika içerisinde tamamlayalım inşallah.

ALLAH VE RESUL'ÜNE VEFANIN EN MÜŞAHHAS ÖRNEĞİ: KUR'AN'A VEFA

Dr. Öğr. Üyesi Emrullah TUNCEL

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Özet

İnsanlık olarak kendisine en çok minnet duymamız gereken varlık hiç şüphesiz bizlere karşı son derece kerim olan Rabbimizdir (el-İnfîtâr, 82/6). Rabbimizin ikramlarının beşerî düzlemde en çok tezahür ettiği nokta ise insanlığı aziz bir peygamber aracılığıyla kerim olan kitaba mazhar kılması ve insanı bu kitabı okuyacak, anlayacak ve anlatacak donanımla muttasıf kılmasıdır (el-Alak, 96/1-5). Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim biz insanlara, kerim olan Rabbimizden bir hediye, aziz olan Peygamberimizden bir emanettir. Bu hediye ve emanet karşısında insanlığa yakışan tavır ise ona vefa gösterip sahip çıkmak; onunla olan ahdini her daim diri tutmaktır. Nitekim, “Kur'an ile olan ahdinizi yenileyin!” (teâhedü'l-Kur'ân!) buyruğuyla bizlerden Allah'ın kitabına vefa göstermemizi isteyen Hz. Peygamber (sav), aksi hâlde onun ilgisiz bırakılan bir deveden çok daha süratli bir şekilde sahibini terk edeceğini beyan etmektedir (Buhârî, “Fedâilü'l-Kur'ân”, 23). Hâlbuki Kur'an, kendisine karşı müstağni tavırlar sergilemeyen bir insan için o kadar vefalı bir yoldaştır ki onun dostlarına olan vefası sadece dünya hayatı ile sınırlı değildir. Zira o,

insana dünyada rehber, kabirde yoldaş, mahşerde şefaati, sıratı nur, ahirette vesile-i necattır. İnsan için özünde hakikat, sözünde sadakat, hükümlerinde rahmet, tilavetinde letafet, arkadaşlığında nezaket, rehberliğinde saadet, reçetesinde şifa ve afiyet barındıran kadim bir dosttur. Uyarıları ciddiye alınması gereken (nezîr), müjdeleri de kalplere sürûr veren (beşîr) bir yoldaş olarak Kur'an, kimseyi dostluğunda mahcup etmemiş, kendisine samimiyetle yaklaşanları da mahrum bırakmamıştır. Kur'an'a karşı vefasızlık örneği sergileyerek onu terk edilmiş (mehcur) bir dost durumuna düşürenlerin ise mahşerde Peygamber (sav) tarafından Rabb'e şikâyet edilecek olmaları (el-Furkân, 25/30), bu vefasızlığın ne büyük felaketlere yol açacağını göstergesi niteliğindedir. Bu sebeple Kur'an'a karşı vefasızlığın yol açacağı dünyevi ve uhrevi yıkımlara maruz kalmamak için ilahi kelama vefa göstermenin niçin gerekli olduğunu ve bu vefanın nasıl yerine getirileceğini bilmek elzemdir. Tüm bu gerekçelerden hareketle bu çalışmada, dostluğunda yanıltma ve aldatma bulunmayan bu muazzaz kitaba vefanın itikadi, amelî ve ahlaki usullerine değinilecek ve bu usullerin gündelik hayatta nasıl uygulanacağına dair geçmişe ve günümüze yönelik atıflarda bulunulacaktır. Binaenaleyh, onun elfazına, ahkâmına ve ahlakına dair sergilenmesi gereken vefa örneklerine değinilecektir. Kur'an'a gösterilecek olan bu vefanın öncelikle "İman edenlerin Kur'an ile kalplerinin ürperme zamanı gelmedi mi?" (el-Hadîd, 57/16) buyuran Allah'a, sonra da "Size Allah'ın kitabını emanet bırakıyorum." (İmam Mâlik, "Kader", 3) diyen Peygambere karşı bir vefa olacağı delilleriyle birlikte zikredilecektir. Ezcümle, dostlarına güvenen, düşmanlarına korku veren Kur'an'ın, kendisine vefa gösterenleri aziz, yüz çevirenleri ise zelil kıldığı gerçeğine

değınilecek; geleceğın vefalı, izzetli ve iyilik timsali bir toplumu olabilmenin imkânlarının, hanelerimizin içinde ve hemen yanı başımızda bulunan mushaflarda mündemiç olduğuna dikkat çekilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Hz. Peygamber, Kur'an'a Vefa, Allah ve Resûlüne Vefa, Tilavet, Tefsir, Kur'an Ahlakı.

DISPLAYING LOYALTY TO THE QUR'ĀN: THE MOST CONCRETE EXAMPLE OF BEING LOYAL TO ALLAH AND HIS MESSENGER

Abstract

Undoubtedly, our Lord, who is quite generous to us, is the being whom we should be the most grateful to as a humankind (al-Infitar, 82:6). The evidence which clearly points out our Lord's blessings on mankind is to make the humanity be honored with the holy book through the holy Prophet and to qualify the human-being with the ability to read, comprehend and clarify this book (al-Alaq, 96:1-5). For this reason, Qur'ān al-Qarim is a gift from our generous Lord and a trust (amānat) from our Prophet. The proper attitude which will be appropriate for the humanity towards this gift and trust is to remain loyal to it and to protect it by keeping his contact alive with it. As a matter of fact, the Prophet who asks us to display our loyalty to Allah's book with his command of 'Renew your covenant with the Qur'ān' declares that otherwise this holy book will abandon its owner much faster than a camel who was ignored by the owner (Bukhārī, Fedailu'l-Qur'ān). However, the Qur'ān is such a loyal companion for a person who is contented with it and its loyalty towards its companions is not limited to this wordly life (al-dunyā). Because it is a guide for the man in the world, a companion in the grave, an intercessor in the Judgement Day, the light at the sirāt

and a means of salvation in the hereafter (al-ākhirah). For a human-being, it is an ancient friend that contains truth in its essence, loyalty in its words, mercy in its judgments, grace in its recitation, kindness in its companionship, happiness under its guidance, and healing and well-being in its prescription. The Qur'ān, as a comrade whose warnings should be taken seriously (nezîr) and whose good news gives joy to the hearts (beshîr), hasn't embarrassed anyone in its companionship and hasn't deprived those who approach it sincerely. The fact that those who abandon the Qur'ān by showing disloyalty towards it will be complained to the Lord by the Prophet (pbuh) in the Judgment Day (al- Furqān, 25:30) is an indicator of what great disasters this disloyalty will cause. To avoid those worldly and otherworldly destructions resulted by such a disloyalty, it is important to know the necessity of being loyal to the Qur'ān and the way of doing it. Based on these reasons, in this study, the theological, practical and moral methods of being loyal to this holy book which does not contains deception in its friendship will be mentioned and also the way how to apply these methods in a daily life will be discussed by referring to the past and modern-day life. Therefore, the examples of loyalty that should be exhibited regarding its words, judgements and morals will be mentioned. Based on the evidences, the reality that the loyalty that should be displayed to the Qur'ān must be first to Allah, who says 'Has not the time come for the hearts of those who believe in Allah to tremble with the Qur'ān' (al-Hadid, 57/16), and then to the Prophet, who says 'I'm entrusting Allah's book to you' will be discussed. In brief, the fact that the Qur'ān, which gives confidence to its friends and frightens its enemies, honors those who show

loyalty to itself and disgraces those who turn away will be mentioned and then, the fact that the secrets of being a loyal, dignified and benevolent society of the future is hidden in the Moshaf next to us at our houses will be discussed.

Key Words: Qur'ān, the Prophet, Being Loyal to the Qur'ān, Being Loyal to Allah and His Messenger, Recitation, Tafsīr, The Ethics of the Qur'ān.

Giriş

Bir şeye vefa göstermenin önemi, o şeyin kendisinin önemi ile doğru orantılı olup onun insan hayatına kattığı değer arttıkça insanın o şeye karşı vefa gösterme sorumluluğu da o oranda artmaktadır. Meseleye bu iki zaviyeden yaklaşıldığında Kur'an'a vefa göstermenin değeri, Kur'an'ın kendisinin önemi ve insan hayatına olan katkısının büyüklüğü nispetinde ele alınmalıdır. Allah'ın ve O'nun kelimasının üzerinde hiçbir değer olamayacağına ve Kur'an'dan daha fazla insan hayatının her evresini aydınlatan bir ışık/nur, onu helak olmaktan kurtaran bir mürebbi/dost olamayacağına göre,¹ Kur'an'a vefa göstermek, sair varlıklara gösterilmesi gereken vefadan çok daha önemli ve öncelikli olmalıdır.² Zira Kur'an'ın üzerimizde olan hakkı ve emeği, yakınımızda olan tüm varlıkların hakkından ve emeğinden çok daha fazla olup onun öğretileri sadece insanlık için değil metafizik âlemin kimi varlıkları için de hayranlık verici, yol gösterici ve kurtarıcı niteliktedir (el-Ahkâf, 46/29-32; el-Cin, 72/1-2). Onun öğretileri sayesinde

1 Kur'an'ın bu eşsiz vasıflarına dair bk. Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib el-Kaysî, *er-Ri'âye li-tecvîdi'l-kırâ'e ve tahkiki lafzi't-tilâve*, thk. Ahmed Hasan Ferhât, (Ürdün: Dâru 'Ammâr, 1996), 55. (Ra'd sûresinin 31. ayetinde, şayet Allah bir kitap ile dağları yürütecek, yeryüzünü paramparça edecek ve ölüleri konuşuracak olsaydı bu kitabın yine Kur'an olacağının vurgulanması zatiyla, elfâziyla, ahkâm ve ahlaka dair ayetleriyle Kur'an'ın eşsiz yüceliğine dair önemli bir mesaj olarak görülmelidir. Kur'an'ın yüceliğine dair buna benzer bir anlatım için bk. el-Haşr, 59/21).

2 Nitekim İmam Gazzâlî Tevrat'ta şöyle yazdığını nakleder: “Ey kulum! Bazı dostlarınla sohbet ettiğinde onları can kulağıyla dinliyor ve iyice yanlarına yaklaşıyorsun. Hatta (bu esnada) gürültü çıkarıp (sohbetinize) engel olana güceniyorsun. Ben sana yönelip seninle konuştuğumda ise bana gönlünü vermiyorsun. Yoksa senin nazarında ben o dostlarından daha mı değersizim?” Detaylar için bk. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*, (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1432/2011), 2/ 269.

insan; geçmişi, bugünü, geleceği, evreni, kendisini ve Rabbini tanıyacak bir ferasete sahip olur. Bu feraset ise onun aldatanlardan ve aldananlardan olmasını engeller. Zira Kur'an-ı Kerim, diğer kanallardan elde ettiğimiz bilgilerin sağlamasını yapabileceğimiz en önemli mihenk taşı (Furkân) olduğundan, bizim sapmamızın ve saptırılmamızın önündeki en büyük engeldir. Mamafih, insanın elinde böyle bir mihenk taşı olmayınca okuduğu her kitabı doğru, dinlediği her sözü hakikat, gördüğü her şeyi de gerçek zannetmesi; böylece de çeşitli kişilerin, ideoloji ve akımların telkinleriyle hareket eden “nesne” bir kişilik haline gelmesi işten bile değildir. Böyle “güdümlü” bir kişiliğin zuhur etmemesi için insanın Kur'an ile olan irtibatını her daim diri tutması önemlidir. Zira bu sayede pergelin bir ayağı sabitlenmiş olacak; bu sabitleme işlemi gerçekleştikten sonra da tüm insanlığı ve evreni kuşatabilecek bir perspektife ve öz güvene sahip olunacaktır.

Bizlere, vefanın ne olduğunu öğreten, yaratan ve yaratılanlara karşı vefakâr olmanın önemini ve usullerini en doğru şekilde gösteren yine Kur'an'dır. Aynı zamanda dostlarına hiçbir surette eziyet vermeyen (Tâhâ, 20/2), kendisine karşı gösterilen vefayı hem dünyada hem de ahirette karşılıksız bırakmayan; dostlarının ve kendi yolunun yolcusu olanların en dar zamanlarında imdadına yetişen de yine bu ilahi kelamdır. Nitekim hatim duasında Kur'an-ı Kerim'in dünyada dost (karîn), kabirde yoldaş (mûnis), kıyamette/mahşerde şefaatçi (şefî) olduğunun vurgulanması; onun kişiyi sıratıdan geçirecek bir nur, Cehennem'den koruyacak bir sût-rengel/perde, cennete götürecektir bir arkadaş (refîk) ve tüm iyiliklere öncülük eden bir delil/rehber (imam) olduğuna işaret edilmesi,¹ Kur'an'ın iyi günde de kötü günde de

1 Hatim duasında geçen ifade mealen şöyledir: “Allah'ım! Kur'an'ı bize dünyada dost, kabirde yoldaş, kıyamette şefaatçi, sıratı nûr, cennete götüren bir refîk ve Cehennem'den koruyan bir engel/perde eyle! Lütfunla,

insan için vazgeçilmez bir dost olduğuna delalet etmektedir. Hz. Peygamber'in (sav), kıyamet günü Kur'an'ın kendisine şefaatte bulunacağı kimseleri tavsif ederken onları "Kur'an'ın arkadaşları" (li-ashâbihî) diye nitelendirmesi,¹ Kur'an ile olan ilişkimizin salt onu okumaktan ibaret olmaması gerektiğini; onunla çok daha yakın, samimiyete ve vefaya dayalı bir dostluk bağı kurmamız gerektiğini göstermektedir.

Bu çalışmada, Rabbimizin kelamı ve Peygamberimizin emamenti olarak en büyük vefayı hak eden Kur'an-ı Kerim'e karşı gösterilmesi gereken vefanın usulleri; (i) Kur'an'ın Zatına/Varlığına Vefa (ii) Kur'an'ın Elfazına Vefa (iii) Kur'an'ın Ahkâmına Vefa (iv) Kur'an'ın Ahlakına Vefa şeklinde dört başlık altında ele alınacaktır. Söz konusu başlıklar eşliğinde, Kur'an'a gösterilecek olan vefanın aynı zamanda Allah ve Resûlü ile olan ahdimize sadakatin bir yansıması olduğunun altı çizilecek ve bu sadakatin öncü nesil sahabe tarafından nasıl ifa edildiğinin örneklerine yer verilecektir. Zira sahabe nesline ait bu örnekler, günümüz vefakâr insanların da yolunu aydınlatacak nitelikte olup vefakârlığın kuvveten fiile nasıl dönüştürülebileceğinin en güzel emsallerini bizlere sunmaktadır.

1. Kur'an'ın Zatına/Varlığına Vefa

Kur'an'ın zatına/varlığına karşı gösterilmesi gereken vefanın ilk aşaması, onun Allah'tan gelen bir hidayet rehberi olarak son ilahi mesaj olduğuna, önceki kutsal kitapları tasdik edici ve tamamlayıcı olarak gönderildiğine, hak ile batılı insanlara net bir şekilde gösterdiğine, her türlü çelişkili bilgilerin ve batıl dü-

cömertliğine ve kereminin onu (bizler için) tüm iyiliklere ulaştıran bir delil ve önder (imam) eyle!"

1 Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, (Beyrut: Dâru'l-İhyâi't- Tûrâsî'l-'Arabî, ts.), "Salâtü'l-Müsâfirîn", 252.

şüncelerin ondan uzak olduğuna şeksiz/şüphesiz iman etmektir (el-Bakara, 2/2, 4, 185; Âl-i İmrân, 3/3; en-Nisâ, 4/82; el-Fus-silet, 41/42). Ardından onun Allah'ın sapasağlam ipi (hablül-lâhi'l-metîn) olduğuna (Âl-i İmrân, 3/103), yolunu şaşıranlara doğru yolu gösterdiğine, hiçbir beşer kelamına benzemediğine,¹ benzerinin mahlukat tarafından ortaya konulamayacağına inanmak (el-İsrâ, 17/88) ve dile getirdiği her meselenin hakikat olduğunu tasdik ve ikrar etmektir.² Bu tasdik ve ikrarın ardından ona saygıda kusur etmemek,³ aramızdaki iletişim sorunlarını, engelleri/perdeleri kaldırmaya gayret etmek, onunla aramızda duygusal/kalbî bir yakınlık/ülfet oluşturmaya çalışmak, kalbî ve bedenî kirlerden arınarak ona yaklaşmak (el-Vâkıa, 56/77-79; en-Nahl, 16/98), düşmanlarının hücumlarına karşı onu/onunla müdafaa etmek (el-Furkân, 25/52), yakından uzağa tüm insanları ona inanmaya, ayetlerini öğrenmeye, okumaya ve uygulamaya hem eylem hem de söylem düzeyinde davet etmek, Kur'an'ın zatına karşı gösterilmesi gereken asgari vefanın önemli aşamalarındandır.⁴

Yukarıdaki asgari şartları yerine getiren bir müminden Kur'an'ın zatına vefa bağlamında beklenen bir diğer davranış biçimi, onu senenin belirli mevsimlerine, aylarına ve günlerine hapsederek kendisine “sezonluk kitap” muamelesi yapmak değil, Kur'an'ı hayatın tüm evrelerinde gündemin birinci maddesi hâline getirerek onu “ömürlük bir kitap” olarak görmektir.⁵ Kur'an'ı

1 Mekkî b. Ebî Tâlib, *er-Ri'âye*, 55.

2 İmam Nevevî, *et-Tibyân fî âdâbi hameleti'l-Kur'an*, thk. Abdülkâdir Arnavut, (Kuveyt, 1988), 137.

3Kur'an'a gösterilmesi gereken saygının detayları için bk. Nevevî, *et-Tibyân*, 137-139.

4 Nevevî, *et-Tibyân*, 137.

5 Bu konuda detaylı bilgi için bk. Abdullah Yıldız, *Kur'an'ı Nasıl Okudular*, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2012), 183-191.

bir yaşam biçimi olarak gören bu yaklaşım, aynı zamanda sahabenin Kur'an algısıyla örtüşmesi açısından da son derece kıymetlidir. Örneğin bir gece yolculuğu sırasında içinde ashabtan Abdullah b. Mes'ud'un da (ra) bulunduğu bir kabileyle karşılaşan Hz. Ömer'in (ra), kabiledekilerle diyalog hâlindeyken yönelttiği "Nereden geliyorsunuz? Nereye gitmek istiyorsunuz?", "Kur'an'ın en büyük ayeti, en çok hüküm barındıran ayeti, en veciz ayeti, en korkutucu ayeti ve en ümit veren ayeti hangisidir?" şeklindeki sorulara, yine Kur'an ayetlerinden isabetli cevaplar verilmesi, ashabın Kur'an'ın zatına, geçici bir misafir gibi yaklaşmadıklarını; bilakis onu hayatın merkezine yerleştirdiklerinin en bariz göstergelerindendir.¹

Bütün bu vasıflarla muttasıf olmak hem Kur'an'a karşı vefalı olmanın hem de "Din Allah'a, O'nun kitabına, peygamberine, müslümanların yöneticilerine ve tüm müslümanlara karşı samimi-yettir"² hadisi gereğince imanda samimi/ihlaslı olmanın bir göstergesidir. Zira mezkûr hadiste geçen "Allah'ın kitabına karşı samimi olmak" ifadesi, bir taraftan Kur'an'ın zatına karşı vefalı olmaya dair yukarıda zikredilenleri ihtiva etmekte,³ diğer taraftan da bu özelliklere sahip olan kişinin, Allah'ın kelamına karşı hem vefalı hem de ihlaslı bir tavır içerisinde olduğuna delalet etmektedir. Kur'an-ı Kerim, bu tavra sahip olan kişileri vefalı bir dost olarak önce başkalarına kul/köle olmaktan kurtarıp özgürleştirir, ardından kitabın ayetleriyle kâinatın ayetlerini doğru okuyup anlamalarını sağlayarak iki cihanda hayatlarını mamur etmelerine, dünya ve ahiretin karanlık ortamlarından aydınlık ufuklara terfî etmelerine yardımcı olur (el-Mâide, 5/15-16; el-İsrâ, 17/9). Onun ayetlerinden

1 Söz konusu diyalogun detayları için bk. Abdullah Re'fet el-Bâşâ, *Suver min hayâti's-sahâbe*, (Beyrût: Dâru'n-Nefâis, 1412/1992), 101-103; Yıldız, *Kur'an'ı Nasıl Okudular*, 183-185.

2 Müslim, "İmân", 95.

3 Nevevî, *et-Tibyân*, 137.

kendisini mahrum bırakan kişilerin ise varacakları nihai akıbet, şeytanın veya kendi süfli arzularının adımlarını takip etmek; böylece de cennete götürecektir olan en doğru yoldan saparak (el-A‘râf, 7/175-176) hem kendileri hem de etki alanında bulunan varlıklar için Cehennem’in kapılarını ardına kadar açmaktır (el-İsrâ, 17/10; el-Ahzâb, 33/66-68; Sebe’, 34/31-33; el-Fussilet, 41/26-29).

2. Kur’an’ın Elfazına Vefa

Kur’an-ı Kerim, kendisine iman edilip okunması ve anlaşılıp uygulanması amacıyla âlemlerin Rabbi tarafından tüm insanlığa gönderilmiş ve son peygamber Hz. Muhammed’in (sav) lisanı olan Arapça ile açık/net ve pürüzsüz lafızlarla nazil olmuş (eş-Şûrâ, 26/192-195; ez-Zümer, 39/28; el-Fussilet, 41/3) son ilahi mesajdır. Bu mesaja gönül verenlerin, onun lafızlarını tecvid kaidelerine riayet ederek usulüne uygun bir şekilde okumaya gayret etmelerini (tilavet/kıraat) ve onun okunduğunu duyduklarında kemal-i edeple dinlemelerini, Kur’an’ın elfazına (lafızlarına) vefalı olmalarının asgari ölçüsü olarak nitelendirebiliriz.¹ Zira bu asgari ölçüye bile riayet etmeyip onun lafızlarına kulak vermemek ve onları duymazlıktan gelmek; ayrıca sahte gündemler belirleyerek kendisini ve çevresini Kur’an’dan uzak tutmaya çalışmak, iman eden kimselerin değil; olsa olsa Kur’an’dan nasiplenmek istemeyen inkârcı zihniyetin yapacağı eylemler kabilindendir (Lokmân, 31/6-7; el-Fussilet, 41/26, 29).

Kur’an’ın elfazına vefa bağlamında yapılması gerekenleri; Kur’an’ı okumaya başlamadan önce şeytanın iğvâlarından Allah’a sığınmak, onu dünyalık elde etmek niyetiyle okumamak,² madde-

1 Kur’an’ı okumanın ve dinlemenin önemine dair bk. Mekkî b. Ebî Tâlib, *er-Ri‘âye*, 60; Nevevî, *et-Tibyân*, 92; Erdoğan Baş, *Kur’an’ı Okuma Okuma ve Anlama Üzerine*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 3-61; 105-115.

2 Konu hakkında bilgi ve hadisler için bk. Nevevî, *et-Tibyân*, 58-60.

ten ve manen temiz olmaya özen göstermek (el-Vâkıa, 56/79),¹ Kur'an harflerinin hakkını ve müstehakkını vererek okumak,² tilavet esnasında tecvid kaidelerine, vakf-ibtida kurallarına riayet etmek, ayetleri güzel sesle, tertîl üzere ve duygulu bir şekilde okumaya gayret etmek³ (el-İsrâ, 17/109) şeklinde özetleyebiliriz. Buna ilaveten, Kur'an'ın lafızlarını tilavet ederken huşu içinde olmak, tilavet esnasında dünya kelamı konuşmamak,⁴ gücümüz yettiği kadar ayetleri/sureleri ezberlemek ve bu ezberleri ömür boyu muhafaza etmeye çalışmak da onun elfazına olan vefanın önemli göstergelerindendir.⁵ Aksi bir durumun zuhur etmesi ise Kur'an lafızlarına gösterilen vefasızlığın bir tezahürü olarak karşımıza çıkacaktır. Zira Hz. Peygamber (sav), kendisiyle ilgilenilmeyen (tekrar edilmeyen) ayetleri, sahibinin ilgisizliği yüzünden ipinden boşanarak hızla uzaklaşan bir deveye benzetmiş; hatta Kur'an-ı Kerim'in, söz konusu devenin sahibini terk etmesinden çok daha hızlı bir şekilde onu ihmal eden kişiyi terk edeceği konusunda uyarılarda bulunarak, ihmalkârlık yüzünden unutulmuş her bir ayet ve surenin kişi için büyük bir vebal olduğunu belirtmiştir.⁶

-
- 1 Temizlik konusunda detaylar için bk. Nevevî, *et-Tibyân*, 71-76.
 - 2 Bu konuda detaylı bilgi için bk. Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *el-Mukaddime*, thk. Eymen Rüşdi Süveyd (Cidde: Dâru Nûri el-Mektebât, 2003), 7; Muhammed b. Ali Birgivî, *Dürr-i Yetîm* (İzmir, 1301), 2; Ramazan Pakdil, *Ta'lim Tecvid ve Kıraat* (İstanbul: İfav Yayınları, 2014), 25-26.
 - 3 Detaylar için bk. Ebû Bekr İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a fi'l-kırâ'ât*, nşr. Şevkî Day f, (Kâhire: Dâru'l-Ma'rife, 1400/1979), 57; Nevevî, *et-Tibyân*, 81-84; 98-100.
 - 4 Nevevî, *et-Tibyân*, 85.
 - 5 Nevevî, *et-Tibyân*, 137. Kur'an'ın zahirine yönelik saygı ve edebin detayları için bk. Gazzâlî, *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*, 2/270-290.
 - 6 Detaylar için bk. Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 23; Müslim, "Müsâfirin", 231; Tirmizî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 19; Ebû Dâvûd, "Vitr", 21; Nevevî, *et-Tibyân*, 67-68.

Dostunu sıkça anmak ve onu ziyaret etmek vefalı bir dostun en temel vasıflarından biri olması hasebiyle, Kur'an ayetlerini/surelerini sıkça okumak ve belirli periyotlarla hatim yapmak da Kur'an'ın elfazına vefanın en önemli alametlerinden biri olarak değerlendirilebilir.¹ Nitekim Hz. Peygamber (sav), ilim ehlinin Kur'an'ı okumaya doyamayacağını, onun çokça tekrar edilme sebebiyle eskimeyeceğini ve hayret verici özelliklerinin bitip tükenmeyeceğini haber vermiş,² bir hatmi bitirip hemen yeni bir hatme başlamayı (el-hallü ve'r-rihletü: konup göçmek)³ amellerin en hayırlısı olarak nitelendirmiştir.⁴ Zira böyle bir amel, sevdiği bir dostunun ziyaretinden döner dönmez onu çok özleyen ve bu sebeple tekrar ziyaret etme arzusuyla yanıp tutuşan vefalı bir dostun hâline benzemektedir. Dolayısıyla Kur'an'a vefalı olan bir mümin de onu hatmetmeye doyamadığı için araya fasıla girmesine izin vermeden hatme yeniden başlar ve âdeta onun tüm mübarek lafızlarını tekrar tekrar ziyaret etme arzusunu izhar etmiş olur.⁵ Nitekim kendisine “Burada sohbet edebileceğin kimse yokken yalnızlıktan sıkılmıyor musun?” sorusunun yöneltildiği bir âbidin, Kur'an-ı Kerim'i göstererek “Bundan daha iyi arka-

1 Hatmin süresinin ne kadar olması gerektiğine dair detaylar için bk. Gazzâlî, *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*, 2/272-273; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, çev. Yakup Çiçek, (İstanbul, 1998), 254; Baş, *Kur'an'ı Okuma Okutma ve Anlama Üzerine*, 18-23.

2 Tirmizî, “Sevâbü'l-Kur'ân”, 2.

3 Bu ifade bazı kaynaklarda “el-hâllü'l-mürtehil” şeklinde de geçmektedir. Bk. Mekkî b. Ebî Tâlib, *er-Ri'âye*, 55-56.

4 Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, Sünen-i Tirmizî, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir vd., (Kâhire, 1356/1937), “Kırâât”, 13 (No: 2948).

5 İmam Gazâlî, amel ağırlıklı bir yaşama sahip olan âbidlerin haftada iki hatim yapmalarının, ilim ve tefekkür ehlinin haftada bir hatim yapmalarının, Kur'an'ın manaları üzerine derinlemesine düşünen bir kimsenin ise ayda bir hatim yapmasının kâfi olacağını ifade etmektedir. Detaylar için bk. Gazzâlî, *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*, 2/272-273; Nevevî, *et-Tibyan*, 60-64.

daş mı olur?” cevabını vermesi, Kur’an’ın insan için en vefalı dost niteliğinde olduğunu göstermektedir.¹

Kur’an okumayı terk etmek veya onu okurken ciddiyetsiz tavırlar sergilemek ise kişinin dostuna karşı vefasız olmasına veya dostuyla sohbet ederken ona karşı saygısızca davranışlarda bulunmasına benzer. Bu sebeple âlimler, bir taraftan Kur’an okurken diğer taraftan başka şeylerle meşgul olmayı gaflet olarak nitelendirerek bu tür kişilerin Cenab-ı Hakk’ın “Ne oluyorsun? Neden benim kelimemi başka şeylerle karıştırıyorsun?” şeklindeki azarına muhatap olacaklarını ifade etmişler; bu sebeple genelde tüm okuyucuları özelde ise hafızları, Kur’an tilaveti konusunda ciddiyetsiz tavırlardan sakınmaları hususunda uyarılmışlardır.²

Bir kimse şayet Kur’an’ın tamamını hatmetme noktasında sıkıntılar yaşıyorsa en azından bazı sure ve ayetlerini haftanın belirli gün ve gecelerinde tekrar ederek Kur’an’ın tamamına gösteremediği vefayı en azından bir kısmına da olsa göstermelidir.³ Zira kişinin ahiretteki (cennetteki) derecesi, hıfzettiği ayetler miktarınca olacaktır.⁴ Nitekim Hz. Peygamber’in (sav) Fatiha suresinin her rekâtta okunmasına dair tavsiyesi,⁵ geceleyin Bakara suresinin son iki ayetini okuyanlara bu iki ayetin kâfi geleceğine,⁶ Bakara ve Âl-i İmrân surelerinin (zehrâvân) kıyamet günü kendisini okuyanları bulut, gölgelik yahut kuş sürüsü gibi

1 Gazzâlî, *İhyâü ‘ulûmi ‘d-dîn*, 2/264.

2 Detaylar için bk. Gazzâlî, *İhyâü ‘ulûmi ‘d-dîn*, 2/266-267.

3 Kur’an’ın tamamını / bir bölümünü okumanın önemine dair bk. Baş, *Kur’an’ı Okuma Okutma ve Anlama Üzerine*, 16-32.

4 Tirmizî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 18.

5 Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût, (Beyrut: Dâru’l-Cinan, 1409/1988), “Salât”, 132.

6 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-sahîh*, (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1987), “Fezâil”, 10.

koruma altına alacağına¹ ve Kehf suresini okuyanların deccâlin şerrinden korunacağına yönelik beyanları,² müminlerin bazı ayet ve surelere özel ilgi ve vefa göstermeleri gerektiğine dair bir teşvik olarak değerlendirilebilir. Allah Resûlü'nün (sav) her gece yatmadan önce ve yolculuklarında Mülk ve Secde surelerini okuduğuna,³ yatağına yatarken İhlâs, Felak ve Nâs surelerini (muavvizât) okuyup avuçlarına üfleyerek vücudunu sıvazladığına,⁴ sabah namazlarında Vâkıa suresi'ni;⁵ vitir, bayram ve Cuma namazlarında ise sıklıkla A'lâ suresini okuduğuna dair rivayetler de bu minvalde yorumlanabilir. Zira kaynaklarda zikredildiğine göre Hz. Peygamber'in (sav) A'lâ suresi gibi çok sevdiği bazı sureleri kimi namazlarında diğer surelerden daha fazla okumayı tercih ettiğini görmekteyiz.⁶ Aşağıda zikredeceğimiz iki örnek de, ashâb-ı kirâmın tıpkı Hz. Peygamber (sav) gibi Kur'an'ın kimi sure ve ayetlerine ne kadar muhabbet dolu, vefalı ve düşkün olduklarını gösteren câlib-i dikkat emsallerdendir.

-
- 1 Müslim, "Müsâfirîn", 252; Tirmizî, Fezâilü'l-Kur'ân", 4.
 - 2 Müslim, "Fiten", 110; Tirmizî, "Fiten", 59.
 - 3 Tirmizî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 9. Detaylı bilgi için bk. Ebü's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd Alûsî, *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 29/3; M. Kâmil Yaşaroğlu, "Mülk Suresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/542.
 - 4 Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 14; Ebû Dâvûd, "Edeb", 98; Tirmizî, "Da'avât", 21. Kaynaklarda Hz. Peygamber'in (sav) namazlarda İhlâs sûresi okuyanları müjdelediği de zikredilmektedir. Bk. İbnü'd-Düveys, *Fezâilü'l-Kur'ân vemâ ünzile mine'l-Kur'ân bi Mekke vemâ ünzile bi'l-Medîne*, thk. Gazve Bedir, (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1988), 117-120.
 - 5 İbrahim Ali es-Seyyid, *el-Ehâdis ve'l-âsârü'l-vâride fî fezâili süve-ri'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, (Kâhire, 1421/2001), 322-324.
 - 6 Detaylı bilgi için bk. Emin Işık, "A'lâ Suresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/310-311.

Hız. Aışe'den (ra) nakledildiğine göre Hız. Peygamber (sav) bir adamı seriyye komutanı olarak tayin etmişti. Bu kişi arkadaşlarına namaz kıldırırken son kıraatını (ikinci rekâtın kıraatını) daima İhlâs Suresi ile nihayete erdiriyordu. Seferden dönüşte durumu Hız. Peygamber'e (sav) bildirdiler. Efendimiz (sav) "Ona bunu niçin yaptığını sorun!" buyurdu. Adama niçin böyle yaptığını sordular. O da "Çünkü İhlâs Suresi, Rahman'ın sıfatlarını ihtiva ediyor. Bu yüzden onu (çokça) okumayı seviyorum." diye cevap verdi. Bunun üzerine Efendimiz (sav) "Ona haber verin ki Allah da onu seviyor." buyurdu.¹

Sahabeden "Kur'an dostu" olarak bilinen ve Hız. Aışe'nin (ra) "Ensarın en faziletliyelerinden" olarak nitelendirdiđi² Abbâd b. Bişr (ra),³ Zâtürrikâ' Gazvesi esnasında gece nöbeti tutarken namaza durur ve namaz esnasında kendisine düşman tarafından atılan bir ok isabet eder. O esnada uyumakta olan diğer nöbetçi arkadaşını (Ammâr b. Yâsir'i) uyandırabilecekken namazına devam eder. Ardından ikinci ve üçüncü ok da isabet edince bitkin düşer ve arkadaşını uyandırmak zorunda kalır. Diğer nöbetçinin uyandığını gören düşman kaçarak bölgeyi terk eder. Ammâr b. Yâsir (ra), Abbâd b. Bişr'e "SübhaneAllah! Neden ilk ok isabet ettiğinde beni uyandırmadın?" diye sorunca Abbâd (ra) şöyle cevap verir: "Bir sure (Kehf suresini) okuyordum. Öyle hoşuma gitti ki yarıda bırakmak istemedim."⁴

1 Buhârî, "Tevhîd", 1; Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 45.

2 Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995), 3/149.

3 Mezkûr sahabî hakkında detaylı bilgi için bk. Raşit Küçük, "Abbâd b. Bişr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/12.

4 Ebü Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyüb el-Him-

Yukarıda zikredilen hadiseler, ashâb-ı kiramın genelde Kur'an'ın tamamına özelde ise kimi ayet ve surelere aşkla bağlı olduklarının ve Kur'an ile sözde değil özde; pazara kadar değil mezara kadar sürecek boyutta vefalı bir dostluk ilişkisi kurduklarının çarpıcı birer örneğidir. Binaenaleyh, bugünün müminleri olarak bizlerin de Hz. Peygamber'in ve ashâb-ı kiramın ayetleri vird edindikleri gibi¹ gücümüz yetiyorsa Kur'an'ın tamamını, yetmiyorsa en azından bazı ayet ve surelerini dilimize pelesenk hâline getirmemiz, Kur'an'ın elfazına yönelik vefa borcumuzun yerine getirilmesi bağlamında son derece önemlidir. Bu vefanın ifasını bihakkın yerine getirmek, kişiyi vahyi getiren meleklerin seviyesine yükseltirken bu esnada karşılaşılan zorluklara rağmen Kur'an lafızlarına vefalı olmada titizlik göstermek ise kişiye iki kat ecir kazandıracaktır.²

3. Kur'an'ın Ahkâmına Vefa

Hükümleriyle insanlığı karanlıklardan aydınlığa çıkaran Kur'an-ı Kerim, sadece bu özelliğiyle bile en çok vefa gösterilmesi gereken dostlarımızın başında gelmektedir. Kur'an'ın ihtiva ettiği ilimleri, mesel ve kıssaları anlamaya gayret etmek,

yeri el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî, *es-Sîretü'n-nebevîyye*, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1410/1990), 3/159-160.

- 1 Bu minvalde Hz. Peygamber'in (sav) Mâide sûresinin 118. ayetini, ashatan Temim b. Evs b. Hârise'nin ise (ra) Câsiye sûresinin 21. ayetini bir gece sabaha kadar tekrar etmesini, Abdullah İbn Mes'ûd'un Tâhâ sûresinin 114. ayetini tekrarlamasını ve Ömer b. Abdülazîz'in kimi hutbelerinin sonunda Zümer sûresinin 53-56. ayetlerini çokça zikretmesini örnek olarak zikredebiliriz. Detaylar için bk. Nevevî, *et-Tibyân*, 80-81; Bk. Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdülmecûd - Ali Muhammed Muavvaz, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995), 1/488; Yıldız, Kur'an'ı Nasıl Okudular, 171-173.
- 2 Buhârî, "Tefsîr", 80; Müslim, "Müsâfirîn", 244.

ayetlerini tezekkür, tedebbür, tefekkür ve tefekkür ederek öğütlerinden ders çıkarmak, emrettikleriyle amel edip yasaklarından kaçınmak ve hikmet dolu hükümleri üzerinde düşünerek onların insanlık için en doğru, en fitri çözümler olduğuna inanmak; bu hikmetli mesajları bireysel ve toplumsal hayatımızda hâkim kılmaya çalışmak, Kur'an'ın ahkâmına gösterilecek vefa örneklerinden sadece bir kaçıdır. Onun ahkâmı üzerinde tefekkür etme konusunda gecenin imkânlarından istifade etmek de Kur'an'ın ahkâmına yönelik ihmal edilmemesi gereken hususiyetlerdendir (el-Müzzemmil, 73/6).¹ Nitekim Hasan Basrî (ö. 110/728), selef-i sâlihinin Kur'an'a, Allah'tan gelen bir mektup gözüyle baktıklarını; bu sebeple geceleri bu mektubu okuyup manası üzerinde tefekkür ettiklerini, gündüzleri ise geceleyin öğrendiklerini uygulamaya koyduklarını vurgulayarak Kur'an'ın ahkâmına kayıtsız kalmamak gerektiğini hatırlatmaktadır.² Ancak tüm bunlardan faydalı bir neticenin hasıl olabilmesi için kişinin öncelikle Kur'an ile olan arasındaki perdeleri (iletişim engellerini) kaldırma konusunda gayret etmesi, kalbiyle Kur'an arasında bir sevgi/ülfet oluşması için çaba göstermesi ve ayetler üzerinde düşünme düşünme (aklederek) okuyarak Kur'an'ın ayetleriyle kâinatın ayetlerini birlikte anlamaya/yorumlamaya özen göstermesi önemlidir. Bunun için kişinin, kendisini Kur'an'ın hükümlerini doğru anlamaktan engelleyen perdelerin neler olduğunu/olabileceğini bilmesi önemlidir. Örneğin İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) bu engelleri; (i) Tüm gayretini mahreçlere teksif ederek manayı düşünmemek, (ii) Taklitçi ve körü körüne bir mezhebî taassup içerisinde olmak, (iii) Kibirli, günahkâr, nefsinin esiri ve bu yüz-

1 Detaylar için bk. Nevevî, *et-Tibyân*, 64-67.

2 İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, nşr. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye 1422), 39.

den kalbi paslı bir kişiliğe sahip olmak, (iv) Tefsir kitaplarında yer alan zahirî yorumlarla iktifa ederek başka manalar vermenin yanlış olduğuna inanmak gibi dört başlık altında ele almaktadır.¹ Gazzâlî'nin bu tespitleri, bugünün insanını "Acaba Kur'an'ın hükümlerini doğru anlama ve içselleştirme konusunda benim engellerim nelerdir?" şeklinde bir muhasebe yapmaya sevk etmesi açısından ufuk açıcıdır.

Böyle bir muhasebeden bigâne olmak kişiyi Kur'an'ın lafızlarını okuduğu hâlde hükümlerini ciddiye almayan ve bu sebeple Kur'an'a olan vefa borcunu yerine getirmekten imtina eden bir karakter olma derekesine düşürecektir. Nitekim kaynaklarımızda Kur'an'ı okuduğu hâlde onun helalini ve haramını tanımayan kimselerin meleklerin lanetine düşer olacakları ve onun haramlarını helal sayanların da aslında ona iman etmemiş olacakları ifade edilmiş; Hz. Peygamber'in (sav), nazil olan her bir surenin tilavetiyle birlikte haram-helal, emir-nehiy gibi ahkâmını da ashabına öğrettiği vurgulanmıştır. Kur'an'ın ahkâmına ilgi göstermeyen kişilerin durumu ise hurmanın işine yaramayan kısımlarını etrafa saçıp savuran kişinin durumuna benzetilmiştir.²

Kur'an-ı Kerim'in hükümlerini anlamaya çalışırken Kur'an-sünnet birlikteliği, Kur'an'a bütüncül yaklaşım, esbâb-ı nüzul, muhkem-müteşâbih, siyak-sibak ve metinsel bağlam gibi usule dair konuları göz önünde bulundurmak da Kur'an'ın ahkâmına vefa bağlamında ele alınmalıdır. Aksi hâlde, ahkâm-ı ilahiyi murad-ı ilahiye uygun olmayan bir şekilde yorumlama hatası zuhur edecektir ki bu durum yanlış kullanılan bir ilacın bünyeye zarar vermesi gibi Kur'an'ın şifasından kişilerin ve toplumların mahrum kalmasına yol açacaktır.³

¹Gazzâlî, *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*, 2/303-306.

²Gazzâlî, *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*, 2/267-269.

³Kur'an ayetlerinin doğru anlaşılmasının önemi ve usulüne dair önemli bilgile-

Kur'an'ın ahkâmına göstereceğimiz bu tür vefa örnekleri, bizleri dünya ve ahirette Cahiliye'nin karanlıklarından çıkararak hükümlerin en güzeline, yolların en doğrusuna ulaşmamıza vesile olacaktır (el-Mâide, 5/15-16; 50). Zira Kur'an, Hz. Ali'nin de (ra) ifade ettiği gibi hükümlerinde/öğütlerinde insanı aldatmayan bir rehber, yol gösterme konusunda onu azdırmayan bir dost, sözlerinde yalan olmayan bir öğütçü, en büyük dertlere deva olan ve kıyamette kendisini okuyup ahkâmıyla amel edenlere şefaatt eden vefalı bir yoldaştır.¹

4. Kur'an'ın Ahlakına Vefa

Hız. Aîşe (ra) annemizin, kendisine Hız. Peygamber'in (sav) ahlakını soran kişiye "Sen hiç Kur'an okumuyor musun? Onun ahlakı Kur'an'dı."² şeklinde verdiği tarihî cevap, Resûlüllah'a (sav) gösterilecek vefanın Kur'an'ın ahlaki hükümlerine gösterilecek vefa ile eş değeri olduğuna işaret etmektedir.³ Buradan hareketle Kur'an'daki ahlaki normları hayatımıza hâkim kılmayı, aynı zamanda Allah'a ve onun elçisine gösterilmesi gereken vefanın bir tezahürü olarak değeriendirmemiz mümkündür. Binaenaleyh, iman ederek Kur'an'ın zatına (varlığına), okuyarak elfazına, doğru anlayarak ahkâmına vefa gösteren bir müminden Kur'an'a karşı sergilemesi beklenen son vefa örneği ise onun

rin ve örneklerin görülebilmesi açısından tefsir usulü kitapları, Muhsin Demirci'nin *Kur'an ve Yorum* (Müif Yayınları) adlı eseri ve Murat Sülün'ün *Kur'an Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?* (Ensar Neşriyat) adlı eseri incelenenilir.

- 1 Yıldız, *Kur'ân'ı Nasıl Okudular*, 193-194.
- 2 Müslim, "Müşâfirin", 139.
- 3 Bir başka rivayette ise Hız. Aîşe (ra), şöyle demiştir: "Sen Mü'minûn sûresini okumuyor musun? Onun birinci ayetinden onuncu ayetine kadar oku! İşte Allah Resulü'nün (sav) ahlakı bu idi." Bk. Tirmizî, "Birr", 69; Abdullah Yıldız, *Kur'an'ı Nasıl Yaşadılar*, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2011), 28.

methettiği ahlaki nitelikleri hayatının tüm evrelerinde yaşanılır kılması; onun zemmettiği davranışlardan kendisini ve çevresini uzak tutmaya çalışmasıdır. Mamafih, bir kimsenin dilini Kur'an'ın elfazıyla, aklını onun ahkâmıyla güzelleştirdiği gibi kalbini ve amellerini de (zahir ve batınını) onun ahlakıyla tezyin etmesi, bu kişinin Kur'an'ın ahlakına kayıtsız kalmadığının önemli bir göstergesidir.

Kur'anî ahlak ile tezyin olabilmesi için kişinin öncelikle okuduğu kelamın ve bu kelamın sahibinin yüceliği hakkında yeterli bir donanıma sahip olması, ayrıca “Ey Yahya! Kitab’a var gücünle sarıl!” (Meryem, 19/12) ayetinde buyrulduğu gibi Kur'an'a tazim ve huzur-ı kalp ile yaklaşması önemlidir. Bununla birlikte, Kur'an'ı okurken orada bilhassa kendisine hitap edildiğinin idrakinde olması (tahsîs), onu kendi sesinden değil de Cenab-ı Hakk'ın bizzat kendisinden dinliyormuş gibi okuması (terakkî), va'd ve va'de dair ayetlerden kalbinin müteessir olması (teessür), azamet-i ilahiyye karşısında acizliğini hissederek benlik davasından uzak durması (teberrî); kişinin ahlakının Kur'an ile tezyin olması ve bu sayede Kur'an'ın ahlaki ilkelerine vefa göstermesi açısından son derece önemlidir.¹

Hz. Peygamber (sav), yukarıdaki ilkeler çerçevesinde hareket ettiği için nazil olan ayetler onun güzel ahlakını daha da tezyin ediyordu. Zira onun Kur'an ile olan irtibatı salt okuma (kıraat/tilavet), anlama (tefekkür/tedebbür) ve yazma/yazdırma (kitabet) düzeyinde değil, bunlara ilaveten yaşama (icraat/fiiliyat) düzeyinde cereyan ediyordu. Nitekim Peygamberimiz (sav), Uhud Savaşı'nın ardından amcası Hz. Hamza'nın müşrikler tarafından kulak ve burnunun kesilerek organlarının parçalandığını (müsle yapıldığını) görünce büyük bir hiddet ve üzüntüyle “Allah’a yemin olsun ki sana karşılık onlardan yetmiş kişiye müsle yapaca-

1 Bu hususların detayları için bk. Gazzâlî, *İhyâü 'ulûmi 'd-dîn*, 2/291-320.

ğım.” demişti. Ancak kaynaklarda Hz. Peygamber’in (sav) Nahl suresinin son ayetlerinin nazil olması sonucunda bu görüşünden vazgeçtiği rivayet edilmektedir.¹

Yine bir gün müşriklerin ileri gelenlerinin teklifini makul görüp kabul etmek üzereyken nazil olan ayetler vesilesiyle hemen bu görüşünden rücu etmiş ve Allah’ın kitabına olan vefasının ne kadar üst düzeyde olduğunu müşahhas bir şekilde ispat etmiştir. Şöyle ki bir gün Hz. Peygamber (sav), ashâbıyla sohbet hâlindeyken müşriklerin ileri gelenlerinden bazıları onu yanlarına çağırarak kendisiyle birlikte oturan o fakir sahabîleri göstermiş ve kendileri gibi kabilelerinin ileri gelenlerinin o yoksul kimselele aynı mecliste olmalarının uygun olmayacağını dile getirmişlerdir. Efendimiz (sav) “Ben müminleri yanımdan kovmam!” cevabını verince bu kişiler, hiç olmazsa kendileri geldiğinde onların ayakta durmalarını veya Hz. Peygamber’in (sav) yanından uzaklaşarak gidip başka bir yere oturmalarını istemişler, böyle olduğu taktirde Hz. Peygamber’in (sav) yanına daha çok gidip geleceklerini ve belki de ona tabi olacaklarını söylemişlerdir. Akabinde bu tekliflerinin yazılı bir belgeyle sabit/kalıcı bir hâle getirilmesini arzu etmişlerdir. Hz. Peygamber (sav) onları da kazanabilme adına bu teklifi bir an için uygun görüp Hz. Ali’ye (ra) söz konusu anlaşmanın metnini yazdırmaya niyetlendiği esnada Yüce Allah En‘âm suresinin 52-54. ayetlerini inzal buyurmuştur.² Bunun üzerine Efendimiz (sav), elindeki kâğıdı bir kenara

1 Ebû Abdillâh (Ebû’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb/et-Tefsîru’l-kebir* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1401/1981), 20/142; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü’l-tefâsîr*, (Beyrut: Dâru’l-Kur’ânî’l-Kerîm, 1402/1981), 2/149.

2 “(Ey Muhammed!) Rablerinin rızasını dileyerek sabah akşam ona dua edenleri yanından kovma! Onların hesabından sana bir şey yok, senin hesabından da onlara bir şey yoktur. Eğer onları kovarsan o zaman zalimlerden olursun. Biz insanların bir kısmını diğerleriyle imtihan ettik ki (sonunda

bırakmış, “Selam üzerinize olsun!” diyerek orada oturan fakir ashabının yanına gidip onlarla diz dize olacak şekilde yanlarına oturmuştur. Kaynaklarda, Hz. Peygamber’in (sav) gerek bu ayet gerekse Kehf suresinin 28. ayeti¹ nazil olduktan sonra gariban ve yoksul sahabîlerle daha fazla vakit geçirdiği ve onlar kalkıp gitmeden Allah Resûlü’nün (sav) onların yanından ayrılmamaya özen gösterdiği zikredilmektedir.²

Resûlullah’ın (sav) Kur’an’ın ahlaki öğütlerini uygulama konusunda gösterdiği bu hassasiyet onun ashabının da bir karakteri hâline gelmişti. Nitekim, Hucurât suresinin ilk ayetlerinin nazil olmasından sonra Sâbit b. Kays (r.a.) isimli sahabînin gösterdiği tavır, ashabın Kur’an’ın ahlaki ilkelerine uyma noktasında ne kadar vefakâr davrandıklarının sayısız örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir. Şöyle ki Hz. Peygamber’in (sav) huzurunda sesin yükseltilmemesi gerektiğini emreden ayetin nüzulünden sonra Sâbit b. Kays (ra), sesinin gür olması sebebiyle endişeye kapılarak kendisinin bu ayetin kapsamına girdiğini düşünmüş ve bu yüzden Cehennemliklerden olduğu kanaatine kapılmıştı. Bu sebeple bir müddet Allah Resûlü’nün (sav) huzuruna çıkmaktan endişe etmiş;

bazıları) ‘Allah aramızdan şu adamları mı iman nimetine layık gördü?’ dediler/desinler. Şükreden kullarını Allah daha iyi bilmez mi? Ayetlerimiz iman edenler sana geldikleri zaman onlara de ki: Selam olsun size! Rabbiniz kendi üzerine merhameti (rahmeti) yazdı. Şöyle ki sizden kim cahillikle bir kabahat işler de sonra peşinden tövbe eder ve kendini düzeltirse (bilsin ki) O, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.” (el-En’âm, 6/52-54).

- 1 “Sabah akşam Rablerinin rızasını dileyerek ona dua edenlerle birlikte gönülden sabret! Dünya hayatının süsünü arzulayarak gözlerini onlardan çevirme! Kalbini bizi anmaktan gafil kıldığımız, kötü arzularına uyan ve işi gücü aşırılık olan kimseye boyun eğme!” (el-Kehf, 18/28).
- 2 Mezkûr olayın detaylarına dair bk. Müslim, “Fezâilü’s-Sahâbe” 45-46; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb/et-Tefsîru’l-kebîr* 12/245-246; Muhammed Yûsuf Kandehevî, *Hayâtü’s-sahâbe*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 1995), 3/26; Yıldıız, *Kur’an’ı Nasıl Yaşadılar*, 37-40.

onu bir süredir göremeyen Hz. Peygamber (sav) ise durumun iç yüzüne vakıf olunca ondaki ses yüksekliğinin kasti bir durum olmadığı, dolayısıyla da onun Cehennemlik değil, cennet ehlinen olduğunu müjdelemiştir.¹ Hucurât suresinin mezkûr ayetlerinden sonra Hz. Ebû Bekir (ra) ve Hz. Ömer'in (ra), bundan sonra Hz. Peygamber (sav) ile bir sırdaş gibi konuşacaklarına ve o (sav) bir şey sormadan konuşmayacaklarına dair yemin etmeleri; yine Hz. Ömer'in halifelik zamanında öfkelenildiği bir anda kendisine okunan bir ayet² vesilesiyle sakinleşmesi ve muhatabını cezalandırmaktan vazgeçmesi, sahabenin Kur'an'ın ahlakıyla ahlaklanmadaki muazzam hassasiyetini yansıtan harikulade örneklerdendir.³

Abdullah İbn Mes'ûd'un (ra) hâmil-i Kur'an üzerinden yaptığı uyarılar da Kur'an ehlinin bazı ahlaki sorumluluklarına dikkat çekmektedir. Nitekim İbn Mes'ûd (r.a.), Kur'an'ın sadece okuyucusu olmayıp aynı zamanda onun taşıyıcısı ve muhafızı (hafız) olan kimselerin, sıradan insanlardan farklı olarak, gecesini ve gündüzünü değerlendirmesi gerektiğini ifade etmekte ve onların, insanların eğlence, kahkaha, çok konuşma ve kibirlenme girdabına kapıldıkları anlarda; hüznü, ağlamayı, sükûtu, tefekkürü ve tevazu emreden ayetleri (daha çok) hatırlamaları gerektiğini vurgulamaktadır. Yine ona göre Kur'an ehline yakışan şey, vakur ve halim olmak; kötü huylu, kavgacı, bağırıp çağıran ve hiddetli bir kişilik olmaktan kaçınmaktır.⁴

1 Müslim, "İman", 187; Mustafa Karataş, "Sâbit b. Kays b. Şemmâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/352-353.

2 Ayetin meali şu şekildedir: "Sen affetmeyi tercih et! İyiliği emret! Cahillerin kusuruna bakma!" (el-A'râf, 7/199).

3 Detaylar için bk. Buhârî, "Tefsîr", 1-2; "İ'tisâm", 2; Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsîr*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 5/87; Yıldız, *Kur'an'ı Nasıl Yaşadılar*, 31-37.

4 Gazzâlî, *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*, 2/267.

Günümüzde de Kur'an'ın ahlaki ilkelerine vefa gösteren kimseler, hayatlarının kritik anlarında bu vefanın karşılığını söz konusu ayetlerden fazlasıyla göreceklerdir. Nitekim ailede problem yaşadıkları anda anne, baba, eş ve evlada karşı iyi geçinmeyi emreden ayetler (en-Nisâ, 4/19-21; el-İsrâ, 17/23, 24; er-Rûm, 30/21; et-Teğâbün, 64/14); hastalık, trafik ve ekonomik sorunlar gibi sosyal hayatın zorluklarıyla yüzleştiklerinde ise sabrı kuşanmanın faziletine dair ayetler (el-Bakara, 2/155, 177; Âl-i İmrân, 3/186; el-Furkân, 25/20; Lokmân, 31/17-19; eş-Şûrâ, 42/43) bu kişilerin imdadına koşacak ve onları hem dünyevi hem de uhrevi belalara giriftar olmaktan koruyacaktır. Ancak kişinin Kur'an'ın bu tür ıslah ve ihya edici yardımlarından istifade edebilmesi için, vakt-i zamanında onun elfazını, ahkâmını ve ahlakını öğrenmeye özen göstermesi ve bu sayede geniş bir Kur'anî müktesebata sahip olması gerekmektedir.

Sonuç

Her türlü yanlıştan ve çelişkiden uzak bir müktesebata sahip olan (en-Nisâ, 4/82; el-Furkân, 25/1), verdiği öğütlerle dostlarını en doğru olana yönlendiren (el-İsrâ, 17/9), onların gönüllerine ferahlık veren (Yûnus, 10/57), kendisine tabi olanlar için bereket, (el-En'âm, 6/155), sohbetine kulak vererek sükûnetle dinleyenler için merhamet vesilesi olan bir dost (el-A'râf, 7/204), insanın bu dünyada sahip olduğu en kıymetli değerdir. Üstelik böyle bir dostun kişiyi kabirde ve mahşerde bile terk etmemesi, kendisiyle arkadaşlık edenleri (li-ashâbihî) kıyamet gününün en dehşetli anlarında dahi yalnız bırakmayıp onların -şefaatçisi olarak- yardımına koşması (Müslim, "Müsâfirîn", 252), vefa gösterilmesi gereken gerçek dostun kim olması gerektiğine dair biz insanlara çok önemli ipuçları vermektedir. Bu özellikleri haiz olan yegâne dost ise insanın kalbini ve kabrini aydınlatan Kur'an-ı Mübîndir. Zira o, dünya ve ahiret yolu-

muza/yolculuğumuzu aydınlatarak bizi Yaratanımıza ulaştıran ve onunla irtibatımızı sağlayan sağlam bir bağıdır (Âl-i İmrân, 3/103; Müslim, “Fezâilü’s-Sahâbe”, 37). Aynı zamanda Kur’an, gizli/saklı bir gündeme sahip olmayıp son derece açık/net, kolay anlaşılabilir bir üslup ve temsillerle bizlere hitap eden (Yûsuf, 12/111; el-İsrâ, 17/89; el-Hac, 22/16; el-Kamer, 54/17), sohbetine doyum olmayan (Tirmizî, “Sevâbü’l-Kur’ân”, 2), takipçilerinin büyük kazançlar/kazanımlar elde ettiği (Fâtır, 35/29-30) son derece cömert (kerim) ve saygıdeğer (mecîd) bir dosttur (el-Vâkı‘a, 56/77; Kâf, 50/1; el-Bürûc, 85/21). Aynı zamanda insanların sapmalarına engel olarak (İmam Mâlik, “Kader”, 3) onların toplumca terakki etmelerine vesile olan (Müslim, “Müsâfirîn”, 269), ve hatta onları vahiy meleklerinin derecesine yükselterek (Müslim, “Müsâfirîn”, 243) en hayırlılar zümresine terfi ettiren (Buhârî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 21) eşi bulunmaz bir rehberdir. Mevcudiyeti Yüce Allah tarafından Levh-i Mahfuz’da (vücûd fi’l-hâric) muhafaza edilen bu eşsiz kelim, beşer planında Hz. Peygamber (sav) ve sahabe neslinin olağanüstü gayretleriyle hem zihinlere (vücûd fi’l-ezhân) hem lisanlara (vücûd fi’l-elfâz) hem de yazı malzemelerine (vücûd fi’l-hat/kitâbet) nakşolunarak günümüze kadar sapasağlam bir şekilde ulaşmıştır. Bugünün müminleri olarak bizlere düşen görev ise bu kutsal emanetin varlığına, lafızlarına, ahkâmına ve ahlakına sahip çıkarak ona vefa göstermek, böylece Allah’a ve Resûlü’ne olan minnet ve vefa borcumuzu bir nebze de olsa ödemeye gayret etmektir. Zira böyle bir gayret, bizim hayat yolculuğunda en kıymetli yoldaşımız olan Kur’an ile iletişim sorunlarımızın ortadan kalkmasına; bireysel, ailesel ve toplumsal anlamda ihya olmamıza vesile olacak (el-Enfâl, 8/24); mamafih Kur’an’a karşı aralarında duygusal veya bilişsel engeller koyan ve bu yüzden güzel söze kulak vermeyen bir toplum olma tehlikesinden (el-Fussilet, 41/5) bizleri koruyacaktır.

Aksi bir durum ise birey ve toplumların, dünyada sıkıntılı ve huzursuz bir hayat sürmelerine; ahirette ise görme yetilerinin alınarak -tıpkı dünya hayatında kendilerinin ayetleri görmezden gelmeleri gibi- görmezden gelinmelerine ve ebedî azaba düşer olmalarına yol açacaktır (Tâhâ, 20/124-127).

Kaynakça

Ali es-Seyyid. İbrahim Ali İsâ, *el-Ehâdîs ve'l-âsârü'l-vâride fî fezâili süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kâhire, 1421/2001.

Alûsî, Ebû's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd. *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

Baş, Erdoğan. *Kur'an'ı Okuma Okutma ve Anlama Üzerine*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.

Birgivî, Muhammed b. Ali. *Dürr-i Yetîm*. İzmir, 1301.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1987.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *Sünen-i Ebî Dâvûd*. nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût. Beyrut: Dâru'l-Cinan, 1409/1988.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*. 9 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1432/2011.

İşık, Emin. "A'lâ Suresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/310-311. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. Nşr. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. Thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1410/1990.

İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. El-Abbâs b. Mücâhid et-Temîmî. *Kitâbü's-Seb'a fi'l-kırâ'ât*. Nşr. Şevkî Dayf. Kâhire: Dâru'l-Ma'rife, 1400/1979.

İbnü'l-Cezerî, Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf. *el-Mukaddime*. Thk. Eymen Rüşdi Süveyd. Cidde: Dâru Nûri el-Mektebât, 2003.

İbnü'd-Düveys, Ebû Abdullâh Muhammed b. Eyyûb el-Becelî. *Fezâilü'l-Kur'ân vemâ ünzile mine'l-Kur'ân bi Mekke vemâ ünzile bi'l-Medîne*. Thk. Gazve Bedir. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1988.

İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *Üsdü'l-ğābe fî ma'rifeti's-sahābe*. Thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995.

İmam Mâlik, Ebû Abdullah el-Asbahî el-Himyerî Mâlik b. Enes. *el-Muvatta'*. Haz. Salih b. Abdülazîz. Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000.

Kandehlevî, Muhammed Yûsuf. *Hayâtü's-sahābe*. 4 Cilt. Ankara: Akçağ Yayınları, 1995.

Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.

Karataş, Mustafa. "Sâbit b. Kays b. Şemmâs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/352-353. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Küçük, Raşit. "Abbâd b. Bîşr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/12. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî. *er-Ri'āye li-tecvîdi'l-kırâ'e ve tahkiki lafzi't-tilāve*. Thk., Ahmed Hasan Ferhât. Ürdün: Dâru 'Ammâr, 1996.

Mekkî, Ebû Tâlib. *Kûtu'l-kulûb*. Çev. Yakup Çiçek. İstanbul, 1998.

Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *et-Tibyân fî âdâbi hameleti'l-Kur'ân*. Thk. Abdülkâdir Arnavut. Kuveyt, 1988.

Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî. *Mefâtîhu'l-Gayb/et-Tefsîru'l-kebîr*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.

Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-tefâsîr*. Beyrut: Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1402/1981.

Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Mülk Suresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/542. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Yıldız, Abdullah. *Kur'an'ı Nasıl Okudular*. İstanbul: Pınar Yayınları, 3. Basım, 2012.

Yıldız, Abdullah. *Kur'an'ı Nasıl Yaşadılar*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2011.

OTURUM BAŞKANI

Ben de tekrar Emrullah TUNCEL Bey’e bu tebliğinden dolayı teşekkür ediyorum.

TAKDİM

Değerli izleyiciler, ikinci oturuma katkı sunan Diyanet İşleri Başkan Yardımcımız Prof. Dr. İbrahim Hilmi KARSLI Hoca’mıza ve değerli akademisyen hocalarımıza çok teşekkür ediyoruz. İkinci oturum burada sona ermiştir.

Üçüncü oturum saat 12.00’de “İmani ve İslami Bir Değer Olarak Vefa ve Hz. Peygamber” başlığıyla başlayacak inşallah.

Hepinizi Allah’a emanet ediyorum.

ÜÇÜNCÜ OTURUM:
İMANİ VE İNSANİ BİR
DEĞER OLARAK VEFA
VE HZ. PEYGAMBER

Oturum Başkanı
Doç. Dr. Mustafa Bülent DADAŞ
Din İşleri Yüksek Kurulu Başkan Vekili

TAKDİM

Sayın Din İşleri Yüksek Kurulu Başkan Vekilim, sempozyumuza katkı sunacak değerli akademisyen ve araştırmacılar, dijital platformlar üzerinden bizleri takip eden değerli katılımcılar, Diyanet İşleri Başkanlığımız tarafından düzenlenen Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumu’nun üçüncü oturumuna hoş geldiniz.

Şimdi, sempozyumun “İmani ve İnsani Bir Değer Olarak Vefa ve Hz. Peygamber” isimli üçüncü oturumun açılışını ve aynı zamanda başkanlığını yapmak üzere sözü Din İşleri Yüksek Kurulu Başkan Vekili Doç. Dr. Mustafa Bülent DADAŞ Hoca’mıza arz ediyorum.

Buyurunuz sayın hocam.

OTURUM BAŞKANI

بسم الله الرحمن الرحيم.
الحمد لله رب العالمين. والصلاة والسلام على رسولنا و نبيينا محمد وعلى
آله وصحبه اجمعين وبعد.

Muhterem hocalarım, muhterem katılımcılar, Cenab-ı Alah hayırlı etsin, mübarek eylesin bu sempozyumu. Biz üçüncü oturumu icra edeceğiz bugün. İlk iki oturum dün ve sabah yapıldı. Bu oturumumuzda 5 tane tebliğ olacak, inşallah hocalarımızı dinleyeceğiz. Her bir hocamıza 20 dakika tayin edilmiş. Böylelikle inşallah oturumumuzu hayırlı bir şekilde, istifadelî bir şekilde tamamlayacağız.

İlk tebliğ, Prof. Dr. Adem DÖLEK Hoca'mızın. Kıymetli hocamız Erzincan Binalı Yıldırım Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde vazifeli. Tebliğinin konusu "Vefâ-İmân İlişkisi ve İnsan Hayatındaki Önemi" olacak.

Buyrunuz Prof. Dr. Adem DÖLEK.

VEFA-İMAN İLİŞKİSİ VE İNSAN HAYATINDAKİ ÖNEMİ

Prof. Dr. Adem DÖLEK

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Vefa, kelime olarak, şahıs için kullanıldığında verilen sözden dönmenin zıddına, verilen sözün tam olarak yerine getirilmesi ve sözünde durulması manasına gelmektedir. “Ahde vefa”terim olarak ise verilen sözü, yapılan anlaşmayı ve akdi bihakkın eksiksiz, tam olarak yerine getirmek, verilen sözü muhafaza etmek ve gereğini yapmak, emanetleri bihakkın eda etmek, sorumlulukları yerine getirmek, sadakati, sevgiyi ve dostluğu devam ettirmek, minnettarlık duymak, borcuna sadık olmak manalarına gelir. Bu vasıfları taşıyan kişiye de vefalı insan denilir. Vefa, en önemli ahlaki bir değerdir ve aynı zamanda imanın tezahürlerindendir.

Ahde vefanın iki şekli vardır. Biri, Allah’a verilen sözlerin yerine getirilmesi ve O’nun sayısız nimetlerine karşı şükredilmesi; diğeri de kullara verilen sözlerin yerine getirilmesidir. Kur’an-ı Kerim’de ve hadislerde her iki ahde yerine getirilmesi ve ahde vefalı olunması emredilmektedir.

Vefalı olmak, İslam’ın temel esaslarından biri olduğu gibi bir Müslüman’ın doğruluğunun alameti ve içtimai ha-

yatının da âdeta çimentosudur. Zira fertten ve tolumdan vefa kalktığı zaman insanların birbirlerine güveni kalmaz, güvenin olmadığı yerde de birlikten, emniyetten ve huzurdan bahsetmek imkânsız hâle geldiği gibi sevgi ve merhametten bahsetmek de mümkün olmaz. Onun için olmalıdır ki gerek Kur'an'da gerekse hadislerde ahde vefalı olmaya büyük önem verilmiş hatta imanın şubelerinden sayılmıştır. Bu sebeple ferdi, aileyi ve toplumu ayakta tutan ve toplumun fertlerini birbirlerine bağlayan en önemli bağlardan biri, iman gereği olan vefadır.

Kur'an-ı Kerim'de birçok ayette her iki ahdinde yerine getirilmesi ve ahde vefalı olunması emredilirken hadislerde de ahde vefalı olmanın imandan olduğu açıkça belirtilir. Bununla birlikte Kur'an'da ve hadislerde vefalı olma tavsiye edilirken vefasızlıktan da son derece sakındırılır. Nitekim bir hadiste ahdin yerine getirilmesi imandan olduğu ifade edilerek “*Şüphesiz hüsn-ü ahd/ahdi güzelce yerine getirmek, imandandır.*” buyrulmuştur. Ahdin güzelce yerine getirilmesinin imandan olması, her iyiliğin kaynağı iman olduğu gibi ahdin yerine getirilmesi de en güzel iyiliklerden biridir. Bu sebeple ahde vefanın da kaynağı da iman olmaktadır. Bunun için ahde vefalı olmak imandan sayılmıştır. Diğer bir ifadeyle iman yetmiş küsur şubesi vardır, bu şubelerden biri, verilen sözün yani ahdin yerine getirilmesidir. Böylece Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde ahde vefanın imanla ilişkilendirildiği görülmektedir.

Bu çalışmada vefanın imanla ilişkisi, insan hayatındaki önemi üzerinde durularak Hz. Peygamber'in bu husustaki uygulamalarından örnekler verilmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Vefa, Kur'an, Sünnet, Peygamber, iman.

THE RELATIONSHIP BETWEEN FIDELITY AND FAITH AND ITS IMPORTANCE IN HUMAN LIFE

SUMMARY

Fidelity/الوفاء, as a word, when it is used for a person, it means fulfilling the promise completely and keeping one's word, as opposed to breaking the promise. As the term "Fulfillment of the covenant /الوفاء بالعهد" is to fulfill the promise, the agreement and the contract, to keep the promise and to do what is necessary, to fulfill the trusts, to fulfill the responsibilities, to continue the loyalty, love and friendship, to feel gratitude, it means being faithful to one's debt. A person who has these qualities is called a loyal person. Loyalty is the most important moral value and at the same time, it is one of the manifestations of faith. There are two forms of fulfillment of the covenant. One is the fulfillment of promises made to Allah and giving thanks for His countless blessings; the other is the fulfillment of promises made to the servants of Allah. In the Qur'an and hadiths, it is commanded to fulfill both covenants and to be loyal to them.

Being loyal is one of the basic principles of Islam, as well as a sign of a Muslim's righteousness and almost the cement of social life. Because when loyalty ceases from the individual and society, people lose their trust in each other, and where there is no trust, it becomes impossible to

talk about unity, security and peace, and it is not possible to talk about love and compassion. For this reason, great importance is attached to being loyal to the covenant both in the Qur'an and in the hadiths, and it is even counted as one of the branches of faith. For this reason, one of the most important bonds that keeps the individual, family and society alive and binds the members of the society to each other is loyalty, which is a requirement of faith.

In many verses of the Qur'an, it is commanded to fulfill both covenants and to be loyal to them, and in the hadiths, it is stated that being loyal to a covenant is a part of faith.

However, while being loyal is recommended in the Qur'an and hadiths, disloyalty is also highly discouraged. As a matter of fact, in a hadith, it is stated that the fulfillment of the covenant is from belief, and it is stated, "Indeed, the good covenant is from belief".

The fact that the covenant is fulfilled well is from faith, and the fulfillment of the covenant is one of the best good deeds, just as faith is the source of all goodness. For this reason, faith is also the source of fulfillment of the covenant.

For this reason, being loyal to the covenant is also considered as a part of faith. In other words, there are seventy-odd branches of faith, one of which is the fulfillment of the promise, that is, the covenant. Thus, it is seen in the Qur'an and hadiths that loyalty to the covenant is associated with faith.

In this study, the relationship between fidelity and faith and its importance in human life will emphasize and it will be tried to give examples from the practices of the Prophet in this regard.

Keywords: Fidelity, Qur'an, Sunne, Prophet, faith.

VEFA-İMAN İLİŞKİSİ VE İNSAN HAYATINDAKİ ÖNEMİ

GİRİŞ

Vefa, kelime olarak, şahıs için kullanıldığında verilen sözden dönmenin zıddına, verilen sözün tam olarak yerine getirilmesi ve sözünde durulması manasına gelmektedir. Ahde vefa tabiri ise verilen sözün, anlaşmanın ve akdin bihakkın eksiksiz, tam olarak yerine getirilmesi, verilen sözün muhafaza edilmesi ve gereğinin yapılması, emanetlerin bihakkın eda edilmesi, sorumlulukların yerine getirilmesi demektir.

Ahde vefanın iki şekli vardır. Biri, Allah’a verilen sözlerin yerine getirilmesi; diğeri de kullara verilen sözlerin yerine getirilmesidir.

Vefalı olmak, İslam’ın en temel esaslarından biri olduğu gibi bir Müslüman’ın doğruluğunun alameti ve içtimai hayatın da çimentosudur. Zira fertten ve toplumdan vefa kalktığı zaman insanların birbirlerine güveni kalmaz, güvenin olmadığı yerde de birlikten ve emniyetten bahsetmek imkânsız hâle gelir. Onun için olmalıdır ki gerek Kur’an’da gerekse hadislerde vefalı olmaya büyük önem verilmiştir. Bu sebeple ferdi, aileyi ve toplumu ayakta tutan ve toplumun fertlerini birbirlerine bağlayan bağ, imanın ve fitratın gereği olan vefadır. Vefanın olmadığı yerde sevgi ve merhametten bahsetmek de mümkün olamaz.

Kişinin, makamı ve mevki ne olursa olsun kardeşine, dostuna karşı tevazunun değişmemesi, onlara karşı tekebbür etmemesi de

vefadan kabul edilmiştir. Bununla birlikte kardeşinin veya dostunun dine muhalif durum ve davranışlarına muvafakat etmemesi de vefasızlık kabul edilmemiştir.

Vefa, dostlara sadece dünyada iken değil, onların ölümlerinden sonrasında da sevgilerinin devam ettirilmesi gereken bir konudur. Özellikle anne baba, kardeş ve dostlara olan sevgiyi ve hatıratlarını devam ettirmek vefalı olmanın göstergesi olmaktadır.

Ümmet-i Muhammed'in (sav), kendisine doğruyu ve doğru luğu gösteren, son derece şefkatle ve merhametle muamele eden Resûlüllah'a (sav) ittiba ederek ve onun yolundan giderek sünnet-i seniyyesine uymaları, ona her vesile ile salat u selam okumaları da en büyük vefa olduğu unutulmamalıdır.

Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde ahde vefanın imanla ilişkilendirildiği görülmektedir.

Bu çalışmada, vefanın imanla ilişkisi, insan hayatındaki önemi ve Hz. Peygamber'in bu husustaki uygulamaları üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

1-ALLAH'IN KULLARINA VEFALI OLMASI

Cenab-ı Hakk'ın vefa sahibi oluşu ile ilgili birçok ayet bulunmaktadır. O, vaadinde asla hulfetmez. Vaadinden hulfetmek ya acziyetten ya da kudretsizlikten veya fakirlikten yahut merhametsizlikten neşet eder. Bütün bunlar noksanlıktır. Hâlbuki Cenab-ı Hak, her türlü noksanlıktan münezzeh olunca bu durumlardan da münezzehdir. Nitekim “*Ahdine en vefâlı, Allah'tan başka kim vardır?*” (et-Tevbe, 9/111) buyrulurken diğer yandan da “*Şüphesiz Allah, vaadinde hulfetmez.*” (Âl-i İmrân, 3/9; er-Ra'd, 13/31), “*Şüphesiz Sen vaadinden hulfetmezsin.*” (Âl-i İmrân, 3/194); “*Takva dairesinde yaşayanlara altlarından ırmaklar akan ve üst üste inşa edilmiş köşkler vardır. Bu Allah'ın on-*

lara vaadidir, Allah vaadinde hulfetmez. / وَعَدَ اللَّهُ لَا يُخْلِفُ اللَّهُ / ”الْمِيعَادَ“ buyrulmaktadır (ez-Zümer, 39/20).

Hadislerde zikredilen malum Esmâ-i Hüsnâ içerisinde Cenab-ı Hakk’ın, “el-Vâfî” şeklinde bir ismi zikredilmemektedir. Ancak Kur’an’da yukarıda zikredilen sıfatlar bulunmaktadır. Bununla birlikte yüz bahir içerisinde Cenab-ı Hakk’ın binbir isim ve sıfatlarının zikredildiği Cevşen’in sekizinci bahrinde “*Ey ahd ve vefa sahibi*/يا ذا العهد والوفاء”, yirminci bahrinde “*Ey ahdini yerine getiren*/يَا مُوفِي الْعَهْدِ”, otuz beşinci bahrinde “*Ey ahdinde vefalı olan*/يَا مَنْ هُوَ فِي عَهْدِهِ وَفِيَّ”, otuz yedinci bahrinde “*Ey vefalı*/يَا وَافِي” ve elli dokuzuncu bahrinde “*Ey kendisinden ihtiyaçlarını yerine getirmesini isteyeneye istediğini ifâ eden*/يَا مُوفِيَّ” şeklinde Allah tavsif edilmiştir.¹

Durum böyle olunca Müslüman’ın gerek Kur’an’da gerekse Cevşen’de geçen bu vasıflarla tavsif edilen Rabbimizin bu güzel vasıflarıyla ahlaklanması en güzel bir tavır olacaktır. Bunun için de her Müslüman, Rabbine ve kullara verdiği sözlerine hatta bütün mahlûkata vefalı olmalıdır. Çünkü vefalı olmanın fert, aile ve toplum açısından çok büyük önemi bulunmaktadır. Vefanın olduğu yerde sevgi, sadakat, güven ve huzur oluşur. Bugün dünyanın her yerinde özellikle de İslam âleminde gerçek manada ahde vefaya ihtiyaç vardır. Üzülerek ifade edelim ki babanın oğluna, oğulun babasına, kardeşlerin ve eşlerin birbirlerine güvenmediği ve vefa göstermediği bir dünyada yaşanmaktadır. Bu vefanın bitmesinden olmalıdır ki bugün bankalar, Müslüman’dan daha güvenilir hâle gelmiş ve Müslümanların ekseriyeti bankalara mahkûm olmuştur. Aynı zamanda Müslüman esnafın çoğunlu-

1 Mealli Büyük Cevşen, İstanbul: Envar Neşriyat, tsz.; Ziyâuddin Gümüşhanevî, Mecmuatu’l-ahzab, by., 1311h., 3/231-261

ğunun iş yerlerinde bulunan her bankaya ait posmakinelерinin bulunması bunun en bariz örneklerindedir.

2-KULLARIN ALLAH'A VEFALI OLMASI

Kur'an-ı Kerim'de birçok ayette gerek Allah'a gerekse kullara karşı vefalı olunması ve ahitlerin yerine getirilmesi emredilmektedir. Allah'a verilen sözleri üç kısımda ele alabiliriz.

a-"Bezm-i elest"te Verilen Sözlere Vefalı Olmak

Allah'a vefalı olmanın birincisi "Bezm-i elest"te verilen sözlere vefalı olmaktır. Kur'an-ı Kerim'de "Bezm-i elest" denilen ruhların yaratılıp da Allah'ın, ruhlara "***Ben sizin Rabbiniz değil miyim?***" diye hitap buyurduğunda ruhların da ***'Evet, Sen bizim Rabbimizsin, şahit olduk.'***" dedikleri belirtilir (el-A'raf, 7/172). Dolayısıyla ruhlar, Allah'ın kulları olduklarını kabul ettikleri ve O'na kulluklarının gereğini yerine getireceklerine dair söz vermiş oldukları bildirilir. Bunun karşılığında da Allah, kullarını cennet ile mükâfatlandıracağını vaat etmiştir. Bu sebeple olmalıdır ki ayette: ***"Bana verdiğiniz ahdi yerine getirin ki Ben'de size verdiğim sözü yerine getireyim ve sadece Ben'den sakının."/*** وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ (el-Bakara, 2/40) buyrularak kullara verdikleri sözler hatırlatılmaktadır. Buradaki Allah'ın ahdinden maksat, Allah'ın emir ve yasaklarıdır. Dolayısıyla Rabbimizin insanlara yapmalarını ya da yapmamalarını emrettiği şeylerin Allah'ın ahdi diğer bir ifade ile insanlara emaneti olmaktadır. Bu emanetlerin hakkıyla eda edilmesi de Allah'a karşı ahde vefa olmaktadır. Yine ***"Allah'a verdiğiniz ahitleri yerine getirin. İşte bunlar, Allah'ın size emrettiği şeylerdir. Tâ ki hatırlayasınız."/*** وَبِعَهْدِ اللَّهِ أَوْفُوا (el-En'âm, 6/152). ذَلِكُمْ وَصَّاكُم بِهِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ

b- Allah Şahit Tutularak Yapılan Anlaşmalara Vefalı Olmak

Allah’a vefalı olmanın ikincisi de Allah şahit tutularak yapılan anlaşmalardır. Allah adına veya Allah şahit tutularak yapılan bütün anlaşmaların yerine getirilmesi emredilerek şöyle buyrulur: “*Allah’a verdiğiniz sözleri yerine getirin*” (el-Enfâl, (8/152) ve “*Andlaşma yaptığınız zaman Allah adına verdiğiniz sözü yerine getirin ve Allah’ı üzerinize kefil tutarak sağlamlaştırdıktan sonra yeminlerinizi bozmayın. Şüphesiz Allah yaptıklarınızı biliyor.*” وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذَا عَاهَدْتُمْ وَلَا تَنْقُضُوا الْأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا. / وَقَدْ جَعَلْتُمُ اللَّهَ عَلَيْكُمْ كَفِيلًا إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ (en-Nahl, 16/91). Görüldüğü gibi Cenab-ı Hakk, Allah’ı şahit ve kefil göstererek yapılan andlaşmaların ve sözleşmelerin yerine getirilmesini, yeminlerin asla bozulmamasını emretmiştir.

c- Allah Adına Yapılan Nezirlerde Vefalı Olmak

Allah’a vefalı olmanın üçüncüsü de Allah adına yapılan nezirlerin yerine getirilmesidir. Nitekim “*Her ne infak ettiyseniz veya her ne adadıysanız şüphesiz Allah onu biliyor.* esiz nher ne infak ettiyseniz veya her ne adadıysanız elrin yerine getirilmesi yeminlerin asla bozulmaması emredilmiştir. وَمَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ نَفَقَةٍ / أَوْ نَذَرْتُمْ مِنْ نَذْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُهُ” buyrulmuştur (el-Bakara, 2/270). Böylece Allah için yapılan her türlü infak veya Allah’a ibadet ve yakınlaşmak için verilen sözleri ve adakları Allah’ın bildiği, dolayısıyla bunlarda ihlas ve samimi olunması ve bunların yerine getirilmesi istenmiş olmaktadır. Nitekim konumuz açısından şu ayet de câlib-i dikkattir: “*Onlardan kimileri, Allah’a ahidde bulunarak ‘Eğer Allah bize fazlından verirse kesinlikle tasaddukta bulunacağız ve kesinlikle salihlerden olacağız’ diye Allah’a söz verirler. Allah da fazlından onlara verince cimrilik ederler, onlar da Allah’a kulluk etmekten yüz çevirenler olarak sözle-*

rinden dönerler. İşte Allah’a verdikleri söze muhalefet etmeleri sebebiyle Allah’a kavuşacakları güne kadar Allah da onların kalplerine nifak yerleştirir.” (et-Tevbe, 9/75-77). Görüldüğü üzere Allah’a verilen sözlerin yerine getirilmemesinin akıbetinin ve vebalinin ne kadar büyük olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

Bu da göstermektedir ki ahde vefasızlık diğer bir ifade ile Allah’a verilen sözde durmamak kötü ahlaktır ve kişiyi kötülükte ileriye götürmekte hatta durumuna göre nifaka sebep olmaktadır. Nitekim Cenab-ı Hakk, İsrailoğulları için şöyle buyurmuştur. ***“Onlar ahitlerini bozmaları sebebiyle onları lanetledik ve kalplerini kaskatı yaptık.*** /فَبِمَا نَقْضِهِمْ مِيثَاقَهُمْ لَعَنَّاهُمْ وَجَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةً (el-Mâide, 5/13).

3-KULLARIN BİRBİRLERİNE VEFALI OLMALARI

Kulların birbirlerine vefalı olmaları, insanların kendi aralarında yaptıkları ahitleri ve sözleşmeleri yerine getirmeleridir. Bu konuda Kur’an’da ve hadislerde birçok emir bulunmaktadır. Bunlara bazı örnekleri vermeye çalışalım. Öncelikle belirtelim ki Kur’an-ı Kerim’de ahde vefalı olmak müminlerin en güzel vasıflarından biri olarak zikredilerek vefalı olmaya teşvik edilir. Nitekim şöyle buyrulur: ***“Antlaştıklarında ahitlerini yerine getirenler, sıkıntı ve musibetlerde sabredenler, işte onlar doğruların tâ kendileridir ve muttakîlerinilerin tahlı olmaya teşvik edilir.de tâ kendileridirler.*** /وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ /فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ” (el-Bakara, 2/177). Böylece vefalı olmak, sadakatin ve takvanın göstergesi olmaktadır. Diğer bir ifade ile sözünde ve özünde doğru olanlar, takva dairesinde yaşayanlar ahde vefalı olurlar. Bu sebeple doğruluk ve takva da kuvvetli bir imanın tezahürü olmaktadır. Bir başka ayette yine müminlerin özellikleri sayılırken ***“Onlar emanetlerine ve ahitlerine riayet edenlerdir.***

”وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ/ 31/8; el-Meâric, 70/32).

4-VEFA -İMAN İLİŞKİSİ

Hadislerde ahde vefalı olmanın imandan olduğu açıkça belirtilerek vefalı olmak tavsiye edilmekte ve vefasızlıktan da son derece sakındırılmaktadır. Bir hadiste ahdin yerine getirilmesinin imandan olduğu ifade edilerek “*Şüphesizi hüsn-ü aht, imandandır. إِنَّ حُسْنَ الْعَهْدِ مِنَ الْإِيمَانِ*”¹ buyrulmuştur. Ahdin güzelce yerine getirilmesinin imandan olması, her iyiliğin kaynağı iman olduğu gibi ahdin yerine getirilmesi de en güzel iyiliklerden biridir. Bunun için ahde vefalı olmak da imandan sayılmıştır. Diğer bir ifadeyle imanın yetmiş küsur şubesi vardır,² bu şubelerden bir de verilen sözün yani ahdin yerine getirilmesidir.³ Hadiste de “*Konuştüğünüzde doğru söyleyin, vaat ettiğinizde de sözünü yerine getirin. أَصْدُقُوا إِذَا حَدَّثْتُمْ، وَأَوْفُوا إِذَا وَعَدْتُمْ*.”⁴

Resulüllah (sav) bir hadisinde de “*Emanete riayeti olmayanın imanı yoktur, ahde vefası olmayanın da dini yoktur./ لَا إِيْمَانَ لِمَنْ لَا أَمَانَةَ لَهُ، وَلَا دِينَ لِمَنْ لَا عَهْدَ لَهُ*”⁵ Bu hadiste emanete riayetsizlik ve ahde vefasızlık, iman ve dinin olmama-

1 Muhammed b. Selâme el-Kuzâî, *Müsnedü 'ş-Şihâb*, thk. *Hamdi Abdulmecid es-Selefî*. (Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1985), 2/102; Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *Şuabu'l-İman*, (Riyad: mektebetu'r-rüşd, 2003), 11/378-380.

2 Müslim b. el-Haccac, *Sahih*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “İman”, 57.

3 Bedruddin el-Aynî, *Umdetu'l-kârî Şerhu Sahihi'l-Buhârî* (Beyrut: Dârul-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), *Umdetu'l-Kârî*, 1/127.

4 Muhammed b. Cafer el-Harâitî, *Mekârimu'l-Ahlâk ve Meâlîhâ ve Mahmudü Tarâikihâ*, (Kahire: Daru'l-âfâkı'l-arabiyye, 1999), 1/79; Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *Şuabu'l-İman*, (Hindistan: Dârul-beşâiri'l-İslâmiyye, 2003), 6/450.

5 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Dârul-hadîs, 1995), 9/376.

sıyla irtibatlandırılmıştır. Ancak âlimler bunun imansızlık ya da dinsizlik olarak değil imanın zaafiyetine, iman kemalinin olmayışına ya da dinî yaşayışın noksanlığına hamletmişlerdir.¹ Bununla birlikte zayıf bir iman ya da dinî yaşayışın noksanlığının devam etmesi durumunda iman tehlikeye gideceği de unutulmamalıdır.

“Hayır, kim sözünü yerine getirir ve günahlardan sakınırsa şüphesiz Allah takva sahiplerini sever.” (Âl-i İmrân, 3/76) ayetinde de ahde vefalı olmak, takva ile irtibatlandırılmış ve vefalı olmak hem sorumluluğun yerine getirilmesine hem de takvanın gereği olduğuna işaret edilmiştir. Bu durum da Allah’ın hoşuna giden bir davranış olduğu bildirilmiştir.

Ahde vefa, dinin en önemli emirlerinden biridir. Bu bakımdan hadislerde de ahitlerin yerine getirilmesi istenmektedir. Nitekim bir hadiste *“Siz bana kendinizden altı şeyi bana garanti verin ben de size cenneti garanti edeyim: Konuştuğunuzda doğru söyleyin, söz verdiğinizde sözünüzü yerine getirin, size emanet edildiğinde emaneti eda edin, iffetinizi koruyun, gözlerinizi haramdan sakındırın ve ellerinizi de kötülüklerden alıkoyun.”* buyrulmuştur.² Esas itibarıyla hadiste zikredilen altı maddenin hepsi ahde vefalı olmakla doğrudan ilişkili durumlardır. Çünkü beden, Allah’ın insana bir emanetidir. Onu emanetin gayesi dışında kullanılmaması ve veriliş gayesinde kullanılması emanete riayet ve ahde vefa olmaktadır. Aynı zamanda hadis muamelat açısından gerek söz gerekse fiil olarak da insanlara verilen emanetlerin yerine getirilmesini de ihtiva etmektedir. Böylece hem Allah’a hem de kullara karşı vefalı olmayı ifade etmiş olmaktadır.

Kur’an-ı Kerim’de ahde vefalı olma, imanla irtibatlandırıp

1 Ali el-Kârî, *Mirkâtu’l-mefatih*, (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 2001), 1/105.

2 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 37/417.

müminlere hitap edilerek **“Ey iman edenler! Akitlerinizi yerine ne getirin.”** şeklinde emredilmektedir. (el-Mâide, 5/1). Bir başka ayette de **“Onlar nezirlerini yerine getirirler ve şerri yaygın olan günden korkarlar.”** (el-İnsân, 76/7) buyrulmak suretiyle Allah’ın makbul kullarının özelliklerinden biri olan adaklarının yerine getirilmesi belirtilir.

Ahde vefalı olmak insanlık tarihi boyunca matlup olan ancak çoğu zaman kaybedilen bir durum olarak gözükmektedir. Özellikle *insanların Allah’ın varlığına ve birliğine karşı nankörlükleri, O’nun sonsuz ihsan ve keremine karşı isyan ve şükürsüzlükleri ahde vefasızlığın en büyüğüdür.*

Yine insanoğlu kendilerini dünya ve ahiret saadetlerine davet eden ve bunun için son derece gayret gösteren *peygamberlerini yalanlamaları ve onlara isyan etmeleri, onlara itaat etmemeleri de ahde vefasızlığın büyüklerindendir.* Yine kişinin, anne-babasına, kendisine ilim öğreten hocasına, kendilerinden iyilik gördüğü dost ve arkadaşlarına yapılan vefasızlıklar da kötü durumlardandır. Çünkü kendilerini iyiliğine çalışan insanlara karşı lakayt kalmak ve onlarla alay etmek, onlara değer vermemek en büyük vefasızlık olmaktadır.

Öte yandan meşru bir mazeret olmaksızın ahdini bozanlar ya da ahdini yerine getirmeyenler ise Kur’an da ve hadislerde yerilmiştir. Nitekim ayette ahdi bozanlarla ilgili olarak **“Allah’a verdikleri sözü kabul edildikten sonra bozanlar ve sıla-i rahimi kesenler”** (el-Bakara, 2/27; er-Ra’d, 13/25) buyrularak ahde vefasızlık fasıkın özelliklerinden sayılmıştır.

Bir başka ayette de **“Ey imân edenler! Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz? Yapmayacağının şeyleri söylemeniz Allah katında büyük gazap sebebidir.”** buyrulmuştur (es-Saff, 61/2-3).

Ahde vefa bir sorumluluktur. Vefasızlık yapıldığında kişi verip de yerine getirmediği sözlerden sorguya çekileceği bildi-

rilmekte ve “*Allah’a verilen sözler mesuliyetlidir.*” (el-Ahzâb, 33/15) yani Allah’a verdikleri sözlerden sorguya çekileceklerdir.

Yine bir ayette “*Allah’a verdikleri sözü değersiz dünya menfaatine satanların ahirette nasipleri yoktur.*” (Âl-i İmrân, 3/77) buyrulurken verilen sözlerin yerine getirilmemesi ebedî kazançların yok olmasına sebep olduğu bildirilmektedir.

Öte yandan Yahudilerin ahitlerini genellikle bozduklarına ve verdikleri sözlerinde durmadıklarına dikkat çekilir ve “*Her ne zaman bir antlaşma yapsalar onlardan bir kısmı o antlaşmayı bozarlar. Hayır, onların çoğu iman etmezler.*” buyrulur (el-Bakara, 2/100). Görüldüğü üzere anlaşmayı bozmaları iman etmemeleri ile de irtibatlandırıldığı görülmektedir.

Yine yaptıklarını andlaşmaları bozan ve verdikleri sözleri yerine getirmeyen Kurayzaoğulları Yahudilerden bahsedilerek “*Kendileriyle anlaşma yaptığın ve sonra da her defasında antlaşmalarını bozan kimseler.*” (el-Enfâl, 8/56) olarak tavsif edilir. Esas itibarıyla bu örnekler ümmet-i Muhammed’in (sav) vefasızlık yapmamalarını ve vefasızlıklara onlara benzememelerini tavsiye etmektedir.

Hadislerde de vaadinden dönmenin münafıklığın alametlerinden sayılmış ve şöyle buyrulmuştur: “*Şu dört özellik kimde olursa o halis münafık olur. O dört özellikten biri bulunursa onu terk edinceye kadar o kişide ve nifakın bir alameti bulunmaya devam eder. Bu özellikler; konuştuğunda yalan söyler, antlaşma yaptığında haksızlık eder, vaat ettiğinde vaadinden döner, tartışma yaptığında aşırı gider.*”¹

Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellam (v.224/935)), ahde vefanın imandan yani imanın şubelerinden diğer bir ifade ile imanın fû-

1 Müslim, İman, 106.

ruatından/şubelerinden biri olduğunu söylemiştir.¹ İbnu Hacer el-Heytemî de (v.974/1567) ahde vefasızlığı büyük günahlardan saymıştır.²

5- RESÛLÜLLAH'IN (SAV) VEFASINDAN BAZI ÖRNEKLER

Her yönü ile güzel ahlaka sahip olan Resulullah (sav), ahde vefasıyla da zirvedeydi ve bu yönü ile de ümmetine en güzel örnekti. Onun hayatında ahde vefasızlığa asla rastlanmamıştır. Onun vefa örneklerinden bazılarını zikretmeye çalışalım:

a-Resûlullah'ın Allah'a Karşı Vefası

Resulullah (sav) her yönüyle ümmetine örnek olduğu gibi ahde vefasıyla da en güzel örnek olmuştur. Zira O (sav), hem Rabbine olan muamelelerinde yani kulluğunda hem de ümmetine yani insanlarla olan münasebetlerinde son derece vefalı olmuştur. Resulullah'ın (sav) Allah'a olan ahde vefasından bazı örnekler vermeye çalışalım.

Resulullah (sav), ubûdiyyetinde son derece mükemmel bir kulluk içerisinde olmuş, her zaman ve zeminde Cenab-ı Hakk'ı zikretmiş, her vesile ile namaz kılmış, her nimete şükretmiş ve hatta geceleri uzun uzadıya ayakları şişinceye kadar teheccüd kılmış, kendisine bu kadar niçin yaptığı sorulduğunda da “*Şükreden bir kul olmayayım mı?*”³ şeklinde cevap vermiştir. Böylece O (sav), Rabbinin ihsan ettiği nimetlerine karşı son derece vefalı olmuştur.

1 Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellâm el-Herevî, *Kitabu'l-İman*, (Riyad: el-Mektebetu'l-İslamî, 2000), 28.

2 Ahmed b. Muhammed İbnu Hacer el-Heytemî, *ez-Zevâcîr an iktirâfi'l-kebâir*, (Kahire: Hicazî, 1356 h.), 2/151.

3 Buhârî, “Teheccüt”, 6.

Bununla birlikte kendinse verilen tebliği vazifesini tam manasıyla ifa etmiştir. Bu bağlamda Rabbimizin kendisine yüklediği manevi emanetleri yaşayarak aynıyla ümmetine bildirmiştir.

b-Resulüllah'ın Kullara Karşı Vefası

Ahde vefanın ikinci şekli olan kullara karşı vefalı olma hususunda Resulüllah'ın (sav) örnekliğinin hepsini bir bildiri çerçevesi içerisinde zikretmek imkânsızdır. Biz ancak burada sınırları zorlamadan bazılarını zikretmeye çalışacağız.

ba-Resulüllah'ın Eşi Hatice'ye Vefası

Bir keresinde Resulüllah'a yaşlı bir kadın gelmiştir. Resulüllah da (sav) ona 'Nasılısınız? Hâlinizi nasıldır? Bizden sonra nasıl oldunuz?' diye sormuş. O da 'Anam babam sana feda olsun Ey Allah'ın Resulü! İyiyiz' diye cevap vermiş. Kadın gittikten sonra Aişe (r.anha) 'Ey Allah'ın Resulü! Bu yaşlı kadına bu kadar da hüsn-ü istikbal etmen nedendir?' dedim, der. Resulüllah (sav) '*Ey Aişe! O Hatice zamanında bize gelirdi. Ahde vefalı olmak imandandır.*' buyurur.¹ Görüldüğü üzere Resulüllah (sav), eşi Hatice'nin arkadaşlarına, Hatice'sinin de onlara olan sevgisini yâd etmiş ve geçmişteki dostluklarını devam ettirmiştir. Böylece hem eşine olan vefasını hem de eşinin dostlarına olan vefasını güzel bir şekilde ifa etmiştir.

Yine Hz. Aişe'den nakledilen bir rivayette de Aişe "Hatice, Resulüllah benimle evlenmeden üç sene önce vefat ettiği hâlde Resulüllah'ın onu yâd ettiğinde onu kıskandığım kadar hiçbir kadını kıskanmazdım, hem de Cenab-ı Hakk onu Cen-

1 Hadisin metni şöyledir: "عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ جَاءَتْ عَجُوزٌ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَتْ: كَيْفَ أَنْتُمْ كَيْفَ حَالُكُمْ كَيْفَ كُنْتُمْ بَعْدَنَا قَالَتْ بِخَيْرٍ يَا أَبَتِ وَأُمِّي يَا رَسُولَ اللَّهِ فَلَمَّا خَرَجَتْ قُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ تُفْقِلُ عَلَى هَذِهِ الْعَجُوزِ هَذَا الْإِقْبَالَ فَقَالَ يَا عَائِشَةُ إِنَّهَا كَانَتْ تَأْتِينَا زَمَانَ خَدِيجَةَ وَإِنْ حُسْنَ الْعَهْدِ مِنَ الْإِيمَانِ"

net'te inciden mamul bir sayar ile de müjdelemesini Resulül-lah'a emretmişti. Nitekim Resulüllah (sav) koyun kestiğinde onun etinden Hatice'nin yakın arkadaşlarına ve dostlarına da hediye ederdi.” der.¹ Böylece Resulüllah (sav) Hz. Hatice'ye olan sevgisini onun vefatından sonra da devam ettirmiş ona olan vefasını sonra da göstermiştir. Aynı zamanda Resulül-lah'ın ziyaretine gelen kadının da Hz. Hatice'ye olan vefasını göstermiştir. Böyle bir vefaya karşılık Resulüllah'ın vefa göstermesi de ilgi çekicidir.

Hz. Peygamber (sav), ilk hanımı Hz. Hatice'yi çok severdi ve bu sevgisini, Hz. Hatice'nin vefatından sonra da zaman zaman izhar ederdi. Hz. Hatice'nin vefatından sonra evlendiği Hz. Aişe, Hz. Peygamber'in ilk eşi Hz. Hatice'ye olan bu sevgisini kıskanırdı. Nitekim Hz. Aişe, bir keresinde kendini alamaz. Hz. Peygamber (sav)'e: “Ey Allah'ın Resülü! Allah sana Hatice'den daha gencini, daha güzelini ve daha hayırlısını nasip etmedi mi?” diye sorar, (kastettiği de kendisidir). Bunun üzerine Hz. Peygamber de (sav) vefat etmiş ve vefadar olan ilk hanımı Hatice'ye olan sevgisinin ve vefasının gerekçesini şöyle anlatır:

–“Hayır, yemin ederim ki Allah bana ondan hayırlısını nasip etmedi, herkes benim peygamberliğimi inkâr ederken, o Beni tasdik etti, herkes Beni yalancılıkla itham ederken o Beni doğruladı, kimse Bana bir şey vermezken o malını mülkünü Benim emrime verdi, o Bana altı çocuk verdi.”².

Şunu hemen belirtelim ki Resulüllah'ın, Hz. Hatice'ye olan bu tarzdaki vefası, sadece ona münhasır değildir. Aynı şekilde

1 Hadis şöyledir: “عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا قَالَتْ: مَا غُرْتُ عَلَى امْرَأَةٍ مَا غُرْتُ عَلَى خَدِيجَةَ وَلَقَدْ مَلَكَتُ قَبْلَ أَنْ تَبْرَأَ سِنِينَ لِمَا كُنْتُ أَسْمَعُهُ يَذْكُرُهَا، وَلَقَدْ أَمَرَهُ رَبُّهُ أَنْ يُبَسِّرَهَا بِبَيْتٍ فِي الْجَنَّةِ مِنْ قَصَبٍ، وَإِنْ كَانَ لَيُذْبَحُ الْغَاءَةُ شُرَّهُ يُوْدَى فِي خَلْتِهَا مِنْهَا

2 Şihâbuddin Ahmed b. Ali İbnu Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, Beyrut, ts., 8/62.

diğer eşleri için de mevzu bahistir. Burada Hz. Hatice örneği ile yetinmek istiyoruz.

bb-Küba Ehline Vefası

Resulüllah (sav) Medine’ye hicretlerinde Medine’nin yakınında bulunan Küba’da 14 gün kadar konaklamış ve ilk mescid orada yapılmıştı. Oradan da Medine-i Münevvere’ye intikal etmiş, orada da Mescid-i Nebevî inşa edilmiştir. Durum böyle olunca cuma namazları Mescid-i Nebevî’de kılınırdı. Medine merkezinde ve civarında bulunan Müslümanlar da cuma namazını kılmak için Mescid-i Nebevî’ye gelirlerdi. Aynı şekilde cuma namazına gelenlerden biri de Küba ehli idi. Resulüllah da (sav) cumadan bir gün sonra yani cumartesi günleri Küba’yı yaya veya binekli olarak ziyarete giderdi ve “*Ahde vefalı olmak imandandır.*” buyururdu. Böylece Kübalıları ziyaret ederdi. Çünkü Resulüllah’ı Medine’ye gelişinde ilk olarak Kübalılar hüsn-ü istikbal etmişler ve iki hafta kadar misafir etmişlerdi. Resulüllah (sav) bizatihi onlara hizmet ederdi ve “*Onlar benim ashabıma ikramda bulunmuşlardı, ben de onlara karşılığını ifa etmeyi arzu ediyorum.*” *إِنَّهُمْ كَانُوا لِأَصْحَابِي مَكْرَمِينَ فَأَنَا أَحِبُّ أَنْ أَكَفَّهُمْ*” buyurmuştur.¹

bc-Emanet Sahiplerine Karşı Vefası

Resulüllah (sav) hicrete çıkarken, daha öncesinden müşrikler tarafından kendisine emanet edilen kıymetli eşyaları sahiplerine iade ederek ahde vefanın zirvesini göstermektedir. Zira kendisini öldürmeye gelen düşmanlarının emanetlerini zayi etmeden iade etmesi önemli bir husustur. Nitekim “*Sana emanet bırakıldığında emaneti sahibine eda et, sana hıyanet edene de hıyanet etme/*

1 İbnu Hacer, *Fethu'l-Bârî Şerh-i Sahih-i'l-Buhârî*.(Beyrut: Dâru'l-marife, ts.), 7/259.

أَذِ الْأَمَانَةَ إِلَى مَنْ اتَّيَمَنَكَ، وَلَا تَخُنْ مَنْ خَانَكَ buyuran Resulullah (sav), bu sözüne en sadık olan kişidir ve O (sav), “**es-Sâdiku’l-Va’di’l-Emin**” vasıflarıyla muttasıf idi. Yani O, sözünde ve özünde en doğru ve son derece güvenilir kişidir. Ay zamanda da musaddaktır. Yani dost düşman herkes tarafından da doğru kabul edilmiştir. O hayatında şakayla bile olsa asla yalan söylemiş ve güvenini sarsacak bir tavır kendisinden sadır olmamıştır.

bd- Antlaşmalara Vefası

Resulullah (sav), Hudeybiye Antlaşması’nda tarafların antlaşma şartlarını konuşma esnasında antlaşma maddelerinden biri, Mekkelilerden bir kişi Müslüman olursa ve müslümanlara gelirse on yıl süreyle müşriklere iade edilecektir. Antlaşma maddelerinin yazılma esnasından müşriklerin tarafı olan Sühelyl’in oğlu Ebû Cendel (ra) Müslüman olduğu için işkenceye maruz kalmış ve ayakları zincire vurulmuş bir şekilde Hudeybiye’de Müslümanlara katılmak üzere gelmiştir. Resulullah (sav) onu kabul ettikten sonra antlaşmanın imzalanmasını istedi ise de müşrik taraf (babası) bunu kabul etmedi. Resulullah da (sav) Ebû Cendel’e sabır tavsiye ederek onu geri vermek suretiyle antlaşma şartlarına sadakat göstermiştir.² Fakat Cenab-ı Hakk, kısa bir zaman sonra durumu Müslümanların lehine çevirmiştir.

Yine Resulullah (sav), Hudeybiye’den Medine’ye döndükten sonra Ebû Basîr künyeli Müslüman da Medine’ye gelmiştir. Ebû Basîr’in müşrik kavmi iki elçiyi mektupla Resulullah’a göndererek Hudeybiye Antlaşması gereği Ebû Basîr’i geri vermesini istemişlerdir. Resulullah da (sav) Ebû Basîr’i çağırarak kavmine dönmesini söylemiştir. Ebû Basîr’in “Ey Allah’ın Resulü! Beni müşriklere iade mi ediyorsun?” demesi üzerine Resu-

1 Ahmed b. Hanbel, 24/150.

2 Buhârî, “Şurût”, 1.

lullah da (sav) “*Ey Ebû Basîr! Biz o kavme bir söz verdik, sen de biliyorsun, bizim dinimizde sözden dönmek bize yakışmaz. / إِنَّا قَدْ أُعْطِينَا هَؤُلَاءِ الْقَوْمَ مَا قَدْ عَلِمْتَ، وَلَا يَصْلُحُ لَنَا فِي دِينِنَا الْغَدْرُ*” buyurarak Ebû Basîr’e de Cenab-ı Hakk’ın bir çıkış yolu nasip edeceği müjdesini vermiştir.¹ Görüldüğü üzere Resulullah (sav) burada da anlaşmaya sadık kalmış ve evrensel bir prensibi de ifa-de etmiştir. “**Bizim dinimizde ahde vefasızlık bize yakışmaz.**”

Yine Resulullah (sav), bir zimmînin antlaşma süresi içerisinde öldürülemeyeceğini bildirmesi² de ahde vefanın bir diğer örneğidir.

be-Ticari Anlaşmalardaki Vefası

Ahde vefalı olmanın sosyal muameleler ve ticaret açısından da önemi çok büyüktür. Çünkü alışverişlerde ve ödemelerde güvenli ve mutlu bir ticari hayatın oluşması vaatleşmelerdeki vefaya bağlıdır. Bununla ilgili olarak Resulullah’ın (sav) peygamberlik öncesi yaşadığı bir durumu nakletmek faydalı olacaktır.

Abdullah b. Ebî'l-Hamsâi anlatıyor: Resulullah (sav) ile peygamberliği öncesinde bir alışverişimiz oldu. Onun benden alacağı kalmıştı. Ben belirlenen yerde ve belirlenen zamanda ona getireceğimi vaat ettim. Ancak belirlenen zaman gelince unuttum ve üç gün sonra belirlenen yere o vakitte geldim ki Resulullah (sav) oradadır. Bana “*Ey delikanlı! Bana meşakkat verdin, üç gündür ben burada seni bekliyorum. / بَا فَتَى، لَقَدْ شَقَقْتَ عَلَيَّ، أَنَا هَاهُنَا. / مُنْذُ ثَلَاثٍ أَنْتَظِرُكَ*” dedi.³

1 Muhammed b. Ömer el-Vakidi, *el-Meğâzî*, (by.: Âlemü'l-kütüb, 198), *el-Megâzi*, 2/624-626; Ayrıca bk. *Hadislerler İslam*, (Ankara: DİB Yayınları, 2020), 3/298.

2 Ahmed b. Hanbel, 11/402.

3 Ebû Davud, Süleyman b. el-Eş'as, *Sünen*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Edeb”, 82.

Ticari alanlarda, alışverişlerde veya borçlanmalardaki vefasızlığın son derece arttığı ve insanlardan güvenin kaybolduğu böyle bir zamanda bu vefaya bütün insanlığın ne kadar çok ihtiyacı vardır. Onun için olmalıdır ki Resulullah (sav) ekser dualarında günaha düşmekten ve borçlanmaktan Allah’a sığınmıştır. Hz. Aişe (r.anha), borçlanmaktan çokça Allah’a sığınmasının sebebini kendisine sorunca şöyle cevap vermiştir: “*Zira borçlanan kişi, söz verir sözüne muhalefet edebilir, konuşur yalan söyleyebilir.*”¹ Böylece Resulullah (sav), mecbur kalmadıkça vefasızlık sayılacak şekilde borçlanmamaya da işaret etmiştir.

bf-Ümmetin Sorumluluğunun İstirabı

Kur’an-ı Kerim’de Resulullah’ın (sav), tebliğ ettiği Kur’an’a inanmayacaklar diye nerdeyse kendini helak edecek derecede ıstırap duyduğu bildirilerek: “***Bu söze (Kur’an’a) inanmadıklarında helak olacaklar diye üzülererek neredeyse kendini helak edeceksin.*** / فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ عَلَى آثَارِهِمْ إِنْ لَمْ يُؤْمِنُوا بِهَذَا الْحَدِيثِ / ” (el-Kehf, 18/6) ve “***Onlar inanmıyorlar diye neredeyse kendini helak edeceksin.*** / لَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ أَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ / ” buyrulur (eş-Şuarâ, 26/3). Böylece bu ayetler, Resulullah’ın (sav) kendisine verilen emaneti eda etme ve ümmetine olan şefkat ve merhameti konusundaki vefa hassasiyetini göstermektedir.

SONUÇ

Vefa, İslam’ın özelliklerinden bir olduğu gibi imanın da şubelerinden biridir. Bu açıdan Allah’a karşı kulluğun gereklerinin yapılması, verilen sözlerin ve antlaşmaların yerine getirilmesi, başkası tarafından yapılan iyiliğe karşılık mukabele edilmesi

1 Mamer b. Raşid, *el-Cami* (Abdurrezzak b. Hemmam, *el-Musannef*, 10. cilt), Beyrut: el-mektebetu’l-İslâmî, 1983), 10/438.

anlamına gelen kavram ‘vefalı olmak’tır. Vefa, Cenab-ı Hakk’ın vasıflarından biri olduğu gibi, Resulüllah’ın (sav) de en önemli özelliklerinden ve güzelliklerinden biridir.

Kur’an-ı Kerim’de ve hadislerde ahde vefalı olma emredilirken aynı zamanda müminlerde olması gereken vasıflardan biri olarak zikredilmektedir. Bunun için ahde vefa imandan yani iman gereği ve iman şubelerinden biri olarak bildirilmiştir. Öte yandan ahde vefasızlık, münafıkların özelliklerinden olduğu belirtilirken aynı zamanda büyük günahlardan olduğu söylenerek de vefasızlıktan sakındırılmıştır.

Resulüllah (sav), bütün hayatı boyunca Allah’a, ailesine ve topluma hatta bütün mahlûkata karşı vefalı olduğu gibi ümmetine de hayatın her alanında nasıl vefalı olunması gerektiği konusunda en güzel örnek olmuştur.

Ahde vefa, dünyevi açıdan ferdin, ailenin ve toplumun mutluluğunu ve huzurunu kazandıran önemli ve ahlaki güzel bir davranış olduğu gibi aynı zamanda ahiret saadetini de kazandıran bir durumdur. Böyle bir huzurun olabilmesi için sadece bir kişinin vefalı olması yetmez, aksine fertler, aileler ve millet olarak topeyûn vefalı olma zarureti vardır.

Son olarak ifade edelim ki; ahde vefalı olmak, bir mümin için Allah’a inanmanın ve fitratının gereğini yerine getirmek, Resulüllah’ın sünnetine uymak, mahlukata karşı güzel ahlak ile muamelede bulunmaktır. Böylece insanlar özellikle de müminler, bu şuurlu ve niyetli vefalı olduklarında onların bu davranışları ibadet olmakla birlikte hem ruhi hem de içtimai huzurun en önemli teminatı olacaktır.

KAYNAKÇA

-Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût. 50 cilt. Beyrut: Dâru'l-hadîs, 1995.

-Ali el-Kârî. *Mirkâtu'l-Mefatih*, 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2001.

-Aynî, Bedruddin (.855/1451), *Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, 25 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye,2001.

-Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyin, *Şuabu'l-İman*, 14 cilt. (Riyad: Mektebetu'r-rüşd, 2003).

-Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu'l-Müsnedu's-Sahihu'l-Muhtasar min Umûri Rasûlillah (sallallâhu aleyhi ve sellem) ve Sünenihî ve Eyyâmihî*. 8 cilt. Çağrı İstanbul: Yayınları,1992.

-Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as, *Sünen*, 5 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

-Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellâm el-Herevî, *Kitabu'l-İman*, (Riyad: el-Mektebetu'l-İslamî, 2000.

-*Hadislerler İslam*. 7 cilt. Ankara: DİB Yayınları,2020

-Harâitî, Muhammed b. Cafer, *Mekârimu'l-Ahlâk ve Meâlîhâ ve Mahmudü Tarâikihâ*, (Kahire: Daru'l-âfakı'l-arabiyye, 1999,

-İbnu Hacer el-Heytemî, Ahmed b. Muhammed. *ez-Zevâcir an iktirafî'l-kebâir*. 2 cilt. Kahire: Hıcazî, 1356 h.

-İbnu Hacer, Şihâbuddin Ahmed b. Ali, *Fethu'l-Bârî Şerh-i Sahihi'l-Buhârî*. 13 cilt. Beyrut: Dâru'l-marife, ts.

-İbnu Hacer, Şihâbuddin Ahmed b. Ali, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye,ts.

-İbnu Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid. *Es-Sünen*. 2 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

-*Kur'an-ı Kerim*.

-Kuzâî, Muhammed b. Selâm. *Müsnedü'ş-Şihâb*. Thk: Hamdi Abdulmecid es-selefî. 2 cilt. Beyrut: Müessetu'r-Risale, 1985.

-Mamer b. Raşid, *el-Câmi* (Abdurrezzak b. Hemmam, *el-Mu-sannef*, 10. cilt), Beyrut: el-mektebetu'l-İslâmî, 1983.

-Müslim b. el-Haccâc (v.261/874), *el-Müsnedü's-Sahîh*. 3 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

-Vâkidî, Muhammed b. Ömer, *el-Meğâzî*, by.: âlemu'l-kütüb, 1984.

OTURUM BAŞKANI

Hocam, çok teşekkür ediyoruz, ağzınıza sağlık. Hem seçmiş olduğunuz bu görsellerle hem de maşallah içi dolu bir şekilde hazırladığınız bu sunum sebebiyle teşekkür ediyoruz.

Cenab-ı Hak inşallah bizleri vefalı olanlardan eylesin. Vefayı bilmek bir şeydir ama vefalı olmak çok ayrı bir şeydir. İnşallah Rabbim amel etmeyi nasip eylesin.

Şimdi yeni bir tebliğle, Üstaz Dr. Muhammed İsmail Muhammed Murselin ve Muhammed Ahmed Hilmi ile birlikteyiz. Tebliğlerinin başlığı “Vefakâr İnsanın En İdeal Örneği Hz. Muhammed (sas):Kur’an-ı Kerim ve Nebevî Sünnet Işığında Analitik Bir Çalışma”. Muhammed kardeşim 20 dakikanız var, buyurunuz lütfen.

محمد صلى الله عليه وسلم النموذج الأمثل للإنسان الوفي: دراسة تحليلية في ضوء القرآن الكريم والسنة النبوية الشريفة

محمد مرسلين محمد إسماعيل

الأستاذ المساعد الدكتور

كلية الشريعة والقانون

جامعة المالديف الوطنية بجزر المالديف

mohamed.mursaleen@mnu.edu.mv/drmursaleen3@gmail.com

أحمد حلمى حياة محمد

محاضر متقدم

كلية الدراسات الإسلامية واللغة العربية

جامعة جنوب شرقى سريلانكا بجمهورية سريلانكا

ahmedhilmy@seu.ac.lk/ahamedhilmy@gmail.com

الملخص

لقد كان حبيبنا وقرّة أعيننا محمد صلى الله عليه وسلم مضرب المثل في الوفاء بحيث الآيات الكريمة والأحاديث النبوية الشريفة تشهدان على ذلك، كما أن سيدنا محمداً صلى الله عليه وسلم كان أكمل المؤمنين وفاءً، ولذلك نجد أن الله سبحانه وتعالى قد وصف الحبيب صلى الله عليه وسلم بقوله: ﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا﴾. يهدف هذا البحث إلى

توضيح مفهوم الوفاء وقيمته في ظلال القرآن الكريم والسنة النبوية الشريفة. يتعرض البحث إلى وفاء الحبيب صلى الله عليه وسلم مع الله سبحانه وتعالى في تبليغ رسالته والقيام بالدعوة إليه كما يتناول البحث وفاء الحبيب صلى الله عليه وسلم في عبادته لله عز وجل. يقوم البحث بتسليط الضوء على نماذج تطبيقية من وفاء النبي صلى الله عليه وسلم وذلك في ضوء القرآن الكريم والسنة النبوية الشريفة بحيث أصبح الحبيب صلى الله عليه وسلم النموذج الأمثل للإنسان الوفي. يسلك هذا البحث المنهج الاستقرائي والتحليلي معتمداً على الآيات القرآنية والأحاديث النبوية الشريفة. وقد خلص البحث إلى أن النبي صلى الله عليه وسلم كان النموذج الأمثل للإنسان الوفي حتى يقتدى به جميع الناس في وفائه وفي تعامله مع الله سبحانه وتعالى دعوة وعبادة وكذا وفائه لأهل بيته صلى الله عليه وسلم كما أن النبي صلى الله عليه وسلم كان أنموذجاً فريداً في وفائه مع أصحابه وكذا وفائه صلى الله عليه وسلم لغير المسلمين.

الكلمات المفتاحية: محمد صلى الله عليه وسلم، النموذج، الإنسان الوفي، الأمثل، القرآن، السنة

المقدمة

كان سيدنا وحبيبنا وقرة أعيننا محمد صلى الله عليه وسلم رحمة للبشرية جمعاء ورحمة للعالمين كما وصفه الله تعالى بقوله: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ﴾ (الأنبياء، 701/12)، وبقوله: ﴿وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ﴾ (القلم، 4/86)، وإن مما تحلى به الرسول الكريم صلى الله عليه وسلم من الأخلاق الفاضلة والشمائل الطيبة، الوفاء بالعهد، وعدم الغدر والخيانة، امتثالاً لأمر الله عز وجل.

فقد كان النبي صلى الله عليه وسلم صاحب النموذج الأمثل للإنسان الوفي، بحيث إذا وعد الحبيب صلى الله عليه وسلم وُفِّيَ، مع كل من يتعامل معه، أو يتعهد به، سواء مع أصحابه أو أعدائه، فلم يحفظ عنه أعداؤه خلفاً لوعده، ولا خيانة لعهد، رغم حرصهم الشديد على الظفر بعثرة له أو زلّة، بحيث كان حياته مليئة بالوفاء والصدق والأمانة. وقد عاهد الحبيب صلى الله عليه وسلم المشركين واليهود وهم أشد الناس عداوة له، فما خان ولا خلف بالعهد، ولا نقض لميثاق، وحق له أن يكون أوفى الناس بوعده وأصدقهم في عهده، لأنَّ تَخَلُّقَ الرسول صلى الله عليه وسلم بهذا الخلق الكريم ظاهر بين، سواء أكان في تعامله مع ربه عز وجل، أو في تعامله مع أهل بيته، أو أصحابه، أو حتى مع غير المسلمين.

المبحث الأول: مفهوم الوفاء وقيّمته في ظلال القرآن الكريم
والسنة النبوية الشريفة

المطلب الأول: مفهوم الوفاء

أولاً: المعنى اللغوي للوفاء

قال ابن فارس: «وفي» الواو والفاء والحرف المعتل: كلمة تدل على إكمال وإتمام. منه الوفاء: إتمام العهد وإكمال الشرط. ووفي: أوفى، فهو وُفِّيَ. ويقولون: أوفيتك الشيء، إذا قضيت إياه وافيّاً. وتوفيت الشيء واستوفيته، إذا أخذته كله حتى لم تترك منه شيئاً.¹

قال ابن منظور: «معنى الوفاء في اللغة: الخلق الشريف العالى الرفيع». يقال: وفي بعهد وأوفى، ووفيت بالعهد وأوفيت به سواء، فمن قال وفي فإنه يقول تم كقولك وفي لنا فلان أى: تم لنا قوله ولم يغدر، ومن قال أوفى فمعناه أوفاني حقه أى: أتمه ولم ينقص منه

1 ابن فارس، أحمد بن زكريا، معجم مقاييس اللغة، (تحقيق: شهاب الدين أبو عمرو، دار الفكر، بيروت، الطبعة الثانية، 1418هـ/1998م)، ج 6، ص 129.

شيئاً، وكذلك أوفى الكيل أى: أتمه ولم ينقص منه شيئاً»¹.

ثانياً: المعنى الاصطلاحي للوفاء

قال الراغب الأصفهاني: الوفاء بالعهد: إتمامه وعدم نقض حفظه. وقال أيضاً: الوفاء صدق اللسان والفعل معاً. وقال أيضاً: الوفاء أخو الصدق والعدل، والغدر أخو الكذب والجور.²

وقال الجرجاني: الوفاء: هو ملازمة طريق المواساة، ومحافظة عهود الخلطاء.³ وقيل: الوفاء: المحافظة على العهد والالتزام به، ومنه الوفاء بالالتزام، ووفاء الدين، والوفاء بالعهد.⁴

نخلص مما سبق من التعريف، إن لفظ الوفاء يدور حول الالتزام والإكمال والتمام والمحافظة على ما ألزم الإنسان به نفسه من عهود أو موثيق أو وعود أو أمانات أو غير ذلك مما يضاف إلى كلمة الوفاء.

المطلب الثاني: قيمة الوفاء في ضوء القرآن الكريم والسنة النبوية الشريفة

أولاً: قيمة الوفاء في ضوء القرآن الكريم

لقد وردت آيات قرآنية كثيرة تدل على أن الوفاء قيمة إنسانية وأخلاقية، وأنه من صفات الله عز وجل، فقال تعالى: ﴿وَمَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ فَاسْتَبْشِرُوا بِبَيْعِكُمُ الَّذِي بَايَعْتُمْ بِهِ وَذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾ (التوبة، 111/9)، كما أن الله تعالى قد أمرنا بالوفاء بالعهد،

1 ابن منظور، محمد بن مكرم، لسان العرب، (دار صادر، بيروت، الطبعة الثالثة، 1414هـ)، ج 15، ص 398.

2 الأصفهاني، راغب بن محمد، المفردات في غريب القرآن، (تحقيق: صفوان عدنان، دار القلم، بيروت، الطبعة الأولى، 1412هـ)، ص 878.

3 الجرجاني، علي بن محمد، التعريفات، (تحقيق: مجموعة من العلماء، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى، 1403/1983م)، ص 253.

4 قلعجي، محمد رواس، معجم لغة الفقهاء، (دار النفائس، بيروت، الطبعة الأولى، 1416/1996م)، ص 478.

فقال تعالى في كتابه الكريم: ﴿وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذَا عَاهَدْتُمْ﴾ (النحل، 19/61)، كما قال أيضا: ﴿وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا﴾ (الإسراء، 43/71)، وقال أيضا: ﴿وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أَوْفِ بِعَهْدِكُمْ وَإِيَّايَ فَارْهَبُون﴾ (البقرة، 04/2).

وقد مدح الله تعالى الذين يفون بعهودهم ومواثيقهم، بأنهم من الذين صدقوا، وذلك في قوله تعالى: ﴿وَالْمُؤْفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ﴾ (البقرة، 77/2)، كما وصفهم بأنهم من المتقين فقال تعالى: ﴿بَلَى مَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ وَاتَّقَى فَإِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ﴾ (آل عمران، 67/3)، ووصفهم كذلك بأنهم من أولى الألباب فقال تعالى: ﴿إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ الَّذِينَ يُوفُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَلَا يَنْقُضُونَ الْمِيثَاقَ﴾ (الرعد، 02/31).

إن الوفاء من أخلاق الأنبياء والمرسلين، فما من نبي من الأنبياء إلا وقد غرس الله تعالى فيه خلق الوفاء ومكارم الأخلاق، ولذا ذكر الله عز وجل في كتابه العزيز أن الوفاء بالوعد من صفات الأنبياء عليهم السلام، فقال تعالى عن وفاء نبي الله إسماعيل عليه السلام: ﴿وَإِذْ كُنَّا فِي الْكِتَابِ إِسْمَاعِيلَ إِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ وَكَانَ رَسُولًا نَبِيًّا﴾ (مريم، 45/91). قال الإمام القرطبي في تفسيره: «وصفه الله تعالى بصدق الوعد وإن كان موجودا في غيره من الأنبياء تشريفاً له وإكراماً... وصدق الوعد محمود وهو من خلق النبيين والمرسلين... وقد أثنى الله تعالى على نبيه إسماعيل عليه السلام فوصفه بصدق الوعد»¹.

كما جاء في وفاء إبراهيم عليه السلام في جميع ما طوب به وأدائه أداء تاماً كاملاً وذلك في قوله تعالى: ﴿وإِبْرَاهِيمَ الَّذِي وَفَّى﴾ (الأنعام، 73/35)، وقوله تعالى: ﴿وَإِذْ كُنَّا فِي الْكِتَابِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّهُ كَانَ

1 القرطبي، محمد بن أحمد، الجامع لأحكام القرآن، (تحقيق: أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش، دار الكتب المصرية، القاهرة، الطبعة الثانية، 1384م/1964م)، ج 11، ص 114-115.

صِدِّيقًا نَبِيًّا (مريم، 24-14/91)، وكذا جعل الله تعالى الوفاء بالعهد من سمات أهل الإيمان ومميزاتهم، فقال سبحانه وتعالى: ﴿وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ﴾ (المؤمنون، 8/32)، وأنه سبيل الوصول إلى الأجر العظيم من الله عز وجل فقال تعالى: ﴿وَمَنْ أَوْفَى بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهِ اللَّهُ فَسَيُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا﴾ (الفتح، 01/84).

ثانيا: قيمة الوفاء في ضوء السنة النبوية الشريفة

لقد كان رسول الله صلى الله عليه وسلم مثالا يحتذى به في الصفات والأخلاق الحميدة، ومن أهم صفاته صفة الوفاء، بحيث كان الوفاء من طبيعة الحبيب صلى الله عليه وسلم وسجاياه، وما عُرف في الناس أحدٌ أكثر وفاءً منه صلى الله عليه وسلم، حتى نال أعداءه من وفائه صلى الله عليه وسلم ما نالهم، وكان وفاءه صلى الله عليه وسلم لأهل بيته وأصحابه ولغير المسلمين أيضا.

فقد كان رسول الله صلى الله عليه وسلم وفيا بالعهود والمواثيق التي تكون بينه وبين أعداء الإسلام، ويدل على ذلك ما ثبت عنه صلى الله عليه وسلم أنه لما قدم على النبي صلى الله عليه وسلم رسولا مسيلمة الكذاب، فتكلما بما قالا، فقال الحبيب صلى الله عليه وسلم: «لولا أن الرسل لا تقتل، لضربت أعناقكما» فجرت سنته ألا يقتل رسول¹.

حرم النبي صلى الله عليه وسلم الغدر والخيانة وعدم الوفاء بالوعد، فقال: «لكل غادر لواء يوم القيامة يعرف به»². قال الإمام النووي في شرحه لهذا الحديث: معنى «لكل غادر لواء» علامة يشهر بها في الناس، لأن موضوع اللواء الشهرة مكان الرئيس علامة

1 أبو داود، سليمان بن الأشعث، سنن أبي داود، (تحقيق: شعيب الأرنؤوط وحمد كميل، دار الرسالة العالمية، بيروت، الطبعة الأولى، 1430/2009م)، كتاب الجهاد، باب في الرسل، رقم الحديث: 2761، ج3، ص83.

2 البخاري، محمد بن إسماعيل، صحيح البخاري، (تحقيق: محمد زهير بن ناصر، دار طوق النجاة، الرياض، الطبعة الأولى، 1422هـ)، كتاب الحيل، باب تحريم الغدر، رقم الحديث: 6966، ج9، ص25.

له، وكانت العرب تنصب الألوية في الأسواق الحفلة لغدرة الغادر، لتشهيره بذلك».¹

وقال الإمام القرطبي: «هذا خطاب منه للعرب بنحو ما كانت تفعل، لأنهم كانوا يرفعون للوفاء راية بيضاء، وللغدر راية سوداء، ليلوموا الغادر ويذموه، فاقتضى الحديث وقوع مثل ذلك للغادر، ليشتهر بصفته في القيامة فيذمه أهل الموقف».²

لقد اعتبر الرسول صلى الله عليه وسلم عدم الوفاء بالعهد، وإخلاف الوعد صفة من صفات الخيانة وعلامة من علامات المنافقين، وأن نقض العهد جزء من صفات المنافق التي لا يجوز، فقال الحبيب صلى الله عليه وسلم: «آية المنافق ثلاث: إذا حدث كذب، وإذا وعد أخلف، وإذا أؤتمن خان».³

ولذا حذر النبي صلى الله عليه وسلم من نقض العهد والغدر حتى مع الأعداء، فعن عمرو بن عبسة رضى الله عنه قال: كان معاوية يسير في أرض الروم -وكان بينه وبينهم أمد- فأراد أن يدنو منهم فإذا انقضى الأمد غزاهم فإذا شيخ على دابة يقول: الله أكبر الله أكبر وفاء لا غدر، إن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: «من كان بينه وبين قوم عهد فلا يحل عقده ولا يشدها حتى يمضي أمدها أو ينبذ إليهم على سواء»، فبلغ ذلك معاوية فرجع.⁴ كما أن النبي صلى الله عليه وسلم قد بين أنه لا ينقض عهداً فقال عليه الصلاة والسلام: «إِنِّي لَا

1 النوى، يحي بن شرف، شرح صحيح مسلم، (دار إحياء التراث العربى، بيروت، الطبعة الثانية، 1392هـ)، باب تحريم الغدر، رقم الحديث: 1738، ج12، ص43.

2 القرطبي، أحكام القرآن، ج8، ص33.

3 مسلم، الحجاج أبو الحسن، صحيح مسلم، (تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، دار إحياء التراث العربى، بيروت، دون طبعة، دون تاريخ)، كتاب الإيمان، باب بيان خصال المنافق، رقم الحديث: 107، ج1، ص78.

4 أبو داود، سنن أبي داود، كتاب الجهاد، باب في الإمام يكون بينه وبين العدو عهد فيسير إليه، رقم الحديث: 2759، ج3، ص83.

أَخِيْسُ بِالْعَهْدِ». ¹ويدل كذلك ما قاله هرقل -عظيم الروم- لأبي سفيان: «وسألتك هل يَغْدِرُ؟ فَرَعِمْتَ أَنْ لَا، وَكَذَلِكَ الرُّسُلُ لَا يَغْدِرُونَ». ²

ومما سبق يمكن لنا أن نقول، بأن الوفاء له قيمة عظيمة في القرآن الكريم والسنة النبوية الشريفة، وأن الآيات الكريمة وأحاديث الرسول صلى الله عليه وسلم تحث على وجوب التخلق بخلق الوفاء لأنها من صفة الله عز وجل وصفات أنبيائه عليهم السلام كما أن هذه الآيات الكريمة والسنة النبوية تحذر عن الغدر والخيانة.

لقد حث الحبيب صلى الله عليه وسلم على ضرورة الوفاء بالعهد مع جميع الناس باختلاف مشاربهم، ولذا يجب علينا الوفاء بالعهد مع المؤمن والكافر، ومع البر والفاجر، لأن الوفاء بالعهد ذمة من ذمم المسلم التي لا بد أن لا يتخلى عنها حتى الموت طالما قادرا على الوفاء بعهده.

المبحث الثاني: وفاء الحبيب صلى الله عليه وسلم مع الله تعالى في تبليغ رسالته والقيام بالدعوة إليه وفي عبادته لله عز وجل
المطلب الأول: وفاء الرسول صلى الله عليه وسلم في تبليغ رسالة الله والقيام بالدعوة إليه
أولاً: دعوته في مكة

منذ أن أنزل الله سبحانه وتعالى الوحي على نبيه الكريم في غار حراء، استطاع الرسول صلى الله عليه وسلم أن يوفى بالعهد مع الله عز وجل بالإيمان به، وفي التبليغ برسالته والدعوة إليه مصداقا لقوله سبحانه وتعالى: ﴿يَا أَيُّهَا الرُّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ﴾ (المائدة، 76/5)، وقوله تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ قُمْ فَأَنْذِرْ وَرَبُّكَ فَكَثِيرٌ﴾ (المدثر، 3-1/47).

1 ابن حنبل، أحمد بن محمد، مسند أحمد، (تحقيق: شعيب الأرنؤوط وآخرون، مؤسسة الرسالة، بيروت، الطبعة الأولى، 1421هـ/2001م)، حديث أبي رافع، رقم الحديث: 23857، ج39، ص282.

2 أبو عوانة، يعقوب بن إسحاق، مستخرج أبي عوانة، (تحقيق: أيمن بن عارف، دار المعرفة، بيروت، الطبعة الأولى، 1419هـ/1998م)، رقم الحديث: 6727، ج4، ص268.

لقد كانت دعوة النبي صلى الله عليه وسلم سِرًّا في بداية الأمر، إلى أن أمره الله عز وجل بالجهر بالدعوة حيث قال تعالى: ﴿فَاصْذَعْ بِمَا تُؤْمَرُ﴾ (الحجر، 49/51)، وقال أيضا: ﴿وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ﴾ (الشعراء، 412/62). فقام النبي صلى الله عليه وسلم بإنذار عشيرته الأقربين وفاءً لأمر الله سبحانه وتعالى.

ويدل على ذلك ما ورد عن ابن عباس رضى الله عنهما قال: لما نزلت «وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ»، سعد النبي صلى الله عليه وسلم على الصفا، فجعل ينادى: يا بنى فهر، يا بنى عدى-لبطون قريش- حتى اجتمعوا، فجعل الرجل إذا لم يستطع أن يخرج، أرسل رسولا لينظر ما هو، فجاء أبو لهب وقريش، فقال: أرايتكم لو أخبرتكم أن خيلا بالوادي تريد أن تغير عليكم، أكنتم مُصَدِّقِي؟ قالوا: نعم، ما جربنا عليك إلا صدقا، قال: فإني نذير لكم بين يدي عذاب شديد، فقال: أبو لهب: تبًّا لك سائر اليوم، ألهذا جمعتنا؟ فنزلت: «تَبَّتْ يُدَا أُنِي لَهُبٍ وَتَبَّ»¹.

فقد صبر النبي صلى الله عليه وسلم على أذى قريش ومضايقاتهم طوال فترة بقاءه بينهم بمكة، حيث عذبوا أصحابه وحاصروه معهم ثلاث سنوات مع بنى هاشم في شعب أبي طالب، ولكنه صلى الله عليه وسلم لم يتوقف عن دعوته قط ولم يستسلم لهذه المقاطعات والحصارات أبداً، لأنه صلى الله عليه وسلم كان وفياً بعهده مع الله تعالى عليه ولما أرسل إليه، فكان هدفه صلى الله عليه وسلم الوفاء بعهده مع الله سبحانه وتعالى في تبليغ رسالة الله إلى الناس كافة.

ولما اشتد أذى قريش لرسول الله صلى الله عليه وسلم ولأصحابه بعد وفاة عمه أبي طالب وزوجته خديجة رضى الله تعالى عنها، أمر الله تعالى نبيه صلى الله عليه وسلم بالهجرة من مكة إلى المدينة، ومفارقة

1 البخارى، صحيح البخارى، كتاب تفسير القرآن، باب قوله "إِنْ هُوَ إِلَّا نَذِيرٌ لَّكُمْ بَيْنَ يَدَيْ عَذَابٍ شَدِيدٍ"، رقم الحديث: 4801، ج6، ص 122.

أهله وعشيرته، وبلده المحبوب، حيث حزن الحبيب صلى الله عليه وسلم حزناً شديداً لدى مغادرة بلده مكة المكرمة، ويصف عبدالله بن عدي بن الحمراء عن هذا ويقول: رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم واقفاً على الحزورة فقال: «والله إنك لخير أرض الله، وأحب أرض الله إلى الله، ولولا أنني أخرجت منك ما خرجت»¹، ولم يعظم عليه مفارقة شيء من ذلك في ذات الله تعالى لكونه وفياء لله سبحانه وتعالى، فترك كل ذلك إلى الله.

ثانياً: دعوته في الطائف

لقد تربي الحبيب صلى الله عليه وسلم على تحمّل المصائب والشدائد في سبيل نصرته دين الله تعالى ووفاءً بعهد الله تعالى بمكة المكرمة، بحيث قرر النبي صلى الله عليه وسلم أن يخرج بالدعوة من مكة إلى الطائف، بعد أن أدرك وعلم أنه لا مقام له بمكة بعد موت عمّه أبي طالب، وزوجته السيدة خديجة رضي الله عنها وازدياد إيذاء المشركين له، ولعلّه يجد من بين أهل الطائف من يؤمن بهذه الرسالة الخالدة، ويطلب النصرة والعون من أهلها، ويرجو أن يقبلوا منه ما جاءهم به من عند الله تعالى.

ولما وصل النبي صلى الله عليه وسلم إلى الطائف ردّ أهل الطائف رسول الله صلى الله عليه وسلم ردّاً عنيفاً، وسَخَرُوا مِنْهُ واستهزؤا به، ولكن الرسول صلى الله عليه وسلم لم يترك دعوته، بل مكث عشرة أيّام في الطائف يتردّد على منازلهم، يدعوهم إلى دين التوحيد، ولكن دون فائدة.

يقول الأستاذ خالد: لم يكتف أهل الطائف بالسخرية والاستهزاء

1 الترمذی، محمد بن عیسیٰ، سنن الترمذی، (تحقیق: یشار عواد معروف، دار الغرب الإسلامي، بیروت، دون طبعة، 1998م)، باب فی فضل مكة، رقم الحديث: 3925، ج6، ص207. ابن ماجه، محمد بن یزید، سنن ابن ماجه، (تحقیق: محمد فؤاد علبید الباقی، دار إحياء الكتب العربية، القاهرة، دون طبعة، دون تاریخ)، کتاب المناسک، باب فضل مكة، رقم الحديث: 3108، ج2، ص38.

به صلى الله عليه وسلم، بل سلّطوا على الحبيب صلى الله عليه وسلم الصّبيان والعبيد والسّفهاء، حتى رموه بالحجارة، وكانوا يسخرون منه، ويسبّونه بأقبح السباب والشتائم، حتّى إنّه صلى الله عليه وسلم كان لا يرفع قدّمًا، ولا يضعها إلّا على الحجارة،¹ وسالت الدّماء من قدّميه الشريفتين، وألجأ السّفهاء والصبيان رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى بستانٍ لعُتْبة وشيبة ابْنَيْ ربيعة، بحيث لم يَجِد النبي صلى الله عليه وسلم إلّا أن يتوجه إلى ربّه سبحانه وتعالى قائلًا: «اللّهُمَّ إِلَيْكَ أَشْكُو ضَعْفَ قُوَّتِي، وَقَلَّةَ حِيلَتِي، وَهَوَانِي عَلَى النَّاسِ، يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ، أَنْتَ رَبُّ الْمُسْتَضْعِفِينَ وَأَنْتَ رَبِّي، إِلَى مَنْ تَكِلُنِي؟ إِلَى بَعِيدٍ يَتَجَهَّمَنِي؟ أَمْ إِلَى عَدُوٍّ مَلَكَتْهُ أَمْرِي؟ إِنْ لَمْ يَكُنْ بِكَ عَلَيَّ غَضَبٌ فَلَا أَبَالِي، وَلَكِنْ عَافَيْتَكَ هِيَ أَوْسَعُ لِي، أَعُوذُ بِنُورِ وَجْهِكَ الَّذِي أَشْرَقَتْ لَهُ الظُّلُمَاتُ، وَصَلَحَ عَلَيْهِ أَمْرُ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ مِنْ أَنْ تُنْزِلَ بِي غَضَبَكَ، أَوْ يَحِلَّ عَلَيَّ سَخَطُكَ، لَكَ الْعُتْبَى حَتَّى تَرْضَى، وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِكَ».²

ومن شدة وفائه صلى الله عليه وسلم بعهده مع الله تعالى لم يدع النبي صلى الله عليه وسلم على الطائف ولا على أهلها الذين طاردوه وسبّوه، وأدموا قدّميه بالحجارة، بل لم يطلب صلى الله عليه وسلم من الله تعالى أن ينتقم منهم، وأن يسيل دماءهم، وألا يُبْقَى على أرض الطائف من الكافرين ديارًا، كما دعا نوح عليه السلام على قومه، بل لم نسمع كلمة ذمٍّ واحدة على الذين طاردوه وسبّوه وأدموا قدّميه بالحجارة.

1 خالد، محمد خالد، إشرافية محمد صلى الله عليه وسلم (المقطم للنشر والتوزيع، القاهرة، دون طبعة، 2004م)، ص92. بتصرف قليل.

2 الطبراني، سليمان بن أحمد، المعجم الكبير (تحقيق: حمدي بن عبد المجيد، مكتبة ابن تيمية، القاهرة، الطبعة الثانية، 1415هـ/1994م)، مسند عبد الله بن جعفر، رقم الحديث: 181، ج13، ص73. ابن هشام، عبد الملك بن أيوب، السيرة النبوية، (تحقيق: مصطفى السقا وآخرون، مطبعة مصطفى البابي الحلبي، القاهرة، الطبعة الثانية، 1375/1955م)، ج1، ص420.

ولذا فقد ذكرت عائشة رضي الله عنها ما حدث للنبي صلى الله عليه وسلم في الطائف: «أَنَّهَا قَالَتْ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: هَلْ أَتَى عَلَيْكَ يَوْمٌ كَانَ أَشَدَّ مِنْ يَوْمٍ أَحَدٍ؟ فَقَالَ: لَقَدْ لَقِيتُ مِنْ قَوْمِكَ، وَكَانَ أَشَدَّ مَا لَقِيتُ مِنْهُمْ يَوْمَ الْعُقْبَةِ إِذْ عَرَضْتُ نَفْسِي عَلَى ابْنِ عَبْدِ يَالِيلَ بْنِ عَبْدِ كِلَالٍ، فَلَمْ يَجِبْنِي إِلَى مَا أَرَدْتُ، فَاَنْطَلَقْتُ وَأَنَا مَهْمُومٌ عَلَى وَجْهِ، فَلَمْ أُسْتَفِقْ إِلَّا وَأَنَا بِقَرْنِ الثَّعَالِبِ، فَرَفَعْتُ رَأْسِي، فَإِذَا بِسَحَابَةٍ قَدْ أَظَلَّتْنِي، فَنَظَرْتُ فَإِذَا فِيهَا جَبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ، فَنَادَانِي فَقَالَ: يَا مُحَمَّدُ، إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ، قَدْ سَمِعَ قَوْلَ قَوْمِكَ لَكَ، وَمَا رَدُّوا عَلَيْكَ، وَقَدْ بَعَثَ اللَّهُ مَلَكَ الْجِبَالِ لِتَأْمُرَهُ بِمَا شِئْتَ فِيهِمْ قَالَ: فَنَادَانِي مَلَكُ الْجِبَالِ: فَسَلِّمْ عَلَيَّ، شَمَّ قَالَ: يَا مُحَمَّدُ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ قَدْ سَمِعَ قَوْلَ قَوْمِكَ لَكَ، وَأَنَا مَلَكُ الْجِبَالِ، وَقَدْ بَعَثَنِي رَبُّكَ إِلَيْكَ لِتَأْمُرَنِي أَمْرَكَ، وَبِمَا شِئْتَ، إِنْ شِئْتَ أَنْ أُطِيقَ عَلَيْهِمُ الْأَخْشَبِينَ فَعَلْتُ، فَقَالَ لَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: بَلْ أَرْجُو أَنْ يُخْرِجَ اللَّهُ مِنْ أَصْلَابِهِمْ مَنْ يَعْبُدُ اللَّهَ، لَا يَشْرِكُ بِهِ شَيْئًا»¹.

وهكذا كان وفاء الحبيب صلى الله عليه وسلم لله تعالى في تبليغ رسالته والقيام بالدعوة إليه، بحيث يمكن لنا أن نلمس من خلال دعوته الكريمة الوفاء التام لأمر الله عز وجل، وتحمله صلى الله عليه وسلم مشاق الدعوة إلى الله في مكة المكرمة والطائف، ولذا فقد أتم الحبيب صلى الله عليه وسلم مهام الدعوة الإسلامية في حجة الوداع وأوفى بعهده مع الله تعالى في تبليغها، ويدل على ذلك قول الله عز وجل: ﴿الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاتَّمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا﴾ (المائدة، 3/5)، وقوله صلى الله عليه وسلم: «أَلَا

1 البخاري، صحيح البخاري، كتاب بدء الخلق، باب إذا قال أحدكم: آمين والملائكة في السماء آمين، رقم الحديث: 3231، ج4، ص115. ابن خزيمة، محمد بن إسحاق، التوحيد، (تحقيق: عبد العزيز بن إبراهيم، مكتبة الرشد، الرياض، الطبعة الخامسة، 1414هـ/1994م)، باب البيان من سنن النبي صلى الله عليه وسلم، ج1، ص110.

هل بلغت؟»، قالوا: نعم، فقال: «اللهم اشهد»¹. فهكذا كانت دعوة النبي صلى الله عليه وسلم إلى الله تعالى من بداية نزول الوحي عليه إلى أن انتقل الحبيب صلى الله عليه وسلم إلى الرفيق الأعلى.

المطلب الثاني: وفاء الحبيب صلى الله عليه وسلم في عبادته لله عز وجل

لقد ضرب النبي صلى الله عليه وسلم مثلاً أعلى للوفاء في العبادة والاتباع لأمر ربه تعالى، حتى إن الله تعالى جعل الحبيب صلى الله عليه وسلم المثل الأعلى، والقُدوة الحسنة لكل مسلم يريد الاقتداء به صلى الله عليه وسلم في جميع حركاته وسكناته إلى يوم القيامة، فقال تعالى: ﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا﴾ (الأحزاب، 12/33). وقد كلفه الله عز وجل من العبادات ما لم يكلف أحداً على الحقيقة، فقال تعالى: «يَا أَيُّهَا الْمَرْسُلُ فِيمَ اللَّيْلُ إِلَّا قَلِيلًا نِصْفُهُ أَوْ انْقُصَ مِنْهُ قَلِيلًا» (المزمل، 37-1/3)، وهو مع ذلك لم يقصر في شيء منها، بل كان يبذل غاية اجتهاده ووسعه في أدائها بحيث كان وفيها في عبادته لله عز وجل. ومن وفائه صلى الله عليه وسلم في عبادته لله تعالى، أنه كان عبداً شكوراً لله تعالى، وكان يقوم الليل حتى تتفطر قدماه من طول القيام، وهو متبتل قانت قائم باكٍ بين يدي الله تعالى. فقد ورد في الحديث الشريف ما يدل على هذا، عن زياد بن علاقة، قال: سمعت المغيرة بن شعبة يقول: «قَامَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى تَوَرَّمَتْ قَدَمَاهُ، فَتَقِيلَ لَهُ: قَدْ غَفَرَ اللَّهُ لَكَ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ، قَالَ: أَفَلَا أَكُونُ عَبْدًا شَكُورًا»².

1 الدار قطنى، على بن عمر، سنن الدار قطنى، (تحقيق: شعيب الأرنؤوط وآخرون، مؤسسة الرسالة، بيروت، الطبعة الأولى، 1424هـ/2004م)، كتاب البيوع، رقم الحديث: 2881، ج3، ص422.

2 البخارى، صحيح البخارى، كتاب تفسير القرآن، باب "لَيُغْفَرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ"، رقم الحديث: 4836، ج6، ص135.

وعن أنس رضي الله عنه قال: «كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُفْطِرُ مِنَ الشَّهْرِ حَتَّى نَظُنَّ أَنْ لَا يَصُومُ مِنْهُ، وَيَصُومُ حَتَّى نَظُنَّ أَنْ لَا يُفْطِرُ مِنْهُ شَيْئًا، وَكَانَ لَا تَشَاءُ أَنْ تَرَاهُ مِنَ اللَّيْلِ مُصَلِّيًا إِلَّا رَأَيْتَهُ، وَلَا نَائِمًا إِلَّا رَأَيْتَهُ».¹ وَعَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا قَالَتْ: «أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يُصَلِّي إِحْدَى عَشْرَةَ رَكْعَةً كَانَتْ تِلْكَ صَلَاتُهُ يَسْجُدُ السَّجْدَةَ مِنْ ذَلِكَ قَدْرَ مَا يَقْرَأُ أَحَدُكُمْ خَمْسِينَ آيَةً قَبْلَ أَنْ يَرْفَعَ رَأْسَهُ، وَيَرْكَعُ رَكْعَتَيْنِ قَبْلَ صَلَاةِ الْفَجْرِ، ثُمَّ يَضْطَجِعُ عَلَى شِقِّهِ الْأَيْمَنِ حَتَّى يَأْتِيَهُ الْمُنَادِي لِلصَّلَاةِ».²

وكان الحبيب صلى الله عليه وسلم يواصل -يصوم اليومين والثلاثة دون إفطار-، وكان الصحابة رضي الله عنهم يواصلون معه رغبة في الخير، واقتداء بإمام الوفاء صلى الله عليه وسلم، ولكن النبي صلى الله عليه وسلم كان ينهاهم نهى شفقة وتنزيه، فيقولون له: إنك تواصل، فيقول صلى الله عليه وسلم: «إِنِّي لَسْتُ كَهَيْئَتِكُمْ، إِنِّي أَبِيتُ لِي مُطْعِمٌ يُطْعِمُنِي وَسَاقٍ يَسْقِيْنِي».³ وكان النبي صلى الله عليه وسلم من شدة وفائه كان يخشع لله عز وجل حتى يُسمع لصدره أزيز كأزيز المرجل، يقول عبدالله بن الشخير رضي الله عنه: «أَتَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ يُصَلِّي وَلِجُوفِهِ أَزِيزٌ كَأَزِيزِ الْمَرْجَلِ مِنَ الْبُكَاءِ».⁴ وهكذا كان النبي صلى الله عليه وسلم وفيًا في عبادته لله عز وجل

1 العيني، محمود بن أحمد، عمدة القارى شرح صحيح البخارى، (دار إحياء التراث العربى، بيروت، دون طبعة، دون تاريخ)، كتاب الصوم، باب ما يذكر من صوم النبي صلى الله عليه وسلم وإفطاره، رقم الحديث: 2791، ج11، ص86. البخارى، صحيح البخارى، كتاب التهجد، باب قيام النبي صلى الله عليه وسلم بالليل من نومه، رقم الحديث: 1141، ج2، ص52.

2 البخارى، صحيح البخارى، كتاب التهجد، باب طول السجود في أيام الليل، رقم الحديث: 1123، ج2، ص49.

3 البيهقي، أحمد بن الحسين، شعب الإيمان، (تحقيق: عبد العلى عبد الحميد ومختار أحمد الندوى، مكتبة الرشد، الرياض، الطبعة الأولى، 1423هـ/2003م)، باب الصيام، فصل من لم ير يسرد الصيام، رقم الحديث: 3614، ج5، ص403.

4 أبو داود، سنن أبى داود، كتاب الصلاة، باب البكاء في الصلاة، رقم الحديث: 904، ج1، ص238.

بحيث لا يكلُّ ولا يفتّر عنها من قيام، أو تلاوة للقرآن، أو ذكر، أو تسبيح، أو صيام، أو غير ذلك.

المبحث الثالث: نماذج تطبيقية من وفاء النبي صلى الله عليه وسلم في ضوء القرآن الكريم والسنة النبوية
المطلب الأول: وفاءه لأهل بيته صلى الله عليه وسلم
كان الحبيب صلى الله عليه وسلم أكثر الناس وفاء لأهل بيته، ومن نبع وفائه صلى الله عليه وسلم، وفاءه لزوجته الحبيبة أم المؤمنين خديجة رضي الله عنها التي واسته بمالها وحسبها ونصرته في جميع مواقفه صلى الله عليه وسلم، فكان الحبيب صلى الله عليه وسلم دائماً يعترف بفضلها ولم ينس جميلها طيلة حياته، حتى بعد وفاتها، فعمَّها بوفائه في حياتها وبعد مماتها رضي الله تعالى عنها.¹

لقد صرح الحبيب صلى الله عليه وسلم بوفائه وحبه لزوجته خديجة رضي الله عنها فقال: «قَدْ آمَنْتُ بِإِذْكَهَرَبِي النَّاسُ، وَصَدَّقْتَنِي إِذْ كَذَّبَنِي النَّاسُ، وَوَأَسْتَنِي بِمَالِهَا إِذْ حَرَمَنِي النَّاسُ، وَرَزَقَنِي اللَّهُ أَوْلَادَهَا وَلَمَّا حَرَمَنِي أَوْلَادَ النِّسَاءِ».²

ومن وفائه صلى الله عليه وسلم لأهل بيته، أنه كان يكرم صديقات زوجته خديجة رضي الله عنها بعد موتها؛ عَنْ أَنَسٍ قَالَ: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا أُتِيَ بِالشَّيْءِ يَقُولُ: «أَذْهَبُوا بِهِ إِلَى فُلَانَةٍ؛ فَإِنَّهَا كَانَتْ صَدِيقَةَ خَدِيجَةَ، أَذْهَبُوا بِهِ إِلَى بَيْتِ فُلَانَةٍ؛ فَإِنَّهَا كَانَتْ تُحِبُّ خَدِيجَةَ».³

1 الرمادي، أمانى زكريا، أخلاق النبي صلى الله عليه وسلم في الحرب (دون مكان، دون طبعة، دون تاريخ)، ص 71. بتصرف.

2 ابن حنبل، مسند أحمد، مسند الصديقة عائشة، رقم الحديث: 24864، ج 41، ص 356. الطبراني، المعجم الكبير، مناقب خديجة، رقم الحديث: 21، ج 23، ص 13.

3 البخاري، محمد بن إسماعيل، الأدب المفرد، (تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، دار البشائر الإسلامية، بيروت، الطبعة الثالثة، 1409هـ/1989م)، باب قول المعروف، رقم الحديث: 232، ص 90. ابن

عن عائشة رضى الله تعالى عنها قالت: جَاءَتْ عَجُوزٌ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ عِنْدِي، فَقَالَ: لَهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ أَنْتِ؟» قَالَتْ: أَنَا جَثَامَةُ الْمُزَيْنَةِ، فَقَالَ: «بَلْ أَنْتِ حَسَانَةُ الْمُزَيْنَةِ، كَيْفَ أَنْتُمْ؟ كَيْفَ حَالُكُمْ؟ كَيْفَ كُنْتُمْ بَعْدَنَا؟» قَالَتْ: بِخَيْرٍ يَا أَبَا أَنْتَ وَأُمِّي يَا رَسُولَ اللَّهِ، فَلَمَّا خَرَجْتُ قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، تُقْبَلُ عَلَى هَذِهِ الْعَجُوزِ هَذَا الْإِقْبَالُ؟ فَقَالَ: «إِنَّهَا كَانَتْ تَأْتِينَا زَمَنَ خَدِيجَةَ، وَإِنْ حُسْنُ الْعَهْدِ مِنَ الْإِيمَانِ».¹

وكانت أخت خديجة رضى الله عنها هالة بنت خويلد رضى الله عنها إذا استأذنت على النبي صلى الله عليه وسلم عَرَفَ اسْتِئْذَانَ خَدِيجَةَ فَارْتَسَحَ لِذَلِكَ فَقَالَ: «اللَّهُمَّ هَالَةَ بِنْتُ خُوَيْلِدٍ».² فقد كان الحبيب صلى الله عليه وسلم مضرب المثل في وفائه لزوجته خديجة رضى الله عنها ولم يقاربه فيه أحد، حتى أن السيدة عائشة رضى الله عنها وهى ذات الخطوة عند الرسول صلى الله عليه وسلم كانت تغار من السيدة خديجة رضى الله عنها رغم أنها لم ترها، فتقول السيدة عائشة رضى الله عنها: «مَا غِرْتُ عَلَى أَحَدٍ مِنْ أَزْوَاجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا غِرْتُ عَلَى خَدِيجَةَ، وَمَا بِي أَنْ أَكُونَ أَدْرَكْتُهَا وَمَا ذَاكَ إِلَّا لِكَثْرَةِ ذِكْرِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَهَا، وَإِنْ كَانَ لَيَذْبَحُ الشَّاةَ فَيَتَتَبِعُ بِهَا صَدَائِقَ خَدِيجَةَ فَيَهْدِيهَا لَهَا».³ ولم يقتصر وفاؤه صلى الله عليه وسلم على خديجة رضى الله عنها

حبان، محمد بن أحمد، الإحسان في تقريب صحيح ابن حبان (تحقيق: شعيب الأرنؤوط، مؤسسة الرسالة، بيروت، الطبعة الأولى، 1408هـ/1988م)، كتاب إخباره صلى الله عليه وسلم عن مناقب الصحابة، رقم الحديث: 7007، ج15، ص467.

1 الحاكم، محمد بن عبد الله، المستدرک علی الصحیحین، (تحقیق: مصطفی عبد القادر عطا، دار الکتب العلمیة، بیروت، الطبعة الأولى، 1411هـ/1990م)، کتاب الإیمان، رقم الحديث: 40، ج1، ص62.

2 مسلم، صحيح مسلم، كتاب فضائل الصحابة، باب فضائل خديجة، رقم الحديث: 2437، ج4، ص389. الطبرانی، المعجم الكبير، مناقب خديجة، رقم الحديث: 21، ج23، ص13.

3 الترمذی، سنن الترمذی، باب ما جاء فی حسن العهد، رقم الحديث: 2017، ج3، ص437.

وحدها، بل شمل نساء كلهن رضى الله عنهن، فإن الله تعالى لما خيرهن بين البقاء مع النبي صلى الله عليه وسلم والصبر على شطف العيش، وبين تمتيعهن وفراقهن، اختارت عائشة رضى الله عنها البقاء معه، وكانت رضى الله عنها ترجو أن تحظى به دون غيرها من نساء صلى الله عليه وسلم فقالت: «أَخْتَارُ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَالْذَّارَ الْآخِرَةَ، وَأَسْأَلُكَ أَنْ لَا تُخَيِّرَ امْرَأَةً مِنْ نِسَائِكَ بِالَّذِي قُلْتَ»، ولكن وفاءه صلى الله عليه وسلم لبقية نساءه أبى عليه إلا النصيحة لهن، فأجاب عائشة قائلاً: «لَا تَسْأَلْنِي امْرَأَةً مِنْهُنَّ إِلَّا أَخْبَرْتُهَا، إِنَّ اللَّهَ لَمْ يَبْعَثْنِي مُعْنَتًا وَلَا مُتَعَنَّتًا وَلَكِنْ بَعَثَنِي مُعَلِّمًا مُبَيِّنًا».¹

وهكذا كان وفاء الحبيب صلى الله عليه وسلم لأهل بيته يدوم بالقول الطيب والذكر الحسن لهن.

المطلب الثاني: وفاؤه مع أصحابه من المهاجرين والأنصار
لقد كان الحبيب صلى الله عليه وسلم وفيا مع أصحابه رضى الله عنهم من المهاجرين والأنصار حتى بعد مماتهم؛ فيخلفهم في أهلهم وأولادهم بخير، وكان الحبيب صلى الله عليه وسلم يحفظ لهم مكانتهم بين الناس.

أولاً: وفاؤه مع أصحابه من المهاجرين
ومن نبغ وفاته صلى الله عليه وسلم مع أصحابه أنه لم ينس ما قدمه أبو بكر الصديق رضى الله عنه لنصرة النبي صلى الله عليه وسلم والإسلام، فعن علي رضى الله عنه أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: «مَا نَفَعَنِي مَالٌ قَطُّ، مَا نَفَعَنِي مَالٌ أَبِي بَكْرٍ».² وَعَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَطَبَ النَّاسَ، فَقَالَ: «إِنَّ مِنْ أَمَنِّ النَّاسِ عَلَيَّ فِي صُحْبَتِهِ وَمَالِهِ أَبُو بَكْرٍ، وَلَوْ كُنْتُ

1 مسلم، صحيح مسلم، كتاب الطلاق، باب بيان أن تخيير امرأته لا يكون طلاقاً إلا بالنية، رقم الحديث: 1478، ج2، ص104.

2 ابن حنبل، مسند أحمد، مسند أبي هريرة، رقم الحديث: 7446، ج12، ص414.

مُتَّخِذًا مِنَ النَّاسِ خَلِيلًا لَا تَتَّخِذُ أَبَا بَكْرٍ خَلِيلًا؛ وَلَكِنْ خُلَّةَ الْإِسْلَامِ وَمَوَدَّتَهُ، لَا يَبْقَيْنَ فِي الْمَسْجِدِ بَابٌ إِلَّا سُدَّ، إِلَّا بَابَ أَبِي بَكْرٍ»¹.

ومن وفائه صلى الله عليه وسلم أنه لما قتل جعفر بن أبي طالب رضى الله عنه في غزوة مؤتة، كان الحبيب صلى الله عليه وسلم وفيما لأهله وولده، فقد أخبر عبد الله بن جعفر رضى الله عنهما أن النبي صلى الله عليه وسلم أتاها بعد مقتل أبيهم وأمر بهم فحللوا ومازحهم، ودعا لهم ولأبيهم رضى الله عنهم، قال: فَجَاءَتْ أُمُّنَا فَذَكَرَتْ لَهُ يُتَمَنَّا وَجَعَلَتْ تُفْرِحُ لَهُ، فَقَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «الْعَيْلَةُ تَخَافِينَ عَلَيْهِمْ وَأَنَا وَلِيُّهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ»².

ثانيا: وفاؤه مع أصحابه من الأنصار

لقد كان النبي صلى الله عليه وسلم وفيًا مع أصحابه من الأنصار رضى الله عنهم، وكان ممتنا لهم من أجل وقوفهم معه، ولكن بعضا من الأنصار كان يخشى أن يتركهم النبي صلى الله عليه وسلم ويرجع لقومه، فتبسم النبي صلى الله عليه وسلم عند سماعه بذلك وقال ليطمئنهم أنه سيظل وفيًا لهم: «أَنَا مِنْكُمْ، وَأَنْتُمْ مِنِّي أَحَارِبُ مَنْ حَارَبْتُمْ، وَأَسَالِ مَنْ سَالَتْكُمْ»³، كما أنه صلى الله عليه وسلم لما كان مريضا مرض الموت لم ينسهم قط بل أوصى بهم فقال: «أَوْصِيَكُمْ بِالْأَنْصَارِ، فَإِنَّهُمْ كَرِّشِي وَعَيْبَتِي-بطانتى وخاصتى-، وَقَدْ قَضَوُا الَّذِي عَلَيْهِمْ، وَبَقِيَ الَّذِي لَهُمْ، فَاقْبَلُوا مِنْ مُحْسِنِهِمْ، وَتَجَاوَزُوا عَنْ مُسِيئَتِهِمْ»⁴.

1 البخارى، صحيح البخارى، كتاب أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم، باب قول النبي صلى الله عليه وسلم سدوا الأبواب إلا باب أبى بكر، رقم الحديث: 3654، ج5، ص4. ابن حبان، صحيح ابن حبان، كتاب إخباره صلى الله عليه وسلم عن مناقب الصحابة، ذكر بيان بأن أبى بكر كان من أمن الناس على رسول الله صلى الله عليه وسلم، رقم الحديث: 6860، ج15، ص275.

2 ابن حنبل، مسند أحمد، مسند أهل البيت، رقم الحديث: 1750، ج3، ص279.

3 ابن حنبل، مسند أحمد، مسند المكيين، رقم الحديث: 15798، ج25، ص93.

4 البخارى، صحيح البخارى، كتاب مناقب الأنصار، باب قول النبي صلى الله عليه وسلم اقبلوا من محسنهم، رقم الحديث: 3799، ج5، ص34.

وقال صلى الله عليه وسلم أيضا: «الْأَنْصَارُ شِعَارُ وَالنَّاسُ دِشَارُ، وَلَوْلَا الْهَجْرَةُ لَكُنْتُ أَمْرًا مِنَ الْأَنْصَارِ، وَلَوْ سَلَكَ النَّاسُ وَادِيًا وَشِعْبًا، لَسَلَكَتُ وَادِيَ الْأَنْصَارِ وَشِعْبَهُمْ، إِنَّكُمْ سَتَلْقَوْنَ بَعْدِي أَشْرَةً، فَاصْبِرُوا حَتَّى تَلْقَوْنِي عَلَى الْحَوْضِ»¹.

وهكذا كان الحبيب صلى الله عليه وسلم وفيًا لأصحابه بحيث لم ينس ما قام به الصحابة الكرام من المهاجرين والأنصار بوقوفهم معه في جميع المواقف الصعبة في مكة المكرمة والمدينة المنورة وهم أهل الوفاء والعهود.

المطلب الثالث: وفاؤه صلى الله عليه وسلم مع غير المسلمين
لم يكن الرسول صلى الله عليه وسلم وفيًا مع المسلمين فقط وإنما كان عظيم الوفاء مع غير المسلمين مصداقًا لقوله تعالى: ﴿لَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِّن دِيَارِكُمْ أَن تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ﴾ (المتحنة، 8/06) خصوصًا مع من أحسن إليه وأعان المسلمين وساندتهم في الشدة بمكة المكرمة، كما أن الرسول صلى الله عليه وسلم كان يرى أنه من الوفاء أن يحسن التعامل مع غير المسلمين وأن يكافئ من أسدى جميلًا للمسلمين، ولو كانت هذه المكافأة في أرض المعركة، حتى ولو كان هذا الوفاء لكافر محارب. ويدل على هذا مواقف ونماذج كثيرة، منها:

أولًا: وفاء النبي صلى الله عليه وسلم مع أبي البختري بن هشام ومن مواقف وفاء الحبيب صلى الله عليه وسلم مع غير المسلمين وفاءه صلى الله عليه وسلم لأبي البختري بن هشام الذي كان من سادة الكفار، ولكنه وقف مع النبي صلى الله عليه وسلم يوم نقض الصحيفة وقفة مشرقة، ودافع عن المسلمين رغم كفره وعدم إسلامه، ولكن النبي صلى الله عليه وسلم لم ينس هذا الموقف، ومررت الأيام،

1 مسلم، صحيح مسلم، كتاب الزكاة، باب إعطاء المؤلف قلوبهم على الإسلام، رقم الحديث: 1061، ج2، ص738.

وهاجر النبي صلى الله عليه وسلم إلى المدينة، وجاءت غزوة بدر، فرأى النبي صلى الله عليه وسلم أبا البختري في صفوف المشركين، وأراد أن يرد إليه الجميل في غزوة بدر، وإذا بالنبي صلى الله عليه وسلم يُنادى في أصحابه قائلاً: «مَنْ لَقِيَ أَبَا الْبُخْتَرِيِّ بْنِ هِشَامِ بْنِ الْحَارِثِ ابْنِ أَسَدٍ فَلَا يَقْتُلْهُ فَإِنَّهُ كَانَ لَهُ مَعَنَا بِمَكَّةَ كَذَا وَكَذَا»، وراح يُذَكِّرُهُم بمواقفه معهم في مكة¹.

يقول الإمام ابن إسحاق عن وفاء الحبيب صلى الله عليه وسلم في هذا الموقف العظيم: «وَأَنَّمَا نَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ قَتْلِ أَبِي الْبُخْتَرِيِّ لِأَنَّهُ كَانَ أَكْفَ الْقَوْمِ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ بِمَكَّةَ، وَكَانَ لَا يُؤْذِيهِ، وَلَا يَبْلُغُهُ عَنْهُ شَيْءٌ يَكْرَهُهُ، وَكَانَ مِمَّنْ قَامَ فِي نَقْضِ الصَّحِيفَةِ الَّتِي كَتَبَتْ قُرَيْشٌ عَلَى بَنِي هَاشِمٍ وَبَنِي الْمُطَّلِبِ»².

إن وقوف أبي البختري المشرك مع الحبيب صلى الله عليه وسلم يوم نقض الصحيفة بمكة ظلت محفورة في ذهن رسول الله صلى الله عليه وسلم، ولم تُطمس مع مرور الوقت ولم تنس عند وجوده في أرض المعركة مع الجموع المقاتلة الكافرة، وهذا هو وفاء النبي صلى الله عليه وسلم في أرقى صوره مع الكافر الذي يقاتل مع المشركين ضد المسلمين.

ثانياً: وفاء النبي صلى الله عليه وسلم مع المطعم بن عدي ومن المواقف الهامة التي تدل على وفاء الحبيب صلى الله عليه وسلم مع من أحسن إليه من غير المسلمين، هو المطعم بن عدي الذي أدخل النبي صلى الله عليه وسلم في جواره حين رجع الحبيب

1 ابن جرير، أبو جعفر محمد بن جرير، تاريخ الطبري، (دار التراث، بيروت، الطبعة الثانية، 1387هـ)، ذكر وقعة الكبري، ج2، ص450. ابن هشام، السيرة النبوية، ج2، ص197.

2 ابن كثير، إسماعيل بن عمر، البداية والنهاية، (تحقيق: علي شيري، دار إحياء التراث العربي، القاهرة، الطبعة الأولى، 1408هـ/1988م)، كتاب المغازي، مقتل أبي البختري، ج3، ص348.

صلى الله عليه وسلم من الطائف حزينا مهموماً بسبب إعراض أهلها عن دعوته، وما ألحقوه به من أذى، بحيث لم يشأ الحبيب صلى الله عليه وسلم أن يدخل مكة كما غادرها، إنما فضّل أن يدخل في جوار بعض رجالها، فقبل المطعم بن عدى أن يدخل النبي صلى الله عليه وسلم مكة في جواره، فجمع قبيلته ولبسوا دروعهم وأخذوا سلاحهم وأعلن المطعم بن عدى أن محمداً في جواره، ودخل النبي صلى الله عليه وسلم الحرم، وطاف بالكعبة، وصلى ركعتين، ومَرَّتِ الأيام والسنوات، ثم هاجر النبي صلى الله عليه وسلم إلى المدينة، وكوّن دولة في المدينة، وجاءت غزوة بدر، وهزم المشركين في بدر، ووقع في الأسر عدد لا بأس به من المشركين؛ فقال النبي صلى الله عليه وسلم في هذا الموقف دون تردد: «لو كان الْمُطْعَمُ بْنُ عَدِيٍّ حَيًّا، ثم كَلَمَنِي في هؤلاء التَّتَنَّى لَتَرَكْتُهُمْ لَهُ»¹.

يقول الدكتور راغب معلقاً على هذا الحديث: يدل هذا الموقف على أن النبي صلى الله عليه وسلم كان على استعداد لإطلاق جميع الأسرى من دون فداء -وفاء بما قام به المطعم بن عدى للنبي صلى الله عليه وسلم في جواره بمكة- لو شفع فيهم المطعم بن عدى، وكان من الممكن لرسول الله صلى الله عليه وسلم أن يتغاضى عن هذه الكلمة في حق رجل كان يعبد الأصنام، غير أنه أراد أن يُعَرِّف المسلمين وغيرهم أن الوفاء خلق ثابت من أخلاق الإسلام التي لا تنظر إلى دين دون دين، أو عرق دون عرق، وهذا إن دل على شيء فإنما يدل على أن هذا الوفاء المطلق من سيد الأوفياء لم تكن تعرف البشرية له مثيلاً².

1 البخاري، صحيح البخاري، كتاب المغازي، باب تسمية من سى من أهل بدر، رقم الحديث: 4024، ج5، ص86. ابن حنبل، مسند أحمد، مسند المدنيين، رقم الحديث: 16733، ج27، ص292.

2 السراجي، محمد راغب، أخلاق الحروب في السنة النبوية، (مؤسسة اقرأ، القاهرة، الطبعة الأولى، 1431هـ/2010م)، ص152. بتصرف قليل.

ثالثاً: وفاء النبي صلى الله عليه وسلم مع مَنْ كان معه صلح وعهد وميثاق
فقد كان صلى الله عليه وسلم أحفظ الناس بعهد، وأوفاهم بميثاق ووعد، وأحسنهم جواراً، وأصدقهم قولاً وأخباراً، وكان المعلوم من سيرته صلى الله عليه وسلم أنه كان يعقد العهود بينه وبين عاداته وغيرهم، فيفي بها ويؤذنها بانقضائها عند تمامها، ولم يغدر قط في شيء منها، بحيث كان هذا معروفاً عند أعدائه كما هو معروف عند أوليائه.

ومن أهم المواقف الدالة على التزام الرسول صلى الله عليه وسلم بخُلُق الوفاء وتعظيمه له في السلم والحرب، أنه صلى الله عليه وسلم لم يكن يحرص على الوفاء بعهوده الشخصية فقط، وإنما كان يحرص أيضاً على أن يفي كل مسلم بعهد مع الأعداء ولو كان ذلك في زمان الحرب.

كان رسول الله صلى الله عليه وسلم إمام أهل الوفاء، وأنه صلى الله عليه وسلم قد أبرم صلحا مع مشركي قريش يسمى بـ«صلح الحديبية»، وكان من شروطه: «فَقَالَ سُهَيْلٌ: وَعَلَى أَنَّهُ لَا يَأْتِيكَ مِنَّا رَجُلٌ وَإِنْ كَانَ عَلَى دِينِكَ إِلَّا رَدَدْتَهُ إِلَيْنَا، قَالَ الْمُسْلِمُونَ: سُبْحَانَ اللَّهِ، كَيْفَ يُرَدُّ إِلَى الْمُشْرِكِينَ وَقَدْ جَاءَ مُسْلِمًا؟ فَبَيْنَمَا هُمْ كَذَلِكَ إِذْ دَخَلَ أَبُو جَنْدَلٍ بْنُ سُهَيْلٍ بْنُ عَمْرِو يَرْسُفُ فِي قُبُورِهِ، وَقَدْ خَرَجَ مِنْ أَسْفَلِ مَكَّةَ حَتَّى رَمَى بِنَفْسِهِ بَيْنَ أَظْهُرِ الْمُسْلِمِينَ، فَقَالَ سُهَيْلٌ: هَذَا يَا مُحَمَّدُ أَوَّلُ مَا أَقْضَيْكَ عَلَيْهِ أَنْ تَرُدَّهُ إِلَيْنَا، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّا لَمْ نَقْضِ الْكِتَابَ بَعْدُ»، قَالَ: فَوَاللَّهِ إِذَا لَمْ أَصَالِحْكَ عَلَى شَيْءٍ أَبَدًا، قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «فَأَجِزْهُ لِي»، قَالَ: مَا أَنَا بِمُجِيزِهِ لَكَ، قَالَ: «بَلَى فَاَفْعَلْ»، قَالَ: مَا أَنَا بِفَاعِلٍ، قَالَ مَكْرَزٌ: بَلْ قَدْ أَجَزْتُهُ لَكَ، قَالَ

أَبُو جَنْدَلٍ: أَيُّ مَعَشَرَ الْمُسْلِمِينَ، أُرِدُّ إِلَى الْمُشْرِكِينَ وَقَدْ جِئْتُ مُسْلِمًا،
أَلَا تَرَوْنَ مَا قَدْ لَقِيتُ؟ وَكَانَ قَدْ عَذَّبَ عَذَابًا شَدِيدًا فِي اللَّهِ...»¹

يذكر الإمام ابن إسحاق موقفا آخر من وفاء الحبيب
صلى الله عليه وسلم ويقول: «فلما قدم رسول الله صلى الله عليه
وسلم المدينة أتاه أبو بصير عتبة بن أسيد بن جارية، وكان ممن
حبس بمكة، فلما قدم رسول الله صلى الله عليه وسلم كتب فيه أزهـر
بن عبد عوف بن عبد بن الحارث بن زهرة، والأخنس بن شريق بن
عمرو بن وهب الثقفي إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم، وبعث رجلا
من بني عامر بن لؤي، ومعه مولى لهم، فقدموا على رسول الله صلى
الله عليه وسلم بكتاب الأزهـر والأخنس، فقال رسول الله صلى الله
عليه وسلم: «يَا أَبَا بَصِيرٍ، إِنَّا قَدْ أَعْطَيْنَا هَؤُلَاءِ الْقَوْمَ مَا قَدْ عَلِمْتَ،
وَلَا يَصْلُحُ لَنَا فِي دِينِنَا الْغَدْرُ وَإِنَّ اللَّهَ جَاعِلٌ لَكَ وَلِمَنْ مَعَكَ مِنْ
الْمُسْتَضْعِفِينَ فَرَجًا وَمَخْرَجًا، فَانْطَلِقْ إِلَى قَوْمِكَ»، قَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ،
أَتَرُدُّنِي إِلَى الْمُشْرِكِينَ يَفْتَنُونَنِي فِي دِينِي؟ قَالَ: «يَا أَبَا بَصِيرٍ، انْطَلِقْ؛ فَإِنَّ
اللَّهَ تَعَالَى سَيَجْعَلُ لَكَ وَلِمَنْ مَعَكَ مِنَ الْمُسْتَضْعِفِينَ فَرَجًا وَمَخْرَجًا»².
وفي هذا دليل على كمال وفاء النبي صلى الله عليه وسلم واحترامه
للعهود والمواثيق، حتى ولو كان في ظاهر هذا العهد إجحاف بحق
المسلمين، وهكذا كان الرسول صلى الله عليه وسلم سيد الأوفياء في
عهوده كلها، حتى مع المشركين، وهذا هو وفاء النبي صلى الله عليه
وسلم بعهده الذي لا ينقضه حيث قال الحبيب صلى الله عليه وسلم
بقولته المشهورة: «وَلَا يَصْلُحُ لَنَا فِي دِينِنَا الْغَدْرُ». لأن النبي صلى الله

1 البخاري، صحيح البخاري، كتاب الشروط، باب الشروط في الجهاد والمصالحة مع أهل الحرب، رقم
الحديث: 2731، ج3، ص193. ابن حبان، صحيح ابن حبان، كتاب السير، باب المواعدة والمهادنة،
رقم الحديث: 4872، ج11، ص223-224.

2 السهيلي، عبد الرحمن بن عبد الله، الروض الأنف في شرح السيرة النبوية (دار إحياء التراث العربي،
بيروت، الطبعة الأولى، 1412هـ)، باب ما جرى عليه أمر قوم من المستضعفين بعد الصلح، ج6، ص469.

عليه وسلم هو النموذج الأمثل للإنسان الوفي فصار مضرب المثل في الوفاء بالعهد.

ومن المواقف لوفاء النبي صلى الله عليه وسلم ما وقع لأبي حذيفة اليمان قبيل وقوع غزوة بدر، فقال حذيفة بن اليمان رضى الله عنه: «ما منعني أن أشهد بدرًا إلا أني خرجتُ أنا وأبي حُسَيل، قال: فأخذنا كفار قريش، قالوا: إنكم تُريدون محمدًا، فقلنا: ما نريده، ما نريد إلا المدينة، فأخذوا منا عهد الله وميثاقه لننصرفنَّ إلى المدينة، ولا نُقاتِل معه، فأتينا رسولَ الله صلى الله عليه وسلم فأخبرناه الخبر، فقال: «انصرفا، نَفَى لَهُم بَعْدَهُم، وَشَتَعِنَ اللَّهُ عَلَيْهِم».¹ قال الإمام النووي في تعليقه على هذا الحديث: «وفيه الوفاء بالعهد، أمرهما النبي صلى الله عليه وسلم بالوفاء... ولكن النبي صلى الله عليه وسلم أراد ألا يَشِيعَ عن أصحابه نَقْضُ الْعَهْد».²

يقول الدكتور راغب: فبرغم أن هذا العهد عُقِدَ بشكل فردي مع المشركين، ومع شدة حاجة المسلمين إلى هذين المجاهدين في معركة بدر، إلا أن الرسول صلى الله عليه وسلم قدّم الوفاء بعهدهما مع المشركين القادمين لقتاله على مشاركتهما في المعركة، مما يظهر بوضوح قيمة الوفاء عند الرسول صلى الله عليه وسلم،³ وأن النبي صلى الله عليه وسلم أراد أن يعلم حذيفة والأمة الإسلامية إلى يوم القيامة، بأن النصر لا يُنال بالخيانة والغدر، وإنما بالوفاء بالعهد.

وهكذا التزم الرسول صلى الله عليه وسلم بوفائه بما عقدت قريش من تقسيم للمسئوليات في مكة في الجاهلية من جعل اللواء مع بني عبد الدار والحجابه مع بني شيبه، حيث جعل الرسول صلى الله عليه وسلم

1 مسلم، صحيح مسلم، كتاب الجهاد والسير، باب الوفاء بالعهد، رقم الحديث: 1787، ج3، ص414.

2 النووي، يحيى بن شرف، شرح صحيح مسلم، (دار إحياء التراث العربي، بيروت، الطبعة الثانية، 1392هـ)، كتاب الجهاد والسير، باب الوفاء بالعهد، رقم الحديث: 1787، ج12، ص144.

3 السراجي، أخلاق الحروب، ص151. يتصرف بسيط.

وسلم اللواء في غزوة بدر وغزوة أحد في يد مصعب بن عمير لأنه من بني عبد الدار.¹ وأما بالنسبة للحجابه، ففي يوم الفتح الأعظم أخذ الرسول صلى الله عليه وسلم المفتاح، وصلى في الكعبة ثم ردة المفتاح إلى عثمان بن طلحة من آل شيبه حجاب الكعبة بناءً على توزيع الاختصاصات في قریش منذ الجاهلية.²

وهذه المواقف كلها تدل دلالة واضحة على كون الحبيب صلى الله عليه وسلم وفيما مع غيره من المسلمين بحيث لم يكن يعرف الخيانة والمداهنة ونقض العهد قط. يقول الدكتور راغب: إن هذه القاعدة التي رَسَخها رسول الله صلى الله عليه وسلم في هذه المواقف قاعدة ثابتة مطردة تضمن الوفاء بالعهد، وذلك لكل إنسان مهما كانت ملته أو أصوله أو ظروفه، وإنها قاعدة عامّة لا تبديل لها ولا تغيير.³

الخلاصة:

أولاً: إن الوفاء خلق شريف ورفيع يبعث على إتمام الحق والبعد عن الغدر، وللوفاء قيمة عظيمة في القرآن الكريم والسنة النبوية الشريفة، بحيث تحت الآيات الكريمة وأقوال الرسول صلى الله عليه وسلم على وجوب التخلق بخلق الوفاء والتخلي عن الغدر والخيانة. ثانياً: كان الحبيب صلى الله عليه وسلم أفضل الأنبياء والرسل وفاءً في تبليغ رسالة الله تعالى إلى عباده وفي عبادته لله عز وجل، بحيث كان الحبيب صلى الله عليه وسلم أكمل المؤمنين وفاءً، يفي لأهل بيته ويكرم صديقات أهل بيته. كما أن النبي صلى الله عليه وسلم كان أنموذجاً فريداً في وفائه مع أصحابه من المهاجرين والأنصار. ثالثاً: لم يكن وفاء الحبيب صلى الله عليه وسلم للمسلمين فقط

1 النهرواني، محمد بن أحمد بن محمد، كتاب الإعلام بأعلام بيت الله الحرام، (تحقيق: هشام عبد العزيز عطا، المكتبة التجارية، مكة، دون طبعة، 1416هـ/1996م)، ص80.

2 عبد الرزاق، همام بن نافع، المصنف، (تحقيق: جبيب الرحمن الأعظمي، المكتب الإسلامي، بيروت، الطبعة الثانية، 1403هـ)، كتاب المناسك، باب ذكر المفتاح، رقم الحديث: 9073، ج5، ص83.

3 السرجاني، أخلاق الحروب، ص154. يتصرف بسيط.

وإنما كان وفاؤه صلى الله عليه وسلم مع غير المسلمين بحيث كان النبي صلى الله عليه وسلم أوفى الأوفياء في جميع تعاملاته سلماً وحرباً، حتى في أرض المعركة، فاستحقَّ الحبيب صلى الله عليه وسلم عن جدارة أن يوصف بأنه أوفى الأوفياء والنموذج الأمثل للإنسان الوفي.

المصادر والمراجع:

- الأصفهاني، راغب بن محمد، المفردات في غريب القرآن، تحقيق: صفوان عدنان، دار القلم، بيروت، الطبعة الأولى، 2141هـ.
- ابن جرير، أبو جعفر محمد بن جرير، تاريخ الطبري، دار التراث، بيروت، الطبعة الثانية، 7831هـ.
- ابن حبان، محمد بن أحمد، الإحسان في تقريب صحيح ابن حبان، تحقيق: شعيب الأرنؤوط، مؤسسة الرسالة، بيروت، الطبعة الأولى، 8041هـ/8891م.
- ابن حنبل، أبو عبد الله أحمد بن محمد، مسند أحمد، تحقيق: شعيب الأرنؤوط وآخرون، مؤسسة الرسالة، بيروت، الطبعة الأولى، 1241هـ/1002م.
- ابن خزيمة، محمد بن إسحاق، التوحيد، تحقيق: عبد العزيز بن إبراهيم، مكتبة الرشد، الرياض، الطبعة الخامسة، 4141هـ/4991م.
- ابن فارس، أحمد بن زكريا، معجم مقاييس اللغة، تحقيق: شهاب الدين أبو عمرو، دار الفكر، بيروت، الطبعة الثانية، 8141هـ/8991م.
- ابن كثير، إسماعيل بن عمر، البداية والنهاية، تحقيق: علي شيري، دار إحياء التراث العربي، القاهرة، الطبعة الأولى، 8041هـ/8891م.
- ابن ماجه، محمد بن يزيد، سنن ابن ماجه، تحقيق: محمد فؤاد علبد الباقي، دار إحياء الكتب العربية، القاهرة، دون طبعة، دون تاريخ.
- ابن منظور، محمد بن مكرم، لسان العرب، بيروت: دار صادر، الطبعة الأولى، 0141هـ/0991م.
- ابن هشام، عبد الملك بن أيوب، السيرة النبوية، تحقيق: مصطفى السقا وآخرون، مطبعة مصطفى البابي الحلبي، القاهرة، الطبعة الثانية، 5731هـ/5591م.
- أبو داود، سليمان بن الأشعث، سنن أبي داود، تحقيق: شعيب الأرنؤوط وحمد كامل، دار الرسالة العالمية، بيروت، الطبعة الأولى، 0341هـ/9002م.

- أبو عوانة، يعقوب بن إسحاق، مستخرج أبي عوانة، تحقيق: أيمن بن عارف، دار المعرفة، بيروت، الطبعة الأولى، 9141هـ/8991م.
- البخارى، محمد بن إسماعيل، صحيح البخارى، تحقيق: محمد زهير بن ناصر، دار طوق النجاة، الرياض، الطبعة الأولى، 2241هـ.
- البخارى، محمد بن إسماعيل، الأدب المفرد، تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، دار البشائر الإسلامية، بيروت، الطبعة الثالثة، 9041هـ/9891م.
- البيهقى، أحمد بن الحسين، شعب الإيمان، تحقيق: عبد العلى عبد الحميد ومختار أحمد الندوى، مكتبة الرشد، الرياض، الطبعة الأولى، 3241هـ/3002م.
- الترمذى، محمد بن عيسى، سنن الترمذى، تحقيق: بشار عواد معروف، دار الغرب الإسلامى، بيروت، دون طبعة، 8991م.
- الجرجاني، على بن محمد، معجم التعريفات، دار الفضيلة، بيروت: دون طبعة، دون تاريخ.
- الحاكم، محمد بن عبد الله، المستدرك على الصحيحين، تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى، 1141هـ/0991م.
- الدارقطنى، على بن عمر، سنن الدارقطنى، تحقيق: شعيب الأرنؤوط وآخرون، مؤسسة الرسالة، بيروت، الطبعة الأولى، 4241هـ/4002م.
- الرمادى، أمانى زكريا، أخلاق النبى صلى الله عليه وسلم فى الحرب، دون مكان، دون طبعة، دون تاريخ.
- السرجمانى، محمد راغب، أخلاق الحروب فى السنة النبوية، مؤسسة اقرار، القاهرة، الطبعة الأولى، 1341هـ/0102م.
- السهيلى، عبد الرحمن بن عبد الله، الروض الأنف فى شرح السيرة النبوية، بيروت: دار إحياء التراث العربى، ط1، 2141هـ.
- الطبرانى، أبو القاسم سليمان بن أحمد، المعجم الكبير، تحقيق:

حمدي بن عبد المجيد، مكتبة ابن تيمية، القاهرة، الطبعة الثانية، 5141هـ/4991م.

العيني، محمود بن أحمد، عمدة القارى شرح صحيح البخارى، دار إحياء التراث العربى، بيروت، دون طبعة، دون تاريخ.
القرطبي، محمد بن أحمد، الجامع لأحكام القرآن، تحقيق: أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش، دار الكتب المصرية، القاهرة، الطبعة الثانية، 4831هـ/4691م.

النووى، يحيى بن شرف، شرح صحيح مسلم، دار إحياء التراث العربى، بيروت، الطبعة الثانية، 2931هـ.
النهرى، محمد بن أحمد بن محمد، الإعلام بأعلام بيت الله الحرام، تحقيق: هشام عبد العزيز عطا، المكتبة التجارية، مكة، دون طبعة، 6141هـ/6991م.

خالد، محمد خالد، إنسانية محمد صلى الله عليه وسلم، المقطم للنشر والتوزيع، القاهرة، دون طبعة، 4002م.

عبد الرزاق، همام بن نافع، المصنف، تحقيق: جبيب الرحمن الأعظمى، المكتب الإسلامى، بيروت، الطبعة الثانية، 3041هـ.
قلعجى، محمد رواس، معجم لغة الفقهاء، دار النفائس، بيروت، الطبعة الأولى، 6141هـ/6991م.

مسلم، أبو الحسن الحجاج، صحيح مسلم، تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، دار إحياء التراث العربى، بيروت، دون طبعة، دون تاريخ.

OTURUM BAŞKANI

Çok teşekkür ederiz Dr. Muhammed Murselin Hocam. Çok güzel bir konuşma yaptınız, iyi bir çalışma yapmışsınız. Allah Teâlâ’dan bize vefakâr insanlardan olmayı nasip etmesini temenni ederim. Tekrar çok teşekkür ederim.

Şimdi üçüncü tebliğe geçiyoruz. Sayın Prof. Dr. Ramazan KAZAN “Vefasızlığın Ayet ve Hadislerde Tahziri/Sakındırılması” başlıklı konuşmasını yapacak, buyursunlar Sayın Ramazan Hocam.

VEFASIZLIĞIN AYET VE HADİSLERDE TAHZİRİ/SAKINDIRILMASI

Prof. Dr. Ramazan Kazan

Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Arap Dili ve Belagati Ana Bilim Dalı,

ramazankazan@sdu.edu.tr, orcid 000000033103111X.

Özet

İslam, insanlar arası münasebetlerde itimat ve güveni, beşeriyetin ruhu ve medeniyetin esası olarak kabul etmiştir. Bundan dolayı insanlar arasında güvensizliği doğuran vefasızlığı yasaklamıştır. Konunun temelini oluşturan ayetler ve hadisler, vefasız ve vefasızlığı birtakım kötü vasıflarla nitelemiş, doğabilecek dünyevi ve uhrevi sorumlulukları da haber vermiştir. Ayetler vefasızlığı şiddetle yermiş ve bundan değişik şekillerde Müslümanı sakındırmıştır. Hz. Peygamber kendi hayatında vefalı bir insan, arkadaş ve eş olmuştur. Talimlerinde/öğretilerinde vefalı olmayı istemiştir. Buna karşılık vefasızlığı reddetmiş ve ümmetini uyarmıştır. Başlarına gelebilecek fitneye, kargaşalara dikkat çekmiştir. Ahiret hayatında da vefasızlığın bir yüz karası olacağını bize öğretmiştir. Böylece hem ayetler hem de hadisler vefasızlıktan Müslümanları değişik üsluplarla sakındırmıştır. Tebliğimizde hem ilgili ayetler hem de hadislerden hareketle vefasızlıktan tahzir/sakındırma konusu ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hz. Peygamber, Vefasızlık, Gadr, Nifak, Fitne, Beddua

WARNING OF DISLOYALTY IN VERSES AND HADITHS

Abstract

Islam has accepted trust and trust in interpersonal relations as the spirit of humanity and the basis of civilization. Therefore, disloyalty, which causes distrust among people, is prohibited. The verses and hadiths, which form the basis of the subject, characterize disloyalty and disloyalty with some bad qualities, and also inform about the worldly and otherworldly responsibilities that may arise. The verses strongly condemn disloyalty and warn Muslims in different ways. Hz. The Prophet became a loyal person, friend and wife in his own life. he wanted to be loyal in his teachings. In return, he rejected disloyalty and warned his ummah. he drew attention to the strife and turmoil that could happen to them. He has taught us that disloyalty will be a disgrace in the Hereafter as well. Thus, both verses and hadiths have warned Muslims from disloyalty with different styles. In our paper, the issue of avoiding disloyalty will be discussed based on both the relevant verses and hadiths.

Keywords: Hz. Prophet, Disloyalty, Untruth, Discord, Fitna, Curse

Giriş

İnsan sosyal bir varlıktır. Bunun gereği olarak onun, hayatın her alanında insanlarla münasebet içinde olması, ihtiyaç hatta zarurettir. Teknoloji ve iletişimdeki ilerlemelerle bu münasebetler, hızlı bir şekilde gelişmiştir. Uzak ülkeler bile pek çok alanda karşılıklı iş birliğine gitmiştir. Bu ilişkilerin sağlam temeller üzerinde devam edebilmesi için asla göz ardı edilemeyecek olan temel bir ilke vardır. O da karşılıklı güven ve onun tezahürü olan vefadır. Bu esasa ne kadar riayet edilirse ilişkiler de o oranda büyük boyutlara ulaşabilmektedir. Verdiği sözüne vefalı olmayan şahıs, itibarını yitirmekte, şirket iflasa sürüklenebilmekte, devlet yalnızlığa itilmektedir. İşte bu noktada en büyük sermaye itibardır. İtibarın kazanılmasının esası ise vefakârlıktır.

İslam, insanlar arası münasebetlerde itimat ve güveni, beşeriyetin ruhu ve medeniyetin esası olarak kabul etmiştir. Bundan dolayı insanlar arasında güvensizliği doğuran vefasızlık yasaklamıştır. Konunun temelini oluşturan ayetler ve hadisler, vefasız ve vefasızlığı birtakım kötü vasıflarla nitelemiş, doğabilecek dünyevi ve uhrevi sorumlulukları da haber vermiştir. Yine ayetler vefasızlığı şiddetle yermiş ve bundan değişik şekillerde Müslümanı sakındırmıştır. Hz. Peygamber kendi hayatında vefalı örnek bir insan, arkadaş ve eş olmuştur. O, talimlerinde/öğretilerinde vefalı olmayı istemiştir. Buna karşılık vefasızlığı reddetmiş ve ümmetini uyarmıştır. Bu yüzden başlarına gelebilecek fitnelere, kargaşalara dikkat çekmiştir. Ahiret hayatında da vefasızlığın bir yüz karası olacağını öğretmiştir. Bundan dolayı İslam'ın evrensel prensiplerinden olan vefanın insanlar ve Müslümanlar arasında gereken değeri kazanmasında ayrı bir rolü ve yeri olmuştur.

Tebliğimizde hem ilgili ayetler hem de hadislerden hareketle vefasızlıktan tahzir/sakınma ele alınacaktır. Önce vefasızlıktan Müslümanları değişik üsluplarla sakındıran ayetlerden hareketle konuyu ele almaya başlayalım.

1.Kur'an-ı Kerim'de Vefasızlıktan Tahzir

Allah akılla müşerref kıldığı insanı diğer varlıklardan pek çok özelliği ve yeteneği ile de üstün kılmıştır. Onun huzurlu bir dünyaya hayatı geçirmesi için de Peygamberler göndermiştir. Bu peygamberler, Allah'tan aldıkları emir, tavsiye, nehiyleri öğretmek ve yaşayarak insanlara örnek olmuşlardır. Yine insanlığa nelerin yapılmasının uygun olmadığını da açıklamışlardır.

İnsanlar için uyulması gereken evrensel nitelikte değerlerden olan vefa ve vefalı olma pek çok ayette emredilmiştir. Örnek olması açısından (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ) “Ey İman edenler! Yaptığınız akitlere vefalı olun/yerine getirin.” (Mâide 5/1), (وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا) “Ahdi, yerine getirin. Çünkü insana ahdinden sorulacaktır.” (İsrâ 17/34). Bu ayetlerin yanında “Allah’a verilen sözün az bir pahaya satılmaması”(Nahl 16/95), “Allah’ın verdiği sözden dönmeyeceği”(Bakara 2/80), “ahdine vefa göstereni seveceği ve mükâfatlandıracağını” (Âl-i İmrân 3/76; Nahl 16/95) belirten ayetler de konunun bir başka cephesini yansıtmaları bakımından ayrı bir önemi haizdir.

Hız. İbrahim vefalı (Necm 53/37), Hız. İsmail sadık (Meryem 19/54), Peygamberler emin ve güvenilir olma vasfıyla övülmüştür. (A'râf 7/17; Yûsuf 12/54; Şuarâ 26/107, 125, 143, 162, 178.) Ayrıca Allah, Zat'ının (Tekvir 81/21) ve Cebrâil'in emin olduğunu (Şuarâ 26/193) haber vermiştir. Aynı şekilde vefasızlık da ayetlerde yasaklanmıştır. Bu genel girişten sonra vefasızlığı tahzir eden yani sakındıran ayetleri ele almaya başlayalım.

1.1.Vefasızlık Edenin Lanetlenmesi

Lanet (لَعْنَةُ) kelimesi, Arapça (لَعَنَ) fiilinin mastarı olup tart etmek, kovmak, uzaklaştırmak¹ anlamlarına gelir. Terim olarak

1 Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 1109.

Allah’ın yardımını keserek kulunu dünyada rahmetinden uzaklaştırması, ahirette cezaya muhatap kılması ve çarptırmasıdır/uğratmasıdır.¹

Lanet terimin geçtiği ayeti daha iyi anlamak için tefsirlerde geçen ve ayette de özel olarak vurgulanan hadiseye göz atmak yerinde olacaktır.

Yüce Allah, Hz. Musa ve kavmini Firavun’un elinden kurtarıp Kudüs’e yöneltmişti. Ayrıca orayı kendilerine vatan kıldığını ve içindekilerle cihat etmelerini emretmiş ve kendilerinden söz almıştı. Bu emre istinaden Hz. Musa, on iki kabileden oluşan İsrailoğullarından birer temsilciyi keşif için seçmiş onlardan düşman tarafında görecekları askerî gücü açıklamalarını yasaklamıştı. Temsilcilerden ikisi hariç diğerleri gördükleri askerî gücün büyüklüğünü kavimlerine bildirerek halkını korkutmuşlar, verdikleri sözü de bozmuşlardı.² İşte bu duruma ayette şöyle dikkat çekilir: “Ant olsun Allah, İsrailoğullarından söz almıştı. İçlerinden on iki temsilci göndermiştik. Allah onlara şöyle demişti: Ben sizinle beraberim...” (Mâide 5 /12)

İşte yukarıda geçtiği üzere hem İsrailoğulların hem de temsilcilerden on tanesinin verdikleri sözü tutmamaları üzerine Allah Teâlâ’nın onları lanetlediği ayetin ilgili kısmı şöyledir: (فِيمَا نَقُضُّهُمْ مِيثَاقَهُمْ لَعَنَّاهُمْ وَجَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةً) “Verdikleri sözü bozdukları için, biz onları lanetledik ve kalplerini katılaştırdık...” (Mâide 5 /13)

-
- 1 Tehânevî, Muhammed Ali, *Keşşâfu İstilâhati'l- Funûni ve'l-Ulûm*, thk, Refik el-Acem, (Beyrut: Mektebetu Lubnan, 1996), 2: 1408.
 - 2 Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tefsîru'l-Taberî*, sad. Muhammed Ali Sabûnî-Salih Ahmed Ridâ, Beyrut: Dâru'l-Kur'ânî'l-Kerîm, 1983, 1: 191; Elmalî, Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (İstanbul: Eser Matbaası, ts.) 3: 1599-1600; Hamdi Döndüren, *İnsanlığa Son Çağrı Kur'an-ı Kerim*, (Ankara: İmaj Baskı, 2003) 1: 212-213.

Ayetteki “onları lanetledik” kısmını İbn Kesir (774/1372), onları haktan uzaklaştırdık, onları hidayetden tart ettik¹ şeklinde tefsir etmiştir.

Dikkat edilirse verilen sözü tutmayan İsrailoğulları bu amellerinden dolayı Allah tarafından lanetlenmiş, onun rahmetinden kovulmuştur. Haktan uzaklaştırılmış, hidayetden tart edilmiştir. Hatta ayetin devamında onlardan pek azı hariç ihanet ve hainlik görüleceğine de dikkat çekilmiştir.

Diğer taraftan verdikleri sözleri iyice pekiştirdikten sonra bozanlar yani ahdine vefa göstermeyenler ve bazı kötülükleri yapanlar da lanetlenmiştir. İlgili ayet şöyledir: “Verdikleri sözleri iyice pekiştirdikten sonra bozanlar, Allah’ın riayet edilmesini emrettiği şeyleri terk edenler ve yeryüzünde bozgunculuk yapanlar; işte lanet onlar içindir. Yine kötü yurt da (Cehennem) onlarındır.” (Ra’d 13/25)

Görüldüğü üzere başta İsrailoğulları olmak üzere verdiği sözü bozan ve Allah’ın emrettiği şeyleri terk eden bozgunculuk çıkaran insanlar, Allah’ın rahmetinden tart edilmiş, kovulmuşlardır. Lanete vesile ve büyük günahlardan² birisi olan vefasızlıktan sakınmak, başta müminlerin dikkat etmesi gereken önemli bir husustur.

1.2. Vefasızlığın Şeytanın Vasfı Olması

Şeytan, insanın en büyük düşmanı olup Hz. Âdem’in ayağını kaydırarak cennetten çıkarılmasına vesile olmuştur. (A’râf 7/27) Ayrıca o, vesvese veren (Nâs 114/4), insanı aldatmaya (A’râf 7/27) ve saptırmaya çalışan (A’râf 7/27), fitne çıkaran (A’râf

1 İbn Kesîr, İmâdu’d-Dîn Ebû’l-Fidâ İsmail, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, (Beyrut: el-Mektebetu’ş-Şabiyye, ts.) 2: 33

2 Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Kitabu’l-Kebâir*, (Beyrut, el-Mektebetu’ş-Şabiyye, ts.), 168.

7/200), azgınlığa sürükleyen (Hicr15/39) ve Allah tarafından da lanetlenmiş bir yaratıktır. (Nisâ 4/118) Bu ve daha pek çok kötü vasfı olan şeytanın bir sıfatı da vefasızlıktır. Böyle bir varlığın vasıflarından birisinin de vefasızlık olması, konun önemini ve vefasızlığın vahametini ortaya koyması açısından oldukça önemlidir. O insanlara vaatlerde bulunmuş ama bunları yapmaya gücü olmadığı için yerine getirmemiştir. İlgili ayet şöyledir:

“İş olup bitince şeytan diyecek ki: Şüphesiz Allah size gerçek olanı vadetti. Ben de size söz verdim. Ama sonra caydım. Benim sizi zorlayacak bir gücüm yoktu. Yalnızca sizi çağırdım. Siz de hemen bana uydunuz...(İbrahim 13/22)

Zaten şeytan yaratılışının farklı olması, gurur ve kibri nede niyle insanlara karşı hep düşmanlık içinde olmuştur. Bu durumu Allah Teâlâ ayetlerinde bildirmiştir. Mesela konuyla ilgili ayetlerden birisi şöyledir. “Ey Âdemoğlu, Ben size şeytana kulluk etmeyin. Çünkü o sizin apaçık düşmanınızdır demedim mi? ” (Yâsîn 36/60.)¹

Görülüyor ki Allah Teâlâ, kullarını şeytanın vadine uymama ve insanın düşmanı olduğuna ayetlerde dikkat çekmektedir. O hâlde mümine düşen görev, bu kadar çirkin ve şeytanın da bir vasfı olan vefasızlıktan sakınmak olmalıdır.

1.3. Vefasızlığın Fasıkların Vasfı Olması

Fasık, Allah’a itaat etmeyen, hak yoldan sapan, İslam’ın sınırları dışına çıkan, küfre düşen kimseye denildiği gibi büyük günah işleyen veya küçük günahlarda ısrar eden ilahi emir ve yasakların tümünü veya bir kısmını ihlal eden kimseye de denilir.²

1 Konuyla ilgili diğer ayetler için bk. Bakara 2/168; En’âm 6/142; A’râf 7/22; Yusuf12/5

2 Tehânevî, *Keşşâfu İstîlâhati’l- Funûni ve’l-Ulûm*, 2:1273-1274; Döndüren, *İnsanlığa Son Çağrı Kur’an-ı Kerim*, 1:27.

Fasık kelimesi tanımında da geçtiği üzere bu lafız kâfirler ve isyan eden kişi için de kullanılır.¹ Bu bağlamda Allah'ın verdiği misallerle fasıkları saptırdığı ayette şöyle ifade edilir. "...Verdiği misallerle Allah, ancak fasıkları saptırır." (Bakara 2/26) Fasık kelimesinin kâfir anlamında kullanıldığı bu ayetten sonra onların vasıfları zikredilir. Bu vasıflarından birisi de vefasızlıktır. İlgili ayet şöyledir:

"Onlar (öyle fasıklardır ki) söz verdikten sonra Allah'a verdikleri sözü bozarlar/vefasızlık ederler. Allah'ın birleştirilmesini emrettiği bağları (iman, akrabalık, beşerî ve ahlaki bütün ilişkileri) koparırlar ve yeryüzünde fesat çıkarırlar. İşte bunlar ziyana uğrayanların ta kendileridir." (Bakara 1/27)

Görüldüğü üzere fasıkların ayette birkaç tane vasıflarından bahsedilmektedir. Bunlar vefasızlık, beşerî ilişkileri özellikle de akraba ile ilişkiyi kesmeleri, fesat çıkarmalarıdır. Bu vasıfların en başta geleni ise vefasızlık etmeleri, verdikleri sözü tutmamaları gelmektedir. Buradan hareketle özellikle müminler, vefasızlığın fasıklık vasfı olduğuna dikkatleri çekilerek bundan tahzir edilmektedirler.

Yine ayetleri ancak fasıkların inkâr edeceği (Bakara 2/99) belirtildikten sonra onların vefasızlığına şöyle dikkat çekilir: "Onlar ne zaman bir antlaşma yaptılarsa içlerinden bir grup onu bozup atmadı mı? Zaten onların çoğu iman etmezler." (Bakara 1/100)

Ayetlerden hareketle fâsıkların bir kısmının vasfı olan vefasızlıktan Müslümanlar tahzir edilmiş olmaktadır.

1.4. Vefasızların Kalbine Nifak Sokulması

Nifak kelimesi, bâtının zahîre muhalefetidir. Yani içte gizli olanın dışa yansıyanla aynı olmamasıdır. Diğer bir ifadeye göre

1 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 1:65

nifak, içte gizlenenin tam tersini dış hareketlerine yansıtmaktır. Bu durum, imanda zuhur ederse küfür nifakı, diğer hususlarda ise amel nifakı olarak nitelenir.¹ Münafık kelimesi de nifakla aynı kökten gelir.

Vefasızlığın tahziri konusunda kalbe nifakın yerleştirilmesini ifade eden ayet öncesinde verdikleri sözler ve sonrasında vefa göstermedikleri şöyle haber verilir: “Fakat Allah lütuf ve kere minden onlara verince, onda cimrilik ettiler ve yüz çevirerek dönüp gittiler.” (Tevbe 9/76) İşte böyle tavır takınmalarından sonra vefasızlıkları ve yalanları nedeniyle kalplerine nifakın yerleştirildiği ayette şöyle açıklanır:

فَاعْتَبَهُمْ نِفَاقًا فِي قُلُوبِهِمْ إِلَى يَوْمِ يَلْقَوْنَهُ بِمَا أَخْلَفُوا اللَّهَ مَا وَعَدُوهُ
وَبِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ (Nihayet Allah va'd ettiklerini tutmadıkları, yalan söyledikleri için o da kendisiyle karşılaşacakları güne kadar onların kalbine nifakı soktu/yerleştirdi.” (Tevbe 9/77)

“Kendisiyle karşılaşacakları gün” terkibi, onların ölecekleri güne kadar anlamındır.² Hâl böyle olunca nifak onların kalplerine ölecekleri güne kadar Allah tarafından yerleştirilmiştir.

Görüldüğü üzere Allah Teâlâ söz verip, sözünü tutmayan, yalan söyleyen bir guruhun kalplerine kendi huzuruna çıkarcacı güne kadar nifakı yerleştirdiğini haber vermektedir. Nifaktan uzak bir hayatın yaşanması için vefasızlık ve yalandan sakınmanın gerekliliği böylece vurgulanmış olmaktadır.

1.5. Vefasızların Ahirette Nasipsizlikle Vasıflandırılması

Vefasız insanlar hem Allah'ın hem de Hz. Peygamber (sav) ikazlarını dikkate almadıkları için bazı müeyyidelerle karşılaşacakları ayet ve hadislerde zikredilmektedir. Zira onların, vefa-

1 İbn Hacer, Ahmed b. Ali, *Fethu'l-Bârî bi Şerh-i Sahihî'l-Buhârî*, thk. İbrahim Baz, (Beyrut, b.y.1993). 1: 125.

2 Taberî, *Tefsîru'l-Taberî*, 1:333.

sızlıkları sebebiyle bazı insanların haklarına da tecavüz etmeleri söz konusudur. Hâl böyle olunca ahirette karşılaşacakları sıkıntılı durumlar da bazı ayetler de zikredilir. İşte böyle kimseler ahirette diğer müminlere yapılacak merhametten faydalanamayacakları gibi Yüce Rabbimiz onları muhatap bile almayacaktır. Onlarla konuşmayacak, onlara bakmayacak ve temize de çıkarmayacaktır. Ayrıca vefasızlar, verdikleri sözleri ve yeminlerini dünya menfaatleri karşılığında tutmadıkları için hüsrana uğrayacaklardır. Bu hakikatleri takdim eden ayet şöyledir:

إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولَٰئِكَ لَخَلَاقَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ وَلَا يُكَلِّفُهُمُ اللَّهُ وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (“Şüphesiz ki Allah’a verdikleri sözü ve yeminlerini az bir pahaya/bedelle değişenler var ya işte onların, ahirette hiçbir payı yoktur. Allah kıyamet günü onlarla konuşmayacak, onlara bakmayacak ve onları temize çıkarmayacaktır. Onlar için can yakıcı bir azap vardır.” (Âl-i İmrân 2/77)

Ayetin ilk bölümündeki verdiği sözü az bedele değişme yani menfaat karşılığı bozulmasının nehyedilmesi başka ayette şöyle ifade edilir: وَلَا تَشْتَرُوا بِعَهْدِ اللَّهِ ثَمَنًا قَلِيلًا إِنَّمَا عِنْدَ اللَّهِ هُوَ خَيْرٌ (“Allah’a verdiğiniz sözü az bir bedele satmayın. Eğer bilerseniz Allah’ın yanındaki, sizin için daha hayırlıdır.” (Nahl 16/95)¹

Vefasızlığın ahiret boyutu ayette en canlı bir şekilde gözler önüne serilmektedir. O hâlde mümin, dünya menfaati için vefasızlığı bir kenara bırakmalıdır. Ahirette karşılaşacağı acı dolu anları da hatırlamalı ve buna göre hayatını vefalı olarak sürdürmelidir. Ahiret hayatını sanki uzaktaymış gibi dikkate almamazlık

1 Ayetin peşine gelene diğer ayette de sizin yanınızdaki dünya malının tükeceğine ama Allah’ın yanındakinin tükenmeyeceğine dikkat çekilir. (Nahl, 16/96)

yapmamalıdır. Ayrıca vefasızlık insanları mağdur eden bir davranıştır. Onların haklarını çiğnemek ve kendi menfaatini öncelemektir. Bu ise hem dinî hem de vicdani yönden uygun olmayan bir davranıştır.

1.6. Vefasızlığın Hainlik Olarak Vasıflandırılması, Hainleri Allah'ın Sevmemesi

Hem toplum olarak hem de fert olarak karşılıklı ilişkilerin ge- reği antlaşmalar yapılmaktadır. Esas olan bu antlaşmalara uymak ve vefa göstermektir. Özellikle antlaşma yapılan toplumlar, mil- letler veya kavimler bu antlaşmalarına uymayıp ihanet etmeleri kesin olarak tespit edilince veya bu yola başvurma alametleri be- lirlince, aynı şekilde Müslüman toplumların da antlaşmaları boz- ma hakları vardır. Zira karşı taraf yaptıkları antlaşmaları boza- rak ihanet içerisine girmiş olmaktadır. Bu durum ayette şöyle açıklanmaktadır:

وَأَمَّا تَخَافَنَّ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةً فَانْبِذْ إِلَيْهِمْ عَلَى سَوَاءٍ، إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ (الْحَائِثِينَ) (Anlaşma yaptığın) bir kavmin kesin olarak ihanet et- melerinden korkarsan (sen de onlarla yaptığın anlaşmayı) aynı şekilde bozduğunu kendilerine bildir. Çünkü Allah *hainleri sev- mez.*” (Enfâl 8/58)

Ayette ahdi yani anlaşmayı bozan, vefasızlık edenler, hain- likle nitelendirilmektedir. Hainleri ise Allah'ın sevmediği ifade edilmektedir. Nitekim başka bir ayette de Allah'ın hain ve nan- körleri sevmediği haber verilir. إِنَّ اللَّهَ يُدَافِعُ عَنِ الَّذِينَ آمَنُوا، إِنَّ (اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ خَوَّانٍ كَمُورٍ) (Allah, iman edenleri savunur. Çünkü Allah *hain ve nankörlerin hiçbirini sevmez.*” (Hac 22/38)

Görüldüğü üzere vefasızlık yapmak doğru bir davranış olma- dığı gibi hainlik olarak nitelendirilmektedir. Ayrıca hainleri de Allah'ın sevmeyeceğine vurgu yapılmaktadır.

1.7. Vefasızın, İpini İyice Eğirip Katladıktan Sonra Söken Kadına Benzetilmesi

Kur'an-ı Kerim'de vefasız olan kimsenin amelinin uygun bir iş ve davranış olmadığı daha net ve anlaşılır bir şekilde teşbih üslûbuyla da açıklanmıştır. Önceki ayette yapılan anlaşmalara uyulması, Allah'a verilen sözün yerine getirilmesi, tekid edilerek yapılan yeminlerin bozulmaması şeklinde vefalı olunması emredilmiştir. (Nahl 16/91) Bu ayettin sonrasında gelen ayette, vefasızlığın doğru bir davranış olmadığına böyle yapanların durumları, ipini iyice eğirip katladıktan sonra söken kadına benzetilerek şöyle buyurulmuştur:

(وَلَا تَكُونُوا كَالَّتِي نَقَضَتْ غَزْلَهَا مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ أَنْكَاثًا) “İpliğini sağlamca büktükten/eğirdikten sonra çözen, söken kadın gibi olmayınız.” (Nahl 16/92)

Dikkat edilirse ayette vefasız olan kişi yünden ipini elde ettikten sonra söken kadına benzetilmiştir. Bu da teşbih edatının zikredildiği mürsel teşbihle yapılmıştır. Ayrıca ayette benzetme yönü iki ve daha fazla unsurdan ve vasıftan meydana gelen temsili teşbih de söz konusudur.¹ Zira kendine benzetilen kadın sapasağlam ipini elde edip büktükten sonra sökme vasfıyla nitelendirilmektedir.

Görüldüğü üzere söz verip pekiştiren ama tutmayan ve vefasız olanlar, ipini sağlamca eğirdikten sonra söken, ne yaptığını bilmeyen bir kadına benzetilmiştir. Böylece vefasızlığın ahlaki bir davranış olmadığı güzel bir teşbihle akıllarda daha kalıcı hâle getirilmiş ve konunun önemi de edebî bir üslupla vurgulanmıştır. Çünkü teşbih, manayı zihinde daha açık bir şekilde tasvir eden manevi bir tekittir.

1 Fadl Hasen Abbas, *el-Belâğa Funûnuhâ ve Efnânuhâ*, (Amman: Dâru'l-Furkân, 2007), 2: 56, 59

2.Hz. Peygamber'in (sav) Vefasızlıktan Tahziri:

İslam, insanlar arası münasebetlerde itimat ve güveni, medeniyetin esası olarak kabul etmiştir. Bundan dolayı insanlar arasında güvensizliği doğuran ahdi bozmayı yasaklamıştır. Konunun temelini oluşturan vefasızlıktan sakındıran ayetleri inceledikten sonra Hz. Peygamber de hadislerinde, verdiği sözü tutmayanları birtakım kötü vasıflarla nitelemiş, olabilecek dünyevi ve uhrevi cezaları da haber vermiştir.

Şimdi bu vasıf ve tehditlerden önemli gördüklerimizi maddeler hâlinde takdim etmeye çalışalım.

2.1. Vefasız İçin Kıyamette Bayrak Dikilmesi ve Teşhiri

Hz. Peygamber'in vefasızları sakındırdığı hadislerinden birisi kıyamette onlar için bayrak dikilmesiyle ilgilidir.

Konuyla ilgili hadisler, değişik raviler tarafından rivayet edilmiş olup hadis kitaplarında yer almaktadır. Rivayet edilen hadis-i şeriflerde ortak payda şurasıdır: “Verdiği sözünde durmayıp cayan her kişi için, kıyamet gününde bir (alamet) bayrak dikilir.”¹

Konuyla ilgili hadislerden birisi şöyledir: “Kıyamet gününde her vefasız için bir (alamet) bayrak olacak, o kişi onunla bilinecektir.”² Diğer bir rivayetin son kısmı, “bu falanın vefasızlığıdır”³ şeklindedir. Ayrıca Müslimin, rivayet ettiği hadis-i şerifte: “Kıyamet gününde her vefasız için bir sancak olacak. Dikkat

-
- 1 Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Camiu's-Sahih*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Cizye” 22; “Edep”, 99; “Hıyel”, 9; “Fiten”, 21; “Cihad”, 8; Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac, *el-Câmiu's-Sahih*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Cihâd”, 10, 17; Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa, *es-Sünen*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Siyer”, 27.
 - 2 Buhârî, “Cizye”, 22; Müslim, “Cihâd”, 14; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992). 1: 411, 417.
 - 3 Müslim, “Cihâd”, 9, 12, 13; İbn Mâce, Muhammed b. Yezid, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Cihâd”, 42.

edin, sözünde durmama bakımından, toplumu idare edenden/ida-reciden daha vefasız yoktur.”¹ buyrulur.

Hadislerde geçen “her vefasız için bayrak dikilmesinden” maksat, onu halk huzurunda teşhir edecek bir alamet dikilmesidir. “Eskiden Araplar verdiği sözü yerine getirmeyeni, pazar yerlerine siyah bayraklar dikerek, onun vefasızlığını teşhir ederlerdi.”²

Hadiste geçen “bu falanın vefasızlığıdır” cümlesinin manası, “bu onu rezil eden vefasızlığının alametidir.”³ demektir. Yine yöneticilerin dikkatini çeken hadiste onlar, halka yapabilecekleri sözleri vermelidirler. Üstesinden gelemeyeceği sözleri verip tutmamaları, kesin bir şekilde yasaklanmıştır. Zira “onların gadrinden/vefasızlığından doğacak zarar, birçok kişiyi etkileyecektir.”⁴

Bayrak veya sancak bir varlığın işareti ve temsilcisidir. Hadislerde geçen sancak, vefasızlığın işareti olarak zikredilmektedir. Böyle bir işaretin altında herkes tarafından görülmek, bilinmek insan için rezil olmak anlamınadır. Hatta bu hadislerden hareketle, milletine ve topluma karşı görev ve sorumluluklarını yerine getirmeyenlerin teşhiri, sosyal-psikoloji açısından caydırıcı olacağı gözden uzak tutulmamalıdır.

2.3. Vefasız İçin Beddua Edilmesi

Hz. Peygamber’in gadredenleri/vefasızları değişik şekillerde uyaran hadislerinin yanında onlara beddua ettiğine de şahit oluyoruz.

Rahmet ve merhamet çağlayanı olan Hz. Peygamber konunun önemine binaen bu tür kişilere bedduanın da son noktası

1 Müslim, “Cihad”, 16.

2 Nevevî, Ebû Zekerîya Yahya b. Şeref, *Sahihu Müslim bi Şerhi’n-Nevevî*, (Kahire: Matbuatu’l-Mısırî, ts),12: 43.

3 İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 6: 423; Nevevî, 12: 43.

4 İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 6: 423, Nevevî, 12: 44.

olan lanette bile bulunmuştur. “Her kim bir Müslüman’a verdiği ahdi bozarsa Allah’ın, meleklerin ve bütün insanların laneti onun üzerine olsun. Allah o kimseden hiçbir sarf/tevbe ve adl/infakını kabul etmesin.”¹ Bu hadisten hareketle İbn Hacer (852/1448), “Gadr ittifakla haramdır. İster Müslüman ister zimmî hakkında olsun fark etmez.”² hükmüne varmıştır.

Buhârî, *Kitabu’l-Cizyede* “Devlet başkanının, ahdinden dönenlere bedduası” adlı bir bab açmıştır. Bu babda aralarında ahit olan Süleym Oğullarından bazı Arap kabileleri, kendilerine gönderilen kırk veya yetmiş Kurrâ’yı şehit etmeleri üzerine, Resulullah (sav) bu kabileye bir ay kunutta beddua ettiği rivayet edilir. Hadisi rivayet eden Enes (ra), sayıda tereddüt ettiği için, şehitler hakkında kırk veya yetmiş lafzını kullanmıştır. Bu olaydan hareketle döneklilik edip, ahdi bozanlara beddua etmenin bu hadis, cevazını gösterir³ hükmüne varılmıştır.

Yukarıda zikredilen hadis-i şeriflerden hareketle, sözünde durmamak ve vefasızlık, Hz. Peygamber’in diliyle kötülenir, hatta lanetlenir. Lanete dahi müstahak olan bu davranıştan, elbette Müslüman’ın kaçınması elzemdir. Lanet ise Allah’tan rahmetini, kulundan uzaklaştırmasını istemektedir. Hâl böyle olunca laneti gerektiren fiilden, kaçmak herhâlde en önemli görevlerimizden biri olmalıdır.

2.4. Vefasızlığın Fitne Sebebi Olması

“Fitne”, sözlükte altın ve gümüşün iyisini kötüsünden ayırt etmek için ateşe atıp eritmek anlamına gelen (فِتْنَة) fiilinden türe-

1 Buhârî, “İ’tisam”, 5; “Cizye”, 17; Sarf: Tevbe, Adl: Fidyе, harcama anlamına gelir. bk, Razi, Ebû Bekr, *Muhtâru’s-Sihâh*, (Beyrut: Dâru’l-Kalem, ts.) 361, 418.

2 İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 6: 418.

3 Aynî, *Umdetu’l-Kârî*, 15: 92.

miş mastardır. Tecrübe, imtihan, insanlar arasında zuhur eden ihtilaflar, kargaşa, kavga, şekavet¹ anlamlarına da gelmektedir. Hadislerdeki fitne kavramı da genelde bu anlamlarda kullanılmıştır.

Resulullah (sav) zamanla ortaya çıkıp toplum düzenini bozacak birtakım fitne sebeplerinden bahseder. Bu sebeplerden biri de ahde vefasızlıktır. Resulullah'tan rivayet edilen bir hadiste, belâ ve musibeti davet eden kötülükler sayılır. Bunlardan biri “Emanetin, ganimet kabul edilmesidir.”² Tevdi edilen emanet, ganimet sayılıp ona ihanet edilerek vefasızlığın normal hâle gelmesi, musibetlerin habercisidir.³ Yine Abdullah b. Amr b. As'ın rivayet ettiği hadiste Resulullah (sav), insanların verdikleri sözleri karıştırmalarını, emanetleri hafife almalarını da fitne sebebi olarak hatırlatır.⁴ İnsanlar verdikleri sözlere önem vermez ayrıca emanete riayet etmezlerse emanet ehli insanların azalacağını unutmamak gerekir.

Müslüman toplumlarında zina ve fuhşun yaygınlaşması, ölçü ve tartılara özen gösterilmemesi, zekâtların verilmemesi, Allah ve Resulü'ne olan sözlerin tutulmaması gibi haramların işlenmesi hâlinde, Hz. Peygamber başlarına düşmanın musallat olacağını hatırlattır. Böyle durumlarda uyanık olunmasını Müslümanlardan ister.⁵ Hadiste adı geçen haram fiillerin yaygınlaşması, toplumun menfaatçi, çıkarıcı, vurdumduymaz bir tavır içinde olduğunu gösterir. Tesanüt ve dayanışmanın olmadığı, sevgi ve saygının kalktığı bir toplumda, elbette ki değerler zayıflayacak

1 Ragıb el-İsfahânî, *Müfredât, fî Garîbi'l-Kur'ân*, (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986), 559.

2 Tirmizî, “Fiten”, 31.

3 Mubârekfûrî, Muhammed b. Abdurrahman b. Abdurrahim, *Tuhfetu'l-Ahvezî*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 5: 454.

4 Ebu Dâvûd, *es-Sünen*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992) “Melâhim”, 17; İbn Mâce, “Fiten”, 10.

5 İbn Mâce, “Fiten”, 22.

bu da düşmanların iştahını kabartacaktır. “Böyle durumlarda antlaşmalı toplumlar bile ahdini bozarak, Müslümanların üzerine kalabalıklar hâlinde saldırabileceklerini” hadislerde ¹ ikaz edildiğini açıkça görmekteyiz.

Görülüyor ki ahde vefasızlık güvensizliğin doğmasına sebep olurken, fitneye de davetiye çıkarmaktadır. Hatta bugün bile, meydana gelene huzursuzlukların sebeplerinden biri, verilen sözün yerine getirilmemesidir. Böyle olunca iflas, cinayet ve intihar hadiseleri artmaktadır. İşin daha vahim yönü, mahkemelerin daha yavaş işlemesi, yeraltı dünyası olarak tabir edilen, karanlık kişilerin devreye girip toplumun dirlik ve huzurunu bozmasına kadar uzanmaktadır. İşte bu noktada İbn Hacer (852/1448), “ahde vefasızlığı kıyamet alametlerinden biri olarak” görür. Tekerrür eden tarihî olaylara baktığımız zaman, takip edilen seyir ve çizilen grafikteki iniş çıkışların meydana gelmesinde toplumun birlik ve düzenini bozucu fitne olayı, birinci faktördür.

2.5. Vefasızlığın Münafıklık Alameti Olması

Vefasız, nifakla irtibatlandıran iki meşhur hadis bulunmaktadır. Bu hadislerden birincisi Ebû Hureyre’nin diğeri ise Abdullah İbn Amr’ın rivayet ettiği hadislerdir.

Birinci hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurur: “Münafığın alameti üçtür. Konuşunca yalan söyler. Va’d edince cayar. Emanet edilince hainlik eder.”

İkinci hadisin anlamı ise şöyledir: “Dört şey kimde bulunursa halis münafık olur. Her kimde bunların bir parçası bulunursa onu bırakıncaya kadar kendisinde münafıklıktan bir haslet kalmış olur. Bunlar şunlardır: Emanet edilince hainlik eder. Konuştuğu zaman yalan konuşur. Söz verdiği zaman sözünde durmaz. Husumet edince haktan ayrılır.”

¹ Buhâri, “Cizye”, 15.

Hadiste geçen münafık lafzı, “nifak”tan alınmıştır. Münafık kelimesi tünel, gizli yol anlamına gelen “en-Nefaku” (النَّفَق) kelimesinden türemiştir. Çünkü tünel, içindekini gizler. Ya da tarla faresinin iki yuvasından birisi olan dışı düz fakat içerisi çukur “en-Nâfikâ” (النَّفَقَاء) kelimesinden alınmıştır. Bu yuva başkaları tarafından bilinmez, gizlidir. Münafık da içindekini gizleyip zahiren başka görünüp, görüldüğü gibi davranmadığı için tarla faresinin yuvasının yapısıyla irtibatlandırılıp bu isim kendisine verilmiştir.¹

Aslında münafık kelimesinin farklı anlamları, “yuvanın gizli olmasında” birleşmektedir. Netice olarak münafık, başkalarına içindekini gizleyip, onun aksini yapan veya farklı gözükken kimse-
sindir.

İmam Nevevî (676/1277) ve Hattâbî'ye (388/988) göre bu hasletlerin sahibi münafığa benzer ve onun huylarını almış olur demektir.² Bir grup muhaddis, “Hz. Peygamber bu hadisi, adı geçen hasletleri âdet hâline getirenleri, bu tavır ve âdetleri onları nifaka vardırırlar endişesiyle sakındırmak için buyurmuştur. Yoksa elinde olmayarak yapanlar için buyurmamıştır.”³ derler.

Diğer bir grup İslam bilgini, bu hasletleri taşıyan münafıklar Hz. Peygamber zamanındaki kişilerdir, görüşündedir. Zira bunlar “iman ettik” diyerek yalan söylemiş, kendilerine güvenildiği zaman hıyanet etmiş, Hz. Peygamber'e değişik konularda yardım konusunda söz verdikleri hâlde, sözlerinden dönmüşlerdir.⁴ Bu

-
- 1 Übbi, Ebû Abdillâh *Şerhu Sahihi Müslim*, (Riyad: Mektebetu't-Taberî, ts.)1: 67. Bu şerhin diğer ismi, İkmâlu İkmali'l-Mu'lim'dir.
 - 2 Nevevî, *Sahihu Müslim bi Şerhi'n-Nevevî*, 1: 47; Hattâbî, Ebû Süleyman Muhammed b. İbrahim el-Bustî, *Meâlimu's-Sunne*, (Ebû Dâvûd, Sünen ile Beraberinde) (Suriye: b.y. ts.) 7: 53.
 - 3 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1: 162.
 - 4 Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 22; Nevevî, *Sahihu Müslim bi Şerhi'n-Nevevî* 1: 18.

hadis muayyen bir münafık hakkında söylenmiştir. Çünkü Hz. Peygamber kimseye “filan münafıktır” demez, anlatacağını ortaya söyler ve anlaşılacak işaret ve alametlerle anlatırdı. Mesela “Bir kısım kişilere ne oluyor da şöyle şöyle yapıyorlar derdi.”¹ Böylece hem ilgili şahısları, üstü örtülü bir şekilde ikaz ederdi hem de ilgisi olmayan şahısları tenzih ederdi.

Yukarıda zikri geçen görüşlerden hareketle hadislerde geçen hasletleri üzerinde bulunduran en azından münafığa benzemiş ve onun kötü ahlakını almış olmaktadır. Ama vefasızlığı, emanete hainliği devamlı yapan, bunları alışkanlık hâline getiren kimse de her durumda nifakla iç içe olması da uygun bir davranış değildir.

“Resulüllah’ın (sav) bu hasletleri zikredip, bunlarla yetinmesi, diğerlerinden sakındırmak içindir. Zira dinin aslı üç şeye hasredilir. Bunlar söz, fiil ve niyettir. Hadisteki “konuşunca yalan söyler” ifadesiyle sözün fesadına, “emanete hıyanet eder” ifadesiyle fiilin fesadına, “va’d ederse sözünden döner” ifadesiyle de niyetin fesadına² dikkat çeker. Hâl böyle olunca hem emanete ihanettir hem de sözünden dönmek vefasızlıktır. Bu iki durum da sözün ve fiilin fesadına, fitneye, ahlaki çöküntüye ve huzursuzluğa neden olduğu için oldukça tehlikelidir. Bu tehlikelerden uzak durmak da müminin en önemli görevlerinden olmalıdır.

2.6. Vefasızın Tehdit Edilmesi

Ahde vefasızlığın uygun bir davranış olmadığını ihtiva eden bazı hadislerde bu fiili yapanı tehdit eden ifadeler de söz konusudur. Nitekim Hz. Peygamber, itaatten çıkmayı, cemaatten ayrılmayı, körü körüne kabile şerefi için savaşmayı, ümmete karşı olmayı, Müslümanları rencide etmeyi, ahdi yerine getirmemeyi

1 Nevevî, *Sahihu Müslim bi Şerhi’n-Nevevî*, 1: 48

2 İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 1: 126.

uygun karşılamamakla beraber böyle kötü hareketlerde bulunanları “benden değil, ben de onlardan değilim”¹ buyurarak tehdit etmiştir.

Ahde vefasızlara, kıyamet gününde Allah’ı karşılarında hasım olarak bulacakları hadislerde hatırlatılır. Bu meyanda kutsî hadiste Allah Teâlâ şöyle buyurur: “Üç sınıf insan vardır ki kıyamet gününde ben onların hasmıyım. Adıma ahdedip/söz verip ahdini bozan, hür insanı köle diye satan, çalıştırdığı işçisine ücretini ödemeyen.”²

Hadiste geçen Allah’ın hasım olması, bu uygun olmayan davranışı yapanların karşılaştıkları acıklı durumu gösterir. Zira Allah’ın adını anarak verilen ahdi bozmak, büyük bir cürümdür.

Yukarıda geçen hadislerde, vefasızlık değişik şekillerde tehdit edilmek suretiyle kötülenip, sadakat ve vefa üzere olmanın gerektiği vurgulanmaktadır. Tehditte vazgeçirme, uzaklaştırma vardır. Esas olan, iyi bir kul, iyi bir insan olmaktır. Bu gaye ve hedefe doğru gitmek, ilerlemek faziletli insanın yapacağı iştir. Vefalı olmak fazilet ve erdemdir. Erdemlilik ise övülen ve hoş giden bir harekettir. Vefasızlık ise rezilettir. Yerilen, uygun olmayan ve sevilmeyen bir davranıştır.

Görülüyor ki Hz. Peygamber (sav) gerek kendi hayatında yaşayarak ve örnek olarak gerekse hadisleriyle ahde vefalı olmayı istemiştir. Ahde vefasızlığı reddetmiş, buna karşı ümmetini uyarmıştır. Bu nedenle başlarına gelebilecek sıkıntılara, fitnelere, kargaşalara dikkat çekmiştir. Ahiret hayatında da vefasızlığın bir yüz karası olacağını bize öğretmiştir.

1 Müslim, “İmâre”, 53, 54.

2 Buhârî, “Buyu‘”, “İcâre”, 10; İbn Mâce, “Ruhûn”, 4. Ahmed b Hanbel, 2: 358.

Sonuç

Ahde vefa, insan fitratının gereği, sosyal hayatın vazgeçilmez unsuru, milletlerarası ilişkilerde barışın garantisi mahiyetinde İslam'ın evrensel değerlerinden biridir. Sadece Müslümanların değil, bütün insanlığın emniyetinin teminatı; barış, sevgi ve ilerlemenin esaslarındandır. Bu esasa ne kadar riayet edilirse ilişkiler de o oranda büyük boyutlara ulaşabilmektedir.

Verdiği sözüne vefalı olmayan şahıs, itibarını yitirmekte, şirket iflasa sürüklenebilmekte, devlet yalnızlığa itilmektedir. İşte bu noktada en büyük sermaye itibardır. İtibarın kazanılmasının esası ise vefakârlıktır. Bundan dolayı insanlar arasında güvensizliği doğuran vefasızlık yasaklamıştır. Konunun temelini oluşturan ayetler vefasızlığı şiddetle yermiş ve bundan değişik şekillerde Müslümanı sakındırmıştır. Hadisler de aynı şekilde vefasız ve vefasızlığı birtakım kötü vasıflarla nitelemiş, doğabilecek dünyevi ve uhrevi sorumlulukları da haber vermiştir. Yine Hz. Peygamber (sav) kendi hayatında vefalı bir insan, arkadaş ve eş olmuştur. Buna karşılık vefasızlığı reddetmiş ve ümmetini uyarmıştır. Başlarına gelebilecek fitnelere, kargaşalara dikkat çekmiştir. Ahiret hayatında da vefasızlığın bir yüz karası olacağını bize öğretmiştir. Böylece hem ayetler hem de hadisler vefasızlıktan Müslümanları değişik üsluplarla sakındırmıştır.

Ahlaken ahde vefa gösteren kişinin, övgü ve teşekkürle müstahak olduğunda, gadr edenin ise zemmedilmesi gerektiğinde ittifak vardır. Ahlaki boyutunun yanında konu hukuki açıdan da incelenince bazı hükümleri ihtiva ettiği görülmektedir. İfade edelim ki pek çok âlim, ahde vefa göstermenin vacip olduğu ka-naatindedir.

Allah, vefasızlığı yasaklarken bu vasfı üzerinde bulunduranları nasipsizlik, fesatlık, bozgunculuk ve döneklikle nitelemiş, gadrin/ vefasızlığın çirkinliğine değişik ayetlerde dikkat çekmiştir.

Konuyla ilgili serdedilen pek çok hadis, verdiği sözü tutmayan emanete hıyanet eden ve bunları alışkanlık hâline getiren kişilerin her hâlükârda nifakla iç içe olduğu vurgulamıştır. Ayrıca emanetleri hafife alanlara veya yerine getirmeyenlere, merhamet çağlayanı Hz. Peygamber beddua ve lanet etme durumunda kalmıştır. Hatta vefasız için kıyamette bayrak dikileceğini ifade eden hadislerden hareketle vefasızların, vatana ve millete karşı görev ve sorumluluklarını yerine getirmeyenlerin teşhiri/ilanı yapılmalıdır. Bu ilanın sosyal-psikoloji açısından caydırıcı bir tedbir olacağı gözden uzak tutulmamalıdır.

İnsanlar, altından kalkamayacağı ve üstesinden gelemeyeceği vaatleri vermemeli ve yükümlülükler üstlenmemelidir. Özellikle kamu yönetiminde idareci olanlar söz ve vaatlerinde çok dikkatli davranmalıdır. Zira onların konuyla ilgili sözleri toplumun büyük bir kısmını ilgilendirmektedir. Aynı şekilde bu idarecilerden kaynaklanan vefasızlıktan dolayı doğacak zarar da birçok kişiyi etkileyebilmektedir.

Vefasızlıktan doğabilecek sıkıntılara düşülmemesi, sosyal hayatın normal akışında devam etmesi, ekonomik hayatta iflasların yaşanmaması, her gün meşru olmayan hak arayışları sonucunda ortaya çıkan ölümlerin olmaması, ahirette hüsrânın yaşanmaması için ahlaki olmayan bu fiilden uzak durulması gerekmektedir. Hâl böyle olunca Yüce Allah'ın ve Hz. Peygamber'in (sav) vefasızlıktan değişik şekillerde tahzirinin/sakındırmasının önemi daha net ortaya çıkmaktadır.

Hukuki sonuçlara muhatap olmamak için, verilen söz veya randevuya gelememe veya gecikme gibi bir durum ortaya çıktığında, hemen telefon, faks, sosyal medya gibi iletişim araçlarıyla haber verilmelidir. Böylece muhatap ya da muhataplar ümitsizlik ve strese düşmekten, boş zaman harcamaktan korunmuş olacağı gibi gereken tedbirleri de almalarına imkân sağlanmış olacaktır.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Buharî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Camiu's-Sahih*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Ebu Dâvûd, *es-Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Döndüren, Hamdi, *İnsanlığa Son Çağrı Kur'an-ı Kerim*, Ankara: İmaj Baskı, 2003.
- Fadl Hasen Abbas, *el-Belâğa Funûnuhâ ve Efnânuhâ*, Amman: Dâru'l-Furkân, 2007.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddin Muhammed b. Yakub, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- Hattâbî, Ebû Süleyman Muhammed b. İbrahim el-Bustî, *Meâlimü's-Sünne*, (Ebû Dâvûd, Sünen ile Beraberinde), Suriye: b.y. ts.
- İbn Kesîr, İmâdu'd-Dîn Ebû'l-Fidâ İsmail, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, Beyrut: el-Mektebetu's-Şabiyye, ts.
- Mubârekfûrî, Muhammed b. Abdîrrahman b. Abdîrrahim, *Tuhfetu'l-Ahvezî*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezid, *es-Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac, *el-Câmiu's-Sahih*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Nevevî, Ebû Zekerîya Yahya b. Şeref, *Sahihu Müslim bi Şerhi'n-Nevevî*, Kahire: Matbuatu'l-Mısırî, ts.
- Ragîb el-İsfahânî, *Müfredât, fî Garîbi'l-Kur'ân*, İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986.
- Razî, Ebû Bekr, *Muhtâru's-Sihâh*, Beyrut: Dâru'l-Kalem, ts.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, thk, Muhammed Ali Sabûnî-Salih Ahmed Ridâ, Beyrut: Dâru'l-Kur'ânî'l-Kerîm, 1983.
- Tehânevî, Muhammed Ali, *Keşşâfu İstîlâhati'l-Funûni ve'l-Ulûm*, thk, Refik el-Acem, Beyrut: Mektebetu Lubnan, 1996.

Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa, *es-Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Yazır, Elmalı Hamdi *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul: Eser Matbaası, ts.

Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Kita-bu'l-Kebâir*, Beyrut, el-Mektebetu's-Şabiyye ts.

OTURUM BAŞKANI

Çok teşekkür ediyorum Ramazan Hoca'mıza. Allah kendisinden razı olsun Gerçekten çok faydalı bir sunum yaptı ve vefakâr davrandı zamanına bağlı kalarak.

Şimdi de dördüncü araştırmacımız, kardeşimiz Nur Muhammed Cuma. Uluslararası İslamabâd Üniversitesi'nden, dost ve kardeş ülke Pakistan'dan. Kendisi bize “Allah Resulü'nün (sas) Medresesinde Sosyal İlişkilerin Dokusu Olarak Vefa”dan bahsedecek.

Buyurun sayın hocam.

الوفاء؛ نسيج العلاقات الإجتماعية في مدرسة الحبيب المصطفى - عليه الصلاة والسلام -

د. نور محمد جمعة أمراء

أستاذ مساعد بالجامعة الإسلامية العالمية - إسلام آباد، باكستان

يعد الوفاء من أفضل الشيم، وأرفع منازل الشهامة والمروءة والصدق والعدل، وأعلى وأسمى الصفات التي يمكن أن يتصف بها الإنسان، فهي صفة تدل على ثبات الشخصية واعتدالها وثقتها بنفسها، وحسن إيمانها وجميل توكلها على ربها. وهي تدل على نبل الإنسان وكماله وسمو آدميته ، حيث ترسم علاقته مع خالقه ومع جميع المخلوقات، وتجعل لحياته غاية أسمى وتمنحه البهجة والسرور والراحة.

فمن أعلى درجات الوفاء وأجمل صوره أن تكون وفيا مع الله الذي خلقك وأنعم عليك من جميل مكرماته وأسبغ عليك من واسع فضله وآلائه الجسيمة، وقد عاهدته يوم أن سألك « أَلَسْتُ بِرَبِّكَمُ »، فقلت فخورا: «بَلَىٰ شَهِدْنَا»... (الأعراف/271)

وأنت في وفائك بربك تسعى لتدرك وسام فخر حصل عليه نبي الله إبراهيم - عليه الصلاة والسلام - « وَإِبْرَاهِيمَ الَّذِي وَفَّى » (النجم/73). وفي جميع المهام والتكاليف العظيمة التي كلف بها، فقد تجلى فيه جميل خصال الإيمان على أتم الوجوه، فرفع الله مقامه وجعله للناس إماما: « وَإِذْ ابْتَلَىٰ

إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا ...» (البقرة/421)
وأمرنا نحن أن نتبع ملة إبراهيم حنيفا «... فَأَتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا...»
(آل عمران/59) في الوفاء مع الله والتزام شرعه: «قَدْ كَانَتْ لَكُمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ
فِي إِبْرَاهِيمَ وَالَّذِينَ مَعَهُ...» (الممتحنة/4).

لن تكون وفيما مع الله عز وجل إلا وتجد الله أكثر وفاء لك أيها العبد
المؤمن الضعيف المتوكل عليه؛ فبه تصول وتجول ولا حول لك ولا قوة
إلا به، وهو ينصرك نصرا مؤزرا: «... وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ»
(الروم/74)، وهو يهزم أعداءك وأعداء دينه، ويبعد عنك أسباب الخوف
والقلق «أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ» (يونس/26)
وقد أخبرنا الحبيب صلى الله عليه وسلم عن أمور أوجبها الله على نفسه
وفاء للصلة التي ينسجها المؤمن التقى بينه وبين ربه:

فقد روى الترمذى والبيهقى وأحمد وغيرهم عن الرسول صلى الله عليه
وسلم: ثلاثة حق على الله عونهم: المجاهد في سبيل الله، والمكاتب الذي
يريد الأداء، والناكح الذي يريد العفاف.

وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: (مَنْ صَلَّى الصُّبْحَ فَهُوَ فِي ذِمَّةِ اللَّهِ
، فَلَا يَطْلُبُنَّكَ اللَّهُ مِنْ ذِمَّتِهِ بِشَيْءٍ فَيُدْرِكَهُ فَيَكْبَهُ فِي نَارِ جَهَنَّمَ). رواه مسلم
وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ما من عبد مسلم يقول ثلاث
مراتٍ حين يُنمى أو يُصيح: رَضِيتُ بِاللَّهِ رَبًّا، وبالإسلام دينًا، وبمحمدٍ نبيًّا؛
إِلَّا كَانَ حَقًّا عَلَى اللَّهِ أَنْ يُرَضِّيَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ. رواه النسائي وأحمد.

وإذا أدركك الموت وأنت مهاجر إليه:
... «وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يُدْرِكُهُ الْمَوْتُ فَقَدْ
وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ...» (النساء/001)

شمر من أجمل صور الإنسانية أن نتؤدى واجب الوفاء تجاه سيد البشر وخاتم الأنبياء الذى أرسله الله لنا نورا وهداية.

الصلاة على الحبيب - صلى الله عليه وسلم - صورة من صور وفاء المؤمنين لرسولهم:

أوثق عرى العلاقات بين البشرى علاقة الفرد المسلم بنبيه؛ فالله قد كلف عباده أن يطابقوا حياتهم بحياة الرسول حذو القُذَّة بالقُذَّة، ويتأسوا به فى أقواله وأفعاله وأحواله وجميع شؤون حياتهم الشخصية والاجتماعية، من أخص العلاقات الزوجية إلى أعقد العلاقات الدولية!

”لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا“ (الأحزاب/12)

لم يكلف الله عز وجل عباده المؤمنين بالدفاع عن الرسول - صلى الله عليه وسلم - فقد تكفل الله ذلك بنفسه حيث قال:

.... ”وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ...“ (المائدة/76) و...”إِنَّا كَفَيْنَاكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ...“ (الحجر/59).

لكنه كلفهم بحبه:

قال النبي صلى الله عليه وسلم: لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّىٰ أَكُونَ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ وَالِدِهِ وَوَلَدِهِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ. (رواه البخارى)

وأمرهم أن يصلوا عليه ويسلموا تسليما:

”إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا“ (الأحزاب-65)

وقد رفع الله ذكر رسوله « » وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَ « (الشرح/4) ليجعله عنوانا لهوية الإنسام المسلم.

ينادى المسلمون اسمه - صلى الله عليه وسلم - في الأذان لصلواتهم ليلاً ونهاراً، ويصلون ويسلمون عليه في صلواتهم، يتسمون باسمه، فلا يكاد يخلوا بيت مسلم من اسم من أسماء الرسول الكريم - صلى الله عليه وسلم - .
وقد أكرم الله المؤمنين بأن جعل الصلاة على النبي من أفضل العبادات وأجل القربات لهم، فلا غرو فهو الذى اصطفاه المولى جل في علاه، وجعله مشعلاً ليخرج الناس به من الظلمات إلى النور:

” هُوَ الَّذِي يُزِيلُ عَلَى عَبْدِهِ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ لِيُخْرِجَكُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَإِنَّ اللَّهَ بِكُمْ لَرَءُوفٌ رَّحِيمٌ“ (الحديد/9)
«الرِّكَابُ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِ رَبِّهِمْ إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ» (إبراهيم/١)

عن أنس بن مالك رضى الله عنه أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ:
«مَنْ صَلَّى عَلَى صَلَاةٍ وَاحِدَةٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ عَشْرَ صَلَوَاتٍ، وَحُطَّتْ عَنْهُ عَشْرُ خَطِيئَاتٍ، وَرُفِعَتْ لَهُ عَشْرُ دَرَجَاتٍ» (رواه النسائي: 6921، وصححه الألبانى فى صحيح الترغيب: 7561)

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «مَا مِنْ أَحَدٍ يَسْلِمُ عَلَىَّ إِلَّا رَدَّ اللَّهُ عَلَىَّ رَوْحِي حَتَّى أَرُدَّ عَلَيْهِ السَّلَامَ» (رواه أبوداود، وصححه الألبانى فى صحيح الجامع 9765)

وفى المقابل أمر الله نبيه بالصلاة على المؤمنين وجعل فيها سكناً لهم:

”... وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ...“ (التوبة-301)

عن أبى بن كعب رضى الله عنه قال: قلت: يا رسول الله إني أكثر الصلاة عليك فكم أجعل لك من صلاتي؟ فقال: «ما شئت». قال: قلت: الربع؟ قال: «ما شئت، فإن زدت فهو خير لك»، قلت: النصف؟ قال: «ما شئت، فإن زدت

فهو خير لك»، قال: قلت: فالثلثين؟ قال: «ما شئت، فإن زدت فهو خير لك»، قلت: أجعل لك صلاتي كلها؟ قال: «إِذَا تُكْفَى هَمَّكَ، وَيُغْفَرُ لَكَ ذَنْبُكَ:» (أخرجه الترمذى وقال: حديث حسن)

قال العزبن عبدالسلام: «ليست صلاتنا على النبي صلى الله عليه وسلم شفاعة منا له، فإن مثلنا لا يشفع لمثله، ولكن الله أمرنا بالمكافأة لمن أحسن إلينا وأنعم علينا، فإن عجزنا عنها كافأناه بالدعاء، فأرشدنا الله لما علم عجزنا عن مكافأة نبينا إلى الصلاة عليه؛ لتكون صلاتنا عليه مكافأة لإحسانه إلينا، وأفضاله علينا، إذ لا إحسان أفضل من إحسانه صلى الله عليه وسلم.»

وقال ابن العربي: فائدة الصلاة عليه ترجع إلى الذي يصلّى عليه، لدلالة ذلك على نضوج العقيدة، وخلوص النية، وإظهار المحبة، والمداومة على الطاعة.

وقال السخاوى عن بعضهم؛ من أعظم شعب الإيمان الصلاة على النبي صلى الله عليه وسلم محبة له وأداء لحقه وتوقيرا له وتعظيما. والمواظبة عليها من باب أداء شكره صلى الله عليه وسلم، وشكره واجب لما عظم منه من الإنعام فإنه سبب نجاتنا من الجحيم ودخولنا في دار النعيم وإدراكنا الفوز بأيسر الأسباب ونيلنا السعادة من كل الأبواب ووصولنا إلى المراتب السنية والمناقب العلية بلا حجاب و«لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْ أَنفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِن قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ» (آل عمران/461). (سعادة الدارين في الصلاة على سيد الكونين - صلى الله عليه وسلم -، القاضي يوسف بن إسماعيل النبهاني، ص/ 701 - 801).

وتتجلى صور الوفاء به - صلى الله عليه وسلم - مع ما ذكر من الصلاة عليه في: الإيمان بدعوته وتأسيس سنته، ومحبتة وتفضيله على كل شيء، وعدم تخطي أو امره وتوقيره وتعظيمه ونصرتة وعدم النيل من مقامه، واتخاذة قدوة وأسوة.

كما يتجلى الوفاء مع النفس في إبعاده عن المهالك بالمجاهدة للوثوب نحو رضوان الله سبحانه والإستقامة على نهجه ومراقبة النفس عن الوقوع في الزلات ومحاسبتة عليها ودوام التوبة والإنابة إلى المولى جل في علاه. تركنا الرسول - صلى الله عليه والسلام - على المهجة البيضاء، ليلها كنهارها، لا يزيغ عنها إلا هالك، وقد نسج الكريم - صلى الله عليه والسلام - لحمة المجتمع وسداه بخيط من الوفاء محكم، يتحكم فيه معايير؛ علاقة الدم والنسب، والبعد والقرب المكاني، والمعاشرة والصحبة، وكذلك المواثيق والعهود...

فهنالك وفاء مع الوالدين الذين جعلهما الله عز وجل سببا لوجودك، فلا مناص من برهما حتى ولو كانا على غير دينك ونقضا عهد الوفاء مع ربك: "وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْنًا عَلَىٰ وَهْنٍ وَفَصَّالَهُ فِي سَامِيٍّ أَنِ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ إِلَىٰ الْمَصِيرِ ﴿٥١﴾ وَإِنْ جَاهَدَاكَ عَلَىٰ أَنْ تُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا ۖ وَصَاحِبُهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا ۖ وَاتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ أَنَابَ إِلَىٰ شُرَكَّائِي مَرْجِعُكُمْ فَأُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ" (سورة لقمان/51-41)

وجعلها صلة لا يقطعها حتى الموت، وتظل أنت عملهم الذي لا ينقطع: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: إِذَا مَاتَ ابْنُ آدَمَ انْقَطَعَ عَنْهُ عَمَلُهُ إِلَّا مِنْ ثَلَاثٍ: صَدَقَةٍ جَارِيَةٍ، أَوْ عِلْمٍ يُنْتَفَعُ بِهِ، أَوْ وَلَدٍ صَالِحٍ يَدْعُو لَهُ. رَوَاهُ مُسْلِمٌ. فاعتبر وفاءك بالدعاء لهما شهادة على صلاحك أنت.

ثم الوفاء مع الإخوة والأخوات والأرحام:

قال الله تعالى: ﴿وَالَّذِينَ يَصُلُّونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ وَيَخَافُونَ سُوءَ الْحِسَابِ﴾ [الرعد:12]

وعن أبي هريرة رضى الله تعالى عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ الْخَلْقَ، حَتَّى إِذَا فَرَّغَ مِنْ خَلْقِهِ قَالَتِ الرَّحْمَةُ: هَذَا مَقَامُ الْعَاثِذِ بِكَ مِنَ الْقَطِيعَةِ، قَالَ: نَعَمْ، أَمَّا تَرْضَيْنَ أَنْ أَصِلَ مَنْ وَصَلَكِ، وَأَقْطَعَ مَنْ قَطَعَكِ؟ قَالَتْ: بَلَى يَا رَبِّ، قَالَ: فَهُوَ لَكَ»، قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «فَاقْرَءُوا إِنْ شِئْتُمْ: «فَهَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ تَوَلَّيْتُمْ أَنْ تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَتُقْطَعُوا أَرْحَامَكُمْ» [محمد: 22]. (البخارى ومسلم، واللفظ للبخارى).

عن أبي هريرة رضى الله تعالى عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلْيُكْرِمْ ضَيْفَهُ، وَمَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلْيُصِلْ رَحِمَهُ، وَمَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلْيَقِلْ خَيْرًا أَوْ لِيَصْمِتْ». (البخارى)

فأنت مأمور بحسن معاملة أرحامك، والصدق بينهم، والمحبة لهم، وتبادل الإحترام، وحسن الزيارات والمشاركة في أفراحهم وأتراحهم.. وجعل علاقتك مع شريكة حياتك آية من آياته الجليلة التى تنسج مودة ورحمة: «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ» ﴿الروم/ ١٢﴾

واعتبر عقد زواجك عهدا بينك وبين ربك أن تسعى لإسعاد شريكة حياتك التى أحلها الله لك، فمن واجب الوفاء أن تعطف عليها وتحترمها وتكرمها ليجعل الله بينكما المودة والرحمة.

ثم إذا من الله عليكم ووهبكم ذرية أمانة بين أيديكما، فمن وفاءك

لله أن تحسن تربيتهم ورعايتهم وتفقههم في دينهم وتحفظهم من الانحراف وتحثهم على العدل والإستقامة، وتبعدهم عن المهالك وأصدقاء السوء وأهل الضياع والضلال والانحراف:

فعن رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ: كُلُّكُمْ رَاعٍ وَمَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ. (رواه البخارى)

وقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَا مِنْ مَوْلُودٍ إِلَّا يُولَدُ عَلَى الْفِطْرَةِ، فَأَبَوَاهُ يُهَوِّدَانِهِ أَوْ يُنَصِّرَانِهِ، أَوْ يُمَجِّسَانِهِ. (متفق عليه)

وكذلك تفى حق من أحسن إليك، فكما تحسن إلى والديك وأرحامك، ينبغى أن تحسن إلى معلميك وزملائك في الدراسة ورفقاء العمل، وتحفظ لهم جميلهم وتتجاوز عن زلاتهم وتنساها، فهم بشر مثلك يعترتهم من الخطأ والنقصان ما يعتريك.

ترى في مدرسة الحبيب - صلى الله عليه وسلم - دروساً طويلة في المحبة في الله، وأداء حقوق الصداقة والأخوة في الله، وأجرت تبادل الزيارات والإطمينان على البعض، وواجب التذكر بالله « وَذَكِّرْ فَإِنَّ الذِّكْرَ تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِينَ » والوقوف بجانبهم في النائبات:

وقد وضح أبو بكر الصديق هذا المعنى فقال: أيها الناس إنكم تقرأون هذه الآية وتضعونها في غير موضعها «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسُكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ...» (المائدة - ٥٠١)، وإنى سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: إن الناس إذا رأوا الظالم فلم يأخذوا على يديه أوشك الله أن يعمهم بعقاب منه). (رواه أبو داود وصححه الألبانى)

أما الوفاء مع عامة البشر يترجم في حسن الظن بهم وسلامة الصدر عن الأحقاد، والتعاون معهم في البر والتقوى، وإقامة العدل والإحسان بينهم

وإيثارهم وحب الخير لهم: "إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ" (الحجرات/01)

عن النعمان بن بشير -رضي الله عنه- مرفوعاً: «مَثَلُ الْمُؤْمِنِينَ فِي تَوَادِهِمْ وَتَرَاحُمِهِمْ وَتَعَاطُفِهِمْ، مَثَلُ الْجَسَدِ إِذَا اشْتَكَى مِنْهُ عُضْوٌ تَدَاعَى لَهُ سَائِرُ الْجَسَدِ بِالسَّهَرِ وَالْحُمَّى» (متفق عليه)

عن أبي هريرة -رضي الله عنه- مرفوعاً: «حَقُّ الْمُسْلِمِ عَلَى الْمُسْلِمِ سِتٌّ: إِذَا لَقِيَتهُ فَسَلِّمْ عَلَيْهِ، وَإِذَا دَعَاكَ فَأَجِبْهُ، وَإِذَا اسْتَنْصَحَكَ فَانصَحْهُ، وَإِذَا عَطَسَ فَحَمِدَ اللَّهَ فَشَمِّتْهُ، وَإِذَا مَرَضَ فَعُدُّهُ، وَإِذَا مَاتَ فَاتَّبِعْهُ» (رواه مسلم)

عن أنس وأبي هريرة -رضي الله عنهما- مرفوعاً: «لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّى أَكُونَ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ وَلَدِهِ، وَوَالِدِهِ، وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ». (رواه البخاري)

الوفاء مع المجتمع

لا يختار المرء أباه ولا أمه، وبالتالي لا يختار أجداده ولا قرابة أبيه ولا قرابة أمه، لكنه أمر بأن يبر والديه وجوبا، ويصل أرحامه إبتلاء من الله لكل إنسان، أداء لواجب الوفاء أمام اختيار الله له.

كذلك لم نستشر في مسقط رؤوسنا ولا في القوم والبلد الذي ولدنا بينهم، فكان لزاما أن نؤدى واجب الوفاء فيما اختاره الله لنا.

- وفاء الرسول لمكة المكرمة

ولد المصطفى - صلى الله عليه وسلم - في مكة المكرمة، وبعث فيها نبيا، لكن أهل مكة عاندوه وطردوه من بلده فخرج والدموع على خديه يودع مدينته الحبيبة إلى قلبه، بعبارات تدمى القلب، ويتفطر لها الكبد:

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ بْنِ الْحَمْرَاءِ أَنَّهُ سَمِعَ النَّبِيَّ يَقُولُ وَهُوَ وَاقِفٌ بِالْحَزْوَرةِ فِي سُوقِ مَكَّةَ: وَاللَّهِ إِنَّكَ لَخَيْرُ أَرْضِ اللَّهِ، وَأَحَبُّ أَرْضِ اللَّهِ إِلَى اللَّهِ، وَلَوْلَا أَنِّي أَخْرَجْتُ مِنْكَ مَا خَرَجْتُ. رَوَاهُ أَحْمَدُ وَابْنُ مَاجَهَ وَالتِّرْمِذِيُّ وَصَحَّحَهُ.

وَعَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ لِمَكَّةَ: مَا أَطْيَبَكَ مِنْ بَلَدٍ وَأَحَبَّكَ إِلَيَّ، وَلَوْلَا أَنَّ قَوْمِي أَخْرَجُونِي مِنْكَ مَا سَكَنْتُ غَيْرَكَ. رَوَاهُ التِّرْمِذِيُّ وَصَحَّحَهُ. ذهب إلى المدينة المنورة تاركا قلبه يخفق شوقا إلى العودة لمكة المكرمة:

قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ ... ﴿البقرة/ ٤٤١﴾

استجاب الله لأمنية حبيبه وجعل قبلته نحو مكة المكرمة، ووعده الله عزوجل بأنه سيرجعه إلى مكة المكرمة فاتحا منتصرا:

إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَادُّكَ إِلَى مَعَادٍ ... ﴿القصص/ ٥٨﴾

قال القتيبي: معاد الرجل: بلده، لأنه ينصرف ثم يعود. وقال مقاتل: خرج النبي صلى الله عليه وسلم من الغار ليلا مهاجرا إلى المدينة في غير الطريق مخافة الطلب، فلما رجع إلى الطريق ونزل الجحفة عرف الطريق إلى مكة فاشتاق إليها فقال له جبريل إن الله يقول: إن الذي فرض عليك القرآن لرادك إلى معاد، أي إلى مكة ظاهرا عليها. (تفسير القرطبي)

ظلت الإستراتيجية الأولى لدعوة الرسول صلى الله عليه وسلم؛ فتح مكة. وبعد ثمانية أعوام من الجهاد الدؤوب والكفاح المرير استطاع أن يعود إلى مكة المكرمة فاتحا دون أن تهراق فيها قطرة دم.

هذه الرحلة المضنية التي اقتلعت من أرضه، سماه الله عز وجل هجرة جعلها طاعة نوعية تقع أجرها على الله:

وَمَنْ يُهَاجِرْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يَجِدْ فِي الْأَرْضِ مُرَافًا كَثِيرًا وَسَعَةً وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يُدْرِكْهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا ﴿١٠١﴾

يهيئ الله عز وجل للمهاجر في سبيله فرصا وسبلا كثيرة في الأرض ليرغم أنف من أخرجه من دياره، فينتقم من الظالم المعتدى عسى أن يعود إلى بلده منتصرا على خصمه ليزيل أسباب الهجرة منه، فيعيش الناس في ديارهم سالمين غانمين.

وهو إذ يؤدى معاني الوفاء لمكة المكرمة التي شهدت ولادته وأشرقت في رحابها شمس دعوته لم ينس واجب الوفاء تجاه المدينة التي احتضنته وآوته ونصرت ولم ينس أبدا أهلها؛ أنصار دين الله..

لما وجد الأنصار في أنفسهم وجدة على رسول الله في غنائم حنين، فيما قاله لهم: ... : ألا تجيبون يا معشر الأنصار؟ قالوا : وما نقول يا رسول الله وبماذا نجيبك؟ المَنُ لله ورسوله . قال : والله لو شئتم لقلتم فصدقتم وصدقتم : جئنا طريداً فأويناك ، وعائلاً فأسيناك ، وخائفاً فأمنناك ، ومخذولاً فنصرتك ..

(عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ قَالَ : لَمَّا أُعْطِيَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا أُعْطِيَ مِنْ تِلْكَ الْعَطَايَا فِي قُرَيْشٍ وَقَبَائِلِ الْعَرَبِ ، وَلَمْ يَكُنْ فِي الْأَنْصَارِ مِنْهَا شَيْءٌ وَجَدَ هَذَا الْحَيَّ مِنَ الْأَنْصَارِ فِي أَنْفُسِهِمْ ، حَتَّى كَثُرَتْ فِيهِمُ الْقَالَةُ حَتَّى قَالَ قَائِلُهُمْ : لَقِيَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَوْمَهُ ، فَدَخَلَ عَلَيْهِ سَعْدُ بْنُ عُبَادَةَ ، فَقَالَ : يَا رَسُولَ اللَّهِ ، إِنَّ هَذَا الْحَيَّ قَدْ وَجَدُوا عَلَيْكَ فِي أَنْفُسِهِمْ لَمَّا

صَنَعَتْ فِي هَذَا الْفَيْءِ الَّذِي أَصَبْتَ، قَسَمْتَ فِي قَوْمِكَ، وَأَعْطَيْتَ عَطَايَا عِظَامًا فِي قَبَائِلِ الْعَرَبِ، وَلَمْ يَكْ فِي هَذَا الْحَيِّ مِنَ الْأَنْصَارِ شَيْءٌ، قَالَ: «فَأَيْنَ أَنْتَ مِنْ ذَلِكَ يَا سَعْدُ؟» قَالَ: «يَا رَسُولَ اللَّهِ، مَا أَنَا إِلَّا امْرُؤٌ مِنْ قَوْمِي، وَمَا أَنَا؟» قَالَ: «فَاJَمْعْ لِي قَوْمَكَ فِي هَذِهِ الْحَظِيرَةِ»، قَالَ: فَخَرَجَ سَعْدٌ، فَجَمَعَ الْأَنْصَارَ فِي تِلْكَ الْحَظِيرَةِ، قَالَ: فَجَاءَ رِجَالٌ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ، فَتَرَكَهُمْ، فَدَخَلُوا وَجَاءَ آخَرُونَ، فَزَدَهُمْ، فَلَمَّا اجْتَمَعُوا أَتَاهُ سَعْدٌ فَقَالَ: قَدِ اجْتَمَعَ لَكَ هَذَا الْحَيُّ مِنَ الْأَنْصَارِ، قَالَ: فَاتَاهُمْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَحَمِدَ اللَّهَ وَأَثْنَى عَلَيْهِ، بِالَّذِي هُوَ لَهُ أَهْلٌ، ثُمَّ قَالَ: «يَا مَعْشَرَ الْأَنْصَارِ مَا قَالَتْ بَلْغَتُنِي عَنْكُمْ وَجِدَةٌ وَجَدْتُمُوهَا فِي أَنْفُسِكُمْ، أَلَمْ آتِكُمْ ضُلَالًا فَهَذَا كُمْ اللَّهُ؟ وَعَالَةً فَأَغْنَاكُمْ اللَّهُ؟ وَأَعْدَاءً فَأَلَفَ اللَّهُ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ؟»، قَالُوا: بَلِ اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمَنُ وَأَفْضَلُ. قَالَ: «أَلَا تُجِيبُونَنِي يَا مَعْشَرَ الْأَنْصَارِ» قَالُوا: وَبِمَاذَا نُجِيبُكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ، وَلِلَّهِ وَلِرَسُولِهِ الْمَنُّ وَالْفَضْلُ. قَالَ: «أَمَّا وَاللَّهِ لَوْ شِئْتُمْ لَقُلْتُمْ فَلَصَدَقْتُمْ وَصَدَقْتُمْ، أَتَيْتَنَا مُكَذِّبًا فَصَدَقْنَاكَ، وَمَخْذُولًا فَنَصَرْنَاكَ، وَطَرِيدًا فَأَوْيْنَاكَ، وَعَاثِلًا فَاسْتَيْنَاكَ، أَوْجَدْتُمْ فِي أَنْفُسِكُمْ يَا مَعْشَرَ الْأَنْصَارِ فِي لُعَاعَةٍ مِنَ الدُّنْيَا، تَأَلَّفْتُ بِهَا قَوْمًا لِيُسَلِّمُوا، وَوَكَلْتُكُمْ إِلَى إِسْلَامِكُمْ؟ أَفَلَا تَرْضَوْنَ يَا مَعْشَرَ الْأَنْصَارِ أَنْ يَذْهَبَ النَّاسُ بِالشَّاةِ وَالْبَعِيرِ، وَتَرْجِعُونَ بِرَسُولِ اللَّهِ فِي رِحَالِكُمْ؟ فَوَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ لَوْلَا الْهَجْرَةُ لَكُنْتُ امْرَأً مِنَ الْأَنْصَارِ، وَلَوْ سَلَكَ النَّاسُ شِعْبًا، وَسَلَكَتِ الْأَنْصَارُ شِعْبًا لَسَلَكَتُ شِعْبَ الْأَنْصَارِ، اللَّهُمَّ ارْحِمِ الْأَنْصَارَ، وَأَبْنَاءَ الْأَنْصَارِ، وَأَبْنَاءَ أَبْنَاءِ الْأَنْصَارِ» قَالَ: فَبَكَى الْقَوْمُ، حَتَّى أَخْضَلُوا لِحَاهُمْ، وَقَالُوا: رَضِينَا بِرَسُولِ اللَّهِ قِسْمًا وَحَظًّا، ثُمَّ انْصَرَفَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَتَفَرَّقُوا (رواه أحمد/ 06511)

يسلم أبودر الغفارى بين يدى الرسول - صلى الله عليه وسلم - وأول ما

يؤهله الرسول داعيا يبعثه مباشرة إلى قومه ليدعوهم إلى الله: ارجع إلى قومك فأخبرهم حتى يأتيك أمري». (فتح الباري شرح صحيح البخاري/٣٣٣)

كذلك أول ما أسلم طفيل الدوسي وتهيأ في مدرسة الحبيب - صلى الله عليه وسلم - بعثه المصطفى إلى قومه ليدعوهم إلى الله عز وجل (ارجع إلى قومك فادعهم إلى الله وارفق بهم)، على سنة الأنبياء عليهم الصلاة والسلام:

” وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ فَيُضِلُّ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ » (إبراهيم/4)

لو أدركنا اليوم هذا المعنى العظيم من الوفاء، لما اشتكيننا من ظاهرة هجرة الأدمغة وفرار العقول والكفاءات إلى ديار الكفر.

كثير من النخب والمؤهلات العلمية والكوادر الفنية تؤهل في بلادنا، تنفق أعوام عديدة من الزمن وأموال طائلة وجهود جبارة من جميع آحاد المجتمع؛ سواء من الوالدين أو الأساتذة وجميع أفراد المجتمع، من الجيران وكل من خدمك وأنت ذاهب إلى مدرستك، من السائق الذي أوقف سيارته لتمر أنت بسلام، وبائع الخضر والخبز والطبيب، والعجوزة التي كانت تشجعك في طريقك إلى مدرستك وتناديك؛ (يا باش مهندس، حبيبي الدكتور)، كل هؤلاء قدموا خدماتهم بكل إخلاص لتكون أنت صانع الغد في هذا المجتمع المكافح.

والآن وقد بلغت هذه المنزلة على أكتاف هذا المجتمع الكريم، هل يحق لك أن تتركهم بحثا عن فرصة عمل وراء البحار تجلب لك راتبا أعلى ومزيدا من رغد الحياة؟!

كنت نبتة لا تستطيع الوقوف على سيقانك الضئيلة، فربتك ذلك المجتمع المكافح وأصبحت اليوم شجرة مثمرة لتؤدي واجب الوفاء لكل

تلك الجهود التي بذلت في صناعتك فالغنم بالغرم، لا لتهرب إلى غيرك،
وتصبح غنيمة باردة له، يشتريك بثمرن بخس دراهم معدودة!
وفاء الرسول للرجال:

نتعلم في مدرسة الحبيب - صلى الله عليه وسلم - أن نؤدى واجب الوفاء
في حق من سطر تاريخنا من الأمجاد، وقطع على خطي إخلاصه أميالا من
الصدق مع الله، فإن زاول بعض جبلته الآدمية من الخطأ والنقصان والزلات،
فلا بد أن يعيدنا الوفاء بالعهد إلى جادة الصواب، ولنسمع إلى الحبيب - صلى
الله عليه وسلم - وهو يصرخ في وجوه بعضنا: هل أنتم تاركون لي صاحبي، هل
أنتم تاركون لي صاحبي

روى أبو الدرداء: كُنْتُ جَالِسًا عِنْدَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، إِذْ أَقْبَلَ
أَبُو بَكْرٍ آخِذًا بِطَرَفِ ثَوْبِهِ حَتَّى أَبْدَى عَنْ رُكْبَتِهِ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ
وَسَلَّمَ: أَمَّا صَاحِبُكُمْ فَقَدْ غَامَرَ، فَسَلَّمَ وَقَالَ: إِنِّي كَانَ بَيْنِي وَبَيْنَ ابْنِ الْخَطَّابِ
شَيْءٌ، فَأَسْرَعْتُ إِلَيْهِ ثُمَّ نَدِمْتُ، فَسَأَلْتُهُ أَنْ يَغْفِرَ لِي فَأَبَى عَلَيَّ، فَأَقْبَلْتُ إِلَيْكَ،
فَقَالَ: يَغْفِرُ اللَّهُ لَكَ يَا أبا بَكْرٍ، ثَلَاثًا، ثُمَّ إِنَّ عُمَرَ نَدِمَ، فَأَتَى مَنْزِلَ أَبِي بَكْرٍ،
فَسَأَلَ: أَثُمَّ أَبُو بَكْرٍ؟ فَقَالُوا: لَا، فَأَتَى إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَسَلَّمَ،
فَجَعَلَ وَجْهُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَمَعَّرُ، حَتَّى أَشْفَقَ أَبُو بَكْرٍ، فَجَثَا عَلَى
رُكْبَتَيْهِ، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، وَاللَّهِ أَنَا كُنْتُ أَظْلَمُ، مَرَّتَيْنِ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى
اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّ اللَّهَ بَعَثَنِي إِلَيْكُمْ فَقُلْتُمْ: كَذَبْتَ، وَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: صَدَقَ،
وَوَاسَنِي بِنَفْسِهِ وَمَالِهِ، فَهَلْ أَنْتُمْ تَارِكُوا لِي صَاحِبِي؟ مَرَّتَيْنِ، فَمَا أُودَى بَعْدَهَا.
(رواه البخاري)

نفس هذا الدرس نتعلمه في غدير خم عندما رفع الرسول - صلى الله عليه
وسلم - يده على - رضى الله عنه - الذي رباه منذ نعومة أظفاره، وقد حدث

بينه وبين بعض أصحابه بعض الخلاف فوجدوا في قلوبهم شيئا:
عن البراء بن عازب: أقبلنا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم في حجته
التي حج فنزل في بعض الطريق فأمر الصلاة جامعة فأخذ بيد علي رضي الله
عنه فقال: ألسنتُ أولى بالمؤمنين من أنفسهم؟ قالوا: بلى! قال: ألسنتُ أولى
بكل مؤمن من نفسه؟ قالوا: بلى! قال: فهذا ولي من أنا مولاه اللهم وال من
والاه اللهم عاء من عاداه. (رواه ابن ماجه 611)

وأوجب على المؤمنين حب الأنصار فقال: «حب الأنصار آية الإيمان،
وبغض الأنصار آية المنافق» (متفق عليه)

حتى ولو كانت الخطيئة شيئا لا يحتمل، كالخطأ الأمني والاستخباراتي
الذي قد يؤدي إلى سفك الدماء، مثل ما ارتكبه حاطب بن أبي بلتعة،
وطالب بعض الصحابة بقطع رأسه لأنهم اعتبروه خيانة ونفاقا، لكن الحبيب
- صلى الله عليه وسلم - قال: «وَمَا يُدْرِيكَ يَا عُمَرُ، لَعَلَّ الله قد أطلع على
أصحابٍ بَدْرٍ يَوْمَ بَدْرٍ فَقَالَ: اْعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ فَقَدْ غَفَرْتُ لَكُمْ».

بل أكثر من هذا، فلواء الوفاء يظل يرفرف حتى مع الكفار، إذا أسدوا
لك معروفا.

وكم سعى الرسول الحبيب - صلى الله عليه وسلم - عسى أن يسلم عمه
أبوطالب، وظل يستغفر له وفاء بمواقفه الرجولية، إلى أن منعه الله عز وجل،
حيث لم يرد عن تلك المواقف رضوان الله عز وجل، وإنما عصبية النسب
والحفاظ على الشوائب القبلية وسمعتها.

أَنَّ أَبَا طَالِبٍ لَمَّا حَضَرَتْهُ الْوَفَاةُ، دَخَلَ عَلَيْهِ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
وَعِنْدَهُ أَبُو جَهْلٍ، فَقَالَ: أَيُّ عَمٍّ قُلْ: لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، كَلِمَةً أُحَاجُّ لَكَ بِهَا عِنْدَ
اللَّهِ. فَقَالَ أَبُو جَهْلٍ وَعَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي أُمَيَّةَ: يَا أَبَا طَالِبٍ، تَرْغُبُ عَنْ وَلَدٍ عَبْدٍ

المُطَلَّب! فَلَمْ يَزَالَا يُكَلِّمَانِهِ، حَتَّى قَالَ آخِرَ شَيْءٍ كَلَّمَهُم بِهِ: عَلَى مِلَّةِ عَبْدِ الْمُطَلَّبِ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَأَسْتَغْفِرَنَّ لَكَ مَا لَمْ أُنْهَ عَنْهُ. فَنَزَلَتْ: «مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ وَلَوْ كَانُوا أُولَىٰ قُرْبَىٰ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُمْ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ» [التوبة: 311]، وَنَزَلَتْ: «إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ» [القصص: 65]. (رواه البخاري)

وفي أسرى بدر قال الحبيب - عليه الصلاة والسلام -: لو كان الْمُطْعَمُ بْنُ عَدِيٍّ حَيًّا، شَمُّ كَلَمَتِي فِي هَوَلاَءِ النَّتْنَى؛ لَتَرَكْتُهُمْ لَهُ.
وفاء لما كان له من مواقف رجولية مع المسلمين أيام الحصار في شعب أبي طالب.

أما الحديث عن وفاء الصحابة لرسولهم، فعند كل صحابي سجل من الوفاء لا تحتمله أطنان من الأوراق.
أنظر إلى أنس بن نضر وهو يحترق أسفا على فوات مرافقته للمصطفى - صلى الله عليه وسلم - في بدر:

عن أنس بن مالك أَنَّ عَمَّهُ غَابَ عَنْ بَدْرٍ، فَقَالَ: غِبْتُ عَنْ أَوَّلِ قِتَالِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، لَئِنْ أَشْهَدَنِي اللَّهُ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَيَرَيْنَ اللَّهُ مَا أَحْدُ، فَلَقِيَ يَوْمَ أُحُدٍ، فَهَزِمَ النَّاسُ، فَقَالَ: اللَّهُمَّ إِنِّي أَعْتَذِرُ إِلَيْكَ مِمَّا صَنَعَ هَوَلاَءِ، يَعْنِي الْمُسْلِمِينَ وَأَبْرَأُ إِلَيْكَ مِمَّا جَاءَ بِهِ الْمُشْرِكُونَ فَتَقَدَّمَ بِسَيْفِهِ فَلَقِيَ سَعْدَ بْنَ مُعَاذٍ، فَقَالَ: أَيُّنَ يَا سَعْدُ، إِنِّي أَجِدُ رِيحَ الْجَنَّةِ دُونَ أُحُدٍ، فَمَضَى فُقْتُيلَ، فَمَا عُرِفَ حَتَّى عَرَفَتْهُ أُخْتُهُ بِشَامَةَ أَوْ بِنَانِهِ، وَبِهِ بَضْعٌ وَثَمَانُونَ مِنْ طَعْنَةٍ وَضَرْبَةٍ وَرَمِيَةٍ بِسَهْمٍ. (رواه البخاري)

واسمع إلى رسالة سعد بن الربيع وهو مضرج في الدماء إلى قومه:
ذكر ابن إسحاق : عن محمد بن عبد الرحمن بن أبي صعصعة ، أن

رسول الله - صلى الله عليه وسلم - قال: من رجل ينظر لى ما فعل سعد بن الربيع؟ فقال رجل من الأنصار: أنا. فخرج يطوف في القتلى، حتى وجد سعدا جريحا مثبتا بآخر رمق، فقال: يا سعد، إن رسول الله - صلى الله عليه وسلم - أمرنى أن أنظر في الأحياء أنت أم في الأموات؟ قال: فإني في الأموات، فأبلغ رسول الله - صلى الله عليه وسلم - السلام وقل: إن سعدا يقول: جزاك الله عنى خير ما جزى نبيا عن أمته، وأبلغ قومك منى السلام، وقل لهم: إن سعدا يقول لكم: إنه لا عذر لكم عند الله إن خلص إلى نبيكم ومنكم عین تطرف. (ص/913)

فقد وضع الله سبحانه قواعد مدرسة الحبيب - صلى الله عليه وسلم - حيث تنشئ مجتمعا إنسانيا منسجما وقويا، يستحيل في ضوئها أن يتغطرس أو يطفى أصحاب الدولة والسلطان على الرعية. نظام الأسرة المحكم، وعلاقات الجوار المكانى والتكاتف المجتمعى الذى تصنعه أركان الإسلام؛ كالصلاة - جماعة في المسجد - والزكاة - في ظل الأقربون أولى بالمعروف - والصيام والحج، والعلاقات التى فرضها الله عز وجل من خلال صلة الدم والنسب - بر الوالدين وصلة الأرحام، وغيرها التى تنسجها الصحبة والعشرة والزواج، والزمانة والصحبة، والضيافة، وتوقير الكبير والعطف على الصغير، ومكانة الأستاذ وموقع التلميذ، وما تنسج على البناء العقدى والهوية المشتركة؛ المؤمن للمؤمن كالبنيان يشد بعضه بعضا، وغيره الكثير... كقيلة على أن يولد مجتمعا بشريا يستحيل أن ينهار أمام رياح العبودية مهما طغت وبغت وزمجرت، فيظل هذا المجتمع المتماسك يؤثر فيه آحاد أفرادهم بعضهم على بعض ولو كان بهم خصاصة.

OTURUM BAŞKANI

Hocam size çok çok teşekkür ederiz, bu kıymetli sunumunuzdan ve verdiğiniz değerli bilgilerinden dolayı. Çok yararlandık, gerçekten önemli ve kritik noktalara değindiniz. Kullandığınız fasih dilden dolayı da çok çok teşekkürler. Allah ilminizi bereketlendirsın Nur Muhammed Cuma Hocam.

Son konuşmacımız Haydarabat Yüksek İslam Enstitüsü Başkan Yardımcısı, Müftü Sayın Muhammed Ömer Abidin. Tebliğ başlığı “Çevreye Vefa” olacak, buyursunlar kıymetli hocamız.

الوفاء للبيئة

محمد عمر عابدين

نائب الرئيس بالمعهد العالي الإسلامي بحيدرآباد الهند

خطة البحث:

المبحث الأول : تعريف الوفاء في اللغة والاصطلاح وأهميته في الكتاب والسنة
وفيه أربعة مطالب:
المطلب الأول: تعريف الوفاء لغةً.
المطلب الثاني: تعريف الوفاء اصطلاحاً.
المطلب الثالث: أهمية الوفاء في الكتاب والسنة.
المطلب الرابع: الوفاء أنواعه وأساسه في القرآن الكريم.
المبحث الثاني: تعريف البيئة في اللغة والاصطلاح ومكونات البيئة

وفيه ثلاثة مطالب:
المطلب الأول: تعريف البيئة في اللغة.
المطلب الثاني: تعريف البيئة في الاصطلاح.
المطلب الثالث: مكونات البيئة.
المبحث الثالث: الوفاء للبيئة في ضوء الكتاب والسنة

وفيه خمسة مطالب:

- المطلب الأول: قواعد الحفاظ على البيئة في الإسلام.
- المطلب الثاني: منهج السنة النبوية في حماية البيئة المائية.
- المطلب الثالث: منهج السنة النبوية في حماية البيئة البرية.
- المطلب الرابع: منهج السنة النبوية في حماية البيئة الجوية.
- المطلب الخامس: الجراء على حماية البيئة والمحافظة عليها.

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين، وأفضل الصلاة وأتم التسليم على سيدنا
محمد وعلى آله وصحبه أجمعين.
أما بعد:

فقد أصبحت قضية البيئة وحمايتها، والمحافظة عليها من أهم
قضايا العصر، وتمثل بعداً رئيسياً من أبعاد التحديات التي تواجه
العالم اليوم. وقد اهتم الإسلام بالبيئة اهتماماً كبيراً، وكان له
السبق في وضع القواعد والتشريعات التي تضمن سلامتها واستقرارها
وجمالها، وتحافظ على مواردها المختلفة، وأوجب علينا تقديرها
واحترامها، والمحافظة عليها، وعدم نشر الفساد فيها، إذ أصبحت
حماية البيئة من أكبر مشكلات العصر.

وتهدف هذه الورقة البحثية إلى دراسة موضوع حماية ورعاية
البيئة في الإسلام، وكيف أن هذا الدين لم يغفل هذا الجانب المهم،
بل حث على المحافظة على البيئة ورعايتها، من خلال النصوص
القرآنية والسنة الشريفة.

وقد تناولت في بحثي المحاور الآتية:
واجه العالم اليوم. وقد اهتم الإسلام بالبيئة المحور الثاني: تعريف
البيئة في اللغة والاصطلاح ومكونات البيئة.
المحور الثالث: الوفاء للبيئة في ضوء الكتاب والسنة.

المبحث الأول: تعريف الوفاء في اللغة والاصطلاح وأهميته في الكتاب

والسنة المطلب الأول: تعريف الوفاء لغة:

قال ابن منظور عن الوفاء: الوفاء ضد الغدر، ووفى الشيء وفياً أى
تم وكثر، والوفى الذي يعطى الحق ويأخذ الحق.¹

1 لسان العرب، ج: 15، ص: 466.

جاء عن الراغب الأصفهاني عن الوفاء: الوافي : الذي بلغ التمام ، يقال : درهم وافي وكيل وافي، وأوفيت الكيل والوزن ، قال تعالى: ((وأوفوا الكيلَ إذا كِلْتُمْ ...))^١. وفي بعهدة يفي وفاء، وأوفي: إذا تمم العهد ولم ينقض حفظه، واشتقاق ضده، وهو الغدر يدل على ذلك وهو الترك، والقرآن جاء بأوفي، قال - جل شأنه - : ((وأوفوا بعهد الله إذا عاهدتم ...))^٢، وتوفية الشيء: بذله وافيًا، واستيفأؤه: تناوله وافيًا ، قال : ((ووُفِّيت كل نفس ما كسبت وهم لا يظلمون^٣))^٤.

المطلب الثاني: تعريف الوفاء اصطلاحًا:

قال الجرجاني: الوفاء هو : « ملازمة طريق المواساة ومحافظة عهود الخطاء »^٥.

قال الغزالي إن الوفاء هو : « الثبات على الحب وإدامته إلى الموت معه ، وبعد الموت مع أولاده وأصدقائه. »^٦ وقيل: هو الصبر على ما يبذله الإنسان من نفسه، ويرهن به لسانه، والخروج مما يضمنه، وإن كان مجحفًا به.^٧

المطلب الثالث: أهمية الوفاء في الكتاب والسنة:

الوفاء له قيمة إنسانية وأخلاقية كبيرة؛ فهو يضع دعائم الثقة بين الناس، ويؤكد أواصر التعاون في المجتمع، الوفاء: أخو الصدق والعدل، والغدر: أخو الكذب والجور؛ ذلك أن الوفاء: صدق اللسان والفعل

1 (الإسراء: 35)

2 النحل : 91

3 آل عمران : 25

4 مفردات ألفاظ القرآن الكريم ص: 778

5 معجم التعريفات للجرجاني (ص 212). و((التوقيف على مهمات التعاريف)) للمناوي (ص 729).

6 (إحياء علوم الدين ، للغزالي ، ج ١ ، ص ٣٣٣).

7 ((تهذيب الأخلاق)) المنسوب للجاحظ (ص 24).

معاً، والغدر كذبٌ بهما؛ لأن فيه مع الكذب نقضاً للعهد، والوفاء يختص بالإنسان؛ فمن فقد فيه الوفاء فقد اسلخ من الإنسانية، وقد جعل الله تعالى العهد من الإيمان، وصيَّره قواماً لأُمور الناس؛ فالناس مضطرون إلى التعاون، ولا يتم تعاونهم إلا بمراعاة العهد والوفاء به، ولولا ذلك لتنافرت القلوب، وارتفع التعايش؛ ولذلك عظم الله تعالى أمره فقال: ﴿ وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَإِيَّايَ فَارْهَبُون ﴾.¹

الوفاء من صفات الله تعالى:

الوفاء من صفات الله الكريمة؛ إذ قال تعالى: ﴿ وَقَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً قُلْ أَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللَّهِ عَهْدًا فَلَنْ يُخْلَفَ اللَّهُ عَهْدَهُ أَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴾² وقال سبحانه: ﴿ إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةُ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ وَعَدًا عَلَيْهِ حَقًّا فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ وَالْقُرْآنِ وَمَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ فَاسْتَبْشِرُوا بِبَيْعِكُمُ الَّذِي بَايَعْتُمْ بِهِ وَذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ ﴾³

الوفاء وصية رب العالمين:

والوفاء وصية لرب العالمين إلى الناس أجمعين، حيث قال تعالى: ﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ أُحِلَّتْ لَكُمْ بَيْعَةُ الْأَنْعَامِ إِلَّا مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ ﴾⁴ وقال سبحانه: ﴿ وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذَا عَاهَدْتُمْ وَلَا تَنْقُضُوا الْأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا وَقَدْ جَعَلْتُمُ اللَّهَ عَلَيْكُمْ كَفِيلًا إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ ﴾⁵

1 البقرة: 40

2 البقرة: 80

3 التوبة: 111

4 (المائدة: 1

5 النحل: 91

الوفاء سبيل الحسنات:

والوفاء سبيل الحسنات وطريق الأجر والثواب ، قال سبحانه: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ فَمَنْ نَكَثَ فَإِنَّمَا يَنْكُثُ عَلَى نَفْسِهِ وَمَنْ أَوْفَى بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهِ اللَّهُ فَمِثْقَلُهُ أَجْرًا عَظِيمًا ۝١﴾

الوفاء من صفات الأنبياء:

والوفاء من صفات الأنبياء والمرسلين ، قال تعالى: ﴿وإِبْرَاهِيمَ الَّذِي وَفَّى ۝٢﴾^٢
قال الإمام ابن جرير الطبري (رحمه الله): وفَّى جميع شرائع الإسلام، وجميع ما أمر به من الطاعة.^٣

الوفاء من صفات المؤمنين:

والوفاء من خصال المؤمنين ، قال تعالى: ﴿لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُوا وَجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ ۝٤﴾^٤
وقال سبحانه: ﴿الَّذِينَ يُوفُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَلَا يَنْقُضُونَ الْمِيثَاقَ ۝٥﴾^٥
وقال جل شأنه: ﴿وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ ۝٦﴾^٦

1 الفتح: 10

2 النجم: 37

3 تفسير الطبري ج- 22 ص- 545

4 البقرة: 177

5 الرعد: 20

6 المؤمنون: 8

نبينا محمد صلى الله عليه وسلم هو القدوة في الوفاء:

وإن نبينا محمداً صلى الله عليه وسلم هو القدوة الحسنة والأسوة الجميلة في الوفاء، وحياته كلها تشهد على وفائه وإخلاصه دون غدر أو خيانة، وفيما يلي نذكر بعض الوقائع من سيرة نبينا الكريم صلى الله عليه وسلم - التي تدل على وفائه وصدقه:

(١) روى مسلم عن حذيفة بن اليمان، قال: ما منعني أن أشهد بدرًا إلا أني خرجت أنا وأبي حسيل، فأخذنا كهار قريش، قالوا: إنكم تريدون محمداً، فقلنا: ما نريده، ما نريد إلا المدينة، فأخذوا منا عهد الله وميثاقه لننصرفن إلى المدينة، ولا نقاتل معه، فأتينا رسول الله صلى الله عليه وسلم، فأخبرناه الخبر، فقال: ((انصرفا، نفي لهم بعدهم، ونستعين الله عليهما)).^١

(٢) روى أبو داود عن أبي رافع، قال: بعثتني قريش إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم، فلما رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم، أُلقيَ في قلبي الإسلام، فقلت: يا رسول الله، إني والله لا أرجع إليهم أبداً، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ((إني لا أخيس (أى: أنقض) بالعهد، ولا أحبس البرد (حامل الرسالة)، ولكن أرجع، فإن كان في نفسك الذي في نفسك الآن، فارجع))، قال: فذهبتُ، ثم أتيت النبي صلى الله عليه وسلم فأسلمتُ.^٢

(٣) روى أحمد عن أبي هريرة، قال: كنت مع علي بن أبي طالب حين «بعثه رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى أهل مكة ببراءة»، فقال: ما كنتم تنادون؟ قال: كنا ننادي: أنه لا يدخل الجنة إلا مؤمن، ولا يطوف بالبيت عريان، ومن كان بينه وبين رسول الله صلى الله عليه وسلم عهدٌ، فإن أجله أو أمدّه إلى أربعة أشهرٍ، فإذا مضتِ الأربعة الأشهر فإن الله برىء من المشركين

1 مسلم - حديث 1787

2 صحيح أبي داود للألباني حديث 2396

ورسوله، ولا يحج هذا البيت بعد العام مشرك، قال: فكنت أنادى حتى صَحَلَّ (أى: غُلْظ) صوتى. ^١

٤) روى البخارى عن عائشة رضى الله عنها قالت: ما غِرْتُ على أحدٍ من نساء النبي صلى الله عليه وسلم ما غِرْتُ على خديجة، وما رأيته، ولكن كان النبي صلى الله عليه وسلم يُكثِرُ ذِكْرَهَا، وربما ذبح الشاة ثم يقطعها أعضاءً ثم يبعثها في صدائِ خديجة، فربما قلت له: كأنه لم يكن في الدنيا امرأةٌ إلا خديجة، فيقول: «إنها كانت وكانت، وكان لى منها ولدٌ» ^٢.

المطلب الرابع: الوفاء أنواعه وأساسه في القرآن الكريم:

ذهب صاحب كتاب الموسوعة الجامعة في الأخلاق والآداب أن للوفاء نوعين :

النوع الأول: الوفاء الحسى: ومعناه : إتمام الشئ والإيفاء به ، ويكون فى أداء التكاليف الشرعية من عقود وعهود وغير ذلك .

النوع الثانى: الوفاء المعنوى: ويتعلق بجانب التعامل مع الآخرين من صلة وبر بالوالدين وغير ذلك. ^٣

وإن للوفاء أربعة أنواع في القرآن الكريم:

النوع الأول: الوفاء مع الله:

الوفاء مع الله من أجل أنواع الوفاء وأقدسها، فهو وفاء عظيم مقدس، وهو عبادة الله وحده لا شريك له والبعد عن عبادة الشيطان وسبله، وامتنال جميع أوامره واجتناب جميع نواهيه والجهاد لإعلاء كلمته والمصارعة إلى مرضاته. يقول تعالى: ((أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي

1 مسند أحمد ج- 13 ص- 356 حديث 7977

2 البخارى حديث: 3818

3 الموسوعة الجامعة في الأخلاق والآداب ، لسعود عبد الحزيمى ، ج: 1 ، ص: 2027

آدمَ ألا تعبدوا الشيطان إنه لكم عدوٌ مبين)).^١

للفاء مع الله صور نذكر منها على سبيل المثال:

الصورة الأولى: الوفاء لله تعالى بالإيمان به: وهو الاعتقاد الجازم بأن الله تبارك وتعالى رب كل شيء ومليكه وخالقه، وأنه وحده المستحق للعبادة، المتصف بالكمال المنزه عن النقص.

الصورة الثانية: الوفاء لله تعالى بإخلاصه في العبادة:

يعد الإخلاص على رأس قائمة الأخلاق الإسلامية، ومن التزم به كان وفيّاً لله تعالى، قال تعالى: ((إنا أنزلنا إليك الكتاب بالحق فاعبد الله مخلصاً له الدين)).^٢

الصورة الثالثة: الوفاء لله بإفراده بالطاعة:

طاعة الله تكون بإتباع أوامره في جميع المجالات الدينية والأخلاقية، والبعد عن زواجه. قال تعالى: ((وأطيعوا الله والرسول لعلكم ترحمون)).^٣

الصورة الرابعة: الوفاء لله تعالى بالمحافظة على الأعمال الصالحة:

يجب على الإنسان المسلم أن يحافظ على الأعمال الصالحة من صلاة وصيامٍ وحجٍ وزكاة وإنفاق في سبيل الله إلى غير ذلك من الأعمال الصالحة.

1 يس: 60

2 الزمر: 2

3 آل عمران: 132

الصورة الخامسة: الوفاء لله بالتوكل عليه:

والتوكل على الله تعالى هو الثقة المطلقة بالله تعالى والإيمان بقضائه وقدره. قال تعالى: ((وعلى الله فليتوكل المؤمنون)).^١

الصورة السادسة: الوفاء لله تعالى بحماية دينه والدفاع عنه وتبليغه للناس: قال تعالى: ((وإذ أخذ الله ميثاق الذين أوتوا الكتاب لتبيننه للناس ولا تكتمونه)).^٢

النوع الثاني: الوفاء مع الرسول:

والوفاء مع الرسول يكون بالإيمان بدعوته وطاعته، واتباع أوامره، واجتناب نواهيه، والانقياد لشرعه، وتعظيمه وتوقيره، ومحبته واتخاذ أسوة وقودة.

قال تعالى: ((وأطيعوا الله والرسول لعلكم ترحمون)).^٣
وقال تعالى: ((يا أيها الذين آمنوا أطيعوا الله وأطيعوا الرسول ولا تبطلوا أعمالكم)).^٤
وقال تعالى: ((وما آتاكم الرسول فخذوه وما نهاكم عنه فانتهوا واتقوا الله إن الله شديد العقاب)).^٥

النوع الثالث: الوفاء مع النفس:

وإنما يتحقق الوفاء مع النفس بأمرين: أحدهما: أن لا يحرمها ما أحل الله لها من الطيبات يقول تعالى:

1 آل عمران: 122

2 آل عمران: 187

3 آل عمران: 132

4 محمد: 33

5 الحشر: 7

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحَرِّمُوا طَيِّبَاتِ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ﴾^١
 الثاني: ألا يوردها موارد التهلكة، يقول تعالى: ﴿وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ وَأَحْسِنُوا﴾^٢.

النوع الرابع: الوفاء مع الناس:

وإنما يتحقق وفاء المسلم مع غيره من الناس بآداء ما التزم به نحو أهله وولده وإخوانه؛ بل نحو الناس أجمعين. وفيما يلي بعض

الصور للوفاء مع الناس على سبيل المثال:

الصورة الأولى: سلامة الصدر من الأحقاد.

يكون الإنسان وفيًا مع الناس إذا كان صدره سالمًا من الأحقاد.

الصورة الثانية: إحسان الظن بالناس.

ويكون الإنسان وفيًا مع الناس إذا كان حسن الظن بهم ، قال تعالى: ((يا أيها الذين آمنوا اجتنبوا كثيرًا من الظنِّ إن بعض الظنِّ إثم..))^٣

الصورة الثالثة: التعاون على البر والتقوى.

ويكون الإنسان وفيًا مع الناس إذا تعاون معهم على البر والتقوى، قال تعالى: ((وتعاونوا على البرِّ والتقوى ولا تعاونوا على الإثم والعدوان))^٤.

1 - المائدة: آية 87

2 - البقرة: آية 195

3 - الحجرات: 12

4 - المائدة: 2

الصورة الرابعة: عدم أكل مال اليتيم.

ويكون الإنسان وفيًا مع الناس حينما لا يتناول على مال اليتيم ويأكله ظلمًا، قال تعالى: ((ولا تقربوا مال اليتيم إلا بالتي هي أحسن حتى يبلغ أشده وأوفوا بالعهد إنَّ العهدَ كانَ مسؤولاً)).¹

الصورة الخامسة: صلة الأرحام.

ومن صور الوفاء مع الناس أن يصل الإنسان رحمه ولا يقطعها، ولقد اهتم الإسلام اهتمامًا عظيمًا بصلة الرحم؛ ذلك لأن صلة الرحم تتوقف عليها المحبة والألفة في المجتمع المسلم، قال تعالى: ((والذين يصلون ما أمر الله به أن يوصل ويخشون ربهم ويخافون سوء الحساب)).²

الصورة السادسة: الوفاء بالعقود.

ولكى يكون الإنسان وفيًا بالناس يجب الوفاء بالعقود والعهود، ومن أمثلة هذه العقود: عقود البيع والشراء، والنكاح ونحوها من العقود المباحة، قال تعالى: ((يا أيها الذين آمنوا أوفوا بالعقود...)).³

المبحث الثاني: تعريف البيئة في اللغة والاصطلاح

المطلب الأول: تعريف البيئة في اللغة

البيئة مأخوذة من الفعل “باء” يقال باء يبيء بواءً ومباءة، وله في اللغة عدة معان، منها:

١. الرجوع والاعتراف: يقال: باء بحقه، رجع واعترف به وأقر به.

1 الإسرائيل: 34

2 الرعد: 21

3 المائدة: 1

١. الثقل: يقال: باء بذنبه أى ثقل به.^(١)
٢. الالتزام: ومنه ما رواه عبد الله بن عمر رضى الله عنهما أن رسول الله (صلى اله عليه وسلم) قال: "أئما رجل قال لأخيه يا كافر فقد باء بها أحدهما"^(٢). أى التزمه، وأصل البواء اللزوم.^(٣)
٣. وأشهر معانى الباءة أو المباءة. هى: الموضع أو المنزل والاقامة. وأصل الباءة من الموضع الذى تبوء اليه الابل، أى ترجع، ثم جعل عبارة عن المنزل، ثم كنى به عن الجماع، اما لأنه لا يكون الا فى الباءة غالباً، أو لأن الرجل يتبوء من أهله، أى يستمكن. كما يتبوء من داره.
- وبمعنى الموضع أو المنزل جاء قوله تعالى: "وبوأكم فى الأرض تتخذون من سهولها قصورا"^(٤). وبوأكم: أى أنزلكم.
- وقوله تعالى: "والذين هاجروا فى الله من بعد ما ظلموا لنبوئنهم فى الدنيا حسنة"^(٥) أى مباءة حسنة.
- فالبئية بهذا المفهوم اللغوى هى موضع الاقامة، فتشمل كل مرافق الاقامة من منزل ومدينة ومجتمع وغيرها، وهذا المعنى هو المرتبط بموضوع بحثنا عن البئية.

المطلب الثانى: تعريف البئية فى الاصطلاح

وردت عدة تعريفات للبئية، من أهمها:

- ١- البئية: هى الوسط المكانى الذى يعيش فيه الانسان، بما يضم من عناصر حية وغير حية يتأثر بها، ويؤثر فيها.^(٦)

1 انظر الكليات لأبى البقاء الكفوى 250، أساس البلاغة للزمخشرى: 53.

2 أخرجه البخارى فى صحيحه برقم 6104.

3 انظر النهاية فى غريب الحديث والأثر لابن الأثير: 1/ 159.

4 سورة الأعراف: الآية 74.

5 سورة النحل: الآية 41.

6 انظر حماية البئية من منظور إسلامى

١- البيئة هي: كل شيء يحيط بالإنسان.

٢- البيئة هي: مجموعة النظم الطبيعية والاجتماعية التي يعيش فيها الإنسان مع الكائنات الحية الأخرى التي تستمد منها زادها وتؤدي فيها نشاطها. وهذا المفهوم أعم وأشمل مما سبقه، لأنه يشمل على النظم والقواعد التي تحدد مسار التعايش بين عناصر البيئة، إضافة الى المكونات الأخرى للبيئة التي تؤدي دوراً فاعلاً في محيطها. (١)

٣- البيئة هي: مجموع العوامل الطبيعية والبيولوجية والعوامل الاجتماعية والثقافية والاقتصادية التي تتجاور في توازن وتؤثر على الإنسان والكائنات الأخرى بطريق مباشر أو غير مباشر.^٢

٤- وعُرفت البيئة في الاصطلاح العلمي المعاصر بأنها: كل شيء يحيط بالإنسان ويؤثر على الصحة، فيشمل بذلك المدينة بكاملها شوارعها وأنهارها ومساكنها وشواطئها وآبارها، كما تشمل كل ما يتناوله الإنسان من شرابٍ وطعامٍ، وكل ما يُرتدى من اللباس، بالإضافة إلى العوامل الكيميائية والجوية وغير ذلك، ووصفها البعض بأنها مجموعة من الأنظمة التي تتشابك مع بعضها البعض لدرجة التعقيد، والتي تحدد بقاء الإنسان، وتؤثر عليه، وتتعامل وفق نظام متكاملٍ متوازنٍ دقيق.^٣

المطلب الثالث: مكونات البيئة:

تحدث القرآن الكريم عن مكونات البيئة في كثير من الآيات بإجمال تارة وبتفصيلٍ أخرى، وجاءت الإشارة إليها جميعاً في قوله -

1 الشريعة الإسلامية وحماية البيئة للدكتور عبدالعزيز خليفة القصار 5-6

2 حماية البيئة في الفقه الإسلامي للدكتور احمد عبدالكريم: 272.

3 المحافظة على البيئة في الإسلام - موضوع (mawdoo3.com)

تعالى :- ﴿ وَسَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴾^١

ومن المكونات التي جاء ذكرها في القرآن الكريم:

أولاً: السماء:

ذُكرت السماء في القرآن 021 مرة، وهي زينة لفضاء الأرض ومصدر للجمال؛ قال تعالى :- ﴿ وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ وَجَعَلْنَاهَا رُجُومًا لِلشَّيَاطِينِ وَأَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابَ السَّعِيرِ ﴾^٢. وهي السقف المحفوظ الذي يُحيط بالأرض من جميع جوانبها؛ ليحميها من الإشعاعات الكونية الضارة؛ قال - تعالى :- ﴿ وَجَعَلْنَا السَّمَاءَ سَقْفًا مَحْفُوظًا وَهُمْ عَنْ آيَاتِهَا مُعْرِضُونَ ﴾^٣.

ثانياً: الأرض:

وهي البيئة الطبيعية للإنسان والحيوان والنبات، جعلها الله - عز وجل - ذلولاً تأتي بمختلف الثمار؛ قال - تعالى :- ﴿ هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ ذُلُولًا فَامْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهِ وَإِلَيْهِ النُّشُورُ ﴾^٤. والأرض هي مخازن المياه؛ كما أشار القرآن إلى ذلك: ﴿ وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً بِقَدَرٍ فَأَسْكَنَاهُ فِي الْأَرْضِ وَإِنَّا عَلَى ذَهَابٍ بِهِ لِقَادِرُونَ ﴾^٥.
[المؤمنون: 81].

1 الجاثية: 13

2 الملك: 5

3 الأنبياء: 32

4 الملك: 15

5 المؤمنون: 18

ثالثاً: الماء:

الماء عصب الحياة، ويتشكّل منه جسم الإنسان والحيوان والنبات، ولا حياة ولا حضارة يُمكن أن تستمرّ بدونهُ؛ قال - تعالى -: ﴿وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ﴾¹. [الأنبياء: 03]

رابعاً: الهواء:

والهواء هو مادة النفس الذي لو انقطع ساعة عن الإنسان أو الحيوان لمات، ولولاها ما جرت الفلك. وقد جاء ذكر الهواء في القرآن الكريم بلفظ الريح والرياح، وهي الهواء المتحرّك في الطبقات المحيطة بالأرض؛ قال - تعالى -: ﴿وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَمَا أَنزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ رِزْقٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَتَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ آيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾².

خامساً: النبات:

الإنسان يعتمد على النبات كمصدر للغذاء له ولماشيتِهِ، فما يأكله إما أن يتكون من مُنتجات نباتية، أو من منتجات الحيوان الذي يتغذى على النبات؛ لذلك امتنَّ الله - عز وجل - بها على عباده في القرآن الكريم؛ قال - تعالى -: ﴿وَهُوَ الَّذِي أَنشَأَ جَنَّاتٍ مَّعْرُوشَاتٍ وَغَيْرَ مَعْرُوشَاتٍ وَالنَّخْلَ وَالزَّرْعَ مُخْتَلِفًا أَكُلُهُ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُتَشَابِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ كُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَآتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ﴾³.

والنبات هو المصدر الأول للأوكسجين الذي لا يستغنى عنه كائن، وقد أشار القرآن الكريم إلى ذلك حينما ربط بين الشجر الأخضر

1 الأنبياء: 30

2 الجاثية: 5

3 الأنعام: 141

والنار التي لا توقد إلا بالأوكسجين بقوله - تعالى - : ﴿الَّذِي جَعَلَ لَكُم مِّنَ الشَّجَرِ الْأَخْضَرِ نَارًا فَإِذَا أَنْتُمْ مِنْهُ تُوقِدُونَ﴾^١.

سادساً: الحيوان:

ورد في القرآن أسماء بعض الحيوانات؛ فتارة نجد سوراً منه مسماة باسم الحيوانات؛ مثل سورة: البقرة، والأنعام، والنحل، والنمل، والعنكبوت، والعاديات، والفيل؛ تنبيهاً للإنسان إلى أن في دراسة كل خلق من مخلوقات الله - وخاصة التي سماها في كتابه - سبيلاً علمياً قد يقود إلى الإيمان.^٢ وتارة نجد ذكر أنواع منها في مناسبات عدة، سواء منها الدواب والطيور والحشرات، وحتى حيوانات الماء؛ فمن الدواب التي ذكرها القرآن: الضأن والمعز، والخنزير، والكلب، والخيول والبغال والحمير والذئب، ومن الطيور: الغراب والهدهد، ومن الحشرات: النمل والذباب.^٣

المبحث الثالث: الوفاء للبيئة في ضوء الكتاب والسنة

المطلب الأول: قواعد الحفاظ على البيئة في الإسلام:

استنبط علماء المسلمين قواعد فقهية عامة من القرآن الكريم والسنة النبوية الشريفة، لحل المشاكل البيئية التي تواجهها البشرية حالياً، وهذه القواعد هي:

1 يس: 80

2 علوم الأرض القرآنية ص: 163

3 د. سامح عبد السلام "مكونات البيئة" _ من شبكة الألوكة (ALUKAH.NET)

➤ الضرر يُزال:

وتستند هذه القاعدة إلى حديث الرسول الله: «لَا ضَرَرَ وَلَا ضِرَارَ»¹، وتعنى هذه القاعدة أن لكل فرد مطلق الحرية في أن يتصرف فيما يملك إذا انعدم الضرر، فإذا حدث ضرر للغير فلولى الأمر الحق في التدخل واتخاذ كل ما من شأنه أن يحول دون وقوع الضرر الذي قد يلحق ببعض مكونات البيئة.

➤ درء المفساد مقدم على جلب المصالح:

فإذا كان استغلال موارد البيئة لتحقيق منفعة ذاتية ومؤقتة سوف يتسبب في الإضرار بهذه الموارد وإفسادها، ويتسبب في استنزافها، فلا يسمح به.

➤ الضرر يُزال بقدر الإمكان:

ولولاة الأمور الحق في إجبار من يحدث ضرراً في البيوت أو الشوارع أو الأسواق أو في عناصر البيئة بإزالة الأضرار الناتجة عن أعمالهم وتصرفاتهم، والتي قد يترتب عليها الإضرار بالناس أو بالحيوانات أو بجودة البيئة.

➤ الضرر لا يزال بضرر مثله:

فإذا تساوى الضرر الذى يلحق بالبيئة بالضرر الذى قد ينتج عنه حرمان صاحب حق الملكية من استعمال حقه، فإنه لا يجوز لإزالة الضرر الذى يلحق بالبيئة حرمان صاحب الحق من استعمال حقه، وإذا كان هناك مصدر لتلويث الهواء في منطقة معينة -مصنع مثلاً- فلا يُزال المصنع لتنشأ مكانه محرقة قمامة.

1 سنن ابن ماجه_ رقم الحديث: 2341

ووضع الإسلام معالم كثيرة، وأرسى دعائم عديدة، لحماية البيئة بعناصرها الثلاثة ((الماء، والهواء، والتراب)) من التلوث حفاظاً على حياة الإنسان الذي جعله الله مستخلفاً في هذا الكون.

المطلب الثاني: منهج السنة النبوية في حماية البيئة المائية

اشتملت السنة النبوية الكريمة على كثير من التوجيهات والإرشادات التي تحث على حماية البيئة المائية من التلوث والإفساد، ورسمت منهجاً رائعاً في كيفية التعامل مع ذلك العنصر الرئيس من عناصر البيئة، الذي يعد أصل الحياة، وسبباً من أسباب استمرارها، وذلك من خلال جملة كبيرة من الأحاديث التي وردت في كتب السنة النبوية المطهرة، ويمكننا أن نلاحظ ذلك من خلال ما يأتي:

أولاً: الدعوة إلى المحافظة على الموارد المائية من التلوث، وصيانتها

من الإفساد، وعدم قضاء الحاجة فيها.

فقد نهى النبي صلى الله عليه وسلم المسلم عن أن يقضى حاجته بالقرب من المصادر والموارد المائية حفاظاً على مياه الشرب من التلوث، كما منع الإنسان من الوضوء أو الاغتسال في المياه الملوثة؛ وفي ذلك يقول عليه الصلاة والسلام:

«لا يبولن أحدكم في الماء الدائم ثم يغتسل فيه». (١)

ويقول أيضاً:

«لا يبولن أحدكم في الماء الدائم ثم يتوضأ منه أو يشرب». (٢)

كما نجد أن النبي صلى الله عليه وسلم يشدد في قضية تلويث

1 - أخرجه البخاري برقم 236 ومسلم برقم 282 واللفظ له.

2 - أخرجه ابن خزيمة برقم 94.

مصادر المياه؛ حيث قال - عليه الصلاة والسلام - :
«اتقوا الملاعن الثلاث: البراز في الموارد، وقارعة الطريق،
والظل». (١)

ثانيا: النهي عن التنفس في الآنية أو النفخ فيها، والأمر بتغطيتها.

إذا تأملنا نجد أن السنة النبوية المطهرة قد بلغت في عنايتها
بحماية الماء إلى النهي عن مجرد التنفس في إناء الماء أو النفخ فيه
، وفي ذلك يقول - عليه الصلاة والسلام - :
«إذا شرب أحدكم فلا يتنفس في الإناء». (٢)
وعن ابن عباس رضي الله عنهما:
«أن النبي صلى الله عليه وسلم نهى عن أن يتنفس في الإناء أو أن
ينفخ فيه». (٣)

وعن جابر بن عبد الله رضي الله عنه، قال سمعت رسول الله صلى
الله عليه وسلم يقول:
«غطوا الإناء، وأوكوا السقاء، فإن في السنة ليلة ينزل فيها وباء،
لا يمر بإناء ليس عليه غطاء أو سقاء ليس عليه وكاء إلا نزل فيه
من ذلك الوباء». (٤)

ثالثا: النهي عن الشرب من فم الإناء:

وقد نهى النبي صلى الله عليه وسلم عن الشرب من فم الإناء،
وذلك للحفاظ على نقاء الماء وعدم إفساده، ليبقى صالحا للشرب،
وفي ذلك يقول أبو هريرة رضي الله عنه:

1 - أخرجه أبو داود برقم 26 وابن ماجه برقم 328.

2 - أخرجه البخارى في صحيحه برقم 152.

3 - أخرجه الترمذى في سننه برقم 1888.

4 - أخرجه مسلم في صحيحه برقم 2012.

((نهى رسول الله صلى الله عليه وسلم عن الشرب من فم القربة،
أو السقاء..)) (١)

رابعاً: الدعوة إلى عدم استنزاف مصادر المياه أو الإسراف فيها.

حرصت السنة النبوية المطهرة على المحافظة على المصادر المائية من خلال الدعوة إلى عدم استنزافها، والنهي عن الإسراف في استعمال الماء، وإن كان ذلك في عبادة. يقول الصحابي الجليل عبد الله بن عمر بن الخطاب رضي الله عنهما:

مر النبي صلى الله عليه وسلم بسعد وهو يتوضأ، فقال: ما هذا السرف يا سعد؟ فقال سعد: وهل في الماء سرف؟ قال: «نعم وإن كنت على نهر جار». (٢)

وقد طبق عليه الصلاة والسلام هذه التوجيهات الكريمة على نفسه من الناحية العملية مقدماً للأمة القدوة والأسوة في عدم الإسراف في استعمال الماء.

فقد كان صلى الله عليه وسلم يغتسل بالصاع، ويتوضأ بالمد. (٣)
والصاع لا يكاد يزيد في أيامنا هذه عن لتر من الماء.

خامساً: المحافظة على البيئة المائية مسؤولية الجميع:

وقد جعل النبي صلى الله عليه وسلم الناس شركاء في الماء لأهميته، وكونه ضرورة من ضروريات الحياة، وجعل مسؤولية المحافظة عليه مسؤولية اجتماعية؛ إذ قال عليه الصلاة والسلام: ((المسلمون شركاء في ثلاث: في الماء والكأ والنار، وثمنه حرام)) (٤)

1 أخرجه البخارى في صحيحه برقم 5627.

2 أخرجه ابن ماجه في سننه برقم 425.

3 أخرجه البخارى في صحيحه برقم 198 ومسلم في صحيحه برقم 326.

4 أخرجه ابن ماجه في سننه برقم 2472.

ولا شك ان هذه التوجيهات الرشيدة في مجال المحافظة على البيئة المائية تعالج أساسا متينا لحل مشكلة تعدد من أهم المشكلات البيئية ألا وهي مشكلة ندرة المياه العذبة.

المطلب الثالث: منهج السنة النبوية في حماية البيئة البرية

دعت السنة النبوية المطهرة الى حماية مكونات البيئة البرية من خلال ما يأتي:

أولاً: الدعوة الى حماية الغطاء النباتي والموارد الزراعية، وذلك من

خلال تشجيع المسلمين على عملية التشجير والزراعة:

وفي ذلك يقول رسول الله صلى الله عليه وسلم:

«ما من مسلم يغرس غرساً أو يزرع زرعاً، فيأكل منه طير أو إنسان أو بهيمة إلا كان له به صدقة».¹ ويقول أيضاً:

«ما من مسلم يغرس غرساً إلا كان ما أُكِلَ منه له صدقة، وما سُرق منه له صدقة، وما أكل السبع منه فهو له صدقة، وما أكلت الطير فهو له صدقة، ولا يزرؤه (أى لا يأخذ منه) احد إلا كان له صدقة».²

كما نجد أن النبي صلى الله عليه وسلم يدعو المسلم الى أن يزرع أرضه بنفسه، أو يتيح لغيره زراعتها أو يعطي أرضه لمن يزرعها. عن رافع بن خديج بن رافع عن عمه ظهير بن رافع، قال ظهير: لقد نهانا رسول الله صلى الله عليه وسلم عن أمر كان بنا رافقا، قلت: ما قال رسول الله صلى الله عليه وسلم فهو حق، قال دعاني رسول الله

1 أخرجه البخاري برقم 2195 ومسلم برقم 1552.

2 أخرجه مسلم برقم 1552.

صلى الله عليه وسلم، قال: ما تصنعون بمحاقلكم قلت: نؤاجرها على الربع وعلى الأوسق من التمر والشعير، قال: ((لا تفعلوا أزرعوها أو أزرعوها أو أمسكوها قال رافع قلت سمعنا وطاعة))^١ وقال أيضا:

((من كانت له ارض فليزرعها، أو ليمنحها أخاه فإن أبى فليمسك أرضه)). (٢)

وقد الأمر النبوى الكريم غايته فى الحث على الزراعة عندما يقول: ((إذا قامت الساعة وفى يد أحدكم فسيلة، فإن استطاع أن يغرسها فليفعل)) (٣)

ثانيا: الدعوة الى العمل على إدامة الغطاء النباتى وعدم تدميره والنهى

عن التعدى عليه بالقطع الجائر والإتلاف:

حذرت السنة النبوية من الاعتداء على البيئة النباتية، وإتلافها. وفى ذلك يقول عليه الصلاة والسلام: ((من قتل صغيرا أو كبيرا، أو أحرق نخلا، أو قطع شجرة مثمرة، أو ذبح شاة لإهاياها لم يرجع كفافا)).^٤ ويقول أيضا:

((من قطع سدره صوب الله رأسه فى النار)). (٥).

سئل الإمام أبو داود عن معنى هذا الحديث فقال: «هذا الحديث مختصر، يعنى من قطع سدره فى فلاة، يستظل بها ابن السبيل والبهاشم عبثا وظلما بغير حق، يكون له فيها، صوب الله رأسه فى النار».

1 أخرجه البخارى برقم 2214، ومسلم برقم 1548.

2 أخرجه البخارى برقم 1549.

3 أخرجه احمد فى مسنده، والبخارى فى الأدب المفرد.

4 أخرجه احمد برقم 22726.

5 أخرجه أبو داود برقم 5239.

فهناك دعوة صريحة من النبي صلى الله عليه وسلم للحفاظ على البيئة النباتية وعدم الاعتداء عليها بالقطع الجائر، وجعل عليه الصلاة والسلام هذا الإتلاف والإفساد سببا من أسباب دخول النار واستحقاق العذاب في الآخرة ما يدل على تأكيد المحافظة على مقومات البيئة الطبيعية.

وتتجلى عظمة الإسلام في هذا الميدان أيضا عندما يحرم على جنده أن يقطعوا الأشجار في أصعب الظروف عندما يكونون في حرب مع أعدائهم. فهذا هو الخليفة الراشد أبو بكر الصديق -رضي الله عنه - يقول ليزيد بن أبي سفيان عندما أمره على أحد الجيوش التي وجهها إلى بلاد الشام:

«إني موصيك بعشر» وذكر منها: «ولا تقطعن شجرا مثمرا، ولا تحرقن نخلا...»¹

ثالثا: الدعوة إلى إحياء الأرض الميتة:

من المعروف أن للأشجار دورا كبيرا في حماية البيئة، إذ هي تخلص البيئة من غاز ثاني أوكسيد الكربون المضر بالصحة، كما لها دور كبير في إنتاج كمية كبيرة من الأوكسجين اللازم لحياة الإنسان والحيوان، ولذلك دعا النبي صلى الله عليه وسلم إلى محاربة التصحر (إحياء الأرض)، وفي ذلك يقول عليه الصلاة والسلام:

«من أحيا أرضا ميتة فهي له»².

رابعا: تحريم صيد الحرم:

ومما جاء به الإسلام للحفاظ على البيئة النباتية والحيوانية فكرة المحميات الطبيعية، وذلك بأن يحترم المسلم - إذا أحرم بالحج

1 أخرجه البيهقي في سننه: 89 / 9.

2 أخرجه أبو داود برقم 3073 والترمذي برقم 1378.

أو العمرة - الحيوانات والنبات داخل حدود الحرم، فلا يحل قتل صيدها ولا قطع شجرها. ويدل على ذلك ما جاء في حديث ابن عباس رضي الله عنهما أن النبي صلى الله عليه وسلم قال يوم الفتح: (إن هذا البلد حرمه الله يوم خلق السموات والأرض، فهو حرام بحرمة الله إلى يوم القيامة، وإنه لم يحل القتال فيه لأحد من قبلي، ولم يحل لي إلا ساعة من نهار، فهو حرام بحرمة الله إلى يوم القيامة، لا يعصده شوكه ولا ينقّر صيده، ولا يلتقط لقطته إلا من عرّفها، ولا يختلي خلاها». فقال العباس: يا رسول الله إلا الإذخر، فإنه لقينهم وليبوتهم، فقال: «إلا الإذخر».)¹

وقد اجمع أهل العلم على تحريم قتل الصيد واصطياده على المحرم بحج أو عمرة.

قال تعالى: «يا أيها الذين آمنوا لا تقتلوا الصيد وأنتم حرم ومن قتله منكم متعمدا فجزاء مثل ما قتل من النعم».²

وقال سبحانه: «وحرم عليكم صيد البر ما دمتم حرما واتقوا الله الذي إليه تحشرون».³

كما حرم الإسلام تنفير الصيد في مكة المكرمة. وإن المدينة أيضا هي حرم عند الجمهور كما يدل على ذلك الأحاديث عن النبي صلى الله عليه وسلم، ومنها:

قوله صلى الله عليه وسلم:

«إن إبراهيم حرم مكة ودعا لأهلها، وإني حرمت المدينة كما حرم إبراهيم مكة».⁴

وعن أبي هريرة رضي الله عنه أنه كان يقول: لو رأيت الظباء ترتع

1 أخرجه البخاري في صحيحه برقم 3189، ومسلم في صحيحه برقم 1353.

2 سورة المائدة: 95.

3 سورة المائدة: 96.

4 أخرجه البخاري في صحيحه برقم 2129، ومسلم في صحيحه برقم 1360.

بالمدينة ما ذعرتها، قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «ما بين لابتيتها حرام».¹
وفي رواية أخرى:

«إني أحرم ما بين لابتى المدينة أن يقطع عضاهما، أو يقتل صيدها، وقال: المدينة خير لهم لو كانوا يعلمون...»²
ففي هذه الأحاديث دليل على أن النبي صلى الله عليه وسلم قد خصص مناطق معينة في مكة والمدينة كمحميات طبيعية للمحافظة على البيئة النباتية والحيوانية. وبذلك كان للإسلام سبق في إدخال هذه التشريعات الحضارية في المحافظة على البيئة.

خامساً: النهي عن الجلوس على قارعة الطرقات:

نهى الإسلام عن الجلوس على قارعة الطرقات لما في ذلك من إزعاج للمارة، فضلاً عن ذلك لما يتسببه الجلوس الطويل من الأكل والشرب في الشوارع وإلقاء المخلفات في مكان الجلوس، وهذا أيضاً ما يُشاهد في الحداثق العامة والمنتزهات؛ لذلك من مراتب الإيمان إزالة الأذى والقاذورات والأوساخ عن الطريق؛ فهي مجلبة للأمراض وتجمع الحشرات التي تنقل العدوى من مكانٍ لآخر.

المطلب الرابع: منهج السنة النبوية في حماية البيئة الجوية

يعد تلوث الهواء من أكبر المشاكل التي تواجه المجتمعات المعاصرة، وبخاصة في الدول الصناعية، وتزداد مأساة هذا النوع من التلوث عاما بعد عام نتيجة للزيادة التراكمية في حجم الملوثات التي ينقثها الإنسان في الأجواء والماء والتربة. ومن المعروف أن هناك علاقة بين تلوث الهواء وتلوث كل من الماء والتربة، حيث يؤثر كل نوع من هذه الأنواع من التلوث في النوع الآخر.

1 أخرجه البخاري في صحيحه برقم 1774، ومسلم في صحيحه برقم 1372.

2 أخرجه مسلم برقم 1363.

وحماية الهواء من التلوث في المنظور الإسلامي يعد فرضاً عينياً على كل مسلم ومسلمة، من منطلق أن التلوث صورة من صور الإفساد والإضرار، والله تعالى يقول:

«ولا تفسدوا في الأرض بعد إصلاحها»¹

«ولا تلقوا بأيديكم إلى التهلكة»²

«ومن يبذل نعمة الله من بعد ما جاءته فإن الله شديد العقاب»⁽³⁾.

ويقول عليه الصلاة والسلام:

((لا ضرر ولا ضرار))⁴

كما اهتم فقهاء المسلمين بموضوع حماية البيئة من التلوث بالأدخنة والروائح الكريهة، حيث عدّ الفقهاء الدخان بكل أنواعه مضراً للبيئة وصحة الإنسان. وجاء في حديث نبوي شريف: ((من أكل ثوماً أو بصلاً فليعتزلنا أو فليعتزل مسجدنا)).⁵

فإذا كان على أكل الثوم أو البصل أن يبتعد عن المسجد كي لا يضايق إخوانه من المسلمين برائحة فمه، فإنه يكون من الأولى عدم السماح للروائح الكريهة من الانتشار في أجواء المدن وإيذاء السكان.

المطلب الخامس: الجزاء على حماية البيئة والمحافظة عليها

وعدت السنة النبوية الجزاء العظيم في الدنيا والآخرة لمن يحافظ على البيئة ويحميها من الفساد والتلوث، ومنه ما يأتي:

١- الترغيب في غرس الأشجار وأنه صدقة جارية كلما أكل منه إنسان أو طير أو بهيمة.

1 سورة الأعراف: 56.

2 سورة البقرة: 195.

3 سورة البقرة: 211.

4 أخرجه ابن ماجه برقم 2241.

5 أخرجه البخاري برقم 817.

قال - عليه الصلاة والسلام - : ((ما من مسلم يغرس غرسا إلا كان ما أُكِّلَ منه له صدقة، وما سُرقَ منه له صدقة، وما أكل السبع منه فهو له صدقة، وما أكلت الطير فهو له صدقة، ولا يبرزؤه احد إلا كان له صدقة)).¹

وقال أيضا: ((سبعة يجزى للعبد أجرهن من بعد موته وهو في قبره من علم علما أو كرى نهرا أو حفر بئرا أو غرس نخلا أو بنى مسجدا أو ورث مصحفا أو ترك ولدا يستغفر له بعد موته)).²

١- الترغيب في المحافظة على نظافة البيئة:

وذلك من خلال الدعوة الى إمطة الأذى عن الطريق. قال عليه الصلاة والسلام: ((تبسمك في وجه أخيك صدقة... وإمطتك الحجر والشوك والعظم عن الطريق صدقة...)).³

وقال أيضا: ((بينما رجل يمشى بطريق وجد غصن شوك على الطريق، فأخره فشكر الله له فغفر له)).⁴

٢- الترغيب في الرحمة بالحيوانات والشفقة عليها:

إذ يقول رسول الله صلى الله عليه وسلم: ((بينما رجل يمشى فاشتد عليه العطش فنزل بئرا فشرب منه، ثم خرج فإذا هو بكلب يلهث، يأكل الثرى من العطش، فقال: لقد بلغ هذا الكلب مثل الذى بلغ بى، فملأ خفه ثم امسكه بفيه ثم رقى فسقى الكلب فشكر الله له، فغفر له، قالوا يا رسول الله: وان لنا فى البهائم أجرا؟ قال: ((فى كل كبد رطبة أجر)).⁵

1 أخرجه مسلم برقم 1552.

2 ص699 - كتاب صحيح الترغيب والترهيب - باب الترغيب فى زرع وغرس الأشجار المثمرة - المكتبة الشاملة الحديثة

3 أخرجه الترمذى برقم 1956.

4 أخرجه البخارى برقم 2472، ومسلم برقم 2617.

5 أخرجه البخارى فى صحيحه برقم 2234، ومسلم فى صحيحه برقم 2244.

ويقول أيضا: ((بينما كلب يطيف بركية قد كاد يقتله العطش، إذ
رأته بغى من بغايا بنى إسرائيل فنزعت موقها، فسقته، فغفر لها به)).
٣- الترهيب من تعذيب الحيوانات:

قال - عليه الصلاة والسلام - : ((دخلت امرأة النار في هرة ربطتها
فلم تطعمها ولم تدعها تأكل من خشاش الأرض)).^١
وفي حديث آخر أن النبي صلى الله عليه وسلم رأى قرية نمل قد
أحرقت فقال: من أحرق هذه؟ قلنا نحن، قال: ((إنه لا ينبغي أن
يعذب بعذاب النار إلا رب النار)).^٢

وقال صلى الله عليه وسلم: ((من قتل عصفورا فما فوقها بغير
حقها سأل الله عز وجل يوم القيامة، قيل: يا رسول الله فما حقها؟
قال: حقها أن تذبحها فتأكلها، ولا تقطع رأسها فيرمى بها)).^٣

1 أخرجه البخارى في صحيحه برقم 3140، ومسلم في صحيحه برقم 2619.

2 أخرجه أبو داود في سننه برقم (2549)

3 أخرجه النسائى برقم 4447، والدارمى برقم 2111.

فهرس المصادر والمراجع

١. القرآن الكريم.
٢. الجامع الصحيح للبخارى.
٣. الجامع الصحيح لمسلم.
٤. سنن أبى داود.
٥. سنن ابن ماجه.
٦. سنن الترمذى.
٧. سنن النسائى.
٨. سنن البيهقى.
٩. لسان العرب لابن منظور.
١٠. مفردات ألفاظ القرآن للراغب الأصفهانى.
١١. معجم التعريفات للجرجاني.
٢١. إحياء علوم الدين للغزالي.
٣١. تهذيب الأخلاق المنسوب للجاحظ.
٤١. تفسير الطبرى.
٥١. مسند أحمد.
٦١. الموسوعة الجامعة فى الأخلاق والآداب ، لسعود عبد الحزيمى.
٧١. لكليات لأبى البقاء الكفوى
٨١. النهاية فى غريب الحديث والأثر لابن الأثير
٩١. حماية البيئة فى الفقه الإسلامى للدكتور احمد عبد الكريم
١٠٢. الشريعة الإسلامية وحماية البيئة للدكتور عبد العزيز خليفة القصار
١٢. المحافظة على البيئة فى الإسلام – موضوع (3oodwam.com)
٢٢. علوم الأرض القرآنية
٣٢. د. سامح عبد السلام «مكونات البيئة» _ من شبكة الألوكة
(HAKULA.NET)

OTURUM BAŞKANI

Çok teşekkür ederim, Allah sizlerden razı olsun, çabalarınızı boşa çıkarmasın. İnşallah araştırmanızı basıldığı zaman göreceğiz. Muhammed kardeşimiz yetenekli bir fakir olduğunu gösterdi konuşmasında. Bütün bu detayları tebliğlerinde okuyacağız.

Böylelikle bitirmiş olduk bahislerimizi, tebliğlerimizi. Allah hepinizden razı olsun. Konuşmalarınızdan çok istifade ettim. Umarım bütün dinleyicilerimiz de yararlanmışlardır. İlmimizi, bilgimizi artırdınız. Allah Teâlâ'dan hepimizi vefakâr kimseler kılmasını niyaz ediyorum. Bizler Müslümanlar olarak vefanın öneminin farkındayız, ama biliyoruz ki vefa insanda müşahhas hale geldiğinde etkisini gösteriyor. Allah Teâlâ'dan bizleri vefa ile amel eden kimselerden kılmasını niyaz ediyorum. Bütün katılımcılara, Ramazan Hoca'ma, Muhammed İsmail ve Ahmet Hilmi hocalarımıza, Nur Muhammed Hoca'ma, Muhammed Ömer Abidin'e, Adem Hoca'mıza teşekkür ediyorum.

Esselamü aleyküm ve rahmetüllahi ve berekâtühü.

TAKDİM

Değerli katılımcılarımız, üçüncü oturuma katkı sunan Din İşleri Yüksek Kurulu Başkan Vekilimiz Doç. Dr. Mustafa Bülent DADAŞ Hoca'mıza ve diğer akademisyen hocalarımıza çok teşekkür ediyoruz.

Programımız inşallah 14.30'da "Peygamberimizin (sas) Hayatından Vefa Örnekleri" başlığıyla dördüncü oturum olarak devam edecek inşallah.

Allah'a emanet olunuz.

DÖRDÜNCÜ OTURUM: PEYGAMBERİMİZİN (SAS) HAYATINDAN VEFA ÖRNEKLERİ

Oturum Başkanı
Prof. Dr. Huriye MARTI
Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı

TAKDİM

Değerli katılımcılar, “Peygamberimiz ve Vefa Toplumu” başlıklı Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumunun dördüncü oturumuna başlıyoruz.

“Peygamberimizin (sas) Hayatından Vefa Örnekleri” başlıklı oturumu yönetmek ve sunmak üzere sözü Oturum Başkanımız Prof. Dr. Huriye MARTİ Hoca’mıza arz ediyorum.

Buyurunuz sayın hocam.

OTURUM BAŞKANI

Sempozyumumuzu ekranları başından takip eden kıymetli misafirlerimiz, izleyicilerimiz ve salonda şu an bizi takip etmekte olan arkadaşlarımız; hepinize merhabalar. Hayırlı, uğurlu, bereketli, verimli ve güzel bir sempozyum geçirmeyi Cenab-ı Hak’tan niyaz ediyorum.

Kıymetli misafirler, son birkaç senedir Diyanet İşleri Başkanlığımızın Mevlid-i Nebi Sempozyumları uluslararası nitelik kazanmış olmakta ve Mevlid-i Nebi’de seçmiş olduğumuz konunun dünyanın dört bir yanına ulaşması böylelikle sağlanmakta. Gerek İngilizce gerek Arapça sunumlarıyla yurt dışından katılımlarıyla sempozyumumuza teşrif eden misafirlerimiz, akademisyenlerimiz, bilim adamlarımız Mevlid-i Nebi vesilesiyle ülkemizde tema olarak belirlediğimiz konunun yurt dışından da yankılarını, yansımalarını bizimle paylaşmaktadır.

Bu oturumda, Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumumuzun bu dördüncü oturumunda 5 farklı konuşmacımızdan birisi yurt dışından, Londra’dan bizlerle birlikte olacak. Diğer konuşmacılarımız da ülkemizin dört bir köşesinden programımıza katıldılar. Öncelikle hepsine hoş geldiniz diyorum.

“Peygamberimiz ve Vefa Toplumu” konusu, sempozyumumuzun ilk üç oturumunda, önce genel bir semantik çerçeve içerisinde, sonra da Kur’an-ı Kerim’de vefa konusunu inceleyecek biçimde ele alındı. Kur’an-ı Kerim’deki vefa kavramının yer aldığı ayetlerin ve Kur’an-ı Kerim’in vefalı bir toplum oluşturmada insanlığı yönlendirmelerinin işlendiği oturumun ardından, Peygamber Efendimizin vefa toplumu oluşturmakta imani ve insani bir değer olarak vefayı yaşatmakta bizlere nasıl örnek olduğu, sempozyumumuzun üçüncü oturumunda incelendi ve şimdi dördüncü oturumda “Peygamberimizin Hayatından Vefa Örnekleri”ni konuşacağız. Konunun teorik boyutundan sonra

pratik yansımalarını ve Peygamber Efendimizin hem bireysel anlamda vefayı hem de sosyal anlamda, toplumsal anlamda vefalı bir örgüyü oluşturmak için neler yaptığını örnekler üzerinden dinleme fırsatı bulacağız.

Bu oturumumuzda “Hz. Peygamber’in Siretinde Uluslararası Hukukun Temel Prensibi Olarak Ahde Vefa” konusu ilk konuşmacımızın tebliğ başlığını oluşturuyor. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden kıymetli hocamız Prof. Dr. Recep ARDOĞAN bizimle.

Hocam hoş geldiniz sempozyumumuza. Sizi dinliyoruz, buyurun.

HZ. PEYGAMBER'İN SÎRETİNDE ULUSLARARASI HUKUKUN TEMEL PRENSİBİ OLARAK AHDE VEFA

Prof. Dr. Recep ARDOĞAN

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,

3kelam@gmail.com, <https://twitter.com/kelamsosyal>

www.sosyalkelam.com

1. GİRİŞ

Günümüzde, sorgulanan konulardan biri de İslam'da bir uluslararası hukukun olup olmadığı, varsa bunun sonraki dönemlerde çeşitli etkilerle mi yoksa başından itibaren İslam'ın kaynaklarından mı çıktığıdır. Aslında, insanın;

1. Yaracısı ile
2. Kendi varlığı ile
3. Doğal çevresi ile

4. Sosyal çevresi ile ilişkilerini konu edinen fıkıh ilminin varlığı, bir Müslüman'ın aşına olduğu bir konu iken başka din mensupları için şaşırtıcıdır. Her kültürde dinin yanı sıra belli bir töre ve hukuk varken İslam medeniyetinde hukukun kaynağı dindir ve hukuk bir ilim olarak kendi metodolojisine, içtihatlar birikimine ve muazzam bir kitabiyata sahiptir. Bu hukuk, bireyin sosyal ve doğal çevresiyle ilişkilerini kapsadığı gibi birey-devlet ilişkisini de devletler arası ilişkileri de kapsar. Tüm bunlar da İslam'da önce inançlar ve değerler manzumesi ile temellenir.

Bu tebliğde, İslam'ın temel sosyal prensiplerinden biri ve Hz. Peygamber'in sîretinin başta gelen hasletlerinden biri olarak ve-

fanın uluslararası hukuk alanına nasıl yansıdığı ele alınacaktır. Dolayısıyla genel bir ilke olarak vefanın uluslararası ilişkiler alanında ahde vefa olarak tezahür ettiği; bunun da Hz. Peygamber'in sîretinde tarihin en seçkin örneklerini bulduğu, bu tebliğin temel tezidir.¹

2. 1. İLKE OLARAK VEFA

Vefa, dostluğun ve verilen sözün gereğini yerine getirmek, sözünde durmak demektir. Ahde vefa da yapılan bir sözleşme veya antlaşmaya uymak, onu ihlal etmemektir.²

İslam'da vefa, «*genel*» ve «*çekirdek*» bir ilkedir. Genel bir ilke-
dir, çünkü belli bir davranışa, hayatın sadece şu ya da bu alanına ilişkin değildir. İnanç ve niyet boyutundan başlayıp ahlak ve mu-
amelat alanına kadar uzanan bir kapsama sahiptir. Vefa, çekirdek
bir ilkedir; çünkü sıla-i rahimden, uluslararası antlaşmalara kadar
hayatın çeşitli alanlarında tezahürleri ve açılımları vardır. Karşı-
mıza bazen *dinî-ahlaki* bir kavram olarak çıktığı gibi *dinî-hukuki*
bir kavram olarak da çıkar. Tüm bu alanlarda da vefanın en güzel
örneği, İslam Peygamberi'dir. Hz. Peygamber (sav), gerek beşerî
gerek nebevi gerekse idari yönüyle insanlarla ilişkilerinde iyi ni-
yet, güvenilirlik, adalet, doğruluk ve vefadan ayrılmazdı.

Ahde vefa, denebilir ki İslam açısından dinî bir yükümlülüktür. Bunun *bireysel* ahlaki alandaki uygulaması, *dinî-ahlaki* bir

1 Tebliğ için daha önce düşündüğümüz “*Ahlaktan uluslararası hukuka ‘vefa’nın kâmil modeli olarak Hz. Peygamber*” başlığı düşünülmüştü. Ancak, tebliği, tanınan süre içinde sunulabilir şekilde sınırlamak için bu başlıktan vazgeçerek uluslararası hukukta “vefa” üzerinde yoğunlaştık.

2 Ayette “*Ölçtüğünüz zaman ölçüyü tam tutun (كَلْتُمْ إِذَا الْكَيْلَ) (وَأَوْفُوا)...*” derken fiil, bir şeyi eksiksiz yapmak anlamına gelir. Vâfi de “tamamlanmış, tamamına ermiş” demektir. Vefâ fiili, söz ve antlaşma için kullanıldığında antlaşmaya zıt davranmama anlamına gelir. İsfahani, Râğıb, *el-Mufradat fî Ğarîbi'l-Kur'an*, İst. 1986, s. 829.

yükümlülük iken *hukuki* alandaki uygulaması da *dinî-hukuki* bir yükümlülük olmaktadır. Bu yükümlülüğün yerine getirilmesi toplumsal ilişkilerde, hem muhataba karşı hem de Allah’a karşı bir görevdir.

Burada altını çizelim ki bir ilkenin bireysel alandan toplumsal ve uluslararası alana doğru açılması, onu temel ve güçlü bir ilke yapar. Ayrıca, bireysel alandaki ilkenin inanç temelinden duygu, niyet ve davranış alanına doğru açılması, ona haricî yaptırımları yanında gerçek bir dâhilî yaptırım gücü de kazandırır. Kur’an’da emredilen nebevi bir ilke olarak ahde vefa, bunu en önemli örneğidir.

1. 1.1. Ahde Vefanın Temeli Olarak İyi Niyet

1969 tarihli BM Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi’nin girişinde evrensel olarak tanınan üç ilkeden söz edilir:

- Serbest rıza
- İyi niyet
- Ahde vefa.

İyi niyetle ilgili olarak da bu sözleşmenin 26. maddesinde şöyle denir:

“Yürürlükteki her antlaşma, tarafları bağlar ve tarafların onu iyi niyetle (in good faith) icra etmesi gerekir.”

Doğrusu, ahde vefa, aynı zamanda iyi niyet ilkesini de içerir. Çünkü antlaşma yaparken, taraflar birbirinin buna uymak, antlaşmaya bağlı kalmak üzere antlaşma yaptığını kabul eder. Antlaşmaya sevk eden ortak temel de tarafların kendilerinin de ahde vefa niyetidir.

İyi niyet, güvenilirlik ile yakından ilişkilidir. İyi niyetli olmadan güvenilir olunmaz. Bu sebeple anlaşma için tarafların bir araya gelmesini sağlayan asgari güven, iyi niyetle tesis edilebilir. Daha açıkçası, güvenilirlik nispeten objektif, iyi niyet ise subjektif bir kavramdır ve güvenilirliğin içsel temelidir.

Güven vermek, kelimelerin terimiyle “*emanet (güvenilirlik)*” aslında Müslümanların model aldığı peygamberlerin karakteristik bir özelliğidir. Bu sebeple, İslam Peygamberi’nin ahde vefa konusundaki hassasiyeti, vefa erdeminin dayandığı nebevi “*güvenilirlik (emanet)*” hasletinin eseri idi.¹

Din, insani ilişkilerin ve toplumun temeli olan güven unsuru- nu sağlar. Nebevi sıfatlardan olan sıdk (doğru) sözlülük de aslında, emanet sıfatının bir şartıdır.² Kur’an’da “*Emrolunduğun gibi dosdoğru ol!*”³ ayetinden anlaşılacağı üzere, iman ve doğruluk birbirine paralel olarak gelişen hasletlerdir. Çünkü güvenilirlik, doğru sözlü ve dürüst olmayı (sıdk) ve sözünde durmayı gerektirir. Güvenilirliğin olmadığı bir ortamda toplumsal-medeni bir varlık olan insanın temel bir özelliği olan ünsiyet, tanışma, ilişme ve iletişim gelişmeyecektir. İnanç ve fikir açısından farklı farklı olan insanlar uzlaşma ve çözüm noktasına varamayacaktır. Güvenin şartları ise:

- Doğru bir inanç,

1 Emanet ilkesi de yaratılıştan insana verilen her imkânın, her yapısal özelliğinin, her yeteneğinin, her nimetin Allah tarafından ona iyi yönde yaratılış amacına uygun kullanılması gereken bir vedia/emanet olduğunun bilincinde olmaktır. Dolayısıyla imtihan için yaratılan insanın yaratılış gayesinin başka bir ifadesi olan “emanete riayet”in hayatın farklı alanlarında farklı açılımları vardır. Ahde vefa da bu açılımlardan biridir.

Örneğin insana verilen bir sır emanettir, korumak gerekir. Sırrı alan kişi onu ifşa etmeyeceği sözünü vermiştir, sırrın gizliliğine riayet etmek gerekir.

Yine insana verilen ilim de bir emanettir; korumak gerekir. Ancak ilmi korumak, onu yaymakla ve ona katkıda bulunmakla gerçekleşir.

Ayrı şekilde insanın özgür iradesiyle verdiği söz de bir emanettir; bir kuralı emanet olarak almaktır. Emanete riayet ettiği gibi verdiği sözün hükmüne de riayet etmek, gereğini yerine getirmek gerekir.

2 Geniş bilgi için bk. Ardoğan, Recep, *Delillerden Temellere -Sistemik Ke- lam ve Güncel İnanç Sorunları-*, klm Yay, İst. 2018, s. 219-228.

3 Hûd, 11/112.

- Ahlaki kavramlarla düşünme,
- İrade terbiyesi ve rasyonel-etik karardır.

İnsan haklarının koşulunun evrensel bir ahlakın (morality) varlığı olduğunu söyleyen Milne, ahlakilik olmadan toplumun temel bir var edici unsuru olan *güvenin*, dolayısıyla da toplumsal yaşamın kesinlikle olamayacağını vurgular. Çünkü birlikte yaşamak için insanların büyük ölçüde birbirine güvenebilmeleri zorunludur. Güven ise örneğin dürüst olma ve sebepsiz şiddetten kaçınma gibi belli ahlaki buyrukların karşılıklı olarak tanındığını varsayar. Ahlakiliğin yokluğunda, böylesi buyruklar ve dolayısıyla güven için hiçbir temel olamaz. Kimse kendinden başkasına güvenemez ve bu, herkesin düşman olması demektir.¹ Bu anlatılanlardan, güvenin sosyal ilişkileri mümkün kılan ahlakın asgari temelini oluşturduğu ve insan hakları için bir insan oluşu itibarıyla her bireyi aynı ahlaki düzlemde görmek gerektiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

İyi niyet ilkesi, Kur'an'da ahde vefa ile ilgili iki temel kuraldan:

1. Yapamayacağı şeyleri söylememe
2. Söz verdiğinde yerine getirme buyruklarından, ilki ile başlar.

Bunlardan ilk ilke, Kur'an'da "*Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz?*"² ayetiyle ortaya konulmaktadır. Buna göre kişinin yapamayacağı veya yapmayacağı şeyler için söz vermesi, Müslüman'a yaraşmayan bir davranıştır ve

-
- 1 Milne, A. J. M., "The İdea of Human Rights: A Civil Inquiry", *Human Rights, Problems, Perspectives And Texts*, Edited By F. E. Dowrick, Durham 1979, s. 24-26.
 - 2 Saff 61/2. Kur'an'da sıkça geçen veya konu olarak işaret edilen vefa ile ilgili çok sayıda ayet vardır. Bu tebliğde bunların dökümünü yapmak bu tebliğin sınırlarını aşacaktır. Ayrıca bazı tebliğlerin vefa ile ilgili ayetleri ve hadisleri konu etmesi kuvvetle muhtemel olduğundan bu çalışmada ilgili ayetlerin dökümünü yer vermek tekrar olacaktır.

günahtır. Bu genel kapsamlı kural, insanlara, yalnızca “yapmayı amaçladığı şeylerin sözünü verme” iyi niyetini aşılır.

2.1.2. Zimmet: Ahde Vefa'da Nebevi Güvence

“İyi niyet” kavramının yakından ilişkili olduğu İslami bir kavram da “zimmet”tir. Muhteva açısından zimmet ahdi, İslam devletinin yaptığı bir antlaşma ile gayrimüslim bir topluluğa vatandaşlık hakkının verilmesidir.¹ Zimmet, ahd ve güven sözü anlamına gelir. Devletin verdiği söz ve yaptığı antlaşmadır. Barış veya fetih sonrası antlaşma yoluyla gerçekleşen zimmet akdiyle, İslam ülkesine yeni bir topluluk katılır. Zimmet ehli denen bu topluluk, ihlalde bulunmadığı sürece, zimmet ahdi (güvence antlaşması, hukuki koruma) geçerliliğini sürdürür. Yani zimmet akdi, gerek akdi yapanlar gerekse onlardan sonra gelen nesiller için geçerlidir ve Müslümanlar tarafından asla bozulamaz.² Böylelikle, çeşitli inanç topluluklarının kendilerini bütün farklılıklarıyla ifade edebilmeleri, ‘hukuki koruma (zimmet)’ altına olur. Anlaşılabacağı üzere, “zimmet”, Müslümanlar ile gayrimüslim topluluklar arasında yapılan antlaşmalarda bir güvence olarak karşımıza çıkar. Çünkü zimmet, «antlaşma yapılan kimselere Allah'ın ve Resulü'nün verdiği güvence-garanti” demektir. Bu durumda, gayrimüslimlerle Hz. Peygamber'in yaptığı antlaşmalara sadık kalmak ve aynı durumlarda aynı şekilde antlaşmalar yapmak, Hz. Peygamber'e vefanın da bir gereğidir.

Hz. Muhammed (sav), Hristiyan Necranlılarla yaptığı antlaşmada şöyle denir:

“Necran ve dolayına, malları, canları, toprakları, milletleri, hazır bulunanları bulunmayanları, aşiretleri ve kendilerine tabi olanları, az çok ellerinde bulundurdıkları için Allah'ın himayesi”

1 bk. Ardoğan, *İslam'da Din Özgürlüğünün Temelleri*, 106 vd.

2 Sâbık, *Fıkhu's-Sünne*, 622; Mevdudî, *The Islamic Law.*, 300, 302.

ve “*Nebi Muhammed’in zimmeti*” vardır. Onların bu bulundukları hâlleri; haklarından ve dinlerinden hiçbir hak değiştirilmeyecek.”¹

“Hz. Muhammed’in zimmeti” ifadesi, Müslümanlar için, Peygamber’e iman ve onun yolunu izlemenin bir gereği olarak yapılan antlaşmaya riayet etmeyi bir zorunluluğa dönüştürür. Nitekim Müslümanlar, gayrimüslimlerle onların haklarını güvence altına alan ahitler yapmışlar ve bu ahitlerin gereğini yerine getirmişlerdir ki bu, İslam tarihinde nebevi bir gelenektir.² Örneğin, Hz. Ömer’in Kudüs’ün fethinden sonra yazdırdığı beratta/emannamede, bütün teferruatıyla kiliselere dokunulmayacağı, içindeki mallara el konulmayacağı, dinî meselelerde hiçbir zor-

1 Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Harac*, 72-73; Ebu Ubeyd, *Kitabu'l-Emvâl*, 184 vd. Resulüllah’ın Gıfâroğulları kabilesi ile yaptığı ittifak anlaşması metni de şöyledir:

“Benû Gıfâr kabilesi de Müslümanların bir parçasıdır ve Müslümanlarla aynı hak ve sorumlulukları üstlenmişlerdir. Ayrıca Resulüllah, canları ve malları konusunda onlar lehine Allah’ın ve O’nun elçisinin *zimmetini* mahfuz tutacaktır...” Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 436.

2 Belirtelim ki Müslümanlar tarih boyunca, fethettikleri ülkelerde İslam’ın tanıdığı özgürlük ortamını tüm dinî gruplara tanımışlardır. Bunu da bir antlaşma ve ahitname ile kayıt altına almışlardır. Karşı taraf ihlal etmediği sürece de gayrimüslimlerle yaptıkları antlaşmalara sadık kalmışlar; örneğin İstanbul’u fetheden Müslüman Türkler, Ortodoks Kilisesi’nin Doğu Roma İmparatorluğu zamanındaki hak ve özgürlüklerini tanımışlardır. Buna ilişkin olarak Fatih Sultan Mehmet’in Galata ahalisine vermiş olduğu ahitnamesinde şunlar denilmektedir:

“...gayri memleketlerin gibi kiliseleri elerinde ola ve okuyalar ayinlerince. Amma çan ve nakus çalmayalar ve kiliselerin alıp mescit etmeyim; bunlar dahi yeni kilise yapmayalar... Bir kâfiri rızası olmadan Müslüman itmeyeler ve kendüleri arasında her kimi ihtiyar ederlerse (seçerlerse) maslahatları için kethuda nasbedeler ve mezkûr kale halkı ve bezirgânları angaryadan muaf ve müsellemler olalar.” Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, TTK Basımevi, Ank. 1988, II, 7-8.

lama ve baskıya maruz bırakılmayacakları teminatı verilmiştir¹ Sahabilerden Halid b. Velid'in Hireliler ile yaptığı ahit de diğer bir örnektir. Bu ahitte de Hirelilerin hiçbir mabedi, kilisesi ve düşman hücumunda iltica ettikleri istihkâmlarının yıkılmayacağı; çanlarını çalmaktan, bayramları esnasında haçlarını çıkararak dolaşmaktan men olunmayacakları kaydedilmiştir.²

Zimmet kavramı ile yakından ilişkili önemli bir fıkhi kavram da “*emân*”dır.³ “*Güven/Güvence verme*” anlamına gelen “*emân*”, Müslümanların diğerleriyle ilişkilerinde onların hak ve özgürlüklerinin korunacağı güvencesini veren “*söz*”dür. Bu söze sadık kalmak, Hz. Peygamber'den itibaren uygulanagelen bir kuraldır.

Oysa, Hristiyan Batı tarihine bakıldığında, antlaşmaları çiğnememenin, dahası “ihlal etmek üzere antlaşma yapma”nın örnekleri ile doludur. Örneğin, Endülüs (İspanya) Beni Ahmer Devleti, 1492'de bir antlaşma ile teslim olmuştur. Antlaşma şartlarına göre, Müslümanlara kötü muamele edilmeyecek ve onların cemaat hakları tanınacaktı. Fakat bu antlaşmaya ancak üç hafta riayet edilmiş, gitgide artan bir mezalim sergilenmiştir.⁴

1 bkz. Şiblî, *Asr-ı Saadet*, IV/416-9; Turnagil, *İslâmiyet ve Milletler Hukuku*, 247, Taberî, Tarih-i Taberî'den

2 Turnagil, *İslamiyet ve Milletler Hukuku*, 245-246. Hz. Muhammed'in (sav) Yahudilerin Hicaz Bölgesi'nden sürülmelerini söylemesi, Ebu Ubeyd'in ifade ettiği gibi, yaptıkları antlaşmaları çiğnemeleri ve barıştan sonra ortaya koydukları tutumları yüzündendir. Ebu Ubeyd, *Kitabu'l-Emvâl*, 100.

3 Abdulvahhab el-Hallâf, *es-Siyasetü'l-Şer'iyye ev Nizâmu'd-Devleti'l-İslâmiyye fi'l-Şu'ûni'd-Dustûriyyeti ve'l-Hâriciyye*, Kahire 1350, s. 92.

4 Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, II, TTK Basımevi, Ank. 1988, s. 200.

Çeşitli tarihlerde çıkartılan fermanlarla yüz binlerce Endülüslü Müslüman (müdeccel) ya Hristiyan olmak ya da İspanya'dan çıkmak zorunda bırakılmıştır. Kuran, Ercüment, “Cezayirli Türklerin Endülüs Müslümanlarını Kuzey Afrika'ya Nakli ve Neticeleri”, *Endülüs'ten İspanya'ya*, Ank. 1996, 63, 66.

3.1.3. İlk Misak - Ahde Vefa İlişkisi

Ahde vefayı, Kur'an açısından insanların Allah ile ilk sözleşmesiyle temellendirmek mümkündür. Allah Hz. Âdem'i yarattığında, onun sırtından tüm insan neslinin zürriyetlerini (her bireyin özünü temsil eden zerrelere) çıkartmış ve onları kendilerine şahit kılmış ve onlardan misak yani, kesin bağlayıcı söz almıştır.

"Hani Rabbin Âdemoğullarının sırtlarından zürriyetlerini almış ve onları kendilerine şahit tutmuştu: 'Ben sizin Rabbiniz değil miyim?' 'Evet, Rabbimizsin' demişlerdi. (Öyle ki) kıyamet gününde 'Bundan haberimiz yoktu' ya da 'Önceden atalarımız şirk koşmuştu, biz de arkalarından gelen bir nesildik; bizleri batıla sapanların yaptıkları sebebiyle mi helak edeceksin?' demeyiniz."¹

Müminlerin Allah'a ve Hz. Peygamber'e (as) verdikleri söz vardır.² Dolayısıyla, ahit ve vefa, İslam'da inanç boyutuna sahip kavramlardır. Kavramların bu yönü insanoğlunu ilahi huzurda sorumlu yapmaktadır. Bu sorumluluk alanlarından biri de doğru ve yapıcı bir söz verdiğinde bu sözün gereğini yerine getirmesidir. Çünkü insanların birbirleriyle ilişkilerinde Yüce Allah şahit ve taraftır. Mutlak Hak (Cenab-ı Hak) olarak haklıdan yanadır.

Burada belirtelim ki insanların iki tür hakları vardır.

Endülüs'ün düşüşüyle birlikte başlayan Hristiyanlaştırma politikasının kurbanı, yalnızca Müslümanlar değildi. XVI. yy. başlarından itibaren onlarla birlikte Yahudilere de kucak açan Osmanlı olmuş, özellikle II. Bayezid zamanında, birçok Müslüman ve Yahudi Afrika sahillerine geçirilmiş ve Osmanlı sancaklarına yerleştirilmiştir. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 200-201.

- 1 Araf 7/172-173. Misak, ahit ve vefa için ayrıca bk. Necm/37; Bakara/40.
- 2 "Muhakkak sana biat edenler ancak Allah'a biat etmektedirler. Allah'ın eli onların ellerinin üzerindedir. Kim ahidini bozarsa kendi aleyhine bozmuş olur. Kim de Allah ile olan ahidine vefa gösterirse Allah ona büyük bir mükâfat verecektir." Fetih/10.

Bunların ilki, imtihan dünyasının gereği olarak yaratılıştan gelir. Bunlar, “fitri haklar” olarak kavramlaştırılabilir. Çağımızda “doğal hukuk”, “insan hakları” ve “temel haklar ve özgürlükler” olarak adlandırılır.

İkinci grup haklar ise kazanım ve sözleşmelerle ortaya çıkar. İslam hukuken geçerli (meşrû) ve gerçekleşmiş (sahih) sözleşmelere dayalı hakları da korur ve bu sözleşmelerin yüklediği sorumlulukları yerine getirmeyi emreder. Nitekim bu konuyla ilgili bir ayette «*Ey iman edenler! Akitleri(n gereğini) yerine getiriniz...*»¹ buyurulmaktadır. Bu durumda “akde vefa” sözleşmeleri ve sözleşmelerden doğan hakları koruyan bir ilke olarak karşımıza çıkar.

Dolayısıyla söz vermek ve ahit yapmak, kişiye sözünü tutma ve yaptığı sözleşmelere uyması sorumluluğunu yükler. Bu dinî bir yükümlülüktür. Özellikle de kişi yemin ederek söz verdiğinde, bu söze aykırı davranırsa hem verdiği sözü tutmamış olur hem de yeminini bozmuş olur. Kur'an, bundan sakınmak gerektiğini özellikle vurgulamaktadır:

“Allah’ı üzerinize şahit tutarak pekiştirdikten sonra yeminleri bozmayın...”²

Hz. Muhammed de (sav) sözünde durmamayı [ve yaptığı anlaşmalara uymamayı] münafıklığın belirtileri arasında saymaktadır.³ Sözünde durmamak, münafığın bir alameti başka bir deyişle

1 Mâide/1.

2 Nahl 16/91.

3 “Münafığın alameti üçtür: Konuştuğu zaman yalan söyler, söz verdiği zaman yerine getirmez, ona emanet edildiği zaman hıyanet eder.” Diğer bir rivayette şöyle denir:

“Şu dört özellik kimde bulunursa o, tam bir münafık olur: Kimde bu özelliklerden biri bulunursa onu terk edinceye kadar kendisinde münafıklıktan bir özellik vardır:

- Kendisine bir şey emanet edildiğinde hıyanet eder.

bir nifak sendromudur.¹ İmanın temel özelliği olan kalben tasdik yani tüm benliğiyle kabul ve içselleştirme; samimiyet ve gönüllülük esasları ise bu sendrom ile bağdaşmaz. Dolayısıyla imanla gelişen ruh hâlinin temelindeki samimiyet, tutmamak üzere söz verme, söz verince tutmama gibi fiillerle uyuşmaz. Başka bir ifadeyle münafıklık, samimiyetsizlik ve istikametsizlik gibi olumsuz özellikleri getirdiği gibi imanda da bunun aksine samimiyet ve istikamet hasletleri insanda yerleşir. Dolayısıyla sözünde durma, imanın samimiyet ve istikamet hasletlerinin bir mahiyeti gereğidir. İslam Peygamberi (as), sözünde durmayı hayatı boyunca ilke edinmiş, her zaman verdiği sözü yerine getirmiştir.

3.2. ULUSLARARASI ALANDA VEFA

Uluslararası hukuk ve antlaşmalar, insanlığın büyük sorunları, küresel problemlerinin çözümü için büyük önem taşımaktadır. Çevre kirliliği, enerji ve ham madde kaynaklarının azalması; yoksulluk, kuraklık, kıtlık, açlık ve sefalet; sömürgecilik; insan hakları ihlalleri, ırk, dil, inanç ayrımcılığı, topluluk haklarının ihlali; göç ve mülteci sorunları; terörizm; silahlanma; kaçakçılık (uyuşturucu, silah ve insan kaçakçılığı, insan ve organ ticareti, kara para aklama); mafya ve uluslararası suç örgütleri, tüm uluslararası topluluğun çözümü noktasında güç birliği etmeleri gereken bu küresel problemlerin başlıcalarıdır.

- *Konuştuğunda yalan söyler.*

- *Söz verdiğinde yerine getirmez.*

- *Düşmanlık ettiğinde aşırı gider, haktan sapar.”* (Buhârî, İmân, 24; Müslim, İmân, 106.)

- 1 “Sendrom ya da belirti, birbirleriyle ilişkisiz gibi görünen ancak bir araya geldiklerinde tek bir olgu olarak kendilerini gösteren bulgular bütünüdür. Sendromlar bir hastalık tablosunun gelişmesi içinde bir bulgu olabildiği gibi, bazı hastalıklar bazı sendromların komplikasyonu olarak belirlenirler.” “Sendrom”, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Sendrom>

Burada önemli bir hususun altı çizilmelidir; “*hukuk*” denildiğinde;

1. Hukukun genel ilkeleri
2. Devletin mevzuatı söz konusudur.

Bunun gibi “*uluslararası hukuk*” denildiğinde de

1. Uluslararası hukukun genel / olması gereken ilkeleri
2. Devletler arası antlaşmalar (treaties) söz konusudur.¹

Uluslararası hukukun genel ilkelerinden biri “ahde vefa”dır ve bu ilke gereği, yapılan antlaşmalar, iç hukukta da bağlayıcıdır. Yani yapılan bir antlaşmaya aykırı olarak ne bir yasal düzenleme yapılabilir ne de bir politika veya icraat uygulamaya geçirilebilir.²

“Ahde vefa (Latince: *pacta sunt servanda*)”, yapılan antlaşmaya riayet etmek, antlaşmanın sonucu olan yükümleri yerine getirmek, antlaşma maddelerini ihlal etmek demektir.

Ahde vefa, uluslararası hukukun temel bir kuralıdır. “*Antlaşmalar hukuku kuralı*”dır. “*antlaşmanın bağlayıcılığı ilkesi*”dir. Bu ilke, tabii hukukun bir kuralı ve dolayısıyla “ihlal edilmez” olarak nitelendirilmiştir. Ancak doğal hukuka yöneltilen tenkitlerin başında bunun fiilî bir yaptırıma sahip olmaması gelir. Dolayısıyla, fiilen uluslararası ilişkileri gücün belirlemesi gibi bir “de facto” durum söz konusu olur. Oysa Kur’an’da, Hz. Peygamber’in geleneğinde ve İslam hukukunda, ahde vefa dinî, hu-

1 BM Genel Kurulunda 10 Aralık 1948 tarihinde oy birliği ile kabul edilen “BM İHEB (*Universal Declaration of Human Rights*)” ile 4 Kasım 1950 tarihinde Avrupa Konseyi üyesi ülkeler tarafından imzalanan “AİHS (*European Convention on Human Rights*)”, uluslararası antlaşmaların, devletlerin iç hukukunu da şekillendiren en önemli örneklerdir.

2 Bu sebeple de uluslararası antlaşmaların nasıl akdedileceği ve onaylanacağı, günümüzde anayasalarda belirlenir. Bir devlet adına, başka devletler ile antlaşma yapma (akdetme) yetkisi, yürütmeye (başkana veya hükümete) aittir. Antlaşma akdedildiğinde, meclis/parlamento onaylar. Bu onay, en az anayasa gücünde bir kanunun kabul edilmesi anlamına gelir. Dolayısıyla onaylanan antlaşmalar, bağlayıcılığa kavuşur.

kuki bir kural olarak karşımıza çıkar. Hz. Peygamber'in (sav) sîretinde, ahde vefa, genel ilkenin bir açılımı; umumi bir ilkenin uluslararası alana iz düşümüdür. Bu da ahde vefanın, insanın takdirine bırakılan bir konu değil "dinen bağlayıcı" bir konu olduğu anlamına gelir. Bu sebeple, İslam tarihi boyunca, Müslümanlar, başka milletlere verdikleri söze riayet etmeyi, Hz. Peygamber'in sünnetinde en güzel uygulamasını bulan dinî bir yükümlülük olarak kabul etmişlerdir. Bu dinî yükümlülük de hem hukuki bir kural hem de ahlaki bir erdemi içerir.

Uluslararası sözleşmelerin, kendi coğrafyasında egemen bir devlet için de bağlayıcı olması nedeniyle, ahde vefa, bir görüşe göre, normlar hiyerarşisinin en üstünde yer alır.¹ Bir devletin temel özelliklerini hükme bağlayan anayasa, devletin sınırları için tüm bireyler ve tüm kurumlar için bağlayıcı olduğu gibi, uluslararası sözleşmeler de devletler arası alanda taraflar için prensip olarak bağlayıcıdır. Bu bağlayıcılık, ahde vefa ilkesinin doğrudan uygulamasıdır. Buna göre bir sözleşmenin/antlaşmanın tarafları olan devletler, kendi koyduğu yasalar çerçevesinde hareket etmişçesine sözleşme hükümlerine uyarlar. Dolayısıyla, ahde vefa ilkesinin, 'devletler genel hukukunda² bağlayıcılık' sorununun çözülmesine büyük katkısı olmuştur."³

1 Onun akdedilmesinin anayasal temeli vardır ve bu nedenle, kanaatimizce, bu yönüyle anayasadan sonra gelir. Ancak, yaptırım yönüyle iç hukuktan fazlasına sahip olduğu söylenebilir; uluslararası denetim ve yaptırımlar da söz konusudur.

2 Devletler umumi/genel hukuku (İnternational Law, uluslararası hukuk, devletlerarası hukuk, milletlerarası hukuk), devletler veya uluslararası kuruluşlar arasındaki ilişkileri düzenleyen ve kamu hukuku içinde tasnif edilen hukuk dalıdır. Başka bir ifadeyle, devletlerin ve uluslararası kuruluşların uymak zorunda olduğu hukuk kuralları örgüsüdür.

3 https://tr.wikipedia.org/wiki/Ahde_vefa,

Aslında ahde vefa, toplum ve devletin de temelidir, denebilir. Çünkü fiilî veya zımnî bir toplum sözleşmesiyle siyasal toplumun tesisi, tarafların bu sözleşmeye bağlı kalmalarına bağlıdır. Yine her iktidar değişiminde hukuk çerçevesinde kalmak üzere siyasal iktidara yürütme yetkisi verilir; halkın hükûmeti tanıma, hükûmetin de hukuk çerçevesinde insanların haklarını ve maslahatını gerçekleştirme üzere yönetme sözü vardır. Güvenoyu ve bî'at kavramları bu şekilde yorumlanmalıdır.¹

Burada belirtelim ki İslam tarihine bakıldığında, ilk siyasal toplumun (Medine toplumu), Hicret (622) sonrasında kalemeye alınan bir sözleşme ile kurulduğu görülür. Bu sözleşme Aydınlanma düşünürlerinin insan haklarını temellendirmek için başvurduğu; doğa durumundan toplum ve devlet hâline geçişi sağlayan “*toplum sözleşmesi (social contract, içtimâî mukavele, sosyal sözleşme)*”nin tarihteki ilk fiilî örneğidir. John Locke, Jean Jacques Rousseau gibi düşünürler, bu sözleşmenin zımninden gerçekleştiğini yani böyle bir sözleşme olmuş gibi kabul etmek gerektiğini söylerler. Oysa, Hz. Peygamber, Medine toplumunun oluşturan tüm dinî ve etnik topluluklarla bu sözleşmeyi fiilî ve yazılı olarak yapmıştır. Bu sözleşme ile tarafların hakları ve sorumlulukları kayıt altına alınmış; tarafların farklılıklarıyla birlikte, özgür ve barış içinde yaşadığı; şehri dışarıdan gelecek

1 Bîat, “devlet başkanı ve halk arasındaki fiili, “**iki taraflı bir sözleşme**”-dir. İki tarafı da bağlayıcıdır.” “Bîat, devlet başkanı adayına hukuka bağlı kalması şartıyla iktidar ve otorite veren bir akittir. Bu yönüyle de daha çok günümüz güvenoyu kavramına yakın bir mahiyete sahiptir. O, “**tarafları bağlayıcı güvenoyu**” olarak da tanımlanabilir.” Ebu Ya'lâ ibn Ferrâ'nın (458/1066) ifadesiyle, “Adalet ve imamet [devlet başkanlığının] gerekliliklerini yerine getirmen üzere rıza bi'atı ile sana biat ettim.” der. Ebu Ya'lâ, *el-Mu'temed*, 250. Geniş bilgi ve değerlendirme için bk. bk. Recep ARDOĞAN, *Yanılsamalar ile Hakikatler Arasında İslam'da Siyaset ve İnsan Hakları*, klm Yayınları, Kahramanmaraş 2020, 72 vd.

saldırılarına karşı birlikte savunduğu bir siyasi düzen tesis edilmiştir.¹ Belirtelim ki insanlar arasında fikir ve inanç farklılıklarının olması kaçınılmazdır. Bu farklılıklar insanlar arasında uzlaşmayı gerektirir. Uzlaşma ise zimmî veya sarîh anlaşma ve sözlere dayalıdır. Uzlaşının devamı ve barışın ortamının korunması da bu anlaşma ve sözlere vefa ile gerçekleşebilir. Dolayısıyla toplum ve medeniyetin sürebilirliğinin temelinde ahde vefanın büyük rolü vardır. Bu sebeple “*Medine Vesikası*” denen mezkûr sözleşmede, öncelikle, ilk İslam toplumu ve devletinin sınırları içinde yaşayan azınlıkların bir zikredildiğini, resmen tanındığını; başta din özgürlüğü olmak üzere hak ve özgürlüklerinin güvence altına alındığını görmekteyiz.² Hz. Peygamber ve Müslümanlar Medine Sözleşmesi denen “Vesika”nın şartlarına daimi olarak riayet ettiler. Yahudi topluluklar, bu şartları her ihlal ettiklerinde Hz. Peygamber (as), onları ahde vefa göstermeleri için uyarmıştır.

Yine Hz. Peygamber’in verdiği söz de müminlerin kendi verdikleri söz gibi sorumluluk gerektirir. Bu husus yukarıda zimmet kavramı bağlamında açıklanmıştır.

Kur’an’ın mesajı ve Hz. Peygamber’in sîretine gelinceye kadar gerçek anlamda ilkelere ve kurallara dayalı bir uluslararası hukuk³ söz konusu değildi. Güce ve güçler dengesine dayalı uluslararası ilişkiler söz konusuydu. Bu durumu, St. Augustine’in anlattığı bir hikâye ile açıklayabiliriz: «Büyük İskender, esir aldığı korsana:

— Hangi cesaretle denizlerde saldırganlık yapabildin, diye sorar. Korsan:

1 Vesika için Bk. İbn Hişâm, *es-Sîratü'n-Nebeviyye*, II, 147-148; Ebu Ubeyd, *Kitabu'l-Emvâl*, 126 vd.

2 bk. Umerî, Ekrem Ziya, *Medine Toplumu*, 87-88, 92.

3 Devletler umumi hukuku (law of nations), devletler arası/uluslararası hukuk (international law)

— Sen hangi cesaretle tüm dünyaya saldırabildin, şeklinde yanıtlar ve sözlerine devam eder:

— Ben sadece çok küçük bir gemiye sahip olduğum için hırsız diye adlandırılıyorum. Sen ise aynı şeyi çok büyük bir donanmayla yaptığın için imparator olarak adlandırılıyorsun.¹

Gücün belirlediği yasalar, hukuk değildir.² Günümüzün önemli bir siyaset teorisyeninin vurguladığı üzere, II. Dünya Savaşı esnasında Naziler de soykırım, öjenik³ ve esirler üzerinde bilimsel deneyler uygularken yasa dışı bir şey yapmamışlardır. Çünkü önce bu uygulamalara izin veren yasaları çıkarmışlardır. Oysaki o gün yasalara uygun olarak ve kitle psikolojisi ile sorgulanmadan bu yapılanların etik ve vicdanî olmadığı, bugün herkesçe kabul edilmektedir.

Yine bugün “*sivil itaatsizlik (civil disobedience)*” kavramı da devletin tam da devletin yasalaştırdığı uygulamalara karşıdır. Sivil itaatsizlik etik ve vicdani olmayan yasaların, şiddet dışı ama aktif biçimde ihlali olarak tanımlanabilir. Tam anlamıyla bir yasa ihlali olduğu hâlde sivil itaatsizliğin kamu vicdanını harekete geçirebilmesi, onun ahlaki-vicdani bir temele sahip olmasındandır. Burada yazılı olmayan ahlaki kuralların yazılı olan ve siyasi güç tarafından maddi yaptırıma bağlanan yasadan güçlü olduğu görülür. Bu durum, açıktır bir yasanın “salt yasa olması” hasebiyle “hak”

1 Chomsky, Noam, *Korsanlar ve İmparatorlar*, 7.

2 Hukukun varlığı, en başta yasaların meşruiyetini ahlakın temel ilkelerinden, hukukun cihanşümul prensiplerinden alması gerekir. İkinci olarak da bu hukuk herkes için bağlayıcı olmalı; gücünün hukuku değil hukukun gücü söz konusu olmalıdır.

3 Öjenik (eugenics), doğadaki seçilimin toplumda insan eliyle uygulanmasının bilimi olarak tanımlanmış; insan ırkının evrimini yavaşlattığı düşünülen engelli ve hastalıklı bireylerin, kısırlaştırılması ve öldürülmesi olarak uygulamaya konulmuştur. Öjeninin yol açtığı felaketler için bk. ARDOĞAN, Recep, *Fıtratla Buluşma -İnkârcı Akımlara Cevaplar-*, nşr. Fahri Hoşab, 2. bs., klm Yay. Kahramanmaraş, 2020, s. 41 vd.

olmadığını, vicdani güce sahip bulunmadığını gösterir. Hukuk ve siyaset alanına ilişkin bu genel hakikat, uluslararası alanda da geçerlidir; geçerli olması gerekir. Dolayısıyla uluslararası hukuktan söz edebilmek için gücün üzerinde olan ahlaki-vicdani prensiplerin ve normların varlığı gerekir. İşte, Kur'an'ın mesajı ve Hz. Peygamber'in sîreti bu hakikate, 14 yüzyıl önce, hem prensip olarak hem de pratik olarak varlık vermiştir.

Batı dünyasında da uluslararası hukuk, nispeten modern zamanlarda ortaya çıkmış bir ilim dalıdır. Hâlbuki uluslararası hukuku konu alan siyer ilmi, İslam'ın ilk zamanlarından itibaren gelişmiştir. Siyer, 'sîret'in çoğuludur; Müslümanların gerek Müslümanlarla bir antlaşma akdetmiş veya muharip müşriklerle; ehl-i zimmete ve yahut İslam'ı kabulden sonra inkâr ederek İslam'dan dönen murtetlere; cahil ve te'villerinde batıla sapmış olsalar da durumu müşriklerinkinden daha az cezaya müstahak olan asilere karşı tavır ve gidişatlarını tarif ve izah eder.¹

İnsanlık tarihinde uluslararası hukuk, prensip ve uygulama olarak ilk kez Hz. Peygamber'in siretinde yer almıştır.

Burada önemli bir husus olarak Hz. Peygamber'in hayatını konu edinen eserlerde, kronolojik olarak olayların akışını vermek yanında çok kez bir yöntem olarak Hz. Peygamber'in peygamber ve idareci olarak başka topluluklarla ilişkilerinin ayrı ayrı incelendiği görülür. "Meğâzî (Hz. Peygamber'in Savaşları)", "Putperestlerle ilişkiler", "Hristiyanlarla ve Yahudilerle ilişkiler", "Hz. Peygamber'in Elçileri ve Diplomatik Mektupları", "Hz. Muhammed'in Anlaşmaları" gibi. Bu konu İslam uluslararası hukukunun ilk pratiğini bir kurallar dizisi ve gelenek olarak ortaya koymaktadır.

Uluslararası hukuk ilmi de fikhın bir parçası olmuştur. Nitekim bazı fakihler, yazdıkları eserlerde harpler, antlaşmalar, gayrimüs-

1 Serahsî, *el-Mebsut*, X/2

limlerin hak ve özgürlüklerini içeren uluslararası hukuk konusunu «*siyer*» başlığı altında ele almışlardır. Zeydiyye mezhebinin kitapları, Muhammed b. Abdillâh Nefsü’z-Zekiyye’nin de (öl. 762) bir “*Kitabu’s-Siyer*” yazdığını kaydeder. Sahip olduğumuz en eski eser olan Zeyd b. Ali’nin (öl. 737) «*Kitabu’l-Mecmû’fi’l-Fıkh*”ın da “*Kitabü’s-Siyer*” bölümü uluslararası hukuka ilişkin konuları da içermektedir.¹ “*Tevâliu’t-Te’sîs* kitabında (s. 78) İbn Hacer, ilk siyer kitabını Ebu Hanife’nin (öl. 767) yazdığını kaydeder. Yine Ebu Hanife’nin öğrencilerinden İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî’nin de (öl. 807) uluslararası hukukla ilgili “*es-Siyeru’l- Kebîr*” ve “*es-Siyeru’s-Sağîr*” adlı eserleri vardır. İmam Muhammed, “*es-Siyerü’s-Sağîr*”i yazınca, İmam Evzâî bunu tenkit amacıyla “*Siyerü’l-Evzâ’î*”yi hazırlamış, Ebû Yûsuf “*er-Redd ‘alâ Siyeri’l-Evzâ’î*” ile bu eleştirilere cevap vermiş, bütün bu tartışmalarla birlikte Hanefî mezhebinin siyer merkezli bakış açısını etraflıca yansıtmak amacıyla çok sonraları yine İmam Muhammed eş-Şeybânî tarafından “*es-Siyerü’l-Kebîr*” telif edilmiştir.”²

Hanefî fakih Serahsi de (öl. 1090-1) Şeybani’nin kaleme almış bulunduğu “*es-Siyerü’l-Kebîr*” adlı daha eski bir eserin şerhini meydana getirmiştir. Bu eserlerde yer alan devletlerarası hukuk, ceza hukukunun da bir kısmını oluşturunuyordu. Savaş, yağmacı eşkıyalar, korsanlar ve kanun veya anlaşmaları çiğneyen diğerlerine karşı yapılan işlemlerle aynı düzeyde yer alıyordu.³ Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî’nin (ö. 189/805) hukuk tarihinde devletler hukuku meselelerini ele alan ilk kapsamlı eser olarak bilinir. Devletler hukuku konusunun “bütün boyutlarını

1 Hamidullah, *Introduction to Islâm*, 221; “*Serahsi’nin Devletler Umumi Hukukundaki Hissesi*”, 18

2 Yaman, “*es-Siyerü’l-Kebîr*”, 327.

3 Hamidullah, *Introduction to Islâm*, 222.

kuşatması ve sistematik bir tarzda ele alması dolayısıyla sadece fıkıh değil genel hukuk tarihinde de bir ilktir.”¹

Eski Yunan’da, Yunan site devletlerinin dışında dünyanın geri kalan kısmıyla ilgili hukuk, nadiren usul ve kaideye bağlanmıştı.² Grekler, sadece kendi dindaşlarına veya kendi kabile mensuplarına ve yahut da Yunanistan’ın diğer şehir devletlerine mensup Greklere hak sahibi nazarıyla bakarlardı. Aristo’nun görüşü meşhurdur: “Tabiat, barbarların (yani Grek olmayanların) Greklerin köleleri olmalarını ister.”³ Roma harp hukuku, muharibe hiçbir hak tanımayarak ve Romalı olmayan düşmana yalnızca keyfi muameleyle kalmıştır.⁴ Romalılar, aralarında anlaşma bulunmayan diğer halkların hukukunu ahvale ve komutanlarının keyiflerine bırakmıştı.

Hristiyanlık da bu konuda bir ilerleme meydana getirmemiştir. Hz.İsa’nın (as) sevgi telkinleri, milletlerarası ilişkilerde hep göz ardı edilmiş, Hristiyanlığın ve kilisenin tavrı, inancıyla bağdaşmamaktadır. Sevgi ve merhamet üzerinde oldukça fazla duran Hristiyan dünyanın, din adına diğer insanlara vahşete varan zulümlerde bulunmaları veya günümüzde görüldüğü gibi, yanı başlarındaki soykırım zulmüne sessiz durma desteğini vermeleri onların ne derecede samimi(?) olduklarına kanıttır. Hukuku devletin, hükümdarın iradesinin meydana getirdiğini ileri süren Nicola Machiavelli’ye (öl. 1527) göre hükümdar, kendi iradesi demek olan hukuka tabi değildir ve dolayısıyla da ne tabii hukuk ne de devletler arası hukuk vardır. Ahlak kuralları da özel hayat için olup devlet ve siyaset için değildir; siyasi amaçlara ulaşmak için her türlü araç meşrurdur.⁵ İslam’ın yaklaşımı ile seküler si-

1 Hamidullah, “*Serahsi’nin Devletler Umumi Hukukundaki Hissesi*”, 15-25.

2 Hamidullah, *Devlet İdaresi*, 120.

3 Hamidullah, “*Serahsi’nin Devletler Umumi Hukukundaki Hissesi*”, 15-25.

4 Hamidullah, *Devlet İdaresi*, 121.

5 Hirş, *Hukuk Felsefesi*, 118-119.

Machiavelli şöyle demektedir:

yaset arasındaki fark, burada belirir. İslam, gaye kadar gayeye ulaştıran vasıtaların meşru ve ahlaki olmasını emreder. Çünkü insanın neyi hedeflediği gibi ona ulaşmak için nasıl bir yol izlediği de onun imtihan konusudur. Bu durumda, ahiret inancının olmadığı ve her şeyin mubah görüldüğü bir siyasette söz vermek ve antlaşma yapmak, bunu ihlal edebilecek güce ulaşınca kadar geçici bir çözüm olarak görülebilir. Oysa tutmamak üzere söz vermek, iman ile bağdaşır değildir.

Grotius, *'De Jure Belli ac Pacis'* adlı kitabının telifine (1625) sebep olarak kendi zamanında Avrupa Hristiyan milletlerin muharebelerinde barbarları bile utandıracak şekilde hareket ettiklerini kaydeder.¹ Batı'da devletler umumi hukukuna dair eserler Pierre Bello, Vittoria, Ayala ve Gentilis gibi müelliflerle 16. asırda zar zor başlayabilmiştir. Çünkü bu İtalyan, İspanyol, Hollandalı vs. ilim adamları, sadece Hristiyan milletlerin ve bilhassa beyaz ırkın devletler hukukunu göz önüne almışlardır.²

“İnsanların hele hele hiçbir itiraz mahkemesine izin vermeyen prenslerin eylemlerini yargılamak söz konusu olduğunda, *araçlara değil amaca bakılır*: O hâlde, bir prens amaç olarak şunu seçsin: Devletin ele geçirilmesi ve elde tutulması. O zaman araçları hep övgüye değer bulunacak ve herkesçe övülecektir çünkü sığ kafalı insanlar hep görünüşlere ve sonuçlara tutulur.” Nicola Machiavelli, *Prens*, trc: Nazım Güvenç, 2. bs., Anahtar Kitaplar, İst. 1994, 111.

Bu satırlarda hükümdarların eylemlerini sorgulayabilecek bir makam olmadığından hareket edilmesi ve otaya konan “Gaye vasıtayı meşru yapar.” prens-ibi, uluslararası alanda da devletin gücünü artırma ve yayılma hedefi önünde hiçbir kural engel olamaz. Oysa gaye meşru olduğu gibi ona götüren yol da meşru olmalıdır. Son geldiğinde bir insan düşmanına benzeyecekse gayeye ulaşmış olamaz. O nedenle hayatın her alanına ilkelilik esastır. Çünkü insanı insan yapan ilkeleridir.

1 Hamidullah, *Devlet İdaresi*, 123.

2 Hamidullah, “*Serahsi'nin Devletler Umumi Hukukundaki Hissesi*”, 15.

Örneğin Th. D. Woolsey'e göre milletlerarası hukuk veya devletler hukuku, kapsamlı ve öz ifadeyle, uluslararası ilişkilerin, ulusların hakları ve ahlaki iddialarına da kaynak teşkil eden kuralları veya başka bir ifadeyle, devletlerin birbirleriyle yasal ve ahlaki ilişkilerinin kurallarıdır.¹ Dar çerçevede ise uluslararası hukuk, Hristiyan devletlerin kendi karşılıklı ilişkilerinde yürürlükte tutulmasının mecburi olduğunu tasdik ettikleri kaideler bütünüdür.² Berlin muahedesine kadar papaların emirnamelerinde de yer aldığı veçhile Müslümanlara verilmiş olan söz, Hristiyanlara bir mecburiyet yüklemiyordu. Bir papalık fermanına göre Hristiyanlar, Müslümanlarla yaptıkları antlaşmalara riayete mecbur değillerdi ve sözleri hilafına hareket etmekle günaha giriyor değillerdi.³ Endülü's'ü aldıklarında Katolik İspanyolların orada yaşayanlara karşı muamelesi, bunun acı örneklerindendir: "Kral Ferdinand ve Kraliçe İsabella Gırnata'yı teslim alırken insanların dinlerinde özgür bırakacaklarına dair emanname vermişlerdi. Ancak kısa bir süre sonra verdikleri sözü çiğnemişlerdir. «Kardinal Ximenes de Cimeros'un başkanlığında Müslümanları kılıç zoruyla Hristiyanlaştırmaya çalışmışlardır (1499). Engizisyon adı verilen işkenceler sonunda İspanyol asıllı Müslümanlar da (müvelledün, Moriskolar) kendilerini vaftiz ettirerek Hristiyan olmuşlar, Hristiyanlığı kabul etmeyenler ise öldürülmüşlerdir. Aragon bölgesinde yaşayan Müslümanlar 1526'da çıkarılan bir fermanla ya İslam'dan dönmek veya İspanya'yı terk etmek zorunda bırakılmışlardır. Bir müddet sonra Kral II. Philip de ülkede kalan Müslümanların dillerini, dinlerini ve hayat tarzlarını derhâl terk etmelerini emreden bir kanun çıkarmıştır. III. Philip

1 Woolsey, *Introduction to The Study of Internatioanl Law*, 5. Bs., New York, Boston and Cambridge : James Munroe and Campany, 1886, 2.

2 Woolsey, *Internatioanl Law*, 3.

3 Hamidullah, "Serahsi'nin Devletler Umumi Hukukundaki Hissesi", 15; *Devlet İdaresi*, 124.

ise 1609'da bütün Müslümanların sınır dışı edilmelerini istemiştir.¹ Başka bir olayda da Macar kralı Vladisler'in (III. Vladislav Varnenchik) nezdindeki Papalık elçisi, Kral Vladisler'e Osmanlı padişahı II. Murat'la yaptığı on yıllık sulh antlaşmasını 'Küffara verilen sözün hükmü yoktur.' diye bozdurmuştur.² Oysa Hz. Peygamber'in sünnetinde antlaşmalara riayet hususunda bir titizlik söz konudur.³

Montesquieu'nün dikkat çektiği husus, uluslararası hukuk, güçlü ve galip devletlerin değil zayıf ve yenik olanların haklarını korumalıdır:

“Savaştan yenik çıkan milletlere, hayat gibi, özgürlük gibi, kanun gibi, mal gibi ve nihayet gurura kapılmamak şartıyla din gibi en büyük nimetleri bırakanın, sözünü ettiğimiz devletler hukuğu olduğunu görürüz.”⁴

1 Özeydin, "Aragon", III, 264-265.

2 Hakkı, İbrahim, *Tarih-i Hukuk-u Beyneddüvel*, İst. 1303, s. 49, dp. 1

3 Aşağıdaki olay bu bağlamda kayda değerdir:

Muâviye ile Rumlar arasında antlaşma vardı ve Muaviye süre bittiğinde onlara karşı savaşmak için Rum topraklarına doğru yol alıyordu. Bu arada “Allâhü ekber! Allâhü ekber! İhanet yok, ahde vefa var!” diyerek at üstünde biri gelir. İnsanlar bakarlar ki Amr b. Abese. Muâviye birisini göndermek suretiyle ona, ne demek istediğini sordurur. Amr şu cevabı verir:

- Ben Resulüllah'ın şöyle dediğini işittim: '*Bir kavim ile aralarında antlaşma bulunan kişi, süre doluncaya veya onların yaptığına mukabil olarak antlaşma bozuncaya kadar, ne o antlaşmaya aykırı bir şey yapsın ne de onu bozsun!*' ”

Bunun üzerine [süre bitmeden saldırı hazırlığı yapmanın antlaşmaya aykırı davranmak anlamına gelmesi nedeniyle] Muâviye hemen geri çekilmiştir. Ebu Dâvûd, Cihâd, 152.

4 Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine*, Çeviren: Fehmi Baldaş, Hiperlink Yayınları, 265. Montesquieu'nun bunu söylediği konu başlığı da ilginçtir: “Konu III: Ilımlı Hükümetin Hristiyan Dinine, İstibdat Yönetiminin de Müslüman Dinine Daha Uygun Olduğuna Dair”. Oysaki tarihi gerçekliklere bakılması iyi olurdu. İslam'ın ilk ilkesi tevhid ise ikincisinin de adalet

Zaten hukuk, güçlü olanın değil zayıf olanın korunmaya ihtiyacı vardır ve hukuk sadece bir düzen sağlamak için değil zayıf olanın haklarını korumak için vardır.

Batı’da ise Hamidullah’ın tespitiyle, 1856 yılından evvel Avrupa’da devletler hukuku yoktur. Bu demektir ki Müslümanlar, Devletler Umumi Hukuku ilmi sahasında sekiz asır kadar bir önceliğe sahiptirler.¹ Burada altını çizelim ki uluslararası hukuk alanında eser veren ilk Avrupalı ilim adamlarının Endülüs İslam medeniyetinden etkilendikleri teslim edilen bir gerçek olmasa bile uluslararası hukukun onlardan önce Müslüman hukukçular tarafından; fıkıh ilminin bir konusu olarak ayrıntılı şekilde el alındığı onlardan önce ortaya koyduğu, bunun da dinî bir gereklilik olarak yapıldığı kesindir.

olduğu söylenebilir. İslam düşünce tarihinde Mu’tezile’nin adaleti, hem gayb alanı hem de yeryüzü için bağlayıcı bir ilke olarak kabul ettiği görülür. Eş’arîler ise adaleti, ilahi buyrukların gereği olarak yeryüzünde ilahi mesajı muhatap olan herkes için bağlayıcı kabul eder. Adalet ilkesi, özel alana özgü değil toplum, siyaset ve medeniyetin her alanına aktarılması gereken bir bağlayıcılığa sahiptir. Bu nedenle devlet başkanı da adalete uymak zorundadır. Dolayısıyla da istibdat yönetimi asla İslam ile bağdaşmaz. Elbette İslam siyasi düşüncesinde “*hukukun üstünlüğü (rule of law, legal state; limited government under the law)*”nın terim olarak yer almaz ama anlam ve ilke olarak esastır. Bundan dolayı, devlet başkanına itaat yükümü, maruf ve meşru olanla sınırlıdır. Hukuktan ayrılan bir yönetici, meşruiyetini kaybeder; durumun daha da kötüleşmesine sebep olmayacaksa onu değiştirmek gerekir. Durumun daha da kötüleşeceği durumlarda ise onu güç kullanarak değiştirmeye yönelmeyi âlimler doğru görmemekle birlikte, onun gayr-i meşru politikalarına gönüllü olmayı da doğru görmezler. Bu açıktan ölme tehlikesi karşısında leş yemek gibi arızı durumda geçerli bir ruhsattır (izin). Yöneticilerin hukuka aykırı emirlerine de itaat etmek gerekmez. Bk. Ardoğan, Recep “İslam Âlimlerine Göre Darbeye Rıza: Leş Yemek”, *Turkish Studies*, XII/16, s. 95 vd.

1 bk. Hamidullah, “*Serahsi’nin Devletler Umumi Hukukundaki Hissesi*”, 22

Kur'an'a bakıldığında da sosyal farklılıklar nedeniyle insanların farklı görülemeyeceğini ve din farklılığının medeni ilişkileri ve adil muamele gereğini kaldırmayacağını insanların kavrayışına sunduğu görülür. Nitekim ehl-i kitaptan güven niteliğine sahip olanların övülmekte, onlardan bazısında görülen kitap ehli olmayanlara karşı söz ve muamelelerinden sorumlu tutulmayacakları düşüncesi de tenkit edilmektedir.¹

Günümüzde bazı ilim adamları, milletlerarası hukuk konusunda çalışan ilk Avrupalı yazarların ya İspanya'dan ya da İtalya'dan çıkmasına da dikkat çeker. Bu ilk Avrupalı yazarlar, Endülüs'ten yayılan İslam aydınlığına çok şey borçludurlar.² Savaşta ve barışta devletler arası ilişkileri yönlendiren birçok kavram, 7. ve 8. yüzyıllarda Müslümanların Avrupa'ya taşıdığı İslam Kanunnameleriyle şekillenmiştir. Roma İmparatorluğu'nun sona ermesinden Hugo Grotius (öl. 1645) tarafından yazılan "*De Jure Belli ac Pacis*"den³ bin yıl sonra ortaya çıkışına kadar uluslararası hukukun gelişimindeki açık boşluğu dolduran bu kanunnamelerdi.⁴ Batı'da ilim çevrelerince modern uluslararası hukukun babası sayılan Hollandalı Hukukçu Hugo Grotius'un devletler umumi hukuk sistemini "*De Jure Belli Ac Pacis*" eseri ile kurduğu ileri sürülür.⁵ Ancak bu alanda İslam tarihinde hem bir ilim hem de uygulanan bir olgu olarak uluslararası hukukun varlığı açıktır. Diğer yandan Grotius, Arapça eserlere fazlaca başvurmuştur. Onun ve Balthazar Ayala (öl. 1584), Francisco de Vitoria

1 Âl-i İmrân, 3/75-76.

2 Hamidullah, *Devlet İdaresi*, 125; Pirzade, S. Şerafettin, "İslam ve Uluslararası Hukuk", *İslam Başkaldırıyor*, 47.

3 *On the Law of War and Peace, Savaş ve Barış Hukuku Üzerine*.

4 Pirzade, "İslam ve Uluslararası Hukuk", 45.

5 Abadan, *Hukuk Felsefesi Dersleri*, 136, 144.

(öl. 1546)¹ ve Alberico Gentili (öl. 1608)² gibi başka ilim adamları tarafından Harp hukukuna (jura belli) dair yazılan eserlerin kaynaklarını, Roma ve Yunan literatüründe değil, cihat ve siyer üzerine yazılmış İslami eserlerde aramak daha isabetli olacaktır.³ Bunlardan Ayala ve Francisco de Vitoria İspanya’da yaşamış ilim adamlarıdır. Bunların bilgi ve fikir dünyasında, Endülüs’ün düştüğünde yakılan kütüphanelerden geriye kalan İslami eserlerin de etkilerinin olması kaçınılmazdır.

İslam’da, başından beri ve ilk defa olarak düşmana gerek harp zamanında gerekse sulh zamanında Kur’an’ın direktif verdiği ve Allah’ın elçisi ve halifelerin tatbik ettiği dört başı mamur haklar tanıyan kavram ve prensipler vardır.

Milletlerarası hukukun veya devletler hukukunun esası “*Pacta sunt servanda*” düsturu, Kur’an’da “*evfû bi’l-ahd*” emriyle ortaya konmuştur:⁴

1 Francisco de Vitoria, “İspanyol sömürgeciliğine karşı Amerika yerlilerinin haklarını savunan ve “haklı savaş” kavramını daraltmaya çalışan İspanyol bir ilahiyatçıdır. ... Ona göre yalnızca çoktanrıya tapındıkları ya da Hristiyanlığı benimsemeye yanaşmadıkları için insanlara savaş açmak yanlış; inanç ancak iradeyle benimsenebilir, zorla dayatılamazdı. Çoktanrıcular Tanrı’ya karşı işledikleri suçtan ötürü cezalandırılmazdı, çünkü Hristiyanlar da en az onlar kadar bu tür suçlar işlemişlerdi. Çoktanrıcular da akıl sahibi varlıklar olduğuna göre onların da kendi mülklerine sahip olma ve yöneticilerini seçme hakkı vardı. Daha önceden üzerinde insan yaşayan topraklar için keşiften söz edilemezdi; fetih ise ancak masum insanları yamyamlık ve insan kurban etme gibi uygulamalardan koruma gereğiyle savunulabilirdi. Fethedilen toprakların yönetimini üstlenen bir Hristiyan hükümdar o topraklarda yaşayanlara kendi ülkesindeki uyruklarıyla eşit haklar tanımak zorundaydı.” https://tr.wikipedia.org/wiki/Francisco_de_Vitoria [erişim 04.11.2021]

2 İtalya doğumlu İngiliz hukuk bilgini.

3 bkz. Hamidullah, *Devlet İdaresi*, 126.

4 bkz. Turnagil, a.g.e., 20.

“Verdiğiniz sözü de yerine getirin. Çünkü verilen söz, sorumluluğu gerektirir.”¹

Bu genel geçer hükme göre, gerek başka bir ülke veya devletle olsun gerekse Müslümanların ülkesinde yaşayan gayrimüslimlerle olsun yapılan antlaşmaya uymak aynı zamanda dinî bir yükümlülüktür. Antlaşmaya uyma konusunda iyi ve kötü gibi ahlaki kavramlara günah ve sevap, vacip ve haram gibi dinî değerleri de yüklemekte; ahlaki yaptırımını uhrevi bir yaptırımla da desteklemektedir.

“...Asıl iyilik, o kimsenin yaptığıdır ki, ...antlaşma yaptığı zaman sözlerini yerine getirir...”²

Bu ayette, verilen sözü yerine getirmenin, bir fazilet olduğu vurgulanır. Verdiği sözü yerine getirmesi, insanın hem kendine hem de başkalarına karşı duyduğu saygının bir sonucudur.

“Ancak kendileriyle antlaşma yaptığınız müşriklerden (antlaşma şartlarına uyan) hiçbir şeyi size eksik bırakmayan ve sizin aleyhinize herhangi bir kimseye arka çıkmayanlar (bu hükmün) dışındadır. Onların antlaşmalarını, süreleri bitinceye kadar tamamlayınız. Allah (haksızlıktan) sakınanları sever.”³

“Antlaşma yaptığınız zaman, Allah’ın ahdini yerine getirin ve Allah’ı üzerinize şahit tutarak, pekiştirdikten sonra yeminleri bozmayın. Şüphesiz Allah, yapacağınız şeyleri pekiyi bilir.”⁴

Bu ayetler ile antlaşmalara uymak açık biçimde müminler için kesin bir dinî yükümlülük olmuştur. İslam’a göre Müslümanla-

1 İsra 17/34.

2 Bakara 2/177.

3 Tevbe 9/4. Aynı surede karşılıklılık esasıyla ilgili şu uyarıda yapılmaktadır: “*Mescid-i Haram’ın yanında kendileriyle antlaşma yaptıklarınızın dışında müşriklerin Allah ve Resulü yanında nasıl (muteber) bir ahdi olabilir? Onlar size karşı dürüst davrandıkları müddetçe siz de onlara dürüst davranın. Çünkü Allah (ahdi bozmaktan) sakınanları sever.*” Tevbe 9/7.

4 Nahl 16/91.

rın yaptığı her sözleşmede Allah, şahittir, üçüncü bir taraftır¹ ve hakemdir. Antlaşmanın ihlali de büyük günahdır. Allah'ın elçisi de imzaladığı antlaşmaları da hiçbir zaman ihlal etmemiş, ahde vefayı uluslararası alanda da bir sünnet kılmıştır. Buna Hudeybiye Antlaşması'nı örnek gösterebiliriz.² Ancak antlaşmayı daha

1 Pirzade, *İslam ve Uluslararası Hukuk*, 64.

2 Hudeybiye Antlaşması'nın bir maddesine göre, İslam'a giren Mekkeli biri, maruz kaldığı hapis ve işkenceden kaçıp Müslümanlara sığındığında, Müslümanlar onu velisine geri teslim edeceklerdi. Peygamberimiz, Müslümanlara son derece ağır gelen bu maddeyi gizli bir biçimde de olsa çiğnememiştir. Hudeybiye'de Antlaşma görüşmeleri tamamlandığında, Kureyş'in elçisi Süheyl b. Amr'ın İslam'a girdiği için hapis ve işkence altındaki oğlu Ebu Cendel kaçıp, Müslümanların kampına ulaşmıştı. Söz konusu madde henüz yazıya geçmemekle birlikte üzerinde mutabakat olduğu için, Resulüllah, oradaki sahabiler için büyük bir üzüntü ve hayal kırıklığına neden olsa da Ebu Cendel'i Kureyşlilere teslim etmiş; bundan sonra da Medine'ye sığınan Müslümanlar Kureyş'e teslim edilmiştir. bk. Buhari, Şurüt 15, 1, Hacc 106, Muhsar 3, Megazi 35, Tefsir, Mümtahine 2; Ebu Davud, Cihad 168, Sünnet 9. Burada oğlu Ebu Cendel'e Müslüman olduğundan dolayı zulmeden Kureyş'in elçisi Süheyl'in Bedir Savaşı esirleri arasında bulunduğu ve Müslümanlardan kötü muamele görmediğine de ayrıca, dikkat çekilmedir. Umerî, *Medine Toplumu*, 152, 210.

Yine Ebu Basîr adlı sahabe Müslüman olduğu için Kureyş müşrikleri tarafından hapsedilmiş idi. Hudeybiye Antlaşması'ndan sonra bir yolunu bularak kaçmış ve Medine'ye Hz. Peygamber'in yanına gelmiştir. Müşrikler Ebû Basîr'in kendilerine iade edilmesi için Hz. Peygamber'e bir mektup yazarak Medine'ye iki adam gönderirler. Mektubu Übey b. Ka'b'a okutan Hz. Peygamber daha sonra Ebû Basîr'i çağırarak, Hudeybiye Antlaşması gereğince kendisini Kureyşlilere teslim etmek zorunda olduğunu bildirir. Ebû Basîr ise teslim edilmemesini ister. Fakat Peygamberimiz "Bildığın gibi biz Kureyş müşriklerine söz verdik. Dinimizde vefasızlığa yer yoktur." der. " sarıçam, Bedir Savaşı esnasında Huzeyfe b. Yemân ile babası İslam ordusunda katılmak üzere Hz. Peygamber'in yanına gelirken putperestler tarafından yakalandılar. Putperestlere, Müslümanlarla birlikte savaşmayacaklarını sadece Medine'ye gitmek istediklerini söylediler. Putperestler de bu konuda onlardan yeminli söz aldılar. Huzeyfe b. Yemân ile babası, Resullüh'in ya-

sonra yine Mekkeliler bozmuştur. Mekke'nin Fethi de bu olay üzerine gerçekleşmiştir.

Yine âlimler, karşı tarafın ahd şartlarına uymayacakları konusunda ciddi deliller olmadığı sürece bir kuşku veya vehme dayanıp da antlaşmanın Müslümanlar tarafından tek taraflı feshine cevaz vermezler.¹ Yine antlaşmanın feshi durumunda bu, karşı tarafa bildirilmelidir. İslam nazarında, fertler için gerçekleştirilmesi gibi devletler için de adalet prensiplerinin ve uluslararası güvenliğin sağlanması zorunludur.²

Uluslararası hukukun öteden beri uygulanan bir kuralı da Türkçede “*Elçiye zeval olmaz.*” şeklinde ifade edilen “*elçi dokunulmazlığı*”dır. Hz. Peygamber'in hayatında da bu ilkenin en güzel şekilde uygulandığını görürüz. Peygamberimizin amcası Hz. Abbâs (ra) Bedir Savaşı'nda esir düşmüş, Kureyş'ten Ebu Râfi', onun fidyesini ödemek üzere Medine'ye gelmişti. Ebu Râfi', bu olayı şöyle anlatır:

“Resulüllah'ı görünce kalbime İslam'a girmem aşılandı ve ‘Ya Resulüllâh, asla Kureyş'e geri dönmeyeceğim!’ dedim. Bunun üzerine Resulüllâh, bana şöyle dedi:

‘Ben ahdimi bozmam, elçileri de alıkoymam. Sen şimdi geri dön. Şu an kalbinde olan [İslam'a girme niyeti] yine kalbinde olursa [Mekke'den] dön gel!’

Ben de [Mekke'ye geri] döndüm, sonra Hz. Peygamber'e (as) gelip Müslüman oldum.”³

Burada belirtelim ki tarih boyunca ilmî donanımları sebebiyle Müslüman elçilere, gönderildikleri ülkenin hükümdarı tarafın-

nına vardıklarında bu olayı anlattılar. Resulüllah da askere ihtiyacı olduğu bu zorluk anından bile onlara sözlerinde durmalarını söyledi. Müslim, el-Cihâd ve's-Siyer, 98,

1 bkz. Ahmed b. Ebî Süleyman, *İslam'ın Uluslararası İlişkiler Kuramı*, 39

2 bkz. Hayyat, a.m. 55

3 Ebû Dâvûd, Cihâd, 151.

dan büyük mevki ve zenginlik vaat edilerek kalmalarının teklif edildiği olaylar vardır.¹ Bu olaylarla kıyaslandığında, İslam Peygamberi'nin yukarıda anlatılan olaydaki tutumunun vefanın en güzel örneklerinden olduğu anlaşılabacaktır.

Yine İslam Peygamberi (as), sahte peygamberlik iddiasında bulunan ve kendine uyan mürtetlere liderlik ederek ayrı bir bölgede silahlı güç toplayan ve isyan bayrağı açan Müseylemetu'l-Kezzâb'ın elçisine, bu kuralı çiğnememek için dokunmamıştır.²

1Örneğin İbn Haldun İspanya Kralı Alfonsa'ya elçi olarak gittiğinde, kral ona İspanya'da kalmasını teklif etmiştir.

2Yalancı Müseyleme liderliğinde kabile asabiyetiyle bazı bedevî grupların ayrı bir bölgede toplanıp silahlı bir güç oluşturduğu olay, Medine'deki devlet otoritesine karşı bir isyan hareketiydi. İbn Kayyım, Muhammed b. Ebî Bekr el-Cevziyye, **Zâdü'l-Meâd**, çev. Muzaffer Can, İst. 1990, IV, 1516.

4. KAYNAKLAR

MACHİAVELLİ, Nicola, *Prens*, trc: Nazım Güvenç, 2. bs., Anahtar Kitaplar, İst. 1994.

ARDOĞAN, Recep, *Delillerden Temellere -Sistematik Kelam ve Güncel İnanç Sorunları-*, 3. bs., klm Yay, İst. 2018.

ARDOĞAN, Recep, “İslam Âlimlerine Göre Darbeye Rıza: Leş Yemek”, *Turkish Studies*, XII/16, ss. 83-102.

ARDOĞAN, Recep, *Fıtratla Buluşma -İnkârcı Akımlara Cevaplar-*, nşr. Fahri Hoşab, 2. bs., klm Yay. Kahramanmaraş, 2020.

ARDOĞAN, Recep, *İslam’da Din Özgürlüğünün Temelleri -Kelamî Bir Yaklaşım-*, klm yay., İstanbul, 2016.

ARDOĞAN, Recep, *Yanılsamalar ile Hakikatler Arasında İslam’da Siyaset ve İnsan Hakları*, klm Yayınları, Kahramanmaraş 2020.

CHOMSKY, Noam, *Korsanlar ve İmparatorlar -Gerçek Dünyada Uluslararası Terörizm-*, çev. Fatma Ünsal, İst. 1991.

EBU SÜLEYMAN, A. Ahmed, *İslam’ın Uluslararası İlişkiler Kuramı*, trc. F. Kuru, İst. 1985.

EBÜ UBEYD Kâsim b. Sellâm, *Kitâbü’l-Emvâl*, nşr . M. Halîl Herrâs, Kahire 1401/1981.

EBU YA’LÂ, İbn Ferrâ Muhammed b. Huseyn, *el-Mu’temed fi Usûli’-d-Din*, thk. V. Zeydan Harrad, Dârü’l-Meşrik, Beyrut 1974.

EBU YUSUF, Yakub b. İbrahim, *Kitâbu’l-Harac*, nşr. Kusayy Mecdudî el-Hatîb, Kahire 1397.

EŞ-ŞATİBÎ, Ebu İshak İbrahim b. Musa, *el-Muvâfakât fi Usûli’ş-Şerî’a*, I-IV, trc. M. Erdoğan, İz Yayıncılık, İst. 1990.

HAMİDULLAH, Muhammed, “Serahsi’nin Devletler Umumi Hukukundaki Hissesi”, 90. *Ölüm Yıldönümü Münasebetiyle Büyük İslam Hukukçusu Şemsü’l-Eimme Es-Serahsî Armağanı*, tr. Salih Tuğ, A.Ü. İ. F. Yay., Ankara, 1965.

HAMİDULLAH, Muhammed, *İslam Peygamberi, I-II*, çev. Salih Tuğ, Yeni Şafak Gazetesi Yayınları, Ankara, 2003.

HAMİDULLAH, Muhammed, *İslam'da Devlet İdaresi*, trc. Kemal Kuşçu, Ank. 1979.

İBN HİŞAM, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik, *es-Sîretün Nebeviyye*, I-IV, nşr. Cemal Sabit, M. Mahmud, Seyyid İbrahim, Dâru'l-Hadis, Kahire, 2004.

İBN KAYYIM EL-CEVZİYYE, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ebi Bekr, *Zâdü'l-Meâd*, III, trc. Muzaffer Can, İst. 1990.

İSFAHANÎ, Râğıb, *el-Mufradat fî Ğarîbi'l-Kur'an*, İst. 1986.

KAPANÎ, Münci, *Kamu Hürriyetleri*, Ank. 1976.

KÂSÂNÎ, Ebu Bekr b. Mes'ud, *Bedâi'u's-Sinâi fî Tertîbi's-Şerâi*, Mısır 1328.

KURAN, Ercüment, "Cezayirli Türklerin Endülüs Müslümanlarını Kuzey Afrika'ya Nakli ve Neticeleri", *Endülüs'ten İspanya'ya*, Ank. 1996.

MAUDUDÎ, Abulâ'lâ, *Islamic Law And Constitution*, Translated And Edited By Khurshid Ahmad, Second Editon, Lahor 1960.

MİLNE, A. J. M., "The İdea of Human Rights: A Civil Inquiry", *Human Rights, Problems, Perspectives And Texts*, Edited By F. E. Dowrick, Durham 1979.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, «Aragon», *TDV İslam Ansiklopedisi*, III, İstanbul, 1991, ss. 263-265.

PIRZADE, S. Şerafettin, "İslam ve Uluslararası Hukuk", trc. Nihat Çaylak; Filiz Handan Türedi, *İslam Başkaldırıyor*, ed. Altaf Gauhar, Pınar Yay., İst. 2000.

SABIK, es-Seyyid, Fıkhu's-Sünne, I-III, 3. bs., Daru'l-Kita-bi'l-Arabî, Beyrut 1397/1977.

SARIÇAM, İbrahim, *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2001.

SERAHSÎ, Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed, *el-Mebsut*, Beyrut, 1398/1978.

TURNAGİL, Ahmet Reşit, *İslamiyet ve Milletler Hukuku*, İst. 1977.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, II, TTK Basımevi, Ank. 1988.

VİYANA ANDLAŞMALAR HUKUKU SÖZLEŞMESİ, <https://insanhaklariizleme.org/vt/mfhandler.php?file=Viyana%20Andla%C5%9Fmalar%20Hukuku%20S%C3%B6zle%C5%9Fmesi.pdf&table=yayin&field=dosya&pageType=view&key1=438>

YAMAN, Ahmet, “es-Siyerü’l-Kebîr”, TDV İslam Ansiklopedisi, XXXVII, İstanbul 2009, ss. 327-329.

WOOLSEY, Theodore Dwight, *Introduction to The Study of Internatioanl Law*, 5. Bs., New York, Boston and Cambridge : James Munroe and Campany, 1886, <https://books.google.rw/books?id=78MLAAAAYAAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> [erişim: 7.10.2021]

OOLSEY, Theodore Dwight, *Introduction to The Study of Internatioanl Law*, 5. Bs., New York, Boston and Cambridge : James Munroe and Campany, 1886, <https://books.google.rw/books?id=78MLAAAAYAAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> [erişim: 7.10.2021]

OTURUM BAŞKANI

Çok teşekkür ediyoruz kıymetli hocam.

Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumumuzun dördüncü oturumunda ilk konuşmacımız olarak Sayın Recep ARDOĞAN Hoca'mız bizlerle birlikteydi ve misak kavramıyla zımnî toplumun kendilerine verilen sözleri yerine getirip ahde vefa üzerine, Peygamber Efendimiz zamanında, nasıl korunduğundan bahsetti. Uluslararası hukukun ne şekilde ahde vefayı gerektirdiğini Peygamber Efendimizin sünnetinden örneklerle bize aktardı.

Ekranları başında bizleri izlemekte olan misafirlerimize tekrar merhaba diyoruz. Mevlid-i Nebi Sempozyumumuzun "Peygamberimiz ve Vefa Toplumu" başlığı altında, şu anda "Peygamberimizin Hayatından Vefa Örnekleri" oturumundayız. Bizi izleyen birim amirlerimize, bizi müftülüklerimizde takip eden din görevlilerimize, akademisyenlerimize, öğrencilerimize, yayıncılarımıza herkese buradan selam veriyoruz ve bereketli bir oturumda bizlerle birlikte oldukları için teşekkür ediyoruz.

Bizi sadece yurt içinden değil aynı zamanda yurt dışından, uzak kıtalardan da izleyen, takip eden hatta sempozyumumuza katkı sunan misafirlerimiz var. Şimdi onlardan birisini Dr. Haitham al-Haddad'ı dinleyeceğiz. Sayın Haddad, Avrupa İslam Konseyinden, Londra'dan bizimle birlikte. Hz. Peygamber'in düşmanlarına karşı bile nasıl vefalı olduğunu dile getirecek.

Buyurun Sayın Haddad.

PROPHET MUHAMMAD'S - MAY ALLAH'S PEACE AND BLESSINGS BE UPON HIM - FAITHFULNESS (AL-WAFĀ') WITH HIS ENEMIES.

Dr. Haitham al-Haddad

Islamic Council of Europe/London, UK

Indeed, all praise and thanks are due to Allah, we praise him, we seek his assistance, we seek his forgiveness, we seek his guidance. May His peace and blessings be upon His prophet Muhammad May Allah's peace and blessings be upon him.

Without doubt, once any fair comparison between the Prophet (peace be upon him) and other leaders has been made, the superiority of the Prophet Muhammad (may Allah's peace and blessings be upon him) over all others will be evident.

The Prophet Muhammad (may Allah's peace and blessings be upon him) not only possessed all the qualities of great leadership, but he possessed each in its most complete and perfect form.

Among these noble qualities that the Prophet Muhammad (may Allah's peace and blessings be upon him) embodied is al-wafā', faithfulness. Many people, especially good leaders, have some share in this quality, exhibiting it towards their loved ones; family, friends and followers. However, to show al-wafā', (faithfulness) to your enemy is something rare indeed, and to show it unfailingly, in adversity as well as prosperity, as the Prophet (peace be upon him) did, is truly unique. He was the one selected by Allah to be sent as a mercy to the entire creation. Allah says

[translation of the meaning], “And We have not sent you, [O Muhammad], except as a mercy to the worlds”.¹

It was narrated that the prophet Muhammad May Allah’s peace and blessings be upon him was said to Allah’s Messenger: Invoke curse upon the polytheists, whereupon he said: I have not been sent as the invoker of curse, but I have been sent as mercy.”²

Let us turn to some examples of the *wafā’* (faithfulness) of the Prophet Muhammad (may Allah’s peace and blessings be upon him) with his enemies. In fact, his enemies testified that he is a faithful person.

The testimony of the chief of his enemies, Abu Sufyan in front a potential enemy, Heraclius:

In the famous account of the meeting that took place between a leader of the Quraish, Abu Sufyan bin Harb, whilst he was still a disbeliever, and the Roman Emperor Heraclius, Abu Sufāyn (who had been leading a trade caravan to the Levant) was brought before the Emperor in Jerusalem. Heraclius wished to enquire about the Prophet Muhammad (may Allah’s peace and blessings be upon him). News had reached him that a prophet, claiming to be sent by God, was preaching in Makkah.

Standing before an audience, Heraclius began to interrogate Abu Sufyan, probing into the character and qualities of the alleged prophet. Among the central queries he asked him, ‘Have you ever accused him of telling lies before his claim (to be a Prophet)?’ to which Abu Sufyan replied, ‘No.’. He further asked, ‘Does he break his promises?’ Abu Sufyan once again replied, ‘No’. Desperately trying to slip in any negative comment possible Abu Sufyan added, ‘We currently have a truce with him but

1 Al Qurān, Surat Al-Anbiyā’ Verse 107.

2 Muslim ibn al-Ḥajjāj, (ṣahih Muslim).

we do not know how he will proceed to act concerning what he will do in it.’ Later Abu Sufyan remarked, ‘I could not anything worse to say about him than that.’¹

Faithfulness despite injury:

At the battle of Uhud, the Prophet (peace be upon him) was struck in the face by a hail of rocks. He fell down, bleeding profusely and gravely wounded, his very life in danger. With rising anger, he remarked, ‘Allah is wrathful towards the people who treat their prophets thus’, following which he became silent and then uttered the prayer, ‘O Lord! Guide my people for they know not’², demonstrating once more the Prophet’s faithfulness to his mission of saving humanity.

General amnesty to the enemy after victory:

The Prophet Muhammad (may Allah’s peace and blessings be upon him) possessed the utmost integrity with his people, even after he was victorious over them. When he captured Makkah, taking it after many years of bitter struggle against his implacable foes, the tribe of Quraish whose leaders never missed an opportunity to demean him, he stood on the Ka’bah and addressed the people, ‘O you people of Quraish! What do you imagine to be the treatment about to be meted out to you?’

They replied, ‘O noble brother and son of our noble brother, we hope for nothing but kindness from you.’ Upon this he said: ‘I speak to you in the same words as Yusuf (the Prophet Joseph) spoke unto his brothers: “No reproach is there upon you on this day,” [Al-Qur’an 12:92], go freely about your business for you are freed ones.’

1 Al-Bukhārī, (ṣaḥīḥ al-Bukharī), Al-Bayhaqī (dalā’il al-Nubuwwah).

2 Al-Sālihī, (Subul al-Hudā wa al-Rashād).

Faithfulness in the midst of danger:

In the tenth year of his mission, while making ready for his migration from Makkah, prophet Muhammad May Allah's peace and blessings be upon him – with his life in danger - delayed long enough to pass on some properties that had been deposited at his house, lest they were not returned to their rightful owners – his enemies amongst them ¹.

In another incident, one of leaders of the Arabs, Thumāmah ibn Uthāl, accepted Islam and visited Makkah, which was still under the control of Quraish, to perform Umrah. On witnessing the hatred and malicious plans of the Quraish, Thumāmah pledged to boycott the Makkans and withhold the sale of grain from his home region Yamāmah. 'By Allah, you will not get a single grain of wheat from Yamāmah until it is permitted by the Messenger of Allah (peace be upon him).'² The boycott continued for some time. However, after a while, the people of Quraish pleaded to the Prophet Muhammad (may Allah's peace and blessings be upon him) to stop the boycott and the Prophet accepted their plea and commanded Thumāmah to lift it.

Faithfulness and kindness to the non-Muslim elderly:

Upon conquering Makkah, the Prophet (peace be upon him) entered the precincts of the Sacred Mosque. There Abu Bakr came to him accompanied by his elderly father Abu Quhafah, still non-Muslim at the time. When the Prophet of Allah (may Allah's peace and blessing be upon him) saw his father, he said: 'Why did you not leave the old man at home? I should have been the one to go to him.' Abu Bakr replied: 'O Messenger of Allah, it is more befitting that he should come to you than that you go to

1 Ibn Hishām, (al-Sirah al-Nabawiyah).

2 Al-Bukhārī, (ṣaḥīḥ al-Bukharī).

him.’¹ So he, peace and blessings be upon him, had the old man seated in front of him, he stroked the man’s chest with his hand and kindly entreated him to embrace Islam which he duly did.

Praying for the guidance of one’s foes:

After the death of his uncle, Abu Talib, who used to provide him with protection in Makkah, Prophet Muhammad (peace be upon him) needed to reach out and seek support beyond the city of Makkah. He (peace be upon him) wanted to spread the message to the people of Tāif, in hope that they would believe and accept the message of Islam. He trekked from Makkah to Taif to invite the people to the believe in One God.

Prophet Muhammad (peace be upon him) met with the chiefs of the major tribe in Tāif, the Thaqif tribe. He called them to Islam, but they rejected his message and insulted him. Furthermore, they not only refused to listen to his message, but they unleashed the children to throw stones at him and drive him out of their town. With people jeering at him as his ankles bled, he ran out, finding shelter in an empty orchard.

Alone, bleeding and rejected, he (peace be upon him) rested on a rock and prayed to Allah. At that moment, Angel Jibril came to Prophet Muhammad (peace be upon him) and told him that if he wished, Allah could order an angel to collapse the two mountains surrounding the people of Taif and crush them.

He (peace be upon him) being so compassionate, faithful and merciful, did not ask Allah to punish the people of Taif or to execute revenge against them. Rather, how did Prophet Muhammad (peace be upon him) react to those who had insulted him and threw stones at him?

He (peace be upon him) opted for mercy, not violence, to-

1 Ibn Hishām, (al-Sirah al-Nabawiyyah), Imām Ahmad, (al-musnad).

wards them. He was not overcome with rage or hate. Instead of seeking revenge against the people of Taif, he said to Angel Jibril, ‘I rather hope that Allah will raise from among their descendants people who will worship Allah the One, and will not ascribe partners to Him.’¹

On another occasion Abu Huraira reports that Al-Tufayl came with his companions and they said, ‘O Messenger of Allah, the tribe of Daws has disbelieved and rejected you, so pray to Allah against them.’ Some said, ‘May the tribe of Daws be destroyed!’ The Prophet, peace and blessings be upon him, heard all this and said instead, ‘O Allah, guide the tribe of Daws and bring them to me.’

Wafā’ does not entail being weak or cowered:

It is not uncommon to find people confused between forgiveness and faithfulness from the one hand, and weakness from the other. The world we live in is not perfect, evil abounds, and occasionally a great leader must exhibit strength or he will otherwise be disrespected by his enemies and the values he stands for traduced. The Prophet Muhammad (may Allah’s peace and blessings be upon him) exemplified this, as he, the leader of humanity never showed any weakness in front of his enemies. He demonstrated his military strength personally leading more than twenty-five battles.

Politically, he was just as resolute, decisively dealing with those communities that had behaved treacherously.

Conclusion

The life of Prophet Muhammad, peace be upon him, is rich in exceptional and inspirational qualities. This quick glimpse into

1 Al-Bukhārī, (ṣaḥīḥ al-Bukharī), Ibn Hishām, (al-Sirah al-Nabawiyah).

his personality serves as a call to everyone to study the life of this great and unique leader and prophet. Such a study can only provide us with a deep understanding of the true message of Islam and perfect character of the Prophet, peace be upon him.

OTURUM BAŞKANI

Sayın Heysem El Haddad’a çok teşekkür ediyoruz katılımından dolayı. Peygamber Efendimizin adalet, merhamet ve de bunlara bağlı olarak vefa üzerine kurguladığı ilişkilerin düşmanları tarafından bile açıkça itiraf edildiğini ve Peygamber Efendimizin vefakâr duruşunun sadece Müslüman toplumu için değil, Müslüman toplum dışında kalan fertler ve toplumlar içinde de değişmez bir gerçeklik olduğunu bize anlattılar. Peygamberimizin hayatından örneklerle, Ebu Süfyan’ın Heraklius karşısındaki itiraflarıyla başlayan sunumunu, İslam’ın ne derece vefaya ve barışa bağlı bir din olduğunu özetleyerek tamamladılar.

Kıymetli izleyicilerimiz, ekranları başında bizi dinlemek- te olan, telefonlarından, tabletlerinden, bilgisayarlarından bize kulak veren kıymetli takipçilerimiz; oturumumuzun üçüncü konuşmacısı Prof. Dr. Sayın Selçuk COŞKUN Hoca’mız. Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İslami İlimler Fakültesinden katkı sunacak olan hocamız. Bizlere, “Peygamber Efendimizin Kadınlara Vefası” konusunda bir tebliğ sunacaklar.

Sayın hocam hoş geldiniz programımıza. Lütfen buyurun efendim, sizi dinliyoruz.

HANIMLARA VEFA VE HZ. PEYGAMBER

Prof. Dr. Selçuk COŞKUN

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Hadis

Anabilim Dalı. e-mail: selcuk.coskun@asbu.edu.tr

GİRİŞ

Vefa, vefa toplumu, vefasız, bîvefa vs. gibi kullanımlarla karşılaşıldığında, zihinlerde bazı anlamlar oluşmaktadır. Zihinlerde canlanan manalara benzer veya ilave manaları, lügatlerden öğrenmek mümkündür. Bakıldığında, lügatlerin vefaya yüklediği farklı anlam yelpazelerinin bulunduğu görülmektedir. Lügat eserleri vefayı; “sevgiyi sürdürme, sevgi, dostluk bağlılığı”¹, “sözde durma, taahhüt veya borcu ifa ve eda etme, ödeme”², “sözünde durma, sözünü yerine getirme, dostluğu devam ettirme”³, “sözü yerine getirmek. Borcu ödemek, dostlukta sebat göstermek”⁴ şeklinde ifade etmektedirler. Bu meziyetlere sahip olana “vefakâr, vefalı” denilir. Eskilerin, her şey zıddıyla kaimdir sözüne istinaden, “vefakâr”ın zıddı olan “vefasız”ın da anlamına bakmak gerekir. Yine aynı eserler, vefasız veya

1 TDK, Türkçe Sözlük, Ankara, 2011, 11.b., s.2476.

2 Şemseddin Sâmî, Kâmûs-i Türkî, Şifa Yayınları, İstanbul 2012, s.1519

3 Ferit Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Kitabevi, Ankara 1984, s. 1373.

4 Ömer Nasuhi Bilmen, Dinî ve Felsefî Ahlak Lügatçesi, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1967, s.132.

bi-vefayı; “vefası olmayan, sevgisi çabuk geçen, hakikatsiz”¹, “özünde sevgisinde durmayan”² şeklinde tanımlanmaktadır. Bu durumda vefada bir taahhüt, sözde durma ve sevgiyi muhafaza ve sürdürme söz konusudur. Öyleyse vefa unutmamayı gerekli kılmakta ve kime taahhütte bulunulmuş ise taahhütün yerine getirilmesi, kimden bir iyilik görülmüş ise karşılığının yine bir iyilikle ödenmesi, kime sevgi beslenilmiş ise o sevginin muhafaza edip geliştirilmesi gereken bir borç olmaktadır. Başka bir ifade ile görülen iyiliğin karşılığını vermek, verilen bir sözde durmak, bir davranış karşısında beklenen tavrı göstermek, bir duygu karşısında beklenen duyguyu sergilemek, hepsi vefanın kapsamına girmektedir.

Yukarıda çizilen genel çerçeveden bakıldığında Allah Teâlâ; “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” dediğinde, bir vefa sorgulaması yapmaktadır. Zira ayetin devamında; “Böyle yaptık ki kıyamet gününde, “Bizim bundan haberimiz yoktu.” demeyesiniz.”³ buyurarak bunu tasrih etmektedir. Bu anlamda bütün kulların Alah’a vefa borcu bulunmaktadır.

Genelde böyle olmasına rağmen, özellikle Kur’an vahyine muhatap olan Müslümanların vefa borcu kat kat artmaktadır. Zira Müslümanlar için vefalı olmak zorunda kalınan sadece Allahu Teâlâ değildir. Onun vahyini insanlara ulaştıran ve açıklayan, bunu yaparken son derece büyük sıkıntılarla mücadele eden Hz. Peygamber’e, onun ashabına ve takip eden nesillerin i’lâ-i kelimetullah için mücadele eden her bir ferdine ve hatta dokunduğu her bir kula da vefa borcu bulunmaktadır.

1 TDK, Türkçe Sözlük, Ankara, 2011, 11.b., s.2476.

2 Ferit Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Kitabevi, Ankara 1984, s. 1373.

3 el-A’râf, 7/172

İnsan dinamik ve medeni bir varlık olduğuna göre, vefakârlığın kapsama alanı içinde sadece tarihî şahsiyetler değil, içinde yaşanılan toplum ve bu toplum içinde bireye dokunan her bir fert de bulunmaktadır. Bu; bireyin, eşi, evladı, anne-babası, komşusu, dostu, arkadaşı, mahallelisi, köylüsü, hemşehrisi vs. olabilir. Hepsine vefalı davranmak, dinî ve insani görev olmaktadır. Buna rağmen insanlar en çok vefasızlıktan çekmişlerdir. Bu durumu şairler de zaman zaman terennüm etmişlerdir. Nitekim Fuzûlî şöyle demektedir:

“Vefa her kimseden kim istedim, andan cefa **gördüm**

Kimi ki bî-vefa dünyada gördüm, bî-vefa **gördüm**”

Bu sene, isabetli bir kararla, Mevlid-i Nebi haftasında, “Hz. Peygamber ve Vefa Toplumu” teması üzerinde durulacaktır. Zira “*Kıyamet gününde her vefasızın, vefasızlığının göstergesi olarak bir sancağı olacaktır...*”¹, “*Kuşkusuz ahde güzel bir şekilde vefa göstermek imandandır.*”² buyuran Hz. Peygamber’in hayatı “mahza vefadır” denilse mübalağa edilmiş olmaz.

Bu tebliğde, meseleye; “Hanımlara Vefa ve Hz. Peygamber” zaviyesinden bakılacak, bazı unutulmuş örnekler ve değerler tekrar hatırlatılmaya çalışılacaktır. Hz. Peygamber ve Hanımlara Vefa denilince, doğal olarak Hz. Peygamber’le yakınlığı olan hanımlar akla gelmektedir. Bunlar sıhriyeti olan hanımlar olabildiği gibi, onun etrafında bulunup teşrik-i mesası olan diğer hanımlar da olabilir. Bunlar; Hz. Peygamber’in annesi veya annesi yerine koyduğu kadınlar, eşleri, kızları, şehit yakını kadınlar ve tanıdık kadınlar olarak detaylandırılabilir. Bu kategorilerden her biri, bu tema açısından detaylı bir şekilde incelenebilir. Ancak burada, bazı iktibaslar verilerek yetinilecektir.

1 Müslim, Cihâd ve Siyer, 14.

2 Hâkim, Müstedrek, I, 20.

A. ANNEYE VE ANNE YERİNE KOYDUĞU HANIMLARA VEFA

Kur'an-ı Kerim'de annelerin evlatları için yaptıklarını hatırlatılarak, evlatların ileriki yaşlarda onlara vefalı davranmalarını emredilmektedir. Zira anneler, çocuklarını; zayıflık üstüne zayıflık çekerek karnında taşımış, onu süttten kesinceye kadar emzirmiştir¹. Bu fedakârlıklarına karşın onlara vefakâr davranılmalı ve eğer yaşlılık çağına ulaşırlarsa onlara öf bile denilmemeli, azarlanmamalı, onlara güzel söz söylenilmeli², onlara iyi davranılmalıdır.³

Hız. Peygamber, Rabbine vefasının bir gereğı olarak, Kur'an'ı tebliğ, açıklamak ve uygulamak durumundadır. Onun için Hız. Peygamber'den de yukarıda bahsedilen ayetlere uygun söz ve davranışları sergilemesinin beklenmesi tabii olacaktır. O, anne ve babasına iyilik edenleri müjdelemiştir⁴, onların bu vefakârlıklarından dolayı ömürlerinin bereketli olacağını, cenneti kazanmalarına vesile olacağını hatta Allah'ın rızasını onların rızasıyla, gazabını da onların gazabıyla ilişkilendirmiştir⁵. Cenneti annelerin ayağına sermiş⁶, hatta bazen en büyük ibadet olan cihadı da onların ruhsatına bağlamıştır⁷.

Annesi Âmine'ye Vefası

Hız. Peygamber'in annesi, o daha küçükken vefat ettiği için, bizzat annesine karşı vefasını gösteren sınırlı örneklerden bahsedilebilir. Bunlardan biri, annesinin kabrini ziyaretiyle ilgili-

1 Bkz. Lokman,31/14; Ahkâf,46/15.

2 Bkz. el-İsrâ, 17/23-24.

3 Bkz. en-Nisâ, 4/36.

4 Buhârî, Edeb, 2.

5 Tirmizî, Birr ve Sıla, 3.

6 Nesâî, Cihâd, 6.

7 Nesâî, Cihâd, 5.

dir. Kaynakların verdiği bilgiye göre; Hz. Peygamber'in annesi Âmine, kocası Abdullah'a vefasının gereği olarak, onun kabrini ziyaret etmek istemiş, daha altı yaşında olan oğlunu ve Ümmü Eymen adındaki cariyesini yanına alarak Medine'ye gitmişti. Yolculuğun amacı, ailenin dayıları sayılan Benî Neccâr mensuplarını ve Abdullah'ın kabrini ziyaret etmektir. Ancak Âmine Medine'de bir ay kaldıktan sonra Mekke'ye dönerken Ebvâ'da vefat etmiştir (m. 576 veya 577). Hz. Peygamber ise annesine vefasının gereği olarak daha sonraları, hicretin altıncı yılında annesinin Ebvâ'da bulunan kabrini ziyaret etmiş, annesinin rikkat ve şefkatini hatırlayarak ağlamıştır¹. Hz. Peygamber, aslen Medineli olan annesine vefasının bir göstergesi olarak, bazı Medinelilere iltifat eder ve onlara “dayı” diye hitap ederdi. Ümmü Süleym'in kocası Ebû Talha da “dayı” diye hitap ettiği kişilerdendi². Hz. Peygamber bu boşluğu ileride kızı Fâtıma ile giderecek ve zaman zaman ona “babasının annesi/ümmü ebîha”³ diye hitap edecekti⁴.

Sütanneleri Süveybe ve Halîme'ye Vefası

Annesi Âmine tarafından kısa bir süre emzirilen Hz. Peygamber, sütannesi Halîme'ye verilmeye kadar Süveybe'den süt emmişti⁵. Bunun için ona karşı gönlünün derinliklerinde sevgi beslemiş, ona karşı hep minnet duygusu taşımıştır.

Hz. Peygamber ileriki yıllarda Süveybe ile yakından ilgilenmiş ve bu ilgisini vefatına kadar devam ettirmiştir. Süveybe'nin, Hz. Hatice ile evlendikten sonra da Hz. Peygamber'i ziyarete geldiği, onların da kendisine iyi muamelede bulunduğu bilinmektedir. Sütannesine olan ilgisini Medine'ye hicretinden sonra

1 Bkz. Bekir Topaloğlu, “Amine”, *DİA*, c.3, s.63-64.

2 Hâkim, *Müstedrek*, III,351.

3 Bkz. Yaşar Kandemir, “Fâtıma”, *DİA*, c.12, s.219-220.

4 Geniş bilgi için bkz. Bekir Topaloğlu, “Amine”, *DİA*, c.3, s.63-64.

5 Bkz. Müslim, *Radâ*, 15; İbn Mâce, *Nikâh*, 34.

da sürdüren Hz. Peygamber, onun hakkında sürekli bilgi almış, Medine’den kendisine para ve giyecek göndermiştir. Sadece sütannesine değil, onun ailesine de ilgi göstermiş, Hayber Gazvesi dönüşünde Süveybe’nin ölüm haberini alınca, Süveybenin oğlu olan sütkardeşi Mesrûh’u soruşturmuş, onun annesinden önce öldüğünün söylenmesi üzerine başka akrabası olup olmadığını da araştırmıştır¹.

Hız. Peygamber’in diğler sütannesi ise **Halîme’dir.** (Ümmü **Kebşe Halîme bint Ebî Züeyb Abdillâh b. el-Hâris es-Sa’diyye**). Hız. Peygamber’in vefa duygusu, yıllar sonra hem anneye hem de kızıyla karşılaştığında onu ağlatacak kadar coşacak, ona izzet ve ikramda bulunacaktır. Ona sevgisi o kadar belliydi ki eşi Hatice de bunu biliyor ve Hız. Peygamber’i memnun etmek için, **Halîme’ye** özel ilgi gösteriyordu. Mesela **Halîme** bir kıtlık yılında Hız. Peygamber’i ziyarete gidince, Hız. Hatice ona kırk koyun ve bir deve hediye etmişti². Sütannelik döneminde Halîme’nin kızı **Şeymâ**, yani Hız. Peygamber’in sütablası da Hız. Peygamber’le yakından ilgilenmişti³. Resulüllah bunu da unutmamıştı. Huneyn Savaşı’nda Hevâzinliler bozguna uğrayıp kaçmış, Müslümanlar onları takip ederek mallarına el koymuşlar ve çok sayıda da esir alınmıştı. Bunlar içerisinde Hız. Peygamber’in sütkardeşi Şeymâ da bulunmaktaydı. Kendilerine yapılan davranıştan rahatsız olan Şeymâ, “Bilin ki ben Efendinizin sütkardeşiyim!” diyerek onları uarmıştı⁴. Huzura getirilen Şeymâ, “Ya Muhammed! Ben, senin sütkardeşinim!” deyince Efendimiz, “*Bunu neyle ispatlarsın?*” diye sormuş. Şeymâ, “Omuzumda bulunan diş iziyle ki onu sen ısırmıştın!” demişti. İzi gören Hız. Peygamber,

1 Levent Öztürk, “Süveybe”, *DİA*, c.38, s.183.

2 Bkz. Asri Çubukçu, “Halime”, *DİA*, c.15, s.338.

3 Levent Öztürk, “Şeyma”, *DİA*, c.39, s.98.

4 Bkz. Levent Öztürk, “Şeyma”, *DİA*, c.39, s.98.

sütkardeşi Şeymâ'yı tanıdı. Şeymâ vaktiyle onunla ilgilenmiş, onu kucağına almış, kendisiyle Sa'doğulları yurdunda koşturtmuş, oynamış, gezmişti. Sözü edilen dış izi de o dönemden kalma bir hatıra idi¹. Hz. Peygamber çok duygulandı ve gözyaşlarını tutamadı. Orada bulunanlar Hz. Peygamberin gözyaşı dökmesini garipsedi ve "Ya Resulüllah, ağlıyor musun?" diye sorunca o, *"Evet ona düşkünlüğümden ve başına gelenlerden dolayı ağlıyorum."* dedi ve; *"Sizden birinin Uhud kadar altını olsa ve süt emzirmesi karşılığında sütünü emdiği kişiye onu verse yine de onun hakkını ödemiş olmaz."* buyurdu. Hz. Peygamber devamla; savaş vesilesiyle ondan alınan her şeyi iade etmiş, ashap da aynı şekilde davranmıştı². Ardından ridâsını yere sererek onu oturtmuş ve dilerse kendi yanında kalabileceğini, dilerse kabilesine dönebileceğini belirtmişti. İslam'ı kabul eden Şeymâ, kabilesine dönmek istediğini söyleyince, Hz. Peygamber ona birçok hayvanla, birkaç köle vererek yurduna göndermişti.³

Kayınvalidelerine Vefası

Hz. Peygamber'in çok sayıda evliliği olmuş, dolayısıyla da çok sayıda da kayınvalideleri olmuştur. Bunlardan bir kısmı evlilik tarihinden önce vefat etmiş, bir kısmı ise evlendikten sonra vefat etmişti. Sonra vefat edenlerden biri de Hz. Aişenin annesi ve Hz. Ebû Bekr'in hanımı Ümmü Rûmân'dı.

Ümmü Rûmân, Hz. Peygamber ve Hz. Aişe'nin evliliği döneminde çıkan bazı tatsızlıkları tecrübesiyle yönetmiş, ilk hadisesi gibi önemli bir olayda, sağduyulu davranmış, Hz. Aişe'ye bunun bir iftira olduğunu, Peygamber hanımı olmanın kışkırtılmak gibi bazı zorluklarının olduğunu, kendisini helak etmemesini,

1 Levent Öztürk, "Şeyma", *DİA*, c.39, s.98.

2 Abdürrezzâk, Musannef, VII, 479.

3 Levent Öztürk, "Şeyma", *DİA*, c.39, s.98.

sağlığına dikkat etmesini vs. söylemiştir.¹ Bu vakarlı ve anlayışlı davranışı karşısında Hz. Peygamber’in gönlüne girmişti. Öyle ki; kayınvalidesi Ümmü Rûmân’ın cenaze namazını bizzat Resul-i Ekrem kıldırmıştı. Resulüllah kabrine inerek dua ettikten sonra, “Allah’ım! Ümmü Rûmân’ın Senin ve Peygamberinin uğrunda neler çektiğini en iyi sen bilirsin.” demiş ve yanında bulunan ashabına, “Cennet hûrilerinden birini görmek isteyen Ümmü Rûmân’a baksın.” buyurmuştu.²

Dadılarına Vefası

Ümmü Eymen (ö. 24/645)

Ümmü Eymen’in doğumundan itibaren Hz. Peygamber’in dadılığını yaptığı, onu emzirdiği, annesiyle birlikte Medine’ye dayılarını ziyarete gidip dönerken Ebvâ’da Âmine vefat ettiğinde onun yanında bulunduğu, kendisini Mekke’ye getirdiği ve büyü-yünceye kadar dadılığına devam ettiği bilinmektedir.

Hız. Peygamber, Hatice ile evlenince Ümmü Eymen’i azat etti. O da Ubeyd b. Zeyd el-Hazrecî ile evlendi, bu evlilikten Eymen doğdu. Kocası ölünce, peygamberlikten kısa bir süre sonra Resulüllah’ın aracılığıyla azatlı kölesi genç yaştaki Zeyd b. Hârise ile evlendi ki Zeyd’in bu yaşlı kadınla evliliği Resulüllah’ın hatırı için yaptığı düşünülmektedir³. Bu vefa evliliğinden Üsâme b. Zeyd dünyaya gelmiş ve daha sonra içerisinde Ebû Bekr gibi büyük sahâbilerin de bulunduğu bir orduya komutan yapılmıştı. Zira o, Ümmü Eymen ve Zeyd’in vefasının meyvesiydi.

Hız. Peygamber, İslamiyetin ilk günlerinde kendi ev halkıyla birlikte Müslüman olan Ümmü Eymen’i dedesinden ve babasından kalma bir yadigâr kabul eder. Onu “**annemden sonra**

1 Buhârî, Şehâdât, 15; Tirmizî, Tefsîru’l-Kur’ân, 24.

2 İshak Emin Aktepe, “Ümmü Rûmân”, *DİA*, c.42, s.328.

3 Müslim, Cihad ve Siyer, 70.

annem” diye sever, zaman zaman kendisini ziyaret ederdi. Hz. Peygamber’in hicretten sonra Zeyd b. Hârîse ile Ebû Râfi‘e Mekkeden Medine’ye getirttiği ailesi ve yakınları arasında Ümmü Eymen ve oğlu Üsâme de vardı. Ümmü Eymen, Resulüllah ile birlikte Uhud Gazvesi’ne katıldı, orada askere su dağıttı, yaralıları tedavi etti, bozguna uğradıkları zaman askerî savaşa teşvik etti. Bir grup kadınla birlikte Hayber Gazvesi’ne iştirak ettiği için ganimetlerden kendisine pay verildi. O Resulüllah uğruna şehitler verdi. Oğulları Eymen ve Üsâme ile birlikte Huneyn Gazvesi’ne de katıldı. Bu savaşta Hz. Peygamber’in yakın çevresinde bulunup onu koruyanlardan biri olan oğlu Eymen ve Mûte Savaşı’nın (8/629) kumandanlarından olan eşi Zeyd b. Hârîse de bu savaşta şehit düştü. Resulüllah’ın Ümmü Eymen’e olan hürmeti bilindiği için, onun vefatından sonraki günlerde Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer, zaman zaman onu ziyaret ederdi¹.

B. EŞLERİNE VEFASI

Hz. Peygamber Veda Haccı (10/632) sırasında Arafat, Mina ve Akabe gibi yerlerde ashaba hitap etmiş ve kısa, veciz bir şekilde tavsiyelerde bulunmuştur.² Hz. Peygamber bu hutbesinin bir yerini de hanımlara ayırmış ve şöyle buyurmuştur:

Ey insanlar! Kadınların haklarına riayet etmenizi ve bu hususta Allah’tan korkmanızı tavsiye ederim. Siz kadınları Allah’ın emaneti olarak aldınız. Onların namus ve iffetini Allah adına söz vererek helal edindiniz. Dikkat edin! Sizin kadınlar üzerinde hakkınız olduğu gibi onların da sizin üzerinizde hakları vardır. Sizin onlar üzerindeki hakkınız iffet ve namuslarını korumalarıdır. Kadınların sizin üzerinizdeki hakları geleneklere uygun biçimde

1 Bünyamin Erul, Ümmü Eymen, *DİA*, c.42, s.317; Muhammed Hamidullah, “Zeyneb bint Cahş” *DİA*, c.44, s.357-358

2 Bünyamin Erul, “Veda Hutbesi”, *DİA*, c.42, s.591-593.

*yiyecek ve giyeceklerini sağlamanızdır. Kadınlar hususunda Allah'tan korkun ve onlara en iyi şekilde davranın.*¹

Dikkat edilirse hutbedeki “siz kadınları Allah’ın emaneti olarak aldınız”, “Onların namus ve iffetini Allah adına söz vererek helal edindiniz” ifadeleri başlı başına Allah’a verilen sözü, ahde vefayı hatırlatmaktadır.

Şüphesiz Hz. Peygamber’in eşleri, onunla evlendikten sonra farklı bir mevkiye yükselmiş oluyorlardı. Onlar, Peygamber hanımlarının müminlerin anneleri olduklarını bildiren ve Hz. Peygamber’den sonra, başkalarının onlarla evlenmesini ebediyen yasaklayan Kur’an ayetleri² gereğince “ümme’hâtü’l-mü’mînîn” diye anılmaya başlanıyordu. Bu tabir, “Peygamber müminlere kendi canlarından daha yakındır, onun hanımları ise müminlerin anneleridir.”³ ayetine dayanmaktadır. Buna ilaveten Müslümanlar arasında “ezvâc-ı tâhirât” tabiri de kullanılmaktadır.

Resulullah on bir kadınla evlenmiştir. Bunlar evlilik sırasına göre şunlardır: Hz. Hatice, Hz. Sevde bint Zem’a, Hz. Âişe bint Ebû Bekir, Hz. Hafsa bint Ömer, Hz. Zeyneb bint Huzeyme, Hz.Ümmü Seleme Hind bint Ebû Ümeyye, Hz. Zeyneb bint Cahş, Hz.Cüveyriye bint Hâris, Hz. Safiyye bint Huyey, Hz. Ümmü Habîbe Remle bint Ebû Süfyân ve Hz. Meymûne bint Hâris. Resulullah’ın iki tane de cariyesi bulunmaktadır. Onlardan biri Reyhâne bint Şem’un, diğeri ise Mâriye’dir.

Hz. Peygamber’in vefatı sırasında Hz. Hatice ile Zeyneb bint Huzeyme dışındaki dokuz hanımı ve Mâriye hayattaydı. Hatice yirmi beş yıl ile en uzun süreli, Zeyneb ise birkaç ayla en kısa süreli hanımı olmuştur. Resulullah hanımlarını yüz üstü bırakma-

1 Bkz. İbn Mâce, Nikah, 3; Tirmizî, Tefsîru’l-Kur’ân, 9 ; Bünyamin Erul, “Veda Hutbesi”, *DİA*, c.42, s.591-593.

2 Bkz.el-Ahzâb 33/6, 33/53.

3 el-Ahzâb 33/6.

miş, vefatından sonra hanımlarının geçimi beytül-mâlden kendilerine tahsis edilen ödenekle sağlanmış¹, ayrıca Abdurrahman b. Avf gibi sahâbîler kendilerine hediyeler göndermek suretiyle ihtiyaçlarını karşılamıştır. Zira Hz. Peygamber'in, vefatından sonra hanımlarının geçimine yardımcı olacak kişiler hakkında övücü sözleri bulunmaktadır.²

En küçük iyiliklere karşı bile vefa gerektiğine vurgu yapan Allah Resûlü, iyi ve kötü günde beraber olan, hüznü ve sevinçleri birlikte yaşayan eşlerin ve aile fertlerinin birbirlerine karşı vefakârlığına özel bir vurgu yapmış ve kendisi bunun en güzel örneklerini sergilemiştir.

1. Hadîce bint Huveylid b. Esed b. Abdiluzzâ b. Kusay el-Kureşîyye (ö. 620)

Hz. Peygamber'in ilk hanımı olup İbrahim dışındaki bütün çocuklarının annesidir. Hz. Peygamber, Hatice ile evli iken başka bir kadınla evlenmemiştir³. Vefa; görülen iyiliklere mukabelede bulunmak anlamına da geldiğine göre, Hz. Peygamber'in Hz. Hatice Valide'mize vefasında, bu arka planın da gözden kaçırılmaması gerekmektedir.

Peygamberlik gelmeden önce Hz. Peygamber'in şehirden uzakta, özellikle Hira'da tefekkür yoluyla ibadet ettiği günlerde Hatice onunla hep meşgul olmuş, eve dönmesi geciktiği zaman hizmetkârları vasıtasıyla ona ulaşmıştır. Hz. Hatice'nin Resulullah'ın hayatındaki en önemli rollerinden biri, peygamberlik geldiği zaman kendisine herkesten önce iman etmesi ve onu bütün varlığı ile desteklemesidir. Hz. Peygamber, Hira Mağarası'nda

1 Aynur Uraler, "Ümmehâtu'l-mü'minîn", *DİA*, c.42, s.306-308.

2 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 104, 120-121, 135; Aynur Uraler, "Ümmehâtu'l-mü'minîn", *DİA*, c.42, s.306-308.

3 Müslim, *Fadâilu's Sahâbe*, 77; Aynur Uraler, "Ümmehâtu'l-mü'minîn", *DİA*, c.42, s.306-308.

bulunduğu sırada daha önce hiç karşılaşmadığı Cebrâil ona peygamber olduğunu tebliğ ettiği ve vücudunu üç defa kucaklayıp kuvvetlice sıktıktan sonra Alak suresinin ilk beş ayetini öğrettiği zaman büyük bir heyecana kapıldı ve korkudan yüreği titreyerek evine döndü. Başına gelenleri anlattıktan sonra, “Bana neler oluyor, Hatice?” diyerek kendinden korktuğunu söyledi. Bunun üzerine Hz. Hatice Resulullah’ın korku ve endişelerini gideren şu sözleri söyledi: “Öyle deme! Yemin ederim ki Allah hiçbir zaman seni utandırıp üzmez.¹ Çünkü sen akrabanı gözetirsin, doğru konuşursun, işini görmekten âciz kimselerin elinden tutarsın, yoksulları kayırırısın, misafirleri ağırlarsın, haksızlığa uğrayan kimselere yardım edersin.”² Bu bilge hanım Hz. Hatice, daha sonra Hz. Peygamber’i alıp amcasının oğlu Varaka b. Nevfel’e götürdü.³ Bu zat, Hz. Peygamber’i dinledikten sonra ona görünen meleğin bütün peygamberlere vahiy getiren melek olduğunu söyledi.⁴ Hatice de Hz. Peygamber’e, “Senin Allah’ın Resulü olduğuna şahadet ederim.” diyerek Müslümanlığı kabul etti. Hz. Hatice, yeryüzünde sadece üç Müslüman’ın bulunduğu İslamiyetin ilk günlerinde Resulullah ve Hz. Ali ile beraber bazen Kâbe civarında bazan evinde ibadet etti⁵. Hatice, müşriklerin zulmü ve haksızlığı karşısında Resulullah’ı hiçbir zaman yalnız bırakmadı. Mekke’li müşrikler Şi‘bü Ebî Tâlib’de Müslümanları kuşattığında kendisi de Hz. Peygamber ile birlikte iki üç yıl boyunca muhasaraya göğüs gerdi. Servetini onun davası uğrunda harcamaktan geri durmadı⁶.

1 Bkz. Müslim, İmân, 253; Müslim, İmân, 254.

2 Buhârî, Bed’ü’l-vaḥy, 3, Tefsîr, 96/1; Müslim, İmân, 252.

3 Müslim, İmân, 252.

4 Buhârî, Bed’ü’l-vaḥy, 3.

5 Ahmed b. Hanbel, Müsned, I, 209-210.

6 Aynur Uraler, “Ümmehâtu’l-Mü’minîn”, *DİA*, c.42, s.306-308.

Hiz. Hatice, yirmi beş yıl kadar süren mutlu bir evlilik hayatından sonra hicretten üç yıl kadar önce 10 Ramazan'da (19 Nisan 620) vefat etti. Hacûn Kabristanı'na defnedildi.

Hiz. Hatice, kocasına vefasını göstermişti. Hiz. Peygamber de vefaya mukabeleyi asla ihmal etmemiştir. Hem Hiz. Hatice hayat-tayken hem de vefatından sonra ona vefasını göstermiştir. Nite-kim Hiz. Hatice'nin defnini kendi elleriyle yapmıştır.

Hiz. Peygamber, Hiz. Hatice'nin vefatından sonra birden çok hanımla evlendiği hâlde, onu hiçbir zaman unutmamış, eşinin fe-dakârlığını ve dostluğunu her fırsatta anmış, evde koyun kesildi-ği zaman Hatice'nin eski dostlarına ondan birer parça gönderme vefakârlığını göstermiştir.¹ Bir defasında Hatice'nin kız kardeşi Hâle'nin içeri girmek üzere izin istediğini duyan Hiz. Peygamber, onun sesini ve izin isteme tarzını Hatice'nin sesine ve tavrına benzeterek heyecanlanmış ve "Allah'ım, bu Huveylid kızı Hâ-le'dir!" diyerek sevincini izhar etmiştir.² Bu vefa duygusuna ve sevgiye şahit olan Hiz. Âişe, bizzat itiraf ettiği gibi hayatında en çok Hatice'yi kıskanmış, ölüp gitmiş bir kadını ne diye hâlâ anıp durduğunu, üstelik Allah'ın kendisine ondan daha hayırlısını ver-diğini söyleyerek duygusunu ifade etmiştir. Hiz. Hatice'nin aley-hinde konuşulmasından rahatsız olan Hiz. Peygamber, Âişe'nin kendisini ondan daha hayırlı görmesini tasvip etmemiş, davasına kimsenin inanmadığı günlerde onun inandığını, halkın kendisini yalanladığı sırada onun tasdik ettiğini, hiç kimsenin kendisine bir şey vermediği dönemde onun İslam davasını malıyla destek-lediğini, üstelik diğer eşlerinden çocuğu olmadığı hâlde Cena-b-ı Hakk'ın kendisine ondan çocuk verdiğini söylemiştir. Ayrıca onun bu ümmetin kadınlarının en hayırlısı olduğunu belirtmiş³ ve

1 Müslim, Fadâilu's Sahabe, 75.

2 Müslim, Fadâilu's Sahabe, 78.

3 Aynur Uraler, "Ümmehâtu'l-Mü'minîn", *DİA*, c.42, s.306-308.

şöyle buyurmuştur: “Sizin asrınızdaki, en hayırlı kadın Hüveylid kızı Hatice’dir.”¹ Başka bir rivayette ise şöyle buyurmuştur: “Yeryüzünde yaşayıp giden kadınlardan örneklik bakımından sana şunlar yeterlidir: İmrân’ın kızı Meryem, Huveylid kızı Hatice, Muhammed’in kızı Fatıma ve firavun’un karısı Âsiye”².

Nitekim bir defasında Cebrâil Resulullah’a gelerek Hatice’ye hem Cenab-ı Hakk’ın hem de kendisinin selamını söylemesini ve ona içinde hiçbir gürültünün, çalışıp yorulmanın bulunmadığı oyulmuş inciden yapılma bir köşkün verileceğini müjdelemesini bildirmiştir.³

Hz. Peygamber, Âişe’nin belirttiğine göre, Hz. Hatice’nin hatıralarını yad edip kendisi için istiğfarda bulunurdu. Hz. Peygamber’in kızı Zeyneb, kocası Ebû’l-Âs Bedir Gazvesi’nde Müslümanlara esir düştüğünde, evlendiği gün annesi Hatice’nin kendisine hediye ettiği gerdanlığı, onu kurtarmak üzere fidye olarak göndermişti. Hz. Peygamber, Hatice’nin gerdanlığını görünce duygulandı ve ashaptan gerdanlığın tekrar Zeyneb’e gönderilmesini rica etti⁴. Hz. Peygamber, Mâriye’den doğan İbrahim dışındaki bütün çocuklarının annesi olan Hz. Hatice’yi hayatı boyunca minnet ve sevgiyle anmıştır.⁵

İlk eşi ve altı çocuğunun annesi olan Hz. Hatice annemizi hayatı boyunca hiç gönlünden çıkarmayan Hz. Peygamber, vefatından sonra da onu hatırlatan herkese karşı, gönlünde Hatice’ye beslediği vefa duygusuyla hareket etmiştir. Bir gün Hz. Âişe ile beraberken huzura ihtiyar bir hanım geldi. Resulullah ihtiyar

1 Tirmizî, Menâkıb, 61.

2 Tirmizî, Menâkıb, 61.

3 Bkz. Müslim, Fadâilu’s Sahâbe, 73; Buhârî, ‘Umre, 11, Enbiyâ’, 45, Menâkıbü’l-enşâr, 20, Nikâh, 108, Edeb, 23. Tevhîd, 32; Müslim, Fezâ’ilü’ş-şahâbe, 69, 71-78.

4 Ebû Dâvûd, Cihâd, 121.

5 Bkz. Yaşar Kandemir, “Hatice”, *DİA*, c.16, s.465-466.

kadına hâlini hatırlı sordu, pek çok iltifatlarda bulundu. Yaşlı hanım gittikten sonra Hz. Âişe merak ederek, “Bu yaşlı hanım kimdi ya Resulüllah?” diye sordu. O da, “*Hatice’nin arkadaşı olup onun sağlığında bize gelip giderdi. Kuşkusuz ahde güzel bir şekilde vefa göstermek imandandır.*”¹ buyurdu.

Hız. Âişe; “Ben Peygamber’in (sas) eşlerinden hiçbirini, Hatice’yi kıskandığım kadar kıskanmadım. Oysaki ben Hatice’yi (benden önce vefat ettiğİ için) görmemiştım.² Ancak Peygamber (sas) ondan çok bahsederdi. Bazen bir koyun keser, onu parçalara ayırır, sonra da Hatice’nin dostlarına gönderirdi. Bazen ben, “Sanki yeryüzünde Hatice’den başka kadın yok!” diyerek serzenişte bulunurdum da Allah Resulü, “*Hatice şöyle idi, Hatice böyle idi. Üstelik ondan benim çocuklarım var.*” derdi.”³

2. Sevede bint Zem’a (ö.23)

Resulüllah kendisiyle evlendiğİ sırada elli yaşında beş çocuklu dul bir kadındı. Hz. Peygamber’in küçük yaştağı kızları Ümmü Külsüm ile Fâtıma’ya baktı, annelik yaptı. Hz. Âişe ile evleninceye kadar Hz. Peygamber’in tek eşi olarak kaldı. 23 (644) yılında Medine’de vefat etti.⁴

Kendisi gibi ilk Müslümanlardan olan amcasının oğlu Sekrân b. Amr ile evlendi. Ancak müşriklerin işkencelerine dayanamadıkları için ikinci kafiye ile Habeşistan’a hicret etmek zorunda kaldılar. İleri gelen müşriklerden bir kısmının İslam’ı kabul ettiğine dair yayılan asılsız haberler üzerine Mekke’ye döndüler. Sevede bir süre sonra kocası vefat edince, beş çocuğı ile yalnız kaldı. Peygamberliğın 10. (620) yılında Hz. Hatice’nin vefatının ardından sahabe-

1 Hâkim, *Müstedrek*, I, 20.

2 Müslim, *Fadâilu’s Sahabe*, 76.

3 Buhârî, *Menâkıbü’l-ensâr*, 20.

4 Bkz. Aynur Uraler, “Ümmehâtu’l-Mü’minîn”, *DİA*, c.42, s.306-308.

den Osman b. Maz‘ûn’un hanımı Havle bint Hakîm’in tavsiyesiyle Hz. Peygamber Sevde’ye evlenme teklif etti. Sevde çocuklarının kendisini rahatsız edebileceği endişesini dile getirdiyse de Hz. Peygamber bunda bir sakınca bulunmadığını söyledi¹ ve Sevde’yi 400 dirhem mehirle nikâhladı. Hz. Peygamber Sevde’nin çocuklarına babalık, Sevde de Resulullah’ın çocuklarına annelik etti. Zira Hz. Hatice vefat ettiğinde yaşları küçük olan Ümmü Külsûm ile Fâtıma’yı o büyüttü. Resulullah da Sevde’yi müşrik yakınlarından gelebilecek sıkıntılara karşı korudu.²

Sevde uzun boylu, iri yapılı ve yavaş hareket eden bir hanımdı. Bu yönüyle dikkat çektiği ve herkes tarafından tanındığı için hicab ayetinin nüzulüne vesile oldu.³ Dericilikte mâhir olduğu, Tâif tarzı deri işlediği belirtilen Sevde kazandığı para ile yoksullara ve kimsesizlere yardım ederdi. Hz. Peygamber’in diğer hanımlarıyla ve bilhassa Hz. Âişe ile iyi geçinirdi. Âişe de onu sever, kendisine benzemeyi arzuladığını söylerdi.⁴ Hayatının ilerleyen dönemlerinde Hz. Peygamber’in kendi yanında geceleme sırasını Âişe’ye bırakmış, onun bu davranışı benzeri durumlar için delil olarak kullanılmıştır.⁵ Hz. Peygamber’in tavsiyelerini yerine getirme hususunda büyük hassasiyet gösteren Sevde, Veda Haccı’nda Hz. Peygamber’in, hanımlarının evlerinde oturmalarının daha iyi olacağını söylemesi üzerine, onun vefatından sonra hac için de olsa uzun yola çıkmadı.⁶ Sevde 23 (644) yılında Medine’de vefat etti, cenaze namazını Hz. Ömer kıldırdı ve Cennetü’l-bakî’a defnedildi.⁷

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 318-319.

2 Aynur Uraler, “Sevde”, *DİA*, c.36, s.584.

3 Buhârî, *Vuğû*, 13; Ebû Dâvûd, *Salât*, 14.

4 Müslim, *Rağâ’*, 47.

5 Buhârî, *Hibe*, 15.

6 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 324.

7 Aynur Uraler, “Sevde”, *DİA*, c.36, s.584.

Hız. Peygamber'e, vefatından sonra kendisine ilk önce hangi hanımının kavuşacağını sorulması üzerine onun "eli en uzun olan" (en cömert olan) diye cevap verdiği¹ ve bununla Sevde'yi kastettiği Hz. Âişe tarafından rivayet edilmiştir.²

3. Âişe bint Ebî Bekr es-Sıddîk el-Kureşîyye (ö. 58/678)

Nikâhları hicretten önce kıyıldı ancak evlilikleri 2. yılın Şevval ayında (Nisan 624) gerçekleşti. Resulullah onun kolları arasında vefat etti ve odasına defnedildi. 17 Ramazan 58 (14 Temmuz 678) tarihinde Medine'de vefat etti³.

Babası Ebû Bekir b. Ebû Kuhâfe, es-Sıddîk lakabıyla tanındığı için kendisine Âişe es-Sıddîka (es-Sâdika) binti's-Sıddîk denilmiştir. Annesi, Kinâne kabilesinden Ümmü Rûmân bint Âmir b. Uveymir'dir.⁴ Es-Sıddîka; verdiği söze son derece sadık hanım demektir. Bu da vefakâr kadın demektir.

Çocuğu olmadı. Bununla birlikte, Araplarda anne ve babaların büyük erkek çocuğun adını künye olarak almaları âdeti sebebiyle bir künyesi olmadığına üzüldüğünü söyleyince, Hz. Peygamber onu teselli için kız kardeşi Esmâ'nın oğlu Abdullah b. Zübeyr'e nisbetle Ümmü Abdullah künyesini vermişti.

Hız. Âişe ile Hz. Peygamber arasındaki aile bağı sevgi, anlayış ve hürmet esası üzerine kurulmuştur. Kendisine büyük yakınlık ve sevgi gösteren Hz. Peygamber ile koşu yaptığı, onun omuzuna dayanarak Mescid-i Nebvî'de mızraklarıyla savaş oyunları oynayan Habeşlileri seyrettiği ve Hz. Peygamber'e nazlanmaktan hoşlandığı bilinmektedir. Hz. Peygamber de onunla bir arada bulunmaktan, bilhassa gece seyahatlerinde kendisiyle

1 Buhârî, Zekât, 11.

2 Aynur Uraler, "Sevde", *DİA*, c.36, s.584.

3 Hz. Âişe ile ilgili tarihlendirmeler için Bkz. Selçuk Coşkun, *Hadise Dair Makaleler*, İFAV, İstanbul, 2017, 59-88

4 Mustafa Fayda, "Âişe", *DİA*, c.2, s.201-205.

sohbet etmekten, davetlere onunla birlikte katılmaktan¹, sorularına cevap vermekten pek memnun olurdu. Hanımları arasında Hz. Peygamber'i en fazla kıskanan ve sevgisini kazanmak için en çok gayret sarf eden de o idi. Hz. Peygamber'in çok sevdiği ve hatırasını daima canlı tuttuğu Hz. Hatice'yi bile kıskanır ve bu husustaki hislerini Hz. Peygamber'e ifade etmekten çekinmezdi. Hz. Peygamber de ona Hz. Hatice'nin faziletlerini sayar, ondan çocukları olduğunu söylerdi.²

Hız. Peygamber hanımlarına karşı o kadar iyi davranırdı ki hayızlı oldukları zaman bile onların yediklerinden yer, içtikleri kaplardan içerdi. Hız. Âişe, kendisinin su içtiği kaptan Hız. Peygamber'in de kendisinin ağzını koyduğu yerden su içtiğini, kemikteki eti sıyrırken (yerken) Hız. Peygamber'in de aynı yerden yediğini söylemektedir.³

Kendisinin Hız. Hatice'yi kıskandığı gibi diğer eşlerden bazıları da onu kıskanırdı. Bir keresinde Hız. Peygamber'in eşleri birleşerek, Hız. Fâtıma'yı Hız. Peygamber'e göndermiş ve Âişe'ye gösterilen ilginin kendilerine de gösterilmesini istemişlerdi. Fâtıma, durumu Hız. Peygamber'e söylediğinde: “Sen de benim sevdiğimi sevmez misin?” sorusuna muhatap olmuş ve geri dönmüştü.”⁴

Hız. Âişe'nin rivâyetine göre; Resulüllah hanımlarını dolaşıyordu. Nihayet onun ağrısı tam şiddetlendi, Meymûne'nin evinde hastalığı ağır bastı. Hanımlarını çağırdı ve onlardan benim evimde tedavi görmesi için izin istedi, onlar da ona izin verdiler.

Hız. Âişe, genç bir hanım olarak, zaman zaman kıskançlıklar gösterirdi. Hız. Âişe şöyle anlatıyor: “Hız. Peygamber bir gün as-

1 bk. Müslim, Eşribe, 139.

2 Mustafa Fayda, “Âişe”, *DİA*, c.2, s.201-205.

3 Kazıcı, Ziya, *Hız. Peygamber'in Eşleri ve Aile Hayatı*, s. 77.

4 Mustafa Fayda, “Âişe”, *DİA*, c.2, s.201-205.

habı ile birlikte bulunuyordu. Ona yemek hazırladım. Hafsa da hazırlamıştı. Hafsa benden daha çabuk davrandığı için hizmetçi kıza: “Git Hafsa’nın tabağını devir.” dedim. Kız da Hafsa’nın tabağını Peygamber Efendimiz’in önüne koyulurken ayağı ile itip devirdi ve içindeki yemek yere döküldü. Peygamber Efendimiz yemeği yerden toplayıp ahabı ile birlikte yedi. Ondandır sonra ben tabağını gönderdim. Peygamber Efendimiz benim tabağını içindeki yemekle birlikte Hafsa’ya vererek: “Yemeği yiyin tabak da senin olsun.” dedi. Fakat buna karşı yüzünde herhangi bir değişiklik görmedim, dedi.”¹ Hz. Peygamber Âişe’yi överek şöyle buyurdu: “Âişe’nin diğer kadınlara olan üstünlüğü, tiridin diğer yemeklere olan üstünlüğü gibidir.”²

4. Hafsa bint Ömer b. el-Hattâb el-Adeviyye (ö. 45/665 [?])

605 yılında Mekke’de doğdu. Kendisinden altı yaş küçük olan Abdullah b. Ömer ile ana baba bir kardeştir. Hafsa, ilk Müslümanlardan Abdullah b. Huzâfe’nin kardeşi Huneys b. Huzâfe ile evlendi. Hafsa kocasıyla birlikte Medine’ye hicret etti. Bedir Gazvesi’ne katılan Huneys dönerken yolda hastalandı ve daha sonra Medine’de öldü.³ Bunun üzerine Hz. Ömer, kızını veya kız kardeşini faziletli biriyle evlendirme âdeti gereğince⁴, Hz. Osman’a teklif etti. Hz. Osman evlenmek niyetinde olmadığını söyleyince aynı teklifi Hz. Ebû Bekir’e yaptı. Hz. Ebû Bekir’in bu teklifi sükûtle karşılaması üzerine, Hz. Ömer gücendi ve duygularını Hz. Peygamber’e açtı. Hz. Peygamber de yakında Hafsa’nın Osman’dan, Osman’ın da Hafsa’dan daha hayırlı biriyle evleneceğini söyledi. Nitekim Resulullah, 3. yılın Şâban ayında

1 Bkz. Buhârî, Nikâh, 107; Kândehevî, *Hayâtü’s-Sahâbe*, III,122.

2 Bkz. Müslim, *Fedâilü’s-Sahâbe*, 69-70; Mustafa Fayda, “Âişe”, *DİA*, c.2, s.201-205.

3 Buhârî, Megâzî, 12.

4 Buhârî, Nikâh, 33.

(Ocak 625) dördüncü eşi olarak 400 dirhem mehir karşılığında Hafsa ile evlendi. Hz. Osman da Resûlullah'ın diğer kızı Ümmü Külsûm ile evlendi.¹

Hafsa diğer hanımlar içinde en çok Hz. Âişe ile anlaşmış, ikisinin Resulüllah'ı diğer hanımlarından kıskandıkları ve zaman zaman bu konuda iş birliği yaptıkları da olmuştur. Nitekim bir defasında Hz. Peygamber'in hanımlarının odalarını dolaştığı sırada Ümmü Seleme'nin (veya Zeyneb bint Caş'ın) yanında diğerlerinden fazla kalmasının sebebini araştırmış ve bu eşinin Hz. Peygamber'e bal şerbeti ikram ettiğini öğrenmişlerdi. Hz. Peygamber yanlarına geldiğinde üzerinde tuhaf bir koku bulunduğunu, bunun da yediği baldan kaynaklandığını ima edip onun bazı hanımlarının yanında fazla kalmasına engel olmaya karar vermişlerdi. Bu kararlarını uygulamışlarsa da daha sonra yaptıklarından pişmanlık duymuşlardı. Onların Resulüllah'ı üzen bu davranışları yüzünden Hz. Ömer'in kızını uyardığı bilinmektedir.²

Okuma yazma bilen çok az sayıdaki hanımlardan biriydi.³ Hafsa'nın 45 yılının Şaban ayında (Ekim 665) Medine'de vefat ettiği, cenaze namazını Medine Valisi Mervân b. Hakem'in kıldırdığı ve Bakî' Mezarlığı'na defnedildiği belirtilmektedir.⁴

5. Zeyneb bint Huzeyme b. el-Hâris el-Hilâliyye (ö. 4/625)

Âmir b. Sa'saa kabilesiyle Müslümanlar arasında bozulan ilişkileri düzeltmek isteyen Hz. Peygamber, bu kabileden olan ve ikinci eşi Bedir Gazvesi'nde şehit düşen Zeyneb ile Ramazan 3 (Şubat-Mart 625) tarihinde evlendi; ancak Zeyneb kısa bir süre sonra vefat etti (Rebîülâhîr 4 / Eylûl 625).⁵

1 M.Yaşar Kandemir, "Hafsa", *DİA*, c.15, s.119-120.

2 M.Yaşar Kandemir, "Hafsa", *DİA*, c.15, s.119-120.

3 Aynur Uraler, "Ümmehâtu'l-Mü'minîn", *DİA*, c.42, s.306-308.

4 M.Yaşar Kandemir, "Hafsa", *DİA*, c.15, s.119-120.

5 Aynur Uraler, "Ümmehâtu'l-Mü'minîn", *DİA*, c.42, s.306-308.

Hem Cahiliye Devri’nde hem İslam döneminde cömertliği, muhtaçlara düşkünlüğü ve yardım severliği ile tanındığından “Ümmü’l-mesâkîn” (muhtaçların annesi, hâmisî) lakabıyla anılmıştır. Annesi Hind (Havle) bint Avf’tır. Hind’in dokuz kızının hepsi Müslüman olduğundan Resulullah kendilerine “**mümin kız kardeşler**” demiştir. Kardeşleri arasında, yine Peygamber’in zevcelerinden biri olan Meymûne gibi seçkin hanımlar bulunmaktadır. Zeyneb, Resulullah’ın kıldırıldığı cenaze namazının ardından Bakî’ Mezarlığı’na defnedildi. Hz. Peygamber’in eşleri arasında Bakî’ Mezarlığı’na ilk defnedilen de odur.¹

6. Ümmü Seleme Hind bint Ebî Ümeyye el-Kureşîyye el-Mahzûmiyye (ö. 62/681)

İlk Müslümanlardan ve Habeşistan muhacirlerindendir. Kocasî Ebû Seleme, Uhud Gazvesi’nde aldığı yara sebebiyle öldükten sonra Hz. Peygamber kendisini 4. yılın Şevval ayında (Mart 626) nikâhladı ve Ümmü Seleme onun en son ölen eşi olarak 62’de (681) seksen dört yaşında iken Medine’de vefat etti.²

Kocasî ile birlikte Habeşistan’a hicret ettiler. Mekkelilerin İslamiyeti benimsediğine dair asılsız bir haber üzerine Mekte’ye döndüler. Ümmü Seleme, Akabe biatlarından bir yıl önce kocasıyla beraber Medine’ye hicret etmek üzere yola çıktıysa da Mahzûmoğulları onun hicretine izin vermedi. Kocasî Ebû Seleme’nin ailesi oğlu Seleme’yi, “Bu çocuk da bizim ailemize mensuptur.” diyerek onu Ümmü Seleme’nin elinden aldı ve anne ile oğlunu birbirinden ayırdı. Bunun üzerine Ebû Seleme, tek başına hicret etti. Hem kocasından hem oğlundan ayrılan Ümmü Seleme bir yıl boyunca gözyaşı döktü. Onun bu duru-

1 Ayşe Esra Şahyar, “Zeyneb bint Huzeyme”, *DİA*, c.44, s.361.

2 Aynur Uraler, “Ümmehâtu’l-Mü’minîn”, *DİA*, c.42, s.306-308.

muna dayanamayan iki aile Ümmü Seleme ile oğlunun birlikte hicretine izin verdi.¹

Hız. Peygamber isabetli görüşleri sebebiyle Ümmü Seleme'nin fikrini alırdı. Mesela Hudeybiye Antlaşması'nda Mekkelilere büyük tâvizler verildiğini düşünen Müslümanlar üzüntü içinde iken Resulüllah onlara kurbanlarını Hudeybiye'de kesmelerini ve tıraş olmalarını emrettiği ve bunu üç defa tekrarladığı hâlde hiç tepki vermediler. Bunun üzerine Hız. Peygamber, Ümmü Seleme'nin yanına giderek üzüntüsünü dile getirdi. Ümmü Seleme ona dışarı çıkıp kurbanını kesmesini ve kendisini tıraş ettirmesini, ardından ashabının da mutlaka bu davranışlarını izleyeceğini söyledi. Hız. Peygamber onun tavsiyesini uyguladı ve gerçekten Ümmü Seleme'nin dediği gibi oldu.²

Bir defasında Ümmü Seleme, Hız. Peygamber kendi hücresinde iken Cebrâil'i insan kılığında gördü. Cebrâil gittikten sonra Hız. Peygamber ona bu şahsın kim olduğunu sorunca Dihye b. Halîfe el-Kelbî diye cevap verdi, Resulüllah da onun Cebrâil olduğunu bildirdi.³

Hız. Peygamber'in en son vefat eden eşi Ümmü Seleme'dir. 62 (681) yılında Medine'de öldü ve Bakı' Kabristanı'na defnedildi.⁴

7. Zeyneb bint.Cahş b. Riâb el-Esediyye (ö. 20/641)

Resulüllah'ın evlatlığı Zeyd b. Hârise kendisini boşadıktan sonra Hız. Peygamber'e nikâhlıldığı (Zilkade 5 / Nisan 627) Kur'an'da bildirilmiştir.⁵ 20 (641) yılında vefat etti.⁶ Annesi Hız.

1 Yaşar Kandemir, "Ümmü Seleme", *DİA*, c.42, s.328-330.

2 Buhârî, Şürû, 15.

3 Müslim, Fezâ'ilü's-şahâbe, 100.

4 Yaşar Kandemir, "Ümmü Seleme", *DİA*, c.42, s.328-330.

5 Ahzâb 33/37.

6 Aynur Uraler, "Ümmehâtü'l-Mü'minîn", *DİA*, c.42, s.306-308.

Peygamber'in halası Ümeyme bint Abdülmuttalib'dir. Babası Cahş ise bi'set zamanında ölmüş, bütün çocukları İslam'ı kabul etmiş, daha sonra ailenin tamamı Medine'ye hicret etmiş, Mekte'de terk ettikleri yerlere de Kureyş el koymuştur.¹

Muhtemelen, Resulüllah'ın sözü havada kalmasın diye yaşlıca Ümmü Eymen'le evlenen Zeyd'in bu vefasına karşılık vermek isteyen Hz. Peygamber, onu daha genç ve güzel hanım olan Zeyneb'le evlendirmişti. Daha sonra huzursuzluk çıkınca Zeyd, Zeyneb'i boşamıştı.²

Zeyneb, "Benim nikâhımı gökte Allah kıydı." diyerek ilgili ayeti hatırlatır ve Hz. Peygamber'in diğer eşlerine karşı övünürdü.³ Örtünme ayeti de⁴ onun düşün yemeğinden sonra nazil oldu⁵ ve Müslümanlara yemeği yedikten sonra ev sahibinin yanında oturup lafa dalmamaları gerektiği bildirildi. Hz. Peygamber ibadet ve riâyazete düşkünlüğünden dolayı Zeyneb bint Cahş'a ayrı bir sevgi beslerdi. Bu sebeple Hz. Âişe ile Hafsa'nın onu "biraz" kıskandıkları rivayet edilmiştir.⁶ Zeyneb'in güzel vasıfları Hz. Peygamber üzerinde etkili olmuş, bundan dolayı bazı hükümler nazil olmuştur. Zeyneb bint Cahş vefat ettiğinde cenazesi Habeşlilerin kullandığı bir nevi tabutla taşındı ve mezara indirilirken başkalarının görmemesi için üzerine bir örtü çekildi. Hz. Ömer onun kabrinin üzerine türbe yaptırmıştır.⁷

Zeyneb bint Cahş çok cömert ve kanaatkâr bir hanımdı. Vefat ettiğinde geride bir dirhemi bile kalmamıştı. Zeyneb, el işçiliğine önem verir, deri tabaklama, deri dikme, boncuk dizme gibi

1 Muhammed Hamidullah, "Zeyneb bint Cahş", *DİA*, c.44, s.357-358.

2 Muhammed Hamidullah, "Zeyneb bint Cahş", *DİA*, c.44, s.357-358.

3 Buhârî, Tevhîd, 22.

4 el-Ahzâb 33/53.

5 Buhârî, Tevhîd, 22.

6 Buhârî, Talâk, 8; Müslim, Talâk, 20.

7 Muhammed Hamidullah, "Zeyneb bint Cahş", *DİA*, c.44, s.357-358.

işlerden elde ettiği parayı Allah yolunda harcardı. Hz. Ömer zamanında kendisine tahsis edilen yıllık 12.000 dirhemi elini bile sürmeden fakirlere dağıtmıştı.¹

Hız. Peygamber günün birinde Zeyneb bint Cahş için Hz. Ömer'e, "Zeyneb bint Cahş evvâhedir." demiştir. Bu sırada yanlarında bulunan birisi, "Yâ Resulullah evvâhe nedir?" diye sorunca Hz. Peygamber, "Evvahe, mütevazî bir şekilde kendini Allah'a adayandır." buyurmuştur.²

8. Cüveyriye bint Hâris b. Ebî Dırâr (ö. 56/676)

Benî Mustalîk kabilesinden olup bu kabileyle yapılan savaşta kocası ölmüş, kendisi de esir düşmüştü.³ Fidyenin ödenmesi hususunda yardım istediği Resulullah'ın teklifi üzerine onunla evlendi (5/627). 56 yılı Rebûlevvelinde (Şubat 676 veya 50/670) Medine'de vefat etti.⁴

Hız. Peygamber'in düzenlediği Benî Mustalîk Gazvesi'nde yüzlerce esir ele geçirilerek Medine'ye götürüldü ve bunlar gazveye katılan askerlere dağıtıldı. Kocasî bu savaşta ölen ve henüz yirmi yaşında bulunan Cüveyriye de esirler arasında idi.⁵ Babası esir düşen kızını kurtarmak için Medine'ye geldi ve fidyesini ödedikten sonra onu Hz. Peygamber'le evlendirdi.

Hız. Peygamber'in Cüveyriye ile evlendiğini duyan Müslümanlar Hz. Peygamber'i memnun etmek için onun hısımları olarak kabul ettikleri Mustalikoğullarına mensup diğer esirleri de

1 Muhammed Hamidullah, "Zeyneb bint Cahş", *DİA*, c.44, s.357-358.

2 Geniş bilgi için bkz. Mustafa Necatî BARIŞ, "Zeyneb bint Cahş ve Hz. Peygamber ile Evliliği", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (2), 177-192.

3 Müslim, Cihad ve Siyer, 1.

4 Aynur Uraler, "Ümmehâtu'l-Mü'minîn", *DİA*, c.42, s.306-308.

5 Buhârî, 'İtk, 13.

serbest bıraktılar.¹ Bu evliliğin Mustalikoğulları ile Müslümanlar arasındaki düşmanlığı giderdiği ve Hz. Peygamber’in Cüveyriye ile evlenmesinin asıl hedefinin bu kabileyi İslam’a yaklaştırmak olduğu anlaşılmaktadır. Mustalikoğullarının bu evlilikten sonra İslamiyeti kabul etmeleri de bunu göstermektedir.

Cüveyriye’nin Müslüman olmadan önceki adı “Berre” idi. Böyle adlar almayı insanın kendi kendini temize çıkarması olarak değerlendiren ve bunu hoş karşılamayan Hz. Peygamber ona “küçük kız” anlamında Cüveyriye adını verdi.² Hz. Âişe’nin belirttiğine göre Cüveyriye ibadete çok düşkündü.

Cüveyriye 56 yılı Rebülevvelinde (Şubat 676) Medine’de vefat etmiştir (Zübeyr b. Bekkâr, s. 46). Bazı kaynaklarda 50’de (670) vefat ettiği kaydedilmektedir.³

9. Hz. Safiyye: Safiyye bint Huyey b. Ahtab (ö. 50/670 [?])

Medine’den sürüldükten sonra Hayber’e yerleşen Benî Nadîr’in reisi Huyey’in kızıdır. Hayber’in fethi sırasında kocası ölmüş, kendisi de esir alınmıştı. Hz. Peygamber savaştan sonra onu nikâhladı (7/628). 50 yılı Ramazan’ında (Ekim 670) veya 52’de (672) Medine’de vefat etti.⁴

Hayber fethinde kocası öldürülen Safiyye esir alındı, Hz. Peygamber’in hissesine ayrıldı.⁵ Hz. Peygamber, Safiyye’ye Müslüman olması hâlinde kendisiyle evleneceğini, Müslüman olmadığı takdirde serbest bırakıp ailesine göndereceğini söyledi. Safiyye’nin İslamiyeti kabul etmesi üzerine onu azat etti, hürriyetine kavuşmasının da mehri olduğunu söyledi.⁶

1 Ebû Dâvûd, ‘İtk, 2.

2 Müslim, Âdâb, 16.

3 Rıza Savaş, “Cüveyriye bint. Hâris”, *DİA*, c.8, s.146.

4 Aynur Uraler, “Ümmehâtu’l-Mü’minîn”, *DİA*, c.402, s.306-308.

5 Buhârî, Salâtu’l-Havf, 6; Ebû Dâvûd, Harac, Fey’ ve ‘İmâre, 20, 21.

6 Buhârî, Şalât, 12; Megâzî, 38; Nikâh, 68; Cihâd, 74.

Safiyye akıllı, faziletli, ibadete düşkün, yumuşak huylu, cesur ve cömert bir hanımdı. Sağlığında evini sadaka olarak vermiştir. Peygamber'in hanımlarının kıskançlık yüzünden aralarındaki rekabetten etkilenmiş ve Hz. Âişe'nin bulunduğu grupta yer almıştır.¹ Nitekim Tahrîm sûresinin ilk ayetlerinin inmesine sebep olan, Resulüllah'ın bal şerbeti içmesiyle ilgili olayda Âişe'nin söylemesini istediği sözleri Hz. Peygamber'e söylemiştir.²

Safiyye'nin Yahudi bir aileden gelmesi Peygamber'in hanımları arasında konu olmuş³, Âişe ile Hafsa'nın bunu ima ederek kendilerinin Resulüllah ile aynı soydan geldiklerini söylemelerine üzülmüş, Hz. Peygamber de "Benden nasıl daha hayırlı olabilirsiniz ki eşim Muhammed, babam Hârûn, amcam Mûsâ'dır deseydin ya!"⁴ sözleriyle onu teselli etmiştir.⁵

Safiyye, 50 yılının Ramazan ayında (Ekim 670) veya 52'de (Eylül 672) Medine'de vefat etti, cenaze namazını Muâviye b. Ebû Süfyân (veya Saîd b. Âs) kıldırdı ve Bakî Mezarlığı'na defnedildi.⁶

10. Ümmü Habîbe Remle bint Ebû Süfyân (ö. 44/664)

Habeşistan muhacirlerindendir. Kocası orada din değiştirip ölünce kendisi dul kaldı ve Hz. Peygamber'in Habeşistan'a gönderdiği bir elçi vasıtasıyla kendisine nikâhlanıp Medine'ye getirildi (Zilkade 7 / Mart 629). 44 (664) yılında Medine'de vefat etti.⁷ Babası Kureyş kabilesinin reislerinden Ebû Süfyân, annesi Safiyye bint Ebû'l-Âs b. Ümeyye b. Abdüşems'tir.

1 Buhârî, Hibe, 8.

2 Buhârî, Hiyel, 12.

3 İbn Mâce, Nikâh, 50.

4 Tirmizî, Menâkıb, 63.

5 Aynur Uraler, "Safiyye", *DİA*, c.35, s.474-475.

6 Aynur Uraler, "Safiyye", *DİA*, c.35, s.474-475.

7 Aynur Uraler, "Ümmehâtu'l-Mü'minîn", *DİA*, c.42, s.306-308.

Ümmü Habîbe, Hz. Peygamber'in halası Ümeyme'nin oğlu Ubeydullah b. Cahş ile evlendi. Ubeydullah, Hanîflerden olup putlara tapmazdı, daha sonra da Hristiyanlığı kabul etmişti. Ümmü Habîbe ve kocası ilk Müslümanlar arasında yer aldı. Bi'setin 6. yılında (616) müşriklerin baskısına dayanamayıp ikinci kabile ile Habeşistan'a hicret ettiler. Hicret sırasında hamile olan Ümmü Habîbe, Habeşistan'da bir kız çocuğu dünyaya getirdi. Ona Habîbe adını verdikleri için asıl o günden sonra Ümmü Habîbe diye anıldı. Başka çocuğu da olmadı. Kocası ile birlikte Habeşistan'da Ca'fer b. Ebû Tâlib'in yanında bir süre Müslümanların önderliğini yaptılar. Ancak daha sonra Ubeydullah b. Cahş irtidad ederek önceki dinine döndü ve Ümmü Habîbe'yi de dininden dönmeye zorladı fakat o buna şiddetle karşı koyduğu için boşandılar. Habeşistan'daki sahâbileri de irtidad etmeye çağıran Ubeydullah orada Hristiyan olarak öldü.

Köklü ve zengin bir aileye mensup olan fakat henüz Müslümanlığı benimsememiş Mekke'deki babasının yanına dönemeyen Ümmü Habîbe, Habeşistan'da çocuğuyla yalnız kaldı. Hz. Peygamber onun çektiği sıkıntıları bildiğinden vefasını göstermiş ve kendisiyle evlenmeye karar verdi. 6 veya 7. yılında (628-629) Amr b. Ümeyye'yi hem Necâşî Ashame'yi İslam'a davet etmesi hem de kendi adına Ümmü Habîbe'ye dünürlük yapması için iki mektupla Habeşistan'a gönderdi. Mektubunda Necâşî Ashame'den kendisini Ümmü Habîbe ile evlendirmesini ve onunla birlikte Habeşistan'da bulunan Müslümanları Medine'ye göndermesini istedi. Bu teklifi duyan Ümmü Habîbe çok sevindi ve haberi getiren Necâşî Ashame'nin cariyesi Ebrehe'ye üzerindeki takıları verdi, nikâh için de Hâlid b. Saîd'i vekil tayin etti. Necâşî Ashame orada bulunan Müslümanları toplayarak Hz. Peygamber'in isteğini duyurdu ve Resulullah adına Ümmü Habîbe'ye 4000 dinar mehirle bir gerdanlık verdi, hizmetçisi Ebrehe'yi de ona yardım etmekle görevlendirdi.

Nikâh Resûlullah yerine vekili tarafından yapıldığı için gıyâbî nikâh şeklinde gerçekleşti.¹

Ümmü Habîbe peygamber eşi olmaya layık, üstün özelliklere sahip bir kadındı. Müslüman olduktan sonra babasının ve diğer müşriklerin baskılarına katlandı ve hamileliğine rağmen Habeşistan’a hicret etme cesaretini gösterdi.

Resulullah’ın cennetlik olduğunu müjdelediği Ümmü Habîbe, ondan sonra otuz yıl daha yaşadı. Hz. Peygamber’in vefatının ardından çıkan fitnelere karışmadı. Müslümanlar, Ümmü Habîbe’ye duydukları saygıdan dolayı kardeşi Muâviye’ye hilafeti devrinde “müminlerin dayısı” diye hitap ediyorlardı. Ümmü Habîbe 44’te (664) Medine’de vefat etti ve Bakî‘ Mezarlığı’na defnedildi.²

11. Meymûne (Berre) bint Hâris el-Hilâliyye (ö. 51/671)

Resulullah’ın en son evlendiği kadındır. Umrretü’l-kazâ sırasında Mekke’de Hz. Peygamber onu kendisine nikâhladı; ancak Mekkeliler müslümanların üç gün içinde şehri terk etmesini istediklerinden zifafları Mekke’den Medine’ye dönüş yolunda Serif’te gerçekleşti. 51’de (671) vefat etti.³

Hz. Peygamber ile evlenmeden önce adı Berre idi. Hz. Peygamber “cömert, dürüst ve itaatkâr” anlamına gelen bu ismi taşımayı insanın kendini tezkiyesi olarak kabul ettiğinden adını Meymûne olarak değiştirdi

Meymûne kocasının ölümü üzerine Hz. Peygamber ile evlenmek istediğini Ümmü’l-Fazl Lübâbe’ye açmıştı. Hz. Abbas veya Ca’fer b. Ebû Tâlib de Hz. Peygamber’e onu nikâhlamasını teklif etmişti. Hicretten önce İslamiyeti kabul eden Meymûne’nin,

1 Bkz. Nesâî, Nikâh, 66.

2 Aynur Uraler, “Ümmü Habîbe”, *DİA*, c.42, s.318-319.

3 Aynur Uraler, “Ümmehâtu’l-Mü’minîn”, *DİA*, c.42, s.306-308.

Hız. Peygamber'in evlenme niyetini öğrenince kendini ona hibe ettiği, kendisini Peygamber'e hibe eden mümin kadının evliliğini Peygamber de onu nikâhlamayı dilediği takdirde sadece Peygamber'e mahsus olmak üzere onaylayan ayetin¹ bu olay üzerine indiği, Hız. Peygamber'in bundan sonra bir daha evlilik yapmadığı rivayet edilmektedir.

Bazı evliliklerinde siyasi hedefler de güden Hız. Peygamber'in bu evliliğiyle, yetmiş kadar sahâbînin şehit düştüğü Bi'rri-maüne olayından (4/625) sonra Meymûne'nin mensup olduğu Arabistan'ın güçlü kabilelerinden Âmir b. Sa'saa ile akrabalık kurmak istediği anlaşılmaktadır.² Bu evlilikten sonra Âmir b. Sa'saa kabilesine mensup heyetler Medine'ye gelip Hız. Peygamber'le görüşmüş ve kabile halkı İslamiyeti kabul etmiştir. Meymûne 51 (671) yılında Serif'te yahut Mekke'de bulunduğu sırada vefat etti ve Serif'te defnedildi; cenaze namazını Abdullah b. Abbas kıldırdı.

Atâ' Dedi ki: İbni Abbâs ile birlikte Serif'de Peygamber (Sallallahü Aleyhi ve Seliem'in zevcesi Meymûne'nin cenazesinde bulunduk, İbni Abbâs: "Bu kadın Peygamber'in (Sallallahü Aleyhi ve Sellem) zevcesidir. İmdi tabutunu kaldırdığımız zaman sarsmayın, sallamayın, hoş tutun! Filhakika Resulüllah'ın (Sallallahü Aleyhi ve Sellem) nikâhında dokuz kadın vardı. (Bunların) sekizine kasm yapar; birine yapmazdı." dedi. Atâ': "Kendisine kasım yapmadığı zevcesi Safiyye binti Huyey b. Âhtar idi" demiştir.³

İbn Abbas, Hız. Peygamber'in geceleyin nasıl ibadet ettiğini görmek için bazan Meymûne'nin evinde yatmış⁴, teyzesinden

1 el-Ahzâb 33/50.

2 Buhârî, "Megâzî", 43; Müslim, "Nikâh", 48.

3 Müslim, Radâ', 51.

4 Müslim, Mûsâfirîn, 181,182,185-195.

Resulüllah uyandığında kendisini de uyandırmasını istemiş ve bu husustaki tespitlerini rivayet etmiştir.¹

C. KIZLARINA VEFASI

Hz. Fâtıma

Bi'setten yaklaşık bir yıl önce (m. 609), bir kısım tarihçilere göre ise Kureyş'in Kâbe'yi yeniden inşası sırasında (m. 605) Mekke'de doğdu. Hz. Peygamber'in en küçük kızı olduğu görüşü daha doğru kabul edilmektedir. Zehebî'nin belirttiğine göre künyesi "babasının annesi, anam" manasına gelen "Ümmü ebîhâ" idi. Bu küneyi almasının sebebi, Fâtıma'yı anne sevgisiyle seven Resulüllah'ın kendisine bu şekilde hitap etmesi olmalıdır.

Hz. Ali, Fâtıma'ya talip olmuş ve bu talebi Resulüllah tarafından kabul edilmiştir. Hz. Fâtıma hicri 3. yılın Ramazan ayında (Şubat 625) ilk çocuğu olan Hasan'ı, bir yıl sonra Şaban (Ocak) ayında Hüseyin'i dünyaya getirdi. Daha sonraki yıllarda küçük yaşta ölen Muhassin ile Ümmü Külsûm ve Zeyneb doğdu. Evliliklerinin ilk yıllarında Hz. Ali ile Fâtıma arasında küçük çapta bazı anlaşmazlıklar olmuş² ancak Hz. Peygamber'in aralarını bulması ve Hz. Fâtıma'ya kocasına itaati tavsiye etmesi üzerine kırgınlıklar son bulmuş, Hz. Ali de artık eşini hiçbir şekilde üzmeceğini söylemiştir.

Uhud Gazvesi'nde on hanımla birlikte gazilere yiyecek ve su taşıyan Hz. Fâtıma aynı zamanda yaralıları tedavi etti. Bu savaşta Hz. Peygamber'in dişinin kırılması üzerine yüzündeki kanları temizlemeye çalıştı. Kanın dinmediğini görünce bir hasır parçasını yakıp küllerini Resulüllah'ın yüzüne bastırmak suretiyle akan kanı durdurmayı başardı.³

1 M.Yaşar Kandemir, "Meymûne", *DİA*, c.29, s.506-507.

2 Buhârî, Edeb, 113, İsti'zân, 40.

3 Müslim, Cihâd, 101.

Hız. Peygamber Hız. Fâtıma'ya son hastalığı sırasında Kur'an-ı Kerim'i Cebrâil ile her yıl bir defa birbirlerine okuduklarını, bu sene Cebrâil'in aynı maksatla iki defa geldiğini, bunun ise vefatının yaklaştığına işaret olduğunu söylemesi üzerine Fâtıma ağlamaya başlamış; Hız. Peygamber'in, ailesinden ilk önce kendisine onun kavuşacağını, ayrıca onun mümin kadınların hanımefendisi olduğunu söylemesi üzerine de gülüp sevinmiştir.¹

Hız. Peygamber'e çok düşkün olan Fâtıma babasının vefatından dolayı çok sarsıldı. Hız. Peygamber defnedildikten sonra gördüğü Enes b. Mâlik'e, "Resulullah'ın üzerine çarçabuk toprak atmaya eliniz nasıl vardı, gönlünüz nasıl razı oldu?" diyerek ağladı ve daha sonra da günlerce gözyaşı döktü.

Hız. Fâtıma, Resulullah'ın ölümünden beş buçuk ay sonra 3 Ramazan 11 (22 Kasım 632) tarihinde vefat etti. Ölümünden sonra vücudunu kimsenin görmemesi için vasiyeti üzerine onu Hız. Ali ile Hız. Ebû Bekir'in hanımı Esmâ bint Umeys'in yıkadığı da zikredilmektedir. Hız. Fâtıma, kadın cenazelerinin erkeklerinki gibi üzerine örtülen bir kefenle sarılmış olarak herkesin gözü önünde bulunmasından rahatsız olduğunu Esmâ bint Umeys'e söylediğinde, Esmâ ona Habeşistan'da cenazelerin tabut içinde taşındığını anlatmış, bunun üzerine Fâtıma kendi cenazesinin de böyle taşınmasını vasiyet etmişti. Nitekim onun cenazesi Esmâ bint Umeys'in tarifi üzerine yapılan tabutla taşındı. Cenaze namazını Hız. Abbas veya Hız. Ali kıldırdı. Vasiyeti üzerine geceleyin Hız. Ali, Hız. Abbas ile oğlu Fazl tarafından Cennetü'l-bakî'a defnedildi.

Resulullah'ın terbiyesiyle yetişen Hız. Fâtıma onun hem hayâ ve edep gibi özelliklerine hem de konuşma tarzından² yürüyüşü-

1 Buhârî, Fezâ'ilü aşhâbi'n-nebî, 12, İsti'zân, 43; Müslim, Fezâ'ilü's-şahâbe, 97-99.

2 Tirmizî, Menâkıb, 60.

ne kadar¹ birçok vafına sahip oldu. Babasının uygun gördüğü hayat tarzını benimseyerek onun gibi sade yaşadı.²

Bu güzel vasıfları sebebiyle Hz. Peygamber Fâtıma'yı görünce sevinir, kendisini ayakta karşılar, elini tutarak yanaklarından öper, ona iltifat edip yanına veya kendi yerine oturturdu. Babası kendi evine gelince Fâtıma da onu aynı şekilde karşılayıp ağırlardı.³ Hz. Peygamber sefere giderken aile fertlerinden en son Fâtıma ile vedalaşır, seferden dönünce de ilk olarak onunla görüşürdü.⁴ Kadınlardan en çok Fâtıma'yı, erkeklerden de Ali'yi sevdiğini söyleyen⁵ Hz. Peygamber, "Fâtıma benim bir parçamdır, onu sevindiren beni sevindirmiş, onu üzen de beni üzmüş olur."⁶ ve "Bana melek gelerek Fâtıma'nın cennetliklerin hanımefendisi olduğunu müjdeledi."⁷ demiş, cennetlik kadınların en faziletliilerini saydığı bir başka hadisinde de önce Hz. Hatice ile Fâtıma'nın, sonra da Âsiye ile Meryem'in adlarını söylemiştir.⁸

Hz. Peygamber'in her fırsatta onların evine gelerek ikisinin arasına oturması, hem kızına hem de damadına beslediği derin sevgiyi ifade etmesi onları birbirine bağlamış hatta zaman zaman her biri Resulüllah'ın kendisini daha çok sevdiğini ileri sürerek onun gönlündeki müstesna yerlerinden emin olduklarını göstermişlerdir. Fâtıma da fırsat buldukça babasının yanına gider, ona hizmet etmekten zevk duyardı. Mekke'nin fethedildiği yıl Resu-

1 Müslim, Fezâ'ilü's-şahâbe, 98.

2 Buhârî, Fezâ'ilü aşhâbi'n-nebî, 9, Nafakât, 6-7, Da'avât, 11.

3 Müslim, Fezâ'ilü's-şahâbe, 98; Ebû Dâvûd, Edeb, 143, 144; Tirmizî, Menâkıb, 60.

4 Ebû Dâvûd, Tereccül, 21.

5 Tirmizî, Menâkıb, 60.

6 Buhârî, Fezâ'ilü aşhâbi'n-nebî, 12, 29; Müslim, Fezâ'ilü's-şahâbe, 93-94; Hâkim, III, 154.

7 Hâkim, Müstedrek, III, 151.

8 Ahmed b. Hanbel, Müsned, I, 293.

lullah evinde yıkanırken Fâtıma'nın onu bir perde ile setretmeye çalışması¹ onların bu yakınlığının derecesini göstermektedir. Hz. Peygamber, Hz. Fâtıma ile Hz. Ali'yi ve çocukları Hasan ile Hüseyin'i abasının altına alarak, "Allah'ım! Bunlar benim Ehl-i beytimdir; onları kötülüklerden koru ve kendilerini tertemiz kıl." diye dua etmiştir. Hz. Fâtıma ile ilgili önemli hususlardan biri de Resulullah'ın neslinin onun çocukları vasıtasıyla devam etmiş olmasıdır.² Resulullah: "Fâtıma benden bir parçadır. Ona kızan bana kızmış olur." buyurdu.³

H. Zeyneb (ö. 8/629)

Hicretten yirmi üç yıl önce Mekke'de dünyaya geldi. Hz. Peygamber'in Hatice'den doğan ilk kızıdır. Annesi ve kardeşleriyle birlikte Müslüman oldu. Teyzesi Hâle bint Huveylid'in oğlu Ebü'l-Âs ile evlendi. Bu evliliğin İslamiyetten önce⁴ veya İslamiyetin ilk yıllarında gerçekleştiğine dair iki rivayet vardır. Kocasını Mekke'nin zenginlerindendi ve kendisine emanet bırakılacak derecede güvenilir bir kimseydi. Bu evlilikten Ali ve Ümâme adlı iki çocukları doğdu. Hz. Peygamber ve diğer çocukları Medine'ye hicret edince Zeyneb kocasını izin vermediği için Mekke'de kaldı. Kocasını Bedir Gazvesi'ne müşriklerin safında katılıp esir düştü. Müşrikler esirlerinin serbest bırakılması için fidye gönderdiklerinde Zeyneb de yukarıda bahsedildiği gibi annesinin evlenirken kendisine hediye ettiği gerdanlığı yolladı. Hz. Peygamber gerdanlığı görünce çok duygulandı ve ashabından gerdanlıkla birlikte kızının gönderdiği malın kendisine iade edilmesini, kocasının da serbest bırakılmasını

1 Buhârî, Ğusûl, 21, Şalât, 4.

2 Yaşar Kandemir, "Fâtıma", *DİA*, c.12, s.219-220.

3 Müslim, Fedâilü's-Sahâbe, 94.

4 Abdurrezzâk, *Musannef*, VI, 144.

istedi. Hz. Peygamber, damadını Mekke'ye vardığında Zeyneb'i Medine'ye göndermesi şartıyla serbest bıraktı. Ebü'l-Âs da dönüşünde Zeyneb'in Medine'ye hicretine izin verdi. Zeyneb kocasının kardeşi Kinâne ile Medine'ye doğru yola çıktı. Kendisi, Hz. Peygamber tarafından gönderilen Zeyd b. Hârise ile ensardan bir sahâbiye Mekke'nin dışında Batn-ı Ye'cec mevkiinde teslim edilecekti.¹ Bazı Kureyşliler onların yola çıktığını öğrenince peşlerine düştüler; Hebbâr b. Esved ile Nâfi' b. Abdükays, Zûtüvâ'da kendilerine yetiştiler. Hebbâr, Zeyneb'in devesini mızrağıyla ürkütünce Zeyneb bir kayanın üstüne düştü ve kaburga kemiği kırıldı, bu arada karnındaki çocuğu düşürdü ve ölünceye kadar bu kırığın acısını hissetti.

Kocasının Müslüman olmaması bir araya gelmelerine engel teşkil ettiğinden, altıncı yılın sonuna kadar Zeyneb Medine'de, kocası Mekke'de yaşadı. Ebü'l-Âs'ın bu zaman içinde Uhud Savaşı'na katıldığı zikredilmektedir.² Ebü'l-Âs, 6 (628) yılında Kureyşlilerin kendisine teslim ettiği ticaret mallarıyla birlikte Suriye'den dönerken Zeyd b. Hârise kumandasındaki bir seriyeye onu ve yanındakileri esir alıp mallarına el koydu. Fakat Ebü'l-Âs ellerinden kaçtı ve geceleyin Medine'ye gitti. Zeyneb'i bularak ondan kendisine eman vermesini, Kureyşlilerin ticaret malının da iadesini istedi. Zeyneb ona eman verdiğini bildirdi ve babasından isteğinin yerine getirilmesini rica etti. Hz. Peygamber, her Müslüman'ın eman verme yetkisinin bulunduğunu söyleyip Zeyneb'in isteğini kabul etti ancak karı koca olarak bir araya gelmelerinin mümkün olmadığını söyledi. Ebü'l-Âs, Mekke'ye dönünce malları sahiplerine teslim etti. Ardından Mekkelilere İslamiyeti kabul ettiğini bildirdi ve kendilerinin mallarına el koyacağı zannına kapılmamaları için daha önce Müslüman

1 Ebû Dâvûd, Cihâd, 121; Hâkim, *Müstedrek*, IV, 45-46.

2 Abdürrezzâk es-San'ânî, *Musannef*, VII, 171.

olduğunu açıklamadığını belirtti. 7. yılın (629) Muharrem ayında Medine'ye hicret etti. Hz. Peygamber de onların daha önceki nikâhlarıyla evliliklerinin devamına izin verdi.¹

Zeyneb henüz otuz bir yaşında iken Medine'de vefat etti; ölüm sebebi hicret sırasında yaşadığı hazin olaydan kaynaklandığı için şehit sayıldı. Cenazesini Hz. Peygamber'in hanımları Sevede ve Ümmü Seleme ile sahâbîlerden Ümmü Atıyye ve Ümmü Eymen yıkadı. Hz. Peygamber cenazenin nasıl yıkanacağını onlara tarif etti ve kendi izarını vererek kızının vücuduna kefen olarak sarılmasını istedi², cenaze namazını bizzat kendisi kıldırdı. Kızı Bakî' Mezarlığı'na defnedilirken çok üzgün hâlde kabre inen Hz. Peygamber'in kabirden çıkarken tebessüm ettiği, sebebi sorulunca da kızının kabir azabının şiddetine dayanamayacağını düşünerek onun kabir azabı çekmemesi için dua ettiğini ve duasının kabul edildiğini söylediği rivayet edilmiştir.³ Zeyneb'in oğlu Ali, henüz ergenlik çağına ulaşmadan vefat etti; kızı Ümâme ise teyzesi Hz. Fâtıma'nın isteğiyle onun vefatından sonra Hz. Ali ile evlendi ve Hasan ile Hüseyin'e annelik yaptı.

Resulüllah, Zeyneb ve çocuklarıyla yakından ilgilenir, zaman zaman çok sevdiği torunu Ümâme omzunda olduğu hâlde namaz kılardı.⁴ Ümâme ağır bir hastalık geçirdiğinde Zeyneb babasına haber gönderip eve gelmesini istemiş, Hz. Peygamber eve gelip torununu o hâlde görünce ağlamış ve ağlamanın Allah'ın verdiği merhamet duygusundan kaynaklandığını belirtmiştir Hz. Peygamber'in Mekke'nin fethi sırasında da Zeyneb'in oğlu Ali'yi terkisine bindirdiği rivayet edilmiştir.⁵

1 Ebû Dâvûd, Talâk, 23, 24.

2 Müslim, Cenâiz, 40.

3 Hâkim, *Müstedrek*, IV, 49.

4 Ebû Dâvûd, Şalât, 165.

5 Aynur Uraler, "Zeyneb", *DİA*, c.44, s.357-358.

D. ŞEHİT YAKINI KADINLARA VEFA

Allah Resulü davası uğrunda şehit olanların geride bıraktıkları çoluk çocuklarına ve yakınlarına da büyük bir şefkat ve merhamet göstermiş, onlara sahip çıkmış, böylece onlara karşı da vefakârlığını sergilemiştir. Onlardan biri de kardeşinin şehadetine bizzat şahit olduğu Ümmü Süleym'dir.

Ümmü Süleym

Cahiliye Dönemi'nde Mâlik b. Nadr ile evlendi, bu evlilikten Enes b. Mâlik doğdu. Ümmü Süleym'in, Hz. Peygamber henüz Mekke'de iken ensardan ilk Müslüman olanlarla birlikte İslamiyeti kabul etmesine ve oğlu Enes'e kelime-i tevhidi öğretmesine çok kızan kocası Mâlik b. Nadr, Medine'yi terk edip Suriye'ye gitti ve düşmanlarından biri tarafından öldürüldü.

Medine'de kendi evinden sonra en çok Ümmü Süleym'in evine gittiğini gören sahabe-i kiram ona bunun sebebinin sormuşlar, Allah Resulü de *"Ben ona merhamet ediyorum çünkü onun kardeşi (Haram b. Milhan) (Bi'r-i Ma'ûne'de) benim yanımda öldürüldü."* demiştir.¹

Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret ettiği günlerde Ümmü Süleym oğlu Enes'i alıp onun yanına götürdü; Enes'in akıllı bir çocuk olduğunu belirterek onu kendisinin hizmetine vermek istediğini söyledi. Enes o günden itibaren Resulullah'ın vefatına kadar on yıl süreyle kendisine hizmet etti.

Ebû Talha el-Ensârî, dul kalan Ümmü Süleym'e evlenme teklif etti. Ümmü Süleym, onun putlara tapmaktan vazgeçip İslamiyeti kabul ettiği takdirde mehir almadan kendisiyle evleneceğini söyledi. Bunun üzerine Ebû Talha Müslüman oldu ve Ümmü Süleym ile evlendi, bu evlilikten Ebû Umeyr ve Abdullah adlarındaki çocukları doğdu. Hz. Peygamber, annesi de Medineli oldu-

1 Buhârî, Cihâd, 38; Müslim, Fedâilü's-Sahâbe, 104.

ğu için Ebû Talha'ya "dayı" diye iltifat eder¹, zaman zaman onun evine gider, Ümmü Süleym'in hazırladığı yemeği yer ve orada öğle uykusuna (kaylûle) yatar. Gerek Ümmü Süleym gerekse kız kardeşi Ümmü Harâm, Resulüllah'ın süt veya soy bakımından teyzeleri oldukları için Hz. Peygamber onların evinde kaylûle yapmakta sakınca görmezdi. Bir defasında Ümmü Süleym, Resulüllah kaylûle yapacağı sırada altına deri bir yaygı serdi; sıcaklığın ve derinin etkisiyle onun terlediğini görünce yüzündeki iri ter tanelerini biriktirmeye başladı. O esnada uyanan ve ona ne yaptığını soran Hz. Peygamber'e kendisinden çıkan bereketleri topladığını ve onları güzel koku şişesine koyacağını söyledi.² Yine evinde bulunduğu bir gün Hz. Peygamber duvarda asılı su kırbasına ağzını dayayıp su içtikten sonra Ümmü Süleym kırbanın emziğini kesip sakladı. Hz. Peygamber hac görevini ifa ettiği esnada tıraş olunca başının sol tarafından kesilen saçları Ebû Talha'ya verdi, Ümmü Süleym de bu saçların bir kısmını muhafaza etti. Resulüllah Ümmü Süleym'in samimiyetine güvendiği için, evine çekinmeden çok sayıda misafir bile götürürdü.³

Ümmü Süleym diğer hanımların Resulüllah'a sormaya cesaret edemediği bazı konuları sorup öğrenirdi.⁴ Hz. Peygamber, pek çok vesileyle kendisine dua ettiği Ümmü Süleym'i rüyasında cennette gördüğünü haber vermiştir.⁵ Ümmü Süleym, Hz. Osman'ın hilafet yıllarında öldüğü anlaşılmaktadır.⁶

Esmâ bint. Umeys

Esmâ bint Umeys'in, Hz. Peygamber Dârülerkam'a girmeden önce Müslüman olup ona biat ettiği kaydedilmektedir. İlk kocası

1 Hâkim, *Müstedrek*, III, 351.

2 Müslim, *Fezâ'il*, 84, 85.

3 Buhârî, *Menâkıb*, 25.

4 Buhârî, *İlim*, 50, *Ğusûl*, 22; Müslim, *Hayız*, 32.

5 Buhârî, *Fezâ'ilü's-şâhâbe*, 6.

6 M.Yaşar Kandemir, "Ümmü Süleym", *DİA*, c.42, s. 330-331.

Ca'fer b. Ebû Tâlib'le Habeşistan'a hicret etti. Abdullah, Muhammed ve Avn adlı çocuklarını burada dünyaya getirdi. Hicretin 7. yılında (628) kocasıyla birlikte Habeşistan'dan Medine'ye geldi. Ca'fer b. Ebû Tâlib Mûte Savaşı'nda şehit olunca (8/629) Hz. Ebû Bekir'le evlendi.

Hiz. Ca'fer, 8/629 yılında yapmış olduğu Mute Seferi'nde şehit düşünce Esmâ bint. Umeys dul kalmıştır. Hiz. Ca'fer'in şehadet haberini bizzat Resul-i Ekrem, onun evine giderek Hiz. Esmâ'ya bildirmiştir. Daha sonra Resul-i Ekrem, Hiz. Esmâ'yı sık sık ziyaret ederek onun hâl ve hâtırını sormakta idi. Bu ziyaretlerinin birinde Resul-i Ekrem, Hiz. Esmâ'ya: "Ca'fer'i cennette meleklerle uçarken gördüm." diyerek Hiz. Ca'fer'in Cenab-ı Hak katındaki yerini bildirmiştir. Bu arada Hiz. Ca'fer'in çocuklarına hitab ederek: "Ey iki kanatlının evladı!" buyurmuştur.

Esmâ bint Umeys Habeşistan'dan döndüğü günlerde kendisini kızı Hafsa'nın evinde görüp tanıyan Hiz. Ömer, Mekke'den Medine'ye hicret edenlerin sevap ve fazilet bakımından daha ileride olduğunu söyleyince Esmâ ona itiraz etmiş, kendilerinden önce hicret edenlerin Hiz. Peygamber'den ayrıldığını, aç olanlarının onun tarafından doyurulup cahillerinin eğitildiğini, kendilerinin ise yurtlarından uzakta başka din mensuplarının arasında yaşamaya mecbur kaldıklarını söylemiştir. İlk hicret edenlerden daha az sevaba nâil olma düşüncesi kendisini rahatsız ettiği için durumu Hiz. Peygamber'e sormuş, Hiz. Peygamber de Hiz. Ömer ile arkadaşlarının bir hicret sevabı, kendilerinin ise hem Habeşistan'a hem de Medine'ye hicret etmeleri sebebiyle iki hicret sevabı kazandıklarını belirtmiştir.¹

Esmâ bint Umeys'in marifetli bir hanım olduğu anlaşılmaktadır. Dericilikle uğraştığı, Habeşistan'da öğrendiği şekilde Hiz. Fâtıma'ya veya Zeyneb bint Cahş'a tabut yaptığı, göz değmesin-

1 Buhârî, Megâzî, 38; Müslim, Fadâilu's Sahâbe, 169.

den sık sık rahatsızlanan Ca‘fer’den olan çocuklarına Hz. Peygamber’den izin alarak rukye uyguladığı¹ rivayet edilmektedir.

Hız. Ömer, ilk Müslümanlardan olmasını ve İslam’a hizmetini dikkate alarak, Esmâ bint Umeys’e 1000 dirhem maaş bağladı.²

E. TANIDIK HANIMLARA VEFASI

Ümmü Hânî Fâhite (Hind) bint Ebî Tâlib (ö. 50/670’ten sonra)

Babası Ebû Tâlib, İslamiyeti kabul etmemekle birlikte annesi Fâtıma bint Esed, Ebû Tâlib’in ölümünden hemen sonra hicretten yaklaşık iki yıl önce Müslüman oldu. Bu hanım, Hz. Peygamber’in sekiz yaşlarında amcasının himayesine girdiği günden itibaren altı veya sekiz çocuğu ile birlikte kendisine de annelik yapmıştı.

Mekke’nin fethedildiği gün Ümmü Hânî Müslümanlığı kabul etti. Kendisinin belirttiğine göre Hz. Peygamber o gün onun evine gelerek boy abdesti alıp sekiz rekât namaz kılmıştı.³ Bu sırada Resulüllah kendisine iltifat ederek isteklerini sormuş, Ümmü Hânî ise; kocasının yakınlarından kendisine sığınan iki kişiye eman verdiğini, fakat kardeşi Ali’nin onları öldürmek istediğini bildirdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, “Ümmü Hânî! Senin eman verdiğin kimseye biz de eman verdik.”⁴ demiştir.⁵

Şifâ bint. Abdullah b. Abdişems (ö. 20/641 civarı)

Asıl ismi Leylâ iken hastaları tedavi konusundaki bilgisi ve bu alanda yaptığı hizmetler sebebiyle Şifâ diye tanındı. Şifâ, İslam’ın ilk yıllarında Müslüman oldu. İlk iman edenlerle birlikte

1 Tirmizî, Tıb, 19.

2 M.Yaşar Kandemir, “Esmâ bint Umeys”, *DİA*, c.11, s.422-423.

3 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 342-343; Müslim, Şalâtü’l-müsâfirîn, 83.

4 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 341, 343; Müslim, Şalâtü’l-müsâfirîn, 82.

5 M.Yaşar Kandemir, “Ümmü Hânî”, *DİA*, c.42, s.320-321.

müşriklerin eziyetlerine katlandı. Medine’ye ilk hicret edenler arasında yer alan Şifâ, oğlu Süleyman ile birlikte Hz. Peygamber’in kendisine tahsis ettiği bir eve yerleşti.

Okuma yazma bilen az sayıdaki kadınlardan biri olduğu için özellikle kadınlara yönelik eğitim faaliyetleri yürüttü. Hz. Peygamber’in hanımı Hafsa’ya da okuma yazma öğretti. Şifâ, Cahiliye Devri’nde “nemle” denen bir cilt hastalığını rukye yoluyla (dua okuyarak) tedavi ederdi. İslamiyet gelince bu tedavi yöntemini bıraktı. Ancak hastaların ısrarı üzerine duasını Resulüllah’a okuduğu, Resulüllah’ın da ona şirke götüren bir söz ve davranış içermediği sürece rukye yapmakta bir sakınca bulunmadığını belirttiği, hatta eşi Hafsa’ya bu tedavi yöntemini de öğretmesini tavsiye ettiği rivayet edilir. Resulüllah da Şifâ’yı ve ailesini zaman zaman görmeye gider, hatta onların evinde istirahat edip kaylûle yapardı.

Hız. Ebû Bekir ve Ömer hilafetleri döneminde Şifâ’ya değer verirdi; Hız. Ömer onu evinde ziyaret eder, kendisiyle istişarede bulunur ve ona birtakım görevler teklif ederdi. Akıllı, bilgili, görgü sahibi ve becerikli bir hanım olan Şifâ, Hız. Ömer’in hilafeti döneminde Medine’de vefat etti.¹

Ümmü Ma’bed Âtike bint Hâlid

Hız. Peygamber’in Mekke’den Medine’ye hicreti esnasında sahil yolunu izleyerek Kudeyd köyüne gelmiş ve Ümmü Ma’bed’in çadırında mola vermiştir. Sonraları “Haymetü Ümmü Ma’bed” diye tanınacak olan bu yer, Mekke’den yaklaşık 120 km uzaklıktadır. Hız. Peygamber ile arkadaşları Kudeyd’de mola verdiklerinde, ondan et ve hurma satın almak istemiş ancak Ümmü Ma’bed onlara kuraklık ve kıtlık yüzünden yanında et ve hurma bulunmadığını söylemişti. O sırada Resulüllah çadırın kenarında

1 Aynur Uraler, “Şifâ bint Abdullah”, *DİA*, c.39, s.138-139.

duran cılız bir koyunu (veya keçiyi) görünce onu sağmak için Ümmü Ma‘bed’den izin istemiş, o da koyunun sütünün olmadığını ancak isterse sağabileceğini söylemiş, Hz. Peygamber besmele çekip dua ederek sağmaya başlayınca koyundan bol miktarda süt gelmiştir. Daha sonra kocası Ebû Ma‘bed, kendilerine uğrayan zatın Kureyş’in peşine düştüğü kişi olduğunu anladı ve eşinden onun özelliklerini anlatmasını istedi. Ümmü Ma‘bed de Resulullah’ın hilyesini veciz bir şekilde tavsif etti. Kaynaklarda Ebû Ma‘bed’in hemen arkasından giderek Resulullah’a yetiştiği ve ona biat edip Müslüman olarak geri döndüğü zikredilir. Hz. Peygamber’i takip eden Kureyşliler, Ümmü Ma‘bed’e adam gönderip özelliklerini saydıkları kişinin yanına uğrayıp uğramadığını sordular. Ümmü Ma‘bed’in ise Kureyşlilerin Resulullah’a zarar vermelerinden endişe edip onları başka yere yönlendirdiği kaydedilir. Ümmü Ma‘bed ile kocasının ve oğlunun bu olay üzerine Müslümanlığı kabul ettikleri ve zaman zaman koyunlarını satmak üzere Medine’ye gittikleri zikredilir. Orada Hz. Peygamber’i ziyaret etmiş ve Hz. Peygamber de vefası gereği ona ikramlarda bulunmuştur. Ümmü Ma‘bed’in beytül mâlden yardım aldığı ve ihtiyaçlarının bizzat Halife Osman tarafından karşılandığı da belirtilmektedir.¹

Ümmü Ma‘bed, Hz. Peygamber’in kendilerine misafir olduğu güne “mübarek” adını verdiği için o gün, aile fertleri arasında “mübarek adamın günü” diye anılmış, bundan dolayı kendisi konuşmalarında “mübarek adam gelmeden önce” yahut “mübarek adam geldikten sonra” sözünü kullanagelmıştır. Ümmü Ma‘bed, Hz. Peygamber’in hilyesini çok fasih bir şekilde tasvir ettiği için onun yaptığı bu tasvir Hz. Ali ve Hind b. Ebû Hâle’nin anlatımlarıyla asırlar boyu nakledilmiştir.²

1 Mehmet Eren, “Ümmü Ma‘bed”, *DİA*, c.42, s.325-326.

2 Mehmet Eren, “Ümmü Ma‘bed”, *DİA*, c.42, s.325-326.

SONUÇ

Sonuç olarak bakıldığında, Hz. Peygamber, etrafındaki bütün hanımlara karşı olan vefasını farklı şekillerde göstermiştir.

O, eşlerine karşı olan vefasını; onları kimseye muhtaç etmemek, uygun evlerde oturtmak, gelen yiyecek, giyecek ve takı gibi hediyelerden onlara da vermek, eski kocalarından olan çocuklarıyla ilgilenmek, aralarındaki kıskançlıkları tolere etmek, isimlerini daha güzelleriyle değiştirmek, Cennetliklerden olduklarını söyleyerek hakkı teslim etmek, güzel sözlerle gönüllerini almak, dünyasını değiştikten sonra da onları düşünerek maaş bağlatmak, vefatlarından sonra bizzat cenaze işleriyle meşgul olmak, kabre koymak, namazlarını kıldırmak, ara ara kabirlerini ziyaret etmek, dua etmek, onların geride kalan eş, dost ve akrabalarına iltifatlarda bulunmak, alakayı kesmemek şeklindeki davranışlarıyla göstermiştir.

Diğer hanımlara karşı vefasını ise; annesinin kabrini ziyaret etmek, cennetlik olanları müjdelemek, kimsesiz olanlara ev temin etmek, eşsiz olanlara uygun eş bulmak, ziyaret edip evlerinde kaylûle yapmak, yemek yemek, bazen de samimi olduklarının evlerine misafirleriyle beraber gitmek, onlara zaman zaman yiyecek, giyecek göndermek, onlara iltifat etmek, dua etmek, kendisinden kalan bazı eşyaları teberrüken almalarına (kırbadan su içtiyse, ağzını kesip saklamak, terini saklamak, saç ve sakalından kılları saklamak gibi) ses çıkarmamak, bazen de özel dua ederek gönüllerini almak, geçmişte yaptıkları iyiliklere kat kat mukabelede bulunmak gibi davranışlar sergileyerek göstermiştir.

Bütün yukarıdaki örnekler incelendiğinde, **H. Peygamber mahza vefadır** denilse mübalağa edilmiş olmaz. Bu davranış ahaba da örnek olmuş, onlar da bu hanımlara vefalı davranmışlardır. Mesela Hz. Osman, Ümmü Ma'bed'in ihtiyaçlarını bizzat karşılamış, Hz. Ebû Bekir ve Ömer, Şifa'ya değer vermiş, bizzat ziyaret etmiş ve istişarelerde bulunmuşlardı. Yine Hz. Ömer,

Esma bint Umeys'e maaş bağlamıştı. Hz. Fâtıma'nın cenazesini Hz. Ali ve Abbas, Hz. Meymûne'nin cenazesini Abdullah b. Abbâs, Hz. Safiyye'nin cenazesini Hz. Muaviye, Hz. Sevde'nin cenazesini Hz. Ömer, Hz. Hafsa'nın cenaze namazını ise Medine Valisi Mervan b. Hakem kıldırılmıştı. Hz. Ömer, Hz. Zeyneb bint Cahş'a maaş bağlamış, vefatından sonra da defnedildiği yere türbe yaptırmıştı. Hz. Ebû Bekir ve Ömer, Ümmü Eymen'i her zaman ziyaret etmiş ve saygı göstermişlerdi.

Son söz olarak şu söylenebilir:

Vefakâr, vefa gösterilen için sadaka-i cariyedir.

Hız. Peygamber, bu görevini hakkıyla yerine getirmiştir. Ya biz?

OTURUM BAŞKANI

Çok teşekkür ediyoruz kıymetli hocam.

Prof. Dr. Sayın Selçuk COŞKUN Hoca'mız, "Peygamber Efendimizin Hanımlara Vefası"nı örneklerle anlattılar.

Şimdi, oturumumuzun dördüncü konuşmacısı olarak Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Emin ÇİFTÇİ Hoca'mızı dinleyeceğiz. Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden aramıza katılan hocamız bize "Hz. Peygamber'in Şehit ve Yakınlarına Vefası"ndan bahsedecek.

Buyurun sayın hocam.

HZ. PEYGAMBER'İN ŞEHİT VE YAKINLARINA VEFASI

Dr. Mehmet Emin ÇİFTÇİ

Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

mhtemin63@gmail.com

ÖZET

Resulüllah'ın sahip olduğu ve telkin ettiği üstün ahlaki özelliklerinden biri onun vefasıdır. Hadislerde bu konuyla ilgili çeşitli tavsiyeleri mevcut olmakla beraber uygulamaları da rivayetler arasında yerini almıştır. Bireysel ve toplumsal açıdan gösterdiği vefa örnekleri çeşitli açılardan ele alınmış bir konudur. Ancak onun şehit yakınlarına gösterdiği vefaya dair bir çalışma bulunmamaktadır.

Resulullah'ın vefasını bu açıdan ele aldığımızda konuyu iki yönüyle işlememiz gerekir. Bunlardan biri onun savaşlarda ve çeşitli mücadelelerde hayatını kaybederek şehitlik mertebesine erişmiş olan sahâbîlere gösterdiği vefadır. Hz. Peygamber (sas) şehitlerin defnedildikleri kabristanları ziyaret etmeyi ihmal etmemiştir. Nitekim onun zaman zaman Cennetü'l-baki ve diğer şehitlikleri ziyaret ettiğine dair haberler mevcuttur. Ayrıca onun, şehit olan sahâbîleri daima hayırla yâd ettiği, onları hatırlayarak kendilerine duyduğu özlemi sıkça dile getirdiği görülmektedir.

Şehitlere gösterilecek vefanın en önemli kısmını ise yakınlarına gösterilen yakınlık oluşturmaktadır ki bu Hz. Peygamber'in şehit ailelerine gösterdiği vefanın diğer

yönüdür. Şehit olan kişi, bireysel bir fedakârlık göstermemekte, kendi canından vazgeçerek ailesini de maddi ve manevi bir yükün altına koymaktadır. Ailenin iâşesini karşılayan kişinin vefatı, aile bakımından büyük bir maddi boşluk meydana getirmektedir. Ayrıca babasız kalan çocuklarda, evladını kaybeden anne babalarda, eşlerini kaybeden hanımlarda sevgiye ve merhamete karşı derin bir ihtiyaç hasıl olmaktadır. Dolayısıyla bir şehide vefanın tamamlanması ancak onun geride bıraktıklarıyla alakadar olmakla mümkün olmaktadır. Tam da burada Resulullah'ın uygulaması devreye girmektedir. Hissettiği bireysel sorumluluğu yerine getirmesinin yanı sıra o, bu konuda en güzel örnek olarak ashabını ve ümmetini teşvik ederek sorumluluklarını hatırlatmıştır. Hz. Enes'in rivayetine göre Hz. Peygamber (sas) Ümmü Süleym'in evinden başka eve gitmezdi. Bunun sebebi sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: “Ona merhametimden dolayı gidiyorum çünkü eşi ve kardeşi yanımda şehit oldular.” Yine Hz. Peygamber (sas) Hz. Cafer'in ailesine başsağlığı dileyerek onlara tesellide bulunmuş ve üç gün evlerine yemek göndertmişti. O günden sonra da çocuklarının himayesine almıştır. Resulullah (sas) şehitlerin çocuklarının yetiştirilmesini ve dul kalan hanımlarının ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmış ashabını da bu konuda teşvik etmiştir.

İnsani ilişkilerin zayıfladığı günümüzde de Hz. Peygamber'in vefa konusundaki örnekliğine, mesajlarına ve toplumsal ıslah modeline ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çalışmada Hz. Peygamber'in şehit ve şehit yakınlarına olan vefa sünneti ele alınmıştır. Şehit ve yakınlarına vefa ile ilgili rivayetler özellikle Kütüb-i Tis'a'dan tahriç edilmeye çalışılmıştır. Resulullah'ın şehit ve yakınlarına vefa konusunda

tavsiye ettiği hususlar genel yaklaşıımı çerçevesinde değerdendirilerek onun bu konudaki örnek davranışları üzerinden bütünsel bir tablo ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hz. Peygamber, Hadis, Şehit, Aile, Vefa.

HZ. THE PROPHET'S LOYALTY TO THE MARTYRS AND THEIR RELATIVES

Abstract

One of the superior moral qualities that the Messenger of Allah possessed and instilled was his loyalty. Although there are various recommendations on this subject in the hadiths, their practices are also among the narrations. The examples of loyalty he showed individually and socially is a subject that has been discussed from various perspectives. However, there is no study on his loyalty to the relatives of martyrs.

When we consider the loyalty of the Messenger of Allah from this point of view, we need to deal with the issue from two aspects. One of them is his loyalty to the Companions who lost their lives in wars and various struggles and reached the level of martyrdom. The Prophet (pbuh) did not neglect to visit the cemeteries where the martyrs were buried. As a matter of fact, there are reports that he visited Cennetülbaki and other martyrdoms from time to time. In addition, it is seen that he always remembers the martyred Companions with goodness, and frequently expresses his longing for them by remembering them.

The most important part of the loyalty to be shown to the martyrs is the closeness shown to their relatives, which is It is another aspect of the loyalty of the Prophet to the families of martyrs. A martyr does not make an individual sacrifice, he gives up his own life and puts his family under a material and moral burden. The death of the person who provides for

the family creates a great financial vacuum for the family. In addition, a deep need for love and compassion arises in children who are left without a father, parents who lose their children, and women who lose their spouses. Therefore, the completion of loyalty to a martyr is possible only by being concerned with what he left behind. This is where the practice of the Messenger of Allah comes into play. In addition to fulfilling the individual responsibility he felt, he reminded his responsibilities by encouraging his companions and ummah as the best example in this regard. According to the narration of Enes, The Prophet (pbuh) would not go to any house other than Umm Sulaym's house. When asked why, he replied: "I am going to him out of mercy because his wife and brother were martyred next to me." Again, The Prophet (pbuh) He offered his condolences to Cafer's family, consoled them and sent food to their house for three days. Since then, he has taken his children under his protection. The Messenger of Allah (pbuh) tried to raise the children of the martyrs and to meet the needs of his widows and encouraged his companions in this regard.

Even today, when human relations weaken, There is a need for the Prophet's example, messages and social improvement model on loyalty. In this study, The Sunnah of the Prophet's loyalty to martyrs and martyrs' relatives is discussed. The rumors about the loyalty to the martyrs and their relatives were tried to be derived especially from Kutub-i Tisa. The issues that the Messenger of Allah recommended on the subject of loyalty to martyrs and their relatives were evaluated within the framework of his general approach, and a holistic picture was tried to be revealed through his exemplary behavior on this issue.

Keywords: Hz. Prophet, Hadith, Martyr, Family, Loyalty.

GİRİŞ

Kur'an-ı Kerim'de zikredilen ahlaki prensiplerden dürüstlük, sadakat, ahde vefa (İsrâ 17/34) ve emanete riayet etmek gibi hasletler (Mü'minûn 23/ 8) müminlerin vasıflarından sayılmıştır. Yüce Allah'ın Hz. Peygamber için “sen yüce bir ahlak üzeresin” (Kalem 68/4) buyurması ve Hz. Peygamber'in “Ben güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim.”¹ hadisi İslam'ın toplumda ahlaki değerlerin ıslahını önemseydiğini göstermektedir. Çünkü bireyin ve toplumun huzuru ve saadeti, bu değerlerin yaşanması ile yakından alakalıdır. Âlemlere rahmet olarak gönderilen Hz. Peygamber toplumda âdeta kaybolmaya mahkûm olmuş insani değerlerin tekrar canlanması için yaşantısı ile rehberlik etmiştir. Bu değerlerden biri de vefadır.

Vefa (وَفَى يَفِي وَفَاءً), sözünde durmak, vaat, yemin, yükümlülüğü yerine getirmek, hakkını vermek, borç ödeme, sadakat, muhafaza etmek anlamlarına gelmektedir. Dolayısıyla vefa الوفاء: sadakatsizliğin ve ihanetin zıddıdır.² Vefa iyiliği takdir edip asla unutmamaktır. Yapılan iyiliğe teşekkür etmek vefanın gereğidir. Yüce Allah: «... Bana şükredin ve (sakın) nankörlük etmeyin.” (Bakara, 2/152). Ayet-i kerimesi ile iyiliklere karşı teşekkürü emretmiş ve nankörlükten sakındırmıştır. “Hatırlayın ki Rabbiniz size: Eğer şükrederseniz, elbette size (nimetimi) artıracam ve eğer nankörlük ederseniz hiç şüphesiz azabım çok şiddetlidir!” diye bildirmişti. (İbrâhîm 14/20). Dolayısıyla teşekkür nimetin artmasına vesile iken nankörlük/vefasızlık azabın gelmesine sebep olmaktadır.

1 Mâlik b. Enes, *Muvatta*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf-Mahmûd Halîl (Müessesetü'r-Risâle, 1412), 2/904 Husnû'l Halk, 8.

2 Ebû Fadl Cemaluddîn b. Menzûr el-İfrîkî el-İfrîkî, *Lisânu'l-Arab* (Beyrût: Dâru's-Sâdr, 1414), 15/398. Serdar Mutlucan, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, 1995 İstanbul. S. 1000.

Hız. Peygamber de (sas) : “Emanete riayeti olmayanın imanı yoktur, sözünde durmayanın da dini yoktur.”¹ buyurmak suretiyle vefayı iman ile ilişkilendirmiştir. Ayrıca Resulüllah (sas) vefasızlığı nifak alâmetlerinden saymıştır.² İbn Ömer’in yaptığı rivayette ise Hız. Peygamber (sas): “Vefasız için kıyâmet günü bir bayrak dikilir.”³ buyurmuştur. Şüphesiz Hız. Peygamber’in vefa konusunda birçok mesajı ve örneklığı bulunmaktadır. Onun çevresindekileri tüm insanları teşmil eden vefasının şehit aileleri özelinde ele alınması ise bu çalışmanın konusudur.

Hız. Muhammed ilk vahyi Mekke’de almış ve burada tebliğ görevine başlamıştır. Ancak bu görevini yerine getirirken birçok zorlukla karşılaşmıştır. Mekke’de hayat âdetâ yaşanamaz duruma gelince Müslümanlar Medine’ye hicret etmişlerdir. Ancak Müşrikler burada da Müslümanlara saldırarak rahatsız etmişlerdir. Bunun üzerine Yüce Allah: “Kendileriyle savaşılanlara zulme uğradıkları için harbe müsaade edilmiştir.” (el-Hac 22/39); “Sizinle savaşanlarla siz de Allah yolunda savaşın” (el-Bakara 2/190); “Herhangi bir fitne kalmayınca ve din yalnız Allah’ın oluncaya kadar onlarla çarpışın.” (el-Bakara 2/193) âyetleri ile savaşa izin vermiştir.⁴ Hız. Peygamber İslamiyetin yayılmasına engel oluşturan unsurları bertaraf etmek, Müslümanları maddi ve manevi baskılardan kurtararak dinlerini özgürce yaşayabilecek-

-
- 1 Ahmed b. Muhammed Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb Arnavût-Âdil Mürşid vd. (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 2001), 19/375 (No: 12383).
 - 2 Ahmed b. Muhammed Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb Arnavût-Âdil Mürşid vd. (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 2001), 11/467 (No: 6879).
 - 3 Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî*, thk. Ahmed Fuad Şâkir (I-II) Muhammed Fuâd Abdulbâkî (III)-İbrahim Atvah (IV-V), (Mısır: Şirketü Mektebetu ve Matbaatu’l-Albâbî, 1975), 4/144 Siyer 28 (No: 1581).
 - 4 Hüseyin Algül, “Gazve”, *TDV İslâm Ansiklopedis* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/488.

leri bir ortam sağlamak için savaşmak ve seferler düzenlemek durumunda kalmıştır. Vâkidî ve İbn Sa'd'a göre Hz. Peygamber'in emir ve kumandasında yirmi yedi gazve gerçekleştirilmiştir. Bunların dokuzunda ise çatışma olmuştur.¹ Seriyyeler hakkında ise farklı sayılar verilmektedir. İbn Sa'd ve başkalarına göre bu sayı kırk yedi olarak zikredilmiştir. Vâkidî'ye göre ise elli beştir.² Müslümanlar Bedir Savaşı'nda 14 şehit³, Uhud Gazvesi'nde yetmiş şehit⁴, Hendek'te 6 şehit⁵, Huneyn Gazvesinde 200 şehit⁶, Karkaratülküdr Gazvesinde 3 şehit⁷, Mustalîk'te (Benî Mustalîk) 1 şehit⁸, Tâif Gazvesinde 11 şehit⁹, Mürre Seriyyesi'nde 28 şe-

-
- 1 Muhammed b. Ömer b. Vâkid es-Selmî Ebû Abdillâh Vâkidî, *el-Meğâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1989), 1/7. İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, ed. (thk. Muhammed Abdulkadir Ata (Beyrût: Daru'l-Kütübü'l-İlmiye, 1990), 1/5/6.
 - 2 Vâkidî, *el-Meğâzî*, 1/4-7; İbn Sa'd İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, (Beyrût: Dâru'l-kütübü'l-İlmiye, 1990), 2/5-6.
 - 3 Mustafa Fayda, "Bedir Gazvesi", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/326.
 - 4 Abdülmelik b. Hişâm İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekkâ - İbrâhim el-Ebyârî - Abdülhafîz eş-Şelebî (Şirketu Mektebetü Mustafâ elbâbî, 1955), 1/714.
 - 5 Ebû Abdillêh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, neşr. Şuayb el-Arnâvût (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 14/2/250.
 - 6 Muhammed Hamidullah, "Huneyn Gazvesi", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/377.
 - 7 Hüseyin Algül, "Karkaratülküdr Gazvesi", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/498.
 - 8 Ahmet Önkâl, "Mustalîk (Benî Mustalîk)", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/361.
 - 9 Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Tâif", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/446.

hit¹ ve Taref Seriyyesinde 9 şehit² vermişlerdir. Bu şehitler arkalarında anne baba, eş ve çocuklar gibi birçok aile bireylerini bırakarak Allah ve Resulü için canlarını feda etmişlerdir. Dolaşısıyla tüm Müslümanların sorumluluğunu yerine getirmek için çıktıkları seferlerde hayatlarını kaybeden şehitlere ve yakınlarına karşı vefa borcu meydana gelmektedir. Resulullah bu konuda yol gösterici olmuş, şehit ailelerine gösterdiği ihtimam ile örnek bir davranış modeli ortaya koymuştur.

1. Hz. Peygamber'in Şehitlere ve Şehit Yakınlarına Vefası

Sözlükte “bir şeyin mahiyetine vâkıf olmak, onu bilmek, sözle ifade etmek” anlamındaki şehadet kökünden türeyen şehit “kesin olarak bilen, bildiğini haber verme konusunda güvenilen kimse” demektir.³ Bir terim olarak ise şehadet, Allah yolunda öldürülen Müslüman'ı ifade eder.⁴ Yüce Allah'ın (cc) kulların yaptıklarının karşılığını eksiksizce ödeyeceğine dair vaadi vardır (Al-i İmran, 3/185-186). Şehitliğin üzerine çıkacak bir fedakârlık söz konusu olamayacağından şehitin mükâfatı bunlardan kat kat fazladır. Diğer amellerde olduğu gibi Yüce Allah'ın şehitlere verdiği mükâfat ve dereceler de onun vefasının göstergesi olarak görülmelidir. Allah yolunda canlarını feda edenler hakkında Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'de şöyle açıklamada bulunmaktadır: وَلَا تَقُولُوا

1 Hüseyin Algül, “Mürre Seriyyesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/52.

2 Elşad Mahmudov, “Taref Seriyyesi” (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/17.

3 Mecdüddin Ebû tâhir Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît* (Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 2005), 292. Bekir Topaloğlu, “Şehid”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/438.

4 el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, 292. Fahrettin Atar, “Şehid”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/428.

“Allah yolunda öldürülenlere sakın ‘ölüler’ demeyin. Çünkü onlar diridir fakat siz farkında değilsiniz.” (Bakara 2/154) Bu ayet-i kerimeye göre Allah yolunda öldürülenlere ölü denilmeyeceği onların özel bir konumda oldukları anlaşılmaktadır. Yüce Allah kendi yolunda canlarını feda edenlere teşekkürü ve vefası gereği çok nimetler verdiğini ifade etmiştir. “Allah yolunda hicret edip sonra öldürülen yahut ölenleri hiç şüphesiz Allah güzel bir rızıkla rızıklandıracaktır. Şüphesiz Allah, rızık verenlerin en hayırlısıdır.” (Hac, 22/58) Hz. Peygamber de (sas), şehitlikle ilgili ayet-i kerimelerden hareketle şehitliğin önemini ve faziletini birçok hadislerinde haber vermiştir. Bir hadisinde: “...Ümmetime ağır gelmeyecek olsaydı, hiçbir seriyyeden geri kalmaz, hepsine katılırdım. Allah yolunda şehit olmak, sonra diriltilip tekrar şehit olmak yine diriltilip tekrar şehit olmak isterdim.”¹ Hiç kimse öldükten sonra ahirette nimetlere kavuştuktan sonra dünya ve içindekiler onun olsa bile dünyaya dönmek istemez. Ancak şehit şahadetin faziletini gördüğünden dolayı tekrardan dünyaya gelip Allah yolunda bir daha öldürülmeyi ister.² Yine Hz. Peygamber sahabesine şöyle buyurdu: “Bu gece rüyamda iki adam gördüm. Yanıma gelip beni bir ağaca çıkardılar, sonra da bir eve götürdüler. O ev, şimdiye kadar benzerini görmediğim güzellik ve kıymette idi. Sonra o iki kişi bana: Bu eşsiz ev, şehitlerin sarayıdır, dedi.”³ “Şehitlerin ruhları yeşil kuşların içinde olduğu hâlde cennet ağaçlarına veya

1 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Muhammed b. Zuheyr b. Nâsır (Beyrût: Dâru Tûku'n-Necât, 1422) Cihâd 6 (No: 2797).

2 Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî* Cihâd 6 (No: 2795).

3 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Muhammed b. Zuheyr b. Nâsır (Beyrût: Dâru Tûku'n-Necât, 1422) Cihad, 4 (No: 2791).

cennet meyvelerine tutunmuşlardır.”¹ buyurarak şehitliğin derecesi ve faziletini ümmetine haber vermiştir.

Canını Allah yolunda feda etmiş olan şehidin ahiret hayatı Allah tarafından temin edilmekte ve bu konuda endişeye mahal olmadığı belirtilmektedir. Geride kalan yakınlarıyla ilgilenmek ve onları teminat altına almak ise insanlara yüklenen bir vazife olmuştur. Bu vazife iki yönlüdür. Öncelikle geçim kaynağını kaybetmiş olan ailenin ihtiyaçlarının temin edilmesini içeren maddi sorumluluklar vardır. Nitekim Resulullah ile katıldıkları gazvelerde hayatlarını kaybeden birçok şehidin yakını, Resulullah’a yardım talep etmek üzere başvurmuş ve şehit olan yakınlarının geride ailesinin geçimlerini sağlayacak bir şey bırakmadıklarını söylemişlerdir. Dolayısıyla meydana gelen bu maddi boşluğun doldurulması toplumsal bir vazife olarak karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan aile bireylerinin sevgi, şefkat ve rehberlik gibi manevi ihtiyaçları hasıl olur. Bu açıdan yaşadıkları eksikliği gidermek de yine insana Allah’ın yüklediği bir vazifedir. Hz. Peygamber’in bu konudaki hassasiyeti bizlere bunu göstermektedir. Hz. Peygamber onlara ve yakınlarına karşı yapılması gerekenler hususunda da bizzat uygulamalarıyla mesajlar vermiştir.

1.1. Hz. Peygamber’in Şehitlere Vefası

Resulullah (sas) şehitlerin namazlarını kılmadan kanlı elbiseleriyle defnettirmesi onlarla diğer ölülerin arasındaki farkı göstermiştir. Bu konuda muhtelif rivayetler mevcuttur. Bir rivayette göre Uhud şehitleri yıkanmadan kanları ile defnedildiler. Üzerlerinde namaz da kılınmadı.² Hz. Cabir’den de bu lafızla

1 Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî*, 4/176 (No: 1641).

2 Süleymân b. el-Aşâş Ebû Dâvud, *Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddîn (Beyrût: el-Mektebetü’l-Asriy, ts.), 3/195 (No: 3135).

bir hadis rivayet edilmiştir.¹ Başka bir rivayetine göre ise: “Hz. Peygamber bir gün Uhud şehitleri üzerine cenaze namazı gibi namaz kıldı. خَرَجَ يَوْمًا فَصَلَّى عَلَى أَهْلِ أُحُدٍ صَلَاتَهُ عَلَى الْمَيِّتِ. Sonra minbere çıkıp sahabeye hitapta bulundu.”² Bazı âlimler فَصَلَّى عَلَى أَهْلِ أُحُدٍ صَلَاتَهُ عَلَى الْمَيِّتِ, salat kelimesini namaz olarak değerlendirmiştir. Ancak konu ile ilgili diğer haberler birlikte değerlendirildiğinde buradaki kastın dua olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber Uhut’ta çıkıp onlara dua etmiştir. Diğer cenaze namazında okuduğu duayı yapmıştır.³

Şehid Kabirlerini Ziyaret Etmesi: Birçok rivayette Hz. Peygamber’in şehitlerin kabirlerine gidip dua ettiği haber verilmektedir.⁴ Hz. Peygamber her sene Uhud şehitliğini ziyaret etmiş oraya gidince yüksek sesle şöyle selam vermiştir: السَّلَامُ عَلَيْكُمْ! يَمَّا صَبَرْتُمْ، فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّارِ. Yine başka bir rivayette Hz. Peygamber: “Keşke ben de Uhud şehitlerinin yanında olsaydım.” لَيْتَ أَنِّي غَوِذْتُ مَعَ أَصْحَابِ الْجَبَلِ diyerek şehitlere olan özlemini ifade etmiştir.⁵ Hz. Peygamber Mus‘ab b. Umeyr’in kabrine uğramış ve dua ettikten sonra şu ayeti okumuştur: مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَّنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَّنْ يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا “Müminler içinde Allah’a verdikleri sözde duran

1 İbn Hibbân, *Sahîh, (el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân, İbn Balaban tertibi)*, thk. Şuayb Arnavût (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 1988), 7/471 (No: 3197).

2 Buhârî, *Sahihu’l-Buhârî*, 4/198 (No: 3596).

3 Bedreddin Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ el-Aynî Aynî, *Umdetü’l-Kârî Şerhu’l-Buhârî* (Beyrût: Dâru ihyâi’t-türâs, tsz), 6/152.

4 Ebû Bekir Ahmed b. Huseyin Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, (thk. Muhammed Abdulkadir Ata (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiye, 2003), 5/409 (No:10301).

5 Vâkidî, *el-Meğâzî*, 1/313.

nice erler var. İşte onlardan kimi, sözünü yerine getirip o yolda canını vermiştir; kimi de (şehitliği) beklemektedir. Onlar hiçbir şekilde (sözlerini) değiştirmemişlerdir.” (Ahzâb 33/23).

Hız. Peygamber vefatına yakın zamanda şehit kabristanlarını daha sık ziyaret etmiştir. A’tâ b. Yesâr: Hız. Peygamber’e Baki’ ehline git ve onlara dua et denildi. Resulullah (sas) Baki’ ehline gidip duasını yaptıktan sonra dönüp yerine uzandı. Ona yine aynı şey söylendi. Hız. Peygamber tekrar oraya gitti ve onlara şöyle dua etti: **«اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِأَهْلِ الْبَقِيعِ»** Daha sonra yerine geldi ve uzandı. Ona tekrar Uhud şehitliğine git denildi. O da oraya gidip onlara dua etti. Dönünce baş ağrısı tuttu. Ölümündeki rahatsızlığın başlangıcı bu ağrı oldu.¹ Başka bir rivayete göre Resulullah (sas) hamd ve senadan sonra Uhud şehitleri için istiğfar dilemiştir.²

Yukarıdaki rivayetlerde Hız. Peygamber’in sık sık şehit kabirlerini ziyaret edip dua ettiği haber vermektedir. Hatta vefatına birkaç gün kala yine şehit kabristanını ziyaret etmiştir. Hız. Peygamber bazen de sahabe ile beraber şehit kabirlerini ziyaret ederek³ Müslümanları da teşvik etmiştir. Ebû Fervere’nin rivayetine göre Hız. Peygamber Uhud şehitliğini ziyaret etti ve şöyle dua etti: “Ya Rab! Senin kulun ve Peygamber’in muhakkak bunların şehitliğine şahittir. Kim onları ziyaret eder ve selam verirse dönüşü onlara olsun.”⁴

1 İbn Sa’d İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, (Beyrût: Dâru’l-kütübü’l-İlmiye, 1990), 2/204.

2 Mamer b. Raşid, *el-Câmi’*, thk. Habîburrahman A’zamî (Pakistân: el-Meclisu’l-İlmiye, 1403), 11/63 No: 19917].

3 Ahmed b. Muhammed Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb Arnavût-Âdil Mürşid vd (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 2001), 3/10 (No: 1387).

4 Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nisâbüri Hâkim, *el-Müstedrek ale ş-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir A’tâ (Beyrût: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiye, 1990), 3/31 (No: 4320).

«اللَّهُمَّ إِنَّ عَبْدَكَ وَنَبِيَّكَ يَشْهَدُ أَنَّ هَؤُلَاءِ شُهَدَاءُ، وَأَنَّ مَنْ زَارَهُمْ
وَسَلَّمَ عَلَيْهِمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ رَدُّوا عَلَيْهِ»

Başka bir habere göre Hz. Peygamber (sas) şöyle buyurmuştur: “Bu şehitlerin kıyamet gününde Allah’ın yanında olacağına şahadet ederim.” buyurmuştur. “Onlara geliniz, ziyaret ediniz ve onlara selam veriniz. Nefsim elinde olana yemin olsun ki onların üzerine selam verince selamınıza cevap verilecektir. Bu durum kıyamete kadar devam edecektir.”¹ Dolayısıyla onların ziyaret edilmesi ve onlar için dua yapılması ümmet için sünnet hükmünde kabul edilmiştir. Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer de her sene bu ziyareti Hz. Peygamber’in yaptığı gibi yapmıştır. Muaviye de hac ve umreye gittiğinde burayı ziyaret etmiştir. Hz. Fatma iki günde bir veya üç günde bir şehitliği ziyaret etmiştir. Onların yanında ağlamış ve onlar için dua etmiştir. Sa’d b. Ebu Vakkâs o yöndeki bahçesine gittiğinde şehitlerin kabirlerine gider üç kere selam verir daha sonra arkadaşlarına sizin selamına karşılık verecek bir topluluğa selam vermez misiniz? Diyerek onları buna teşvik etmiştir. Ebû Saîd el-Hudrî Hz. Hamza’nın kabrinin yanında durur selam verir dua ederdi. Beraberinde olanlara selam verdiğiniz zaman mutlaka cevap verilir.² Diye Hz. Peygamber’in bu konudaki mesajını hatırlatmıştır.

1.2. Hz. Peygamber’in Şehit Yakınlarına Vefası

Herkesin can, mal, namus, vatan gibi konularda minnettar olduğu kişi şehittir. O hayatını feda ederek tüm toplum adına bir iyilik yapmakta ve herkesi bu iyiliğine karşı borçlu kılmaktadır. İnsanın kendi canından sonra en fazla değer atfettiği şey ailesidir. Resulullah’ın tebliğ mücadelesinde yer alan sahâbîler hicret, gazveler ve seriyyeler gibi aileden ayrılmayı gerektiren birçok

1 Hâkim, *el-Müstedrek ale’s-Sahîhayn*, 2/271 (No: 2977).

2 Vâkidî, *el-Meğâzî*, 1/313.

durumla karşı karşıya kalmışlardır. Tüm bunlardan hareketle, şehit ailelerinin himaye edilmelerinin bir çeşit vefa borcu olduğunu söyleyebiliriz. Resulüllah da bu bakımdan dikkat çeken birçok uygulamada bulunmuştur. Şehitlerin arkalarında bıraktıkları aileleri Resulüllah'ın alakadar olmaya özen gösterdiği insanlar olmuştur. Bu yolla o, aynı zamanda şehit ailelerine vefa gösterilmesini Müslümanlara öğretmiştir. Hz. Peygamber (sas) şehit yakınlarını onların emaneti olarak görmüş ve onlara vefa gereği olarak maddi ve manevi yönden en iyi şekilde muamelede bulunmuştur. Bu konuda birkaç örnek vermekle yetineceğiz.

1.2.1.Şehit Yakınlarını Teselli Etmesi

Hz. Peygamber şehit yakınlarına, şehitlerin makamları hususunda müjdeler vererek tesellide bulunmuştur. Ensar'dan şehit olan ilk sahâbî, Harise b. Sürâka'nın annesi Rubeyyi' bint Nadr'eye oğlu hakkında bilgi vererek üzüntüsünü hafifletmiştir. Harise küçük yaşta Bedir muharebesine katılmış, savaş alanının gerisinde havuzdan su içerken düşman askerlerinden biri tarafından atılan bir okla şehit edilmişti.¹ Şehit olduğu haberi Medine'de annesi Rubeyyi' bint Nadr'e ulaşınca o, kendi kendine durumunu Hz. Peygamber'e sormadan ağlamayacağım. Şayet cennetlik ise ağlamam değilse ağlarım demiştir. O, oğlunun durumunu sormak üzere Hz. Peygamber'e gelerek: "Şayet oğlum cennette ise sabreder, sevabını beklerim; değilse onun için var gücümle ağlarım." demiş, Hz. Peygamber de Harise'nin Firdevs cennetinde olduğunu haber vermiştir.² Böylece şehit annesini ve şehidin kız kardeşini müjdelemiştir. Bunun üzerine Ümmü Harise, artık oğlu için asla ağlamayacağını ifade etmiştir. Yine Sa'd b. Muaz'ın

1 Muhammed b. Ömer b. Vâkid es-Selmî Ebû Abdillâh Vâkidî, *el-Meğâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1989), 1/94.

2 Buhârî, *Sahihu'l-Buhârî* Cihâd 14 (No: 2809).

şehit edilmesinden sonra Resulüllah annesini teselli etmiştir. Benî Kurayza topraklarından tedavi gördüğü çadıra geri getirilen Sa'd'ın bu sırada yarası açılmış ve bir müddet sonra otuz yedi yaşında iken kan kaybından şehit olmuştur. Cenaze namazını Resul-i Ekrem kıldırması ve Cennetü'l-baki'a defnedilmiştir. Annesi Kebşe'nin onun için söylediği ağıtı duyan Resulüllah ağıtçıların genellikle doğru söylemediğini, fakat Sa'd'ın annesinin söylediklerinin doğru olduğunu belirtmiştir. Hz. Peygamber Sa'd'ın annesini şöyle teselli etmiştir: Gözyaşların dinsin, hüznün gitsin. Allah oğluna tebessüm etti ondan razı oldu ve onun için arş titredti. ¹ «إِنَّكَ أَوَّلُ مَنْ صَحِكَ اللَّهُ لَهُ، وَاهْتَزَّ لَهُ الْعَرْشُ؟» Hz. Peygamber bu sözleri ile şehidin makamını yakınlarına anlatarak bundan gurur duymalarını istemiştir. Hz. Cafer'in ailesi ile ilgili tesellisi ise şöyledir: Esmâ bint. U'meyş Ca'fer ve arkadaşları şehit olduğunda Hz. Peygamber yanıma geldi o esnada ben çocuklara hamur yoğurup ekmek yapıyordum. Onları yıkayıp üst başlarını temizledim. Hz. Peygamber Ca'fer'in çocuklarını bana getirin buyurdu. Ona çocukları getirdim. Onları kucağına alıp kokladı ve gözleri yaşardı. Ben ya Resulüllah annem babam sana feda olsun neden ağlıyorsun? Yoksa Ca'fer ve arkadaşları hakkında sana bir haber mi geldi? Diye sorunca evet dedi. Bunun üzerine ben çığlık attım. Kadınlar yanına toplanıp ağlamaya başladılar. Hz. Peygamber oradan evine gitmiş ve ailesine: Ca'fer ailesini yalnız bırakmayınız, onlara yemek hazırlayınız. Onların acıları vardır.” buyurarak acılarını paylaşmıştır.² İbn Abbâs rivayetine göre Resulüllah ile otururken Esmâ bint Umeys gelip selam

1 İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata (Beyrût: Daru'l-Kütübü'l-İlmiye, 1990), 3/434.

2 Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, thk. Hamdi b. Abdilmecid es-Silefi (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiye, 1994), 24/143 (No: 380).

verdi. Hz. Peygamber selamını alıp sonra eli ile işaret etti. “Ya Esmâ Ca‘fer b. Ebû Tâlib, Cebrâîl ve Mîkâîl bize selam verdiler sen de onlara selam ver dedi. Savaşta iki koluna karşılık Yüce Allah Ca‘fer’e iki kanat vermiştir. O cennette bu meleklerle beraber uçarak istediği meyveleri yemektedir. Resulüllah bunun için Ca‘feri’t- Tayyâr demiştir.¹ Bu haberde Hz. Peygamber şehidin mükâfatını anlatarak hanımını teselli etmiştir. Başka bir rivayette Hz. Peygamber’e Ca‘fer ve arkadaşlarının şehadet haberi gelince Resulüllah Esmâ bint. Üveys’in yanına gitti ve Ca‘fer’in iki oğlu Abdullah ve Muhammed’i kucağına oturtup “Cibril Ca‘fer’in şehadet haberini getirdi. O iki kanadıyla cennette meleklerle uçmaktadır. Sonra şöyle dua etti: Allah’ım Ca‘fer’in yerine sen onlara sahiplik yap”² Esmâ bint. Üveys’in Ca‘fer’in şehadet haberi gelince Resulüllah’ın ona “üç gün yas, tut istirahat et sonra istediğini yap” şeklinde tavsiye ettiğini söylemiştir.³ Hz. Peygamber Ca‘fer’in hanımının gözyaşı dökmesine müsaade etmiştir. Biraz hüznü gidince onlara gelmiş taziye de bulunmuş ve çocuklarını çağırıp onlara dua etmiştir. Hz. Peygamber Abdullah için ticarete elinin bereketli olması duasını yapmıştır. Bundan sonra onun her ne sattıysa kâr ettiği rivayet edilir.⁴

1 Hâkim, *el-Müstedrek ale’s-Sahihayn*, 3/234 (No: 4945).

2 Ebû’l-Kâsım Süleyman b. Ahmed Taberânî, *el-Mu’cemü’l-Kebîr*, thk. Hamdi b. Abdilmecid es-Silefi (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiye, 1994), 11/362 (No: 12020).

3 İbn Hibbân, *Sahîh*, (*el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân, İbn Balaban tertibi*), thk. Şuayb Arnavût (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 1988), 7/418 (No: 3148).

4 Ebû Bekir Abdullah el-Kûfî İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fî’l-Ehâdis ve’l-Âsâr*, thk. Kemal Yûsuf el-Hût (Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, 1409), 7/415 (No: 36981).

1.2.2. Resulüllah'ın Şehit Çocuklarına Vefası

Hız. Peygamber'in, şehit yakınlarını özellikle çocuklarını ailesinden saymış hatta maddi yardımları dağıtırken onları, yakın akrabalarına tercih ettiğı olmuştur. Bir gün Hz. Peygamber'e ganimet malları arasından esirler getirilmişti. Amcası Zübeyr b. Abdülmuttalib'in iki kızı ve Hz. Fatma, Hz. Peygamber'e durumlarını şikâyet edip kendilerine hizmet etmek için birer esir tahsis edilmesini istemişlerdir. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "Bedir yetimleri sizi geçti." diyerek bu hususta şehit yetimlerini, kızı Fatma'ya ve amca kızlarına tercih etmiştir.¹

Resulüllah şehit çocuklarıyla çeşitli vesilelerle alakadar olmuştur. Bunun güzel bir örneğı Beşir (Bışr) bin Akrabe tarafından aktarılan rivayettir. Babası, Hz. Peygamber ile katıldığı Uhud Savaşı'nda şehit olan Akrabe şöyle demiştir: "Ben ağlar-ken Hz. Peygamber yanıma geldi. Babama ağladığımı anlayınca ağlama *Senin baban ben olsam, annen de Aişe olsa, razı olmaz mısın?*" buyurdu. Anam babam sana feda olsun ya Resulüllah razı olurum, dedim. Bunun üzerine Efendimiz eliyle başımı okşadı. (Şu anda) saçlarım ağardığı hâlde Resulüllah'ın elinin başıma değdiği yerler hâlâ siyah kalmıştır."²

Fahr-i Âlem Efendimiz aynı şekilde Allah yolunda cihat edip şehit düşenlerin geride kalan yetimlerinin yetiştirilmesi, hayata hazırlanması ve dul kalan hanımlarının ihtiyaçlarının karşılanması hususunda, şahsen büyük çaba gösterir ve ashabını da buna teşvik ederdi.

Resulüllah, hem bu ailelerden bazılarını bizzat himayesine almış hem de himaye edilmeleri için çeşitli girişimlerde bulun-

1 Süleymân b. el-Aşâş Ebû Dâvud, *Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddîn (Beyrût: el-Mektebetu'l-Asriy, tsz) Harac, 20.

2 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/78. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr* (Hâyder Âbâd: Dâirtu'l-Me'arif, ts.), 2/78.

muştur. Bu konuda birçok örnek vardır bunlardan bir tanesi şöyledir. Peygamber Efendimiz Hudeybiye Umresi'nden dönerken, Uhud Savaşı'nda şehit düşen Hz. Hamza'nın küçük kızı Ümâme arkasından; "Amcacığım, beni kime bırakıp gidiyorsun?" diye seslenmişti. Bunun üzerine Efendimiz, onu yanına alarak Medine'ye getirdi. Hz. Hamza'nın çocuğunun bakımının üstlenmesi hususunda sahabe âdeta yarıştılar. Ümâme'nin bakımını kimin üstleneceğini sorduğunda aynı anda üç kişi buna talip oldu. Bunlar, Hz. Zeyd, Hz. Ali ve Hz. Ca'fer'di. Hz. Zeyd, Hz. Peygamber'in kendisini Hamza'yla kardeş kıldığını öne sürerek: "Ben kardeşimin kızını yanıma almam konusunda başkalarından daha haklıyım." dedi. Bunu duyan Ca'fer b. Ebû Tâlib "Benim hanımım Esmâ bint. Umeyş Hz. Hamza'nın hanımı Selmâ bint. Umeyş'in kız kardeşidir. Teyze ana yerindedir. Dolayısıyla Hamza'nın çocuğunu alma hususunda ben daha hak sahibiyim." dedi. Hz. Ali ise Ümâme'yi kastederek "O, benim amcamın kızıdır ben daha hak sahibiyim." dedi. Hz. Peygamber: "Ben aranızda hakemlik edeyim. Ey Zeyd! Sen Allah ve Resulü'nün mevlasısın. Ey Ali! Sen kardeşim ve dostumsun. Ey Ca'fer! Sen ise yaratılış ve ahlak yönünden bana benzemektesin. Sen daha hak sahibisin çünkü eşin çocukların teyzesidir. Teyze ile yeğenin nikâhı bir arada olmaz. Dolayısıyla nikâhı sana düşmez." dedi ve böylelikle kız çocuğu Ca'fer'e verildi.¹

Allah Resulü Ca'fer şehit olunca vefatının üçüncü gününde ailesine gelip, "Artık kardeşim için ağlamayın." buyurdu. Sonra, "Kardeşimin çocuklarını bana getirin." dedi. Çocuklar Resulullah'a getirildiler. Allah Resulü, "Bana berberi çağırın." buyurdu ve onları tıraş ettirdi."² Başka bir rivayette buna ek olarak

1 İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, 8/159-160.

2 Süleymân b. el-Aşâş Ebû Dâvud, *Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddîn (Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriy, ts.), 4/83 (No: 4192).

Ca'fer'in çocuklarından Muhammed amcamız Ebû Tâlib'e benziyor. Ancak Abdullah (başka rivayette Avn geçmektedir.) yaratılışı ve ahlakı bana benziyor buyurdu. Sonra Ca'fer ailesi için dua etti ayrıca Abdullah için ticarete bereket duasını yaptı. Sonra annemiz geldi yetimlerden bahsedince Hz. Peygamber de ben onların dünya ve ahiret velileriymiş buyurdu. ¹ «الْعِيْلَةُ تَخَافِينَ عَلَيْهِمْ» Adullah b. Ca'fer, İbn Abbâs'ın iki oğlu Kusam ve Ubeydullah ile oynarken. Resulullah (sas) binek üzerinde iken onları görünce bunu bana kaldırın dedi. Adullah b. Ca'fer'i önüne bindirdi. Kusam için de kaldırın bunu dedi. Onu da arkasına bindirdi Efendimizin amcası olan Abbâs Kusam'den çok Ubeydullah'ı severdi. Buna rağmen Resulullah amcasından çekinmedi ve terkisine Kusam'ı bindirdi. Sonra üç defa Adullah b. Ca'fer'in okşadı ve her okşayışında: “Allah'ım! Ca'fer'in evlatlarına Sen sahip çık!” diye dua buyurdu.² Başka bir haberde Abdullah bin Ca'fer Hz. Peygamber'in onlara verdiği değeri şöyle anlatmaktadır: Resulullah seferden dönünce beni ve Hasan'ı alır birimizi önüne diğerini de arkasına bindirirdi.³ Hz. Peygamber onların eğitimleri ile de ilgileniyordu. Hatta bunu torunlarına Hasan ve Hüseyin'e bile söylemediği bilgiyi önce onlarla paylaşmıştır. Şöyle bilgi vermiştir: Bir ihtiyacın veya başarmanın istediğin bir şey olursa şunu söyle sonra hacetini dile getir⁴: لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ، وَلَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ الْحَكِيمُ الْكَرِيمُ،

1 İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, 4/36.

2 Ahmed b. Muhammed Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb Arnavût-Âdil Mürşid vd. (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 3/284 (No: 1760).

3 Suleyman b. Dâvud Et-Tayâlisî, *Müsned* (Mısır: Dâri Hicr, 1999), 2/285 (No: 1027).

4 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, 7/6/40 (N: 29319).

Hız. Enes'in rivayetine göre Hız. Peygamber tek başına (sas) Ümmü Süleym'in evinden başka eve gitmezdi. Bunun sebebi sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: "Ona merhametinden dolayı gidiyorum çünkü eşi ve kardeşi yanımda şehit oldular."¹ Hız. Peygamber tüm şehit aileleri için de şöyle dua etmiştir: "*Allah'ım! Onların kalplerindeki üzüntüyü ve başlarına gelen musibeti gider. Şehitlerin geride bıraktıklarını kendileri hakkında hayırlı eyle!*"²

Ümmü Seleme'nin eşi Ebû Seleme Uhud Savaşı'na katıldı ve aldığı yara sonucu hayatını kaybetti. Ümmü Seleme çocukları ile yalnız kalmıştı. İşte tam bu sırada Allah Resulü, bu yaşı ilerlemiş, dört çocuklu hanıma Hız. Ömer aracılığıyla evlilik teklif etmiş ve hicretin dördüncü yılının Şevval ayında onunla evlenerek himayesine almıştır.³

Öte yandan Resul-i Ekrem'in himayesinde bazı yetim çocukların bulunduğu bilinmektedir. İbn-i Sa'd'ın naklettiğine göre Ebû Ümâme Esad b. Zürene -radıyallahu anı- ölmenden önce Kebşe, Habibe ve Fâria adlı üç küçük kızını Hız. Peygamber'e vasiyet etmiştir. Efendimiz de (sas) bu kızlara gereken ilgiyi göstererek onların kendi yakın gözetimi ve terbiyesi altında yetiştirmelerini sağlamıştır.⁴ Efendimiz dul ve yetimlerin maddi ve manevi sıkıntılarına katlanarak onları güzel bir şekilde yetiştirenlerin cennette kendisine komşu olacağını haber vererek teşvik etmiştir. "*Kendi yetimini veya başkasına ait bir yetimi himaye eden kimseyle ben, cennette şöyle yan yana bulunacağız.*" Hadî-

1 Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Ma'ved, (ed.), *el-İsâbe fî Temyîzi's Sahâbe* (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, 1415), 8/410.

2 Vâkidî, *el-Meğâzî*, 316.

3 Ahmed b. Muhammed Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb Arnavût-Âdil Mürşid vd. (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 26/262 (No. 16344).

4 İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, 3/610.

sin râvisi Mâlik bin Enes, Hz. Peygamber'in yaptığı gibi işaret parmağıyla orta parmağını gösterdi.¹ Diğer rivayette Resul-i Ekrem, *“Müslümanlar arasında en hayırlı ev, içinde kendisine iyi davranılan bir yetimin bulunduğu evdir. Müslümanlar arasında en kötü ev ise içinde kendisine kötü davranılan bir yetimin bulunduğu evdir.”*² buyurarak, yetime yapılan muamelenin iyi ya da kötü olmasının bir yuvanın iyi ya da kötü olmasını belirleyen önemli bir ölçüt olduğunu bizlere hatırlatmaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada Hz. Peygamber'in şehitlere ve yakınlarına vefası hususunda birkaç örnek verilmeye çalışıldı. Ancak Hz. Peygamber'in bütün şehit ve yakınlarına aynı ilgi ve alakayı göstermiş olmasından asla şüphe edilmez. Hz. Peygamber (sas) şehitlere karşı vefasını en güzel şekilde göstermiştir. Resulüllah (sas) şehit kabirlerine sık sık gidip onlara dua etmiştir. Hz. Peygamber (sas) şehit yakınlarını onların emaneti olarak görmüş ve onlara vefa gereği olarak maddi ve manevi yönden en iyi şekilde muamelede bulunmuştur.

Hz. Peygamber, şehit aile ve çocuklarına özel ilgi göstermiş, psikolojik destek sağlamış, elinden gelen maddi ve manevi yardımı esirgememiştir. Duruma göre, bazen muhtaç olanları doğrudan himayesi altına almış bazen onların kederlerine gözyaşlarıyla ortak olmuş bazen de şehitlerin ahiretteki yüksek payelerini hatırlatarak geride kalan yakınlarının yanık yüreklerine su serpmiştir. Resulüllah'ın hem fey ve ganimet hem cizye ve zekât-

1 Ebû'l-Hüseyn Müslim İbnü'l-Haccâc el-Kuseyrî Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muammer Fuâd Abdülbâki (Beyrût: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 4/2287 “Zühd “ 42.

2 Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvînî İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Muammer Fuâd Abdülbâki (Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, tsz), 2/1213 Edeb 6 (No: 3679).

tan, yani Müslümanların tüm gelir kaynaklarından bu ailelerin ihtiyaçlarını karşılamaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Kısacası, şehit ailelerinin toplum içindeki durumlarını iyi bir düzeye getirmek, onlarla ilgilenmek ve onların haklarıyla ilgili düzenlemelerde bulunmak, Hz. Peygamber'in başlıca sosyal yardımlaşma faaliyetleri arasında yer almıştır. İnsani ilişkilerin zayıfladığı günümüzde de Hz. Peygamber'in vefa konusundaki örnekliğine, mesajlarına ve toplumsal ıslah modeline ihtiyaç duyulmaktadır. Çağımızda insanlar artık birçok haberleşme ve yardımlaşma konusunda kolaylaştırıcı birçok imkâna sahiptir. Resulüllah'ın belirlediği bu ahlaki tavırların günümüzde bu araçlarla kolaylıkla tatbik etme imkânına sahibiz.

Kaynakça

Ahmed İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed. *Müsned*. thk. Şu-ayb Arnavût-Âdil Mürşid vd. 45 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001.

Algül, Hüseyin. “Gazve”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 13/488-489. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Algül, Hüseyin. “Karkaratülküdr Gazvesi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 24/498. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Algül, Hüseyin. “Mürre Seriyyesi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 32/52. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Aynî, Bedreddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ el-Aynî. *Umdetü'l-Kârî Şerhu'l- Buhârî*. 25 Cilt. Beyrût: Dâru ihyâi't-türâs, ts.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *et-Târîhu'l-Ke-bîr*. 8 Cilt. Hâyder Âbâd: Dâirtu'l-Me'arif, ts.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Muhammed b. Zuheyr b. Nâsır. 9 Cilt. Beyrût: Dâru Tûku'n-Necât, 1422.

Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eşas. *Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddîn. 4 Cilt. Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriy, tsz.

Et-Tayâlisî, Suleyman b. Dâvud. *Müsned*. 4 Cilt. Mısır: Dâri Hicr, 1999.

Fayda, Mustafa. “Bedir Gazvesi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 5/325-327. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nîsâbü'rî. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkâdir A'tâ. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.

Hamidullah, Muhammed. “Huneyn Gazvesi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 18/376-377. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah el-Kûfî. *el-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*. thk. Kemal Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.

İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Ma'ved, (ed.). *el-İsâbe fî Temyîzi's Sahâbe*. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, 1415.

İbn Hibbân. *Sahîh, (el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân, İbn Balaban tertibi)*. thk. Şuayb Arnavût. 17 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1988.

İbn Hişâm, Abdülmelik b. Hişâm. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sekkâ - İbrâhim el-Ebyârî - Abdülhafız eş-Şelebî. 2 Cilt. Şirketu Mektebetü Mustafâ elbâbî, 1955.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Muammer Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Dâru'l-Kutubî'l-Arabî, ts.

İbn Sa'd. *Tabakâtü'l-Kübrâ*. thk. Muhammed Abdulkadir Ata. 8 Cilt. Beyrût: Daru'l-Kütübü'l-İlmiye, 1990.

İfrîkî, Ebû Fadl Cemaluddîn b. Menzûr el-İfrîkî. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru's-Sâdr, 1414.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Tâif". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 39/443-447. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Mahmudov, Elşad. "Taref Seriyyesi". 40/17-18. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Mâlik B. Enes. *Muvatta*. ed. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf-Mahmûd Halîl. 2 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, 1412.

Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim İbnü'l-Haccâc el-Kuseyrî. *el-Câmiu's-Sahîh*. thk. Muammer Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, ts.

Önkâl, Ahmet. "Mustalîk (Benî Mustalîk)". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 31/360-361. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-Kebîr*. thk. Hamdi b. Abdilmecid es-Silefî. 25 Cilt. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiye, 1994.

Vâkidî, Muhammed b. Ömer b. Vâkid es-Selmî Ebû Abdillâh. *el-Meğâzî*. thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1989.

Zehebî, Ebû Abdillêh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. neşr. Şuayb el-Arnâvût. 25 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1985.

OTURUM BAŞKANI

Kıymetli hocam, biliyorsunuz Çanakkale akın akın ziyaretçi kabul eder; gençlerimiz, çocuklarımız okullardan, kadınlarımız müftülüklerden, belediyelerden otobüslerle Çanakkale’ye sadece şehitliği ziyarete giderler. Dolayısıyla, şehit ziyaretinin sünnet olduğunu söylemeniz, bizim toplumumuzun bu konuda ne kadar vefakâr olduğunu da bir kere daha bana hatırlattı.

Çok teşekkür ediyoruz sayın hocam, bize “Peygamber Efendimizin Şehit ve Yakınları”na vefasını dile getirdiğiniz için.

Doğrusu ben bu tebliğin başlığını gördüğümde, Peygamberimizin şehit yakınlarına vefası mı olacak acaba demiştim ama siz önce şehitlere vefası, sonra da yakınlarına vefası diyerek iki ayrı ve önemli başlıkta anlattınız. Çok teşekkür ediyoruz bize sunduğunuz ufuk için.

Şimdi, bu oturumda son konuşmacımız Doç. Dr. Cemil KUTLUTÜRK Hoca’mız. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nden. Kendisi, “Ötekinin Gözünden Hz. Muhammed, Hindistan Ulusal Kongre Liderlerinden ve Benares Hindu Üniversitesi Kurucularından Annie Besant’in Hz. Peygamber ve Vefa Algısı” konulu bir tebliğ sunacaklar.

Buyurun hocam.

ÖTEKİNİN GÖZÜNDEN HZ. MUHAMMED: HİNDİSTAN ULUSAL KONGRE LİDERLERİNDEN VE BENARES HİNDU ÜNİVERSİTESİ KURUCULARINDAN ANNİE BESANT'IN (Ö. 1933) HZ. PEYGAMBER VE VEFA ALGISI

Doç. Dr. Cemil KUTLUTÜRK

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

GİRİŞ

Vefa, sadece semavi (?) dinlere özgü bir değer olarak görülmemelidir. Yeryüzünde iki milyara yakın müntesibi bulunan Hint kökenli dinlerde de bu kavram önemli bir yer tutmaktadır. Hint kutsal metinlerinde “tanrıya samimiyetle bağlanma, kutsal değerlere vefa gösterme” anlamlarına gelen bhakti (भक्ति) ve niṣṭha (निष्ठा) kavramlarına sıklıkla yer verilmesi¹ ve ebedî saadete ulaşma yolunda sadakat duygusunun önemli bir haslet olarak zikredilmesi, bu durumu teyit etmektedir.²

Hint dinlerinin ezoterik ve mistik yönünden etkilenecek çalışmalarında vefa olgusunu gündeme taşıyan çeşitli simalar ortaya

-
- 1 “Bu öğretiler, Tanrı’ya ve manevi önderine içten bağlılık/vefa gösteren âli-cenap kişiyi tenvir edecektir.” Şveraşvara Upanişad, 6.23.
 - 2 Bhakti hakkında geniş bilgi için bkz. Şahabuddin Iraki, *Madhyakalin Bharat me Bhakti Andolan*, Çaukhamba Surbharati Prakaşan, Varanasi 2012, s. 73 vd.; Cemil Kutlutürk, *Hint Düşüncesinde İslam Algısı*, Dergah Yayınları, İstanbul 2019, ss. 127-152.

çıkıştır. İngiltere’de doğan fakat zamanla teosifi düşüncesinden etkilenererek kendisini Hint dünyasının içinde bulan Annie Wood Besant (1847- 1933) bunlardan biridir. O, sadece Hint inanç ve kültür tarihine ilişkin değil Hristiyanlık ve İslam başta olmak üzere diğer dinî geleneklere yönelik de önemli araştırmalar yapmıştır. Eğitim, kültür ve siyaset alanındaki faaliyetleriyle bölge halkının bağımsız şekilde karar alma mekanizmalarını güçlendirmeye çalışmıştır. Bunun yanı sıra Hinduların ve Müslümanların birbirlerini yakından tanıyarak birlikte yaşama kültürünü daha güçlü bir şekilde tesis edilebilmeleri için çeşitli çalışmalar yürütmüştür. Bu doğrultuda Kur’an-ı Kerim ve Hz. Muhammed’in hayatını mercek altına alarak Hindular başta olmak üzere bölge halkına İslam ve Hz. Peygamber konusunda daha doğru bilgiler aktarmaya çalışmıştır.

“Hz. Muhammed ve vefa” olgusunun sadece İslami literatür ve Müslüman gelenek içerisindeki farklı yansımaları değil; aynı zamanda bu dine mensup olmayan dış dünya tarafından da nasıl algılandığının ortaya konması söz konusu meselenin daha geniş bir perspektiften değerlendirilebilmesi açısından oldukça önem taşımaktadır. Bu kanaatimizden hareketle bahsedilen durumu ilişkin bir miktar da olsa katkı sunabilmek adına bu çalışmada Hindistan Ulusal Kongre (Kongre Partisi) Liderlerinden ve Benares Hindu Üniversitesi kurucularından A. Besant’ın çeşitli sahalarındaki ilmî faaliyetleri incelenmek suretiyle Hz. Peygamber ve vefa algısı ana hatlarıyla ele alınmaya çalışılmıştır.

I. Annie Besant Kimdir?

Aslen İrlanda kökenli bir aileden gelen Annie Wood (Besant), 1847 yılında Londra’da doğmuştur. İngiltere, Almanya ve Fransa’da aldığı eğitimlerle kendini çok iyi bir şekilde yetiştirmiştir. Hristiyan geleneğe bağlı olarak yetişen Besant, yirmili yaşlarına geldiğinde din adamı Frank Besant ile evlenmiş ve bu evliliğinden iki çocuğu dünyaya gelmiştir. Körü körüne bağlanmak yeri-

ne araştırmacı ve sorgulayıcı bir ruha sahip olan Besant, İncillerde keşfettiği bazı dogmalar nedeniyle zamanla Hristiyanlığı eleştirmeye başlamıştır. Özellikle de kanonik-apokrif ayrımını tenkit ederek kutsal metin bağlamında böyle bir ayrıma imkân sunacak makul ve geçerli bir ölçütün bulunmadığını dile getirmiştir. Kanonik olarak tayin edilen metinlerin nerede, ne zaman, kimler tarafından seçildiğinin tam olarak bilinemeyeceğini ileri sürmüştür.¹ Onun kiliseyi terk ederek ateist bir düşünceye yönelmesinde ateist düşünür Charles Braudlaugh (ö. 1891) ve sosyalist kadın hakları savunucusu ünlü yazar Bernard Shaw (ö. 1950) gibi kimselerle kurduğu yakın temas etkili olmuştur. Gençlik yıllarında birbirinden farklı sosyalist ve seküler gruplar içinde önemli görevler icra eden Besant, konuşmalarında ve yazılarında sekülerizmi ve sosyalizmi savunmuştur.²

Besant'ın hayatında ciddi bir kırılma yaratan asıl gelişme, Helena Petrova Blavatsky'nin *The Secret Doctrine* adlı eserine yönelik Pall Mall Gazette dergisi için inceleme yazısı kaleme aldığı anda gerçekleşmiştir. Bu eseri okuduğunda çok etkilenen Besant, yazarı H. P. Blavatsky ile yüz yüze görüşmek istemiştir. Daha sonra Blavatsky'nin düşüncelerinden etkilenerek teosofi ile ilgilenmeye başlamış ve onun önderliğinde 1875 yılında kurulan Teosofi Cemiyeti'ne katılmıştır. Sosyalist ve seküler düşünceye sahip çevresinden uzaklaşarak böyle bir yola girmesinde içinde bulunduğu çalkantılı ruh hâleti ve hayata dair maneviyat arayışı etkili olmuştur.³

-
- 1 Annie Besant, "Christianity: Its Evidences, Its Origin, Its Morality, Its History", in *The Freethinker's Text-Book*, ed. Charles Bradlaugh, *National Secular Society*, London 1876, s. 236.
 - 2 C. Bradlaugh and A. Besant, *The Queen v. Charles Bradlaugh and Annie Besant*, Freethought Publishing company, London 1877, s. 2 vd.
 - 3 Annie Besant, *Autobiographical Sketches*, ed. Carol Hanbery MacKay, Broadview Press, Toronto 2009, ss. 232-234. Ali Gül, *Helena Petrovna*

“Tanrısal bilgi, ilahi hikmet” anlamına gelen teosofi, varlığın duyularla algılanabilen maddi ve geçici gerçeklikten daha fazlasını kapsadığını varsayar. Hakikate ilişkin bilgi eksiklerinin, olayların yanlış bir perspektiften anlaşılmasına neden olduğunu ileri sürer. Modern teosofiye göre kişi hem çalışma hem de tefekkür kanallarını devreye sokarak bütünsel bir ruhi çaba aracılığıyla evrende ve özünde saklı olan gerçeğin bilgisine ulaşabilir. Okültist ve ezoterik bir hareket olan Teosofi Cemiyeti, bu hedefe ulaşmak için birtakım kriterler belirlemiştir. Bireyin “iç benliği”-ni geliştirmeye yönelik çalışmalar yapmak, her türlü dogmaya karşı çıkmak, Doğu felsefesini daha iyi analiz etmek, insanlığın kardeşliğini kuvvetlendirecek çalışmalar yürütmek bunlardan öne çıkanlarıdır. Dolayısıyla modern teosofi, hem Doğu’nun hem de Batı’nın ezoterik ve okültist geleneklerini kendi bünyesinde birleştirerek senkretik ve eklektik bir yapı görünümüne kavuşmuştur. Diğer dinlere karşı oldukça bütüncül bir yaklaşım sergileyen bu yapı, her dinin aslında Tanrı’nın hikmetinden bir parça taşıdığını ve tüm insanların bu bilgiye ulaşması gerektiğini savunmuş; bunu başarabilenlerin ancak mutlak huzura ulaşacaklarını varsaymıştır.¹

Teosofi Cemiyeti, Blavatsky’dan sonra Annie Besant’in önderliğinde önemli bir açılım sağlamıştır. Nitekim Besant, teosofi ile ilgili Batı’daki çalışmalarından sonra Hindistan’a yerleşmeye ve faaliyetlerini orada yürütmeye karar vermiştir. O, teosofi düşüncesinin verdiği ilhamla özellikle toplumsal barışın temini,

Blavatsky ve Modern Teosofi Tarih ve Öğreti, İz Yayıncılık, İstanbul 2020, s. 124.

1 Joscelyn Godwin, “Blavatsky and The First Generation of Theosophy”, in *Handbook of the Theosophical Current*, ed. Olav Hammer, Mikael Rothstein, Leiden 2013, s. 21; Gül, Helena Petrovna Blavatsky ve Modern Teosofi Tarih ve Öğreti, s. 93. Ali Gül, “Teosofi Kavramı ve Teosofi Düşüncesinin Tarihi Gelişimi”, *Ekev Akademi Dergisi*, 70, (2017): 3.

sosyal adaletin sağlanması, eğitim ve kadınların sosyal yaşamının iyileştirilmesi gibi konulara ağırlık vermiştir. Verdiği konferanslarda ve kaleme aldığı eserlerde bu konudaki fikir ve projelerini dile getirmiştir. Seçkin bir Hintli aydını etrafına toplayarak uzun bir planlamadan sonra 1898’de Benares şehrinde Merkez Hindu Koleji’nin (Central Hindu College) açılmasına ön ayak olmuştur.¹ Bu kolej daha sonra Benares Hindu Üniversitesinin çekirdeğini oluşturmuştur. Teoloji, felsefe ve tıp alanında öne çıkan bu yükseköğretim kurumu, yetiştirdiği ilim ve fikir adamlarıyla Hindistan’ın bağımsızlık sonrasında çeşitli sahalarda ivme kazanmasında oldukça başat bir rol oynamıştır. Besant’e, Hint eğitimine yaptığı değerli hizmetlerden dolayı 1921’de Edebiyat Doktoru derecesi tevdi edilmiştir.²

Hint bölgesinde oldukça başarılı işlere imza atan Basent, Hindistan’da eğitim, siyaset, din ve kültür alanında birçok çalışma yapmıştır. Hindu kültürünü bir yaşam biçimi olarak benimsemiş, bir Hindu gibi giyinerek yaşamış ve yerel Hindu sanatlarına destek vermiştir. Hint milliyetçiliğini destekleyen bir tutum sergilemiştir. Bu yüzden İngiliz idaresini eleştirerek İngiltere’nin Hint kültürü üzerindeki baskıcı tutumunu tasvip etmemiştir.³ Hintli halkın ulusal düzeyde bilinçlenmesi ve kendi yönetimini tesis edebilmesi için bir dizi çalışma yürütmüştür. Bu kapsamda politika ile de meşgul olmuş ve Hindistan Ulusal Kongresi’ne (Kongre Partisi) dâhil olmuştur. Burada etkili bir siyaset güden Besant,

1 Chandra Lekha Singh, “Educational Ideas of Annie Besant”, *Espacio, Tiempo y Educación*, 6/2, (2019): 256.

2 Geniş bilgi için bkz. S. Chattopadhyay, “Besant, Malaviya, the Maharaja of Darbhanga and Banaras Hindu University: the First Denominational University in India”, (Basılmamış Doktora Tezi), Jawaharlal Nehru Üniversitesi, New Delhi 1980.

3 “Anie Besant ka Civani Pariçay”, <https://www.jivaniitihashindi.com/annie-besant->

1917 yılında Kongre'nin genel başkanlığı görevini yürütmüştür. Aynı yıllarda tüm Hindistan Öz Yönetim Birliği adlı oluşumun temellerini atmıştır. Bu birlik, daha sonraki yıllarda Hintli aydın sınıfın İngilizlere karşı bağımsızlık mücadelesi başlatmasına zemin hazırlamıştır.¹

1933'e kadar Teosofi Cemiyetinin başkanlığını sürdüren Annie Besant, Hint dinî, sosyal ve kültürel hayatında oldukça önemli bir rol oynamıştır. Sanskritçeye olan vukufiyetiyle adından söz ettirmiştir. Hinduların el kitabı mahiyetinde olan kutsal metinleri Bhagavadgita'yı Sanskritçe orijinalinden İngilizceye tercüme etmiş; bu çabası ve başarısı büyük takdir toplamıştır.² Diğer taraftan Teosofi Cemiyetinin tüzüğünde yer alan tüm insanların kardeşliğini savunma amacına yönelik faaliyetler yürütmüştür. Bu kapsamda cemiyetin Adyar'daki merkezine ayrı bir önem vermiştir. Buranın farklı ırktan, dinden, düşünceden insanların bir araya gelip konuşabileceği bir yer olmasını sağlamıştır. Burada bir araya gelerek konuşup tartışma imkânı bulan farklı din mensuplarının birbirlerini anlamasına yönelik çaba sarf etmiştir. Böylece Besant önderliğindeki Teosofi Cemiyeti, tüm dinî gelenekleri temel ilkeler doğrultusunda birleştirerek din mensupları arasındaki doğal çatışmaları önlemeyi amaçlamıştır.³ Besant'ın İslam'a ve Hz. Peygambere ilişkin kimi değerlendirmelerini de bu bağlamda okumak gerekmektedir.

Annie Besant'ın Hz. Muhammed ve Vefa Algısı

Annie Besant, Hindistan'a ulaştıktan sonra bölgenin sosyo-kültürel dokusunu yakından analiz etmiştir. Toplumun ana omur-

1 Bipan Chandra, *India's Struggle for Independence*, s. 161.

2 A. H. Nethercot, *The Last Four Lives of Annie Besant*, University of Chicago Press, Chicago 1963, ss. 19-21.

3 J. Dixon, *Divine Feminine: Theosophy and Feminism in England*, The Johns Hopkins University Press, London 1962, s. 5.

gasını oluşturan Müslümanlarla Hindular arasında cereyan eden çekişmeleri ve bunun dâhilî ve haricî sebeplerini irdelemiştir. Yaşanan sorunların altında yatan başlıca etmenin cehalet, ön yargı ve öteki hakkında bilgi eksikliği olduğu sonucuna ulaşmıştır. Buradan hareketle o, Müslümanları daha iyi anlamak ve bölge halkına onlar hakkında doğru bilgi aktarmak adına meselenin özüne inilmesi ve ana kaynaklara gidilmesi gerektiğine kanaat getirmiştir. Bu doğrultuda Kur'an-ı Kerim'i ve Hz. Muhammed'in hayatını incelemiş ve buradan yola çıkarak İslam hakkında konferanslar verip insanları bilgilendirmeyi amaçlamıştır. Onun bu konferanslarındaki muhatapları büyük ölçüde Hindular ve Müslümanlar olmuş, onların barış içinde yaşayabilmeleri için her iki dini geleneğin ana kaynaklarından örnekler sunmuştur. İslam hakkındaki bu konferansları daha sonra *The Life And Teaching of Muhammed* ismiyle yayınlanmıştır.¹

Annie Besant'ın söylemleri incelendiğinde belli oranda İslam bilgisine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu, onun meselelerin özünü doğru kanallardan öğrenme çabasından kaynaklanmaktadır. Kulaktan duyma bilgilere veya yüzeysel ön kabullere dayanmak yerine büyük bir ceht göstererek gücünün yettiği ölçüde Kuran'ın içeriğine ve Hz. Peygamber'in örnek yaşamına dair okumalar yapmıştır. Eserlerinde ve verdiği konferanslarda bu tür ana kaynaklardan alıntılar yapmak suretiyle İslami konulara dair toplumu bilgilendirmeye ve mesajlarını temellendirmeye çalışmıştır. İslam dinine mensup olmayanlar tarafından yapılan Kur'an çevirilerinde eksiklikler olduğunu ve bu yüzden Kuran'ın ruhunun ve asıl mesajının anlaşılmasında birtakım güçlükler yaşandığını belirtmiştir. Onun bu yöndeki azmi ve Hz. Peygamber'i doğru anlama gayreti kanaatimizce önemli bir vefa göstergesi olarak

1 Annie Besant, *The Life And Teachings of Muhammad (The Prophet of Islam)*, The Theosophist Office, Madras 1932, s. 1.

değerlendirilebilir. En azından ilmî metotlara ve bilimsel çabaya vefa gösterdiği söylenebilir. Nitekim kendisinden önce veya aynı dönemde yaşamış olan gerek Batılı gerekse Hint kökenli pek çok araştırmacının böylesine tutarlı ve özverili bir çaba içerisine girdiğini söylemek güçtür. Bir dini inceleme konusu yaparken hakikat peşinde olma mücadelesi ve temel kaynaklara bağlı kalarak meseleleri analiz etme iradesi bir vefa göstergesi olarak okunabilir. Hz. Muhammed'in örnek yaşamını takdirle anmış ve bu yüzden ona hürmet ve saygı duyduğunu belirtmiştir. Bu tutarlı ve hakşinas tavrı vefa kapsamı içinde ele alınabilir. Elbette İslami değerlere ve Müslümanlara ilişkin zaman zaman kullandığı kavramlarda, yaptığı çıkarım ve yorumlamalarda eksik kaldığı hususlar olmuştur. Neticede kendisinin takip ettiği bir düşünce biçimi ve savunduğu bir hayat felsefesi ile dünya görüşü bulunmaktadır. Fakat genel tavrı dikkate alındığında A. Besant'ın İslami değerlere ve özellikle de Hz. Muhammed'e ilişkin hakkaniyetli ve insafli bir tutum benimsediği belirtilmelidir.

A. Besant'ın, “Bu büyük peygamberin hayatını ve ahlakını inceleyen, nasıl yaşadığını ve öğretilerini nasıl telkin ettiğini bilen bir kimsenin, Yüce Tanrı'nın elçilerinden biri olan o kudretli Peygamber'e hürmetten başka bir şey hissetmesi mümkün değildir. Bu konulara dair tekrar okuma yaptığımda, o güçlü Arap öğretmenine karşı yeni bir hayranlık, yeni bir hürmet duygusu hissediyorum.”¹ şeklindeki sözleri dikkate alındığında, Hz. Muhammed'in şahsına ve misyonuna karşı vefalı bir duruş sergilediği çıkarımında bulunulabilir.

Özelde Hindulara genelde ise her din mensubuna ön yargı hastalığından kurtulmaları gerektiğini telkin eden Besant, Peygamber veya din kurucularının söylemleri ile onu takip eden kimselerin davranışları arasında farklılık olabileceğinin altını çı-

1 Annie Besant, *The Life And Teachings of Muhammad*, s. 4.

zer. Peygamberleri takip eden bazı cahil kimselerin yanlış anlamadan veya çıkarımdan dolayı olumsuz tavır içerisine girebildiklerini belirtir. Buradan hareketle Besant, Hindulara, İslam'ı ve Hz. Muhammed'i aşırılığa kaçan bazı kimselere bakarak değil doğrudan Peygamber'in kendi örnekliğini merkeze alarak anlamaya çalışmaları tavsiyesinde bulunur. Örnek olarak ise şu olayı nakleder: “Bir gün arkadaşlarıyla birlikteyken önlerinden bir cenaze geçti ve birisi ona bu ölenin bir Yahudi olduğunu söyledi. Peygamber, “İster Yahudi, ister Hristiyan, ister Müslüman olsun. O da bir insan değil mi?” şeklinde cevap verdi.” ve ardından Peygamberin bu ve benzeri öğretilerini ve yaşam biçimini inceleyen bir kimsenin ona karşı derin bir saygı göstermekten kendisini alı koyamayacağını belirtir. Muhatapları olan Hindulara ve Müslümanlara, Peygamber'in bu güzel örnekliğini merkeze aldıklarında bağınaz ve fanatik yaklaşımlardan kurtulup birbirlerini sevip sayabilecekleri mesajını verir.¹

Hint dünyası kadar Avrupa kültürünü de aşına olan Besant, çalışmalarında İslam'ın ve Hz. Peygamber'in diğer din mensupları tarafından yanlış anlaşıldığının altını çizmekte ve bu algının ve ön yargının düzeltilmesinde en büyük görevin vefalı olma iddiasında bulunan Müslümanlara düştüğünü ifade etmektedir. Bu konudaki düşüncelerini, “İslam'ın ruhunu ve mesajını medeni dünyaya duyurmak, bu dine mensup olanların öncelikli görevidir. Onlar bu büyük Peygamber'in öğretilerini yaymalı ve cahiller tarafından İslami öğretilerin daraltılmasına izin vermemelidirler.”² sözleriyle dile getirmektedir.

Besant'a göre ön yargının oluşmasında elbette bazı dinlerin münhasıran ürettiği dezenformasyonun etkisi vardır. Ama yine

1 Annie Besant, *The Religious Problem in India*, The Theosophist Office, Madras, 1909, s. 18.

2 Annie Besant, *The Life And Teachings of Muhammad*, s. 10.

de bu, dünyanın en büyük dinlerinden birini bilmemek ve tanımamak için bir mazeret değildir. Bu ön yargının kırılması için Müslümanlar, Yüce Muhammed'in gerçek vasfını tanıtmalı ve mesajlarının yanlış aktarıldığı ülkelerde doğru bir Peygamber imajı tesis edebilmek için öğretilerini sahih bir şekilde yaymalıdır. Bunu kendilerine öncelikli bir vazife olarak telakki etmeleri gerekmektedir. Besant, böyle bir gayeye ulaşabilmek için ilk asırlarda Müslüman bilginler tarafından dinî ve fennî ilimler sahasında ortaya konan zengin müktesebatın günümüz Müslümanları tarafından çok iyi tahlil edilmesi gerektiğini belirtir. Bu konudaki düşüncelerini şu şekilde ortaya koyar: “Eğitilmiş olan her Müslüman, bir Hindu’nun Vedanta felsefesini bildiği gibi, İslami öğretiyi ve buna ilişkin temel kaynakları bilmeli ve böylece Peygamberlerini dünya aklının gözündeki hak ettiği yere koyabilmelidir.”¹

Çalışmalarında Hz. Muhammed’in öne çıkan vasıflarına değinen Besant, özellikle onun merhametli, affedici ve kuşatıcı oluşu gibi özelliklerine vurgu yapar. Pek çok kimsenin kendisine aşkla bağlanması karşısında tevazusunu hiç kaybetmediğini belirtir. Elbiselerini kendi yamayacak kadar sade bir yaşam benimsediğinin altını çizer. Hz. Muhammed’in uğradığı zulüm ve hakaretlere rağmen intikam anlayışından daima uzak durduğuna dikkat çeker. Tanrı tarafından uyarıldığında hemen kendine çeki düzen verdiğini ve bu durumu gizlemeyecek kadar dürüst olduğunu ifade eder. Diğer dini gelenekleri de çalışmış bir kimse olarak Besant, Hz. Muhammed’in bu tavrıyla ilgili şöyle bir mukayese yapar: “Alçak gönüllü davranma, yapılan hatanın kabul edilmesi ve yanlıştan dönmeye hazır olma gibi nitelikler dünyanın büyük manevi liderleri olarak görülen kimseler arasın-

1 Annie Besant, *The Religious Problem in India*, s.33.

da yaygın olan bir özellik değildir.”¹ Bu bağlamda Besant, İslam kaynaklarında Abese sûresinin² sebab-i nüzulü olarak gösterilen Abdullah bin Ümmi Mektûm ile Peygamberimiz (sav) arasında geçen olayı örnek olarak verir. Ona göre Hz. Muhammed’in bu kadar dürüst, tutarlı ve alçak gönüllü oluşu, Tanrı’nın gerçek bir peygamberi olduğunu göstermektedir.³ Ayrıca Kur’an’da kendisine yönelik yer alan bu tür uyarıları gizlemeyip bundan ders çıkartması, Kur’an’ın beşer üstü bir kaynaktan geldiğinin işaretidir.

Hz. Muhammed’in bu örnekliğinin Hindular tarafından da nazar-ı dikkate alınmasını isteyen Besant, onlara şöyle seslenir: “Ey yüce Arap peygamberi hakkında hiçbir şey bilmeyen Hindu kardeşlerim, onun büyüsunü hissetmiyor musunuz? Uğruna ölen, işkencelere maruz kalan ve onu sevmeyi yüzyıllar boyunca sürdüren gücü de mi merak etmiyorsunuz? O, çok sevilmesine rağmen daima bir insan olarak kusurlarının farkındaydı! Kendisine gösterilen bu sevgi, onu asla tanrılaştırmadı.”⁴

Besant, Hz. Muhammed’e ilk inananlardan bazılarının kazıklara bağlandığını ve Arabistan güneşinde çıplak bedenleriyle kuma yatırıldıktan sonra üzerlerine ağır taşlar konulduğunu belirtir. Onların ağır bir imtihan vererek elçiye tam bir teslimiyet ve bağlılık gösterdiğini vurgular. Peygamberin kendisini terk etmeyen vefakâr ve sadık bir topluluğu arkasında bırakmak suretiyle amaçladığı hedefine büyük ölçüde ulaştığını belirtir. Tâkipçileri tarafından asırlardır vefa görmesini, Hz. Peygamber’in

1 Annie Besant, *The Life And Teachings of Muhammad*, ss.13-14.

2 “Yanına âmâ geldi diye yüzünü ekşitip döndü. Nereden bileceksin, belki de o günahlarından arınacaktı. Yahut öğüt alacak ve öğüt kendisine fayda verecekti. Öğütle ihtiyaç duymayan kimseye gelince, sen ona yöneliyorsun.” Abese sûresi, 1-12.

3 Annie Besant, *The Religious Problem in India*, s. 13 vd.

4 Annie Besant, *The Religious Problem in India*, s. 16.

yüce bir şahsiyete sahip olduğunun alameti olarak yorumlar.

¹ Müslümanlar tarafından gösterilen bu sevgi ve muhabbetin aşırılığa kaçmadığını ve onu tanılaştıracak bir boyuta ulaşmadığını özellikle vurgular. Bunda peygamberin sık sık “ben de sizin gibi bir insanım” uyarısının etkili olduğunu belirtir. Bu tespitlerden yola çıkarak Hindulara bir de göndermede bulunan Besant, onların Hint toplumunda öne çıkan kimi dinî figürleri zamanla insanüstü seviyeye çıkartıp tanrısallaştırmalarını ve diğer kültürlerdeki bazı şahsiyetler hakkında önyargılı davranışlarını tenkit konusu eder.

Eserlerinde Besant, Hz. Muhammed’in üstün ahlaki kişiliğine vurgu yapar. Peygamberliğini kabul eden veya etmeyen herkes tarafından kendisine verilen “el-emîn” unvanının bir erkeğe verilebilecek en soylu isim olduğu değerlendirmesinde bulunur. Böyle anılmış olmasının yaşamı boyunca doğru sözlü, onurlu, adil ve dürüst bir kişilik ortaya koyduğunun delili olarak yorumlar. Ayrıca “Hz. Muhammed, Mekke sokaklarında yürürken çocuklar ona doğru koşar ve dizlerine kapanırlardı. Çocuklara karşı her zaman şefkatli davranır, küçük olanın başını okşardı.” ifadeleriyle Hz. Muhammed’in çocuklara olan sevgisinden ve insanlara karşı tevazu sahibi oluşundan söz eder. Çocuklar tarafından sevilen birinin kötü karakterli bir kimse olmayacağını ifade eder.²

Annie Besant, Hz. Muhammed hakkında değerlendirmelerde bulunurken onun adını doğrudan zikretmek yerine genellikle “peygamber, Arabistan’ın yüce peygamberi, Arap peygamberi”³ gibi tabirler kullanmaktadır. Fakat Hz. Muhammed’in (sav) tüm âlemlere bir rahmet olarak gönderildiği ve mesajlarının evrensel olduğu ortadadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde Besant’e ait

1 Annie Besant, *The Life And Teachings of Muhammad*, ss. 22-24.

2 Annie Besant, *The Religious Problem in India*, s. 6.

3 Annie Besant, *The Life And Teachings of Muhammad*, s. 5.

bazı tabirlerin, peygamberin misyonunu belli bir kalıba indirgemiş izlenimi uyandırdığı düşünülebilir. Ancak onun Hz. Muhammed ile ilgili genel değerlendirmeleri dikkate alındığında bu tür kullanımların tahkir edici veya küçümseyici bir mana taşıdığını ileri sürmek yanlış olur. Muhtemelen o, Peygamberin içinde yaşadığı muhiti ve ilk muhataplarını nazarı dikkate alarak böyle bir nitelendirmede bulunmuştur.

İslam'ın temel inançlarına ve Hz. Peygamber'in duruşuna ilişkin tespitlerde bulunurken A. Besant'ın teosofi düşüncesine uygun analizler yaptığı da belirtilmelidir. Örneğin İslam'daki tevhid inancının Hz. Muhammed tarafından sıklıkla vurgulandığını belirtir. İslam'daki tanrının birliği doktrinini, teosofi düşüncesine uygun olacak şekilde yorumlar ve bunu Hinduizm'deki İşvara anlayışına benzetir.¹ Fakat İşvara, evrensel ruh olarak değerlendirilen mutlak hakikat ile insanda öz olarak bulunan bireysel ruh arasındaki ilişki üzerine kuruludur. Hindular nazarında İşvara her şeye hükmeden yüce bir kudreti ifade etse de ruh ile olan irtibatı ve bireyler tarafından ona yüklenen anlam ve sıfatlar dikkate alındığında,² İslam'daki Allah inancıyla bütünüyle örtüşmediği ifade edilmelidir. Besant, dinlerdeki tanrı, melek gibi birtakım akideleri teosofi düşüncenin getirdiği açılımla anlama gayreti içerisine girmiş olsa da bu durum zaman zaman kimi doktrinleri indirgemeci bir bakış açısıyla değerlendirmesi sonucunu doğurmuştur.

Besant, teosofi düşüncesinin bir yansıması olarak mevcut dinî geleneklerin, müntesipleri tarafından çeşitli nedenlere bağlı olarak yanlış yorumlanıp aktarıldığını düşünür. Bu yüzden o, her dinin özünde bulunan aslî yapıya dönülmesi gerektiğini salık verir.

1 Annie Besant, *The Religious Problem in India*, s. 19.

2 Cemil Kutlutürk, *Hinduizm'de Avatara İnancı*, Otto Yayınları, Ankara 2017, s. 237.

“Takipçilerine karşı Peygamber’e sesleniyorum; Hristiyanlara karşı Mesih’e ve modern Hindulara karşı Rişilere sık sık başvurduğum gibi.”¹ ifadesinde bu düşüncesini ortaya koyar. İslam’a ve peygambere ait mesajların aslî anlamın Müslümanlar tarafından sonraki süreçte daraltıldığını ileri sürer. Eserlerinde Besant’ın meselelerin hakiki yapısına ulaşmak için çaba sarf etmesi onurlu bir duruş olarak dikkat çekmekle birlikte zaman zaman Müslümanlara ilişkin genelleyici ifadeler kullanması, özellikle de Hindistan’a ulaşan Müslüman Türklerin faaliyetlerini bazen tek bir kanaldan değerlendirmeye çalışması,² eleştiriye açık hususlar olarak değerlendirilebilir.

Besant’a göre farklı dinlere mensup kimseler arasında cereyan eden dinî, siyasi ve kültürel çekişmeler, dinî normları kendi lehine yorumlayıp yanlış anlayan tutucu kimselerin tavrından kaynaklanmaktadır. Onun temel hedefi, bu tür kısır çekişmelerden bireyleri kurtarmak ve toplumda ötekileştirme yoluna gitmeden birlikte yaşama erdeminin geliştirilmesine katkı sunmaktır. Nitekim başkanlığını yürüttüğü Teosofi Cemiyeti’nin dikkat ettiği en önemli ölçütlerden biri, din mensuplarının inançlarına ve ibadetlerine karışılmamasıdır. Konferanslarında, “kardeşlerim, burada çoğunuz Hindu inancına bağlısınız; İslam dininden değilsiniz. Bu önemli değil. Tanrı bir iken nasıl farklı olabilirsiniz? Müslümanları anlamaya çalışın. Onlar da Hint ulusunun bir parçasıdır; onlarsız bir halk olamayız. O zaman anlamayı, sevmeyi ve nefret etmemeyi öğrenelim. Evet, her şeyden önce kendi inancımızı sevelim ama komşularımızın inancına da saygı duyalım.”³ şek-

1 Annie Besant, *The Religious Problem in India*, s. 22.

2 Annie Besant, *Ancient Ideals in Modern Life*, Theosophical Society, Benares 1901, ss. 106-141; Annie Besant, *The Future of Indian Politics: A Contribution to the Understanding of Present-Day Problems*, Kessinger Publishing, 2006, s. 252.

3 Annie Besant, *The Religious Problem in India*, ss. 37-38.

linde kuşatıcı mesajlar vermeye çalışmış olması, böyle bir bakış açısının ürünü olarak okunmalıdır.¹ Dolayısıyla Besant'ın diğer dinlerin temel değerlerine ilişkin görüşlerinin şekillenmesinde bağlı bulunduğu fikrî ve felsefî yapının etkisi hissedilmektedir. Hz. Peygamber ve Müslüman algısının oluşumunda da benzer bir durum görülmektedir.

Sonuç

Hız. Muhammed'in Allah'a olan sadakati, varlıklara karşı göstermiş olduğu vefa duygusu ve dinî-içtimai sahadaki örnek kişiliğı hakkaniyet sahibi araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Bunlardan biri Doğı ve Batı kültürünü yakından tecrübe etmiş; din, siyaset ve eğitim gibi çeşitli alanlara ilişkin pek çok eser geride bırakmış olan Annie Besant'tır. O, Hız. Muhammed'in özellikle ahlaki yönünü ön plana çıkarmış; eğitime ve kadınlara verdiği değere dikkat çekmiştir. Hız. Muhammed'in hem aşkın varlığına hem de kendisine inanan topluma karşı vefalı davrandığını; söz ve eylemleriyle vefa toplumu inşa etmeye çalıştığını vurgulamıştır. Çeşitli zulümlere maruz kalmalarına ve türlü sıkıntılar çekmelerine rağmen kendisini yalnız bırakmayan vefakâr ve sadık bir topluluğı arkasında bırakmak suretiyle bu hedefine büyük ölçüde ulaştığını belirtmiştir. Takipçileri tarafından asırlardır vefa görmesini ve çocuklar tarafından sevgiyle karşılanmasını, Hız. Peygamber'in yüce bir şahsiyete sahip olduğunun alameti ola-

1 A. Besant'ın başını çektiğı Teosofi Cemiyeti, dinsel, kültürel ve toplumsal hayata çeşitli açılardan tesir etmiştir. Fakat bu kurumu ve savunduğı teosofi düşüncesini, gerçek dışı suni bir yapı olarak gören ve bu yüzden ciddi ölçüde tenkide tabi tutan Rene Guenon gibi düşünürler de ortaya çıkmıştır. Fakat bu çalışmanın temel konusunu teosofi düşüncesinin tahlili değil; A. Besant'ın özelde Hız. Peygamber genelde ise İslam'a dair görüş ve değerlendirmeleri oluşturmaktadır. O yüzden söz konusu teosofiye ilişkin eleştirilere burada yer verilmemiştir.

rak yorumlamıştır. Müslümanlar tarafından gösterilen bu sevgi ve muhabbetin aşırılığa kaçmadığını ve onu tanrılaştıracak bir boyuta ulaşmadığını özellikle vurgulamıştır.

Besant çalışmalarında İslam'ın ve Hz. Peygamber'in diğer din mensupları tarafından yanlış anlaşıldığının altını çizmiş ve bu algının düzeltilmesinde en büyük görevin vefalı olma iddiasında bulunan Müslümanlara düştüğünü belirtmiştir. Bu tür mevcut ön yargıların ve eksik bakış açılarının düzeltilebilmesi için temel kaynaklara müracaat edilmesi gerektiği üzerinde durmuştur. Kendisi de ilkeli davranarak Hz. Peygamber'in hem örnek kişiliğini hem de mesajlarını doğru anlayabilmek için emek sarf etmiş; böylece muhataplarına doğru bir peygamber algısı sunmaya çalışmıştır. Kullandığı kimi kavramlarda veya bazı mülâhazalarında teosofi başta olmak üzere içinde bulunduğu dini-kültürel kimliğin tesiri görülse de onun bu yöndeki tutarlı yaklaşımı ve özverili anlama çabası, Hz. Peygamberi ve mesajını doğru tanıyıp aktarma yolunda önemli bir vefa göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça

Besant, Annie, “Christianity: Its Evidences, Its Origin, Its Morality, Its History”, in *The Freethinker’s Text-Book*, ed. Charles Bradlaugh, National Secular Society, London 1876.

Besant, Annie, *Ancient Ideals in Modern Life*, Theosophical Society, Benares 1901.

Besant, Annie, *The Religious Problem in India*, The Theosophist Office, Madras, 1909.

Besant, Annie, *The Life And Teachings of Muhammad (The Prophet of Islam)*, The Theosophist Office, Madras 1932.

Besant, Annie, *The Future of Indian Politics: A Contribution to the Understanding of Present-Day Problems*, Kessinger Publishing, 2006.

Besant, Annie, *Autobiographical Sketches*, ed. Carol Hanbery MacKay, Broadview Press, Toronto 2009.

Besant, Annie and Bradlaugh, The Queen v. Charles Bradlaugh and Annie Besant, Freethought Publishing Company, London 1877.

Chattopadhyay, S. “Besant, Malaviya, the Maharaja of Darbhanga and Banaras Hindu University: the First Denominational University in India”, (Basılmamış Doktora Tezi), Jawaharlal Nehru Üniversitesi, New Delhi 1980.

Dixon, J., *Divine Feminine: Theosophy and Feminism in England*, The Johns Hopkins University Press, London 1962.

Godwin, J., “Blavatsky and The First Generation of Theosophy”, in *Handbook of the Theosophical Current*, ed. Olav Hammer, Mikael Rothstein, Leiden 2013.

Gül, Ali, *Helena Petrovna Blavatsky ve Modern Teosofi Tarihi ve Öğreti*, İz Yayıncılık, İstanbul 2020.

Gül, Ali, “Teosofi Kavramı Ve Teosofi Düşüncesinin Tarihi Gelişimi”, Ekev Akademi Dergisi, 70, (2017): 1-20.

Iraki, Şahabuddin, *Madhyakalin Bharat me Bhakti Andolan*, Çaukhamba Surbharati Prakaşan, Varanasi १०११.

Kutlutürk, Cemil, *Hinduizm’de Avatara İnancı*, Otto Yayınları, Ankara 2017.

Kutlutürk, Cemil, *Hint Düşüncesinde İslam Algısı*, Dergah Yayınları, İstanbul 2019.

Nethercot, A. H. *The Last Four Lives of Annie Besant*, University of Chicago Press, Chicago 1963.

Singh, Chandra Lekha, “Educational Ideas of Annie Besant”, *Espacio, Tiempo y Educación*, 6/2, (2019): 255-271.

Anie Besant ka Civani Pariçay”, <https://www.jivaniitihashindi.com/annie-besant->

OTURUM BAŞKANI

Kıymetli hocamıza biz de çok teşekkür ediyoruz. Sayın Cemil KUTLUTÜRK, bize bir İngiliz reformist, bir aktivist olan Annie Besant'ın kitaplarından örneklerle bir başka dinin liderine, önderine, rehberine karşı ön yargısız ve belki de Hz. Peygamber'e vefa değil ama ilme vefa gereği tarafsız yaklaşımının nasıl olabileceğine dair bir örneklemede bulundu.

Hindistan coğrafyası, içine Pakistan'ı ve Bangladeş'i de kattığımız zaman çok büyük bir coğrafya ve bunların hepsi Annie Besant zamanında tek bir coğrafyaya tekabül ediyordu. Daha sonraki ayrışmalar olmadan önce yaşamış biri aktivist ve milyonlarca Müslüman'ın var olduğu bu coğrafyada aslında İngilizler eliyle Müslümanlar ve Hindular arasında nasıl bir ayrıştırma yapıldığı ve masa başında çizilen planlarla, haritalarla Müslümanların ne büyük sıkıntılara maruz bırakıldığı da bilinen bir gerçek. Dolayısıyla, böyle bir oryantalistik yapının içerisinde belki de Annie Besant'ın Hz. Peygamber hakkında ön yargısız ve adaletli cümlelerle konuşuyor olması hocamızın dikkatini çekmiş olmalı. Bugün böyle bir tarafsızlığa hem ilim insanlarının hem akademisyenlerin hem aktivistlerin hem de sadece ilimle uğraşanların değil aynı zamanda edebiyatçıların, sanatçıların, kültür elçilerinin ihtiyacı var.

Bu açıdan, bu sunumundan dolayı hocamıza teşekkür ediyoruz. Vefa dediğimiz hususun Peygamber Efendimizin hayatında ne kadar ciddi anlam ifade ettiğini ve vefalı olmanın Peygamber Efendimizin hayatının vazgeçilmez bir parçası olduğunu, vefanın aslında İslam'ın en temel ilkelerinden birisi olduğunu ve doğal olarak Peygamberimizin de yaşantısıyla bunu insanlığa bir kere daha gösterdiğini tebliğcilerimiz farklı açılardan, farklı örneklerle sizlere aktarmış oldular.

Kıymetli dinleyicilerimiz, ekranları başında bizi izleyen, takip eden kıymetli misafirlerimiz Uluslararası Mevlid-i Nebi Sem-

pozyumumuzun dördüncü oturumunu burada kapatıyoruz. “Peygamber Efendimiz ve Vefa Toplumu” başlıklı bu sempozyumda bir sonraki oturumumuzda, artık günümüzde vefanın imkânı üzerine konuşmaya ve günümüzde vefa toplumunu inşa etmenin gereği üzerinde konuşmaya başlayacağız. Oturumumuzun başlığı “İslam Medeniyetinde Vefa Kavramı ve Vefa Toplumu Tahkim Eden Uygulamalar” olacak. Pazar sabahı sizlerle buluşacak olan bu oturum öncesi hepinize hayırlı günler diliyor, hepinizi Allah’a emanet ediyorum. Hoşça kalın, vefakâr insanlarla vefalı bir toplum içinde kalın efendim.

BEŞİNCİ OTURUM:
İSLAM
MEDENİYETİNDE
VEFA KAVRAMI VE
VEFA TOPLUMUNU
TAHKİM EDEN
UYGULAMALA

Oturum Başkanı
Doç. Dr. Fatih KURT
Dini Yayınlar Genel Müdürü

OTURUM BAŞKANI

TAKDİM – Sayın Dini Yayınlar Genel Müdürüm, sempozyumumuza katkı sağlayacak değerli akademisyen ve araştırmacılar, Diyanet Haber, Diyanet TV ve Mevlid-i Nebi Haftası sosyal medya hesaplarından bizleri takip eden kıymetli izleyicilerimiz; Diyanet İşleri Başkanlığımız tarafından düzenlenen Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumunun beşinci oturumuna hoş geldiniz.

Değerli izleyicilerimiz, şimdi sempozyumun “İslam Medeniyetinde Vefa Kavramı ve Vefa Toplumu Tahkim Eden Uygulamalar” başlıklı beşinci oturumunun açılışını ve aynı zamanda başkanlığını yapmak üzere sözü Dini Yayınlar Genel Müdürümüz Sayın Doç. Dr. Fatih KURT Hoca’mıza arz ediyorum.

Buyurunuz hocam.

OTURUM BAŞKANI

Teşekkür ederim.

بسم الله، حمدا لله، وسلاما على رسول الله، أما بعد.

Muhterem hocalarım, bizleri farklı platformlardan takip eden kıymetli takipçiler, oturumumuzda tebliğ sunacak olan muhterem hocalarımız; Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumunun üçüncü gününde ve beşinci oturumunda bir aradayız. Cenab-ı Allah günümüzü, vaktimizi hayırlı ve bereketli kılsın inşallah.

Oturumumuzda 6 bilim insanı –ki bir tebliğ iki hocamız tarafından hazırlanmıştır- tarafından hazırlanan beş önemli tebliği dinleme imkânımız olacak.

Ben mukaddimede sözü fazla uzatmayı istemiyorum. Zamanı da iyi değerlendirme adına, “İslam Medeniyetinde Vefa Kavramı ve Vefa Toplumunu Tahkim Eden Uygulamalar” başlıklı oturumumuzun ilk tebliğini sunmak üzere, “Ortak Ahlaki İlke Olarak Din ve Kültürlerde Vefa” başlıklı tebliğlerini sunmak üzere, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Mustafa BAŞ Hoca’mıza sözü bırakıyorum.

Hocam süremiz 20 dakika, bizden sonra bir başka oturumun olması, ardından değerlendirme oturumunun gerçekleşecek olması sebebiyle süreye bütün hocalarımızın dikkat etmesini de en başta rica etmiş olayım, son 3 dakikada bir uyarı yapacağım inşallah.

Buyurun muhterem hocam.

ORTAK AHLAKİ İLKE OLARAK DİN VE KÜLTÜRLERDE VEFA

Prof. Dr. Mustafa BAŞ

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
Felsefe ve Din Bilimleri Bölüm Başkanı

Özet

Vahye dayalı olsun veya olmasın bütün dinler huzurlu toplum yapısı oluşturmak için birtakım evrensel değerlere vurgu yapmaktadır. Her dinî topluluk bu değerlerle toplumsal yapının korunmasını, fertler arasındaki ilişkilerin ve sosyal hayatın düzenli yürütülmesini amaçlamaktadır. Toplamlar dışarıdan gelecek olan tehlikelere karşı sınırlar oluşturdıkları gibi sosyal varlıklarının devamı için de kuralları oluşturmaktadırlar. Bu kuralları, tarihin her döneminde toplumsal güvenin sağlanması için dokunulmaz kabul edilen değerleri koruma altına almaktadır. Toplumsal güvenin oluşmasını sağlayan değerlerden birisi de vefadır. Vefa ve bunun sonucu olan sadakat hemen her dinin kaynaklarında farklı üsluplarla dile getirilen bir değerdir. Verilen sözde durmak, yapılan anlaşmaya sadık kalmak yaşanan birliktelikleri unutmamak olan vefa, sosyal hayatta fertlerin karşılıklı güven duygusu içerisinde olmalarının da teminatıdır. Bu açıdan vefa, aynı din mensupları arasında olduğu gibi farklı din mensupları arasında da kendisini gösteren bir ilkedir.

Bireylerin birbirlerine, içinde yaşadıkları topluma, ailelerine ve mensubu bulundukları devlete karşı vefalı ol-

maları da insani bir görev kabul edilmektedir. Ferdi eylem olarak önem arz eden vefa devletler arası anlaşmalarda ve güvenin oluşmasında rol oynamaktadır. Konfüçyüs yol anlamındaki Tao'yu açıklarken onu geleneklere sadakat, hükümdara hizmet, büyüklere hürmet, küçüklere şefkat şeklinde ifade etmektedir. Lao Tzu da Tao'nun yitirilmesi hâlinde erdemin, erdemin yitirilmesi hâlinde aşkın, onun yitirilmesi hâlinde adaletin, adaletin yitirilmesinde de ahlakın, onun kaybında da sadakat ve güvenin kaybolarak huzursuzluğun baş göstereceğini belirtmektedir. Çünkü vefanın ve sadakatin oluşturduğu güven, fertten başlayarak topluma kadar herkesi saran ve varlığına ihtiyaç duyulan önemli bir kavramdır. Nasıl fertler yaşamak için güvenli bir sığınağa sahip olmayı arzularlarsa toplumlar da varlıklarının devamı için karşılıklı güven, vefa ve sadakat ortamının oluşmasını arzularlar.

Arap Edebiyatı'nın önemli şairlerinden ve Teyme Yahudilerinin lideri Samuel b. Adiyy, bir süre yanında kalarak kendisine beş adet zırhlı elbise bırakan İmrü'l-Kays'ın bu emanetlerini ölümünden sonra isteyen düşmanlarına emanete vefasızlık etmemek için vermemiş, emanetleri almak isteyenlerle savaşmıştır. Yapılan saldırıda oğlu öldürülmüş, buna rağmen emanete sahip çıkmış, Araplar arasında vefa ile ilgili olarak “el-vefâ ke-vefai's-Samuel” (Samuel'in ki gibi bir vefa)” sözü ile darb-ı mesel hâline gelmiştir.

Bu tebliğimizde, kitabî dinler başta olmak üzere farklı inanç ve kültürlerin kutsal metinlerindeki vefa ve sadakat ile ilgili söylemleri, İslam ölçüsünde karşılaştırmalı olarak ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Vefa, Dinler, Konuşmalar, Avesta, Budizm, Kutsal Kitap

LOYALTY AS A COMMON MORAL PRINCIPLE IN RELIGIONS AND CULTURES

Abstract

Be it based on revelation or not, all religions address certain universal values in order to achieve a peaceful society. Every religious group aims to preserve the social structure by maintaining orderly relations between individuals. Communities lay down rules for the continuity of their social existence just as they set boundaries against external threats. Throughout history, these rules have always protected values deemed inviolable for the establishment of a social order. One of the values that safeguards social order is loyalty. Loyalty and its direct corollary, fidelity, are concepts that are present in almost all religious texts in various manners. Keeping one's word, abiding by an agreement and bearing in mind past experiences and formed relations lie at the heart of loyalty, which ensures a mutual sense of security between individuals. In this respect, loyalty as a principle is prevalent among followers of the same religion as well as different religions.

Being loyal to one another, to their families, to their community and to their state is regarded as the duty of individuals. Furthermore, loyalty plays a key role also when concluding intergovernmental agreements and building confidence among states. Confucius explains Tao - the Way - as commitment to traditions, servitude to the sov-

ereign, reverence to elders and compassion to the young. Moreover, Lao Tzu sets forth that, if Tao is lost, virtue, love, justice, morality, fidelity and trust will be lost respectively, resulting in upheaval. Undoubtedly, the confidence generated by loyalty and fidelity is relied upon by individuals and the community as a whole, and constitutes a necessity. People long for a safe refuge to be able to live their lives peacefully, likewise, communities require mutual trust, loyalty and fidelity for their continuity.

Samuel b. ‘Adiya, a prominent poet in Arabian Literature and leader of the Taima Jews, had been trusted with five armoured suits by Imru’al-Qais and had fought with his enemies who demanded his suits after his death. Despite losing his son during the attack, he protected the suits he had been trusted with and by this way, was esteemed by the Arabs for his loyalty by becoming the subject of an idiom: “el-Wafā ke-Wafai’s-Samuel” more loyal than al-Samuel.

In this declaration, we will attempt to present the discourse regarding loyalty and fidelity in terms of different religions, particularly those based on divine books, as well as drawing comparisons with Islam.

Key Words: Loyalty, Religions, Speeches, Avesta, Buddhism, Holy Books

Giriş

Vahye dayalı olsun veya olmasın bütün dinler huzurlu toplum yapısı oluşturmak için birtakım evrensel değerlere vurgu yapmaktadır. Her dini topluluk bu değerlerle toplumsal yapının korunmasını, fertler arasındaki ilişkilerin ve sosyal hayatın düzenli yürütülmesini amaçlamaktadır. Toplumlar dışarıdan gelecek olan tehlikelere karşı sınırlar oluşturdıkları gibi sosyal varlıklarının devamı için de kurallar oluşturmaktadırlar. Bu kurallar, tarihin her döneminde toplumsal güvenin sağlanması için dokunulmaz kabul edilen değerleri koruma altına almaktadır. Toplumsal güvenin oluşmasını sağlayan değerlerden birisi de vefadır. Vefa ve bunun sonucu olan sadakat hemen her dinin kaynaklarında farklı üsluplarla dile getirilen bir kavramdır. Verilen sözde durmak, yapılan anlaşmaya sadık kalmak yaşanan birliktelikleri unutmamak olan vefa¹, sosyal hayatta fertlerin karşılıklı güven duygusu içerisinde olmalarının da teminatıdır. Bu açıdan vefa, aynı din mensupları arasında olduğu gibi farklı din mensupları arasında da kendisini gösteren bir değerdir.

Kur'an, insanlıların en hayırlısı ve onlara örnek olabilecek bireylerden oluşan ideal toplum için temel ahlaki kurallar koymuştur. Bu kurallar, inanan-inanmayan bütün toplumlar için uyulması gereken temel esaslardır. Kur'an'da birçok surede farklı ayetlerde dile getirilen, üzerinde sıkça durulan bu ahlaki esaslardan birisi de ahde vefa göstermek, vefalı olmaktır. Ahlaki ilkeler sıralanırken anlaşmalara vefa gösterilmesi emredilmekte,² kurtuluşa eren iman sahiplerinin vasıfları arasında da ahde vefalı oldukları³ özellikle sayılmaktadır. Bununla birlikte birçok ayette de bu bağlamda ahde vefa edilmediği, verilen sözlerden geri

1 Bkz. İbn Manzur, *Lisanu'l-Arap* 6 Cilt, Kahire: Daru'l Maarif, Trsz. 6:4884

2 Bkz. El-En'âm 6/152; el-İsrâ 17/34

3 Bkz. Er-Ra'd 13/20 ; el-Mü'minûn 23/3; el-Mearic 70/32

dönüldüğü vurgulanmaktadır.¹ Allah’a verdikleri sözü, onu kesin olarak onayladıktan sonra bozarak yeryüzünde bozgunculuk çıkaranların ise lanetlenmiş olarak Cehennem’e atılacağı bildirilmektedir.²

Vefa ve sadakat, insanların hayatları boyunca muhtaç oldukları üstün bir ahlaki meziyet olarak her yönüyle ilişkili olarak hayatın tam merkezinde yer almakta, ferdin şerefini artıran iyi alışkanlıkların başında gelmektedir. Allah, ticari ilişkilerde, sözleşmelerde sağlamlık, güvenilirlik ve selamet için vefakâr olumasını emretmekte, vefakârlığın kişiyi dünyada da ahirette de mutlu kılacağını bildirmektedir.³ Ahlak-ı Alai isimli eserde vefa, Müslüman’da olması gereken güzel huylardan birisi olarak belirtilirken, verilen söz ve yapılanlara güzel karşılık verme, din, akıl ve örf yönünden kötü görülmeyen hususlarda herkesin hakkını korumaya dikkat etme olarak açıklanmaktadır. İnsanlar arasında itidale dayalı verimli işlerin vefa sayesinde geliştiği, yardımlaşma kapılarının açıldığı vurgulanmaktadır.⁴ Vefanın zıddı, olarak “gadr” kavramı malda, sevgi ve dostlukta, samimiyet ve dürüstlükte, ailede, çoluk çocukta ve hizmetinde bulunanlara ihmalkâr davranmak, verilen sözde durmamak olarak ifade edilmektedir.⁵

Vefa inanılan değerler uğruna fedakârlık göstermek, sevgide, dostlukta, bağlılıkta kararlı olmak, kötülükleri iyiliklere, dikenlikleri gül bahçesine çevirmektir. Vefa, aynı duygular ve düşüncelerle dostluğu, fedakârlığı yaşamaktır. Vefa, kin, nefret ve

1 Bkz. El-Bakara 2/27, 40, 83, 100; Âl-i İmrân 3/77, 187; el-Mâide 5/13-14; el-A’râf 7/102

2 Bkz. Er-Ra’d 13/25

3 Bkz. Ahmet Rifat, *Tasvîr-i Ahlak* Yay. Haz. Hüseyin Algül, (İstanbul: Tercüman 1001 Eser. Trsz), 365-366

4 Bkz. Kınalızade Ali Efendi, *Ahlak-ı Alai*: Yay. Haz. Hüseyin Algül, (İstanbul: Tercüman 1001 Eser. Trsz), 115

5 Bkz. Kınalızade Ali Efendi, *Ahlak-ı Alai*, 196

düşmanlığı bir tarafa bırakarak ilişkilerde sevgi, saygı ve ilgiyi öne çıkararak bağlılıkları pekiştirmektedir. Allah, vefakârlığın sabredenlerin ve hayırdan büyük nasibi olan ve kendisine şeytandan gelen kötü bir düşünce bile karşı duranların yapabileceği bir davranış olduğunu bildirmektedir: “İyilikle kötülük bir olmaz, sen (kötülüğü) en güzel bir şekilde önle. O zaman seninle arasında düşmanlık bulunan kimse, sanki candan bir dost olur.” (el-Fusilet 41/34-36)

Sosyal bir varlık olan insanın kendisini yaratan ve sonsuz nimetlerle donatan Allah’a karşı vefakârlığı göstermesi gerektiği gibi içinde yaşadığı topluma, ailesine ve mensubu bulunduğu devlete karşı da vefakâr olması insani bir görev kabul edilmektedir. Ferdi bir eylem olarak önem arz eden vefa, devletler arası anlaşmalarda ve güvenin oluşmasında önemli bir rol oynamaktadır. Konfüçyüs yol anlamındaki Tao’yu açıklarken onu, geleneklere sadakat, hükümdara hizmet, büyüklere hürmet, küçüklere şefkat şeklinde ifade etmektedir.¹ Lao Tzu ise Tao’nun yitirilmesi hâlinde erdemin, erdemin yitirilmesi hâlinde aşkın, onun yitirilmesi hâlinde adaletin, onun yitmesinde de ahlakın, onun kaybında da sadakat ve güvenin kaybolarak huzursuzluğun baş göstereceğini belirtmektedir.² Ahde vefa ve sadakatin oluşturduğu güven, -fertten başlayarak- bütün topluma herkesi saran ve varlığına ihtiyaç duyulan önemli bir olgudur. Fertler nasıl yaşamak için güvenli bir sığınağa sahip olmayı arzuluyorlarsa toplumlar da varlıklarının devamı için karşılıklı güven, vefa ve sadakat ortamının oluşmasını arzularlar. Bu tebliğimizde bireylerin Allah’a karşı sorumlulukları başta olmak üzere, aileleri ve sosyal hayatların-

1 Bkz. Konfüçyüs, *Konuşmalar* Çev. Muhaddere Nabi Özerdim, (Ankara, MEB Yayınları, 1974), 11-12

2 Bkz. Lao Tse, *Tao Te Ching Yol ve Erdem Söz ve Can Kitabı* Çev. Ömer Tulgan, (İstanbul: Yol Yay, 1994), 41

daki ilişkilerinde vefaları, verdikleri sözlere riayetleri konusunda dinlerin kutsal metinlerinde yer alan hususlar ele alınacaktır.

1- Allah’a/Tanrı’ya Karşı Vefa: Allah’a/Tanrı’ya karşı vefa ve onun emirlerine uyulması hemen her dinde istenilen ilkelerden biridir. Bütün dinlerde inanılan ve her şeyin yaratıcısı bir Tanrı anlayışı bulunmaktadır. Kur’an’ın tarifine göre Allah, her şeyin yaratıcısı,¹ yarattıklarının hiçbirinin kendisine benzemediği,² kendisine delil olarak yeryüzünde varlıklarını gördüğümüz ve müşahade ettiğimiz bütün varlıkları yaratandır.³ Bütün bunlar O’nun varlığının delilidir ve inkârı mümkün değildir. Varlıklar mevcudiyetini O’na borçludur. O, “Evveldir, ahirdir. Zahir ve battındır. Her şeyi kemali ile bilendir.”(el-Hadîd 57/3) İnsanı tek bir nefisten ve aynı özden eşini de yaratan, ikisinden de kadın ve erkek olarak nesilleri üretendir.⁴ Yine O, insan için yeri bir yaşanabilecek zemin, göğü de onun üzerine bir tavan yapan, gökten su indirerek o su ile türlü meyveler ve ekinlerden rızık çıkarandır.⁵ Bu ve daha da sayısal olarak artırabileceğimiz gerekçelerle insan için en önemli ve başta gelen sorumluluğu Allah’a karşı duyması gerekmektedir. Bu da verilen nimetlere vefa göstermekle ancak gerçekleşmektedir. Eğer verilen nimetlere karşı vefa gösterilirse ziyadesi ile mukabelede bulunulacağı, nankörlük edilirse de cezalandırılacağı vurgulanmaktadır.⁶

İnsanın bu sorumluluğu ve vefasının temeli A’râf sûresinde zikredilen ve “elest bezm-i” olarak da isimlendirilen anlaşmaya dayandırılmaktadır. Ayette “Hani Rabbin (ezelde) Âdemoğullarının sulplerinden zürriyetlerini almış, onları kendilerine karşı

1 Bkz. ez-Zümer 39:72

2 Bkz. eş-Şûrâ 42:11

3 Bkz. eş-Şûrâ 42:29; er-Rûm 30:20-25

4 Bkz. en-Nisâ, 4/1

5 Bkz. el-Bakara, 2/22

6 Bkz. İbrâhîm 14:7

şahit tutarak, “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” demişti. Onlar da “Evet, şahit olduk (ki Rabbimizsin)” demişlerdi. Böyle yapmamız kıyamet günü, “Biz bundan habersizdik.” dememeniz içindir.” (El-A’râf 17/172) buyurularak Allah’ın insanlık ile bir ahitleşme yaptığı ve onlardan yapılan ahde vefa göstermelerinin istendiği belirtilmektedir. Vefa yapılan anlaşmaya bağlı kalmak, sözden caymamaktır. Bu sebeple İslam, bezm-i eleste tek yaratıcı olarak kabul edip sözleştiğimiz Allah’a karşı sorumluluklarımızın yerine getirilmesi, verdiği nimetlerin kadrinin farkında olarak hareket edilmesi bütün bunlara karşı Allah’a verilen ahde vefakârlık gösterilmesi emredilmektedir. Bunun karşısında birçok ayette belirtildiği üzere insanın verdiği sözü hatırlamayıp Yaratanını inkâr etmesi, verdiği nimetlere şükretmeyip ahde vefa etmemesi en büyük nankörlük olarak vurgulanmaktadır.¹

Kur’an, İsrailoğullarından Allah’a itaat etmek için söz alındığından,² bu anlaşmaya uyduklarında diğer milletlere hâkim kılınacaklarından bahsetmekte,³ onlara yapılan anlaşmaları hatırlatarak verdikleri sözde durmalarını istemektedir. Yahudi tarihinde Tanrı ile yapılan üç antlaşma bulunmaktadır.

a) Hz. İbrahim ile Allah arasında vuku bulan 400 yıllık bir sürgün sürecinden sonra, Nil ile Fırat nehirleri arasındaki alana onun soyundan gelenlerin sahip olacakları sözü üzerine yapılan Parçalar Arasındaki Antlaşma (Berit Ben Abetarim),⁴

b) Hz. İbrahim ile Allah arasında ikinci defa vuku bulan ve ona çeşitli vaatlerde bulunulan simge olarak da sünnetin emredildiği, sembolize edilmesi açısından her erkek çocuğun sekiz

1 Bkz. el-Bakara 27, 40, 83, 100; Âl-i İmrân 3/77, 187; el-Mâide 5/13-14; el-A’râf 7/102

2 Bkz. el-Bakara 40.

3 Bkz. el-Bakara 47.

4 Bkz. Yaratılış 15:7-21.

günlük iken sünnet edilmesinin gerektiği Sünnet Anlaşması (Berit Mila),¹

c) Hz. İbrahim ile yapılan antlaşmaların yenilenmesi ve genişletilmesi olan, Mısır'dan çıkışın yaklaşık üç ay sonrasında Hz. Musa ile Allah arasında on emri alırken Sina'da yapılan Sina Antlaşması (Berit Sinay).²

Bu antlaşmalardan Sina Antlaşması, Tanrı ile İsrailoğulları arasındaki antlaşmaların en mükemmeli olarak, Yahudi tarihi boyunca, Yahudi düşüncesinin merkezi noktası olmayı sürdürmüştür.³ Tevrat kitabında Allah'ın ahitlerine riayet etmeyenleri; "...Kurallarımı çiğner, ilkelerimden nefret eder, buyruklarına karşı çıkar, antlaşmamı bozarsanız, sizi şöyle cezalandıracağım: Üzerinize dehşet salacağım. Verem ve sıtma gözlerinizin ferini söndürecek, canınızı kemirecek... Size öfkeyle bakacağım. Düşmanlarınız sizi bozguna uğratacak... Kovalayan yokken bile kaçacaksınız."⁴ "Bununla da yola gelmez, bana karşı çıkmaya devam ederseniz günahlarınıza karşılık sizi yedi kez cezalandıracağım. Bozduğunuz antlaşmamın öcünü almak için başımıza savaş getireceğim. Kentlerinize çekildiğinizde aranıza salgın hastalık göndereceğim. Düşman eline düşeceksiniz. Kentlerinizi viraneye çevirecek, tapınaklarınızı yıkacağım."⁵ ibareleriyle sert şekilde cezalandıracağı vurgulanmaktadır.

Bu ikazlara rağmen Yahudilerin kendileri ile yapılan bu ahitleşmelere vefa göstermedikleri anlaşılmaktadır. Mısır'dan kurtulduktan sonraki yolculuklarında kendilerini Firavun'un zulmünden kurtaran Hz. Musa'ya sık sık isyan edip zorluk çı-

1 Bkz. Yaratılış 17. Bab.

2 Bkz. Mısır'dan Çıkış 19-24. Bablar.

3 Bkz. Yusuf Besalel, "Berit" *Yahudilik Ansiklopedisi* 3 cilt, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın Yayın, 2001), I/106.

4 Levililer 26:15-17.

5 Levililer 26: 23-32.

kardıkları, altından buzağı heykeli yaparak taptıkları, kendilerine vaat edilen toprakların geri alınması için savaşmayı reddettikleri, kendilerine yeni bir lider seçerek Mısır'a dönmenin daha iyi olacağını söyledikleri, birçok kez cezalandırılmalarına karşı taşkınlığa devam ettikleri, bunun sonucunda düşmanları tarafından öldürülmeleri ve kırk yıl çöllerde sahipsiz dolaştırıldıkları kaynaklarda nakledilmektedir.¹ Tarihler kitaplarında da Yahudilerin kutsal yasaya karşı geldikleri, Baal putlarına taptıkları, ahlaksızlık yaparak yasayı hiçe saydıkları, bu sebeplerle farklı dönemlerde cezalandırıldıkları, en sonunda da Buhtunnasr (Nebukadnasar) tarafından Babil'e sürüldükleri anlatılmaktadır.² Gerek Tevrat'ta gerekse Kur'an'da yer alan Hz. İbrahim'in bir imtihana tabi tutularak biricik oğlunu emredildiği üzere Allah'a olan bağlılığını ve vefasını göstermek için kurban etmek istemesi dikkat çeken bir örnek olarak zikredilmektedir.³

Tanrı'ya sadakat/vefa tüm dinlerde önemli bir yer işgal etmektedir. Hristiyanlıkta da Tanrı'nın koyduğu kutsal yasaların ehemmiyeti vurgulanırken buyrukların en küçüğünden birinin çiğnenmesi veya başkalarına yanlış öğretilmesinin Tanrı önünde kişiyi alçaltacağı vurgulanmaktadır.⁴ Tanrı'ya karşı içilen andın yerine getirilmesi istenmekte, saçın bir telinin ak ya da kara edilemediği gibi, evetlerin evet, hayırların da hayır olması gerektiği, bunun ziyadesinin şeytandan olduğu vurgulanmaktadır.⁵ Tapınak ve gök üzerine ant içenin aynı zamanda Tanrı üzerine ant içmiş olduğu,⁶ korkulması gerekenin de kişiyi öldürdükten sonra Ce-

1 Bkz. Sayılar 13-14. Baplar.

2 Gen. Bil. İçin Bkz. 1.ve 2. Tarihler

3 Bkz. es-Saffat 37/100-109; Yaratılış 22:1-18

4 Bkz. Matta 5:18-19.

5 Bkz. Matta 5:33-37

6 Bkz. Matta 23:13-14

hennem’e atma yetkisine sahip olan Tanrı olduğu¹ bildirilirken, insanların Tanrı’yı bildikleri hâlde O’nu yüceltmedikleri, şükretmedikleri, tersine, düşüncelerinde budalalığa düşerek Tanrı’nın yerine ölümlü insana, kuşlara, dört ayaklılara, sürüngenlere benzeyen putları yeğledikleri Yaradan’ın yerine yaratığa tapıp kulluk ettikleri dile getirilmektedir.² Tanrı’nın ahbine vefa göstermeyenlerin, sınırsız iyiliğini, hoşgörüsünü, sabrını hor görenlerin yaptıklarının karşılığını göreceği³ bildirilmektedir. Tanrı ile yapılan anlaşmalara uyanların karşılığını da İbrahim (as) örnek verilerek imanı olanların aklanacağı, aklananların suçlarının günahlarının örtüleceği,⁴ Tanrı’nın kendi yolunda yürüyenleri karşılaştıkları denemelerde kurtaracağı anlatılmaktadır. Tanrı’nın doğru olmayanları özellikle benliğin yozlaşmış tutkuları ardından giderek yetkisini hor görenleri cezalandırarak yargı gününe dek nasıl alıkoyacağı,⁵ benliğe dayanan düşüncenin Tanrı’ya düşman olduğu, yasaya boyun eğmediği belirtilerek, vefanın ruhun denetimi ile gerçekleşeceği⁶ ifade edilmektedir.

Çin inanışlarından Konfüçyüsçülükte de Tanrı’ya vefa önem arz etmektedir. T’ien’i, «her şeye hâkim olan Tanrı» anlamında kullanan Konfüçyüs iyiliğin kaynağı olarak ona saygı göstermiş, bağlılığını itiraf ederek emrini öğrenmiş, O’nun da kendisini anladığına inanmıştır.⁷ İçindeki erdemi Tanrı yarattığından başkalarının kendisine bir şey yapamayacağını⁸ belirterek -Tanrı’nın

1 Bkz. Luka 12:5

2 Bkz. Romalılar 1:21-25

3 Bkz. Romalılar 2: 4-6

4 Bkz. Romalılar 4:4-22

5 Bkz. 2. Petrus 2: 9-10

6 Bkz. Romalılar 2: 4-6

7 Bkz. *Dinler Tarihi El Kitabı* Ed. Baki Adam, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 434

8 Bkz. Konfüçyüs, *Konuşmalar*, , 45

gerçekliğin yok olmasını istememesi sebebiyle-, kendisinin gerçeklikle bağı olduğunu, insanların kendisini anlamadıkları için onlara sitemde bulunmadığını çünkü Tanrı'nın onu anladığını¹ dile getirmektedir. Bir kurban sunulması esnasında dua edilirken; “Yüce Tanrı, senden günahlarımı bağışlamamı isteme yürekliliğini gösteremiyorum, ey Tanrım, karanlıkta kalamıyorum, halkı yargılayan sensin, ben suç işlersem bu sana ve halkıma yüklenmemelidir² ifadeleriyle bağlılık ve vefa dile getirilmektedir.

Tanrı kul ilişkisi Hinduizmin kutsal metinlerinde de sıklıkla yer alan hususlardan biridir. Tanrı Bhagavat Gita'da kendisini şöyle tanıtmaktadır; “... Ben suyun tadıyım, güneşin ve ayın yaydığı ışığı. Ben O'yum, bütün Vedalar'daki temel titreşimim, Ben eterdeki sesim ve erkeklerdeki eril gücüm. Ben toprağın saf kokusu-yum, ateşin aydınlığıyım. Ben bütün varlıkların yaşam süresiyim ve keşişlerde, soğuk ve sıcak gibi ikiliklere katlanma gücüyüm. Beni tüm yaşam biçimlerinin ebedî ilksel nedeni olarak bil. Ben akıllı olanların akı, kudretli olanların kudretiyim. Ben güçlülerde, bencillik ve bağlılıktan arınmış gücüm; ve Ben canlı varlıklarda, evrensel din ilkelerini çiğnemeyen can verme arzusuyum. Dahası, bil ki ...bütün her şey sadece Ben'den doğar. Buna rağmen Ben onların içinde değilim.” Kendisini böyle ifade ederek ancak adanmışların O'nu tanıyabileceğini bildirmektedir. Bu adanmışlardan sıkıntı çeken, bilgi ve mutluluk arayan, özbenliğini idrak etmiş olan dört grup insanın kendisine ibadet etme şansına sahip olduğunu belirterek, bunlar arasından en vefalı ve saf olanların ise bilincini tamamen Tanrı'ya yönelten ve O'nda yoğunlaşanlar olduğunu vurgulamaktadır.³ En üstün adanmışlığın ise Tanrı'yı hoşnut

1 Bkz. Konfüçyüs, Konuşmalar, , 52

2 Bkz. Konfüçyüs, Konuşmalar, , 110

3 Bkz. Swami B.R. Sridhar, *Bhagavad Gita* Çev: Krishnendrani Devi Dasi, (Ankara: Pelin Ofset, 2008) 126-129

eden adanmışlık olduğu bildirilmektedir.¹ İnsan, kalbine yerleşen tüm isteklerden kurtulduğunda ölümlüyken ölümsüz olduğu, Brahma'ya bu şekilde kavuştuğu, tinsel, ölümsüz yaşam soluşunun gerçek ışık olan Brahma olduğu... Brahma'yı bilen ermişlerin kurtulup göksel dünyalara gideceği metinlerde yer almaktadır.² Net bir tanrı inancı olmayan Budistlerde de Buda'ya olan sadakat sonsuza, yaşamın sonuna kadardır. Bu konu "Itivuttaka" da şöyle yer almaktadır. "“Buda'ya Bhagavan” denir. Çünkü insanlar ona karşı sadakatlerinde kararlıdırlar. O her zaman dünyadaki tüm canlıların yararına niyet ettiği için ve büyük şefkatiyle Dhamma'yı öğretmeye karar verir... Hem keşiş hem de meslekten olmayan Budist takipçiler Buda'ya bağlılıklarında samimi olmalı ve bunu her türlü hediyeyle sunarak ifade etmelidirler.”³ Dhammapada'da Buda'nın yolunda sevinçli ve vefalı olan dileyicinin dinginlik, doğal varoluşu sona erdirmenin sevincini bulacağı yer almaktadır.⁴ Suttanipata'da da inancın bu dünyadaki en büyük zenginlik olduğu, Dharma'yı izlemenin insana mutluluk verdiği, tatların en tatlısının doğruluk olduğu, bunlara bilgelikle kavuşulacağı vurgulanılarak bütün bunlara kavuşmanın kanun erdem anlamındaki Dhamma'ya bağlı kalmakla elde edileceği ifade edilir.⁵

Tanrı'ya itaat Zerdüştlükte de kulluğun temelinde yer almaktadır. İtaat ve övmeyi artırmak için insanları koruyan gözeten Tanrı'ya samimiyetle ibadet ederek onun koruması altında olmak

1 Bkz. Bhagavad Gita, 172

2 Bkz. *Upaṇiṣadlar* Çev. Korhan Kaya, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2008), Dördüncü Adhyaya 4:5-9

3 Bkz. https://www.dhammadhome.com/article_en/topic/283/7 Erişim: 14.09.2021

4 Bkz. *Dhammapada Gerçeğin Yolu Buda Dedi ki* Çev. A. Cengiz Bükler, (İstanbul Cinius Yayınları, 2008), XXV:381

5 Bkz. *Suttanipata* Çev. Korhan Kaya, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2019), 22-23

için Ahura Mazda ile bir ahitleşme yapılmakta ve korunması talep edilmektedir.¹ Ateş duasında da Ahura Mazda'ya biat edilmesi, Zerdüşt'ün takip edilerek Ahura doktrininin ikrar edilmesi gerektiği dile getirilerek, bu ikrarın karşılığının da biat edenlere verilmesi talep edilmektedir.² Hürmüz Yaşt'ta ki ilahilerde Ahura Mazda'ya imani vefanın göstergesi olarak bütün iyi düşüncelerin, sözlerin ve eylemlerin hayata geçirileceği, kötü düşünce, söz ve eylemlerden kaçınılacağı, Ahura'nın ve Zerdüşt'ün takipçisi olarak inancın ikrarının ifade edildiği belirtilmektedir.³

2- Aile İçi İlişkilerde Vefa: Ahde vefa ve sadakat birçok alanda tezahür etmektedir. Aile içi ilişkilerde vefa ve sadakat de hemen her dinin metinlerinde emredilen esaslardandır. Bütün dinler aile birliğinde vefayı temele alarak, bu birliğe zarar verecek ve ahlaksızlığı yaygınlaştıracak olan zina yasaklanmıştır. Toplumun çekirdeğini de oluşturan aile, insanın ilk ve temel her türlü eğitimini aldığı ocak olarak burada hayata hazırlanmakta, şekillenmekte ve topluma faydalı bir birey hâline gelmektedir. Ailenin esas unsurunu teşkil eden karı ve koca birbirine karşı sorumludur. Allah; “huzur bulmanız için size kendi cinsinizden eşler yaratması ve aranızda sevgi ve merhamet bağları oluşturması da O'nun varlığının delillerindendir.” (er-Rûm 30/21) buyurmaktadır. Bu ayet eşler arasındaki ilişkinin temelini karşılıklı sevgi, saygı ve vefalı olmaya dayandığını ortaya koymaktadır.

Tevrat'ta aile içi vefasızlığın en önemli sebeplerinden biri olan zina yasak on emrin içerisinde geçmekte, “Komşunun evine, karısına, erkek ve kadın kölesine, öküzüne, eşeğine, hiçbir şeyine göz dikmeyeceksin.” denilerek zinaya vesile olan yollarda yasaklan-

1 Spitama Zerdüşt, *Avesta Zerdüştilerin Kutsal Metinleri* Çev: Fahriye Adsay/İbrahim Bingöl (İstanbul: Avesta Yayınları, 2012), Yasna 58:1-3, 274

2 Bkz. Avesta Ateş Duası:1-4, 351-352

3 Bkz. Avesta Hürmüz Yaşt: 0, 356

maktadır.¹ Leviler’de de bu konudaki esaslara vefasızlık yapanlar ve uymayanlarla ilgili en ağır cezaların uygulanması emredilmektedir.² Zinaya tevessül edenin aynı zamanda kişiliğini ve onurunu da kaybedeceği, benliğini başkalarına kaptırarak günahının kemendi ile kısıvrak sarılacağı bildirilmektedir.³ İncillerde de Hz. İsa dağ vaazında zinanın yasak olduğunu vurgularken bir kadına şehvetle bakan her adamın, yüreğinde o kadınla zina etmiş olacağını söyleyerek insanları ikaz etmektedir.⁴ Cinayet, zina, fuhuş, hırsızlık, yalan yere tanıklık ve iftira gibi söz ve davranışların yürekte kaynaklandığı ve insanı kirlettiği ifade edilmektedir.⁵ Tanrı adına yapılan aile birlikteliğinin insanlar tarafından bozulması İncillerde kabul edilmemekte, fuhuş gerekçesi dışında yapılan boşanmalar yasaklanarak, bu gerekçe dışında yapılan boşanma sonrası evliliklerin zina sayılacağı ileri sürülmektedir.⁶ Kadınların kocalarına vefalı olmaları emredilirken, kocalarında aynı şekilde kadınlarına karşı vefalı olmaları, kimsenin kendi bedeninden nefret etmeyip aksine onu besleyip kayırdığı gibi onları da kendi bedenlerini sevdikleri gibi sevmeleri istenmektedir.⁷

Konfüçyüs’ün yaşadığı dönemde aile birlikteliğine çok önem verildiği, aile bağlarına saygı göstermeyenlerin “Gök” tarafından cezalandırılacaklarının kabul edildiğine inanılmaktadır.⁸ Hinduizm’de Manu Kanunnamelerinde de *bir kadının düşük kasttan olan kocasını bırakarak, daha yüksek kasttan birisine gitmesi, bu dünyada aşağılanmayı hak eden bir varlık hâline gelmesi an-*

1 Bkz. Çıkış 20:14-17

2 Bkz. Levililer 20:10-16

3 Bkz. Süleyman’ın Özdeyişleri 5:3-22

4 Bkz. Matta 5:27-28

5 Bkz. Matta 15:18-19; Markos 7:20-23

6 Bkz. Matta 15:

7 Bkz. Efesliler 5:22-30; Koleseliler 3:18-19

8 Bkz. Konfüçyüs, Konuşmalar, , 11

lamına gelmektedir. Kocasına vefasız (sadakatsiz) olan bir kadının ikinci hayatında, dünyaya bir çakalın rahminden doğacağı, hastalıklı ve şeytani bu doğuştan dolayı işkence çekeceği bilgisi yer almaktadır.” Kocasını öldükten sonra evlenmeyen ve nefesine de hâkim olan vefalı kadının hem dünyada hem ölüm sonrasında mükâfatlandırılacağı dile getirilmekte, zihnine, konuşmalarına, vücuduna hâkim olan ve kendini dizginleyen kadının kocasının ölüm sonrası dünyasına ulaşacağı ve iyi insanlar tarafından ‘erdemli, namuslu kadın’ olarak anılacağı ifade edilmektedir.¹ Hinduizm’de eşe vefa gösterisinin en önemli göstergesi Sati anlayışıdır. Bir kadın kocasına sadık ise Sati olmayı kabul ederdi ve onunla birlikte canlı olarak yakılırdı. Sati olan kadın bir tanrıça ya da Sati-Mata durumuna gelerek ölümün üstesinden gelmeyi seçen iyi ve vefalı bir kadın olarak kabul edilmektedir.²

Budist metinlerinde de iffetsizlik kadının kirliliği olarak ifade edilmekte yanlış eylemlerin hem bu dünyanın hem de bundan sonraki dünyanın kirliliği olduğu vurgulanmaktadır.³ Avesta’da da iyi düşünceler, iyi sözler ve iyi davranışların bu dünyadan ayrıldıktan sonra kişinin yiyeceği olduğu dile getirilerek, kocasına vefalı olarak bu esaslara uygun yaşayan kadının da öldükten sonra elde edeceği kazançlardan söz edilmektedir.⁴ Zerdüş, öğretilerinin bekâr kızlar ve damatlar tarafından iyice bellenmesini istemekte, onlara iyi düşüncenin öğütlerini vererek, kadınların babalarına, soylulara ve eşlerine vefalı birey olarak iyi hizmet edebilmesini sağlamak istediğini belirtmektedir.⁵

1 Bkz. Emine Ersöz, *Manu Kanunnamesi’ne Göre Hinduizm* Basılmamış Yük. Lis. Tezi, (Dokuz Eylül Üni. Sos. Bil. Ens. 2007), 17-18

2 Bkz. Kim Knott, *Hinduizm’in ABC’si* Çev. Medet Yolal, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2000), 106-107

3 Bkz. Dhammapada XVIII:242

4 Bkz. Avesta Hadhokht Nask 2:16, 310

5 Bkz. Avesta Yasna 53:4-5, 265-266

Allah'ın, kendisine ibadetin hemen arkasından emrettiği anne, baba hakkı, insanın vefalı davranması gereken sorumluluklarından bir diğeridir. Kur'an, eğer anne babadan biri veya her ikisi kişinin yanında ihtiyarlayacak olurlarsa üf bile denilmemesini, azarlanmamasını, onlara tatlı söz söylenmesini öğütlemiş, anne babalar çocuklarına nasıl bakmışlarsa onlara karşı da öyle vefalı davranmayı ve aynı şekilde rahmet kanadı gerilmesini emretmiştir.¹ Kur'an özellikle anne, babaya vefanın temelindeki annenin çocuğunu hangi sıkıntılara katlanarak meşakkatle taşıdığını vurgulamış, onlara vefasızlığa sınır olarak da şirki zikretmiştir.²

Anne ve babaya iyi davranmak, vefalı olmak Sina da Hz. Musa'ya verilen on emrin arasında yer almaktadır.³ Ömrün uzun olması ve iyiliklerle karşılaşmak için Tanrı'nın buyruğu uyarınca anne babaya saygı gösterilmesi emredilerek,⁴ onlara karşı dikbaşlı, başkaldıran, sözlerini dinlemeyen, onlara lanet edip döven ve vefasızlık edenlere karşı taşlanarak öldürme gibi ağır bir ceza teklif edilmektedir.⁵ Süleyman'ın Özdeyişlerinde de anne babanın uyarılarına kulak verilmesi öğütlenmekte,⁶ babasına saldıran, annesini kovan çocuğun ailenin yüz karası olduğu vurgulanarak onlara vefalı olunması emredilmektedir.⁷ Hz. İsa'da İsrailoğullarını tenkit ederken onların kendi kanunlarında belirtilen esaslara vefasızlıklarını şu ifadelerle eleştirmektedir; “Ama siz, ‘Her kim anne ya da babasına, benden alacağın bütün yardım Tanrı'ya adanmıştır derse, artık babasına saygı göstermek zorunda değildir.’ diyorsunuz. Böylelikle, töreniz uğruna Tanrı'nın sözü-

1 Bkz. el-İsrâ sûresi 17/23-24

2 Bkz. Lokmân sûresi 31/14-15

3 Bkz. Çıkış 20:12

4 Bkz. Yasanın Tekrarı 5:16

5 Bkz. Çıkış 21:15-17; Yasanın Tekrarı 21:18-20

6 Bkz. Süleyman'ın Özdeyişleri 1:8-9

7 Bkz. Süleyman'ın Özdeyişleri 4:1-6, 19:26, 30:17

nü geçersiz kılmış oluyorsunuz.”¹ Kendisine yapılması gereken iyilikleri soran kişiye buyrukları yerine getirmesini emretmekte, buyrukların arasında anne babaya saygılı olmayı saymaktadır.² Pavlus Efeslilere yazdığı mektubunda aile ilişkileri ile ilgili hükümleri açıklarken anne babanın sözünün dinlenmesinin doğru bir eylem olduğunu söyleyerek; iyilik bulmak, yeryüzünde uzun ömürlü olmak için anne babaya saygı göstermenin de vaat içeren ilk buyruk olduğunu vurgulamaktadır.³

Konfüçyüs’un vefalılık ve sadakatle ilgili oluşturduğu inanç Hsiao olarak isimlendirilmektedir. Bu inanç içerisinde aile üyelerinin birbirlerine karşı sorumlulukları belirlenirken geniş anlamda da yöneticilerle halk arasındaki ilişkilerde kapsam içerisine alınmaktadır. “Hsiao iki türlü tezahür etmektedir. Birisi anaya babaya yardım olarak Fiziksel Hsiao, diğeri ise yaşadıkları süreçte onlara maddi rahatlık sağlamanın yanı sıra, isteklerini yerine getirerek yanlışlardan korumak olan Kutsal Hsiao olarak anılmaktadır. Bu anlamda “Hsiao” genel olarak bütün erdemlerin kökeni, Tanrı’nın yolu ve insanın ödevi olarak anlam bulmaktadır.⁴ Ana babaya saygı ve kardeşlerine sevgi gösterip de öteki büyüklerine karşı kötü davranan insanın az olduğunu vurgulayan Konfüçyüs, büyük ve üstün insanın kendini esas olana verdiğini, bu sayede gerçek ilkelerin geliştiğini, anaya babaya bağlılık ve kardeşlik sevgisinin de kendini gösterdiğini bunun da iyilikseverliğin kökü olduğunu belirtmektedir. Her gence evindeki anasına ve babasına vefalı, diğer büyüklere de saygılı olmasını, ciddi ve dürüst bir şekilde herkese sevgi göstermesini, iyi kimselerle arkadaşlık etmesini, dış güzellikten çok güzel ahlaka, ailesine

1 Matta 15:5-6

2 Bkz. Markos 10:17-31; Luka 18:18-30

3 Bkz. Efesliler 6:1-3 ; Koleseliler 3:20-21

4 Bkz. Konfüçyüs, Konuşmalar, 11

değer vermesini ve büyüklerine vefalı kalmasını, vefakârlığı ve ağırbaşlılığı birinci planda tutmasını öğütlemektedir.¹

Hint destanlarından Ramayana’da Rama’nın babasına olan vefası, Kraliçe’nin Rama’nın babasından Rama’yı on dört yıl için sürgüne göndermesini ve oğlu Bharata’yı tahta geçirmesini istemesi üzerine Rama’nın babasının o kraliçeye verdiği sözün yerine gelebilmesi için sürgüne gitmekten bir an bile tereddüt etmediği, annesi ve kardeşinin onu fikrinden vazgeçirmeye çalışmalarına rağmen, onun babasının sözünde sadık kalması için gayret göstermesinin kendisinin en büyük görevi olduğunu söylemesi, sürgüne gitmekte ısrar etmesi anlatılmaktadır.² Manu Kanunnamelerinde de *yaşayan bütün varlıkların yaşam için havaya ihtiyaç duydukları gibi hayatın diğer safhalarındaki kişilerin de aile reislerine güvenerek yaşamlarını sürdürmeye ihtiyaç duydukları anlatılmaktadır. Hayatın bazı safhasında insanların aile reisinin bilgisi ve onun getirdiği yiyeceklerle hayatta kaldıklarından söz edilerek aile reisliğinin hayatın en safhası olduğu belirtilmektedir.*³ Upanişadlarda kişinin babasının annesinin, erkek ve kız kardeşlerinin yaşam soluğu olduğu, eğer babaya, anneye, erkek ve kız kardeşe sert konuşulursa insanların konuşana; “Ayıp sana! Sen babanın katilisin! Sen ananın katilisin! Sen erkek kardeşinin, sen kız kardeşinin katilisin.” diyecekleri, bunun idrakinde olanların ise dilinin sınırlarını aşacağı dile getirilmektedir.⁴ Budist metinlerinde de anneliğin ve babalığın dünyada hoş olan işlerden olduğu, yaşlılığa kadar süren erdem ve kökleşmiş olan vefanın da güzel olduğu vurgulanmaktadır.⁵

1 Bkz. Konfüçyüs, Konuşmalar, , 19-20

2 Bkz. M. Winternitz, *Hint Destanları* Çev. Korhan Kaya, (Ankara: İmge Kitabevi, 2002), 22-23

3 Bkz. Ersöz, Manu Kanunnamesine Göre Hinduizm, 52

4 Bkz. Upanişadlar, Yedinci Adhyaya 15:2

5 Dhammapada, XXIII:332-333; Suttanipata, 32

3- Sosyal Hayat ve İlişkilerde Vefa: Ahlak ilmiyle uğraşanlar, kişinin verdiği sözün aksini her an yapma imkânına sahip olmasına rağmen, verdiği söze bağlı kalarak hareket etmeyi tercih etmesi gibi yüksek bir fazilet olarak ahde vefayı tanımlamakta; Allah ve aile ile ilgili ilişkilerdeki ahde vefanın sosyal hayatın hemen her alanında güvenin sağlanmasının teminatı olduğunu vurgulamaktadırlar. Vefalı olmak, yasalara uymaktan çok daha fazlası olarak vefa gösterilmesi gereken hedef, görev, kişiler, ferdi bulunulan topluluk, altında yaşanan kurumlar, üstlenilen görevler gibi çok farklı alanlarda tezahür etmektedir. Vefalı insan, yasalara uyan, hizmetini kalbi ve zihniyle yapan, hizmet ettiği amaç, amir veya görev için kendini gerçek bir vefa timsali olarak bir kişilik sergilemektedir. Bunu yerine getirirken hiçbir kuruluş, ihmal veya cehaletin kendisine yanlış yaptırmasına izin vermemektedir.¹ Bu hâliyle vefa, yapılan hizmette ortaya konulan karakter kalitesi olarak ortaya çıkmaktadır. Vefakâr kişi de önüne çıkan engellere rağmen elinden gelenin en iyisini yapmak ve hizmet etmek için yeteneğinin en iyisi ile bilgi ve becerisi, kendisine yüklenen gereksinimleri anlamada kendisini verimli kılmak için her türlü yolu kullanabilmektedir.²

Kur'an olgun müminin özellikleri arasında ahde vefa göstermeyi de saymaktadır. Saadete eren müminlerin özelliklerini belirtirken; "Onlar ki emanetlerini ve sözlerini yerine getirirler." (el-Mü'minûn 23/8) hükmü ile ahde vefalılıkları vurgulanmaktadır. İsrâ sûresinde de verilen ahde vefa gösterilmesi emredilirken verilen ahitlerden doğan sorumlulukların olduğu vurgulanmaktadır.³ Tevbe sûresinde de ahde vefa, yapılan anlaşmalara riayet

1 Bkz. Sophie Bryant, Loyalty, *Encyclopaedia Of Religion And Ethics*, Edited By James Hastings 12 Cilt, (Edinburg:T&T Clark, 1915), 8:187

2 Bkz. Bryant. Loyalty, 8:185

3 Bkz. el-İsrâ 17/34

etmeleri hâlinde Müslüman olmayan taraflara da uygulanması istenen esaslardan biri olarak emredilmektedir.¹ Birçok ayette dile getirildiği gibi vefa, başta Allah’a karşı olmak üzere yapılan her anlaşmada ticaretle ve arkadaşlıklarda uyulması gereken evrensel ahlaki ilke olarak yer almaktadır. “Tasvîr-i Ahlak” isimli eserde ana ile babaya itaat, akraba ve dostlara hürmet ve yardım, vatan sevgisinin vefa duygusunun eseri olduğu anlatılmakta, vefası olmayanların ciddi dostlarının bulunmadığı, sıkıntılı zamanlarında kimseden yardım göremedikleri, kendileri sıkıntıda olduklarında vefakârlardan vefa ve destek beklemelerine rağmen kendi vefasızlıklarını terk etmedikleri dile getirilmektedir.²

Üzerinde yaşanan vatana ve devlete karşı duyulan vefa, sosyal hayatın içerisinde gösterilmesi beklenen vefalardan biridir. İslam bu vefa karşılığında hayatlarını kaybedenleri şehit olarak vasıflandırmış, onların Allah katında rızıklandırıldıklarını belirtmiştir.³ Tevrat’ta İsrailoğullarının Mısır çıkışı sonrasında aynı zamanda toplum lideri de olan Hz. Musa’ya sık sık isyan edip zorluk çıkardıkları, kendilerine vaat edilen toprakların geri alınması için savaşmayı reddettikleri, savaşmaları istenen insanların güçlü ve savaşçı kimseler olduğunu ileri sürerek onlara galip gelemeceklerini, kendilerine yeni bir lider seçerek Mısır’a dönmelelerinin daha iyi olacağını söylediklerini aktarmaktadır. Allah’ın bu süre içerisinde isyanları sebebiyle birçok kez cezalandırdığı İsrailoğullarının bu son taşkınlıklarından dolayı düşmanları tarafından öldürülmeleri ve çölde kırk yıl sahipsiz dolaşmaları suretiyle cezalandırdığı nakledilmektedir.⁴ İsrailoğullarının devlete ve yöneticilerine itaatleri ve vefasızlıkları Allah’a itaatleri ve vefa-

1 Bkz. et-Tevbe 9/1,4

2 Ahmet Rifat, Tasvîr-i Ahlak, 366

3 Bkz. Âl-i İmrân 3/169-171

4 Bkz. Sayılar 13-14. Baplar

sızlıkları olarak vurgulanırken¹ Kral Saul'un emirlerine vefasızlıkları², Saul'un Hz. Davut'a vefasızlığı,³ Kral Yoaş'ın kendisini ölümden kurtaran ve kral yapan Yehoyada ve oğlu Zekeriya'ya vefasızlığı⁴ gibi olaylar sebebiyle uğradıkları cezalandırılmalar Kutsal Metinlerde yer almaktadır. İncillerde de vergi verilmesinin gerekli olup olmadığı sorusuna dinarın üzerindeki resim gösterilerek "Öyleyse Sezar'ın hakkını Sezar'a, Tanrı'nın hakkını Tanrı'ya verin." denilmektedir.⁵ İnananların yöneticilerle yönetimlere bağlı olmaları, söz dinlemeleri ve iyi olan her şeyi yapmaya hazır olmaları hatırlatılmakta⁶ bunun için yönetime karşı direnenin Tanrı buyruğuna karşı gelmiş olacağı, yargılanacağı, iyilik edenler değil, kötülük edenlerin yöneticilerden korkması gerektiği, yönetimin kılıcı kötülük yapanın üzerine Tanrı'nın gazabı olarak taşıdığı, sadece Tanrı'nın gazabı korkusundan değil vicdani bir sorumluluk olarak da yönetime bağlı olmak gerektiği dile getirilmektedir.⁷

Konfüçyüs, devletin halkı ağırbaşlılıkla yönetmesini tavsiye ederek hükümdarın yönetilenlere karşı incelikli davranması ile ona bağlılık gösterileceğini, iyi işler yaptığında halkın çok çalışacağını tavsiye ederek devlete bağlılığın ana, baba bağlılığı ile özdeş olduğunu,⁸ iyi idarecilerin amirlerine doğru yolda hizmet eden, bunu yapamadığında da kendi iradesi ile devlet hizmetinden çekilebilecek vefayı gösterebilecek karakterde kimseler ol-

1 Bkz. 1. Samuel 10. Bap

2 Bkz. 1. Samuel 14. Bap

3 Bkz. 1. Samuel 19-20. Baplar

4 Bkz. 2. Tarihler 24. Bap

5 Matta 22:15-22; Markos 12:13-17

6 Titus 3:1

7 Romalılar 13:1-5

8 Konfüçyüs, Konuşmalar, 25

duğunu belirtmektedir.¹ Bhavagat Gita’da Arcuna’nın devletine olan bağlılığı ve savaşlarda gösterdiği başarıları anlatılmakta, savaşmaktan çekince gösterdiği esnada da; “Ey Govinda, eğer bütün bunları kendileri için istediğimiz kişiler -öğretmenler, baba tarafından ve ana tarafından gelenler, oğullar, büyük babalar, dayılar, kayınpederler, torunlar, eniştelere ve diğer akrabalar-savaşta, canlarını ve mallarını tehlikeye atmak üzere iseler krallığımızın ve onun saltanat zevklerinin, hatta yaşamın kendisinin ne değeri var.” söylemleri ile vatana vefa duygusu teşvik edilmektedir.² Mahabbarata’da da düşmanlarını ezen ve insanların yöneticileri olan kralların asaletlerine halel getirenlerin oğulları, kardeşleri, torunları bile olsa onları affetmedikleri, bunun için krallara Tanrı’ya hizmet edermiş gibi saygı göstermek gerektiği belirtilerek vefasızlık edenlerin perişan olacakları vurgulanmaktadır.³

Vefa, ikili ilişkilerde de önemli bir değer olarak kutsal metinlerde yer almakta, verilen vefasızlık örnekleri ile insanların karşılaşacakları sonuçlara dikkat çekilmektedir. Yahudi Kutsal metinlerinde Hz. Yakup’un dayısı Laban ile bir antlaşma yaparak yedi yıl çalışmasına rağmen kendisine yapılan vefasızlık,⁴ Hz. Yusuf’a kardeşleri tarafından yapılan vefasızlık,⁵ Firavun’un Hz. Musa karşı verdiği sözlere vefasızlıkları,⁶ Saul’un kendisine çok faydası olan ve en büyük düşmanlarından kurtaran Hz. Davut’a vefasızlığı⁷ vb. ikili ilişkilerdeki vefasızlar sonuçları ile birlikte dile ge-

1 Konfüçyüs, Konuşmalar, 64

2 Bhavagat Gita, 12

3 Bkz. Kemal Çağdaş, Mahabbarata Destanı’ndan Seçmeler, “*Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Dergisi*”, Cilt 21, Sayı 3-4, 1963, 30

4 Bkz. Yaratılış, 29:16-28

5 Bkz. Yaratılış 37:12-29

6 Bkz. Mısır’dan Çıkış 7-9. Bablar

7 Bkz. 1 Samuel 18-19. Bablar

tirilmektedir. Emanetlerin korunması emredilirken de “Emanete ihanet edilen konularda, öküz, eşek, koyun, giysi, herhangi bir kayıp eşya için ‘bu benimdir’ diyen her iki taraf sorunu yargıcın huzuruna getirmelidir. Yargıcın suçlu bulduğu kişi komşusuna iki kat ödeyecektir.” hükmü ile emanetlere vefasızlığın cezası belirlenmektedir.¹ İncillerde de 12 Havariden biri olan Yahuda İskariot’un kendisine vaat edilen altınlar karşılığında Hz. İsa’yı Yahudi ileri gelenlerine ve Romalı askerlere ihbar etmesi vefasızlığın en çirkin örneği olarak yer almaktadır.² Kendisine emanet verilenleri gerektiği gibi kullanarak hıyanet etmeden çalışanların ödüllendirileceği bir vefa örneği olarak anlatılmakta,³ dünyanın aldatıcı serveti konusunda güvenilir olmayanlara gerçek servetin emanet edilemeyeceği, başkasının malı konusunda güvenilir olmayanların kendi mallarında bile güvenilir olamayacağı belirtilmektedir.⁴

Tarihsel bir vefa örneği olarak Arap Edebiyatı’nın önemli şairlerinden ve Teyme Yahudilerinin Reisi olan Samuel b. Adiyy dikkat çekmektedir. Samuel, bir süre yanında misafir olan ve kendisine beş zırhlı elbiseyi emanet bırakan meşhur Arap şairi İmrü’l-Kays’ın düşmanları tarafından öldürülmesi sonrasında bıraktığı emanetleri almak isteyen düşmanlarına vermemiş, bunları almak için yapılan saldırı esnasında oğlu öldürülmüştür. Ancak Samuel bütün bunlara rağmen emanete sahip çıkmış, bu davranışı ile Cahiliye Arapları arasında vefada örnek gösterilerek “el-vefâ ke-vefai’s-Samuel (Samuel’inki gibi bir vefa)” gibi bir atasözünün oluşmasına vesile olmuştur.⁵

1 Bkz. Mısırdan Çıkış 22:9

2 Bkz. Matta 26:47-57; Markos 4:10-11; Luka 22:3-6

3 Bkz. Matta 25:14-30 ; Luka 19:11-27

4 Bkz. Luka 16:10-13

5 Bkz. İgnace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, Çev. Azmi Yüksel-Rahmi Er, (Ankara: İmaj Yayıncılık, 1993), 30

Toplumda güvenin sağlanması için en önemli etkenlerden biri bireysel olarak güvenilir olmaktır. Güvenilir olmanın en önemli temel unsuru ise her alanda vefalı davranmak, yapılan sözleşmelere riayet etmektir. Allah kendi adına verilen sözlere riayet edilmesini ve doğruluktan ayrılmamayı sıklıkla emretmektedir. Süleyman'ın Özdeyişleri'nde sevgi ve vefakârlıktan ayrılmaksızın bunların boyuna bağlanması ve yürek levhasına yazılması istenirken¹ arkadaşı çok olan bir adamın eğer vefalı bir dostu yoksa mahvolabileceği belirtilmektedir.² Dostun verdiği öğütün insana tatlı geleceği dile getirilerek kişinin hem kendi dostlarına hem de babasının dostlarına vefalı olması tavsiye edilmekte,³ doğruluğun ve iyiliğin peşinden gidenlerin hayatı boyunca doğruluk ve onur bulacağı⁴ ifade edilmektedir. İncillerde de Tanrı'yı tanımayanların yararsız düşüncelere, yakışıksız davranışlara teslim olarak, her türlü haksızlık, kötülük, açgözlülük ve kinle dolarak kıskançlık, öldürme hırısı, çekişme, hile, kötü niyetle dolu, dedikoducu, yerici, Tanrı'dan nefret eden, küstah, kibirli, övünge, kötülük üreten, anne baba sözü dinlemeyen, anlayışsız, sözünde durmaz, sevgiden yoksun, acımasız insanlar olduğu vurgulanmaktadır.⁵ Bunun karşılığında dürüst davranışlarda bulunan ve küçük işlerde güvenilir olanların büyük işlerde de dürüst ve güvenilir olacağı⁶ dile getirilerek, çalışanların işverenlerine, insanlara değil Rab'be hizmet eder gibi gönülden hizmet etmelerinin doğru olduğu çünkü herkesin yaptığı iyiliğin karşılığını Rab'den alacağı bildirilmektedir.⁷

1 Süleyman'ın Özdeyişleri, 3:3

2 Süleyman'ın Özdeyişleri, 18:24

3 Süleyman'ın Özdeyişleri, 27:9

4 Süleyman'ın Özdeyişleri, 21:21

5 Bkz. Romalılar 1:28-32

6 Bkz. Luka 16:10

7 Bkz. Efesliler 6:3

Konfüçyüs Çin düşüncesinde ahlaksal düşüncenin kaynağı olan Jen terimini Konuşmalar isimli eserinde insanların birbirlerine karşı gösterdikleri ince duyguları, sevgi ve erdemi, iyilikseverliği, iyiliği ve ilkeli davranışları olarak kullanmaktadır.¹ İnsanların birbirleri ile ilişkilerinde dikkatli davranmalarına dikkat çekerken arkadaşlığı ve dostluğu ortadan kaldıran en önemli etkenin kırıncı sözler olduğunu vurgulamaktadır.² Tao Te Ching’te de kutlu kişinin dünyada örnek olduğu, içsel aydınlanmayı yaşadığı, övünmediğinden yüceltildiği, insanlara yararlı olduğu, eksiklerini giderdiği, aynı ilkede olanlarla birlik olduğu, candan davrananlara candan davrandığı, bundan hoşnutluk duyduğu, vefalı olduğu için kendisinin de vefa bulduğu dile getirilmektedir.³ Bhavagat Gita’da Krişna, Arjuna’ya tavsiyede bulunurken dünyada, bilgi kadar saf olan bir şeyin olmadığını, karşılıksız eylem yogasında mükemmeliyete ulaşan kişinin kalbindeki bu bilgiyi idrak edeceğini, bilgiye ulaşanın da vefalı ve duygusal kontrole sahip olacağını söylemektedir.⁴ Uygulamalarında samimi ve yeminlerine vefalı olanların adağı bilenler olduğu, adağın tadı ile mutlak ebedî boyuta ulaşacakları, bunu yapmayanların bu dünyada bile doyuma ulaşmasının mümkün olmadığı ifadele-ri metinlerde yer almaktadır.⁵ Upanişadlarda da insanın ışığının söz olduğu, söz sayesinde insan oturduğu, hareket ederek işini gördüğü ve eski durumuna geri döndüğü vurgulanarak,⁶ bir dostun dost olduğunun da söz ile bilineceği belirtilmektedir.⁷ Bütün eylemlerin temelinde niyetin bulunduğu, akıldan geçirilen

1 Bkz. Konfüçyüs, Konuşmalar, 11

2 Bkz. Konfüçyüs, Konuşmalar, 33

3 Bkz. Tao Te Ching 22-23

4 Bkz. Bhagavat Gita, 84

5 Bkz. Bhagavat Gita, 81

6 Bkz. Upanişadlar Dördüncü Adhyaya 3:53

7 Bkz. Upanişadlar Dördüncü Adhyaya 1:2

niyetlerin söz olarak söylendiği ifade edilerek niyetlere dikkat edilmesi emredilmektedir.¹ Kişinin değerlendirilmesinin yaptıkları ve davranışlarına oranla yapıldığı, iyilik yapanın iyi, kötülük yapanın kötü olduğu, temiz davranışların kişiyi temiz, kirli davranışlarında kirli yaptığı, niyeti ne ise tasarladığının da o olduğu, tasarladığı niyetlerin işleri ve hareketlerinin sonucunu belirlediği anlatılmaktadır.²

Ramayana destanında da Kral Dasaratha'nın verdiği sözden dönmek için oğulları Rama ile Laksman'ı kötü ruhlarla savaşmaya göndererek ahbine riayet ettiği,³ oğlu Rama'nın da 14 yıllık sürgün dönemini tamamlamadan ölen babasından sonra kendisine krallık verilen vefakâr kardeşi Bharata'nın ısrarlarına rağmen babasına verdiği sözü çiğnemek için krallık tahtına oturmadığı⁴ nakledilmektedir. Budist metinlerinde de uyanmış olan kimsenin, sabırlı, Nirvana'yı en büyük güzellik olarak gören, başkasına vurmayan, kötü söz söylemeyen, suçlamayan ve incitmeyen,⁵ erdemli, iç görülü, adaletli ve vefakâr olanı seven, eline ayağına, diline hâkim, söylediği sözü denetleyerek içsel sevince ulaşan,⁶ sevgiyi hayatın temeline alan, nefret edenlerden bile nefret etmeden aralarında nefretten uzak kalarak yaşayan,⁷ aza rıza gösteren, en iyi ilişki olarak güven ve vefayı temele alan kişi olduğu belirtilmektedir.⁸

1 Bkz. Upanişadlar Yedinci Adhyaya 4:1

2 Bkz. Upanişadlar, Dördüncü Adhyaya 4:5

3 Bkz. Valmiki, *Ramayana* Ter. Ömer Rıza Doğrul, (İstanbul: Nakışlar Yayınevi, 1975), 23-24

4 Bkz. Ramayana, 61-62

5 Bkz. Dhammapada XIV:184-185

6 Bkz. Dhammapada XXV:362

7 Bkz. Dhammapada XV:197

8 Bkz. Dhammapada XV:204

Sonuç

İslam'ın emrettiği ve hemen hayatın her alanında kendisine yer bulan vefanın bugün dünyada varlığını devam ettiren dinlerin kutsal kabul ettikleri metinlerinde de yer aldığı, insani bir değer olarak herkeste bulunmasının istendiği dikkat çekmektedir. İncelenen metinlerde zaman zaman verilen mesajlarla vefa ve sadakat değer olarak öne çıkarılırken daha çok yapılan vefasızlıkların ve sonuçlarının örnek olarak verildiği görülmekte, aynı sonuçlara ulaşmamak için daha dikkatli olunmasına dikkat çekilmektedir. Hemen hemen bütün dini metinlerde iyi insanın sadık ve vefalı olduğu vurgulanırken, vefanın inanç alanından, aile alanına, sosyal ve bireysel alanlarda da yaşatılması gereken bir değer olarak hayatın her noktasında yer alması istenmektedir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

AHMET RİFAT. *Tasvîr-i Ahlak*, Yay. Haz. Hüseyin Algül, İstanbul: Tercüman 1001 Eser. Trsz.

DHAMMAPADA *Gerçeğin Yolu Buda Dedi ki*, Çev. A. Cengiz Bükler, İstanbul Cinius Yayınları, 2008.

Dinler Tarihi El Kitabı, Ed. Baki Adam, Ankara: Grafiker Yayınları, 2015

ERSÖZ, Emine. *Manu Kanunnamesi'ne Göre Hinduizm*, Basılmamış Yük. Lis. Tezi, Dokuz Eylül Üni. Sos. Bil. Ens. 2007

GOLDZİHER, İgnace, *Klasik Arap Literatürü*, Çev. Azmi Yüksel-Rahmi Er, Ankara : İmaj Yayıncılık, 1993

İBN MANZUR. *Lisanu'l-Arap* 6 Cilt, Kahire: Daru'l-Maarif, Trsz.

KINALIZADE Ali Efendi. *Ahlak-ı Alai*, Yay. Haz. Hüseyin Algül, İstanbul: Tercüman 1001 Eser. Trsz.

KNOOTT, Kim. *Hinduizm'in ABC'si*, Çev. Medet Yolal, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2000

KONFÜÇYÜS. *Konuşmalar*, Çev. Muhaddere Nabi Özerdim, Ankara: MEB Yayınları, 1974.

KUR'AN-KERİM

KUTSAL KİTAP, İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şti., 2002.

LAO TSE. *Tao Te Ching Yol ve Erdem Söz ve Can Kitabı*, Çev. Ömer Tulgan, İstanbul: Yol Yayınevi, 1994.

SRİTHAR, Swami B.R. *Bhagavad Gita*, Çev: Krishnendrani Devi Dasi, Ankara: Pelin Ofset, 2008

SUTTANĪPATA, Çev. Korhan Kaya, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2019, 22-23

UPANİŞADLAR, Çev. Korhan Kaya, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2008

VALMİKİ, *Ramayana*, Ter. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul: Nakışlar Yayınevi, 1975

WİTERNİTZ, M. *Hint Destanları*, Çev. Korhan Kaya, Ankara: İmge Kitabevi, 2002

ZERDÜŞT, Spitama. *Avesta Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*, Çev: Fahriye Adsay/İbrahim Bingöl. İstanbul: Avesta Yayınları, 2012

Makaleler ve İnternet Siteleri

BESALEL, Yusuf. Berit, “*Yahudilik Ansiklopedisi*” 3 Cilt. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın Yayın, 2001

BRYANT, Sophie. Loyalty, “*Encyclopaedia Of Religion And Ethics*”, Edited By James Hastings 12 Cilt, Edinburg: T&T Clark, 1915

ÇAĞDAŞ, Kemal. Mahabbarata Destanı’ndan Seçmeler, “*Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Dergisi*”, Cilt 21, Sayı 3-4, 1963

https://www.dhammadhome.com/article_en/topic/283/7 Erişim: 14.09.2021

OTURUM BAŞKANI

Çok teşekkür ediyoruz. Prof. Dr. Mustafa BAŞ Hoca'mız "Ortak Ahlaki İlke Olarak Din ve Kültürlerde Vefa" başlığıyla kapsamlı ama önemli hususların altını çizdiler. Vefanın tanımıyla başladıkları tebliğlerinde, vefanın tanrıya, insana, topluma, millete karşı gösterilmesi gereken bir değer olduğuna; Tanrı'ya vefanın bütün dinlerde, Tevrat metinlerinde de Tanrı ile toplum arasında yapılan üç anlaşmaya vurgu yaptılar. Hristiyanlıkta, Budizm'de, Hinduizm'de, Zerdüştlükte tanrıya vefanın önemli görüldüğünü hatırlattılar. "Aileye Vefa", başlığıyla da aileye vefanın en önemli göstergesini sadakat olarak ifade ederek bunu ortadan kaldıracak zinanın bütün inanışlarda yanlış eylem olarak insanlığa sunulduğunu ve yine "Aile İlişkilerinde Vefa" başlığı altında, anne ve babaya vefanın öneminin tüm inanışlarda ortak bir değer olarak sunulduğunu dikkatimize sundular. "Sosyal İlişkilerde Vefa" başlığıyla da bütün dinlerde ikili ilişkilerden topluma, devlete vefanın önemli bir değer olarak insanlara öğretildiğini ve sunulduğunu bizlere değerli hocamız tebliğlerinde ifade ettiler. Çok teşekkür ediyoruz, sağ olsunlar.

Şimdi, oturumumuzun ikinci tebliğini, iki kıymetli hocamız tarafından hazırlanmış olan tebliğ, Prof. Dr. İhsan ÇAPCIOĞLU Hoca'mız, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyemiz ve Din İşleri Yüksek Kurulu Üyemiz ve Kırıkkale Üniversitesi İlahiyat Fakültemizin araştırma görevlilerinden Ramazan ÇINAR Hoca'mızın beraber hazırladıkları "Sosyokültürel Uyum Kolaylaştırıcı Bir Değer Olarak Vefa: Suriye Sığınmacıları Örneği" başlıklı tebliğ sunulacak. Tebliği Ramazan ÇINAR Hoca'mız sunacaklar.

Sözü ben kendilerine bırakıyorum. Süreniz 20 dakika hocam. Size de son 3 dakikada bir uyarı yapacağım. Buyurun efendim.

SOSYOKÜLTÜREL UYUMU KOLAYLAŞTIRICI BİR DEĞER OLARAK VEFA: SURİYELİ SİĞİNMACILAR ÖRNEĞİ

Prof. Dr. İhsan ÇAPCIOĞLU

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
E-posta: ihsanapcioglu@yahoo.com

Arş. Gör. Ramazan ÇINAR

Kırıkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi,
E-posta: mramazancinar@gmail.com

Özet

Sosyokültürel uyum bütün insanlığın her an büyük bir titizlikle üzerinde durması gereken, ihmale gelmez bir olgudur. Ancak mevcut uyum politikaları ekseriyetle ulus devlet pratikleri üzerinden inşa edilmektedir. Gerek asimilasyoncu modelde gerekse entegrasyon modellerinde toplumun ana unsuruna eklenilen azınlık grubun dönüştürülmesine/asimile edilmesine yönelik olarak tasarlanmaktadır. Bunun sonucu olarak da sosyokültürel değerlerini muhafaza etme güdüsüyle içe kapanan azınlık grubun haklı refleksi ile süreç yeterince başarılı olamamaktadır. Bu modeller yerini hak temelli bir tasarımla planlanan, göçmenin temel hak ve özgürlüklere ulaşmasını entegrasyonun temel düsturu olarak gören uyum politikalarına bırakmış ve bunların daha başarılı olduğu araştırmalara yansımıştır. Bununla birlikte bu entegrasyon modelinde de

temel haklarını elde etmesi arzulanan zorunlu göç mağdurlarının toplumsal hayata katılımı, özellikle toplumun geneli tarafından kabul görmeleri yeterince sağlanamamaktadır. Bu noktada entegrasyon modellerinin göz ardı ettiği durum toplumsal değerlerin de sürece dâhil edilmesi ve insanlar arası ilişkilerin bu temelde kurulması hususudur. Yalnızca göçmenlere yönelik politikalar sosyokültürel hayat içerisinde karşılıklı etkileşimi güçlendiremediği gibi yerel halkın azınlıklara bakış açısını da olumlu yönde etkileyememektedir. Bu sebeple, sosyokültürel değerlerin ön planda tutulduğu ve bireylerin karşılıklı tutum ve davranışlarının bu değerler ışığında geliştirildiği bir uyum sürecinin daha başarılı olacağı aşikârdır. Nitekim söz konusu değerler insanlık tarihi boyunca bir arada yaşama ve yaşatmanın ortak paydası olmuş; insanların karşılıklı hak ve sorumluluklarını belirleyerek, barış içerisinde bir hayat sürmelerinin ortak zeminini oluşturmuştur. İnsanların birbirleriyle bu düsturlar üzerine ilişki kurması, toplumun her bireye vatandaş ya da göçmen ayrımı yapmaksızın bu değerler üzerinden kıymet vermesi ve onları kabul etmesi; ötekine yönelik bakış açımızı ön yargıların değil, bu değerlerin şekillendirmesi uyum sürecinin önündeki pek çok engeli kendiliğinden kaldıracaktır. Bu sayede topluma katılan bu yeni bireylerin, haklarını daha kolay elde edebilmelerine imkân tanınacaktır. Aksi taktirde temel hak ve özgürlüklerini elde ettikleri hâlde öteki olarak kalmaya devam eden azınlıklar ortaya çıkacaktır. Bu sebeple uyum sürecinde, bireyler arası ilişkilerin geliştirilmesinde vefa başta olmak üzere tüm sosyokültürel değerlerin inşa edici gücü göz önünde bulundurulmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Vefa, Sosyokültürel Değerler, Saygı, Zorunlu Göç, Suriyeli Sığınmacılar, Entegrasyon.

FIDELITY AS A VALUE TO FACILITATE SOCIO-CULTURAL ADAPTATION: THE CASE OF SYRIAN REFUGEES

Abstract

Socio-cultural harmony is a phenomenon that cannot be neglected which all humanity should pay attention to it with great care at all times. However, current social cohesion policies are mostly built on nation-state practices. Integration policies are designed for the transformation/assimilation of the minority group, which is mostly articulated to the main element of the society, both at the assimilationist model and at the integration models. As a result of this, the process is not successful enough with the rightful reflex of the minority group, which is introverted with the motive of preserving their socio-cultural values. After these unsuccessful integration models, came to the fore integration policies which were planned with a human rights design and consider the access of immigrants to basic rights and liberties as the fundamental principle of integration, and these were more successful. However, in this integration model, cannot be sufficiently ensured the participation of victims of forced migration who are desired to obtain their fundamental rights in social life and their acceptance by the general public. At this point, the situation that integration models disregard is the inclusion of social values in the process of integration and the estab-

lishment of inter-personal relations on this basis. Policies for immigrants alone cannot support to mutual interaction in socio-cultural life and they cannot positively affect the perspective of local people towards minorities. For this reason, it is obvious that an adaptation process in which socio-cultural values are prioritized and individuals' mutual attitudes and behaviors are developed in the light of these values will be more successful. As a matter of fact, these values have been the common denominator of co-existence throughout the history of humanity and It has established the common ground for people to live a peaceful life by determining their mutual rights and responsibilities. Values based on both religious references and human rights have always had a strong impact on strengthening inter-individual relations and preventing social conflicts. The phenomenon of fidelity is becoming at the top of these values. Fidelity; even if in the first analysis it means maintaining friendship and closeness, being respectful towards those you know and those who do good, it also affect to the social life at much more points than that. Fulfilling one's promise, wear one's heart on one's sleeve, being faithful to one's debt, being persistent in kindness to the people, treating them with love and sincerity, not betraying the trust are directly proportional behaviors to being fidelity. People's get in touch with each other on these principles, society's valuing and accepting each individual based on these values without discriminating between citizens or immigrants; shaping of our perspective towards the others by these values not by prejudices will automatically remove many obstacles to the adaptation process. Thus, it will be possible to obtain their rights more easily for these new individuals who join the society. Otherwise, minorities

will emerge who despite having obtained their fundamental rights and freedoms, remain as the other. Therefore, the constructive power of all socio-cultural values, especially fidelity, should be considered in the development of interpersonal relations during the adaptation process.

Keywords: Fidelity, Socio-Cultural Values, Respect, Forced Migration, Syrian Asylum Seekers, Integration.

Giriş

Küreselleşme kavramının neredeyse eskimeye yüz tuttuğu ve küreselleşme sonrası akışkan modernitenin¹ tartışıldığı bir dünyada tüm toplumsal olgular yeniden incelenmeye muhtaçtır. Kimlik oluşumunun postmodern dönemin eğilimleri ile yerel kültürlerden çok küresel fenomenlerin etkisine maruz kalarak gerçekleştiği dikkate alındığında bu zorunluluk açıkça anlaşılmaktadır. Bununla birlikte yaşanan uluslararası göç hareketleri de küreselleşme sürecinin bir ayağını oluşturmakta ve ulus-aşırı kimliklerin² oluşumunu hızlandırmaktadır. Uluslararası insan hareketliliğini inceleyen ve yaşanan süreci ‘göçler çağı’ olarak niteleyen Castles ve Miller’a göre; “süregelen uluslararası göç hareketleri gittikçe daha fazla ülkenin etnik farklılığını arttıracaktır ve bu durum şimdiden var olan ulus devlet ve vatandaşlık kavramlarının sorgulanmasını gerektirmektedir.”³ Bu gelişmeler ulus devlet olgusunun tasarladığı toplum düzenini kökten değiştirerek, yeni dünya düzeni içerisinde toplumsal farklılıkların artmakta olduğu ve ötekinin varlığını bizzat tecrübe eden kozmopolit toplumlar meydana getirmektedir.

Bununla birlikte her ne kadar imparatorluk geçmişimizden getirdiğimiz birlikte yaşama tecrübemiz bizi farklı etnik grupların bir arada yaşadığı bir toplum yapısına aşina kılsa da hâlihazırda ulus devlet pratikleri insanların zihin yapılarında büyük oranda hâkim durumdadır. Nitekim ulus devletlerin gücünü yitirdiği teorisi kadar rollerinin değişerek daha etkili bir yapıya dö-

-
- 1 Zygmunt Bauman, *Akışkan Modern Dünyada Kültür*, çev. İhsan Çapcıoğlu - Fatih Ömek (Ankara: Atıf Yayınları, 2015).
 - 2 Thomas Faist, *Uluslararası Göç ve Ulaşırı Toplumsal Alanlar*, çev. Azat Zana Gündoğan - Can Nacar (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2003); Doğu Şimşek, *Ulaşırı Kimlikler & Londra’da Kıbrıslı Türk, Kürt ve Türk Göçmen Çocukları* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016).
 - 3 Stephen Castles - Mark J. Miller, *Göçler Çağı: Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008), 22.

nüştüğü de araştırmalara yansımaktadır.¹ Bu süreç ötekine bakışı büyük oranda olumsuzlamakta ve farklı grupların birlikte yaşamalarını güçleştirmektedir. Ulus devletlerin farklı etnik yapılara yönelik politikaları çoğunlukla dışlayıcı, kısmen de dönüştürücü niteliktedir. Elbette ayrımcılığın sebeplerini yalnızca ulus devlet pratiklerinde aramak yanlış sonuçlara ulaşmamıza neden olur. Ulus devletler öncesindeki kozmopolit yapılarda da ayrımcılık, ötekinin varlığı inkâr edilmese de hiyerarşik bir toplum inşası ile yapısal hüviyet kazanmıştır. Bu hiyerarşiyi kurgulayan etmenler (ekonomik, sosyal, siyasi vb.) çok geniş olmakla birlikte etnik kimlik başlıca unsurlardan birisidir.

Uluslararası göçün bu denli arttığı, insanlar arası etkileşimin mesafe tanımadığı, ulus devlet yapılarının dönüşüme uğrayarak dengelerin değiştiği ve bunların sonucu olarak da alabildiğine homojen toplumsal yapıların meydana geldiği günümüz dünyasında toplumsal uyum ciddiyle incelenmesi gereken bir olgu olarak öne çıkmaktadır. Ötekileştirmenin engellenme çabası olarak ifade edilebilecek olan toplumsal uyum süreci; sosyoekonomik etmenler, ulus devlet faktörü ve makro politikalar kadar etkin olabilecek diğer tüm faktörlerle birlikte ele alınması ve yönetilmesi gerekmektedir. Bu sürecin başarılı olması için uyumun hangi koşullarda gerçekleşmesi gerektiği konusu kadar ayrımcılığı ve toplumsal hiyerarşiyi meydana getiren sebeplerin de çok boyutlu olarak incelenmesi gerekmektedir.² Sürece etki eden olumlu ya da olumsuz tüm boyutların göz önünde bulundurulması bir zorunluluktur.

-
- 1 Ahmet İçduygu vd., *Türkiye'nin Uluslararası Göç Politikaları, 1923-2023: Ulus-Devlet Oluşumundan Ulus-Ötesi Dönüşümlere* (İstanbul: Mirekoç, 2014); Vahap Coşkun, "Küreselleşme ve Ulus Devletin Geleceği", *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 1/1 (2004), 239-258.
 - 2 Ayrımcılık olgusuna dair geniş bilgi için bkz: Kenan Çayır - Müge Ayan (ed.), *Ayrımcılık & Çok Boyutlu Yaklaşımlar* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018).

Aksi takdirde uyum süreci her zaman bir yönüyle eksik kalacak ve bu eksiklik bir noktada kısır döngüler meydana getirecektir. Bu bağlamda kanaatimizce insanlar arası iletişimi belirlemede önemli bir faktör olan toplumsal değerler de uyum sürecinin önemli bir boyutunu ihtiva etmektedir. Değerlerden bağımsız bir insan tasavvuru mümkün olmadığı gibi her bireyin davranışlarını büyük ölçüde değer yargıları belirlemektedir. Bu sebeple toplumsal uyumun koşulları içerisinde insanların davranışlarını ve birbirlerine bakışını şekillendiren bu olgunun da ele alınması gerekmektedir. Biz de çalışmamızda bu değerlerin uyum sürecine etkisini Ankara ilinde yürütmekte olduğumuz saha çalışmalarında edindiğimiz gözlemlerimizden hareketle incelemeye çalışacağız.

1. Toplumsal Uyum Süreci ve Teorik Arka Planı

Uluslararası insan hareketliliğinin ivme kazandığı günümüz dünyasında kültürel uyum süreci tüm insanlığın ortak kaygısı hâline gelmektedir. Din, kültür, kimlik gibi aidiyetlerimiz üzerinden ortaya çıkan farklılıklar ve bu çeşitlilik sarmalında cereyan eden göç olgusu toplumsal çatışmaların meydana geleceği endişesini doğurmaktadır. Göç eden kimsenin benliğini kaybetme kaygısının ortaya çıkardığı koruma içgüdüsü ile ev sahibi toplumun ya da otoritenin dayattığı dönüşme ve benzeşme zorunluluğu karşı karşıya geldiğinde bu çatışmanın ilk nüvesi ortaya çıkmaktadır. Elbette insanların göç ederken bu aidiyetlerini bir elbise gibi çıkarıp geride bırakmaları mümkün olmadığı gibi tümüyle yeni toplum yapısı içerisinde devam ettirmeleri de mümkün olamamaktadır. Ülkemize göç eden ve sayıları milyonlarla ifade edilen Suriyeli sığınmacılara yönelik uygulanan uyum politikalarının da aynı ikilem ile şekillendiği açıkça görülmektedir.¹

1 Ülkemizdeki Suriyelilere yönelik politikalar için bkz: M. Murat Erdoğan, “Türkiye’deki Suriyeli Mülteciler: Politikalar, Gerçekler ve Toplumsal

Bu bağlamda tüm dünyada son yüzyılda artan insan hareketliliği sonucunda farklı uyum politikaları denenmiş ve bunların sonuçları araştırmalara konu olmuştur. Batı literatüründe toplumsal uyum sürecinin karşılığı olarak, uygulanma şekillerine göre isimlendirilen, birbirinden farklı kavramlar mevcuttur. Asimilasyon, akültürasyon, entegrasyon, harmonizasyon vb. kavramlar uyum sürecini ifade eden farklı modellerdir. Batı’da uygulanan farklı uyum politikalarıyla gündeme gelen bu süreç dönüşümün iradi ya da zorunlu olmasına bağlı olarak bu kavramlardan biriyle nitelenmektedir. Bu modeller ve kavramlar pek çok tartışmanın konusu olmuş ve süreç içerisinde geniş bir yelpazede ele alınmıştır.

Toplumsal bütünlük ve uyum konusu tüm dünyada ulus devletlerin gündemlerinin başında gelmektedir. Bu bağlamda çeşitli uygulamalar ortaya konularak farklı toplumsal grupların çatışma yaşamadan bir arada yaşaması sağlanmaya çalışılmaktadır. Ancak bu husus her zaman bu amaçla ele alınmamakta ve farklılıkların ortadan kaldırıldığı bir toplum yapısı inşa edilmek amacıyla da planlanmaktadır. Toplumsal uyum olgusu göçmenlerden önce; bir toplumun farklı unsurlarını dönüştürmeye/benzeştirmeye yönelik uygulamalar olarak ele alınmış ve farklı kültürel ve etnik unsurları bünyesinde barındıran toplumları homojenleştirmek amacıyla ortaya çıkmışlardır. Asimilasyon kavramıyla ifade edilen bu tutum insan hakları ihlalleri ve toplumsal bütünlüğü sağlamadaki başarısızlığı sebebiyle eleştiriler almıştır. “Bir etnik ya da sosyal grubun genellikle azınlığın- diğer bir grupla uyumlu hâle gelmesi olarak tanımlanan asimilasyon kavramı dil, gelenek, değer ve davranışlarda hatta temel hayati çıkarlarda ve aidiyet duygusunda değişiklik olması anlamına gelir. Asimilas-

Kabul”, ed. Songül Sallan Gül vd. (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2020), 72-86; M. Murat Erdoğan, *Türkiye’deki Suriyeliler: Toplumsal Kabul ve Uyum Araştırması* (Ankara: Hugo Yayınları, 2015).

yon kültürel uyumdan daha ileri giden bir durumdur”¹ ve özünde zorunluluk barındırmaktadır.

Modern dönem öncesinde asimile edilmek istenen topluluk özgürlük, eşitlik gibi en temel insan haklarından mahrum edilerek zorla hayat tarzını değiştirmeye zorlanmakta ve aksi şekilde davranması hâlinde zulme uğramaktaydı. İnsanlık tarihi boyunca var olan bu tutum modern çağda ise çeşitli psikolojik, ekonomik, hukuki, toplumsal vb. baskılarla gerçekleştirilmektedir. Bu tutumun sebebini, kökleri Aristo’nun “doğal köle” kavramına kadar uzanan anlayışta bulabiliriz. Bu anlayışa göre öteki/pagan/kâfir olarak görülen kimsenin her türlü yolla dönüştürülmesi mübah sayılmış ve köleleştirilerek dahi olsa bu durum daha doğru/üstün olan kültür/uygarlık/din ile tanışma imkânı elde etmeleri sebebiyle onlar için daha evlâ/faydalı görülmüştür.² Doğal köle anlayışı değer yargılarının bir toplumun davranış kalıplarını şekillendirmesine dair önemli bir örnektir. Geçmişte bütün toplumlarda farklı boyutları ile yer bulan bu anlayış sonucu ortaya çıkan asimilasyon süreci hakkında çeşitli teoriler mevcuttur.³ İngilizliliğe uygunluk (Anglo-conformity), Erime Potası (Melting Pot), Irk İlişkileri Döngüsü, Asimilasyon Süreci ve Asimilasyonun Yüzleri teorileri bunların en bilinenleridir. Elbette bu teoriler henüz ortaya atıldıkları süreçte eleştiriler almışlardır ve bunlarla birlikte çok kültürlü toplum modellerini savunan teoriler de tartışılmıştır.⁴

1 Richard Perruchoud, *Göç Terimleri Sözlüğü*, ed. Bülent Çiçekli (Cenevre: IOM Uluslararası Göç Örgütü Yayınları, 2009), 3.

2 Bernard Lewis, *Orta Doğu’da Irk Kavramı ve Kölelik* (Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2017), 70.

3 Batılı devletlerin göç ve entegrasyon politikalarına etki eden fikirlere dair bkz: Ayhan Kaya, *İslam, Göç ve Entegrasyon: Güvenlikleştirme Çağı* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016), 31-39.

4 Mustafa Kemal Şan - İrfan Haşlak, “Asimilasyon ile Çokkültürlülük Arasında Amerikan Ana Akımını Yeniden Düşünmek”, *Akademik İncelemeler*

Faist'in “*bir kültürün sular altında kalması*”¹ şeklinde tanımladığı asimilasyon süreci toplumsal bütünleşmeye katkı sağlamadığı gibi insan haklarına aykırı olması sebebiyle de uluslararası camiada tepki çekmiş ve yerini daha yumuşak bir kavram olan entegrasyona bırakmıştır. Kelime anlamı parçanın bütüne eklenmesi olan entegrasyon kavramı sözlükte, göçmenlerin hem birey hem de grup olarak toplumun bir parçası kabul edildiği süreç şeklinde tanımlanmaktadır.² “Yeniden toplumsallaşma süreci olarak özetlenebilecek olan entegrasyon süreci, göçmenlerin yabancıları oldukları toplum ile bütünleşerek, yani yeniden sosyalleşme ile kendi dil ve kültüründe bildiği her şeyi katıldığı toplumda da yeniden öğrenerek uyum içinde yaşamaya başlamasını ifade eder.”³ Ev sahibi devletlerin göçmenleri kabul etmeleri için gereken şartlar ülkelere göre farklılık göstermekle beraber “entegrasyon sadece tek bir grubun sorumluluğunda değildir. Hem göçmenlerin kendisi hem de ev sahibi devlet, kurumlar ve toplumlar entegrasyondan sorumludur.”⁴

Entegrasyon, mültecinin kendi kültürel kimliğinden vazgeçmeden ev sahibi topluma uyumu ve ev sahibi toplulukların ve kamu kurumlarının mültecileri kabul ederek ihtiyaçlarını karşılamaları gibi, ilgili bütün tarafların çabalarını gerektirir. Entegrasyon hem göçmenleri hem de ev sahibi toplumu ilgilendiren

Dergisi 7/1 (2012), 29-54; Cemal Yalçın, “Çokkültürcülük Bağlamında Türkiye’den Batı Avrupa Ülkelerine Göç”, *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi* 26/1 (Mayıs 2002), 45-60.

- 1 Faist, *Uluslararası Göç ve Ulusaşırı Toplumsal Alanlar*, 376.
- 2 Perruchoud, *Göç Terimleri Sözlüğü*, 17.
- 3 Yusuf Adıgüzel, “Göçmenlerin Kültürel Entegrasyonu”, *Türkiye’de Geçici Koruma Altındaki Suriyeliler: Tespitler ve Öneriler*, ed. Âdem Esen - Mehmet Duman (İstanbul: Wald Vakfı, 2016), 174.
- 4 Michelle Pace - Doğuş Şimşek, *The politics of integration: adjusting to new lives in host societies* (SIRIUS, Ocak 2019), 4.

iki taraflı bir işlemdir. Bu iki taraflılık göçmenlerin uyum (adaptation), ev sahibi toplumun ise hoş karşılaması (welcome) ile sağlanmaktadır. Bu işlem, mültecinin kendi kültürel kimliğinden vazgeçmesini gerektirmemesi yönüyle asimilasyondan farklılık göstermektedir.¹ Başarılı bir entegrasyon için; çok kültürlü toplumsal yapılara farklı etnik, dinî veya kültürel özelliğiyle katılan her grubun, kendi özelliklerini koruyarak yeni toplumun işleyişine işlevsel olarak katılımının sağlanması gerekmektedir.²

Entegrasyon sürecini etkileyen çeşitli faktörler bulunmaktadır. Toplumsal uyum sürecine dair uluslararası literatürde yer alan araştırmalar, göçmenlere yönelik uygulanan baskıcı politikalar-dan ziyade tanınan imkânların entegrasyonu mümkün kıldığını dile getirmektedir. Buna göre entegrasyon için gerekli olan dört unsur olduğu ifade edilmektedir. Bunlar **belirleyiciler** (çalışma, barınma, eğitim, sağlık), **sosyal ilişkiler** (sosyal köprüler, sosyal bağlar, sosyal bağlantılar), **kolaylaştırıcılar** (dil ve kültür bilgisi; güvenlik ve istikrar) ve **dayanaklar** (haklar ve vatandaşlık) şeklinde sınıflandırılmaktadır.³

Araştırmacılar bu unsurların mevcut olduğu durumlarda toplumsal uyumun gerçekleşebileceğini dile getirmektedirler ve entegrasyonun temel düsturu olarak bu haklara erişimin yeterli olup olmamasını göstermektedirler. Bununla birlikte yasal statünün de temel bileşenlerden olduğunu belirten Şimşek aynı ekonomik

-
- 1 Ali Çağlar - Abdulkadir Onay, “Entegrasyon/Uyum: Kavramsal ve Yapısal Bir Analiz”, *Göç ve Uyum*, ed. İbrahim Sirkeci vd. (London: Transnational Press London, 2015), 56.
 - 2 Erkan Perşembe, *Almanya’da Türk Kimliği: Din ve Entegrasyon* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2005), 46.
 - 3 Doğu Şimşek, “Mülteci Entegrasyonu, Göç Politikaları ve Sosyal Sınıf: Türkiye’deki Suriyeli Mülteciler Örneği”, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 40/2 (2018), 369-371; Ayrıca bkz: Çağlar - Onay, “Entegrasyon/Uyum: Kavramsal ve Yapısal Bir Analiz”, 65.

ya da kültürel şartlara sahip olmalarına rağmen yasal ya da yasal olmayan yollarla göç eden ve dolayısıyla statülerinde farklılık olan göçmenlerin uyum süreçlerinin de buna göre şekillendiğini ve güvenceli/güvencesiz statülerin göçmenlerin entegrasyonuna etki ettiğini dile getirmektedir. Ona göre;

“Güvenli yasal statüye sahip olan göçmenler güvencesiz yasal statüsü olan göçmenlere nazaran daha başarılı bir entegrasyon süreci geçirirler. Göç süresince ve sonrasında özellikle zorunlu göçmenlerin maruz kaldıkları ayrımcı politikalar, hayatlarını tehlikeye atmalarına neden olan sınır güvenlikleri, göç edilen ülkede yaşadıkları ekonomik eşitsizlikler, izole bir sosyal hayat yaşamalarına neden olan yerleştirme politikaları, göçmenlerin toplumda deneyimledikleri ırkçılık ve ayrımcılık adaptasyon süreçlerine yönelik tehditler arasındadır.”¹

Entegrasyonun imkânı ve belirleyenleri konusunda temel haklar kadar göç ve göçmene yönelik bakış açısı da önemli bir faktördür. Bu bakış açısı oluşturulan yasal statülerin geçici ya da uzun süreli olmasına dolayısıyla buna yönelik uyum politikaları üretilmesine sebep olmaktadır. Göçmene kısa süreli, geçici, misafir olarak bakılması entegrasyon sürecinin önünde bir engel olarak durmaktadır. Bu doğrultuda belirlenen ve bugün ülkemizde de uygulanan geçici koruma hakkı kısa süreli mağduriyetleri gidermesi açısından faydalı olabilmektedir ancak entegrasyon sürecine katkı sunmamaktadır. Geçmiş örneklerde uygulanan politika ne olursa olsun geçici olacağı düşünülen göçmenlerin çoğunluğunun göç ettikleri ülkeye yerleştikleri görülmüştür. Castles ve Miller’a göre; başlangıçtaki niyeti ister geçici ister kalıcı olsun, çoğu göçmen yerleşimci olur. Kaynak ve hedef bölgeleri birleştiren ve her ikisinde de belirgin değişimleri beraberinde

1 Şimşek, Mülteci Entegrasyonu, Göç Politikaları ve Sosyal Sınıf: Türkiye’deki Suriyeli Mülteciler Örneği, 371.

getiren göç ağları oluşur.¹ Bu göç ağları esasında toplumsal uyumun tetikleyici unsurları olarak görev yaparlar. Ancak başlangıçta geçici olarak görülen göçmenlerin, daha sonra kalıcı olmasıyla birlikte uygulanan entegrasyon politikaları bu ağları yönetmekte yeterince etkili olamamaktadır.

Entegrasyon politikaları uyumdan asimilasyona geniş bir yelpazede uygulanmaktadır. Bu politikaları belirleyen dinamikler ev sahibi toplumun göçmenlere yönelik sahip olduğu bakış açısı ve değer yargılarıdır. Toplumsal uyumun zıttı olan ötekileştirme olgusunun güçlü bir şekilde hissedildiği toplumsal yapılarda uyum sürecinden bahsetmek mümkün olmamaktadır. Bu sebeple toplumsal uyum sürecini ifade eden kavramlar kadar çatışmayı niteleyen kavramlar üzerinde de durulması elzemdir. Ayrımcılık olgusunun çok katmanlı yapısını irdeleyerek anlamlandırmaya çalışmak bu sorunun çözümünde önemli bir noktadır. Ötekileştirme/ayrımcılık kavramsallaştırıldığının aksine yalnızca ötekini dışlayıcı bir anlam taşımamaktadır. Bu olguyu çok boyutlu incelemeye tabi tutan Somay; dışlayıcı muhafazakâr ve içermeci liberalist kavramsallaştırması ile ifade ettiği iki tür ötekileştirmeden bahsetmektedir. Bu kavramsallaştırma çerçevesinde hem yok sayan ve dışarıda tutan hem de varlığını ve toplumun bir parçası olduğunu kabul etmekle birlikte dönüştürmeyi hedefleyen ayrımcılık modellerini ele alır.² Ona göre; ayrımcılık, her türlü fark ya da ötekilik ilişkisini bir iktidar ilişkisine, bir hiyerarşi meselesine dönüştüren kültürel/politik tutumun adıdır.³ Bu bağlamda asimilasyon ve aynı zamanda içererek dönüştürmeyi

1 Castles - Miller, *Göçler Çağı: Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri*, 7.

2 Bülent Somay, “Ayrarak Birleştirmek Mümkün müdür?”, *Ayrımcılık & Çok Boyutlu Yaklaşımlar*, ed. Kenan Çayır - Müge Ayan (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018), 99-102.

3 Somay, “Ayrarak Birleştirmek Mümkün müdür?”, 100.

amaçlamayan entegrasyon politikaları da ayrımcılığın farklı bir boyutunu ihtiva etmektedir. Uyum politikalarının bir kısmının bu minvalde olduğu göz önünde bulundurulduğunda, toplumsal uyum olarak nitelenen bu tür uygulamaların temelde ayrımcılığın farklı bir boyutu olduğu ve bunların toplumsal uyumu gerçekleştirmelerinin mümkün olmadığı rahatlıkla ifade edilebilir.

Her toplumun kendi çıkarları çerçevesinde ele aldığı uyum politikaları, ekseriyetle göç eden topluluğun yeni toplum yapısı içerisinde dönüştürülmesini ve aidiyetlerini mümkün olduğunca değiştirmelerini hedeflemektedir. Bu bağlamda ele alınan uyum politikaları farklı grupların birlikte yaşamalarını sağlayamadığı gibi azınlıkların dönüştürülmesi gereken geri kalmış topluluklar olarak görülmelerine ve ötekileştirilmelerine sebep olmaktadır. Günümüzde bu tutumun geçerliliği eleştirilmekte; uyum sürecinin insan haklarına uygun şekilde gerçekleşmesi için tüm kesimlerin insan onuruna yakışır şekilde yaşaması ve temel haklara erişmesi gerektiği ifade edilmektedir. Adil entegrasyon¹ kavramıyla ifade edilen bu uyum süreci göçmen grupların dezavantajlı gruplar arasında kabul edilerek, temel hak ve özgürlüklerine ulaşması için yeni toplum yapısı içerisinde desteklenmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu bağlamda ele alınan uyum modelleri göçmenin insan hakları ve evrensel değerler ölçüsünde insan onuruna yakışır şekilde yaşamasının gerekliliğini savunmaktadır.

2. Toplumsal Değerlerin Uyum Sürecine Etkisi

Toplumsal uyum süreci tek bir pencereden meseleye bakıldığında her zaman eksik kalan ve pek çok unsurla birlikte bir bütün

1 Geniş bilgi için bkz: Gülay Uğur Göksel, *Göçmen Entegrasyonu ve Tanınma Teorisi: Adil Entegrasyon*, çev. Müge Kızıltuğ (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019).

içerisinde incelenmesi gereken bir olgudur.¹ Bu noktada üzerinde durulması gereken husus temel haklara erişimin, göçmenin refahını sağlamasının ötesinde yerel halk ile olan ilişkisini ne ölçüde geliştirdiğidir. Literatürde eşit haklara erişim ve güvenli gelecek, entegrasyonun temel ölçütleri olarak ele alınmaktadır. Toplumun her üyesi gibi göçmenlerin de özgür ve eşit bir kamusal alanda, demokratik biçimde, müzakereye dayalı bir uyum sürecine dâhil edilmeleri, bahsi geçen adil entegrasyon modelinin bir gereğidir.² Bu kriterlerin göçmenler için ne kadar önemli olduğu aşikârdır. Ancak yerel halk ile sosyal temas sürecinde, gruplar arası ilişkilerin kurulmasında bu kriterler yeterince etkili olabilir mi? Uyum sürecinin ölçülmesi için bunlardan başka kriterlerin olması gerekmez mi? Tüm hakları elde etseler de yerel halk tarafından dışlanan göçmenlerin olduğu bir toplumda uyumdan bahsetmek mümkün müdür?

Uyum sürecinden beklentilerimize göre bu gibi sorular gündeme gelmektedir. Şayet uyum sürecinden beklentimiz tüm toplumsal kesimlerin birbirlerine karşı anlayışla ve destek olarak iletişime geçmesi ise bu noktada tüm entegrasyon politikalarının eksik kaldığını ifade etmek yanlış olmaz. Çünkü bunun mümkün olması için insanların haklarını elde etmesi yeterli olmamaktadır. Bunun yanı sıra haklar ile değerler ilişkisinin doğru kurulması gerekmektedir. Yani göçmenlerin toplumsal haklarını elde etmesi önemli olduğu kadar, insani değerlerin sürece güçlü motivasyonlarla dâhil edilmesi de önemlidir. Hiçbir gruba ideolojik perspektifle yaklaşmayan ve temel insani değerlerin penceresinden bakan bir toplumun inşa edilmesi; yalnızca göç-

1 Betül Tamkoç, “Kültürel Entegrasyonu Etkileyen Faktörler”, ed. Sema Buz - Hacı Çevik (Ankara: Nika Yayınevi, 2020), 213-228.

2 Göksel, *Göçmen Entegrasyonu ve Tanınma Teorisi: Adil Entegrasyon*, 110-113.

menlerin uyum sürecinde değil, tüm sorunların çözümünde başat bir rol oynayacaktır. Bunun aksine “millî bünyeye” kabul edilecek göçmenler arasında -aynı etnik gruptan olsalar dahi- “makbullük hiyerarşisinin”¹ kurgulanması, göçmen gruplara yönelik toplum ve otoriteler nezdinde farklı tutumların gelişmesiyle sonuçlanmakta ve toplumsal uyum sürecinde ikircikli bir tutum gelişmesine sebep olmaktadır. İnsana bakış açımız toplumsal değerlerimiz ışığında güçlendirildiğinde hem göçmenlere hem de tüm insanlara yönelik tutum ve davranışlarımız kendiliğinden gelişecektir. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’nde temel değerler tüm insanlığı kapsayacak şekilde genelleştirilmiş ve herkesin ayrımcılığa karşı korunması amaçlanmıştır. Buna göre;

*Herkes ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasal veya başka bir görüş, ulusal veya sosyal köken, mülkiyet, doğuş veya herhangi başka bir ayrım gözetmeksizin bu bildirge ile ilan olunan bütün haklardan ve bütün özgürlüklerden yararlanabilir. Ayrıca ister bağımsız olsun ister vesayet altında veya özerk olmayan ya da başka bir egemenlik kısıtlamasına bağlı ülke yurttaşı olsun, bir kimse hakkında, uyruğunda bulunduğu devlet veya ülkenin siyasal, hukuksal veya uluslararası statüsü bakımından hiçbir ayrım gözetilmeyecektir.*²

Bu ifadelerle ve pek çok uluslararası yasalarla engellenmeye çalışılan ötekileştirme olgusu günümüzde göç ve göçmene karşı olumsuz bakış açısı sebebiyle devam etmektedir. Ötekileştirmenin kurumsal bir nitelik kazanması sonucu pek çok kimse -özellikle göçmenler- doğuştan sahip oldukları özellikleri sebebiyle ayrımcılığa maruz kalmaktadır. “Hatta bazı durumlarda

1 Makbullük Hiyerarşisi kavramı için bkz: Didem Danış - Ayşe Parla, “Nafile soydaşlık: Irak ve Bulgaristan Türkleri örneğinde göçmen, dernek ve devlet”, *Toplum ve Bilim* 114 (2009), 131-158.

2 İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi), (1948) mad. 2.

bu ön yargılar kişilerin hayatını tehlikeye sokacak nitelikte davranışlarla karşılaşmalarına veya hayatlarını kaybetmelerinin haklı sebebi olarak görülmesine neden olabilmektedir. Dolayısıyla gruplar arası ilişkilerde ön yargıyı azaltmak büyük önem arz etmektedir.”¹

Toplumsal uyum sürecinin temel haklara erişim noktasında ele alınması, sıkça dile getirilen din kardeşliği olgusunun bazı çevrelerce küçümsenmesi ve bu sürece eklemelenmemesi yakın zamanda gördüğümüz gibi ciddi sorunları beraberinde getirmektedir. Toplumsal değerlerle güçlendirilmemiş ve yerel halkın sempatisini kazanmamış, kuru bir hak talebi ile çerçevelenmiş uyum sürecinin haklar elde edilse dahi akim kalması ve göçmenlerin ötekileştirilmeye devam edilmesi kuvvetle muhtemeldir. Bunun aksine dinî ve insani değerlerin güçlü şekilde işlendiği ve insanların desteğini alan bir hak talebi ile birlikte sürdürülen uyum süreci başka hiçbir uluslararası desteğe ihtiyaç duymadan başarılı bir şekilde gerçekleşebilecektir. Çünkü “bir toplumun kültürel varlığı, kendisini oluşturan değerlerin kuşaktan kuşağa aktarılması sayesinde korunabilir. Bu süreçte toplum bireyleri tarafından benimsenen dinî, ahlaki ve toplumsal değerler, kültürün kökleşmesine katkıda bulunur. Kültür aracılığıyla taşınan adalet, cesaret, cömertlik, hikmet, merhamet, sevgi, saygı ve kardeşlik gibi değerler, insanlar arası ilişkilerin işleyişinde ve yönetiminde kılavuzlayıcı roller üstlenir.”²

Bunun ütöpik bir sistem olduğu iddia edilebilir ancak “modern toplumlarda bireyselleşen ve toplumdan soyutlanan insanın yeni-

-
- 1 Sanem Küçükkömürler - Nuray Sakallı Uğurlu, Gruplar Arası İlişkileri Düzenlemede Sosyal Temas Kuramları: Gruplar Arası, Yayılmacı ve Hayali Temas, *Nesne Psikoloji Dergisi* 5/9 (2017), 3.
 - 2 İhsan Çapcıoğlu, İnsanlığın Kültürel Hafıza Zincirine Eklemelenen Değerlerin Birleştirici Halkası Olarak Vefa, *Peygamberimiz ve Vefa Toplumu*, ed. Fatih Kurt (Ankara: DİB Yayınları, 2021), 109.

den kendini arayışında ve diğer insanlarla kaybettiği güvenilir diyalog ortamını sağlamada dinsel yönelimler veya benzeri diyalog ortamları cazibe merkezi olabilmektedir.”¹ Aynı şekilde ülkemizde de hâlihazırda göçmenlerin zorlukları aşmalarında en önemli etken, her ne kadar yeterince görünür olmasa da bu toplumsal yapının hâlâ devam ediyor olmasıdır. Din kardeşliği mottosu bazı çevrelerce küçümsense de toplumsal gerçekliği olan ve toplumun büyük bir kesiminde karşılık bulan bir olgudur. Hâlihazırda uluslararası yardımlarla Suriyeli sığınmacılara sağlanan destek aylık kişi başı 160 tl gibi küçük bir rakama tekabül ederken ve anne, baba ve üç çocuktan az olan daha küçük bir aileye verilmeyorken; insanlarımızın kendi inisiyatifleri ile sağladıkları destekler bunun kat kat üzerindedir. Her ay göçmen ya da vatandaş olduğu gözetilmeksizin ihtiyaç sahibi pek çok aileye hiç tanımadığı kimseler tarafından büyük yardımlar sağlanmaktadır. Bunun arkasında yatan en büyük motivasyon ise millî ve manevi değerlerimizdir. Günümüzde göçmenlere yönelik dışlayıcı bir tavır köpürtülerek çeşitli medya organlarınca servis ediliyor olsa da sahada sağlanan destek ötekileştirenlerin kat be kat üzerindedir.

2.1. Çatışmayı Engelleyici Bir Unsur Olarak Toplumsal Değerler

Her ne kadar toplumsal yapımızın dinî hassasiyetlerden uzaklaştığı, gençlerimizin çeşitli cereyanlara kapıldığı dile getiriliyor olsa da halkımızın büyük çoğunluğu manevi değerlerine sıkı sıkıya bağlı şekilde yaşamını sürdürmekte, yaşanan olaylara ise tevekkülle sabretmektedir. Bununla birlikte üzerlerine düşen sorumlulukların da bilincinde olarak tüm karışıklıklara rağmen ihtiyaç sahiplerinden desteklerini esirgememektedirler. Sığınmacıların yaşadıkları karşısında tevekkül ve sabırla davranmaları-

1 Perşembe, *Almanya’da Türk Kimliği: Din ve Entegrasyon*, 50.

nın en önemli sebebi de yine yerel halktan pek çok dost ve yaren edinmiş olmalarıdır. Ayrıca pek çok zorunlu göç mağdurunun ağzından işitilen cümle manevi değerlerin toplumsal çatışmaların önünde ne kadar büyük bir engel olduğunu da göstermektedir. Suriyeliler ile -özellikle “Altındağ olayları” olarak medyaya yansıyan şiddet vakaları hakkında- yaptığımız görüşmelerde dinî değerlere referanslarla bu çatışmaların önlenebileceği açıkça görülmektedir. Kırklı yaşlarında erkek bir katılımcı olan Abdullatif¹ pek çok Suriyelinin İslami hassasiyetlere sahip olduğunu ve Müslüman birinin “*fitne anında*” temkinli olması gerektiğini dile getirmiştir. Abdullatif ifadesinde Hz. Peygamberi taşıyan Taifliler örneğini vererek “*bunu yapan kimselerin cahil kimseler olduklarını, onları Türk halkı ile özdeş görmediklerini ve Allah’a bile şikâyet etmediklerini; bilmiyorlar, bilseler yapmazlar*” dediklerini dile getirmektedir. Daha önce 15 Temmuz gecesi de kendilerinin Türk halkıyla birlikte sokağa çıktığı sırada dükkânların yağmalandığını ancak bunun karışıklık çıkarmak isteyen şer insanların işi olduğunu dile getirmiştir.

Diğer bir katılımcımız olan Humam² Suriyelilere yönelik yaşanan ötekileştirme ve zaman zaman meydana gelen çatışmalarda korktuklarını ancak devletin kendilerini koruduğunu bildiklerini ifade etmektedir. Sadece çocuklarının sokağa çıktığında kötü bir şey yaşamasından korktuğunu dile getirmektedir. Ayrıca olayları çıkaran kimseleri, yerel halkın genelinden ayırmakta ve küçük bir grup olduğunu düşünmektedir. Bu olayları

-
- 1 43 yaşında, evli ve 3 çocuk babası. Ulubey Mahallesi’nde Küçük Halep diye nitelenen, Şehit Rafet Sever caddesi üzerinde çoğunluğunun Suriyeli sığınmacıların açtığı dükkânlardan birinde bakkaldı. Bu cadde şu an kentsel dönüşüm kapsamında yıkılmıştır.
 - 2 38 yaşında, evli ve 5 çocuk sahibi, belden aşağısı cam kemik hastalığı olması sebebiyle doğuştan engelli. Bacakları kırıklarla dolu olduğu için yürümekte büyük güçlük çekmektedir.

çıkaran kimseleri “cengeller”¹ tabiriyle ifade etmektedir. Onun ifadesiyle; “*Abi bunlar cengeller. Hırsızlar. Her yerde herkese karışıyorlar. Okulda Abdulgafur’a (en büyük çocuğu 11 yaşında) vurmuşlar. Öğretmeni seviyor. Arkadaşları da iyi. Okulu seviyor çocuklarım. Ama şimdi biraz korkuyorlar okuldan.*”

Suriyeliler bazı çevrelerce “savaştan kaçan, ülkesini savunmayan kimseler” olarak nitelenmektedir ancak “*fitne anında oturan ayakta durandan hayırlıdır*” diyen bir peygamberin ümmeti olduklarını da sıkça dile getirerek hem Suriye’deki iç savaşta hem de ülkemizde zaman zaman meydana gelen karışıklıklarda sükûnetten yana tavır takındıklarını ifade etmektedirler. Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere dinî referanslarla temellendirilen ve aklı selimi önceleyen tutum ve davranışlar toplumsal çatışmaların engellenmesinde önemli bir aktördür.

2.2. Dayanışmayı Artıran Bir Unsur Olarak Toplumsal Değerler

Toplumsal değerler birçok konuda insanlar arası ilişkileri yönlendirici güce sahiptir. Ortak paydaya sahip bireyler bu ortaklığı birbirlerine destek olarak zorluklarla mücadele yöntemi olarak kurgulamaktadırlar. Özellikle Suriyeli sığınmacılar örneğinde olduğu gibi zorunlu kitlesel göçlerin yaşandığı durumlarda uluslararası fonlar dahi yetersiz kalırken sivil dayanışma ile göçün olumsuzlukları kısa sürede bertaraf edilmektedir.

1 Bu kavramın ne olduğunu sordüğümüzda çingeneler kelimesinin farklı telaffuz edildiğini anladık. Ancak kendisinin bu kavram ile romanları değil; suç işleyen, asayiş bozan, hırsızlık yapan kimseleri kastettiğini belirtmekte fayda görüyorum. Çünkü katılımcıyla dışarıda parkta yaptığımız bir görüşmemiz esnasında bir grubu göstererek “*işte abi hep bu cengeller bize kötülük yapıyor*” diye gösterdiği kimselerin roman değil, ikamet ettiği mahalledeki yerel halktan asayiş bozan küçük bir grup olduğunu gördük.

Uluslararası fonlarla pek çok aileye destek veriliyor olsa da bu bağlamda sahada aktif rol alan ve yükün büyük kısmına omuz veren sivil inisiyatifler bulunmaktadır. Sivil inisiyatifler yalnızca STK'lar ve dernekler değildir. Kendi aralarında toplaşıp beklen-tisiz olarak birkaç ailenin düzenli olarak yardımına koşan yüz-lerce küçük grup ve bireysel hareket eden kimseler mevcuttur. Örneğin sahada bu şekilde yardım faaliyeti sürdüren Saadettin Amca'ya¹ neden dernekleşmedikleri ve çeşitli projelere başvuru destek almadıklarını sorduğumuzda, o işlerden anlamadığını, onlarla uğraşmaktan yardım faaliyetlerine vakit kalmayacağını, ayrıca o işlere girince samimiyetin ortadan kalktığını düşündüğünü ifade etmiştir. Dernekleşmeye para kazanma yolu olarak baktıklarını ifade edenler de olmuştur. Sivil grupların çalışmalarında daha esnek olmaları, ayrıca özveri ve gönüllülük esasına dayanmaları sebebiyle sahada kurumsal yapılara göre daha aktif ve etkili oldukları gözlenmiştir. Toplumumuzda bu özveriye sahip kimselerin göze çarpmaması, yaptıkları hayrı gizli tutmak istemelerinden kaynaklanmaktadır. Oysa sahada aktif olarak bulunan birisi kolayca onlarca gönüllü ile tanışma imkânı elde edecektir. Bununla birlikte bu sivil yapılar içerisinde pek çok Suriyeli, Afgan, Iraklı gibi diğer uyruklardan insanların da olduğu dikkat çekmektedir. Bu yapıların kontrolünün sağlanması mümkün olmadığı ve güvene dayalı bir ilişki ağı kurulduğu için çeşitli mağduriyetlerin yaşanması ihtimali her zaman mümkündür. Ancak bu yapılarda faaliyet gösteren kimselerin aldıkları önlemler büyük oranda bu sorunu ortadan kaldırmaktadır. Yardım edecek kişi ile yardım alacak kimseyi bir araya getirerek hem güven inşa etmekte hem de bu kimseler arasında sosyal temas oluşmasını

1 Ankara'da havaalanı istikametinde Kuzey Ankara evleri öncesinde yol kenarında depodan bozma bir yerde çevresinden yardımlar toplayarak binlerce dul ve yetime destek veren esnaf emeklisi bir yardım gönüllüsü.

ve yardım ilişkisinden başka dostluk ilişkilerinin de tesis edilmesini sağlamaktadırlar. Bireysel olarak göçmenlere yardım eden bir katılımcı ile görüşmemizde neden ve kimlere yardım ettiğini sorduğumuzda şu cevabı vermiştir:

“Ben mühendisim. Yurt dışında çeşitli işler yapıyorum. İslami hassasiyetlere sahip biriyim. Kazandığım paranın yalnızca bana ait olmadığını düşünüyorum. Kazancımda ihtiyaç sahiplerinin de hakkı olduğunu ve onlara yardım ederek kazancımın helal olduğunu düşünüyorum. Ayrıca sadaka belayı defeder düşünce-sindeyim. Yaptığım bir işte büyük bir badire atlattık ve ciddi bir zarara uğramaktan kurtulduk. Hemen gelip pek çok aileye yardım ettim. İnanç olarak buna inanmakla birlikte toplumsal olarak da önemli olduğunu düşünüyorum. Yardımlaşmayan, zengin ile fakir arasında uçurumun olduğu bir toplumda düzen kalmaz. Bununla birlikte çocuklarımın da bu ailelerin varlığından haberdar olarak büyümeleri gerektiğini düşünüyorum. Kimsenin hâlinden anlamayan, bencil ve doyumsuz bireyler olmalarını istemiyorum.”¹

Toplumsal bütünleşmenin temel dinamiklerinden biri de evliliklerdir. İki kültür arasında gerçekleşen birliktelikler toplumsal uyumu hızlandırıcı etkiye sahiptir. Suriyelilerle Türkler arasında gerçekleşen evlilikler konusu başlangıçtan beri çok eşlilik bağlamında problematik bir olgu olarak medyaya ve çalışmalara yansımaktadır. Ancak özellikle erkek Türk vatandaşları ile Suriyeli bayanlar arasında tek eşli olarak gerçekleşen evlilikler mevcuttur. Bu erkekler özellikle evlendikleri bayanların Suriyeli olmasını istediklerini belirtmişlerdir. Bunun ise medyaya yansıdığı gibi çıkara dayalı bir birliktelik olmadığını ve Suriyeli bayanların çoğunun manevi değerlere daha bağlı olduklarını, bu sebeple de daha huzurlu bir yuvaya sahip olduklarını dile getirmişlerdir. Bu

1 Bu pasaj uzun bir diyalogun kesitleri olarak aktarılmıştır.

bağlamda; Urfalı bir erkek olan katılımcımız, eşinin hem uzak akrabası olduğunu hem de değerlerine bağlı birisi olduğunu dile getirerek, *manevi değerlerine bağlı olmasından dolayı onunla evlendiğini* ifade etmiştir. Ankara Misket Mahallesi'nde eşi ile birlikte ikamet eden Suriyeli bayan katılımcımız Necla Hanım ise *çevrelerindeki Türk komşu teyzelerin kendilerinden oğulları ya da ailelerindeki diğer bekâr erkekler için helal süt emmiş gelin adayı bulmasını istediklerini* belirtmiştir. Bunun arkasındaki motivasyonlar incelendiğinde de yine manevi değerlerin ön planda olduğu görülmektedir. Farklı toplumsal gruplar arasında evlilik ilişkisinin tesis edilmesi, yani kız alıp vermek, bu grupların birbirlerine destek olmalarını büyük oranda artırmaktadır. Bu sebeple imrenilecek yuvaların kurulduğunun tüm toplum tarafından görülebilmesi bu tarz evliliklerin artmasına vesile olacak, birbirlerine bakışın olumlu yönde evrilmesini sağlayacak ve uyum sürecinin hızlanmasına katkı sunacaktır.

Suriyeliler konusunda en fazla gündeme gelen ve yerel halk nezdinde rahatsızlık oluşturduğu düşünülen konulardan biri de ucuz iş gücü sorunudur. Kapitalist sistemde ucuz ham madde ve iş gücü her zaman cazip görülmektedir. İnsan emeğinin sömürülmesi herhangi bir etik problem olarak gündeme dahi gelmemektedir. Hatta göç sistemleri teorisine göre; göç hareketleri gelişmiş ülkelerdeki iş gücü açığını kapatmak için bizzat sistem eliyle meydana getirilmektedir.¹ Oysa dinî ve toplumsal değerlerimize göre “*İşçinin hakkı alınırın teri kurumadan verilmelidir.*” Toplumumuzda iktisadî hayatta ve çalışma hayatında vefalı olmak büyük bir erdem olarak görülmektedir. Bu konuda özellikle Ankara Siteler özelinde bazı örnekler bulunmaktadır. Çoğunluk-

1 Nermin Abadan Unat, *Bitmeyen Göç: Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017), 15; Castles - Miller, *Göçler Çağı: Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri*, 35-40.

la işverenler zorunlu göç mağdurlarına az maaş vermektedirler. Ancak bazı esnafların ayırım yapmadan aynı maaşı verdikleri ve bu esnafların da dinî hassasiyetleri yüksek olan kimseler oldukları gözlemlenmiştir. Siteler esnafından mobilya üreticisi katılımcımız ile görüşmemiz esnasında, Suriyeli çalışanlara yönelik tutumlarını sordüğümüzda şunları söylemiştir:

“Her toplumun iyisi de var kötüsü de var. Yanımda çalıştırdığım ve her gün yolumu uzatarak evinden alıp bıraktığım Suriyeli bir çalışan, bir başkası günlük 5 tl fazla verdiği için beni en yoğun zamanda bırakıp gitti. Ancak yanımda 8 yıldır çalışan başka bir çalışanın ise pek çoğumuzdan daha çalışkan ve dürüst. Elbette başta işe alırken yüksek maaş vermiyoruz. Burada işler hep böyle. Ancak işten anladığını ve işini düzgün yaptığını gördüğüm çalışanlarımı Suriyeli ya da Türk diye ayırmam. Onların da bizden farkı yok. Hem işçinin hakkını alınının teri kurumadan vereceksin. Bizim inancımız böyle. Kimsenin hakkı bende kalsın istemem. Ama burada Suriyelilerin mağduriyetini kullanan kişi çok. Ben yıl boyu iş olmasa da eleman çalıştırıyorum, işçimi mağdur etmiyorum ancak onların da sezonda benimle çalışmalarını bekliyorum. Ama bazı adamlar düğün sezonu açılmaya yakın üretime başlıyor. Suriyeli işçi çalıştırıyor. Normalde olsa işçi bulamaz. Ama Suriyeliler olunca buluyor.”

Yukarıdaki örnekte bahsi geçen esnaf katılımcının ifadesiyle; onca iyilik yaptığı birinin küçük bir meblağ için yoğun zamanda işi bırakması vefasızlık olarak görülmüş ve olumsuz bir davranış olarak nitelenmiştir. Yine gerçekte esnaf kültürüne sahip olmadığı hâlde krizden fırsat bularak, hem Suriyeli çalışanların mağduriyetlerinden istifade eden hem de Türk esnafları zarara uğratan yerli üreticiler ortaya çıkmıştır. Yine de zamanla pek çok işverenin memnun kaldıkları sığınmacı çalışanlarını kaybetmemek için ücretlerinde yükseltmeye gittikleri görülmektedir. Elbette bu konuda sıkı takibin yapılarak kimsenin mağdur edilmemesinin

sağlanması en doğrusudur. Ancak bunların takibinin yapılmasındaki güçlük göz önüne alındığında bu durumun mümkün olmadığı kabul edilecektir. Ancak tüm esnaflarımızın geleneğimizde var olan ahi kültürünü devam ettiren, kul hakkından çekinen, manevi değerleri güçlü esnaflar olması ve işçileri de bu değerler üzerine yetiştirmesi bu sorunun çözümünde etkili olacaktır.

3. Vefalı Olmak: Sosyal Temas Sürecini Geliştiren Bir Toplumsal İlişki Biçimi

Çalışmamızın başından beri temellendirmeye çalıştığımız husus; gerek dinî referanslarla gerekse insan hakları çerçevesinde ele alınan değerlerin, bireyler arası ilişkilerin güçlendirilmesinde ve toplumsal çatışmaların önlenmesinde her zaman güçlü bir etkiye sahip olduğudur. Bu değerlerin başında ise vefa olgusu gelmektedir. Vefa; ilk tahlilde dostluğu ve yakınlığı sürdürmek, tanıdıklarına ve iyiliği dokunan kimselere karşı hatırşinas olmak anlamına gelse de toplumsal hayata bundan çok daha fazla noktada etki etmektedir. Bir kimsenin verdiği sözü yerine getirmesi, özü sözü bir olması, borcuna sadık olması, insanlara iyilik noktasında sebatkâr olması, onlara sevgi ve samimiyetle muamele etmesi, emanete ihanet etmemesi hep vefalı olması ile doğru orantılı davranışlardır.¹

Toplumsal hayatta vefaya en çok muhtaç olan grupların başında ise zorunlu göç mağduru olmuş, büyük travmalar yaşamış ve en temel haklarından dahi mahrum kalmış sığınmacılar gelmektedir. Günümüzde vefa toplumunun mümkün olup olmaması ötekine yönelik bakış açımız ile doğru orantılıdır. Öteki olarak konumlandırılan gruplara karşı toplumsal davranış kalıplarında vefa temelli ilişkiler geliştirilirse toplumsal uyumun en temel di-

1 Çapcıoğlu, İnsanlığın Kültürel Hafıza Zincirine Eklemlenen Değerlerin Birleştirici Halkası Olarak Vefa, 109-110.

namîği olan sosyal temas sağlıklı bir şekilde başlatılacaktır. Modernitenin inşa ettiği tüketime dayalı toplum modelinin insana yüklediği değer yargısı ne yazık ki temel insani değerlerimizden uzaktır. Bu durum tüketen insanın değerli olduğu bir bakış açısına sahiptir. Bu sebeple tüketici kalıplar içerisinde değerli görülen insan modelinin değil; birbirlerine karşı vefalı olan ve kültürel kodlarımızın inşa ettiği temel değerlere sahip bireylerin değerli görüldüğü bir toplum modeli inşa edilmelidir. Bütün grupların değer göreceği ve “yaratandan ötürü sevileceği” bir vefa toplumu kültürel kodlarımız ile nesilden nesle aktarılmaktadır. Ancak bu değerlerimizin unutturulması insana bakışımızı da olumsuz etkilemekte ve toplumsal çatışmalara sebep olmaktadır.

Modern kültürün etkisiyle toplumsal değerlerimiz örselenmesine rağmen vefa örneği olacak davranışlar hayli fazladır. Sosyal temas içerisinde olan ve birbirleriyle bu değerler üzerinden ilişkiler geliştiren Türkler ile Suriyelilerin sayısı azımsanmayacak kadar çoktur. Pek çok Suriyeli görüşmecimiz Altındağ olayları esnasında arkadaşlarının, komşularının ya da öğretmenlerinin kendilerini arayarak bir ihtiyacı olup olmadığını sorduğunu ve “*siz dışarı çıkmayın, ihtiyacınız olan şeyleri ben alıp gelirim*” dediğini ifade etmiştir. Lisede birlikte okuyan biri Türk diğeri Suriyeli iki arkadaşın samimi ilişkisine şahit olup, bu dostluğu geliştiren nedeni sorduğumuzda “*biz ekmeğimizi bölüştük abi, gardaşız biz...*” cümlesini duymaktayız. Bir Türk öğrenciye Suriyeli biriyle nasıl bu kadar iyi arkadaş olduğunu sorduğumuzda ise “*o ne olursa olsun, adam gibi adam*” ifadesini kullanmıştır. Bu cümleler birbirlerine karşı vefalı olan bireyler arasında kardeşlik ilişkisinin geliştiğini göstermektedir. Ayrıca “adam gibi adam” sözüyle toplumsal değerlere sahip, çevresine duyarlı, dostuna sadık, sözünü tutan birey ifade edilmekte ve bu kimsenin etnik kimliğinin arka planda kaldığı görülmektedir.

İdlib'den gelen ve kâğıt toplayarak geçimini sağlamaya çalışan Abdulhamid'in ifadelerinden ise vefalı olmanın/vefa görmenin topluma karşı görev bilincini de geliştirdiği açıkça anlaşılmaktadır. Beş küçük çocuğu olan ve tek amacı ailesini geçindirmek olan Abdulhamid göç sürecinde ve sonrasında yaşadıkları tüm sıkıntılara rağmen çocuklarının savaştan kurtulmuş olmasına şükretmektedir. O, Türkiye'ye geliş amacını aktarırken şunları söylemektedir:

“...savaş başladığında çocuklarımıza bir şey olur diye korkuyorduk. Çok insanın çocukları öldü, yandı. ...Biz kaçakçılarla geldik. Önce geçemedik. İkinci de geçtik. Bir evde bekledik bir hafta. Her gün sadece ekmek ve karpuz verirlerdi. Sonra Ankara'ya geldik. Bu evde yaşıyoruz. Şükür. ...Ben bir ev, gelip bize yardım eden bir insan bulmayı düşünmedim hiç. Düşündüğüm tek şey sadece sınırdan geçip çocuklarımın canını kurtarmak ve bir çadır bulup içine girmek, sonra da ne bulursak karnımızı doyurmak. Şükür burada çok fazlasını bulduk. Çocuklarım okula gidiyor. Bize yardım eden insanlar var.”

Yaşadıklarına şükreden ve kapısını çalan, yardım eden insanlar olduğu için mutlu olduğunu dile getiren Abdulhamid'in bir başka görüşmemizde aktardıkları ilgi çekicidir:

“Geçen akşam burada hırsızlar gördüm. Bir dükkâna giriyorlardı. Hemen bağırdım kaçtılar. Tek başıma öyle yaptım ama sonra biraz korktum (gülüyor). Valla abi ben burada çok iyilik gördüm. O yüzden (buradaki insanları kastederek) kimsenin zarar görmesini istemem.”

Bu örnekte, toplum içerisinde bir kişiden yardım görmek o toplumun geneline karşı olumlu tutum geliştirilmesini sağlamıştır. Vefalı olan bir kişinin gördüğü iyiliğin karşılığı olarak hem çevresine hem de topluma karşı duyarlı olduğu gözlenmektedir. Bu durum toplumsal değerler ile yetişen tüm bireyler için geçerli olabilecek bir davranış şeklidir. Bütün bireylerin kendi çıkarla-

rının yanında toplumun genelinin ortak faydasını öncelediği bir toplum yapısının inşa edilmesi toplumsal uyumun gerçekleşmesi için ön koşullardan birisidir. Toplumsal uyumun yalnızca verilen haklar ile mümkün olmadığı; temel hak ve hürriyetlerin yanında yerel halk ile iletişimi artıracak ortak değerlerin inşa edilmesinin de bu süreci olumlu yönde etkilediği pek çok örnekte açıkça görülebilmektedir.

Sonuç

Toplumsal uyum sürecinin dinamikleri tüm dünyada araştırma konusu olmakta ve çeşitli etkenlerin rolü bu süreçte ele alınmaktadır. Bu bağlamda ulus devlet pratikleri, ekonomik durum, aile yapısı, dil bariyeri, zorunlu göç sürecinde yaşanan travmalar, yeni toplumda karşılaşılan ötekileştirme vb. daha pek çok faktörün uyum sürecine etkisi tartışma konusu olmaktadır. Bu çalışmamızda bütün faktörlerin yanında toplumsal değerlerin de sürece eklemlenmesinin olumlu katkılar sunabileceğini ele almaya çalıştık. Komşusu açken tok yatmayan, ekmeğini bölüşen, yetime, yolda kalmışa ve kimsesizlere yardım eli uzatan, yardım dileyene kayıtsız kalmayan bir toplumsal düzende herkesin huzur bulacağı ve haklarını elde edeceği temel tezimizdir.

Toplumsal değerlerimiz tüm insanlığı kuşatıcı özellikleriyle ön plana çıkarılarak, yalnızca bir grubu ya da milleti değil, her insanı kapsayacak mahiyette ele alınmalıdır. Örneğin İslam'ın öne çıkardığı ümmet kavramının yalnızca Müslümanları kapsayan bir olgudan ziyade tüm insanlığın ortak paydası olduğu¹ ve herkese yönelik aynı olumlu tutumu sergilemenin önemi anlatılmalıdır. Aksi taktirde toplumsal değerlere sahip olan ancak bunları yalnızca bir grup insan ile ilişkilerinde uygulayan bireyler

1 İhsan Çapcıoğlu, Ümmetin Kuşatıcı Anlamını Yeniden Düşünmek, *Akışkan Zamanlarda 'Değer'li Yaşamak* (Ankara: DİB Yayınları, 2021), 36-40.

yetişmesi, toplumsal uyumu sağlamasının ötesinde engelleyecek bir tutuma dönüşür. Nitekim göçmenlere destek olurken kendi etnik kimliğine göre Arap, Kürt ya da Türkmen diye ayırarak yardım edenlerin olduğu da sahanın bir gerçektir.

Yeni nesillerin çok kültürlü toplum yapısı içerisinde bir arada yetişmesi toplumsal değerlerin aktarımı ve ortak bir kültürün gelişmesi açısından önemlidir. Bu bağlamda Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından pilot uygulama olarak Ankara ilinde “*Camide Hayat Var*” projesi gerçekleştirilmiş ve camilerimizde Suriyeli çocuklara dini müktesebatı olan Suriyeli hocalar tarafından din eğitimi dersleri verilmekte ve toplumsal değerler aşılanmaktadır. Bu sayede bu çocuklar hem ailelerinin önemsedikleri dinî eğitimlerini alırken hem de cami cemaati tarafından aşinalık kazanmışlardır. Zaman zaman cami cemaati tarafından bu çocuklara küçük ikramlarda bulunmaktadır. Ayrıca beş vakit namaza giden Suriyeli cemaat ile dil bariyeri sebebiyle sınırlı da olsa iletişime geçen ya da konuşamasa da aynı safta namaz kılan Türklere, sıklıkla Suriyelilere yönelik olumlu bakış açısının geliştiği gözlemlenmiştir. Böylece camiler sosyal temasın yapıcı bir şekilde gerçekteştiği ve toplumsal değerlerin aktarıldığı mekânlar olarak ön plana çıkmaktadır.

Birbirlerine karşı ötekileştiren bir tutum içerisinde olan ve yardım etmek bir yana selam vermeyi çok gören insanların yaşadığı bir toplumda sosyal temasın olumlu gerçekteşmesi beklenemez. Bu sebeple yerel halk ile mültecileri bir araya getirerek ortak toplumsal değerlerin inşa edileceği bu tür uygulamaların çoğalmasına kanaatimizce önemlidir.

Kaynakça

Abadan Unat, Nermin. *Bitmeyen Göç: Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3. Basım, 2017.

Adıgüzel, Yusuf. Göçmenlerin Kültürel Entegrasyonu. *Türkiye’de Geçici Koruma Altındaki Suriyeliler: Tespitler ve Öneriler*. ed. Adem Esen - Mehmet Duman. İstanbul: Wald Vakfı, 2016.

Bauman, Zygmunt. *Akışkan Modern Dünyada Kültür*. çev. İhsan Çapcıoğlu - Fatih Ömek. Ankara: Atıf Yayınları, 2015.

Castles, Stephen - Miller, Mark J. *Göçler Çağı: Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Basım, 2008.

Coşkun, Vahap. Küreselleşme ve Ulus Devletin Geleceği. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi* 1/1 (2004), 239-258.

Çağlar, Ali - Onay, Abdulkadir. Entegrasyon/Uyum: Kavramsal ve Yapısal Bir Analiz. *Göç ve Uyum*. ed. İbrahim Sirkeci vd. 39-76. London: Transnational Press London, 2015.

Çapcıoğlu, İhsan. İnsanlığın Kültürel Hafıza Zincirine Eklemlenen Değerlerin Birleştirici Halkası Olarak Vefa. *Peygamberimiz ve Vefa Toplumu*. ed. Fatih Kurt. 107-119. Ankara: DİB Yayınları, 2021.

Çapcıoğlu, İhsan. Ümmetin Kuşatıcı Anlamını Yeniden Düşünmek. *Akışkan Zamanlarda 'Değer'li Yaşamak*. Ankara: DİB Yayınları, 2021.

Çayır, Kenan - Müge Ayan (ed.). *Ayrımcılık & Çok Boyutlu Yaklaşımlar*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3. Basım, 2018.

Danış, Didem - Parla, Ayşe. Nafile soydaşlık: Irak ve Bulgaristan Türkleri örneğinde göçmen, dernek ve devlet. *Toplum ve Bilim* 114 (2009), 131-158.

Erdoğan, M. Murat. Türkiye’deki Suriyeli Mülteciler: Politikalar, Gerçekler ve Toplumsal Kabul. ed. Songül Sallan Gül vd. 72-86. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2020.

Erdoğan, M. Murat. *Türkiye’deki Suriyeliler: Toplumsal Kabul ve Uyum Araştırması*. Ankara: Hugo Yayınları, 2015.

Faist, Thomas. *Uluslararası Göç ve Ulusaşırı Toplumsal Alanlar*. çev. Azat Zana Gündoğan - Can Nacar. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2003.

Göksel, Gülay Uğur. *Göçmen Entegrasyonu ve Tanınma Teorisi: Adil Entegrasyon*. çev. Müge Kızıltuğ. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019.

İçduygu, Ahmet vd. *Türkiye’nin Uluslararası Göç Politikaları, 1923-2023: Ulus-Devlet Oluşumundan Ulus-Ötesi Dönüşümlere*. İstanbul: Mirekoç, 2014.

Kaya, Ayhan. *İslam, Göç ve Entegrasyon: Güvenlikleştirme Çağı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.

Küçükkömürler, Sanem - Sakallı Uğurlu, Nuray. Gruplar Arası İlişkileri Düzenlemede Sosyal Temas Kuramları: Gruplar Arası, Yayılmacı ve Hayali Temas. *Nesne Psikoloji Dergisi* 5/9 (2017), 1-31.

Lewis, Bernard. *Orta Doğu’da Irk Kavramı ve Kölelik*. Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2017.

Pace, Michelle - Şimşek, Doğuş. *The politics of integration: adjusting to new lives in host societies*. SIRIUS, Ocak 2019. <https://www.sirius-project.eu/publications/working-papers>

Perruchoud, Richard. *Göç Terimleri Sözlüğü*. ed. Bülent Çiçekli. Cenevre: IOM Uluslararası Göç Örgütü Yayınları, 1. Basım, 2009.

Perşembe, Erkan. *Almanya’da Türk Kimliği: Din ve Entegrasyon*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2005.

Somay, Bülent. “Ayrarak Birleştirmek Mümkün müdür?” *Ayrımcılık & Çok Boyutlu Yaklaşımlar*. ed. Kenan Çayır - Müge

Ayan. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3. Basım, 2018.

Şan, Mustafa Kemal - Haşlak, İrfan. Asimilasyon ile Çokkültürlülük Arasında Amerikan Ana Akımını Yeniden Düşünmek. *Akademik İncelemeler Dergisi* 7/1 (2012), 29-54.

Şimşek, Doğuş. Mülteci Entegrasyonu, Göç Politikaları ve Sosyal Sınıf: Türkiye’deki Suriyeli Mülteciler Örneği. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 40/2 (2018), 367-392.

Şimşek, Doğuş. *Ulusası Kimlikler & Londra’da Kıbrıslı Türk, Kürt ve Türk Göçmen Çocukları*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.

Tamkoç, Betül. Kültürel Entegrasyonu Etkileyen Faktörler. ed. Sema Buz - Hacı Çevik. 213-228. Ankara: Nika Yayınevi, 2020.

Yalçın, Cemal. Çokkültürcülük Bağlamında Türkiye’den Batı Avrupa Ülkelerine Göç. *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi* 26/1 (Mayıs 2002), 45-60.

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi. (1948).

OTURUM BAŞKANI

Biz de tebliği sunan Ramazan ÇINAR Hoca'mıza teşekkür ediyoruz. Ankara'da yaşayan, ikamet eden Suriyeliler üzerinde yapılan bir araştırmayı, bir çalışmayı, beş yıllık bir çalışmayı bizlerle paylaştılar. Evrensel bir olgu olarak göç olayına dikkatimizi çektiler. Göç olgusuyla alakalı olarak kavramları yine dikkatimize sundular. Toplumsal uyum sürecine işaret ederek hak temelli uyumun önemine tebliğlerinde yer ayırdılar. Toplumsal değerlerin uyum sürecine etkilerine işaret ettiler. Travmatik bir süreçten gelen, ebeveynlerini yitirmiş olan çocukların uyumuna ve çatışmayı bitiren, dayanışmayı artıran bir kıymet olarak toplumsal değerlerin uyum sürecine etkisi noktasında bizleri bilgilendirdiler. Önemli bir toplumsal değer olarak ve sosyokültürel uyumu kolaylaştırıcı bir değer olarak da tebliğlerinin sonunda vefaya özel olarak dikkatimizi çektiler. Biz, her iki hocamıza teşekkür ediyoruz, tebliği sunan Ramazan ÇINAR kardeşimize de teşekkür ediyoruz.

Şimdi, oturumumuzun üçüncü tebliğine geçeceğiz. “Hz. Peygamber’in Aile Büyükleriyle İlişkisi Örnekliğinde Toplumda Vefayı Görünür Kılmanın Yolları” başlığıyla Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dr. Öğretim Üyesi Şule Yüksel UYSAL Hoca'mıza sözü bırakıyorum.

Hocam buyurun, süreniz 20 dakika, size de son 3 dakikada bir hatırlatma yaparım inşallah.

HZ. PEYGAMBER'İN AİLE BÜYÜKLERİ İLE İLİŞKİSİ ÖRNEKLİĞİNDE TOPLUMDA VEFAYI GÖRÜNÜR KILMANIN YOLLARI

Dr. Öğr. Üyesi Şule Yüksel UYSAL

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı
syuysal@sakarya.edu.tr

Özet

Geniş bir anlam içeriğine sahip olan vefa kavramı bu tebliğ içinde yalnızca kadirşinaslık, kıymet bilme ve iyiliğe benzeriyle karşılık verme anlamları çerçevesinde ele alınmıştır. Değişen ve bireyselleşen dünyada bu gibi erdemlerin kendine yer bulamadığı görülmektedir. Bu sebeple en güzel örneğin hayatından sunulacak kesitler ile vefa kavramını somut bir biçimde ortaya koymak, vefanın bir erdem olarak hayata pratik yansımalarının yollarını sünnet üzerinden tespit etmek önem arz etmektedir.

Ahlakı sevgi, merhamet ve vefa temeli üzerine kurulu olan Hz. Peygamber'in vefası yalnızca bir duygu yoğunluğu olarak kalbinde yer etmekle kalmamış; minnet duyduğu insanların hayatına dokunacak farklı şekillerde ortaya çıkmıştır. İyiliklerini anma, dua etme, iyiliğe yönlendirme, evlendirme, özgürlüğüne kavuşturma, ekonomik olarak destekleme, yapılan iyiliğe aynıyla karşılık verme gibi davranışlar, onun vefasının motivasyonu ile ortaya koyduğu eylemler olarak değerlendirilebilir.

Peygamber'in aile büyüklerine vefasını işleyen bu çalışma vefanın bireyin iç dünyası ile sınırlı kalmaması gerektiğini, kalbin sınırlarını aşır eylem olarak kendisini gösteren bir yönü bulunduğunu ortaya koymaktadır. Vefa ancak somut bir eylem olarak var olabildiğinde anlam ifade edecek; nankörlüğü yok etme, zayıfı destekleme, nesiller arası bağı güçlendirme, toplumu birleştirme, iyiliği yaygınlaştırma ve yaraları sarma konusunda çok yönlü bir erdem olarak işlev görebilecektir.

Anahtar Kelimeler: Peygamber, Vefa, Âmine, Hali-me, Süveybe, Ebû Tâlib, Fâtıma bint Esed, Ümmü Eymen

THE WAYS TO MAKE FIDELITY VISIBLE IN THE SOCIETY IN THE EXEMPLARY OF THE PROPHET'S RELATIONSHIP WITH FAMILY ELDERS

Abstract

The fidelity as a concept which has a wide meaning range, is only addressed in the frame of the meanings of gratitude, appreciation and returning the favor in this study. Such virtues do not find place in the world that is constantly changing and getting more and more individual oriented. For this reason, it is important to present the concept of fidelity in a concrete way with some instances from our best example's life, and to find out best ways to reflect the fidelity to our daily lives as a virtue through sunnah.

The Prophet's morals grew on the roots of love, mercy and fidelity; fidelity that was not only engraved in his heart as an emotional concept, but was directly reflected in many ways to the lives of whom he felt gratitude. Remembering the favors done, praying, advising the good, joining people in marriage, emancipating slaves, supporting people economically, returning a favor with the same can be count as some of the acts of his motivation of fidelity.

What this study focusing on the Prophet's fidelity to his elders aims to present is that; fidelity is not to be kept in an individual's heart as a notion solely but something to be crossing the limits of the heart and become an act. Fidelity has only mean something when it becomes a concrete

action; it is able to function as a notion of virtue having many aspects as eliminating unthankfulness, supporting the weak, strengthening the tie among generations, uniting the society, spreading goodness, and healing the wounds.

Key Words: The Prophet, Fidelity, Āmina, Ḥalīma, Thuwayba, Abū Ṭālib, Fāṭima Bint Asad, Umm Ayman

Giriş

Vefa, Arapça bir kök olarak daha çok ahit ya da akit kavramı ile birlikte kullanılır ve sözünde durmak, anlaşmaya sadık kalmak, yemini bozmamak, görevini yerine getirmek gibi anlamları içerir. Ancak bununla birlikte bir şeyi eksiksiz olarak yapmak, tam olarak ödemek, denk ve tam olmak gibi anlamlara da sahiptir.¹ Türkçede ise vefa Arapçadakine benzer bir biçimde geniş bir anlam içeriğine sahip olmakla birlikte daha çok minnettarlık ve kadirşinaslık anlamı baskın gelecek şekilde kullanılmaktadır. Dilimizdeki kullanımında dostluk, sevgi ve bağlılıkta sebat etmek, iyiliği unutmamak, iyiliğe aynıyla ya da fazlasıyla karşılık vermek, insana değer vermek, ihtiyaç hâlinde dosta yardım etmek, emeğe saygı duymak, nankörlük etmemek gibi davranışlar vefanın kapsamında değerlendirilmektedir.²

Bu tebliğde kıymet bilme konusunda Peygamber'in örnekliği incelenmiştir. Ancak bu anlamıyla Hz. Peygamber'in hayatında bulunabilecek örnekler çok geniştir. Atası İbrahim'in duası olduğunu ifade eden³ Hz. Peygamber'in her namazda ona dua okuması ve bunu ümmetine tavsiye etmesinde de⁴ Mekke'nin Fethi'nden

-
- 1 Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414/1994), 15: 398-390.
 - 2 Hüsametdin Erdem, Değerler Eğitimi Açısından Bir Ahlak Değeri Olarak Vefa, *Uluslararası Sempozyum İnsani Değerlerin Yeniden İnşası*, ed. Cengiz Gündoğdu, (Erzurum: 2015), 1: 333.
 - 3 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb Arnaûd - Adil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1997), 36: 596; Hâkim, *Müstedrek ale's-Sahîhayn ve bi zeylihî et-Telhîs*, işr. Yusuf Abdurrahman Maraşlı (Beyrut:Dâru'l-Marife, trs.), 2: 418, 600.
 - 4 Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî vd. (Kahire: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1400), "Enbiyâ", 10; "Daavât" 32; Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye – Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1991), "Salât" 65-66; Ebû Dâvûd Süleyman

sonra Ensar’a vefasından dolayı Mekke’de değil Medine’de kalmayı tercih ederek “Ben gerçekten Allah’ın kulu ve Resulü’yüm. Ben önce Allah’a sonra size hicret ettim. Yaşamım sizin yaşadığınız yerde, ölümüm de sizin öldüğünüz yerde olacaktır.” demesinde¹ de bu vefanın örnekleri görülmektedir. Bu iki örneğin dışında Müslümanlara faydası olan, savaşta veya barışta İslam dininin yüceltilmesine katkı sunan pek çok kişiye karşı vefasının örneklerini hadis ve siyer kitapları nakletmektedir. Ancak tüm bu örnekler tebliğin çerçevesini aşacağından pratik olarak güncellenebilmesi ve aile kurumuna sunacağı katkıları öncelenerek çalışma yalnızca aile büyüklerine vefası ile sınırlandırılmıştır. Süveybe ve Halime sütanneleri olması sebebiyle, Ümmü Eymen ise doğumundan itibaren çok uzun süre Hz. Peygamber ile vakit geçirmiş dadısı olması sebebiyle aileden sayılmıştır.

A- Hz. Peygamber’in Yetişmesinde Emeği Geçen Kişiler

Babasını henüz dünyaya gelmeden kaybetmiş Hz. Peygamber’in büyütülmesinde pek çok kişinin emeği geçmiştir. Öncelikle rahmet Peygamberinin üzerinde emeği bulunan aile büyüklerini görelim.

b. Eş‘as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd* (Riyad: Beytül-Efkâr ed-Düveliyeye, trs), “Salât”, 179; Ebû İsa Muhammed b. İsa Tirmizî, *Sünenü Tirmizî*, tlk. Muhammed Nâsiruddîn Elbânî, (Riyad: Mektebetü’l-Meârif, 1417), “Vitr” 20; Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb Nesâî, *Sünenü’l-Kübrâ*, thk. Hasen Abdülmün‘ım Şelebî (Beyrut: Müessesetü Risâle, 1421/2001), “Sehv” 49; Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid İbn Mâce, *Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (Kahire: Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-Arabiyye, 1373/1953), “İkâme” 25.

- 1 Müslim, Cihad ve Siyer, 84; Nesâî, Tefsîr, 17; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 16: 555; Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân et-Temîmî, *Sahîhu İbn Hibbân*, Thk. Şuayb Arnaût (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2. Baskı, 1414/1993), 11: 75-76; Hâkim, *Müstedrek*, 2: 53.

1- Âmine

Hem anne hem baba tarafından Kureyş kabilesine mensup olan Âmine toplum içinde yüksek bir konuma sahiptir. Onun gerek Hz. Muhammed'e hamile iken gerekse oğlunu dünyaya getirirken pek çok olağanüstü hâle şahit olduğu kaynaklarda nakledilir. Bu nakillerin sıhhat değeri bir yana Hz. Peygamber'in annesinin rüyası olduğunu ifade etmesi¹ sebebiyle Âmine'nin dünyaya getireceği evladı ile ilgili bazı manevi işaretler almasının mümkün olduğunu söylemek yanlış olmamalıdır. Âmine hamile iken eşini kaybetmiş, daha sonra tekrar evlenmemiş, başka bir çocuğu da olmamıştır.²

Her anne gibi Âmine'nin de oğlu üzerinde pek çok emeği vardır. Ancak doğumundan kısa bir süre sonra sütanneye verdiği çocuğu ile Âmine'nin ilişkilerine dair kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Dört ya da beş yaşında annesinin yanına dönen Hz. Muhammed, annesi ile yalnızca iki yıl yaşadıktan sonra Ebvâ'da annesini kaybetmiştir.³

2- Süveybe

Âmine'nin belki de eşini kaybetmenin üzüntüsüyle Peygamberimiz için başka bir sütanne ihtiyacı oluşmuş Mekke dışına süt anneye verilmeden önce bir süre Peygamberimizin

1 Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekâ vd. (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1375/1955), 1: 166.

2 Bekir Topaloğlu, Âmine, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3: 63-64.

3 İbn Hişâm, *Sîret*, 1: 168; Muhammed b. Sa'd ez-Zührî, *et-Tabakât el-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü Hanci, 2001), 1: 95; İzzüddin Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavviz – Adil Ahmed Abdulmevcût (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), 1: 123.

amcası Ebû Leheb'in cariyesi Süveybe tarafından emzirilmiştir. Süveybe o günlerde Mesrûh isimli küçük bir oğlunu da emzirmektedir. Bu hanım daha önce de Peygamberimizin amcası Hamza'yı ve halası Atike'nin oğlu Ebû Seleme el-Mahzûmî'yi de emzirmişti.¹

O dönemde evlerde bulunan cariyeler başka hizmetlerin yanında ihtiyaç olduğunda ailelerin çocuklarına sütanneliği de yapmaktadır. Ebû Leheb'in cariyesi de ailenin başka çocuklarını da emzirmiş, bunun sonucunda Hz. Peygamber amcası Hamza ve hala oğlu süt kardeşi olmuş; Hz. Hamza ve Ebû Seleme'nin kızları kendisine hanım olarak teklif edilince Peygamberimiz süt kardeşliği sebebiyle teklifleri geri çevirmiştir.²

Süveybe'nin Hz. Muhammed'i Halime alıncaya kadar emzirdiği bilinmekle birlikte emzirdiği süre kesin olarak bilinmemektedir.³ Süveybe'yi Peygamberimizin doğumunu müjdelemesi sebebiyle Ebû Leheb'in azat ettiği rivayet edilmekte⁴ ancak başka rivayetler bu azadın Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonra gerçekleştiğini söylemektedir.⁵ Süveybe'nin Müslüman olup olmadığı konusunda da ilk dönem kaynaklarında bilgi olmamakla birlikte sonraki kaynaklar onun İslam'ı kabul ettiğini bildirmektedir.⁶

1 İbn Sa'd, *Tabakât*, 1: 87; Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târihu Taberî / Târihu'r-rusul ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim (Kahire: Dârü'l-Maârif, 2. Basım, trs.), 2: 158.

2 İbn Sa'd, *Tabakât*, 1: 89.

3 Ayrıntılı bilgi için bkz. Hatice Nur Ertürk, *Cahiliye'den Hz. Peygamber Dönemi'ne Sütannelik* (Kahramanmaraş: Samer, 2019), 85.

4 Levent Öztürk, Süveybe, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 183.

5 İbn Sa'd, *Tabakât*, 1: 88.

6 Levent Öztürk, "Süveybe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 38: 183.

3- Halime

Peygamberimizi bir süre Süveybe emzirdikten sonra Sa'd oğullarından Halime bint Züeyb isimli bir hanım emzirmiştir. Süt kardeşi Şeyma ise yaşı Hz. Muhammed'den büyük olduğundan onun bakımına katkıda bulunmuştur.¹ Halime'nin Hz. Muhammed'e sütannesi olması ve Peygamberin ilk yıllarını ailesinden uzakta geçirmesinin kültürel ve sosyal gerekçeleri vardır. O dönemde Arap ve İran toplumunda farklı sebeplerle çocuklar sütannelerine verilirdi.² Bu sütanneleri ise genelde iki ayrı sınıftan olabiliyordu. Birincisi cariyeler ve mevali konumunda olup efendilerine bağımlı olan kişiler, ikincisi ise toplumun orta veya alt gelir grubundan olup bu işi meslek olarak icra eden hür hanımlardı.³

Aileden uzakta sütanneye verilme geleneği çocuğun, hem Mekke'nin ağır ve sıcak havasından, uzaklaşıp gülbüz ve sağlıklı olması hem de dilinin daha fasih olup Arapçayı iyi konuşması, güzel ve saf bir anlatım diline sahip olması, doğum yapan kadınların eşleriyle rahatça ilgilenmeleri gibi gerekçelere dayanıyordu.⁴

Halime'nin mensub olduğu Beni Sa'd kabilesi Arapça'yı en açık ve en güzel konuşan kabilelerden biri olmakla meşhurdur.⁵ Nitekim Hz. Peygamber konuşmasındaki fesahati dili kendisine Allah'ın öğretmiş olmasının yanı sıra Sa'doğulları yurdunda yetişmesine bağlamaktaydı.⁶ Aslında Hz. Peygamber'in başka bir kabile

1 İbn Hişam, *Sîret*, 1: 162; İbn Sa'd, *Tabakât*, 1: 90; Taberî, *Târihu Taberî*, 2: 157; Levent Öztürk, Şeyma, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 98.

2 Osman Kaşıkçı, Radâ', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 38: 384.

3 Ertürk, *Sütannelik*, 44.

4 Ertürk, *Sütannelik*, 48-49.

5 Mustafa Çuhadar, Fesahat, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12: 424.

6 İbn Hişam, *Sîret*, 1: 198; Alâuddîn Ali el-Müttakî b. Hüsâmuddîn, *Ken-*

değil de Sa'd oğullarından bir sütanne tarafından büyütülmesi Allah'ın onun için belirlediği özel bir takdir olmalıdır. Halime aslında önce yetim olan Muhammed'i almaya çok sıcak bakmamış ancak Mekke'ye geç ulaştığından ve diğer çocukların hepsi alındığından beldesine eli boş dönmektense eşiyle istişare edip bu yetim çocuğu almaya karar vermiştir. Bu çocuğu aldıktan sonra Halime'nin sütü artmış; hem Muhammed hem de kendi oğlu doyaya süt emebilmişlerdir.¹ Halime ve eşinin Hz. Muhammed'i aldıktan sonra yaşadıkları bereket ve olağanüstülüklerle dair kaynaklarda bilgiler nakledilmektedir.² Bu bereketle iki yıl kadar çocuğu yanlarında tutan Halime ve ailesi süt emme yaşını tamamladığında ailesine vermek üzere onu Mekke'ye götürmüşlerdir. Ancak Âmine o dönemde Mekke'de yaygın görülen bir hastalığın çocuğuna zarar vermesi endişesiyle tekrar Halime ile gitmesini istemiş ve Hz. Muhammed dört yaşına kadar daha annesinden uzakta sütannesi ile kalmıştır.³

Bir çocuğun hayatı keşfettiği, yürüyüp koşmaya, konuşmaya başladığı ve en temel bilgileri öğrendiği ilk altı yaşın önemi izah-tan varestedir. İşte Hz. Muhammed bu dönemin çoğunu sütannesi Halime'nin yanında geçirmiştir. Sütannesi Halime ile ilişkileri daha sonra aralıklı da olsa sürmüştür. Halime'nin Müslüman oluşu ile ilgili olarak kaynaklar görüş birliği içindeyken Müslüman oluş tarihi ile ilgili bilgiler farklılık göstermektedir.⁴

zû'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl, tsh. Bekrî Hayyânî – Safvet es-Sekka (Beyrut: Müessesetü Risale, 5. Basım, 1405:1985), 11: 414. Hadis Elbânî tarafından zayıf olarak değerlendirilmektedir. <https://www.dorar.net/h/01dfd31011a1895c356a77c91697c15f> (erişim: 21 Eylül 2021).

1 İbn Sa'd, *Tabakât*, 1: 90; Taberî, *Târihu Taberî*, 2: 158-159.

2Bkz. İbn Hişâm, *Sîret*, 1: 163; İbn Sa'd, *Tabakât*, 1: 90; Taberî, *Târihu Taberî*, 2: 159 vd.

3 İbn Sa'd, *Tabakât*, 1: 91.

4 Cemâluddîn Ebû'l-Ferac Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, thk. Mahmud Fâhûrî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 3. Basım, 1405:1985), 1: 62.

4- Abdulmuttalib

Ebvâ'da annesini kaybeden altı yaşındaki Muhammed, bakkısı Ümmü Eymen ile birlikte Mekke'ye dönmüş ve dedesine teslim edilmişti. Dedesi Abdulmuttalib torununu teslim aldıktan sonra vefat edinceye kadar yaklaşık iki yıl onun bakımını üstlendi. Kaynaklarda dedesinin onu diğer aile bireylerinden farklı tuttuğu, ondan önce yemeğe başlamadığı, onu gözünden ayırmak istemediği ve torununa özel bir ilgi gösterdiği nakledilir.¹ Bu özel ilginin sonucu olarak Abdulmuttalib, Kâbe'nin gölgesinde kendisi için özel olarak bulundurulmuş mindere torunu Muhammed'i oturtmuştur. Abdulmuttalib'in çocukları babalarına saygıdan dolayı bu mindere oturmazken Resulullah (sa) küçük bir çocuk olarak bu mindere oturmaya kalkışmıştır. Amcaları onu engellemeye çalışınca Abdulmuttalib "Oğlumu bırakın! Çünkü Allah'a yemin olsun ki onda başka bir hâl var!" diyerek mindere oturmasına izin vermiştir.² Ancak bu sevgi ve özen dolu dede torun ilişkisi de çok uzun sürememiş, Hz. Muhammed için küçücük yaşında başka bir evin yolu görünmüştür. Torunu henüz sekiz yaşında iken vefat eden Abdulmuttalib vefat edeceğini anlayınca evlatlarını toplamış ve oğlu Abdullah ile anne baba bir kardeş olan Ebû Tâlib'e torununu emanet etmiştir. Yaşarken torunu ile yakından ilgilenen Abdulmuttalib bu dünyadan göçerken torununa veli olarak belki de en güvendiği kişiyi seçmiş, böylelikle kendisinden sonra bu yetimin mağdur olmasının önüne geçmiştir.

Hız. Peygamber kendisine yöneltilen soruya dedesinin vefatını hatırladığını ve o zaman sekiz yaşında olduğunu söylemekte, olaya şahit olan Ümmü Eymen ise Hız. Muhammed'in onu kaybetmenin hüznü ile sessiz bir biçimde gözyaşı döktüğünü nakletmektedir.³

1 İbn Sa'd, *Tabakât*, 1: 96.

2 İbn Hişâm, *Sîret*, 1: 168.

3 İbn Sa'd, *Tabakât*, 1: 97.

5- Ebû Tâlib

Ebû Tâlib, babasının vasiyeti üzerine¹ alıp ailesine dâhil ettiği yeğenini emanet bilinciyle gözü gibi korumuştur. Kendisi dışarı çıktığında onu da çıkarmış, yalnız bırakmamaya çalışmış, o olmadan ev halkının yemek yemesini hoş görmemiş, yeğenini kendi çocuklarına tercih etmiş, uyurken bile onu yalnız bırakmamıştır. Ebû Tâlib, bu çocuğun eve gelişyle beraber evlerinde bolluk ve bereketin arttığını söylemiştir.²

Çocukluğunun bir kısmını ve gençliğini amcasının yanında geçiren Hz. Muhammed ile ilgili olarak evde görülen bereketin dışında farklı olaylar da yaşanmıştır. Bir defasında Ebû Tâlib'in arrâf ya da kâhin olarak isimlendirilen kişilere karakteri ile ilgili tahlil yapması için yeğeni Muhammed'i gösterdiği ve onların tepkisinden çekinip yeğenini hemen o ortamdan uzaklaştırdığı nakledilmektedir.³ Benzer bir olay ise ticaret için yeğeni ile birlikte Şam bölgesine gittiğinde meydana gelmiştir. Rahip Bahira'nın bu çocuğun İncil'in müjdelediği Peygamber olacağına dair söyledikleri ve onu koruması tavsiyesi Ebû Tâlib'i telaşlandırmış, rivayetlere göre yeğenini korumak üzere ticaretini yarıda bırakarak Mekke'ye dönmüştür.⁴

Ebû Tâlib'in Hz. Muhammed üzerindeki himayesi yalnızca onun çocukluğu ve gençliği ile sınırlı kalmamış, evleninceye kadar evinde misafir ettiği yeğenini Peygamberliğini ilan ettikten sonra da koruyup kollamaya ve onun en büyük destekçisi olmaya devam etmiştir. İlk vahiy gelip de Hz. Hatice ve Hz. Ali gibi yakınları iman ile ona tabi olurken⁵ uzun yıllar hamiliğini

1 İbn Hişâm, *Sîret*, 1: 179.

2 İbn Sa'd, *Tabakât*, 1: 98; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 1: 123.

3 İbn Hişâm, *Sîret*, 1: 180.

4 İbn Hişâm, *Sîret*, 1: 180-182.

5 İbn Hişâm, *Sîret*, 1: 240-241.

yapan amcasının tercihi farklı bir yönde olmuştur.¹ Ancak o, bu tercihine rağmen yeğenini ve ona inanan oğlunu desteklemeye devam etmiştir. Hatta namaz farz kılındıktan bir süre sonra onları Mekke'nin tepelerinde namaz kımlarken görmüş, bu yeni din ile ilgili yeğenine bazı sorular yönelttikten sonra “Yeğenim! Ben atalarımın dininden ve yolundan ayrılamam. Ancak Allah’a yemin olsun ki ben yaşadığım sürece hoşlanmayacağın hiçbir şey sana ulaşmayacaktır.” diyerek ona olan desteğini ifade etmiştir.²

Ebû Tâlib verdiği sözde durmuş ve yeğenini korumaktan hiç vazgeçmemiştir. Resulullah (sa) ilk kez açıktan tebliğini yaptığı zaman Kureyş’in ileri gelenleri bir heyet oluşturup Ebû Tâlib’e gelip “Dinimizi ayıplayan, ilahlarımızı aşağılayan, atalarımızı sapkınlıkla suçlayan yeğenine ya engel ol ya da onunla aramızdan çekil!” dediklerinde Ebû Tâlib yeğenini korumayı seçmiştir. Hz. Peygamber’in davetine devamı sonrasında heyet yeniden Ebû Tâlib’e gelip ağır bir dille onu iki taraftan birinin kanının dökölmesiyle tehdit etmişlerdi. Bu ağır tehdit sonrası yeğenine giden Ebû Tâlib kendisini zor durumda bırakmamasını istemiş, kavminin taleplerini iletmişti. Hz. Peygamber ise hiçbir biçimde vazgeçmeyeceğini net olarak ifade edince Ebû Tâlib “Git yeğenim! Ne istersen söyle. Vallahi hiçbir şey için seni asla yüz üstü bırakmayacağım.” demiş, sözünü de bu dünyadan ayrılıncaya kadar tutmuştur.³ Kureyşliler tehditlerini fayda vermediğini görünce Ebû Tâlib’e Kureyş’in en güçlü ve yakışıklı gençlerinden birini evlatlık olarak vermeyi bile teklif etmişler ancak yine red cevabı ile karşılaşmışlardır.⁴

1 İbn Hişâm, *Sîret*, 1: 245.

2 İbn Hişâm, *Sîret*, 1: 248.

3 İbn Hişâm, *Sîret*, 1: 266.

4 İbn Hişâm, *Sîret*, 1: 267.

Ebû Tâlib hayatı boyunca yeğenini korumak için elinden geleni yapmış, hatta Şi‘bu Ebî Tâlib’te yeğeni ile beraber boykota maruz kalmış, büyük sıkıntılar yaşamıştır. Ancak Hz. Peygamber bu güçlü hâmiyi kaybeder kaybetmez Kureyşliler azgınlıklarını artırmış¹ hatta içlerinden biri Hz. Peygamber’in başına toprak saçabilmiştir. Hz. Peygamber amcasının hayatındaki kıymetini ve anlamını “Ebû Tâlib ölünceye kadar Kureyş bana hiçbir biçimde zarar verememiştir.” diyerek açıklamıştır.²

6- Fâtıma bint Esed

Peygamberimizin büyümesine katkıda bulunan kimselerden biri de hiç şüphesiz ki amcası Ebû Tâlib’in eşi Fâtıma bint Esed’dir. Müslüman olmamasına rağmen yeğenini kollayan Ebû Tâlib Hz. Hatice ile evleninceye dek yeğenini evinde misafir etmiştir. Bu evde baba rolünü üstlenip Peygamberimize güven ve cesaret veren, onu hayata hazırlayan amcası iken onu şefkat ile sarıp sarmalayan yengesi Fâtıma bint Esed olmuştur.

Kalabalık bir evde bir miktar ekonomik zorlukla beraber dördü erkek, ikisi kız altı çocuğa annelik yapan³ bu hanım, eşinin yetim yeğeni evine geldiğinde onu da evlatlarından ayırmamıştır. Hatta gerek emanet olduğu bilinciyle gerekse bu çocukta gördüğü bazı güzel hâller sebebiyle bazen bu çocuğu kendi çocuklarına öncelemiştir.

Hz. Muhammed, yaşamının yaklaşık yirmi yılını Fâtıma bint Esed’in merhametinde geçirmiştir.⁴ Ancak yengesi yakın akrabaları uyarmayı emreden ayetler geldiğinde oğlu Ali gibi ilk

1 İbn Hişâm, *Sîret*, 1: 416, 419.

2 İbn Hişâm, *Sîret*, 1: 416.

3 Mehmet Aykaç, Fâtıma bint Esed, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12: 225.

4 Ahmed Halîl Cum’a, *Nisâ’ min asri’n-nübüvve* (Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 2000), 19.

inananlardan olmamış; Müslüman olması pek çok kaynağın ifadesine göre Ebû Tâlib'in ölümünden sonraya kadar gecikmiştir. Muhtemelin bu gecikmede eşinin bu dini seçmemiş olması etkili olmuştur. Ancak hicretten önce Müslüman olduğu Hz. Peygamber'in emri ile hicret ettiği ve Medine'de hicretin dördüncü yılında vefat ettiği bilgisi pek çok kaynağın verdiği ortak bilgidir. Mekke'de vefat ettiğine dair rivayetler varsa da başka olayların da şehadeti Medine'de vefat ettiğini göstermektedir.¹

7- Ümmü Eymen

Hiz. Peygamber'in doğumuna şahit olan ve sütannesi Halime'nin yanında bulunduğu dönem dışında evleninceye kadar neredeyse yanından hiç ayrılmayan bir başka emektar hanım da Ümmü Eymen'dir. Hiz. Peygamber'in dadısı olarak da nitelenen bu hanım aslında ondan yaklaşık on bir yaş büyük Bereke isimli bir cariyedir.² Âmine oğlu Muhammed'i kucağına aldığı da Ebvâ'da gözlerini hayata kapatıp yavrusunu arkada bıraktığında da Ümmü Eymen onun yanındadır.³ Ümmü Eymen, Hiz. Hatice ile evleninceye kadar Peygamberimizin yanındadır. Ancak evlendikten sonra önce bu cariyeyi azat etmiş ardından da evlenmesine destek olmuştur. Artık özgür olan Bereke, evliliği sebebi ile Hiz. Muhammed'in yanından ayrılmış, eşinin talebi üzerine Mekke'den Medine'ye gitmiştir. Ümmü Eymen olarak anılmasını sağlayan oğlu Eymen'i de Medine'de dünyaya getirmiştir.⁴

1 İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 7: 213.

2 Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah İbn Abdilberr, *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*, thk. Ali Muhammed Bicâvî (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1992), 1793; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 7: 290; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb Arnaût (Beyrut: Müessesetü Risale, 1982), 2: 224.

3 İbn Sa'd, *Tabakât*, 1:95; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 1: 123.

4 İbn Sa'd, *Tabakât*, 10:212; Zehabî, *Siyer*, 2: 223.

Ancak bir süre sonra eşi vefat edince bu sefer evladı ile beraber Hz. Muhammed'in yanına dönmüştür.¹

Babasından kendisine miras olarak kalan² Bereke isimli bu cariyeye Peygamberimiz kendisini azat edip evlendirmiş olmasına rağmen eşi vefat edince tekrar onun yanına dönmüştür. Daha sonra Peygamberimizin bir başka azatlısı Zeyd b. Hârise ile evlenen Ümmü Eymen bu evliliği sebebiyle Peygamberimize daha yakın hâle gelmiş ve Peygamber ailesine, kızlarına ve torunlarına desteğini sürdürmüş, iyi ya da kötü günlerinde hep yanlarında olup hizmetlerini görmüştür.³

Aralarında köle efendi ilişkisi değil sanki bir anne oğul ilişkisi gelişmiştir. Ümmü Eymen, Peygamberimize düşkünlüğünü her vesile ile göstermekte Peygamberimiz de ona “Annemden sonra annem” ya da “Ailemden geriye kalan son kişi” diyerek iltifat etmektedir.⁴ Sevgi, merhamet ve güvene ihtiyaç duyduğu çok küçük yaşlarından yetişkinliğine kadar yanı başında olan bu hanımın Hz. Peygamber üzerindeki gerek emeği gerekse etkisi yadsınamaz bir gerçektir. İşte bu gerçeği net olarak yaşayan Hz. Muhammed, ömrünün sonuna kadar bu hanımın kendisi üzerindeki haklarını ifade edecek ve ona karşı hissettiği minnet duygusunu çeşitli şekillerde ortaya koyacaktır.

1 İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyizi's-Sahâbe*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd – Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru'l-Kütûbi'l-İlmiyye, 1415:1995), 1: 317.

2 İbn Sa'd, *Tabakât*, 1: 80; 3: 40; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el-Maârif*, thk. Servet Ukkâşe (Kahire: Dâru'l-Maârif, 4. Basım, trs.), 144; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 1: 122.

3 İbn Sa'd, *Tabakât*, 10: 24, 25, 34.

4 İbn Sa'd, *Tabakât*, 10: 212, İbn Abdilberr, *İstiâb*, 1794; Zehebî, *Siyer*, 2: 224; İbn Hacer, *İsâbe*, 8: 359.

B- Hz. Peygamber'in Vefasını Gösterme Yolları

Hz. Peygamber gerek bakımı ve büyütülmesinde gerekse yetiştirilmesinde sonra üzerinde emeği olan aile büyüklerinin iyiliklerini hiç unutmamıştır. Bunların içinde annesi ve dedesi gibi vefasını göstermeye imkân bulamadığı büyükleri vardır. Ancak onların dışında emeği geçen herkesin hayatına bir şekilde dokunmaya özen göstermiş; elinden geldiğince, gücü yettiğince minnet duygusunu göstermeye çalışmıştır. Onun vefasını gözlemlenebilen bir eylem olarak hayatın farklı alanlarına uzanacak şekilde yaşatması ahlak temelli İslam toplumunun oluşturulması adına çok kıymetli örneklikler taşımaktadır. Bu alternatiflerin varlığı vefayı ortaya koymanın imkânını sağlarken bir yandan da vefasızlık için üretilen mazeretleri geçersiz kılmaktadır. Onun hayatında vefayı göstermenin çok çeşitli yolları vardır. Bu yollar gerek kişinin imkân ve şartlarına göre gerekse vefa gösterilecek kişinin ihtiyacına göre farklılık arz etmektedir. Bu yollar bazen iyiliği anma gibi sade, yalın ve duygusal bazen özgürlüğüne kavuşturma gibi hayati ve köklü olabilmektedir. Bu yollardan en belirgin olanları şöyledir:

1- Hatırlama ve Anma

Vefalı olabilmek öncelikle yapılan iyiliklerin farkında olmayı ve unutmamayı zorunlu kılar. Uzun ve meşakkatli insan ömründe ise bu ancak emek vermekle mümkün olabilir. Hz. Peygamber'in eski günlerini ve üzerinde emeği olanları hatırladığını ve etrafındakilere de andığını görüyoruz. O Medine'ye hicret ettikten sonra "İşte annemle beraber burada konakladık, babam Abdullah'ın kabri de şu evdedir." diyerek hüznünü ashabıyla paylaşmıştır. Ancak bu yalnızca eskiye duyulan bir özlem değil ayrıca anneye duyulan vefanın da bir işaretidir. Çünkü gözlerinin dolduğu bir başka olay buna işaret etmektedir. Nitekim o, Hudeybiye'ye

giderken annesinin kabrini ziyaret etmiş, kabrin üzerini elleri ile düzeltip gözyaşı dökmüştür. O ağlayınca çevresindeki sahâbîler de ağlamış gözyaşlarının sebebini sorduklarında ise; “Annemin şefkat ve merhameti gözümün önüne geldi de onun için ağladım.” demiştir.¹ Birlikte çok az vakit geçirdiği annesi ile ilgili hatıraları ve onun merhametine duyduğu özlem gözyaşları olarak dökülmüş, erkenden bu dünyadan göçüp giden annesine vefasını ancak böyle gösterebilmiştir.

Uzun yıllar yaşayan ve davetine icabet edip ümmetinden olan yengesi Fâtıma bint Esed’e ise “Sen benim için ne güzel anne ne güzel bakıcı idin. Allah sana hayırla karşılık versin.” diyerek onun emeklerini itiraf edip gönlünü almaktan çekinmemiştir.²

2- Doğruya Teşvik

Vefanın gereği imkân bulunduğu hayır sahibine en güzel şekilde karşılık vermektir. Ebû Tâlib’in gerek küçükken yeğeni-ne sunduğu imkânlar gerekse risâlet sonrasındaki güçlü desteği; karşılığı hiçbir bedel ile ödenemeyecek fedakârlıklar idi. Ancak karşılığı bu dünyada ödenemeyecek bu denli büyük bir emeğin bedeli ahirette kurtuluşa ulaştırmak olabilirdi. İşte bu yüzden zaten tebliğ görevi gereği insanların hidayeti için canla başla çalışan Hz. Muhammed amcasının iman etmesini de özellikle istiyordu. Onun katında bütün insanlar değerli, bütün insanlar ulaşılması gereken potansiyel bir mümin idi. Ancak amcası gerek yeğeni-ne gerekse İslam dini ve Müslümanlara verdiği desteği sebebiyle fazladan bir çabayı, özel bir emeği hak ediyordu. Bunun bilincinde olan Hz. Muhammed de risâletin başlangıcından beri bunun için emek vermiş ancak sonuca ulaşamamıştı. Amcasının

1 İbn Sa’d, *Tabakât*, 1: 95.

2 Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe Nümejrî, *Târîhu Medîneti ’l-Münevvera*, thk. Fe-him Muhammed Şeltût (t.y. y.y.), 1: 124.

hastalığı ağırlaşınca Hz. Muhammed (sa) son bir kez daha şansını denedi. Ancak amcası kavmi kendisini kınayacak ve ölümden korktuğu için iman ettiğini zannedecekler endişesiyle inandım demekten yine kaçınmıştı.¹ Hz. Peygamber vefatına kadar hidayet için ümidini sürdürdüğü amcasını ahirete uğurlamak zorunda kalmıştı. Ancak ortaya koyduğu örneklik iyilikleri unutmama ve onların kıymetini bilmenin her zaman bu dünyada karşılık vermek anlamına gelmeyeceğini göstermesi bakımından önemliydi. Kişi bu dünyada imkân bulamıyorsa nimetleri kalıcı olan ahiret yurdu için yardım ve destek sağlayarak da vefasını gösterebilirdi.

3- Dua Etme

Allah Resulü bu dünya yerine öte dünyadaki güzellik ve nimetlerin baki olduğunu bildiğinden vefasını göstermenin bir yolu olarak da üzerinde iyiliği bulunanların bağışlanması için Allah’a dua etmeyi tercih etmiştir. Ancak bu tercihinne rağmen onun bu muradı, murad-ı ilahi ile örtüşmemiştir. O, özellikle de hidayetini çok istediği amcası ve kendisine peygamberlik gelmeden önce bu dünyadan göçüp giden annesi için istiğfar etmek istemiş ancak her ikisi için de izin verilmemiştir. Amcası için koyulan yasa² Kur’an-Kerim’de “Ne peygamberin ne de Müslümanların akrabaları bile olsa müşrikler için af dilemeleri uygun olmaz.” Şeklinde ifade edilmektedir.³ Tefsir ve hadis kaynaklarında bu ayetin Ebû Tâlib hakkında indiğine dair bilgiler

-
- 1 Buhârî, Menâkıbü’l-enşâr, 40; İbn Hişâm, *Sîret*, 1: 418; Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Delâilü’n-nübüvve ve ma’rifetü ahvâli sâhibi’ş-şerîa*, thr. Abdulmu’tî Kal’acî (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1408 / 1988), 2: 344.
 - 2 Ebû Tâlib’in hayatı ve konuyla ilgili farklı görüşler için bkz. Ekrem Ruhi Fığlalı, “Ebû Tâlib” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 237.
 - 3 Tevbe, 9, 113.

bulunmaktadır.¹ Müslim’de geçen bir rivayette ise “Rabbimden anneme istiğfar için izin istedim de bu izin bana verilmedi. Fakat onun kabrini ziyaret için izin istedim, buna izin verildi.”² buyuran Hz. Peygamber’in niyetinde annesine ve amcasına vefasını istiğfar yoluyla göstermek bulunmaktaydı. Bunlar için kendisine izin verilmeyen vefa Peygamberi en güzel kadirşinaslık alametlerinden biri olduğunu bildiğinden yengesi Fâtıma bint Esed için istiğfarda bulunmuştu.

Fâtıma bint Esed’in vefat haberi kendisine verildiğinde Hz. Peygamber onun yanına gelip başucuna oturmuş ve “Ey annem, Allah seni bağışlasın. Sen benim annemden sonra annemdin. Kendin aç iken beni doyurur, kendin çıplak iken beni giydirirdin. Güzel yemekleri kendin yemez bana yedirirdin. Bunu da Allah’ın rızasını ve ahiret yurdunu istediğin için yapardın.” diyerek dua etmiştir.³ Onu kaybedince belki de vefa sâikiyle yaptığı ilk iş dua etmek olmuştur. Ancak yalnızca dua ile kalmamış defin işlemlerine yakından nezaret etmiş hatta daha fazlasını yapmıştır. Hz. Peygamber yengesini kendi elbisesi ile kefenlemiş, defalarca tekbir getirmiş ve namazını kıldırmıştır. Kabrinin kazılmasına yardım etmiş, kabrine inip elleri ile açılan kabri düzeltmiş ve genişletmiştir. Kabrin kazılması tamamlanınca da kendisi kabre girip uzanmış ve “Yaşatan ve öldüren Allah’tır. O diridir ölmez.

1 Buhârî, “Menâkıbü’l-enşâr”, 40; Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tefsîru Taberî / Câmiu’l-beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1420/2000), 14: 509 vd.

2 Müslim, “Cenâiz”, 105, 108; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 15: 430.

3 Ebu’l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu’cemu’l-kebîr*, thk. Hamdi Abdulmecîd es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, 1983), 24: 351-352; a. mlf., *el-Mu’cemu’l-evsat*, thk. Tarık b. İvadullah b. Muhammed – Abdulmuhsin b. İbrahim el-Huseynî (Kahire: Dâru’l-Harameyn, 1415 / 1995), 1:67; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ ve tabakâtü’l-asfiyâ* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1409 / 1988), 3:161.

Annem Fâtıma'yı bağışla Allah'ım!" diye dua etmiş ve ağlamıştır.¹ Gözleri yaşlı bir biçimde kabirden çıkmış ve defin esnasında üzerine toprak atmıştır. Onun gerek hüznünü gerekse yaptıklarını gören Hz. Ömer merakla; "Ey Allah'ın Resulü! Senin başka hiç kimse için böyle yaptığını görmedik." deyince Resulullah (sav) "Ömer! O sanki beni doğuran annem gibiydi." demiş ve yengesinin kendisine yaptığı iyilikleri saymıştır.²

Başka bir rivayette ise başkalarına yapmadığı bu uygulamanın gerekçesini Resulullah (sav) şöyle açıklamıştır: "Cennet elbiselerinden giysin diye ben ona elbisemi kefen yaptım. Kabrin sıkıştırması hafiflesin diye onunla beraber kabre uzandım. Çünkü o, Allah'ın yarattıkları içinde Ebû Tâlib'ten sonra bana en güzel muamele eden kişiydi."³

Hz. Peygamber'in üzerinde büyük emekleri olan yengesine vefasını gösterme yollarından biri vefatının hemen ardından yaptığı dualardır. O yalnızca dua ile yetinmemiş, kendisinin bereketi ile bağışlanabilsin ve cennet elbiseleri giysin diye cenazenin kefenlenme ve defin işleminin her aşamasına bir şekilde katkı sunmuştur. Çünkü dünyada özellikle de muhtaç olduğu küçük yaşlarında kendisini koruyup kollayan bu hanım artık dünyadan göçünce onun için yapılacak en güzel şey vefanın yönünü ahiret yurdunu kapsayacak şekilde dua ve istiğfara yönelmek olmalıdır.

1 Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 24: 352; a. mlf., *el-Mu'cemu'l-evsat*, 1: 367; el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 3: 161; Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasen İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimeşk*, thk. Muhibbüddîn Ebî Saîd Ömer b. Garâme el-Amrî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417 / 1996), 42: 574.

2 Hâkim, *Müstedrek*, 3: 108.

3 Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Ma'rifetü's-sahâbe*, thk. Adil b. Yusuf el-Azâzî (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1419 / 1998), 1: 77; Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah İbn Abdilberr, *İstîâb*, 1891; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 7: 213.

4- İkranda Bulunma

Peygamberimizin sütannelerinden hem Süveybe hem de Halime Peygamberimizi ziyarete gelmiş, Hz. Hatice ve Hz. Muhammed ona çok iyi davranmış, dönemin örfü gereği ikramda bulunmuşlardır.¹ Sahabe isim vermeden Hz. Peygamber'i emzirmiş olan bir kadının onun yanına geldiğine tanık olmuş ve Resulüllah'ın da (sav) 'Annem! Annem!' diyerek elbisesini çıkarıp yere serdiği ve onu oturttuğunu nakletmiştir.² Bu ikramın muhatabı Süveybe ya da Halime'den başkası olmamalıdır. Başka bir rivayet ise içeriye giren sütbabası Hâris b. Abduluzza'yı elbisesinin bir tarafına, annesi Halime'yi yine yere serdiği elbisesinin başka bir ucuna oturttuğu şeklindedir. Daha sonra sütkardeşi Abdullah b. Hâris gelince de onu ayakta karşılayıp önüne oturtmuştur.³ Dönemin şartları gereği misafire yapılan en kıymetli ikramların biri onun oturacağı yere bir şey sermektir.

Misafirlerine maruf ölçüsünde ikramda bulunan Hz. Peygamber'in ikramları bazen hediye olarak da sahibini bulurdu. Kendisine hediye edilen ipek bir elbiseyi Hz. Ali'ye vererek "Bunu Fâtımalar arasında başörtüsü olarak paylaştır." demişti.⁴ Bu hediyesi ile yalnızca kızının gönlünü almayı hedeflememiş annem dediği yengesine de vefasını gösterme imkânı bulmuştur.

Annesine yardım ederek Hz. Peygamber'in bakımına destek olan Şeyma ile Huneyn Savaşı sonrası karşılaştığında duygu-lanan ve gözyaşlarına hâkim olamayan Peygamber gerek Şey-

1 İbn Sa'd, *Tabakât*, 1: 88, 90; Ebü'l-Hasen Ali İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407 / 1987), 1: 356; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, 1: 62.

2 İbn Sa'd, *Tabakât*, 1: 93.

3 Ebû Dâvûd, "Edeb", 119, 120.

4 Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, thk. Muhammed Avvâme (Cidde: Dâru'l-Kible, 1427/2006), 12: 446; Müslim, "Libas ve Ziyet", 17; İbn Mâce, "Libâs", 19.

ma'ya gerekse sütannesi Halime'ye hürmeten ridasını yere serip üzerine oturtuktan sonra kendi yanında kalma ve kabilesinin yanına dönme konusunda seçim hakkı sunuyor. Şeyma'nın kabilesinin yanına dönme tercihinin ardından da bir miktar hayvan ve köle vererek onu kabilesinin yanına gönderiyor.¹ Hz. Peygamber'in sütannesi ve akrabalarına duyduğu vefa Cî' rane mevkinde de gündeme gelmektedir. Hevazin kabilesinin Müslüman olması gecikmiş, Hz. Peygamber bir süre bekledikten sonra savaşa katılanların da talebi ile yüklü miktarda esiri ve ganimeti paylaşmıştır. Bu paylaşımdan sonra Hevazin kabilesinin heyeti gelmiş Peygamberimizin süt amcası Ebû Servân es-Sa'dî'nin çıkıp "Bu esirler içinde sana bakan sana kucak açan teyzelerin, halaların var." diyerek Peygamberin vefa duygusunu harekete geçirmek istemiştir. Allah Resulü zaten muhtemelen bu vefası sebebiyle ganimeti paylaştırmayı geciktirmiş, Hevâzinlilerin Müslüman olarak gelmelerini esirleri ve malları almalarını istemiş olmalıdır. Ancak ganimet beklentisi ile tatsızlık çıkınca taksim etmiş kendisine süt akrabalığı ilişkisi hatırlatılınca da kendisine ve Abdulmuttalib oğullarına ait olan esirleri iade etmiş, sonra Muhacir ve Ensar da ona tabi olup iade etmişlerdir.² Süt akrabalığı dönemin örfüne göre böyle bir ilişkiyi gerekli görür, süt emen çocuğun yetişkin olduğunda kendilerinden süt emdiği aileyi koruyup kollaması beklenirdi.³ Ancak bu kadar kesin bir zafer kazanan, ganimet taksim etmeden kendilerine belli bir süre de tanımış olan bir komutan farklı da davranabilirdi. Oysa o bir taraftan ganimet dağıtımını bekleyen Müslüman savaşçıların taleplerini yerine getirebilmiş, diğer yandan da süt emdiği aileye karşı vefasını gösterebilmiştir.

1 Öztürk, Şeyma, 39: 98.

2 İbn Sa'd, *Tabakât*, 1: 93-94.

3 Ertürk, *Sütannelik*, 56.

5- Ziyaret Etme

Misafire ikram etmek kadar ziyarete gitmek de bir değer verme, saygı gösterme yoludur. Allah Resulü de imkân buldukları ashabını ziyaret eder, onları ziyaret konusunda onları üzecek bir ayrıma gitmezdi. Kıymetli emeklerini hayırla yâd ettiği yengesi Fâtıma binti Esed’i evinde ziyaret eder, onun yanında öğle uykusuna yatarı.¹ Aynı şekilde dadısı Ümmü Eymen’i de belli aralıklarla evinde ziyaret ederdi. Hatta Ümmü Eymen’in evine yaptığı ziyaretler o kadar bilinirdi ki Hz. Peygamber’in vefatından sonra Hz. Ömer ve Ebû Bekir de birlikte Ümmü Eymen’i ziyaret ederek bu vefa göstergesini yaşatmak istemişlerdi.² Bu ziyaretlerden birine eşlik eden Enes b. Malik Ümmü Eymen’in ikram ettiği bir içeceği içmediği için Resulüllah’a (sa) sitem edip söylendiğini nakletmekte,³ belki de üzerindeki hakların bilincinde olan Hz. Peygamber bu siteme karşılık vermediği gibi annem dediği kadının kendisine söylenmesine imkân vermiş olmaktadır.

6- Özgürlüğüne Kavuşturma

Hız. Peygamber sütannesi Süveybe ve dadısı Ümmü Eymen’in cariyeye statüsünde olduğu bilinmektedir. Resulüllah (sa) Hız. Hatice ile evlendikten kısa bir süre sonra belki de uzun zamandır istediği imkâna kavuşmuş, dadısı Ümmü Eymen’i özgürlüğüne kavuşturmuştur.⁴ Ancak Süveybe ile ilgili durum farklıdır. Süveybe Ebû Leheb’in cariyesidir. Peygamberimizin Hız. Hatice ile evlendikten sonra onun ziyaretine gelen Süveybe ve Peygambe-

1 İbn Hacer, *İsâbe*, 8: 160.

2 Müslim, *Fedâilu’s-Sahâbe*, 103; İbn Mâce, *Cenâiz*, 65; İbn Sa’d, *Tabakât*, 10: 215; İsfahânî, *Marifetü’s-sahâbe*, 6: 3469; İbnü’l-Esir, *Üsdü’l-ğâbe*, 2: 291.

3 Müslim, *Fedâilu’s-Sahâbe*, 102.

4 İbn Sa’d, *Tabakât*, 10: 213; İbnü’l-Esir, *Üsdü’l-ğâbe*, 2: 352; Zehebî, *Siyer*, 2: 224; İbn Hacer, *İsâbe*, 2: 496-497; 8: 359.

rimizin ona sevgisine ilgisine şahit olan Hz. Hatice, Süveybe'yi azat etmek için satın almak istemiş, bunun için Ebû Leheb'e haber göndermiştir. Hatice'nin bu davranışı Hz. Peygamber'in isteği ile yaptığına dair kaynaklarda bilgi yoktur. Ancak açık talebi olmasa bile Hz. Hatice muhtemelen Hz. Peygamber'in gönlünden geçeni eyleme geçirmek istemiştir. Ancak Ebû Leheb bu teklifi kabul etmemiş, kendisi de ancak Resulullah'ın (sav) Medine'ye hicretinden sonra Süveybe'yi azat etmiştir.¹

7- Evlendirme

Toplumda bekâr olanları evlendirme ile ilgili sorumluluğun yanı sıra bir yuva sıcaklığına kavuşabilsin arzusuyla Hz. Peygamber'in azat ettikten sonra Ümmü Eymen'in evliliğine öncülük ettiği bilinmektedir. Ancak onun ilk eşi vefat edip de oğlu Eymen ile Mekke'ye dönüşünün ardından ikinci kez evlenmesi yine Hz. Peygamber'in öncülüğü ile olmuştur. Bir kez evlenip dul kalmış bir çocuklu siyahi bu kadının yeniden yuva kurmasının bir miktar zorluğunu gören Hz. Peygamber onun ahiretteki durumunu da müjdeleyecek bir biçimde 'Kimi cennetlik bir kadınla evlenmek sevindirirse Ümmü Eymen ile evlensin.' demiştir. Bu bir yandan Ümmü Eymen için bir müjde iken bir yandan da onunla evlenmeyi teşviktir. Bu teşviği değerlendiren yine kendisi gibi azatlı bir köle olan Zeyd b. Hârise olmuştur.² Böylelikle Resulullah'ın (sa) çok sevdiği iki kişi evlenmiş ve bu evlilikten Müslümanların büyük komutanı Üsame dünyaya gelmiştir.

1 İbn Sa'd, *Tabakât*, 1: 88; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 1: 356; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, 1: 62.

2 Zehebî, *Siyer*, 2: 224.

8- Ekonomik Destek

Süveybe ile ilgisini ileri yaşlarına kadar sürdüren Hz. Peygamber ona Medine’den giyeceği elbiseler ve bir miktar da para göndererek ona olan vefasını gösterirdi.¹ Peygamber’in Süveybe’ye duyduğu minnet duygusu sadece onu değil onun oğlu, kendisinin de sütkardeşi olan Mesruh’a da ulaşmıştır. Hayber Savaşı sonrası Süveybe’nin öldüğü haberini alan Peygamber sonra onun oğlunu soruşturmuş ancak onun da öldüğü haberini almış, başka yakınları olup olmadığını sormuş; başka bir yakınının olmadığını bilgisini almıştır.²

Halime, Peygamberimiz Hz. Hatice ile evlendikten sonra onu ziyarete gelmiş, kendi bölgesinde yaşanan kuraklıktan ve hayvanlarının telef olduğundan şikâyet etmişti. Peygamberimiz de Hz. Hatice ile konuşup onun sütannesi Halime’ye 40 koyun ve bir deve vermesini sağlamış,³ üzerinde süt hakkı bulunan bu hanıma hürmeti ve merhametinden dolayı eşi Hatice’den yardım istemiştir. Halime’nin Mekke’nin fethinden önce vefat ettiğini sütkardeşinden öğrenmiş; ölüm haberini alınca gözleri yaşarmıştır. Sonra ondan geriye kalan kimseleri sorup haber almıştır. Sütkardeşi kendisinden bir miktar bağış isteyince ona da istediklerini vererek gönlünü hoş etmiştir.⁴

Ümmü Eymen de Hz. Peygamber’in ekonomik olarak desteklediği büyüklerinden biridir. Hayber’den sonra Ümmü Eymen’e daha önce meyvelerinden faydalanması için verilen Enes b. Malik’in ailesine ait olan hurmalık kendisinden alınmak

1 İbnü’l-Cevzî, *Sıfatü’s-Safve*, 1: 62; Levent Öztürk, Süveybe, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 183.

2 İbn Sa’d, *Tabakât*, 1: 88; İbnü’l-Esîr, *Kâmil*, 1: 356; İbnü’l-Cevzî, *Sıfatü’s-Safve*, 1: 62; Öztürk, “Süveybe”, 38: 183.

3 İbn Sa’d, *Tabakât*, 1: 93; İbnü’l-Cevzî, *Sıfatü’s-Safve*, 1: 62; Asrı Çubukcu, “Halime”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15: 338.

4 İbn Sa’d, *Tabakât*, 1: 90; İbnü’l-Esîr, *Kâmil*, 1: 356.

isteyince Ümmü Eymen itiraz etmiştir. Aslında bu itirazında haklı olmamasına rağmen Enes’in rivayetine göre Resulullah (sa) ona öncekinin yaklaşık on katı kadar bir bahçe vermiştir.¹

9- İyiliğe Aynıyla Karşılık Verme

Kendisinin bakımını üstlenen amcasının iyiliklerine karşı minnet duygusuyla onun küçük oğlu Ali’nin bakımını üstlenmek istemiştir. Ekonomik bir kriz sebebiyle maddi durumu kötüleşen amcası Ebû Tâlib’in yükünü biraz olsun hafifletmek isteyen vefa abidesi Hz. Muhammed, durumu diğer amcası Abbas ile görüşmüş ve birlikte Ebû Tâlib’in yanına gelmişlerdir. Ona iyi niyetlerini ve kendisine destek olmak üzere çocuklarından birer tanesini yanlarına almak istediklerini ifade etmişler, Hz. Abbas Cafer’i alırken Resulullah da (sav) amcasının en küçük oğlu Ali’yi yanına almıştır.² Böylece yaptıkları iyiliklerin karşılığı olamasa bile bu yolla amcası ve yengesini bir nebze rahatlatmayı amaçlamıştır. Onun bu vefası, Hz. Ali’nin İslam’ı kabul etmeyen bir babaya rağmen ilk Müslümanlardan biri ve Hz. Peygamber’in damadı olma ikramına ulaşmasının yollarını açmıştır.

Hz. Ali’nin yanı sıra yengesı Fâtıma’ya da yuva olmayı arzu eden Peygamberimiz onun için de farklı bir seçenek sunmaktadır. Ebû Tâlib’in vefatından sonra Müslüman olan Fâtıma bint Esed ilk hicret eden Müslüman kadınlardandır. Peygamberimiz onun oğlu ile beraber Fâtıma’nın evinde kalmasına izin vermiş, bir zamanlar onun yuvasını yetim Muhammed’e açması gibi Peygamber de kızının ve damadından evlerini evin büyüğü ile paylaşmalarını istemiştir. Kendisi de belli aralıklarla gidip anem diye hitab ettiği yengesini evinde ziyaret etmiştir.³

1 İbn Sa’d, *Tabakât*, 10/213; Müslim, “Cihâd ve Siyer”, 71.

2 İbn Hişâm, *Sîret*, 1: 246.

3 İbn Hacer, *İsâbe*, 8: 160.

10- İsmi Yaşatma

Bilindiği üzere Hz. Peygamber'in en küçük kızının ismi Fâtıma'dır. Onun kızına bu ismi koymasının sebebi kaynaklarda zikredilmemektedir. Ancak onun yengesi Fâtıma ile ilgili söyleyip yaptıkları bu ismi ona hürmeten koyduğunu düşündürmektedir. Günümüzde Türk kültüründe de hâlâ var olan büyüklerin ismini yaşatma yoluyla vefa gösterme kanaatimizce kesin olmamakla beraber Hz. Peygamber için de düşünülebilir. Nitekim Fâtıma'nın ismi başka çalışmalarda da aynı şekilde yorumlanmaktadır.¹

Sonuç

Güzel ahlakı tamamlamak üzere gönderilen Hz. Peygamber'in getirdiği ahlaki ilkelerin Müslüman birey ve toplumun hayatında varlığı ve görünürlüğü zorunludur. Çünkü ancak bu yolla Peygamberin gönderiliş amacına ulaşılabilir; ahlaki değerler yaşatılabilecektir. Bu da eğitim ile ahlakın sıkı bir ilişki içinde olmasını zorunlu kılmaktadır. Soyut ahlaki kavramların somut olarak hayatta görünebilmesi ise önce bir değer olarak bilinip kabullenilmesini ardından da bu değeri var kılabilmek için düzenli ve devamlı bir çabayı gerektirir.

Değer eğitiminin çok küçük yaşta başladığı düşünüldüğünde vefa gibi soyut bir kavramın öğretilmesinin zorluğu izahtan varestedir. Bunu aşmanın yolu ilk olarak teşbih ve temsil gibi yollarla kavramı somutlaştırmaktır. Ancak bu yolların yanında değerlerin davranışa dönüşmüş hâlinin hayatın içinde gözlemlenebilmesi bir zorunluluktur. Çünkü davranışa dönüşmeyen hiçbir değer yeterince anlaşılamayacak ve kabullenilemeyecektir.

Hz. Peygamber'in vefası pek çok davranışının arkasında yer alan temel bir motivasyon sebebi olarak karşımıza çıkmaktadır. O bu motivasyon ile kendi imkânları ve muhatabının ihtiyaç-

1 Hüsametdin Erdem, Değerler Eğitimi Açısından Vefa, 1: 336.

larına göre çeşitlenen farklı yollarla vefasını ortaya koymuş bu konuda ümmetine gözlemlenebilen açık bir örneklik sunmuştur. Bugün bu değerin yaşatılmasında yeni nesillere sunulabilecek en büyük katkı; Hz. Peygamber'in hayatında görüldüğü üzere gerek söz gerekse eylem olarak şekle bürünmüş; görülen, duyulan ve hissedilebilen vefa örnekleri sunmak olmalıdır.

Kaynakça

Ali el-Müttakî, Alâuddîn b. Hüsâmuddîn, *Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*. tsh. Bekrî Hayyânî – Safvet es-Sekka. Beyrut: Müessesetü Risale, 5. Basım, 1405/1985.

Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. thk. Şuayb Arnaûd - Adil Mürşid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1997.

Aykaç, Mehmet. Fâtıma bint Esed. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12: 225. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin. *Delâilü'n-nübüvve ve ma'rifetü ahvâli sâhibi's-şerîa*. thrc. Abdulmu'tî Kal'acî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408/1988.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî vd. Kahire: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1400.

Cum'a, Ahmed Halîl. *Nisâ' min asri'n-nübüvve*. Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 2. Basım, 2000.

Çubukcu, Asrî. "Halime". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15: 338. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Çuhadar, Mustafa. "Fesahat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12: 423-424. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. Riyad: Beytü'l-Efkâr ed-Düveliyye, trs.

Erdem, Hüsamettin. Değerler Eğitimi Açısından Bir Ahlak Değeri Olarak Vefa. *Uluslararası Sempozyum İnsani Değerlerin Yeniden İnşası*. ed. Cengiz Gündoğdu. 1: 331-347. Erzurum: 2015.

Ertürk, Hatice Nur. *Cahiliye'den Hz. Peygamber Dönemi'ne Süttannelik*. Kahramanmaraş: Samer, 2019.

Erul, Bünyamin. "Ümmü Eymen". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42: 317. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Fayda, Mustafa. "Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh". 1: 130. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Fığlalı, Ekrem Ruhi. “Ebû Tâlib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10: 237-238. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Hâkim, Ebû Abdullah en-Neysâbûrî. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn ve bi zeylihî et-Telhîs*. işr. Yusuf Abdurrahman Maraşlı. Beyrut: Dâru'l-Marife, trs.

Kaşıkçı, Osman. “Radâ’”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38: 384-386. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah. *el-İstîâb fî ma 'ri-feti'l-ashâb*. thk. Ali Muhammed Bicâvî. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1412/1992.

İbn Asâkir, Ebû'l-KâsımAli b. Hasen. *Târîhu medîneti Dî-meşk*. thk. Muhibbüddîn Ebî Saîd Ömer b. Garame el-Amrî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *Musan-nef*. thk. Muhammed Avvâme. Cidde: Dâru'l-Kıble, 1427/2006.

İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbuddîn el-Askalânî. *el-İsâbe fî temyîzi's-Sahâbe*. thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd – Ali Muhammed Muavviz. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415 / 1995.

İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed et-Temîmî. *Sahîhu İbn Hibbân*. thk. Şuayb Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Baskı, 1414/1993.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sekâ vd. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1375/1955.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Baskı, 1414/1994.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid. *Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1373/1953.

İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd ez-Zührî. *et-Tabakât el-Kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü Hancı, 2001.

İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer Nümeyrî. *Târîhu Medîneti'l-Münevvere*. thk. Fehim Muhammed Şeltût. t.y. y.y.

İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*. thk. Ali Muhammed Muavviz – Adil Ahmed Abdulmevcût. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.

İbnü'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebü'l-Ferac. *Sıfatü's-Safve*. thk. Mahmud Fâhûrî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 3. Basım, 1405/1985.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen Ali. *el-Kâmil fî't-târih*. thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987.

İsfahânî, Ebû Nuaym. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1409/1988.

İsfahânî, Ebû Nuaym. *Ma'rifetü's-sahâbe*. thk. Adil b. Yusuf el-Azâzî. 7 cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1419/1998.

Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye – Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1991.

Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb. *Sünenü'l-Kübrâ*. thk. Hasen Abdül Mün'im Şelebî. Beyrut: Müessesetü Risâle, 1421/2001.

Öztürk, Levent. “Süveybe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38: 183. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Öztürk, Levent. “Şeyma”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39: 98-99. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-kebîr*. thk. Hamdi Abdulmecîd es-Selefî. Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, 2. Basım, 1983.

Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-evsat*. thk. Tarık b. İvadullah b. Muhammed – Abdulmuhsin b. İbrahim el-Huseynî. Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1415/1995.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu Taberî / Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. Kahire: Dâru'l-Maârif, 2. Basım, trs.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Tefsîru Taberî / Câ-miu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsâ. *Sünenü Tirmizî*. tlk. Muhammed Nâsiruddîn Elbânî. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1417.

Topaloğlu, Bekir. “Âmine”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3: 63-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Yurdagür, Metin. “Fetret”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12: 476-477. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâ-mi'n-nübelâ*. thk. Şuayb Arnaût. Beyrut: Müessesetü Risale, 2. Baskı, 1982.

<https://www.dorar.net/h/01dfd31011a1895c356a77c-91697c15f> (erişim: 21 Eylül 2021).

OTURUM BAŞKANI

Çok teşekkür ediyorum.

Oturumumuzun üçüncü tebliğini Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dr. Öğretim Üyesi Şule Yüksel UYSAL Hoca'mız, "Hz. Peygamber'in Aile Büyükleriyle İlişkisi Örnekliğinde Toplumda Vefayı Görünür Kılmanın Yolları" başlığıyla sundular. Çok kapsamlı ve Peygamberimizin hayatından çok görünür, net, somut örneklerle hocamızın tebliği gerçekleşti. Toplumun temeli olan ailede vefa örneklerini gördük; Peygamber Efendimizin yetişmesinde emeği olan annesi, sütannesi, amcası, yengesi ve onlarla olan münasebetlerinde vefa örneklerine hocamız işaret ettiler. Vefa örnekleri olarak da bize, Peygamber Efendimizin hayatından hareketle, hatırlama ve anma, doğruya teşvik, dua etme, ikramda bulunma, ziyaret etme, özgürlüğüne kavuşturma, evlendirme, ekonomik destek sağlama, gördüğü iyiliğe aynıyla karşılık verme ve ismini yaşatma şeklinde Peygamberimizin hayatında vefanın görünür kılındığını örnekleriyle hocamız bize sundular. Kendilerine tekrar teşekkür ediyoruz. Cenab-ı Allah bizleri de hayatımızda çevremizde bulunan herkese vefayı görünür kılarak yaşatan insanlardan eylesin inşallah.

Şimdi, oturumumuzun dördüncü tebliğini Kocaeli Dini Yüksek İhtisas Merkezi Müdürlüğü Eğitim Görevlilerinden Dr. Süleyman TAŞ Hoca'mız sunacaklar "Hz. Peygamber'in Vefa Öğretisinin İslam Hukukuna Etkisi" başlığıyla.

Buyurun Süleyman Hocam, süreniz 20 dakika, size de son 3 dakikada inşallah bir hatırlatma yapacağım.

HZ. PEYGAMBER'İN VEFA ÖĞRETİSİNİN İSLAM HUKUKUNA ETKİSİ

Dr. Süleyman TAŞ

Kocaeli DYİM Eğitim Görevlisi

Özet

Güzel ahlak timsali olarak gönderilen Hz. Peygamber'in örnek toplum inşası yönünde insanlığa kazandırdığı öğretilerden biri de vefadır. Vefa kelimesi sözlükte iki manada kullanılmıştır: 'Ahde vefa', yani; verilen bir sözü yerine getirme ve 'yapılan bir iyiliğe yine iyilikle karşılık verme, yapılan iyiliği unutmama'. Bu manalardan ilkinin zıttı 'sözünde durmamak ve hıyanet', ikincisinin zıttı ise; 'nankörlük ve vefasızlık' ile ifade edilmiştir.

Kur'an ayetleri ve onun ete kemiğe bürünmüş örneği olarak Hz. Peygamber'in yaşantısı ve onun mübarek sözleri incelendiğinde her iki manada vefa emredilmekte ve bir vefa toplumu inşasının amaçlandığı gözlemlenmektedir. Şâri'in bu amacı doğrultusunda vefa unsuru İslam hukukunda yerini almış ve bazı akitlere ve hükümlerin vazına etki etmiştir.

Verilen bir söz, bir günah içermedikçe o sözü yerine getirmek vacip veya müstehab görülmüş, bir günah içerdiği takdirde ise tüm müçtehitlere göre haram olduğu söylenmiştir.

Ödünç verilen bir malın (iâre) veya karz olarak verilen bir borcun iade edilmesi gerekmektedir. Çünkü ödünç

veren kişi bir iyilikte bulunmuştur ve iyiliğin karşılığı ancak iyilik olmalıdır. Bu durumda malın kasten veya ihmal edilerek iade edilmemesi gasp olarak nitelendirilmiştir ve iyiliğe karşılık vefasızlık gösterene misliyle veya kıymetiyle tazmin sorumluluğu yüklenmiştir. Genel manada emanetlerin geri ödenme yükümlülüğü vefa ile irtibatlıdır.

Malını bir hayır cihetine vakfeden kişinin vakfiyesinde koşmuş olduğu şartlara uyulması gerekmektedir.

Vefalı satışlarda (bey' bi'l-vefâ) malın üçüncü şahıslara satılamaması verilen söze vefa gereğidir.

Müslümanların, akitlerin öngördüğü mülayim şartlara (caiz şartlar) riayet etmelerinin gerekliliği vefa ile irtibatlı bir hükümdür.

Hizmet alımı yaptığı bir işçinin emeğinin karşılığı olan ücreti vermek vefa gereği vacip, vermemek ise vefasızlık olup haram kılınmıştır.

Yine insanı en güzel şekilde yaratarak onu nimetleriyle donatan Yüce Allah'ı unutmak, yapılan bir iyiliğe nankörlük etmek, yaratana şükrü ve hayra vesile olan insanlara teşekkürü terk etmek büyük günahlardan sayılmıştır.

Biat ettiği devlet başkanının meşru emirlerine itaat etmek vacip kılınmış, kendisiyle istişare yapan kişiyi bile yanlış yönlendirmek hıyanet gerekçesiyle haram görülmüştür. Kendine inanan kişiye yalan söylemek ve bir gayrimüslime eman verdikten sonra hıyanet etmek büyük günahlardan sayılmıştır. Bu ve buna benzer hükümler Hz. Peygamber'in sergilemiş olduğu vefa olgusunun ideal bir toplum inşasına ve İslam hukukuna etki eden temel unsurlardan olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Vefa, emanet, nankörlük, şart, İslam hukuku

INFLUENCE OF THE HZ. PROPHET'S DOCTRINE OF LOYALTY ON ISLAMIC LAW

Abstract

One of the teachings that Hz. Muhammad brought to humanity in the direction of building an exemplary society is loyalty. The word 'vefa' is used in the dictionary in two meanings: 'Ahde vefa', that is; fulfilling a promise and 'returning a favor with a favor, not forgetting the good done'. The opposite of the first of these meanings is 'not keeping one's word and treason', and the opposite of the second is; It is expressed with 'ingratitude and disloyalty'. The verses of the Qur'an and its flesh-and-bone example, When the life of the Hz. Prophet and his blessed words are examined, it is observed that fidelity is commanded in both senses and it is observed that the aim of building a loyalty society is aimed. In line with this purpose of Shariah, the element of fidelity has taken its place in Islamic Law and has affected some of the contracts and the status of the provisions.

If a promise is made vacib or mustahab if there is no sin in it, it is said that it is haram according to all mujtahids if it contains a sin.

A loaned property (iara) or a loan given as qard (karz) must be returned. Because the lender has done a favor, and the favor should only be good in return. In this case, the willful or negligent non-return of the goods is considered usurpation, and the person who shows disloyalty in return

for goodness is responsible for compensation in full or with its value. In general, the obligation to repay the trust is related to fidelity.

It is necessary to comply with the conditions of the person who dedicates his property to a charitable cause.

In loyal sales (*bey' bi'l-vefâ*), the fact that the goods cannot be sold to third parties is a requirement of fidelity to the promise made.

The necessity for Muslims to comply with the mild conditions (permissible conditions) stipulated by the contracts is a decree related to loyalty.

It is vacib to pay the wages of a worker for whom he has received service, as a requirement of fidelity, and not to give it is disloyalty and haram.

It is considered a great sin to forget the Almighty Allah, who created man in the best way and equipped him with His bounties, to be ungrateful to a good deed, to give not thanks to the Creator, those who are instrumental in good deeds. It has been made obligatory to obey the legitimate orders of the head of state to whom he has pledged his allegiance, and knowingly misdirecting the person who consulted him is forbidden on the grounds of treason.

Lying to a person who believes in himself and betraying a non-Muslim after trusting him are considered major sins. These and similar provisions It shows that the phenomenon of loyalty exhibited by the Hz. Prophet is one of the basic elements that affect the construction of an ideal society and Islamic Law.

Keywords: Fidelity, trust, ingratitude, condition, Islamic Law

Giriş

İnsanların tevhid inancından saptığı, genel ahlak kurallarının hiçe sayıldığı ve cehaletin zirve yaptığı bir dönemde Yüce Allah (cc), Hz. Muhammed'i (sav) âlemlere rahmet olarak göndermiş (Âl-i İmrân 3/164; el-Enbiyâ 7/107), insanlığa, güzel ahlakı elde etmeleri ve erdemli bir toplum inşa edebilmeleri için onu örnek göstermiştir (el-Kalem 68/4; el-Ahzâb 33/21).

Hz. Peygamber (sav) henüz peygamber olmazdan evvel doğuluğu ve güvenilirliği ile anılır olmuş, içinde bulunduğu Cahiliye toplumunda güzel ahlakı ile temayüz etmiştir. Zira onun hilmi, tevazu, merhameti, adaleti, affı, cesareti, şecaati, cömertliği vb. hakkında kitaplar dolusu malumat bulunmaktadır. Hz. Peygamber'in rol model olarak gösterildiği güzel ahlak ve erdem örneklerinden biri de onun vefa konusundaki örnekliğidir. O'nun, kavli olarak vefa olgusuna teşvik etmesi ve bilfiil kendi davranışlarıyla vefanın en güzel örneklerini sergilemesi Cahiliye toplumundan Asr-ı Saâdet'e geçişte önemli bir rol oynamış, ideal toplum inşa etmede ve İslam hukukunun teşekkülünde etkisini göstermiştir.

1. 'Vefa'nın Anlamı

Vefa kavramı sözlükte iki manada kullanılmıştır: 'Ahde vefa', yani; verilen bir sözü yerine getirme ve 'yapılan bir iyiliğe yine iyilikle karşılık verme, yapılan iyiliği unutmama'. Bu manalardan ilkinin zıttı 'sözünde durmamak ve hıyanet', ikincisinin zıttı ise; 'nankörlük ve vefasızlık'tır.¹

1 Bkz: el-Ezherî, Ebu Mansûr, Muhammed b. Ahmed (370/981), *Tehzîbü'l-lûga*, (Beyrut: Dâru İhyai't-türâsi'l-Arabî, 2001), 15: 419; İbrahim Mustafa ve arkadaşları, *el-Mu'cemu'l-vasît*, (İstanbul: Çağrı yayınları, 1990), 1047; İbn Hacer el-Heytemî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed es-Sa'dî (ö. 974/1567), *ez-Zevâcir an iktirâfi'l-kebâir*, (thk: Hâzim el-Kâzî), (Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 2004), 1: 209-211.

Vefa sözcüğünün anlamları şöyle açıklanmıştır:

1. Sözünde durma, verilen sözü yerine getirme: *Dünyâdan hiç kimse ummasın vefâ* (Süleyman Çelebi). *Şunlar ki görüp yüzünü bu dâra gelirler / Ol ahde vefâ eyleyip ikrâra gelirler* (Niyâzî-i Mısırî). *Her kim ki arar bûy-ı vefâ tab’-ı beşerde / Benzer ona kim devlet umar zıll-i hümdan* (Ziyâ Paşa).

2. Dostluk ve muhabbette sebat etme, sevgide süreklilik, bağlılık ve sadakat: *Ger derse Fuzûlî ki güzellerde vefâ var / Aldanma ki şâir sözü elbette yalandır* (Fuzûlî). *Sen vefâ kılmazsın ben sabr u âram / Sende hüsin bende muhabbet garib* (Âşık Ömer). *Ayrıca bu manalardan hareketle Arapça vefaya “sevgide bağlılık, dostlukta sebat ve sadâkat” şeklinde ifâde edilebilen yeni bir mana kazandırıp Türkçemizde onu umman gibi bir değer hâline getirmiştir* (Hayri Bilecik).¹

Vefa -gerek sözünde durmak, gerekse iyiliği unutmamak ve dostluk bağlarını devam ettirmek şeklinde ele alındığında- tüm insanlarca sahip olunması gereken bir erdem olduğu aşîkârdır. Zıddı olan vefasızlık, sözünde durmamak, hıyanet ve nankörlük gibi vasıflar ise evrensel ahlak ilkeleriyle uyuşmadığı gibi şer’an da kınanmış davranış örneklerindendir. Nitekim Yüce Allah (cc) Kur’an-ı Kerim’de; verilen sözlere riayet etmeyi, akitleri yerine getirmeyi ve anlaşmalara sadık kalmayı emretmekte (el-Mâide 5/1; en-Nahl 16/91; el-İsrâ 17/34), iyiliğin karşılığının ancak iyilik olması gerektiğini bildirmektedir (er-Rahmân 55/60). Yine, sözlerinde duran ve adaklarını yerine getirenleri övmekte (el-Bakara 2/177; el-İnsân 76/7), hain ve nankörleri ise sevmediğini bildirmektedir (el-Enfâl 8/58; el-Hac 22/38).

1 Kubbealtı Lügatı. Bkz: <http://www.lugatim.com/s/VEF%C3%82>, Erişim: 12.09/2021.

2. Hz. Peygamber'in (sav) Vefası

Âlemlere rahmet olarak gönderilen Sevgili Peygamberimiz Hz. Muhammed (sav) hayatı boyunca insanlık için güzel ahlak timsali olmuştur. “Ben ancak güzel ahlakı tamamlamak üzere gönderildim.” buyururken¹ işte bu gerçeğe işaret etmiştir. Hz. Peygamber'in (sav) bilfiil sergilemiş olduğu ve insanlığa kazandırmaya çalıştığı güzel ahlak örneklerinden biri de onun vefa öğretisidir. Nitekim Hassân b. Sâbit (ra) bir şiirinde ondan; ... رَسُولَ اللَّهِ شِمَّتُهُ الْوَفَاءُ “ahlakı/mizacı/huyu vefa olan resul” diye bahsetmiştir.²

Genelde insanlık, özelde Müslümanlar için “üsve-i hasene” olan (el-Ahzâb 33/21) Hz. Peygamber (sav) bir söz verdiğinde mutlaka sözünde dururdu. Nitekim henüz peygamber olmadığı dönemlerde dahi verdiği söze sadık olduğu bilinmektedir. Örneğin; bir alışveriş münasebetiyle Abdullah b. Ebî'l-Hamsa ile bir yerde buluşmak üzere sözleştikleri ancak Abdullah'ın bunu unutmaması sebebiyle üç gün sonra buluşma mekânına gittiğinde Efen-dimiz'i orada beklerken bulduğu ve kendisine; “Ey genç! Bana meşakkat verdin; zira üç gündür seni burada bekliyordum.”³ dediği bilinmektedir. Onun bu davranışı alacağını kurtarmak maksadıyla değil, vaadini yerine getirmedeki titizliği, yani ahbine vefası sebebiyledir.

Hz. Peygamber (sav) verilen söze vefasızlık göstermeyi nifak alameti olarak göstermiş, dolayısıyla kâmil mümin vasfı taşımayı vefakâr olma şartına bağlamıştır.⁴

Buyurmuştur ki: Allah Teâlâ şöyle buyurur:

-
- 1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Thk. Şuayb Arnavût, (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2001), 14: 513.
 - 2 Müslim, *Fezâilü's-Sahâbe*, 34.
 - 3 Ebu Davud, *Edeb*, 90, (4996).
 - 4 Buhârî, *İmân*, 23.

“Üç kısım insan vardır ki ben kıyamet günü onların hasmıyım: Benim adımı kullanarak yemin edip (insanları) kandıran, hür birini köle diye satıp parasını yiyen ve bir işçiyi tam olarak çalıştırdığı hâlde ücretini tam olarak ödemeyen.”¹

Hiz. Peygamber’in hayatına baktığımızda onun iyiliğe iyilikle muamelede bulunduğu ve kendisine yapılan iyiliğı asla unutmadiğı görölmektedir. Kısaca bazı örnekler verelim:

2.1. Hiz. Hatice’ye Vefası

Muhterem eşi Hiz. Hatice ona ilk inanan kişilerdendi. Aslında bir insana onun en yakını olan eşinin inanması onun hakkaniyetinin nişanelerindendir. Çünkü kişiyi en çok tanıyan, onun herhâlini bilen ve yakınında olan eşidir. Nitekim vahiy geldiğinde Hiz. Hatice’nin ona sahip çıkması, onu teskin etmesi ve onun; yetimleri gözetmek, fakire, muhtaca yardım etmek ve sıla-i rahim yapmak gibi güzel vasıflarını sayması onun ahlakının en bariz delillerindendir. Peygamber Efendimiz, Hiz. Hatice’nin bu tavrını ve kendisini canıyla ve malıyla desteklemesini hiçbir zaman unutmamış, onun bu desteğine hayatı boyunca vefa ve minnettarlık göstermiştir.

O zamanlar çok evlilik yaygın olduğu hâlde ve Hiz. Hatice ileri yaşta olmasına rağmen vefasından dolayı o hayattayken bir başkasıyla evlenmemiştir. (Hiz. Hatice vefat ettiğinde 65, Hiz. Peygamber ise 50 yaşlarındaydı.) Evde bir koyun kesildiğinde onun akrabalarını ve arkadaşlarını unutmaz, onlara da birer parça gönderirdi. Vefatından sonra da onun arkadaşlarını gördüğünde hatırasını anar, duyulanır ve onlara ikramda bulunurdu.

Hatice’nin kız kardeşi Hâle’nin içeri girmek üzere izin istediğini duyan Hiz. Peygamber, onun sesini ve izin isteme tarzını Hatice’nin sesine ve tavrına benzeterek heyecanlanmış ve; “Al-

1 Buhârî, Buyu‘, 105.

lah'ım, bu Huveylid kızı Hâle'dir!" demişti. Vefatından yıllar sonra dahi onun hatırasına vefa gösteren Efendimiz'in genç eşi Hz. Âişe onu görmediği hâlde kıskanmış; "ölüp gitmiş bir yaşlı kadını ne diye hâlâ anıp durduğunu, üstelik Allah'ın kendisine ondan daha hayırlısını verdiğini" söylediğinde Hz. Âişe'nin kendisini ondan daha hayırlı görmesini tasvip etmemiş, davasına kimsenin inanmadığı günlerde onun inandığını, halkın kendisini yalanladığı sırada onun tasdik ettiğini, hiç kimsenin kendisine bir şey vermediği dönemde onun İslam davasını malıyla desteklediğini, üstelik diğer eşlerinden çocuğu olmadığı hâlde Cenâb-ı Hakk'ın kendisine ondan çocuk verdiğini söylemiştir.¹

Hz. Peygamber'in, Mekke'nin fethinde ve Veda Haccı süresince geceleri Mekke'nin yaklaşık 2 km kuzeyindeki Hacûn denilen mevkide bulunan deriden yapılma bir çadırdaki konakladığı ve Mescid-i Haram'a oradan gidip geldiği rivayet edilmektedir.² Bazı çalışmalarda Hz. Peygamber'in Hacûn'da konaklaması Hz. Hatice'nin kabrinin de bulunduğu Mu'allâ (Ma'lâ) kabristanının o bölgede olması ile ilişkilendirilmiştir.³ Ancak kaynaklara baktığımızda bu ilişkiye dair bir bilgiye rastlamadık. Aksine Mekke'nin fethinde beraberinde eşleri Ümmü Seleme ve Meymûne de bulunan Hz. Peygamber'in; "Yarın Kinâneoğulları'nın küfür üzere yeminleştiği Hayf-ı Benî Kinâne'de⁴ konaklayacağız"

1 Bkz: M. Yaşar Kandemir, "Hatice", DİA, 16: 465-466.

2 Vâkıdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer, *el-Meğâzî*, (thk: Marsden Jons), (Beyrut: Dâru'l-a'lemî, 1989), 2: 829; Halebî, Ebu'l-ferec Nereddîn, Ali b. İbrahim, *es-Siretü'l-Halebiyye*, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1427), 3: 123.

3 Muhammed Emin Yıldırım, *Sahabe İklimi*, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2021), 2: 53; Mehmet Emin Ay, <https://www.fikriyat.com/yazarlar/mehmet-emin-ay/2020/01/02/mekkenin-fethi-bize-neler-anlatir-1>, Erişim: 03/10/2021.

4 Benî Kinâne Vadisi demektir ki Mekke-Mina arasında Mina yakınlarındaki Ebtah veya Muhassab denilen yerdedir. (Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*:

sözü, siyasi bir mesaj vermek üzere orada kaldığını göstermektedir.¹

Resul-i Ekrem'in kızı Zeyneb, kocası Ebû'l-Âs Bedir Gazvesi'nde Müslümanlara esir düştüğünde evlendiği gün annesinin kendisine hediye ettiği gerdanlığı onu kurtarmak üzere fidye olarak göndermişti. Hz. Peygamber Hatice'nin gerdanlığını görünce duyulandı ve ashaptan gerdanlığın tekrar Zeyneb'e gönderilmesini rica etti. Resul-i Ekrem, Mâriye'den doğan İbrahim dışındaki bütün çocuklarının annesi olan Hz. Hatice'yi hayatı boyunca minnet ve sevgiyle anmıştır.²

2.2. Sütannelerine Vefası

Peygamber Efendimiz'in bildiğimiz iki tane sütanesi vardı. Ebû Leheb'in cariyesi Süveybe onun ilk sütanesiydi.³ Hz. Peygamber Süveybe ile yakından ilgilendi ve bu ilgisini onun vefatına kadar devam ettirdi. Süveybe'nin, Hz. Hatice ile evlendikten sonra Efendimiz'i ziyarete geldiği, onların da kendisine iyi muamelede bulunduğu, Hz. Hatice'nin azat etmek niyetiyle Süveybe'yi Ebû Leheb'den satın almak istediği ancak Ebû Leheb'in buna razı olmadığı kaydedilmektedir. Sütannesine olan vefasını Medine'ye hicretinden sonra da sürdüren Resul-i Ekrem onun hakkında daima bilgi edinmeye çalıştı; Medine'den ken-

9821. Bazı rivayetlerde Hz. Peygamber'in "Muhassab"da konakladığı da rivayet edilmektedir. Hacun-Mina arası bölgeye Muhassab veya Ebtah denildiği düşünülürse rivayetler arasında tezat yoktur. (Bkz: Salim Ögüt, "Ebtah", DİA, 10: 82,83).

1 Ebû Davud, "Menâsik", 86; Dârekutnî, 4: 22; Halebî, 3: 123; Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk el-Mekkî (ö. 272), *Ahbâru Mekke*, (thk: Abdülmelik Abdullah Dehîş), (Beyrut: Dâru Hıdır, 1414), 4: 46.

2 Kandemir, "Hatice", DİA, 16: 465-466.

3 el-Mekkî, Seyyid Muhammed b. Alevî, *Muhammed el-İnsânü'l-kâmil*, (Medine-i Münevvere: Matbaatu'r-reşid, 1990), 149.

disine hediyeler gönderdi. Hayber Gazvesi dönüşünde Süveybe'nin ölüm haberini alınca sütkardeşi Mesrûh'u sorduğu, onun annesinden önce öldüğünün söylenmesi üzerine başka akrabası olup olmadığını araştırıp hiçbir yakınının kalmadığını öğrendiği belirtilmektedir.¹

Efendimiz'in diğer sütannesi ise Halime-i Sa'diyye'dir. Efendimiz 2 yaşında sütten kesildiği hâlde çöl havası kendisine yaradığı veya Mekke'de veba salgını olması sebebiyle 5 yaşına kadar Halime'nin yanında kaldığı rivayet edilmektedir. Halime bir kıtlık yılında Efendimiz'i ziyarete geldiğinde kendisine ikram ve hürmette bulunduğu, onu abası üzerine oturttuğu ve ona; “Merhaba anneciğim” diye hitab ettiği, ayrıca Hz. Hatice'nin ona bir deve ve kırk koyun hediye ettiği bildirilmektedir.²

Şeyma, Halime-i Sâ'diyye'nin kızı olduğu için Resul-i Ekrem Efendimiz'in sütkardeşi idi. Evtas Vakası (h. ٦٣٠) sonrasında Şeyma esirler arasında getirilince onu tanıdı, onu görmekten dolayı çok müteessir oldu, hatta gözleri yaşardı ve hırkasını yere yayıp onu üzerine oturttu. Efendimiz Şeyma'ya yanında kalabileceğini söylese de Şeyma'nın köyüne dönmek istemesi üzerine ona bir köle, bir cariye, iki deve ve bir miktar koyun hediye ederek memleketine uğurladı.³

2.3. Ensâr'a Vefası

Mekke'nin fethinden sonraki süreçte Efendimiz Ci'rane denilen mevkide Huneyn Gazvesi'nde elde edilen ganimetleri taksim etmiş ve kalpleri İslam'a ısınsın diye Mekke ehline ganimetten bolca vermişti. Bunun üzerine Ensar'dan bazıları ileri

1 Bkz: Levent Öztürk, “Süveybe”, DİA, 38: 183.

2 el-Mekkî, 151.

3 Bkz: Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1981), 1: 218.

geri konuşmuş; “Peygamber Efendimiz akrabalarını görünce bizi unuttu.” gibi sözler söylemiştir. Bunu işiten Resul-i Ekrem (sav) Ensâr’ı toplayarak onlara çok duygusal bir hitapta bulunmuştur:

“Ey Ensar topluluğu! Siz dalâlet içerisindeydiniz de Allah size beni göndermedi mi? Fakirdiniz, Allah sizi zengin etmedi mi? Birbirinize düşmandınız, kalplerinizi telif etmedi mi?” (Onlar; “Evet, Allah ve Resûl’üne minnettarız” dediler). “Ey Ensar topluluğu! Bana cevap verin. İsterseniz; “Kavmin seni kovdu, biz himaye ettik; kimsesizdin, biz sana sahip çıktık; korkuyordun, biz seni koruduk.” diyebilirsiniz ve bu sözünüzde haklısınız.” (Ensâr; “Minnet Allah ve Resûl’üne aittir” dediler.) “Ey Ensâr topluluğu! Koyun ve develer birtakım insanların olsun, Allah’ın Resûl’ü sizinle dönsün istemez misiniz? Allah’a yemin olsun ki; herkes bir tarafa gitse Ensar başka bir yol tutsa ben Ensar’ın yolundan giderim. Hicret sevabı olmasaydı Ensar’dan bir fert olmayı tercih ederdim.” dedi. Sonra; “Allah’ım! Ensar’a, Ensar’ın çocuklarına ve onların çocuklarına merhamet et.” diye dua etti. Bunun üzerine Ensar sakalları ıslanıncaya kadar ağlaştılar; “Allah ve Resûl’ünün taksimine razıyız.” dediler.¹

2.4. Mut’im b. Adîy’e Vefası

Hiz. Peygamber (sav), Mekke’deki baskılar neticesinde Taif’e gitmiş fakat orada umduğunu bulamayınca tekrar Mekke’ye Mut’im b. Adîy’nin verdiği eman/güvenceyle girebilmiştir. O zor şartlarda Mut’im’in bu iyiliğini Efendimiz asla unutmamıştır. Mut’im b. Adîy, Bedir Gazvesi’nden önce ölmüştü. Müslüman olmadığı hâlde onun ölümü Medine’deki Müslümanları da üzümüştür. Resul-i Ekrem de Mut’im’e karşı duyduğu minnettarlığı Bedir esirlerinin serbest bırakılmasını sağlamak için Medine’ye

1 Beyhakî, *Delâilü’n-nübüvve*, (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1405), 5: 174; Bkz: A. Cevdet Paşa, 1: 219-220.

gönderilen heyette yer alan oğlu Cübeyr’e söylediği şu sözlerle ifade etmiştir: “Eğer Mut‘im yaşasaydı ve bu esirler hakkında benimle konuşacak olsaydı onların tamamını serbest bırakırdım.”¹

2.5. Ebeveyne Vefa

Ana, baba ve akraba hakları gerek Kur’an-ı Kerim’de, gerekse hadis-i şeriflerde önemle vurgulanan haklardandır. Özellikle ana, baba, çocukların hayata geliş sebepleri oldukları için hakları daha bir ön plana çıkmaktadır. Rabbimiz (cc); *وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّاَّ* “Rabbin, sadece kendisine kulluk etmenizi ve ana, babanıza da iyi davranmanızı kesin bir şekilde emretti.” (el-İsrâ 17/23) buyururken tevhidden hemen sonra ana-babaya iyiliği emretmiş, *أَنْ أَشْكُرَ لِي وَلِوَالِدَيْكَ* “Biz insana ‘bana ve ana, babana şükret’ diye de tavsiye ettik.” (Lokman 31/14) buyururken kendine şükür ile onlara minnettarlığı beraber zikretmiştir.

Anne, baba müşrik de olsalar Efendimiz onların emeklerine vefalı olmayı emretmiştir. Hz. Ebu Bekir’in kızı Esmâ bir elçi vasıtasıyla; “Ya Resulüllah! Müşrik olan annem bana hediye gönderiyor ve bana gelmek istiyor. Onu evime alabilir miyim?” diye sordu. Efendimiz: “Evet, anneni evine al ve ona iyi davran.” buyurdu.² Bir başkasına; “Sen de malın da babana aitsiniz.” buyurmuştur.³ Cihada gitmek için izin isteyen gence ana, babasına hizmet etmesini emretmiştir.⁴

İnsanların bu dünyaya geliş sebebi ebeveynleridir. Bu sebeple Allah (cc) onlara saygı ve hürmeti emretmiş, müşrik de olsalar onlara karşı saygısızlığı ve kaba sözü yasaklamıştır.

1 Buhârî, “Farzu’l-ḥumus”, 16; *el-Müsned*, 4: 80; Bkz: M. Sabri Küçükaşçı, “Mut‘im b. Adî”, DİA, 31: 402.

2 Buhârî, “Hibe”, 27.

3 Taberânî, *el-Mu‘cemu’l-kebir*, 7: 230.

4 *el-Müsned*, 11: 414.

Hatta evlatların ana, babalarına dua etmelerinin vacip olduğunu söylenmiştir.¹

2.6. Müşriklere Vefası

Hudeybiye Antlaşması'nın şartlarından biri de Mekke ehlin-den bir kimse Müslümanlara sığınmak istediği takdirde Müslümanlar onu iade edecek ve onu himayesine alamayacaktı. Henüz anlaşma tamamlanır tamamlanmaz ansızın Ebu Cendel Müslüman olarak gelmiş fakat Efendimiz anlaşmaya sadık kalmıştı.²

Bunlar Hz. Peygamber'in hayatındaki vefa örneklerinin sadece birkaç çeşididir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ümmü Eymen gibi köle statüsünde olanlara, Ümmü Mihcan gibi siyahi olanlara, şehitlere ve şehit ailelerine vefası gibi.

3. İslam Hukukunda Vefa

İdeal bir toplum inşasını hedefleyen Hz. Peygamber'in yukarıda kısaca örnekleri sunulan vefa öğretisi, İslam hukukunun teşekkülünde etkili olmuş ve vefa olgusu -gerek ahlaki, gerekse amelî olarak- bazı akitlerin hükümlerinde kendisini göstermiştir:

1.1. Verilen sözü yerine getirmek vaciptir. Zira el-Mâide 5/1, en-Nahl 16/91 ve el-İsrâ 17/34 vb. ayetlerde “verilen sözlere riayet etmek, akitleri yerine getirmek ve anlaşmalara sadık kalmak” açıkça emredilmiştir. Ancak verilen bir söz bir günahı içeriyorsa tüm müçtehitlere göre bu sözü yerine getirmemek gerekmektedir.³

Efendimiz (sav); *اَلْمُسْلِمُونَ عِنْدَ شُرُوطِهِمْ اِلَّا شَرْطًا حَرَمَ حَلَالًا اَوْ اَحَلَّ*

1 Ahmed İzzeddîn el-Beyânûnî, (Terc: Ş. Yahya el-Abbâsî - Süleyman Taş), *Ana-Baba ve Evlat Hakları*, İstanbul: Enam Yayınları, 2018, 43.

2 Bkz: Buhârî, Meğâzî, 35; Müslim, Cihâd, 90-97.

3 İbn Allân, *el-Fütûhâtü'r-Rabbâniyye şerhu'l-Ezkârî'n-Nevâbiyye*, 6: 258; Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 3: 442; el-Mevsû'atu'l-Fikhiyyeti'l-Kuveytiyye (*Mevsû'a*), 44: 73.

حَرَامًا “Müslümanlar –bir helali haram veya bir haramı helal kılmadıkça- şartlara/ anlaşmalara uymalıdır.” buyurmuştur.¹

Düşmanla ateşkes anlaşması yapıldığı takdirde karşı taraf bu anlaşmayı bozmadıkça veya bir türlü hıyanete başvurmamak bu anlaşmaya sadık kalmak vaciptir.² Ancak ahdi önce onlar bozarsa bozmak caiz olur. Ayet-i kerimede; *فَمَا اسْتَقَامُوا لَكُمْ فَاسْتَقِيمُوا* “Onlar size dürüst davrandıkları sürece siz de onlara dürüst davranın.” (Tevbe 9/7) buyurulmuştur. Hz. Peygamber (sav) Hudeybiye’de Kureyş ile ateşkes imzalamış ve anlaşmayı onlar bozmadıkça bozmamıştır. Sonra Kureyş’in anlaşmayı bozması neticesinde Mekke’ye hareket etmiştir.³

Bir yabancı turiste emân/güvence/vize verilip pasaportuyla İslam diyarına girdiğinde o yabancı artık can ve mal güvenliğine sahiptir.⁴

İslam diyarında zimmet/vatandaşlık sözleşmesi ile yaşayan azınlıklar güvenlik açısından Müslümanların sahip olduğu her türlü haklara sahiptir.⁵ Bütün bu ve benzeri hükümler “ahde vefa” ilkesinin kapsamı altında yer almaktadır. Hz. Peygamber (sav); “Kim sözüne hıyanet ederse (bir yabancıya eman verdikten sonra ona hıyanet eder ve onu öldürürse)⁶ kıyamet günü hücceti olmaz.”⁷

1 Dârekutnî, 3: 426.

2 *Mevsû’a*, 41: 151.

3 Ebû Bekr en-Nîsâbü’rî, *el-Evsatu fîs-sünen ve’l-icmâ’ vel ihtilâf*, (Riyad: Daru Taybe, 1985), 11:323.

4 Haddâdî, *Cevheratü’n-neyyira alâ Muhtasari’l-Kudûrî*, (Mısır: Matbaatü’l-Hayriyye, 1322), 2: 270.

5 Mevsilî, Ebû’l-fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd (ö. 683/1284), *el-İhtiyâr li ta’lîl-i’l-Muhtâr*, (Kahire: Matbaatü’l-Halebî, 1937), 5:36.

6 Bkz: Heytemî, *ez-Zevâcir*, 1: 211.

7 İbn Ebî Asım, *es-Sünne*, 2: 514 (1081).

1.2. Allah’a isyan içermediği sürece, bir adakta bulunulduğunda o adağın yerine getirilmesi dinen vacip görülmüştür.¹

Nezr/adak; “bir kimsenin dinen yükümlü olmadığı hâlde ibadet cinsinden bir şeyi kendisi için vacip kılması” demektir. Diğer bir ifadeyle; “kişinin sorumlu olmadığı hâlde farz veya vacip cinsinden bir ibadeti yapacağına dair Allah Teâlâ’ya söz vermesi, o ibadeti kendisine borç kılmasıdır.”² Kur’an-ı Kerim’de, verilen sözde durulması, ahde ve akitlere bağlı kalınması (Mâide, 5/1; İsrâ, 17/34), Allah’a verilen sözün tutulması (Nahl, 16/91) emretilir ve yapılan adakların yerine getirilmesi istenir.

Adak günah içeriyorsa yerine getirilmez.

Zûkared Gazvesi (627) dönüşü Ebû Zerr’in eşi Leyla, Efendimiz’e ait bir deve üzerinde onun yanına gelerek; “Ya Resulullah! Bu deve üzerinde sağ kalırsam onu kesip ciğerini ve hörgücünün etini yemeyi nezrettim.” deyince Efendimiz tebessüm ederek; “Allah sana onu vermiş, sen de hem üzerine binmiş hem de kurtulmuşken onu ne kötü cezalandırıyor ve kesmeye kalkıyorsun! Allah’a isyan içeren şeyde de adak geçerli değildir, sahip olmadığın şeyde de... Bu deve bana ait develerdendir, sana uğurlar olsun, ailene dönebilirsin.” buyurmuştur.³ Bu hadis-i şeriften iki durumda adağın sahih olmadığı anlaşılmaktadır. Sahip olunmayan mal adak konusu olamaz ve günah üzerine adak... Vefasızlık da günahtır.

1.3. Biat ettiği devlet başkanına –Kur’an ve Sünnet’e aykırı bir emir vermedikçe- itaat etmek gerekir. Çünkü biat etmek söz vermektir ve ahde vefa emredilmektedir.⁴

1.4. İmam Muhammed’e göre; yolculuk esnasında abdest almak için su bulamayan kişinin arkadaşı kendisine su vereceği

1 Kâsânî, *Bedâi’u ş-sanâi’ fi tertibi ş-şerâi’*, 7: 82.

2 Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 3: 445; Bkz: DİB. Din İşleri Yüksek Kurulu Kararları.

3 İbn Hişâm, *es-Siretü’n-Nebeviyye*, Mısır, 1951, Matbaatu Mustafa Bâbî, 1955, 2: 285.

4 Bkz: Müslim, “İmâre”, 10.

vaadinde bulunsa teyemmüm alamaz, vakit çıksa bile beklemek zorundadır. Çünkü asıl olan ahde vefadır. Arkadaşının söz vermesi zahiren suya kavuşma kudreti demektir. Yine elbise bulamayan kişiye elbise vaat edilmesi durumunda da çıplak olarak namaz kılması caiz olmaz.¹

1.5. Malını bir hayır cihetine vakfeden kişinin koyduğu şart şer’-i şerife aykırı olmadıkça riayet edilmesi gerekir. Çünkü “Vakfın şartı şâri’in nassı gibidir.”² Vakfeden kişi bir hayırda bulunmuş fakat bu hayrını bazı şartlarla sınırlamıştır. Yapmış olduğu vakfın şartına riayet edilmesi vefa gereğidir.

1.6. Vefalı satışlarda (bey’ bi’l-vefa) malın üçüncü şahıslara satılamaması verilen söze vefa gereğidir.³

Bey’ bi’l-vefa; “Bir malı, bedelini iade edince geri almak şartıyla satmaktır.” Paraya ihtiyacı olan bir kişi bir malı belli bir bedel karşılığı birine satmakta, alıcı ödediği bedeli iade edinceye dek o maldan faydalanmakta, bedel iade edilince de malı iade etmektedir. Bu arada akdın konusu olan mal üçüncü şahıslara satılamamaktadır.⁴

Bu tür satışlar, içerisinde iki taraftan birine menfaat sağlayan fasit şart barındırdığı için; “fâsid bey’”, şeklen alışveriş formatına uyulduğu için; “câiz bey’”, bir tür faizden kurtulma amacı taşıdığı için; “muâmele-i şer’iyye” ve verilen bir söz ve anlaşma

1 Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes’ûd b. Ahmed (ö. 587/1191), *Bedâi’u’s-sanâi’ fî tertîbi’s-şerâi’*, (Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, 1986), 1: 49; İbn Nüceym, Zeyneddîn b. İbrahim b. Muhammed el-Mısırî (ö. 970/1563), *el-Bahru’r-râik şerhu Kenzi’d-dekâik*, (Dâru’l-kütübî’l-islâmî, tsz.), 1: 167.

2 Ali Haydar Efendi, *Dürerü’l-hükkâm Şerhu Mecelleti’l-ahkâm*, (Dâru’l-cil, 1991), 1: 85.

3 Bkz: İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dimaşkî (ö. 1252/1836), *Reddu’l-muhtâr ale’d-Dürri’l-muhtâr*, (Beyrut: Dâru’l-fikr, 1992), 5: 276.

4 İbn Âbidîn, 5: 276.

üzerine kurulduğu için; “bey ‘-i uhde”, “bey ‘-i tâat” ve “bey ‘-i emâne” gibi isimlerle anılmıştır.¹ Vefalı satışlarda akde konu olan mal üçüncü şahıslara satılamadığı için bu muamele “rehin akdi” kapsamında da değerlendirilmiştir. Vefalı satışların meşruiyeti hakkında farklı kanaatler olmakla birlikte akitleri faizden kurtarma adına öncelikle bazı Semerkand uleması ve sonraki bazı fakihler bu muameleye fetva vermişlerdir.² Zamanımızda da katılım bankalarında “sukuk” adı altında bu muamele yaygın bir şekilde kullanılır hâle gelmiştir.³

3.7. Borcunu zamanında ödememek günahtır. Efendimiz; imkân olduğu hâlde borcu ödememeyi zulüm olarak nitelendirmiştir.⁴ Borç veren kişi alana bir iyilik yapmıştır ve iyiliğin karşılığı iyilik olmalıdır. Kur’an-ı Kerim’de; هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ “İyiliğin karşılığı ancak iyiliktir.” (er-Rahman 55/60) buyurulmuştur. Borcu geciktirmek iyiliğe karşı nankörlük ile muamele etmek olduğundan haram kılınmıştır.

3.8. Yine bir malı iâre (kullanması için bir başkasına ücretsiz olarak) vermek bir nevi iyilik yapmak olup şer’an teşvik edilen bir davranıştır. Yüce Rabbimiz (cc); وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى “İyilik ve takva üzere yardımlaşın.” (el-Mâide 5/2) buyurmuştur. Hz. Peygamber (sav); وَاللَّهُ فِي عَوْنِ الْعَبْدِ مَا كَانَ الْعَبْدُ فِي عَوْنِ أَخِيهِ “Kişi mümin kardeşinin yardımında olduğu müddetçe Al-

1 İbn Abidin, 5: 276.

2 Bkz: Taşköprizâde Kemaleddin Efendi, *Uddetü ashâbi'l-bidâyeti ve'n-nihâye fî tecridi mesâili'l-Hidâye*, (thk. Süleyman Taş), (İstanbul: Mektebetü’i-irşad, 2021), 1: 158.

3 Bey’ bi’l-vefâ hakkında geniş bilgi için bkz: Enver Osman Kaan, “Finansman Kaynağı Olarak Bey’ bi’l-vefa, bey’ bi’l-istiğlal ve bey’u’l-îne”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, (Bahar, 2018): (17) 223-251.

4 Buhârî, Havâlât, 1; Müslim, Mûsâkât, 7.

lah da onun yardımındadır.” buyurmuştur.¹ İâre/ödünç verme, emanet türü akitlerden olup ariye malın korunması ve ihtiyaç giderildiğinde tekrar sahibine iade edilmesi gerekmektedir. İhmal veya hıyanet yapılması durumunda ise müsteîr (ödünç alan) tarafından zararın tazmin edilmesi gerekmektedir.² Efendimiz (sav); *ليس على المستعير غير المغل ضمان*; “Hıyanet etmeyen müsteîr üzerine tazmin sorumluluğu yoktur.” buyurmuştur.³ Bu hadis-i şerifte; ariye mala kasten zarar veren müsteîr “muğill (hâin)” olarak nitelendirilmiştir. Elbette bir malı, kullanması için bir başkasına ödünç veren kişi ona iyilikte bulunmuştur ve bu fiil yine iyilikle mukabeleyi hak etmektedir. İyiliğe hıyanetle karşılık vermek ise büyük vefasızlıktır. Bu sebeple ödünç malın korunması ve aynı şekilde iadesi amaçlanmıştır. Kasıt veya ihmal ise tazmin sorumluluğu ile cezalandırılmıştır.

3.9. Kiracının kiraladığı ev veya araba ona emanettir. Güzel ahlak sahibi olan ve kul hakkına riayet etmek isteyen bir Müslüman kiraladığı malın emanet olduğunu bilmeli ve onu kendi malından daha fazla korumalıdır. Zira icâre akdinde taraflar birbirlerinden istifade etmektedir: Mûcir (kiraya veren) malını kiraya vermekle kiracının bir ihtiyacına merhem olmuş, buna mukabil bir miktar ücret almak suretiyle nakit ihtiyacını karşılamıştır. Kiracının, -bedel karşılığı da olsa- ihtiyacını giderdiği malı hor kullanması onun ihtiyacına yardımcı olan mal sahibine vefasızlıktır.

3.10. Hizmet alımı yaptığı bir işçinin emeğinin karşılığı olan ücreti vermek vefa gereği vacip, hiç vermemek veya ertelemek ise vefasızlık olup büyük günahlardan sayılmıştır.⁴ Peygamber Efendimiz (sav) işçiye daha teri kurumadan ücretinin verilmesini

1 Müslim, Zikr, 11.

2 Serahsî, *el-Mebsût*, 11: 109.

3 Dârekutnî, 3: 456.

4 Heytemî, *ez-Zevâcir*, 2: 506.

emretmiştir.¹ Kudsi bir hadiste; bir işçi çalıştırıp ücretini vermeyen kişinin kıyamet günü hasmının bizzat Allah (cc) olduğu bildirilmiştir.² Hasımı Allah olan kişinin durumu aşikârdır.

3.11. Devlet tarafından kendisine güvenilerek vazife tevdi edilen bir âmir veya memur kendine olan bu güvene vefa ile mukabele etmeli, görevini ve yetkilerini kötüye kullanmamalı ve vazifelerini ihmal etmemelidir. Görev tevdi ederken de makama/verilen yetkiye vefalı olup ehliyet sahibi kimseler takdim edilmelidir.

3.12. Kendine inanan kişiye yalan söylemek güven duygusuna hıyanetle karşılık vermek olduğundan büyük günah sayılmıştır. Kişinin kendisiyle istişare yapan kimseyi, bile bile yanlış yönlendirmesi büyük günahıdır. Hz. Peygamber (sav); كَبْرَتْ “Sana inandığı hâlde mümin kardeşine yalan söylemen büyük bir hıyanettir.” buyurmuştur.³ Kendisine adres soran kimseyi bilerek yanlış yönlendirmek de böyledir.

3.13. İnsanları zahiri ve batini nice nimetlerle donatan Yüce Allah'ı (cc) sevmek ve onları tüm gücüyle hidayet yoluna sevk eden Hz. Peygamber'i ve onun âli beytini sevmek vefa gereği vaciptir. Efendimiz; وَأَحِبُّونِي وَأَحِبُّوا اللَّهَ لِمَا يَغْدُوكُم مِّنْ نِّعَمِهِ، وَأَحِبُّوا أَهْلَ بَيْتِي لِحُبِّي “Sizi nimetleriyle donattığı için Allah'ı sevin. Allah'ı sevdiğiniz için beni sevin. Beni sevdiğiniz için de ehl-i beytimi sevin.” buyurmuştur.⁴ Bu hadis-i şerifte başta Yüce Allah (cc) ve Resul'ü olmak üzere, üzerimizde hakkı olanlara ve bizlere iyilik edenlere şükran-ı nimet beslemenin gerekliliği vurgulanmıştır.

1 İbn Mâce, er-Ruhûn, 5.

2 Buhârî, Buyu', 105.

3 Buhârî, Edebü'l-müfred, 393.

4 Taberânî, el-Mu'cemu'l-kebir, 3: 46.

Allah'ı unutmak, onun verdiği onca nimetlere rağmen ona kulluk etmemek iyiliğe karşı vefasızlık etmektir. Allah'ın verdiği el, ayak, göz gibi nimetleri onun emirlerine uygun kullanmak yerine isyanda kullanmak nimetlere nankörlükle karşılık vermektir.

3.14. İnsanlara teşekkür etme gerekliliği vefa olgusu ile bağlantılıdır. Hz. Peygamber (sav); لَا يَشْكُرُ اللَّهَ مَنْ لَا يَشْكُرُ النَّاسَ لَا “İnsanlara teşekkür etmeyen Allah’a şükretmiş olmaz” buyurmuştur.¹ Allah’tan gelen bir ihsana vasıta olan insana teşekkür etmeyenin Allah’a şükretmiş olmaması iyiliğe karşılık vefasızlık yaptığı içindir.²

İslam hukukunun temelini oluşturan Kur’an, Sünnet ve fıkıh kaynakları incelendiğinde bunlara benzer daha birçok örnek tespit etmek mümkündür. (Lukata, vekalet, vasiyyet, yetim malı, rehn, mudarebe, şirket, bidâ’a, vedia, sevm-i nazar gibi.)

Vefa, sadakat ve emanet gibi ahlaki değerlerin unutulduğu şu zamanımızda insanlık, Hz. Peygamber’in önderliğini yaptığı tüm ahlaki değerleri tekrar hatırlamalı ve faziletli bir toplum inşası için eskiden olduğu gibi bugün de onun gösterdiği hidayet yoluna sınıksız yapışmalıdır. Unutulmamalı ki; “Sözlerin hayırlısı Yüce Allah’ın Kitab’ı, hidayetin hayırlısı ise Hz. Peygamber’in rehberliğidir.”³

Sonuç

Hz. Peygamber (sav) âlemlere bir hidayet rehberi olarak gönderilmiş, söz ve davranışlarıyla insanlık için en güzel ahlaki temsil etmiş ve erdemli bir toplumun temelleri atma yolunda insanlığa üsve-i hasene (en güzel örnek) olmuştur. Efendimiz, Cahiliye asrını Asr-ı Saadet’e dönüştürürken bu başarısındaki en önemli

1 Ebû Dâvûd, Edeb, 12.

2 Heytemî, 147, 209-219.

3 Buhârî, Edeb, 69.

faktör onun ahlakıdır. Hatta tarihsel süreçte ahlakın tevhidden önce olduğu söylenmiştir.

Hiz. Peygamber’in rol model olarak gösterildiğı güzel ahlak ve erdem örneklerinden biri de onun vefa konusundaki örnekliliğidir. Vefa; sözünde durma ve iyiliğe yine iyilikle karşılık verme gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Övgün bir ahlak olan vefanın zıttı; nankörlük, vefasızlık, hıyanet ve küfran-ı nimet diye nitelendirilmiştir. Hiz. Peygamber’in vefa örnekliliğı ‘sözünde durmak’ ve ‘ahitlere sadık kalmak’ gibi ahlaki değerlerin gelişmesine katkı sağladığı gibi ‘satış akdi, icare, iare, emanet, borçlanma, vakıf, müste’men vs.’ konularda fıkha tesir etmiştir.

İdeal toplumun nüvelerini oluşturan tüm bu hükümler Hiz. Peygamber’in hayatı boyunca en güzel örneklerini sergilediğı vefa olgusunun İslam hukukuna etkisini ortaya koymaktadır.

Öneriler

Vefa toplumu inşa edebilmek için şu hususlara önem vermek gerektiğı kanaatindeyim:

1.Eğitim sistemimizde çocuklarımıza anaokullarından itibaren nazari ve tatbiki olarak genel manada ahlak, özel manada vefa terbiyesi verilmelidir.

2.Sünnet anlatılırken sünnet-i zevaid ve sünnet-i hüda yanı sıra Hiz. Peygamber’in ahlaki sünnetleri de ön plana çıkarılmalıdır.

3.Vaaz ve irşad faaliyetlerinde kibir, riya, hırs, tamah, enâniyet, vefasızlık, hıyanet gibi bâtinî günahlara da vurgu yapılmalıdır. Zira vefa vacip olduğu gibi vefasızlık da günahdır. (Vefa iki tarafı keskin kılıç gibidir.)

4.Din adamları temsil yönleri itibarıyla vefa ve diğer tüm ahlaki değerleri huy edinmeye gayret sarf etmelidir.

5.Vefa, sadakat ve emanet gibi ahlaki değerlerin unutulduğu şu zamanımızda insanlık, Hiz. Peygamber’in önderliğini yaptığı

tüm ahlaki değerleri tekrar hatırlamalı ve faziletli bir toplum tesisini için eskiden olduğu gibi bugün de onun gösterdiği hidayet yoluna sınıksız yapışmalıdır. Unutulmamalıdır ki;

“Sözlerin en güzeli Yüce Allah’ın Kitab’ı, hidayetini en güzel örneği Hz. Peygamber’in rehberliğidir.”¹

إِنَّ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابُ اللَّهِ، وَأَحْسَنَ الْهَدْيِ هَدْيُ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

1 Buhârî, Edeb, 70.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Hanbel, *Müsned*. (thk: Şuayb Arnavût). Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2001.

Ahmet Cevdet Paşa. *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1981.

Ahmed İzzeddî el-Beyânûnî, (Terc: Ş. Yahya el-Abbâsî - Süleyman Taş), *Ana-Baba ve Evlat Hakları*, İstanbul: Enam Yayınları, 2018.

Ali Haydar Efendi. *Dürerü'l-hükkâm Şerhu Mecelleti'l-ahkâm*. Dâru'l-cıl, 1991.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin el- Horâsânî. *Delâilü'n-nübüvve*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1405.

Buharî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'ul-müsnedü's-sahîh*. (thk: Muhammed Züheyr b. Nasır). Dâru tavrî'n-necât, 1422.

Cessâs, Ahmed b. Ali er-Râzî (ö. 370). *Ahkâmu'l-Kur'ân*. (thk: Muhammed Sadık Kamhâvî). Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1405.

Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer (ö. 385). *es-Sünen*. (thk: Şuayb Arnavut). Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2004.

Ebû Bekr en-Nîsâbü'rî. *el-Evsatu fis-sünen ve'l-icmâ' vel ihtilâf*. Riyad: Daru Taybe, 1985.

Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as b. İshâk el-Ezdîes-Sicistânî (ö. 316), *es-Sünen* (1-7). (thk: Şuayb Arnavût- Muhammed Kamil Karabeleli), Dâru'r-risaleti'l-ilmiyye, 2009.

_____. *es-Sünenü'l- kübra*. (thk: Muhammed Abdulkadir Atâ). Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2003.

el-Ezherî, Ebu Mansûr, Muhammed b. Ahmed (370/981). *Tehzîbü'l-lüga*. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 2001.

Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk el-Mekkî (ö. 272), *Ahbâru Mekke*, (thk: Abdülmelik Abdullah Dehîş), Beyrut: Dâru Hıdır, 1414.

Haddâdî. *el-Cevheratü'n-neyyira alâ Muhtasari'l-Kudûrî*. Mısır: Matbaatü'l-Hayriyye, 1322.

Halebî, Ebu'l-ferec Nereddîn, Ali b. İbrahim. *es-Sîretü'l-Halebiyye*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1427.

İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dimaşkî (ö. 1252/1836). *Reddu'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*. Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1992.

İbn Allân Muhammed es-Sadîkî (ö. 1057). *el-Fütûhâtü'r-Rab-bâniyye şerhu'l-Ezkâri'n-Nevâviyye*. Cem'iyetü'n-neşr ve't-te'lifi'l-Ezheriyye, tsz.

İbn Ebî Asım. *es-Sünne*. (thk: Muhammed Nasiruddin El-bânî). Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1400.

İbn Hacer el-Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed es-Sa'dî (ö. 974/1567). *ez-Zevâcîr an iktirâfî'l-kebâir*. (thk: Hâzım el-Kâzî). Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 2004.

İbn Hişâm. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. Mısır: Matba'atu Mustafa Bâbî, 1955.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvînî (ö. 273). *es-Sünen*. (thk: Şuayb Arnavut). Daru'r-risaleti'l-âlemiyye, 2009.

İbn Nüceym, Zeyneddîn b. İbrahim b. Muhammed el-Mısırî (ö. 970/1563). *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*. Dâru'l-kütübî'l-islâmî, tsz.

İbrahim Mustafa ve arkadaşları. *el-Mu'cemu'l-vasît*. İstanbul: Çağrı yayınları, 1990.

Kaan, Enver Osman. Finansman Kaynağı Olarak Bey' Bi'l-Vefa, Bey' Bi'l-İstiğlal ve Bey'u'l-İlne, Dil ve Edebiyat Araştırmaları, (Bahar, 2018): (17) 223-251.

Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed (ö. 587/1191). *Bedâi'u's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1986.

Mevsılî, Ebü'l-fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd (ö. 683/1284). *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*. Kahire: Matbaa-tü'l-Halebî, 1937.

el-Mevsû'atu'l- fıkhiyyeti'l- Kuveytiyye. Kuveyt: Vezâretü'l-evkâf ve'ş- şu'ûni'l-İslâmiyye, Dâru's- selâsil, 1404-1427 h.

Müslim b. Haccâc (ö. 261). *el-Müsnedü's-sahîh* (1-5). (thk: Muhammed Fuad Abdülbaki). Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Ara-bî, tsz.

Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed (ö. 483/1090). *el-Mebsût*. Beyrut: Dâru'l-marife, 1993.

Seyyid Muhammed b. Alevî el-Mekkî. *Muhammed el-İnsânü'l-kâmil*. Medine-i Münevvere: Matbaatu'r-reşid, 1990.

Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed (ö. 360). *el-Mu'cemu'l-kebîr*. (thk: Hamdi b. Abdülmcid es-Selefi). Kahire: Mektebetü İbni Teymiyye, 1994.

Taşköprizâde Kemaleddin Efendi. *Uddetü ashâbi'l-bidâyeti ve'n-nihâye fî tecridi Mesâili'l-Hidâye*. (thk: Süleyman Taş). İstanbul: Mektebetü'i-irşad, 2021.

TDV İslam Ansiklopedisi (DİA).

Vâkıdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer. *el-Meğâzî*, (thk: Marsden Jons). Beyrut: Dâru'l-a'lemî, 1989.

Yıldırım, Muhammed Emin. *Sahabe İklimi*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2021.

<http://www.lugatim.com/s/VEF%C3%82>, Erişim: (12.09/2021).

Ay, Mehmet Emin. <https://www.fikriyat.com/yazarlar/mehmet-emin-ay/2020/01/02/mekkenin-fethi-bize-neler-anlatir-1>. Erişim: (12.09/2021).

OTURUM BAŞKANI

Oturumumuzun dördüncü tebliğini Dr. Süleyman TAŞ Hoca'mız sundular, “Hz. Peygamber’in Vefa Öğretisinin İslam Hukukuna Etkisi” başlığıyla.

Hocamız tebliğlerinde, vefanın anlamı ve tanımıyla başladıkları tebliğlerinde, Peygamberimizin hayatından vefa örneklerini bizlere hatırlattılar. Peygamberimizin -bir önceki tebliğde de geçtiği gibi- kendi üzerinde hakkı ve emeği bulunan insanlara gösterdiği vefadan eşine olan vefasına, kendisine iyilikte bulunan müşriklere gösterdiği vefaya kadar onun vefa örneklerini kısaca hatırlattılar ve ardından da Peygamberimizin vefa örneklerinin İslam hukukunun teşekkülüne etkisi başlığıyla bizlere önemli hususları hatırlattılar diyeceğim, zira yaşarken yaşamı sürdürürken zaman zaman bu değerlerin veya bu ilkelerin kaynağını unutabiliyoruz. Ahde vefanın, sözde durmanın, adağı yerine getirmeye kadar, devlet başkanına itaatten bir işçinin ücretini ödemeye, ödemenin zorunluluğuna kadar bütün bu hususları vefanın gereği olarak dikkatimize sundular. Vâkfın şartının yerine getirilmesine kadar, borcu zamanında ödemenin bir gereklilik olduğunu da yine vefanın hukuka etkisi ve tesiri olarak bize sundular. Vefa toplumunun oluşumuna yönelik de yine önerilerde bulundular.

Oturumumuzun son tebliğini Kilis 7 Aralık Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi Hüseyin BAYSA Hoca'mız sunacaklar. “Vefanın İslam Borçlar Hukukundaki İz Düşümü Bağlamında Ahlak–Hukuk İlişkisi” başlıklı tebliğlerini sunmak üzere ben sözü Hüseyin Hoca'ma bırakıyorum. Hocam süreniz 20 dakika, size de son 3 dakikada bir hatırlatmada bulunacağım.

Buyurun efendim.

VEFANIN İSLAM BORÇLAR HUKUKUNDAKİ İZ DÜŞÜMÜ BAĞLAMINDA AHLAK - HUKUK İLİŞKİSİ

Doç. Dr. Hüseyin BAYSA

Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri,
huseyinbaysa@kilis.edu.tr

Özet

Hukuk ile ahlak arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Her iki kurum da toplumsal hayatın belli bir düzen içinde gerçekleşmesini hedefler. Hukuk kuralları yasal müeyyidelerle desteklenirken, ahlaki kurallar vicdan ve toplumsal kabulden gücünü alır. İslam’da ahlak kuralları ayrıca uhrevi müeyyide ile de teyit edilmiştir. İslam hukuku ile ahlakı aynı menbain ürünü olduğundan birbirini tamamlayıcı niteliktedir. İki kurum arasındaki bu ilintiyi borç ilişkilerinin ifasında gözlemlemek mümkündür. Hukuki bir olgu olan ticari sözleşmenin ahlaki boyutu da vardır. Ticaret ahlakı kavramı, bu gerçekliği ifade etmektedir. İfanın ticaret ahlakına uygunluk arz etmesi, hukuka da uygun olduğu anlamına gelir. Hukuki anlamı baskın olan ifanın ahlaki bir terim olan vefa kelimesinden elde edilmiş olması da ticaret hukuku ile ahlakı arasında derin bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Bu sebeple ahlaki duyarlılığın zayıflığı, borç ilişkisinde hukukun ihlalini kolaylaştırmaktadır. Hukukun ihtiyati ve cebri uygulama-

maları ise ahlakın tahkimine destek olmaktadır. Bu çalışmada ahlak hukuk ilişkisi, borçlar hukuku normları ve vefa özelinde ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Hukuk, Ahlak, Vefa, İfa.

THE RELATIONSHIP OF MORALITY AND LAW IN THE CONTEXT OF THE REFLECTIONS OF VEFĀ (FIDELITY) IN ISLAMIC LAW OF OBLIGATIONS

Abstract

There is a close relationship between law and morality. Both institutions aim at realizing social life in a certain order. While legal rules are supported by legal sanctions, moral rules get their strength from conscience and social acceptance. Moral rules in Islam are also confirmed by otherworldly sanctions. Since Islamic law and morality are the products of the same source, they are complementary to each other. It is possible to observe this relationship between the two institutions in the performance of debt relations. The commercial contract, which is a legal phenomenon, also has a moral dimension. The concept of trade morality expresses this reality. The fact that the pursuance complies with business ethics means that it is also in accordance with the law. The fact that *'ifā* (pursuance), whose legal meaning is dominant, is derived from the root of the word *vefā* (fidelity), which is a moral term, shows that there is a deep relationship between commercial law and morality. For this reason, the weakness of moral sensitivity facilitates the violation of the law in the debt relationship. Precautionary and coercive practices of law, on the other hand, support the strengthening of morality. In this

study, the moral-law relationship will be discussed within the framework of the law of obligations and vefā.

Keywords: Fiqh, Law, Morality, Vefā (Fidelity), 'İfā (Pursuance).

Giriş

Ahlak ile hukukun sınırları ve birbirleri ile ilişkisi, ahlak-hukuk felsefesinin en çetrefilli meselelerinden kabul edilmektedir. Bu iki kurumun mahiyeti, kaynağı ve işlevi hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür.¹ Toplumsal düzenin varlığını zorunlu kıldığı hukuk ve ahlak, İslam’da bir bütünlük oluşturmaktadır. Bunlardan sadece biri ile ictimai düzenin sağlanması imkânsızdır. Esas olan, beşerî münasebetlerin ahlaka uygun bir şekilde yürütülmesidir; ancak özellikle menfaat çatışmasının yaşandığı durumlarda ahlaka mugayir davranılabilmektedir. Bu durumda karşı tarafın mağduriyetini önleyecek hukuki normlar devreye girmektedir.

Karşılıklı münasebetlerin en yoğun olduğu ticari muamelelerde hukuk ile ahlak arasındaki ilişki net bir şekilde görünmektedir. Bencillik duygusu ve hırsın güçlü bir şekilde yaşandığı ticari münasebetlerde, ilişkilerin belli bir düzen içinde gerçekleştirilmesi için hukuk ayrıntılı hükümler ortaya koymuştur; ancak taraflar fırsat bulduklarında hukuki normlara aykırı davranabilmektedirler. Bu noktada ahlaki erdemler önemli işlevler üstlenmektedir. Ahlak-ı hamîde ile mücehhez olmak, fırsatların karşı taraf aleyhine değerlendirilmesine engel olmakta, dahası onun lehine bireysel faydanın göz ardı edilmesini sağlamaktadır. Bu davranış biçimi, ticari münasebetlerin sağlıklı bir şekilde sürdürülebilmesi için zorunlu olan güven ortamını tesis eder.

Borç ilişkilerinin karşılıklı güven içinde kurulması ve sonuçlandırılmasında vefanın önemli bir yeri vardır. Tarafların edimlerini anlaştıkları şekilde ifa etmeleri için hukuki kurallar yeterli olmayabilmektedir. Ahde/akde vefa ahlakına sahip olmak, bu aşamada hukuka yardımcı olmaktadır. Aynı şekilde hukuk normları da vefanın tahkim edilmesinde ahlaka destek sağlamaktadır. Bu

1 Metin Aydın, William Whewell ve John Stuart Mill’de Ahlâk-Hukuk İlişkisi, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/1 (15 Haziran 2021), 68.

çalışmada öncelikle Batı ve İslam düşüncesinde ahlak ile hukukun mahiyeti, kaynağı ve işlevi karşılaştırmalı olarak ele alınacak, sonrasında vefa özelinde ahlak- hukuk ilişkisine değinilecektir.

1. Ahlak ile Hukukun Mahiyeti ve Kaynağı

Ahlak kelimesi Arapça olup, “huy, seciye, tabiat, din” gibi manalara gelen *hulk/huluk* sözcüğünün çoğuludur.¹ İslami kaynaklarda *hulk* ve ahlak kelimeleri, hem iyi huy ve davranışları hem de kötü huy ve davranışları ifade etmek üzere kullanılmıştır. Bu sözcüklerle hangi anlamın kastedildiğini belirtmek amacıyla iyi huylar için *hüsni'l-huluk*, *mehâsinü'l-ahlak*, *mekârimü'l-ahlak*, *el-ahlaku'l-hasene* ve *el-ahlaku'l-hamîde* gibi tamlamalar; kötü huylar için ise *sûü'l-huluk*, *el-ahlaku'z-zemîme* ve *el-ahlaku's-seyyie* gibi terkipler tercih edilmiştir.² İslam düşünürleri bu genel yaklaşıma uygun olarak ahlakı “nefiste yerleşik olan yatkınlıklar” şeklinde tarif etmişler ve yatkınlıkların iyi olması durumunda nefisten *fazilet*lerin, kötü olması durumunda ise *rezilet*lerin ortaya çıkacağını söylemişlerdir. Buna göre bir davranışın ahlaki sayılabilmesi için onun nefisten herhangi bir fikrî ve iradi güçlüğü hacet kalmaksızın sadır olması gerekir.³ Diğer bir ifade ile bir davranışın ahlak kapsamında değerlendirilebilmesi için bireyin başka davranışta bulunma imkânı olduğu halde özgür iradesi ile bilinçli olarak o şekilde davranmış olması şarttır.⁴

1 Muhammed b. Mükerrrem b. Ali Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn el-İfrîkî İbn Man-zûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâder, 1414h.), “halaka”, 10/86.

2 Mustafa Çağrırcı, *Ahlak, İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/1.

3 Mehmet Said Aydın, *Ahlak, İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/10; Hüsameddin Erdem, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak* (Konya: Sebat Ofset Matbaacılık, 1996), 55-56.

4 Erdem, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak*, 56-57; Saffet Köse, “Hukuk mu Ahlak mı? -İslam Nokta-i Nazarından Din-Ahlak-Hukuk İliş-

Ahlak kavramının zamanla anlam kayması ve daralmasına uğradığı görülmektedir. Örneğin “Ahlak kişinin vicdanının bazı davranışları doğru ve iyi olarak nitelendirirken kullandığı kurallar bütünüdür.”¹ şeklindeki tarifte ahlak, kurallara indirgenmiştir. Ahlakın “uzun bir süreç sonrasında oluşmuş, uyulmasının zorunlu olduğu yönünde genel bir kabulü içeren kurallar bütünü”² olduğunu belirten tarifte ise ahlak, iyi ahlak kurallarına inhisar edilmiştir. Bu yaklaşıma uygun olarak günümüzde “ahlaklı” kelimesi iyi davranışları tabiat hâline getiren kimse anlamında kullanılmaktadır.

Davranışların ahlaki sayılması için belirli ilkelere uygunluğu aranmaktadır. Bu kuralların bir kısmı kişinin kendi nefesine dönüktür. Bir kısmı ise sosyal hayatta bireylerin birbirleri ile ilişkilerine dairdir. Bunlardan birincisine *subjektif*, ikincisine ise *objektif ahlak kuralları* denmektedir. Kötü hisler beslemekten sakınmak subjektif ahlak, muhtaç birisinin yardımına koşmak ise objektif ahlak kurallarına örnek verilebilir.³

Ahlakın kaynağı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan birine göre ahlakın kaynağı toplumsal yaklaşımdır. Yukarıda verilen tarifte geçen, ahlakın “uzun bir süreç sonrasında” oluştuğu kaydından da toplumsal iradenin ahlakın kaynağı olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Şüphesiz ki toplumlar kendi

kisi Bağlamında Bir İnceleme-”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 17 (2011), 18.

- 1 İsmail Kılıçoğlu, *Ahlak ve Hukuk İlişkisi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1988), 121.
- 2 Abdulkadir Yıldız, *Hukuk ve Ahlak Arasındaki İlişki, Temelleri ve Uygulamalarıyla İş Ahlakı*, ed. Nihat Erdoğan (İstanbul: İGİAD Yayınları, 2018), 360.
- 3 Turgut Akıntürk, *Hukuka Giriş*, ed. Neval Okan (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2002), 7; Halûk Hâdi Sümer, *Toplum Hayatı ve Toplum Düzeni, Temel Hukuk Bilgisi*, ed. Mehmet Ayan (Konya: Mimoza Yayınları, 2014), 11.

sosyokültürel yapılarına uygun olarak bazı yerel değer ölçülerini zamanla geliştirirler. Ancak toplumlara göre değişiklik arz eden ve daha çok görgü kuralı mesabesinde olan bu değerlerin dışında, geçmişten bu yana varlığını koruyan, dünya genelinde kabul görmüş ve ahlak denince akla gelen ilkeler de vardır. Ahlakın kaynağı toplumsal yaklaşım olsaydı, bu kurallardan bahsedilemezdi; sadece her toplumun kendi sosyokültürel yapısına özgün ahlaki değerleri olurdu.¹ Aynı sebeple ahlak için aklı, sezgiyi ve duyguları kaynak olarak göstermek de doğru değildir. Sosyal ve kültürel zemin aklı, sezgiyi ve duyguları etkilediğinden bunlardan evrensel ahlaki ilkelerin aksine yerel birtakım ahlaki tutumlar ortaya çıkabilmektedir. Ahlakın kaynağı konusunda ortaya konulan en isabetli görüş, evrensel ahlaki ilkelerin Allah tarafından insanın fitratına yerleştirildiği, gönderilen peygamberler ile bu ilkelerin hatırlatıldığı ve din ile koruma altına alındığı şeklindedir.² Bireyler veya toplumların bir kısmı, hayat şartları içerisinde fitrattan uzaklaşıp başka davranışları ahlak edinseler de dünya genelinde fitri ilkeler evrensel olma özelliğini korumaktadır.

İslam ahlakının kaynağı Kur'an ve onun ışığında oluşan sünnettir. Âlimler arasında bu hususta herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır.³ Bununla birlikte İslam düşüncesinde aklın

1 Yıldız, Hukuk ve Ahlak Arasındaki İlişki, 372.

2 Ateist bir insanın ahlaklı eylemlerde bulunması, fitratında sağlam duran ahlaki ilkelere bağlanabileceği gibi içinde yaşadığı kültürel ve sosyal zeminde kuvve hâlinde var olan ilahi mesajın bir yansıması olarak da düşünülebilir. İnanan insanın ahlaksız eylemlerde bulunması ise inandığı dini ilkeleri içselleştirememesinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Tuncay İmamoğlu, “Ahlaksız Hukuk ve Dinsiz Ahlak Mümkün Müdür?: Felsefi Bir Yaklaşım”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 1/55 (30 Haziran 2021), 245, 247, 248.

3 Çağrı, “Ahlak”, 2/1. “Hz. Peygamber’in ahlakı Kur'an ahlakı idi.” Ebü'l-Huseyn b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *el-Câmi'u's-Sahih*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'A-

ahlaki değerleri tespit edebilme yetkinliği konusunda iki farklı yaklaşım ortaya çıkmıştır. Mâtürîdî ve Mu‘tezilî mezhepleri aklın bu güce sahip olduğunu söylerken Eş‘ârîler ancak dinin açıklamasıyla ahlaki değerlerin öğrenilebileceğini ileri sürmüşlerdir.¹

Çalışmamızın ikinci kavramı olan hukuk kelimesi Arapça imtiyaz, yetki, gerçek, doğru gibi anlamlara gelen hak sözcüğünün çoğulu olup,² terim olarak farklı açılardan değişik şekillerde tanımlanmaktadır. Örneğin biçim bakımından hukuk “toplum hayatını düzenleyen ve devlet yaptırımı ile desteklenen toplumsal kurallar bütünü”³ olarak tarif edilmektedir. Buna benzer başka bir tanım “sosyal hayatı düzenleyen bir emir, yasak veya izin içeren kurallar bütünü”⁴ şeklindedir. Bu tariflerde yürürlükteki (mer’i) hukukun tasviri söz konusudur.⁵ Hukukun özü esas alınarak “adalete yönelmiş bir toplumsal yaşam düzeni”⁶ şeklinde yapılan tarif, en kapsamlı tanım olarak görülmektedir.

Hukuk kurallarının maddi kaynağına dair temelde iki farklı yaklaşım bulunmaktadır. Bunlardan birincisi hukuk kurallarının bilinçli bir irade sonucu ortaya çıktığı görüşüdür. Bu görüşe göre

rabî, ts.), “Salâtü’l-müsâfirîn”, 139. “Ben güzel ahlaki tamamlamak üzere gönderildim.” Ebû Abdillâh el-Asbahî Enes b. Mâlik, *el-Muvatta’*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-’Arabî, 1985), “Husnû’l-huluk”, 1.

- 1 Çağrı, Ahlak, 2/4-6.
- 2 Muhammed b. Mükerrrem b. Ali Ebû’l-Fadl Cemâlüddîn el-İfrîkî İbn Man-zûr, *Lisânü’l-’Arab* (Beyrut: Dâru Sâder, 1414h.), “hak”, 10/50.
- 3 Akıntürk, *Hukuka Giriş*, 4.
- 4 Yıldız, Hukuk ve Ahlak Arasındaki İlişki, 358.
- 5 Ömer Ulukaptı, Hukuk Kavramı ve Analizi, *Temel Hukuk Bilgisi*, ed. Mehmet Ayan (Konya: Mimoza Yayınları, 2014), 13.
- 6 Muharrem Kılıç, Hukuk-Ahlak İlişkisinin Temellendirilmesi ve Ayırım Kriterlerinin Analizi, *Teorik ve Pratik Yönleriyle Ahlak*, ed. Recep Kaymakcan (İstanbul: Dem Yayınları, 2007), 588.

hukuk kuralları yetkili merci tarafından bilinçli olarak ortaya konulmuştur. Kuralları oluşturan iradenin sahibi hakkında farklı kuramlar geliştirilmiş olmakla birlikte bunları beşer ve tanrı olarak ikiye indirgemek mümkündür. İkinci görüşe göre ise hukuk kuralları irade dışında, toplumsal gerçeklikten ortaya çıkmıştır. Devlet, aslında var olan hukuk kurallarını tespit edip ortaya çıkarmaktadır.¹ Her iki yaklaşım bir parça hakikati yansıtmakla birlikte İslam hukuku için birinci yaklaşım daha isabetlidir. Bilindiği üzere İslam hukukunun kaynağı Kur'an ve onun ışığında oluşan sünnettir. Müctehidler bu iki ana kaynağı esas alarak hukuku geliştirmişlerdir.

Ahlak ile hukuk normatiflik ve işlev açısından benzerlik arz etmektedir. Hukukun meşruiyet zeminini oluşturan adalet aynı zamanda ahlaki bir değerdir. Hukuk ve ahlak konu itibarıyla da iç içelik arz etmektedir. Hukukun hemen tüm dalları ahlakla ilişkilendirilebilir.² Bununla birlikte bu iki kurum temelde birbirinden farklıdır. Ahlak kuralları iyi değerini sağlamayı hedeflerken hukuk kuralları adaleti gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır.³ Önemli diğer bir fark, hukuk kuralları kişinin dışı yansıyan (objektif) davranışlarını konu edinirken, ahlak kurallarının kişinin hem içsel (subjektif) hem de dış dünyaya yansıyan davranışları ile ilgilenmesidir. Bu açıdan ahlak kuralları daha kapsamlıdır.⁴ Yine bu kriterin sonucu olarak her hukuka uygun davranış, zorunlu olarak ahlaki olmayı gerektirmemektedir. Davranış icra edilirken

1 Yıldız, Hukuk ve Ahlak Arasındaki İlişki, 359.

2 Kılıçoğlu, *Ahlak ve Hukuk İlişkisi*, 293; Ahmet Yaman, Kur'an'da Yasamanın Arka Planı Olarak Ahlak, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 6/1 (01 Nisan 2006), 42-43.

3 Kılıç, Hukuk-Ahlak İlişkisinin Temellendirilmesi", 585, 590, 591, 596; Yıldız, "Hukuk ve Ahlak Arasındaki İlişki", 363, 366.

4 Sümer, Toplum Hayatı ve Toplum Düzeni, 11; Yıldız, Hukuk ve Ahlak Arasındaki İlişki, 365.

sahip olunan düşünce/niyet ahlak kuralına uygun ise fiil, ahla-ki olarak kabul edilir.¹ Üçüncü temel fark yaptırımın niteliğinde kendisini göstermektedir. Ahlak kurallarında yaptırım vicdanın rahatsız olması ve toplumun kınaması şeklinde manevi iken, hukuk kurallarında yaptırım devletin uygun gördüğü müeyyide şeklinde somut olarak gerçekleşmesidir.² Dördüncü fark, ahlak kuralları kişiye sadece sorumluluk yüklerken, hukuk kurallarının hem sorumluluk yükleme hem de yetki verme özelliğine sahip olmasıdır. Hukuk kurallarının taraflardan birine mesuliyet yüklerken diğer tarafa talep hakkını vermesi, buna karşın ahlaki sorumluluğun yerine getirilmemesi durumunda bundan etkilenen kişiye talep hakkının verilmemesi de iki kurum arasındaki başka bir farktır.³

2. Hukukun Geçerliliğinde Ahlakilik Kriteri

Hukuk normları için ahlakın kriter sayılması konusunda iki farklı görüş bulunmaktadır. Ahlakın esas olduğunu kabul edenlere göre hukuk normları hazırlanırken ahlak ölçü alınmalıdır; ahlaka aykırı normlar ise geçersiz sayılmalıdır. Hukuku ahlaktan bağımsız görenler ise bu görüşe katılmamışlardır.

2.1. Hukuk Normları İçin Ahlakın Kriter Alınamayacağı Görüşü

Batı hukuk düşüncesinde ortaya çıkan hukuki pozitivizm, hukukun ahlaktan bağımsız olduğunu ve hukuki normlar oluş-

-
- 1 Adam öldürme suçunda iradenin varlığına göre cezanın belirlenmesi örneğinde olduğu gibi hukuk da bazı hükümler için iç iradeyi dikkate almaktadır. Kılhoğlu, *Ahlak ve Hukuk İlişkisi*, 298; Kılıç, *Hukuk-Ahlak İlişkisinin Temellendirilmesi*, 598-599.
 - 2 Akıntürk, *Hukuka Giriş*, 7-9.
 - 3 Kılhoğlu, *Ahlak ve Hukuk İlişkisi*, 337-338; Kılıç, *Hukuk-Ahlak İlişkisinin Temellendirilmesi*, 600; Sümer, *Toplum Hayatı ve Toplum Düzeni*, 12.

turulurken ahlak ilkelerinin dikkate alınmaması gerektiğini ileri sürmektedir. Örneğin hukuki pozitivistlerden Jeremy Bentham (ö. 1832), John Austin (ö. 1859) ve Hans Kelsen (ö. 1973) hukuk ile ahlak arasında hiçbir zorunlu bağın bulunmadığını iddia etmektedirler. *Ayrırma tezi* ve *dışlayıcı/harici pozitivizm* olarak adlandırılan bu yaklaşıma göre bir hukuk kuralının geçerli olması ancak ilgili ülkenin kural koyma ve tanıma noktasındaki birtakım biçimsel özellikleri tamamlamasıyla mümkün hâle gelir.¹ Herbert Lionel Adolphus Hart (ö. 1992), Jules Coleman ve Matthew Kramer gibi kapsayıcı/ılımlı pozitivist olarak kabul edilen bazı hukukçular ve felsefeciler ise hukuk ile ahlak kavramları arasında zorunlu bir bağ olmadığını belirtmekle birlikte bu iki kurum arasında olumsal bir bağ olabileceği ihtimalini reddetmemekte, yasaların yapımı ve uygulanmasında “benzer vakalara benzer muamele”yi ve “insanların eşit özgürlük hakkını”n gözetilmesini gerekli görmektedirler. Onların bu yaklaşımı *ayrılabilirlik tezi*, *dâhil edici/dâhili hukuki pozitivizm* şeklinde isimlendirilmektedir.² ılımlı olmasına karşın bu yaklaşımda da normların geçerliliği için ahlaka uygunluk yerine tabi olunan hukuk sistemiyle uyumluluk yegâne kriter olarak kabul edilmektedir. Sistemsel geçerlilik kavramı ile ifade edilen bu yöntemde³ normun geçerliliği, mevcut hukuk sistemine ve üst norma uygun olması ile ölçülür.⁴

1 Yıldız, Hukuk ve Ahlak Arasındaki İlişki, 358.

2 Cennet Uslu, *İnsan Haklarının Felsefi Temelleri: Doğal Hukuk ve Doğal Haklar* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 168, 169; Tuba Dilşat Ural, Hukuki Pozitivizmin Ayrılabilirlik Tezine Genel Bir Bakış, *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 20/3-4 (01 Aralık 2016), 45, 49.

3 Gülgeç, *Akıl Temelli Normativite Teorileri ile Hukuki Pozitivizmin Bağdaştırılması*, 630, 631.

4 Ural, Hukuki Pozitivizmin Ayrılabilirlik Tezine Genel Bir Bakış, 51.

Hukuki pozitivistlerin hukuk için ahlak kriterini reddederken ileri sürdükleri argümanlardan bir tanesi hukukun siyasi otorite destekli olması hasebiyle ahlaktan farklılık arz etmesidir. Oysa ahlak her ne kadar bu yönüyle hukuktan farklı bir niteliğe sahipse de hukuk kuralı oluşturulurken ahlakın dikkate alınmasına engel değildir. Ahlaka uygun hazırlanan yasa hukuki müeyyidesini kaybetmez. Hukuki pozitivistler ayrıca ahlakın göreceli olduğunu, ahlaki ilkelerin esas alınması durumunda insanların hangi müeyyide ile karşılaşacakları konusunda bir bilinmezlikle karşılaşacaklarını ve böylece hukuk güvenliğinin zedeleneceğini söylemişlerdir. Bu anlayışın devamı olarak hukuk sisteminin istikrarı için, ilgili yasalarla açıkça düzenlenmiş ve herkes tarafından kabul edilen biçimsel kuralların varlığını zorunlu görmüşler ve geçerlilik değerlendirmesi için sadece bunların ölçü alınması gerektiği ileri sürmüşlerdir.¹ Ancak bu argüman da isabetli görünmemektedir. Toplumlar arasında bazı erdemlere farklı yaklaşımlar sergilenmekteyse de her toplumda çoğunluk tarafından kabul gören bir ahlaki sistem vardır. Öte yandan bütün toplumlarda geçerli evrensel ahlaki ilkeler de bulunmaktadır. Bu sebeple yasaların genel geçer ahlaki ilkelere uygun oluşturulması, hukuk güvenliği açısından problem teşkil etmeyecektir.

Hukuki pozitivistler ayrıca doğal hukukçuların ahlakilik kriterine aykırı yasaları geçersiz saymalarını anlamsız olarak değerlendirirler. Onlara göre ahlaka mugayir olduğu gerekçesiyle bir yasa ne kadar geçersiz kabul edilirse edilsin, egemen erk, onu yürürlükten kaldırmadığı ve halk da genel olarak egemene itaati sürdürdüğü sürece yasa geçerli olacaktır. Bu yaklaşım, egemene/yasama erkine sınırsız özgürlük verdiğinden yönetilenleri onların keyfî iradesine mahkûm bırakmakta ve bu sebeple dramatik

1 Uslu, *İnsan Haklarının Felsefi Temelleri*, 168, 169.

sosyal sorunları muhtemel kılmaktadır.¹ Zira adalet dâhil ahlaki hiçbir değerle kayıtlanmayan hukuk anlayışı, hakkaniyete dayalı bir yükümlülük üretemez.² Diğer taraftan hukuk normunun ahlaki olmaması, çatışmaya ve hukuka karşı yabancılaşmaya yol açar;³ sonuçta ya norm sosyal hayatı düzenleme işlevini kaybeder ve er geç değiştirilmeye mahkûm olur⁴ ya da ahlaki ilke etkisini kaybeder.⁵

Hukuku ahlaktan soyutlamanın dezavantajları ortada iken hukuki pozitivistlerin normun oluşturulmasında ahlaki dışlamaları, temelde metafiziği reddeden, olguyu ve bilimsel gerçekliği esas alan pozitivizm yaklaşımını benimsemelerinden kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte Batı’da dini inancın zayıflığı sebebiyle ahlakın itikadi motivasyondan yoksun olup tesirinin düşük olması da onları bu düşünceye sevk etmiş olabilir. Aynı şekilde Batı toplumlarında bireysel özgürlüklere olması gerektiğinden fazla değer verildiğinden,⁶ özgürlükleri bir dereceye kadar baskıladığı için ahlakın⁷ göz ardı edildiğini düşünmek mümkündür. Batı’da toplumların heterojen bir demografik yapı arz etmesi sebebiyle farklı değer anlayışlarının mevcut olması da hukuki pozitivistleri ahlak kurumunun desteğini alacak bir hukuk sistemi inşa etme düşüncesinden uzak tutmuş olabilir. Ancak bunun bir yanılsama olduğu, biraz önce ifade edilmişti.

1 Uslu, *İnsan Haklarının Felsefi Temelleri*, 165, 166.

2 Kılıç, *Hukuk-Ahlak İlişkisinin Temellendirilmesi*, 593.

3 M. Sait Duran, Habermas’ın Söylem Etiğinde Ahlak ve Hukuk, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 75/1 (30 Haziran 2017), 63.

4 Akıntürk, *Hukuka Giriş*, 12; Gülgeç, *Akıl Temelli Normativite Teorileri ile Hukuki Pozitivizmin Bağdaştırılması*, 629.

5 Yıldız, *Hukuk ve Ahlak Arasındaki İlişki*, 357.

6 Uslu, *İnsan Haklarının Felsefi Temelleri*, 27, 37, 38.

7 Yıldız, *Hukuk ve Ahlak Arasındaki İlişki*, 372.

2.2. Hukuk Normlarının Ahlaki Olması Gerektiği Görüşü

Batı hukuk felsefesinde hukukun geçerliliği konusundaki ortaya çıkan diğer görüş doğal hukukçulara aittir. Klasik¹ ve modern doğal hukukçulara göre hukuk normlarının geçerli sayılabilmesi için ahlak ilkelerine uygun olması şarttır. Aksiyolojik geçerlilik/ahlakilik şeklinde isimlendirilen bu yaklaşıma göre ahlaka belli bir düzeyin üzerinde aykırı olan hukuk normu geçerliliğini yitirir. Son dönem hukukçularından Gustav Radbruch (ö. 1949), Lon L. Fuller (ö. 1978) ve Robert Alexy bu tezi benimseyenler arasındadır.²

Doğal hukuk teorisindeki ahlakilik tezi, İslam hukuku açısından muteber bir yaklaşımdır. Belli bir ahlaki düzenin öngörül-
düğü İslam’da, hukuki normlar da buna uygun bir şekilde teşri kılınmıştır. Aslında İslam’da esas olan, toplumsal hayata güzel ahlakın hâkim olmasıdır.³ Bu amaçla nasslarda faziletler ve rezi-
letler ayrı ayrı anlatılmış ve ahlakın üzerinde önemle durulmuş-
tur. İslam’da ahlak esas olduğundan, nasslarda mevcut hukuki kural ve hükümler, maslahatı sağlayıcı ve ahlaki erdemlere mu-
vafık bir mahiyete sahiptir. Hz. Peygamber’in vefatından sonraki dönemlerinde ortaya çıkan fıkhi meseleler de bu yöntem dâhilin-
de hükme kavuşturulmuştur. Öyle ki temel kural veya kıyas iş-
letildiğinde varılan hüküm ahlaka/maslahata aykırılık arz ederse kıyas/ilgili kuraldan vazgeçilmiştir. İstihsan yöntemi, maslahat ve zaruret gibi ilkeler işletilerek ahlaka ve hukuka uygun bir ne-
tice ortaya konulmuştur.⁴

1 Uslu, *İnsan Haklarının Felsefi Temelleri*, 160.

2 Gülgeç, *Akıl Temelli Normativite Teorileri ile Hukuki Pozitivizmin Bağdaştırılması*, 629.

3 Enes b. Mâlik, “Husnü’l-huluk”, 1; Yaman, Kur’an’da Yasamanın Arka Planı Olarak Ahlak, 43, 45.

4 Geniş bilgi için bk.: Ali Bardakoğlu, Tabii Hukuk Düşüncesi Açısından İslam Hukukçularının İstihsan ve İstislah Görüşü, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/3 (01 Ocak 1986), 129-131; Abdurrahim Kozalı,

3. Ahlak ile Hukukun Hedef ve İşlevi

Ahlak ile hukukun temel işlevi toplumsal düzeni sağlamaktır. Esasında tüm sosyal düzen kuralları nihai olarak insanların barış ve mutluluk içerisinde yaşamalarını amaçlar. Bunu ahlak, fazi-letli davranışlarla, hukuk ise adaletle gerçekleştirmeye çalışır.¹ İkisinde de nihai hedef aynı olduğundan ahlak ve hukuk kuralla-rı, birbirini destekler.²

Subjektif ahlak kuralları, genel anlamda, bireye iç dünyası-nı temiz tutması için yönlendirmede bulunurken aynı zamanda onu dışarıya karşı davranışlarında ahlaki olmaya sevk eder.³ Davranışların ahlak-ı hamîdeye uygun şekilde tezahür etmesinde vicdanın önemli bir rolü vardır. Vicdan ahlaki kuralların makes bulduğu, kişiyi iyiye sevk edip kötülükten uzaklaştıran bir iç-sel güçtür.⁴ Ancak bazen kötülük karşısında vicdan duyarlılığı-nı kaybedebilmektedir.⁵ Böyle bir durumda toplumun tepkisi da sonuç vermezse ahlak kuralları, sosyal ilişkileri etkin bir şekilde düzenlemede yetersiz kalabilmektedir.⁶ Bu noktada dini inanç ahlakın en büyük destekleyici gücü olarak kendini göstermek-tedir. İslam'da bütün ahlaki vazifeler uhrevî müeyyideye bağ-lanmış,⁷ iyiler için cennet vaat edilmiş, kötüler ise Cehennemle tehdit edilmiştir. Bu müeyyideler dinî hassasiyeti yüksek olan-

Kıyas İstihsan ve Doğal Hukuk İlişkisi (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 163-164.

1 Yıldız, Hukuk ve Ahlak Arasındaki İlişki, 361, 363, 366.

2 Nihat Bulut, Hak ve Özgürlüklerin Sınırlandırılması Nedeni Olarak Genel Ahlak, *Erzincan Bin Ali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 4/1 (2000), 31.

3 Yıldız, Hukuk ve Ahlak Arasındaki İlişki, 361.

4 Erdem, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak*, 124-126.

5 el-Mâide 5/13; ez-Zümer 39/22.

6 Akıntürk, *Hukuka Giriş*, 7-8.

7 el-Kasas 28/83-84; el-Gâfir 40/17; el-Câsiye 45/27.

larda ahlakın daha etkin bir şekilde yaşanmasını sağlamaktadır.¹ İslam'ın hukuk ve ahlakını seküler sistemlerin ürettiği hukuk ve etik anlayışlarından farklı kılan en önemli özelliklerinden biri, manevi-uhrevi yaptırımlarla desteklenmiş olmasıdır.

Ahlak; vicdanın ve toplumun manevi müeyyidesi ve dinin uhrevi yaptırımı ile desteklenmiş olmasına rağmen vicdanı körelmiş, uhrevi müeyyideden ve sosyal baskıdan çekinmeyen insanlara tesir etmemektedir. Bu sebeple toplu yaşamda düzenin tesis edilebilmesi için devletin cebri müeyyidesini haiz hukuk kurallarının varlığı zorunluluk arz etmektedir. Örneğin ahlaki erdemlerden yeterince nasibini almayan birisi muhtaç durumdaki anne babasına yardım etmezse ve hukuk kuralları da yardımda bulunmayı gerektiriyorsa devlet cebri icra yoluyla kişinin bu sorumluluğunu yerine getirmesini sağlar. İşte hukuk kuralının ihlal edildiğinde bu şekilde yaptırımı gerektiriyor olması, kişiyi etkin bir şekilde kurala uymaya yönlendirir.² Anlaşıldığı üzere bu rolüyle hukuk normları, ahlak kurallarının tatbikini desteklemektedir.³ Aynı şekilde ahlak kuralları da hukuk normlarının uygulanmasını kolaylaştırmaktadır.⁴ Zira ahlak-ı hamîdeye uygun davranışlar, yapısı itibarıyla toplumu ve çevreyi rahatsız etmemekte ve dolayısıyla hukukun gereğine uygunluk arz etmektedir.⁵ Dahası ahlak, insanlarda oluşturacağı güzel duygu ve düşüncelerle de hayatın genelinde hukuka yardımcı olmaktadır. Hukukun hedefi olan adalet, zorunlu olarak hak edene hak ettiğini vermek olup,

-
- 1 Erdem, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak*, 44-45. Ahlaklı davranışın en yüksek gayesi Allah rızası olarak gösterilmiştir. Bkz.: et-Tevbe 9/72; el-Hadid 57/27; Çağrı, *Ahlak*, 2/2.
 - 2 Akıntürk, *Hukuka Giriş*, 9.
 - 3 Erdem, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak*, 118.
 - 4 Kılıhoğlu, *Ahlak ve Hukuk İlişkisi*, 294; Kılıç, *Hukuk-Ahlak İlişkisinin Temellendirilmesi*, 591; Yıldız, *Hukuk ve Ahlak Arasındaki İlişki*, 366.
 - 5 İmamoğlu, *Ahlaksız Hukuk ve Dinsiz Ahlak Mümkün Müdür?*, 378.

ilişkilerdeki en alt sınırı ve en son noktayı temsil eder. Hukuk bu yapısı gereğince ilişkilerin hak ve sorumluluk düzleminde belirlenen şekilsel yöntemlere göre icrasını mümkün kılarsa da ahlakın doğurduğu sevgi temelli bütünleşmeyi, fedakârlığı ve diğerkâmlığı gerçekleştiremez. Ahlak insanlar arasında oluşturduğu bu güzelliklerle hukukun gereğini de kapsayacak şekilde iş ve işlemlerin yürütülmesini sağlayarak hukukun yükünü azaltır.¹

Hukuk ile ahlak, birbirini desteklemesinin yanı sıra ortak kounularda (çoğunlukla) aynı davranışı öngörmektedir.² Akl-ı selîme uygun hazırlanan hukuk normları, ahlak kurallarının yap veya yapma dediği bir davranışın tersini emretmez. Mevzu hukuk içinde ahlaki ilkeler bulunduğu gibi ahlak da (kendisi ile çatışmayan) mer’i hukuka uymayı gerekli görmektedir. Dahası bazı ahlaki davranışlar, hukuk normuna dönüştürülmüştür. Örneğin, eşlerin birbirine karşı sadakat yükümlülüğü, ahlaki bir gereklilik olmakla birlikte hukukun da kuralları arasında yer almaktadır. Aynı şekilde başkalarının can, mal ve namusuna göz dikmek din ve ahlak kurallarına aykırı olduğu gibi bunlar hukuk tarafından da yasaklanmıştır.³ Bununla birlikte hukuki olan her davranış zorunlu olarak ahlaki olmayı gerektirmez.⁴ Önemli olan hukukun gerektirdiği davranışın, ahlak ile çatışmamasıdır. İslam’da ahlaki ve hukuki hükümler nasslar tarafından ortaya konulmuştur. Her iki kurum tek merkezden oluşturulduğu için bunlar arasında herhangi bir çatışma bulunmamaktadır.

1 Köse, Hukuk mu Ahlak mı?”, 32.

2 Yaman, Kur’an’da Yasamanın Arka Planı Olarak Ahlak, 43.

3 Akıntürk, *Hukuka Giriş*, 11; Yıldız, Hukuk ve Ahlak Arasındaki İlişki, 372-373.

4 Kılıçoğlu, *Ahlak ve Hukuk İlişkisi*, 280, 293, 304, 326.

4. Vefa Özelinde Borçlar Hukukunda Ahlak-Hukuk İlişkisi

Ahlaki ilkeler, borç ilişkilerinin hukukun belirlediği düzen içinde ve hakkaniyete uygun bir şekilde sürdürülebilmesi için en az kanunlar kadar gerekli ve tesirlidir.¹ Özellikle dürüstlük, ticari münasebetlerde en çok gerekli görülen ahlaki ilkelerdendir.² Zira dürüstlük borç ilişkilerinin hukuka uygun bir şekilde ve gönül rahatlığıyla tamamlanmasını sağlamaktadır. Bu sebeple dürüstlük ve onun oluşturduğu güven ortamı ekonomik kalkınmanın temel faktörlerinden sayılmaktadır.³

Dürüstlük temelde ahlakın konusu olmakla birlikte hukukun da ilgi alanına girmektedir. Bu sebeple borç ilişkilerinde dürüstlük ilkesine aykırı davranmak suç kabul edilmiş ve aldatma neticesinde meydana gelen zararın tazmin edilmesi gerekli görülmüştür. Borçlar hukukunda bu müeyyideler aynı zamanda dürüstlük erdeminin tahkimine destek olmaktadır. Ahlak ile hukuk arasındaki ilişkinin derecesini yansıtan bu durum, her iki kurumun da kapsam alanına giren vefa prensibinde de net bir şekilde görünmektedir.

Vefa, sözlükte “tamamlamak, yerine getirmek” manasına gelmekte olup, “sözünde durmak ve muhabbet yollarını korumak” gibi anlamları taşımaktadır. Fıkıh literatüründe ise vefa “akdin konusunu teslim etmek, eda ve kaza” anlamlarında kullanılmıştır.⁴ İkili ilişkilerde taraflar arasında güvenin tesisinde önemli

1 Celal Yeniçeri, *İslam İktisadının Esasları* (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1980), 419; Alpaslan Alkış, *İslam Hukuku Açısından Tüketicinin Korunması* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 59.

2 Mehmet Salih Geçit, *Ekonomi ve İnanç* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 91.

3 Ünver Günay, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2005), 447; Hüseyin Baysa, *Kureys Kervanları -Hukuk Sosyolojisi Açısından Vahiy Döneminde Ticari Hayat-* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 296.

4 Heyet, “Vefâ”, *el-Mevsû'atü'l-fıkhiyye* (Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 2007), 44/93.

rol oynayan vefa,¹ nasslarda olgun müminlerin vasıfları arasında sayılmış,² gerek bireyler ve gerekse devletler veya toplumlar arasında yapılan sözleşmelerde tarafların kimliğine bakmaksızın anlaşmaya vefa gösterilmesi emredilmiştir.³

Borçlar hukukunda vefa, tarafların edimlerini sözleşmenin gereğine uygun bir şekilde yerine getirmeleridir. Kur'an'da borç ilişkilerinde tarafların vefa ile hareket ederek akdin hükmünü ifa etmeleri emredilmiştir. “Ey iman edenler! Sözleşmeleri yerine getirin...”⁴ ayetinde vefa kelimesinin kökünden emir kipi ile tarafların sözleşmenin gereğini tastamam yerine getirmeleri gerektiği bildirilmiştir. Bu ayetten hareketle müctehidler anlaşma yapılır yapılmaz akdin kesinlik kazanacağını ve tarafların akdin hukukuna uygun hareket etmeleri gerektiğini söylemişlerdir.⁵

1 Köse, Hukuk mu Ahlak mı?, 35.

2 el-Mü'minûn 23/8; el-Me'âric 70/32.

3 Örneğin anlaşma hükümlerine riayet ettikleri sürece gayrimüslimlere verilen sözlere bağlı kalınması emredilmiştir. et-Tevbe 9/1, 4, 7; Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 2/202-203.

4 “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ” el-Mâide 5/1.

5 Hanefîler ile Mâlikîler akdin tek taraflı irade ile bozulamayacağı söylemişlerdir. Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâi' u's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1986), 5/228; Muhammed b. Abdilvâhid es-Sivâsî İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr* (Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1970), 6/257; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahmân Hattâb er-Ruaynî, *Mevâhibü'l-celîl fî şerhi Muhtasarı Halîl* (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1992), 4/409. Şâfiîler ile Hanbelîler ise “Satış akdi yapanlar birbirlerinden ayrılmadıkları müddetçe akdi bozmada serbesttirler.” (Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi' u's-sahîh*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2001), “Büyû”, 22.) anlamındaki hadise dayanarak, tarafların akit meclisinden ayrılmadıkları sürece akdi bozmada serbest oldukları kanaatine varmışlardır Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed el-Makdisî İbn Kudâme, *el-Mugnî* (b.y.: Mektebetü'l-Kahire, 1969), 3/482; Ebû Zekerîya Muhyiddîn b. Yahyâ b. Şeref

Vefa ile ilgili verilen bilgilerden anlaşıldığı üzere bu kavramın hem hukuki hem de ahlaki niteliği vardır.¹ Borçlar hukukunda vefanın bu özelliğini çeşitli muamelelerde görmek mümkündür.

4.1. Borçlar Hukukunda Vefanın Ahlaki ve Hukuki Boyutu

Borç ilişkilerinin bir kısmının ifa edilebilmesi için ahlaki anlamıyla vefanın varlığı zorunludur. Bir kısmında ise hukukun amir hükmü, akde vefaya mecbur bırakmaktadır. Diğer bir ifade ile bazı ticari muamelelerin ifasında hukuki zorunluluk baskın iken bazılarında ise ahlaki gereklilik baskındır.

4.1.1. İfasında Hukukun Baskın Olduğu Borç İlişkilerinde Vefa

Bey‘, selem, istisnâ‘ ve sarf gibi ivazlı sözleşmelerde tarafların akde münafi davranışlarda bulunma hakkı yoktur. Hukuk bu tür muameleler için borç ilişkisinin kuruluşundan tamamlanmasına kadar gerekli bütün kuralları belirlemiştir. Taraflar ahlaken vefa göstermeseler dahi bu kurallar onların akdin hükmüne uygun bir şekilde davranmalarını zorunlu kılmaktadır.

İvazlı akitlerde sorunlar çoğunlukla sözleşmede kararlaştırılan mevzu ve teslim tarihi hakkında tarafların farklı davranmaları şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu konularda karşılaşılmaması muhtemel problemlerin önünü almak amacıyla vazedilen hükümlerden bir tanesi, sözleşmede üzerinde anlaşılan miktara bağlı kalmaya ilişkindir. Akdin mevzuunu ölçüp tartarken karşı tarafın hakkını tastamam vermeyi emreden ayette bu anlamı ifade etmek üzere

en-Nevevî, *el-Mecmû‘ şerhu’l-Mühezzeb* (b.y.: Dâru’l-Fıkr, ts.), 9/174; Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 2/202-203.

1 Ayrıca bk.: Kılıçoğlu, *Ahlak ve Hukuk İlişkisi*, 279; Kılıç, “Hukuk-Ahlak İlişkisinin Temellendirilmesi”, 591.

vefâ kelimesinden *evfû* (أَوْفُوا)¹ emrinin kullanılmış olması ma-nidardır.

Akdin konusunun niteliği hakkında tarafların birbirlerine kar-şı dürüst davranmaları ve anlaştıkları niteliklere uygun teslimat-ta bulunmalarının gerekliliği,² ifayı sağlayan başka bir hukuki normdur. İvazın taraflarca belirlenen zamanda teslim edilmesi konusunda yapılan emir³ ve uyarılar da ifanın tamamlanması-na yöneliktir. Bu hususla ilgili olarak Hz. Peygamber'in, öde-me imkânı olduğu hâlde borcu geciktirmenin zulüm olduğunu belirtmesi,⁴ borcun vaktinde ödenmesi için ahlaki mekanizmayı çalıştırmaya ilişkin bir uyarı gibi görünmektedir.

Sözleşme sonrasında bedel teslim edilmeyince ve akde konu olan mal, varlığını koruyorsa hukuk bunun olduğu gibi geri alın-masına imkân tanımıştır.⁵ Malın aslı mevcut değilse bedelinin icra yoluyla tahsili için fırsat vermiştir.⁶ Bütün bu normlar, akde

1 “... Ölçü ve tartıyı adaletle yapın...” “وَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ” el-En-âm 6/152. “... فَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ” el-Ölçüyü tartıyı tam yapın, insanların mallarının değerini düşürmeyin...” el-A'râf 7/85.

2 Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Beşşâr 'Av-vâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996), “Büyû”, 74.

3 Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *es-Sünen*, nşr. Şu'ayb el-Ar-naût (b.y.: Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemiyye, 2009), “Ruhûn”, 4.

4 Buhârî, Havâlât, 1; Tirmizî, Büyû', 68.

5 Müslim, Müsâkât, 22; Tirmizî, Büyû', 36.

6 Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2004), 4/67; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî, *Mugni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc* (b.y.: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1994), 3/105. Ebû Hanife hâkimin borçluya ait nakdi mallarla cebri ifada bulunabileceğini; ancak borçlu adına 'aynî mallarını satma yetkisinin bulunmadığını söylemiştir. Mezhepte hâkimin her iki konuda yetkili olduğuna dair görüş kabul

vefa gösterilmediğinde hukuken ifanın geriye dönük iptal edilebildiğini ortaya koymaktadır.

İslam’da hukuk ile ahlakın manevi-uhrevi yaptırım veya mükâfat ile desteklenmiş olması, ivazlı akitlerde tarafların akde vefa göstermelerinde önemli bir amildir. Nasslarda akdin mevzuu ve ifası konularında birden fazla manevi-uhrevi müeyyide bulunmaktadır. Ticari münasebetlerde tarafların doğru konuşmalarının berekete vesile, yalan söylemelerinin ise bereketsizliğe sebep olacağına dair uyarı, manevi bir yaptırımdır.¹ Aynı şekilde kusurunu söylemeden mal satmanın helal olmadığına ve böyle davrananlara Allah’ın ve meleklerin lanet edeceğine ilişkin yapılan ikaz, başka bir manevi müeyyidedir.² Aldatan tüccarın ahirette mutlaka cezasını çekeceği, hile yapma fırsatına sahip olduğu hâlde dürüst davranan tüccarın ise ahirette peygamberlerle beraber olarak yüksek mükâfatlarla ödüllendirileceği şeklindeki uyarılar ve müjdeler de uhrevi müeyyide türündendir.³ Keza Hz. Peygamber’in ticarete hileli yöntemlere başvuranlar için “Bizden değildir.”⁴ diyerek uyarıda bulunmuş olması, caydırıcı manevi bir yaptırımdır.

Hiz. Peygamber borcun ifası konusunda da duyarlılık oluşturmak üzere geri ödeme bilinci ile borçlanan kişiye Allah’ın yar-

edilmiştir. Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd Mecdüddîn Ebû’l-Fadl el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li ta’lîl-i-Muhtâr* (Kahire: Matba’atü’l-Halebî, 1937), 2/98.

1 Buhârî, Büyû’, 22.

2 İbn Mâce, Ticârât, 45.

3 Tirmizî, Büyû’, 4, 5.

4 Rivayete göre Hiz. Peygamber, bir gün pazarda dolaşırken satışa arz edilmiş bir gıda yığını görür ve içine elini daldırır. Alt kısmının ıslak olduğunu görünce sebebini sorar. Satıcı, yağmurun ürünü ıslattığını söyleyince, Hiz. Peygamber insanların görecekları şekilde bunu üste çıkarması gerektiğini belirtir, “Bizi aldatan bizden değildir.” der. Tirmizî, Büyû’, 74; İbn Mâce, Ticârât, 36.

dım edeceğini,¹ geri ödememek düşüncesiyle borç alan kişinin ise borcunu ödemekte zorlanacağını anlatmıştır.² Aynı şekilde o, borçlu olarak ölüp geride mal bırakmayan bir sahâbînin borcunu ödemeyi birisi üstleninceye kadar cenaze namazını kılmaktan imtina ederek³ manevi yaptırımında bulunmuştur. Bütün bu manevi/uhrevi müeyyideler bireyleri, iradelerini hukuktan ve ahlaktan yana kullanmaya sevk eder. Borç ilişkisinde iradenin hukuk ve ahlakın gerektirdiği şekilde kullanılması ise akde vefa şeklinde tezahür eder. İfa ahlaki hassasiyetle gerçekleşmişse burada ortaya çıkan vefa, erdemli bir davranış hükmü alır.

4.1.2. İfasında Ahlakın Baskın Olduğu Borç İlişkilerinde Vefa

Vekâlet, âriyet ve vedîa gibi iki tarafı da bağlamayan akitlerde sözleşmenin amacına uygun bir şekilde neticelenmesinde hukuk normlarından ziyade ahlak etkindir. Bu tür akitlerde taraflardan birinin diğerinin hizmetinden veya eşyasından karşılıksız olarak faydalanması söz konusudur. İstifadeyi sağlayan taraf hukuken

1 Ödemek üzere borçlanan kişiye Allah'ın yardım edeceğine ilişkin olarak Hz. Peygamber'den şu hikâye nakledilmiştir: İsrailoğullarından birisi Allah'ı şahit ve kefil göstererek bin dinar borçlandı. Borcunu ödeme zamanı gelince alacaklıya gidebilmek için araç bulamadı. Bunun üzerine alacaklısının adını yazdığı bir kâğıtla birlikte borçlandığı altınları bir odun parçasının içine koydu ve odunu denize bıraktı. Yüce Allah, o odun parçasını denizin öbür ucunda borçlusunun yolunu gözleyen alacaklıya yönlendirdi. Alacaklı şahıs onu suda görünce, evde yakacak olarak kullanmak üzere aldı ve parçalayınca içindeki dinarlarla kâğıdı gördü. Borçlu, daha sonra ilk fırsatta bin dinar daha yanına alıp alacaklısının yanına gidince, borçlanırken şahit ve kefil tuttuğu Yüce Allah'ın, suya bıraktığı dinarları sahibine ulaştırdığını gördü. Buhârî, "Kefâle", 1.

2 Buhârî, İstikrâz, 2.

3 Buhârî, Kefâle, 3.

akdi iptal etme hakkına sahiptir.¹ Bu şartlarda akdin gereğince sonuçlanması tamamen sözleşmeye vefa gösterme erdemine bağlıdır.

Borcun kaynaklarından tek taraflı irade ile ortaya çıkan vaat ve taahhüt de sonuç vermesi için hukuktan ziyade ahlaki duyarlılığı gerektirmektedir. Vaat, “gelecekte hayırlı bir şeyi yapmayı haber vermek”tir.² Fıkıhta “vaat, kişinin tek taraflı irade beyanı ile gelecekte hukuki sonuçları bulunan bir davranışta veya başkası lehine karşılıksız olarak hukuki bir işlemde bulunacağını haber vermesi” şeklinde tarif edilmektedir. Taahhüt ise “yükümlülük altına girmek” manasında olup, literatürde “kişinin sorumluluğunda olmayan bir borçla kendisini bağlı hâle getirmesi” anlamında kullanılmaktadır. Vaat ile taahhüt arasındaki fark, üstlenilen borcun tahakkuk ettiği zamanla ilişkilidir. Taahhüt, tahakkuk eden borçlanmanın sorumluluğunu almayı, vaat ise henüz gerçekleşmemiş borçlanmayı üstlenmeyi ifade eder.³

Mubah veya mendûb bir şeyi vaat eden kimsenin bunu yerine getirmesi gerekir. Çünkü vaadi ifa etmek, güzel ahlaktan

1 İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 4/86, 95; İbn Kudâme, *el-Mugnî*, 5/88; 6/436; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 2/163; 3/57; Alpaslan Alkış, *İslam Hukukunda Sosyal Yardımlaşma Sözleşmesi -Ariyet Akdi-* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2019), 16-146. Mâlikîlerde meşhur olan görüşe göre âriyet akdi belli bir zaman için yapılmışsa ve ödünç alınan maldan henüz faydalanılmamışsa veren taraf süre dolmadan malı isteyemez. İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 4/97.

2 Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ el-Aynî, *el-'Umde-tü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 1/120; Heyet, “Va'd”, *el-Mevsû'atü'l-fikhiyye* (Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 2007), 44/72-77.

3 Heyet, “Akd”, *el-Mevsû'atü'l-fikhiyye* (Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 2007), 30/199; Mustafa Demiray, “Vaat”, *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/403.

ve imanın hasletlerindendir.¹ Kur'an'da Hz. İsmail övülürken onun vaadine bağlı biri olduğu bildirilmiştir.² Sözünde durmak iman, durmamak ise münafıklığın alameti sayılmıştır.³ Vaadi yerine getirmenin hükmü hakkında ise temelde üç farklı görüş ortaya çıkmıştır. Mâlikîlere göre “Evlenirsen şu kadar para yardımında bulunurum.” cümlesinde olduğu gibi vaat bir sebebe bağlanmışsa⁴ veya vaadin gereği yapılmayınca kişi zarara girecekse vaade bağlı kalınmalıdır. Hanefiler ve Şâfiîler başta olmak üzere fukahanın çoğunluğuna göre birisine maddi değeri olan bir şey vaat eden kişinin sözüne bağlı kalması mendûbtür. İbn Şübrüme ise vaat eden kişinin herhalükârda sözünü ifa etmesi gerektiğini, aksi takdirde buna icbar edileceğini söylemiştir.⁵

Vaat ve taahhüt, fakihlerin çoğunun da belirttiği gibi hukuki bağlayıcılığı olmayan bir sorumluluğu gerektirdiği için ortaya konulan irade beyanı doğrultusunda davranışın sergilenmesi, tamamen ahde vefa duyarlılığına bağlıdır. Nitekim vefanın yüksek bir fazilet oluşunu bu yönüyle açıklayanlar olmuştur.⁶

4.2. İslam Borçlar Hukukunda Vefayı Tahkim Eden İşlemler

İslam borçlar hukukunda tarafların borçlanma sorumluluklarına bağlı kalmaları için birtakım işlemler öngörülmüştür. Vefa,

1 el-Mü'minûn 23/8; el-Me'âric 70/32.

2 Meryem 19/54.

3 Buhârî, İmân, 25.

4 Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî el-Mâlikî İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 4/242.

5 Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-âsâr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 6/278; Heyet, “Va'd”, 44/75.

6 Bk.: Metin Yurdagür, Ahid, *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/534.

duygu ve bilincini de geliştiren bu işlemlerin bir kısmı akdin kuruluş aşamasında bir kısmı ise akdin ifası sürecinde söz konusu olmaktadır. Sözleşmeyi yazmak, sözleşme esnasında şahit bulundurmak, rehin ve kefalet akitleri birinci grupta; def¹ ve hapis hakkı ile muhayyerlik hakkı ise ikinci grupta yer almaktadır.

4.2.1. Sözleşmenin Şahit Huzurunda Yapılması ve Yazı ile Kayıt Altına Alınması

Sözleşme esnasında şahit bulundurmak ve peşin olmayan ödemeler için akdi yazı ile kayıt altına almak İslam borçlar hukukunda iki temel teminat yöntemi olarak kabul edilmektedir. Bu işlemlerin meşruiyet dayanağı olan ayette, ifası ileride gerçekleşecek muamelelerde borcun miktarına bakılmaksızın yazılması ve işlem esnasında iki şahidin hazır bulundurulması talep edilmiştir. Tarafların akde bağlı kalıp, birbirlerine haksızlık yapmamları ve ileride şüpheye düşmemeleri açısından bu yöntemlerin önemli olduğu ifade edilmiştir. Aynı şekilde borcu şahitlerin huzurunda kayda geçirmenin, onların beyanlarını destekleyici işlev göreceği vurgulanmıştır. Bu talimatların verildiği müdâylene ayetinin devamında aynı maslahatları sağladığı için peşin alış-verişlerde de şahit tutmanın gerekliliğine değinilmiştir.¹ Hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'in ticari muamelelerinde gerekli gördüğünde bu yönteme başvurduğuna dair rivayetler görmek mümkündür. Örneğin, onun Addâ b. Hâlid adındaki sahâbîye bir köle sattığı ve bunun kayda geçirildiği nakledilmektedir. Hazırlanan belgede kölenin kusurlardan salim olduğu belirtilmiş ve her iki tarafın adları yazılmıştır.²

Kur'an'da akdin şahit huzurunda tesis edilmesi ve yazı ile kayıt altına alınmasına ilişkin talep, emir kipi ile ifade edildiği için

1 el-Bakara 2/282.

2 Tirmizî, Büyû', 8.

bazı âlimler borçları yazmanın¹ ve şahit tutmanın farz olduğunu söylemişlerdir.² Ancak fakihlerin çoğunluğu mevzubahis talimatların verildiği ayetin devamındaki ayeti³ kendisine güvenilen kişi ile yapılan ticari münasebetlerde alacağın yazılmayabileceği şeklinde yorumlayarak borçları yazmayı ve şahit bulundurmayı mendûb görmüştür.⁴

İleri bir tarihte tahsil edilmesi planlanan borçların inkâr veya unutmaya gibi sebeplerle ifa edilmemesi muhtemeldir. Bu sebeple nasslarda özellikle belirtilen, sözleşmenin şahit huzurunda yapılması ve kayıt altına alınması önem arz etmektedir. Bu iki yöntemin işletilmesi teminat sağlayacağı gibi taraflarda akde vefa hassasiyetini de pekiştirecektir.

4.2.2. Kefalet ve Rehin Akitleri

Kefalet ve rehin, ifası ileride gerçekleşecek sözleşmeler için güvence amacıyla başvurulmuş akitlerdendir. Bunlardan kefalet için borcun istenmesinde ve borçlulukta zimmetin zimmete eklenmesi şeklinde iki tarif yapılmıştır.⁵ Kefaletin delillerinden bir tanesi, Yusuf kıssasında bir görevlinin kaybolan tası bulana bir deve yükü mal ödül verileceğini duyurduğunu ve kendisini

1 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Mekke: Dâru't-Terbiye ve't-Türâs, ts.), 6/53.

2 İbn Hazm, *el-Muhallâ*, 6/352.

3 "... Birbirinize güveniyorsanız, kendisine güvenilen borçlu, emaneti yerine getirsin..." el-Bakara 2/283.

4 Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Abdüsselâm Muhammed Alî Şâhîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 1/583-584; İbn Kudâme, *el-Mugnî*, 4/246; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi'u li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî vd. (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964), 3/383-385.

5 Heyet, Kefâlet, *el-Mevsû'atü'l-fikhiyye* (Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 2007), 34/287-288.

bunun kefil olarak ilan ettiğini aktaran ayettir.¹ “Kefil borçludur.” hadisi² ve Hz. Peygamber’in, ölen birisinin cenaze namazını ancak Ebû Katâde’nin (ö.54/674) borca kefil olduktan sonra kıldırdığını bildiren rivayet³ de kefaletin delilleri arasında yer almaktadır. Bu nasslardan hareketle fukahanın kahir ekseriyeti, alacaklının borcunu asıl borçludan isteyebileceği gibi kefilden de talep edebileceğini söylemiştir.⁴

Kefalet gibi vefayı tahkim potansiyeline sahip olan rehin, “bir alacağın tahsili zorlaşınca değerinden karşılanması için teminat amacıyla borçludan alınan mal” şeklinde tanımlanmaktadır.⁵ Kur’an’da yolculuk hâlinde borcu yazacak kimsenin bulunmadığı durumlarda borçludan bir eşyanın rehin alınarak alacağın teminat altına alınması gerektiği anlatılmıştır.⁶ Hz. Peygamber’in de Medine’de bir Yahudi’den ailesi için yirmi sâ‘ arpayı veresiye aldığı ve rehin olarak ona zırhını bıraktığı nakledilmektedir.⁷ Fakihler bu nasslara dayanarak rehin akdinin meşruluğu ve seferilikte rehin almanın caiz olduğu konusunda icmâ etmişlerdir. Zâhirîler başta olmak üzere bazı fakihler ilgili ayette yolculuk esnasında yapılan alışverişte borcu yazacak birisinin bulunmaması durumunda bir malın rehin olarak alınması salık verildiğinden mukimlikteki borç için rehin akdi yapılamayacağını söylemişlerdir. Ancak fakihlerin çoğunluğu ayette zikri geçen hususların, insanların karşılaştıkları durumları yansıtmaya babından olduğunu düşünmüş ve Hz. Peygamber’in ikamet hâlinde iken yaptığı borç

1 Yûsuf, 12/72.

2 Tirmizî, Büyû’, 39.

3 Buhârî, Kefâle, 3.

4 İbn Kudâme, *el-Mugnî*, 4/399, 408-409; İbn Rüşd, *Bidâyetü’l-müctehid*, 4/84.

5 İbn Kudâme, *el-Mugnî*, 4/245.

6 el-Bakara, 2/283.

7 Müslim, Müsâkât, 125; Tirmizî, Büyû’, 7.

karşılığında rehin verdiğine dair rivayetleri delil gösterip mukim iken de rehin alınabileceği yönünde görüş bildirmiştir.¹

Kefalet ve rehin akitleri, ızdırari veya ihtiyari faktörlerle ifanın gerçekleşmemesi durumunda alacaklının hakkını koruyacak hukuki işlemlerdir. Akitlerin bu işlevi borçlunun iradi olarak vefaya aykırı davranma teşebbüsünü engelleyecek potansiyeldedir.

4.2.3. Def' ve Hapis Hakkı

İvazlı akitlerde ifanın tamamlanması, tarafların kendilerine düşen edimleri gerçekleştirmelerine bağlıdır. İki bedelin ‘ayn olduğu (mukâyeda) veya deyn olduğu (sarf) ticari muamelelerde edimlerin ifa zamanı açısından birbirinden üstünlüğü yoktur. Bu sebeple sözleşmenin mahiyeti aksini gerektirmedikçe edimlerin karşılıklı olarak aynı zamanda ifa edilmesi gerekir. Taraflardan biri diğerinden öncelikle edimde bulunmasını talep ederse karşı taraf *def'* hakkını kullanarak edimi ifadan kaçınabilir. Ancak sözleşme esnasında edim önceliği hakkında konuşulmuşsa iki tarafın da anlaşmaya bağlı kalması gerekir.²

Bedellerden birinin ‘ayn diğerinin deyn olduğu muamelelerde ise taraflar kendi aralarında aksini konuşup anlaşmamışlarsa Hanefiler ile Mâlikîlere göre önce deyn borcu/semen ödenmelidir. Müşteri semeni vermediği sürece karşı taraf *hapis/alıkoyma hakkına* sahip olup, ifada bulunmak zorunda değildir. Önce deynin teslim edilmesi gerektiğini söyleyenlere göre akdin konusu olan malda müşterinin hakkı taayyün etmiştir ve mal satıcının elin-

-
- 1 İbn Hazm, *el-Muhallâ*, 6/362; Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993), 21/64; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 4/57; İbn Kudâme, *el-Mugnî*, 4/245-246.
 - 2 Serahsî, *el-Mebsût*, 13/192; İbn Kudâme, *el-Mugnî*, 4/149-150. Mer'i hukukta bu şekilde edimden kaçınmaya “ödemezlilik def'i, akdin ifâ edilmediği def'i” denmektedir. Bilal Aybakan, “İfâ”, *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/503-504.

de rehin mesabesinde. Satıcının da hakkının taayyün etmesi için müşterinin semeni ona teslim etmesi gerekmektedir. Önce semenin teslim edilmesi ile her iki tarafın hakkı taayyün eder ve bu hususta eşitlik oluşur.¹ Mecelle’de bu görüş “Peşin satışta, müşteri semeni tamamen te’diye edinceye dek, bâyi’in mebî’i habs ve tevkif etmek hakkı vardır.” şeklinde maddeleştirilmiştir.² Konu ile ilgili ikinci görüş, öncelikle ‘ayn borcunun ödenmesi gerektiği şeklinde olup, Hanbelîler ile Şâfiîler tarafından ileri sürülmüştür. Onlara göre semeni hak etmek alışverişin tamamlanmasına, alışverişin tamamlanması ise mebî’in teslim alınmasına bağlıdır. Aynı şekilde müşterinin hakkı ‘ayn üzerinde olup taayyün ettiği için daha güçlüdür, dolayısıyla öncelikle ona hakkı teslim edilmelidir. Bununla birlikte bu mezheplerin fakihleri, ücretin ödenmemesi yönünde endişesinin bulunması durumunda ‘ayn borçlusunun hapis hakkına sahip olduğunu da söylemişlerdir.³

Def’ ve hapis hakkı hangi tarafta olursa olsun, hak sahibi için teminat işlevini görmektedir. Bu işlevi ile aynı zamanda karşı tarafı akde vefaya zorlamaktadır.

4.2.4. Muhayyerlik/Fesih Hakkı

Karşılıklı edimler gerçekleştikten sonra bazen akdin konusunda birtakım kusurlarla karşılaşılabilir. Sözleşme esnasında gündeme gelmeyen bu kusurlar, zarar teşkil ediyorsa mağdur, akdi feshetme hakkını kullanabilir. Örneğin çok sütlü olduğunu göstermek amacıyla bir müddet sağılmadan bekletilen bir hayva-

1 Serahsî, *el-Mebsût*, 13/192; İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-kadîr*, 6/296.

2 Heyet, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* (Ankara: Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1959), 38, md. 278.

3 İbn Kudâme, *el-Mugnî*, 4/149; Şirbînî, *Mugnî’l-muhtâc*, 2/472-473; Bilal Aybakan, “Hapis Hakkı”, *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/65-66; Heyet, “Bey”, *el-Mevsû’atü’l-fikhiyye* (Kuveyt: Vizâratü’l-evkâf ve’ş-şuûnî’l-İslâmiyye, 2007), 9/38.

nı satın alan kişinin, aldatıldığını öğrenince akdi bozup ücretini geri alma hakkı vardır.¹ Ayıp muhayyerliği şeklinde literatüre geçen ve bütün fıkıh ekollerince kabul edilen bu müeyyide, akdin konusu veya bedelinde değer düşürücü bir kusur sebebiyle taraflardan birinin mağduriyetine yol açan zararın bertaraf edilmesine yöneliktir. Muhayyerlik hakkı, sözleşme esnasında tarafların farkında olmadığı kusurlar için geçerli olduğu gibi bilinçli olarak gizlenip, sonradan mağdur tarafından tespit edilen kusurlar için de geçerlidir.² Şart muhayyerliğinin dayanağı olarak kabul edilen hadiste anlatılan, Hz. Peygamber'in, beynindeki rahatsızlıktan dolayı çoğunlukla zararlar neticelenen alışverişler yapan Habbân b. Münkız'a, alışveriş yaparken üç günlük muhayyerlik hakkını talep etmesi yönündeki tavsiyesi³ de aynı amaca matuftur.

Hukuktaki boşluklardan veya muhatabın özel durumundan yararlanarak haksız kazanç elde etmek için sözleşmeye aykırı davranıldığında, mağdur taraf fesih hakkını kullanarak zararını giderebilmektedir. Bu işlevi ile fesih hakkı, tarafları hıyanetten uzaklaştırmakta ve akde vefa göstermeye yönlendirmektedir.

Sonuç

Ahlak ile hukuk toplumsal hayatın düzen içinde devam etmesini temin eden kurumlardır. İnsanlar arasındaki ilişkilerde adaletin sağlanması hukukun, fedakârlık temelinde iyiliğin hâkim olması ise ahlakın hedefidir. Hukuk boşluklarının sunduğu fırsatlar veya hukukun yetişemediği durumlarda ortaya çıkması muhtemel haksızlıklar, ahlak sayesinde önlenmektedir. Aynı şekilde ahlak-ı hamîdeyi özümsememiş bireylerden sadır olabi-

1 Buhârî, Büyû', 65.

2 İbn Kudâme, *el-Mugnî*, 4/109; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 2/18.

3 Buhârî, Büyû', 48; Müslim, Büyû', 48; Miras, *Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, 6/424.

lecek haksız davranışlar, hukuk tarafından engellenebilmektedir. Hukuk ile ahlak arasındaki bu ilişkiyi ticari münasebetlerde çok açık bir şekilde müşahade etmek mümkündür.

Menfaat çatışmasının tarafları bencilce davranmaya sevk ettiği borç ilişkileri hukuk ihlallerine sahne olabilmektedir. Ahlak bu durumda frenleyici vazife görmektedir. Hukuken ifa zorunluluğu olmayan ve tarafların kendi başlarına feshetme hakkına sahip oldukları vekâlet, âriyet ve vedîa gibi akitlerin ifası, tamamen ahlaki meziyete bağlıdır. Taraflardan birinin karşılıksız olarak faydalandığı, diğer tarafın ise fedakârlıkta bulunduğu bu tür akitlerin ifasında vefa erdemi önemli bir işlev görmektedir. Aynı şekilde tek taraflı iradede doğan ve fukahânın çoğunluğuna göre bağlayıcı olmayan vaat ve taahhütün ifası, vefa ile mümkündür.

Bir ahlaki erdem olan vefa, ticari akitlerin hukuka uygun bir şekilde tamamlanmasına yardımcı olduğu gibi hukuk da sözleşmeye bağlı kalmaya icbar ederek vefa erdeminin pekişmesine katkıda bulunmaktadır. Ticari ilişkilerde şahit bulundurma ve borcu kayıt altına alma işlemi, kefalet ve rehin akitleri ile def', hapis ve fesih hakları tarafları akde vefa göstermeye icbar eden hukuki tedbirlerdir. Bu işlemler vefanın gösterilmediği muamelelerde ifanın da olmayacağını telkin ederek tarafları vefaya sevk etmektedir. Aynı şekilde ahlaki etkin hâle getiren manevi-uhrevi yaptırımlar da akitlerde vefaya uygun davranmaya yönlendirmektedir.

Kaynakça

Akıntürk, Turgut. *Hukuka Giriş*. ed. Neval Okan. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2002.

Alkış, Alpaslan. *İslam Hukuku Açısından Tüketicinin Korunması*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.

Alkış, Alpaslan. *İslam Hukukunda Sosyal Yardımlaşma Sözleşmesi -Ariyet Akdi-*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2019.

Aybakan, Bilal. Hapis Hakkı. *İslam Ansiklopedisi*. 16/65-67. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Aybakan, Bilal. İfâ. *İslam Ansiklopedisi*. 21/498-504. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Aydın, Mehmet Said. Ahlak. *İslam Ansiklopedisi*. 2/10-14. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Aydın, Metin. “William Whewell ve John Stuart Mill’de Ahlâk-Hukuk İlişkisi”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/1 (15 Haziran 2021), 49-71. <https://doi.org/10.18505/cuid.852271>

Aynî, Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ. *el-’Umdetü’l-kârî şerhu Sahîhi’l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-’Arabî, ts.

Bardakoğlu, Ali. Tabîî Hukuk Düşüncesi Açısından İslam Hukukçularının İstihsan ve İstislah Görüşü. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/3 (01 Ocak 1986), 111-138.

Baysa, Hüseyin. *Kureys Kervanları -Hukuk Sosyolojisi Açısından Vahiy Döneminde Ticarî Hayat-*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi’u’s-sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki’n-Necât, 2001.

Bulut, Nihat. Hak ve Özgürlüklerin Sınırlandırılması Nedeni Olarak Genel Ahlak. *Erzincan Bin Ali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 4/1 (2000), 29-42.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Abdusselâm Muhammed Alî Şâhîn. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1994.

Çağrıcı, Mustafa. Ahlak. *İslam Ansiklopedisi*. 2/1-9. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Demiray, Mustafa. Vaat. *İslam Ansiklopedisi*. 42/403-404. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Duran, M. Sait. Habermas'ın Söylem Etiğinde Ahlak ve Hukuk. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 75/1 (30 Haziran 2017), 61-83. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuhfm/330051>

Enes b. Mâlik, Ebû Abdillâh el-Asbahî. *el-Muvatta'*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 1985.

Erdem, Hüsameddin. *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak*. Konya: Sebat Ofset Matbaacılık, 1996.

Geçit, Mehmet Salih. *Ekonomi ve İnanç*. Ankara: TDV Yayınları, 2009.

Gülgeç, Yahya Berkol. *Akıl Temelli Normativite Teorileri ile Hukuki Pozitivizmin Bağdaştırılması*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.

Hattâb er-Ruaynî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdirrahmân. *Mevâhibü'l-celîl fî şerhi Muhtasarı Halîl*. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1992.

Heyet. Akd. *el-Mevsû'atü'l-fikhiyye*. 30/198-243. Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve'ş-Şüûni'l-İslâmiyye, 2007.

Heyet. Bey'. *el-Mevsû'atü'l-fikhiyye*. 9/5-42. Kuveyt: Vizâratü'l-evkâf ve'ş-şüûni'l-İslâmiyye, 2007.

Heyet. Kefâlet. *el-Mevsû'atü'l-fikhiyye*. C. 34. Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve'ş-Şüûni'l-İslâmiyye, 2007.

Heyet. *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*. Ankara: Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1959.

Heyet. Va'd. *el-Mevsû'atü'l-fikhiyye*. 44/72-80. Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 2007.

Heyet. Vefa. *el-Mevsû'atü'l-fikhiyye*. 44/93-101. Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 2007.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî. *el-Muhallâ bi'l-âsâr*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.

İbn Kudâme, Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed el-Makdisî. *el-Mugnî*. b.y.: Mektebetü'l-Kahire, 1969.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. nşr. Şu'ayb el-Arnaût. 5 Cilt. b.y.: Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemiyye, 2009.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem b. Ali Ebû'l-Fadl Cemâluddîn el-İfrikî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâder, 1414h.

İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî. *Bi-dâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2004.

İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî el-Mâlikî. *Ahkâmü'l-Kur'an*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2003.

İbnü'l-Hümâm, Muhammed b. Abdilvâhid es-Sivâsî. *Fet-hu'l-kadîr*. 10 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1970.

İmamoğlu, Tuncay. Ahlaksız Hukuk ve Dinsiz Ahlak Mümkün Müdür?: Felsefî Bir Yaklaşım. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 1/55 (30 Haziran 2021), 237-249. <https://doi.org/10.29288/ilted.882188>

Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.

Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd. *Bedâi'u's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1986.

Kılıç, Muharrem. Hukuk-Ahlak İlişkisinin Temellendirilmesi ve Ayırım Kriterlerinin Analizi. *Teorik ve Pratik Yönleriyle Ahlak*. ed. Recep Kaymakcan. İstanbul: Dem Yayınları, 2007.

Kılıçoğlu, İsmail. *Ahlak ve Hukuk İlişkisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1988.

Kozalı, Abdurrahim. *Kıyas İstihsan ve Doğal Hukuk İlişkisi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.

Köse, Saffet. Hukuk mu Ahlak mı? -İslam Nokta-i Nazarından Din-Ahlak-Hukuk İlişkisi Bağlamında Bir İnceleme-. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 17 (2011), 15-50.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' u li-ahkâmî'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî vd. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısıriyye, 1964.

Mevsilî, Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd Mecdüddîn Ebû'l-Fadl. *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*. 5 Cilt. Kahire: Matba'atü'l-Halebî, 1937.

Müslim, Ebû'l-Huseyn b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi' u's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, ts.

Nevevî, Ebû Zekeriya Muhyiddîn b. Yahyâ b. Şeref. *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*. b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.

Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993.

Sümer, Halûk Hâdi. Toplum Hayatı ve Toplum Düzeni. *Temel Hukuk Bilgisi*. ed. Mehmet Ayan. Konya: Mimoza Yayınları, 2014.

Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb. *Mugni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc*. 6 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1994.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Câmi' u'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Mekke: Dâru't-Terbiye ve't-Türâs, ts.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *es-Sünen*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.

Ulukapı, Ömer. Hukuk Kavramı ve Analizi. *Temel Hukuk Bilgisi*. ed. Mehmet Ayan. Konya: Mimoza Yayınları, 2014.

Ural, Tuba Dilşat. Hukuki Pozitivizmin Ayrılabilirlik Tezine Genel Bir Bakış. *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 20/3-4 (01 Aralık 2016), 45-61. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ebyuhfd/954975>

Uslu, Cennet. *İnsan Haklarının Felsefî Temelleri: Doğal Hukuk ve Doğal Haklar*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.

Yaman, Ahmet. Kur'an'da Yasamanın Arka Planı Olarak Ahlak. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 6/1 (01 Nisan 2006), 41-49. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/marife/issue/37804/436523>

Yeniçeri, Celal. *İslam İktisadının Esasları*. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1980.

Yıldız, Abdulkadir. Hukuk ve Ahlak Arasındaki İlişki. *Temelleri ve Uygulamalarıyla İş Ahlakı*. ed. Nihat Erdoğan. 356-377. İstanbul: İGİAD Yayınları, 2018.

Yurdagür, Metin. Ahid. *İslam Ansiklopedisi*. 1/534-535. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

OTURUM BAŞKANI

Hocam, çok teşekkür ediyoruz.

Hüseyin BAYSA Hoca'mız da "Vefanın İslam Borçlar Hukundaki İz düşümü Bağlamında Ahlak İlişkisine" değindiler.

Kıymetli hocalarım, değerli dinleyenler, takipçilerimiz; oturumumuzda yer alan birbirinden kıymetli ve güzel hazırlanmış tebliğlerde de bir kere daha gördüğümüz üzere vefa, insana yakışan, insandan beklenen temel değerlerden biridir. İnsanlık tarihi boyunca bütün peygamberlerin insanlara telkin ettiği hususlardan biri olup bütün kutsal metinlerde yer aldığı gibi, bütün inanç sistemlerinde de var olan bir kıymet ve değerdir. Hayatı yaşarken, sürdürürken bizler, beraber yaşadığımız insanlardan insani ilişkilerimizi oluşturduğumuz herkese, aile fertlerimizden çevremizde bulunan bütün insanlara kadar, ülkemize sığınan, bize âdeta misafir olan, muhacir olan kardeşlerimize kadar herkese vefa ile davranmalı. Vefayı Peygamber Efendimizin hayatında gördüğümüz gibi, hayatta yaşanır, görünülür kılmalıyız. Yaşantılarımızla bunu insanlara göstermeliyiz ve hayatımızı, yaşamımızı sürdürürken dikkat ettiğimiz birçok hususun, ahlaki değer, hukuki değer dayanağının vefaya gittiğini ve vefalı olmanın bir gereği olarak ortaya çıktığını da bu vesileyle unutmadan yaşamalıyız diyorum. Ben de bunlarla son söz olarak oturumu tamamlamış oluyorum.

Tebliğleriyle oturumumuza katkı sunan birbirinden değerli hocalarımıza hem tebliğleri hem de vakte riayetleri sebebiyle özel olarak teşekkür etmek istiyorum. Hemen 12.20'de "Modernizm Bağlamında Vefa ve Günümüzde Vefa Toplumunun İmkanı" başlığıyla sempozyumumuzun altıncı oturumu olacak.

Ben böylece sözlerimi bitirirken, bu uluslararası büyük sempozyumu tertip eden, hazırlayan, Din Hizmetleri Genel Müdürlüğümüze ve bütün çalışanlarına teşekkür ediyor, takip eden herkese de şükranlarımızı sunuyorum. Allah'a emanet olun, hayırla kalınız.

ALTINCI OTURUM:
MODERNİZM
BAĞLAMINDA VEFA
VE GÜNÜMÜZDE
VEFA TOPLUMUNUN
İMKÂNI

Oturum Başkanı
Osman TIRAŞÇI
Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı

TAKDİM

Sayın Diyanet İşleri Başkan Yardımcımız, sempozyumumuza katkı sunacak çok değerli akademisyen ve araştırmacı hocalarımız, dijital platformlardan bizleri takip eden çok kıymetli izleyiciler; Diyanet İşleri Başkanlığımız tarafından düzenlenen ve üç gündür devam eden Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumumuza hoş geldiniz.

Değerli izleyiciler, şimdi sempozyumun “Modernizm Bağlamında Vefa ve Günümüzde Vefa Toplumunun İmkânı” başlıklı altıncı oturumunun açılışını ve başkanlığını yapmak üzere sözü Diyanet İşleri Başkan Yardımcımız Sayın Osman TI-RAŞÇI Hoca’mıza arz ediyorum.

Buyurunuz muhterem hocam.

OTURUM BAŞKANI

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ. وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى
رَسُولِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ.

Bizleri salonumuzdan, ekranları başından ya da sosyal medya platformlarından takip eden tüm takipçilerimizi, kardeşlerimizi Allah’ın selamıyla selamlıyorum.

Çok değerli dostlar, Diyanet İşleri Başkanlığımız tarafından düzenlenen Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumunun üçüncü gününde ve son oturumundayız. Günümüz hayırlı ve bereketli olsun inşallah.

Sözlerime başlarken Allah’a hamd, Sevgili Resulü Hz. Muhammed Mustafa Efendimize salat ve selam ediyorum.

“Modernizm Bağlamında Vefa ve Günümüzde Vefa Toplumunun İmkânı” ana başlığı altında değişik başlıklardan oluşan dört tebliğin sunulacağı bu oturumda bize ayrılan süre 90 dakikadır. Bu nedenle her bir konuşmacımızın konuşma süresi 20 dakikayla sınırlandırılacaktır. Çünkü bu oturumun hemen ardından üç gün boyunca yapılan, altı oturum olarak düzenlenen bu sempozyumun kapanış ve değerlendirme oturumu yapılacaktır. O bakımdan konuşmacılarımızın, tebliğ sunan hocalarımızın beirlenen süreye dikkat edeceğini ümit ediyoruz.

Konuşmacılarımıza daha fazla zaman verebilmek adına, ben bu hususları kısaca arz ettikten sonra, bugünkü bu son oturumumuzun, altıncı oturumumuzun ilk tebliğcisi olmak üzere Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Mehmet Emin AY Hoca’mıza sözü bırakacağım. “Çağımızda Vefa Toplumunun İnşasının Önündeki Engeller ve Çözüm Önerileri” isimli tebliğini sunmak üzere söz hocamızın. Buyurun hocam.

ÇAĞIMIZDA VEFA TOPLUMUNUN İNŞASININ ÖNÜNDEKİ ENGELLER VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Prof. Dr. Mehmet Emin AY

Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Özet

Sekülerizmin, gücünü ve etkisini her geçen gün arttırdığı bir dünyada modernizmin insanoğluna huzur ve mutluluk sunamadığı net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Postmodern denilen çağımızda ise yaşanan kayıpların neyle ve nasıl telafî edileceği konusunda pek çok çalışma yapıldı ve hâlen yapılıyor.

Modernizm baştan beri tüm insanlığa, eskiye dair her şeyi terk ederek yeniye geçişi; sonu bencillığe varsa da bireyselliliği telkin etmekteydi. Gelineen noktada insanlığın içine düştüğü çıkmazdan kurtuluş çaresi olarak görülen postmodernizm ise beraberinde “küreselleşme”yi getirdi. Ne var ki kitle iletişim araçlarının dünyanın her köşesine ulaşım imkânı sağlaması, toplumların beklenmedik şekilde bu durumdan olumsuz yönde etkilenmesiyle sonuçlandı. Bugün insanların yaşadığı hayatın, eskiye nazaran daha kolay ve konforlu olsa da gerçekte onlara daha az huzur ve mutluluk verdiği gözlenmektedir.

Huzur ve mutluluğun kişinin ruhsal yapısı ve yaşantısıyla doğrudan ilgisinin bulunması, insanların manevi anlamda mutlaka bir desteğe ihtiyacının olduğunu ortaya

çıkardı. Bu hakikat, aynı zamanda huzur ve mutluluğun kazanılmasında insanın sahip olduğu değerlerin varlığına ve önemine, ayrıca bu değerlerin hayatın içinde yaşanması ve yaşatılması gerektiğine de işaret etmekteydi.

Allah Teâlâ tarafından gönderilen dinlerin sonuncusu olan İslam, “Son hak din” vasfıyla, mesajları “çağlar üstü” özelliğe sahip olan bir dindir. Karşılaşılan yeni durumlarda ona yol gösteren ve problemlerine çözüm sunan bu din elbette insanların, değerlerine de sahip çıkacak ve bunların yaşatılması hususunda toplumlara öncülük edecekti.

Tebliğimiz, çağımızda yeniden bir “Vefa Toplumu” inşa etme hususunda önümüzdeki engelleri ortaya koymayı ve Kur’an-ı Kerim ile Hz. Peygamber’in hadisleri ışığında “çözüm önerileri” sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Modernizm, Vefa, Vefa toplumu

OBSTACLES TO THE BUILDING OF SOCIETY OF FAITHFULNESS IN OUR AGE AND SOLUTIONS

Summary

In a world where secularism is increasing its power and influence day by day, it has become clear that Modernism cannot offer peace and happiness to human beings. In our age called Postmodern, many studies have been done and are still being done on how and with what to compensate for the losses experienced.

Modernism, all humanity from the beginning, leaving everything about the old and the transition to the new; it inculcated individualism, if at the end of it selfishness. Postmodernism, which is seen as a solution to get rid of the deadlock that humanity has fallen into, this time brought “globalization” with it. However, the accessibility of mass media to all corners of the world resulted in societies being adversely affected by this situation unexpectedly. Although the life that people live today is easier and more comfortable than in the past, it is observed that it actually gives them less peace and happiness.

The fact that peace and happiness are directly related to the spiritual structure and life of the person revealed that people definitely need a spiritual support. This truth also pointed to the existence of values that people have in gaining peace and happiness, and that these values should be lived and kept alive in life.

Islam, the last of the religions sent by Allah, is a religion whose messages are transcendent, as the “Last True Religion”. This religion, which guides her in new situations and offers solutions to her problems, also leads societies in protecting people’s values and keeping them alive.

Our paper is to reveal the obstacles before us in terms of building a “Faithfulness Society” in our age, then the Qur’an and the Prophet. It aims to offer “solution suggestions” in the light of the hadiths of the Prophet.

Key words: Modernism, Faithfulness, Society of Faithfulness

Giriş

Bugün insanlık, gerçekte sekülerizmin gücünü ve etkisini her geçen gün arttırdığı bir dünyanın huzursuz sakinleridir.

Modernizmin insanoğluna huzur ve mutluluk sunmadığı artık açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Postmodern denilen çağımızda ise yaşanan kayıpların neyle ve nasıl telafi edileceği konusunda sayısız bilimsel çalışmalar yapıldı ve yapılmaya devam ediliyor. Bu bağlamda sosyologlar başta olmak üzere, psikologlar ve antropologlar; insandan ve insanlık tarihinden yola çıkarak dertlere deva, sorunlara çare bulmak amacıyla inceleme ve araştırmalarda bulunuyor, çözüm önerileri sunmaya çalışıyorlar.

Ancak ortada hayret edilecek bir durum vardır: Artık sosyologlar, insanlara mutluluğu yeniden kazanmak için elindekileri olabildiğince azaltmayı ve önce başkalarını mutlu etmeyi telkin etmekte; psikologlar, mutlu olabilmek için kişiye önce “kendini tanıması” tavsiyesinde bulunmakta; antropologlar ise eski çağlarda, insanların rahat ve konfordan uzak yaşantılarının onları daha çok mutlu ettiğini savunarak, teknolojiden olabildiğince uzak durulmasını salık vermektedirler. Hâlbuki modernizm, baştan beri tüm insanlığa, eskiye dair her şeyi terk ederek yeniye geçişi; sonu bencilliğe varsa da bireyselciliği telkin etmekte; insan topluluklarının bunu ancak “geleneksel” nitelikli her şeyi terk ederek başarabileceğini salık vermekteydi. Yine modernizm, böyle bir toplumsal yapıya kavuşabilmek için bu anlayışın sosyal, ekonomik ve siyasal yönden kuşanılarak hayatın her alanına hâkim kılınmasını öngörmekteydi.

İnsanlığın içine düştüğü çıkmazdan kurtuluş çaresi olarak görülen postmodernizm ise beraberinde “küreselleşme”yi getirdi. Ne var ki bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan baş döndürücü değişim, bir yandan kitle iletişim araçlarının dünyanın her köşesine ulaşım imkânını sağlarken öbür taraftan kitleleri son derece ve “beklenmedik” ölçüde fazlasıyla etkilemeye başladı. Artık

Ülkelerin ve milletlerin kendine has eēitim ve kültürel özellikleri yavaş yavaş ortadan kalkmaya yüz tuttu ve yerini bu araçlarla verilen “mesaj”lara bıraktı. Ancak her geçen gün daha çok “küreselleşen” yeryüzünde, bugün insanların yaşadığı hayat, eskiye nazaran daha kolay ve konforlu olsa da gerçekte onlara daha az huzur ve mutluluk vermektedir denilebilir.

Huzur ve mutluluēun kişinin ruhsal yapısı ve yaşantısıyla doērudan ilgisinin bulunması, insanların manevi anlamda mutlaka bir desteēe ihtiyaının olduēu hakikatini ifade etmemize imkn vermektedir. Bu hakikat, aynı zamanda huzur ve mutluluēun kazanılmasında insanın sahip olduēu deēerlerin varlığına ve bu deēerlerin hayatın içinde yaşanması ve yaşatılması gerektiēine de işaret etmektedir.

İslam, Allah Tel tarafından gönderilen dinlerin sonuncusudur. “Son hak din” olması, onun aynı zamanda mesajlarının da aēlar üstü olma zelliēine sahip olmasını gerekli kılar. İnsanlığın karşılaştığı yeni durumlarda ona yol gösteren ve problemlerine çözüm sunan vasıflarıyla bu dinin, insanların, terk etmeēe yüz tutan deēerlerine yeniden sahip çıkarak onları ayaēa kaldırması hususunda fertlere ve toplumlara öncülük etmesi de söz konusudur.

Yine İslam, bugüne kadar Allah Tel tarafından korunan ve sonsuza dek yine O’nun tarafından muhafaza edilecek mukaddes kitabı Kur’an-ı Kerim’deki mesajlarla, fertlerin ve toplumların hayatlarını saēlıklı bir şekilde sürdürmelerine destek olacak “deēer”leri yaşatmak adına, birtakım emir ve yasaklar ihtiva eder. Bunların pek oēunda ortak payda olarak bulunan deēerin, “vefa” olması dikkat çekicidir. Zira vefa, kişinin Allah ile olan iletişiminden, ailesi ve yakın akrabasına; toplumu, milleti ve insanlık lemiyle olan ilişkilerine uzanan hatta çevresindeki canlı cansız varlıklara bile sirayet edecek genişlikte bir etkileşime sahip olan müstesna bir deēerdir. Kur’an-ı Kerim bahsini ettiēimiz tüm bu

alanları kuşatacak vefalı bir toplumun nasıl oluşturulabileceğini, insanın ailesinde, insanlar arası ilişkilerinde ticari ve sosyal hayatında nasıl “vefalı bir birey” olacağını örneklerle açıklayan mukaddes bir kitaptır.

İslam Peygamberi Hz. Muhammed’in (sav) hayatı da vefa toplumunun inşası konusunda “yol gösterici ve rehberlik edici” nitelikte bir örneklığe sahiptir. Tarih ve hadis alanındaki kaynaklar, bu konuda sayısız örnekler ihtiva eden hatıralar ve ufuk açan bilgiler ihtiva etmektedir.

Tebliğimiz, çağımızda bir “Vefa Toplumu” inşa etme hususunda önce önümüzdeki engelleri ortaya koymak adına birtakım tespit ve teşhislerde bulunmak, ardından gerek Kur’an-ı Kerim’in gerekse Hz. Peygamber’in hadisleri ışığında bilimsel ve güncel bilgilerle “çözüm önerileri” sunmayı hedeflemektedir.

Vefa kavramı üzerine kısa bir değerlendirme...

Vefa, bir yönüyle ahd, yani “söz vermek”, bir yönüyle “verilen sözde durmak”, diğer bir yönüyle de “sadakat göstermek, hatırını saymak, kadir kıymet bilmek” ve “sevgi” kavramlarıyla alakalı olması hasebiyle çok yönlü bir duygu ve aynı zamanda da yüce bir değerdir. Dolayısıyla onu, sözünü ettiğimiz bu hususlardan sadece birine tahsis etmek doğru olmayacaktır. Bununla beraber son derece geniş bir etki alanına sahip olan vefayı, Hz. Peygamber’in (sav) hayatındaki örneklerle ele almak konuyu daha müşahhas hâle getirmemize imkân sağlayacaktır denilebilir. Ezcümle vefa, görülen iyilikleri unutmamak, kendisine iyilikte bulunanlara bir o kadar ya da daha iyisi ve güzeliyle karşılık vermektir. Yine vefa, dostluğun devamını sağlayan kaynak, sevgideki ilk durak ve karşılıklı güven için sarsılmaz bir dayanaktır. Dinin ortaya koyduğu ilkeler çerçevesinde, münafıklık alameti olan nankörlüğün ve kadir kıymet bilmezliğin tam zıddı olan özelliğiyle vefa, en başta Allah’a iman ve teslimiyetin; ardından

O'nun gönderdiği elçilerin hatıralarına ve eşsiz kudretiyle yarattığı tüm varlıkların haklarına saygı ve onlara duyulan sevginin kaynağıdır.

Çağımızda bir “Vefa Toplumu” inşa etmek mümkün müdür?

Bu soruya rahatlıkla “Evet!” diyebiliriz. Gerekçelerini ise şu cümlelerle ortaya koymak mümkündür kanaatindeyiz.

Kur'an-ı Kerim, 23 yıllık süreçte ashâb-ı kiramın kimlik ve kişiliğini inşa eden ayetleri ihtiva etmekteydi. Bu ayetlerdeki hükümlerin gereğini yerine getiren ve âdeta bir “Yaşayan Kur'an” olan Hz. Peygamber'den bize intikal eden Sünnet-i Seniyyesi, bugün için müminlerin elinde bulunan iki değerli rehberdir. Peygamberler, mucizeleriyle birlikte tarihe mal olurken Allah Teâlâ, son Peygamberi'ne verdiği en büyük mucizeyi sahiplenmiş ve Sevgili Elçisi'nin vefatından sonra da bu büyük mucizeyi koruyacağına dair söz vermiştir (Hicr 15/9). Dolayısıyla sonraki asırlarda gelecek Müslümanlar için Asr-ı Saadet'te yaşanan manevi iklime benzer nitelikte bir hayatı, Kur'an-ı Kerim ve Sünnet-i Seniyye sayesinde yeniden ve tekrar yaşamak mümkündür diyebiliriz. Nitekim Kur'an-ı Kerim, son Peygamberin ümmetini “Siz insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz.” ifadeleriyle nitелеmektedir (Âl-i İmrân 3/110). Ayette kullanılan geniş zaman kipi ve “İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoyarsınız ve Allah'a inanırsınız.” ifadeleri, Ümmet-i Muhammed'in bu özelliğinin, kıyamete kadar devam edeceğine işaret etmektedir. Öte yandan onların, Kur'an'ın ihtiva ettiği “iman-ibâdât-muamelât” esaslarını hayatında bizzat yaşayarak hem çağındaki müminlere hem de sonradan gelecek nesillere örnek teşkil eden bir Peygambere ümmet olmaları söz konusudur. Böylece, hayatın her yönünü ve alanını kapsayan inanç, ibadet ve insanlar arası ilişkileri belirleyen ve düzenleyen bir dine sahip olmakla, Müslümanlar pek tabii olarak her çağda ve her dönemde “Vefa”yı sahiplenmişler, temelde vefa olan topluluklar ve medeniyetler kurmuşlar, vefalı ne-

siller yetiştirmişlerdir. Bugün de Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in (sav) ilke ve tavsiyelerine uyularak bir "Vefa Toplumu" inşa etmek mümkündür. Zira hem Kur'an-ı Kerim'in ayetleri hem de Hz. Peygamber'in Sünnet-i Seniyyesi, her dem ter ü taze aramızda yaşıyor ve isteyen için rehberlik edip yol gösteriyor. O hâlde asıl mesele, böylesi vasfa sahip bir toplumu inşa etme hususunda engellerin neler olduğunu tespit etmek, bir diğer ifadeyle önce problemi teşhis ve tanıma işlemini gerçekleştirmektir.

Vefa Toplumu İnşa Etmenin Önündeki Engeller Nelerdir?

Biz bu konuda birçok faktörün rol oynadığını düşünmekteyiz. Bunları şu ana başlıklar altında ele almak mümkündür:

A. İnançla İlişkili Durumlar

İçinde yaşadığımız 21. yüzyıl, bundan önceki yüzyılın sonlarında ortaya çıkarak tüm dünyayı etkileyen ve özellikle toplumların inançlarına ciddi müdahalelerde bulunan modernizm anlayışının izlerini taşıyan bir dönemdir. Bazı araştırmacılara göre modernizm, "günlük hayatın rutinleşmesi, dini değerlere olan inancın zayıflaması, yaşam tarzlarının farklılaşması ve bireyselleşmesi, kentleşmenin üst düzeye çıkması, hayatın her alanına bilim ve teknolojinin yerleştirilmesi, kapitalizmin ekonomik hayat üzerinde bitmek tükenmek bilmeyen bir devinimle devam etmesi süreci" olarak ifade edilmektedir.¹ Bu da modernizmin, hayatın her anında var olduğunu göstermekte ve onun yeni bir dünya oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Bu anlayış aynı zamanda günümüz toplumlarını karakterize eden, geleneklere, âdetlere,

1 Harun Kırılmaz, Fatma Ayparçası, *Modernizm ve Postmodernizm Süreçlerinin Tüketim Kültürüne Yansımaları* (İnsan&İnsan, Yıl 3, Sayı 8, Bahar, 2016), 34

alışkanlıklara, beklenti ve inançlara bağlı olmayan bir toplumu meydana getiren sosyal bir düzenlemedir.¹

Bu kapsamda modernizm, sosyal alanda değişimi ifade ederek farklılıkların, geleneksel yapılar yerine ikame edilmesidir. Modernizm, Batılı modern ülkelerin ekonomik, kültürel, siyasal, teknolojik ve toplumsal özelliklerini geliştirmekte olan ülkelere dayatma aracı olarak kullandıkları çok kapsamlı bir durumun da doğmasına sebep olmaktadır. Kavram, dünyaya karşı belli yerleşik tutumları, müdahalelere açık hâle getiren bir dünya görüşünü, ekonomik kurumların karmaşık bileşimler oluşturmalarını isteyen, özellikle de endüstriyel üretim ve pazar ekonomisini dayatan, ulus devlet ve kitleleri bu yönde harekete geçiren, temsil kabiliyeti yüksek bir yapıyı da oluşturmaktadır.² Sözgelimi yerel şirketlerin, çok uluslu şirketlere dönüşmesi, kendi ülkesinde üretilen ürünler yerine dünyanın uzak bölgelerinde daha ucuz fiyata ürünler ürettirilmesi ve bunların satın alınarak aynı ülkeye ve tüm dünyaya pazarlanması, modernizmin, ekonomik alandaki etkilerine bir örnektir.

Yaşanan tüm bu olumsuzluklardan belki de en kötüsü ve etkili olanı ise modernizm beraberinde getirdiği Sekülerizmdir. Çünkü bu anlayış, belki de en özlü ifadesiyle kişinin “mukaddesat” namına ne varsa terk edip dünyayı kutsaması ve âdetâ ona tapmasıdır. Seküler hayat tarzının, kişiyi birey olarak özgürlüğünü kısıtladığı ve tehdit ettiği gerekçesiyle kutsal olan her şeyle ilgisini kesmeye yönlendirdiği de hesaba katılacak olursa inanç sapmalarında onun ne denli etkili olduğu anlaşılacaktır. Dolayısıyla, günümüzde yaşanan inançsızlık problemler-

1 Anthony Giddens ve Christopher Pierson, *Modernliği Anlamlandırmak*, çev., Murat Sağlam ve Serhat Uyurkulak (İstanbul: Alfa Yayınları, 2001), 27. (Nakleden; Kırılmaz ve Ayparçası, 34.)

2 Giddens ve Pierson, *Modernliği Anlamlandırmak*, 83. (Nakleden; Kırılmaz ve Ayparçası, a.yer.)

rinin temelinde Sekülerizmin başat rol oynadığını ifade etmek abartı olmayacaktır.

Özellikle iki alan; Tanrı ve Peygamber tanımazlık (Ateizm ve Deizm) günümüzde toplumların yeni yetişen nesilleri arasında vefa kavramının bilinmesine, kabullenilmesine ve yaşatılmasına en büyük engeller olarak görülebilir. Zira bir yaratıcıya inanan, her şeyden önce O’nunla, yaradan ile yaratılan arasında var olan inanma ve sevgi bağları sebebiyle bir vefa duygusuna sahiptir. Böylece insan, onun, hem kendisini ve diğer insanları hem de tüm canlıları ve varlıkları yarattığına, yaşattığına da inanır; O’nunla iletişim kurabilecek bir yaratılışla yaratıldığına da... Yine O’nun, insanlar arasından seçtiği kimseleri diğer insanlara elçiler olarak gönderdiğine de inanır. Bütün bunların, insan için bir şükür sebebi olduğunu, Yüce Yaradan’a teşekkürünün ise O’na karşı vefalı olmanın bir göstergesi olduğunu kavrar. Ancak eğer bu kimse için hayatında bir Yüce Kudret’e ve O’nun gönderdiği elçilere inanmak söz konusu değilse bir diğer ifadeyle Allah’ı ve Peygamberlerini kabul etmek o kişinin sahip olduğu bir inanç değeri değilse tâ başından beri bir kayıp söz konusudur. Bu kaybın, nerelere uzanacağını, hangi alanlara sirayet edeceğini tahmin etmek zor değildir. Çünkü mukaddesat eksikliğinin oluştuğu boşluğu bir başka şeyle doldurma olanağı yoktur.

Çağımızda yeni bir “Vefa Toplumu” inşa etme hedefini gerçekleştirmek için bu sorunu çözme adına bu iki alanda bazı önerilerde bulunmak mümkündür. Şimdi bunları sırasıyla ele alalım.

1. Allah inancını küçük yaştan itibaren yeni nesillere kazandırmak

İnsanoğlunun yakın ve uzak çevresiyle ilişkilerinde vefa sahibi bir fert olmasında tüm varlıkların yaratıcısı olarak inandığı yüce kudret sahibi Yaradan’a duyduğu saygının önemli rol oynadığı bilinen bir gerçektir. “Benim bir küçük karıncaya, ulu naza-

rım vardır.” sözünün sahibi Yunus Emre’ye bunu dedirten, aslında “Yaradan’dan ötürü yaratılanı sevmek” anlayışıydı. Onun gibi nice Hak ve hakikat âşıklarına bu anlayışı kazandıran ise onların inandıkları inanç ve değerler sistemiydi.

Özellikle semavi dinlerin inanç sisteminde yüce kudret sahibi Yaradan’a sağlam bir iman ile inanmak esastır. İslam dini de bunu öngörür. “Amentü Esasları” olarak bilinen inanç sisteminde ilk sırada Allah’a iman vardır. Ardından O’nun melekleri, gönderdiği kutsal kitapları ve elçileri gelir. Nihayet ahirete ve kadere iman ile son bulur.

Bazı İslam büyükleri, hayatımıza vefa duygusu ve anlayışının en anlamlı yansımasının, adına “Bezm-i Elest” denilen ve “Ruhlar Âlemi”nde gerçekleşen bir ahitleşme/sözleşme esnasında, Allah Teâlâ’ya verilen sözün gereklerini yerine getirmek olduğunu ifade ederler.¹ Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî bir beytinde işte bu hususa dikkat çekerek “*Bezm-i Elest’te verdiğin sözünü unutma! Bu söz senin ödemen gereken kulluk borcundur. Korkarım, verdiğin sözünü unutursun da ahirete borçlu gidersin...*” mealinde bir uyarıda bulunmuştur.

Hz. Peygamber’in (sav) “**ed-Dîn en-Nasîha**” hadisinde dikkat çektiği üzere, İslam dini “samimiyet”ten ibarettir. Sorulan soru üzerine, bu samimiyetin öncelikle Allah’a karşı olması istenmektedir.²

İnsanda yaratılıştan getirdiği “fıtrat” özelliğine bağlı olarak bulunan “inanma ve bağlanma” kabiliyeti, en doğru ve yeterli bir şekilde karşılık bulmalı ve küçük yaştan itibaren çocuklar

1 Bezm-i Elest ve bu konudaki görüşler için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Bezm-i Elest”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 106-108.

2 Müslim, İmân, 95. Ayrıca bk. Buhârî, “İmân”, 42; Tirmizî, “Birr”, 17; Nesâî, “Bey’at”, 31, 41

sağlam bir Allah inancına kavuşturulmalıdır.¹ Vefa toplumunda temel yapı taşı olan ailelerde, en başta Allah inancı olmak üzere, iman esasları yeni nesillere sorumluluk bilinciyle; sevgiyle ve ilgiyle aktarılmadığı sürece böylesi bir toplumu inşa etmek mümkün olamayacaktır.

Bu başlık altında son olarak sözlerimize şunu ekleyebiliriz. Allah Teâlâ'ya karşı vefalı ve sadakatli olmanın en güzel örneklerini bulabileceğimiz bir hayat, hiç şüphesiz Hz. Peygamber'in hayatıdır. Kulluk şuuru olarak kavramlaştırılan takvayı son derece önemseyen Resul-i Ekrem (sav) yaşadığı ibadet hayatının güzelliğiyle de müstesna bir modeldir. Kalktığı gece (teheccüd) namazlarında, ayaklarının şişmesi, kıyamda uzun uzun durduğu içindi. Ayakta neden bu kadar uzun durarak kendisine eziyet ettiğini soran Hz. Aişe'ye verdiği cevap ise ancak vefakâr bir kulun verebileceği güzellikteydi: “Bunca nimetler veren Allah’a şükreden bir kul olmak istemez miyim?”²

Hız. Peygamber'in (sav) Allah Teâlâ'ya kulluk hususunda vefası, en başta kendisinin “melik-peygamber” ya da “kul-peygamber” olabileceğine dair yapılan teklifte, tercihini “kul-peygamber” olmaktan yana kullanmasında görülmektedir. Kur'an-ı Kerim'de peygamberlerden bahsederken Allah Teâlâ'nın onları “ne güzel kul” (Sâd 38/30,44) diyerek övdüğü ve peygamberlikten önce onların bir “güzel kul” olduğuna vurgu yapıldığı dikkat çekicidir. İşte Hz. Peygamber de (sav) hayatı boyunca bu güzel kulluğu ifa etmeye çalıştığı gibi, “bana Allah'ın kulu ve elçisi deyiniz” tavsiyesiyle³ Allah'a kulluğunu öncelemiştir. Nihayet son nefesini ver-

1 Bu konuda geniş bilgi için, yüksek lisans tez çalışması olarak sunulan ve ardından kitap olarak yayınlanan eser için bkz. Mehmet Emin Ay, Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım? (Bursa: Sena Kitap, 40. bs. 2021)

2 Buhârî, Teheccüd 6, Rikak 20; Tefsîru sure 48, 2; Müslim, Münâfikîn, 79-80-81.; Tirmizî, Salât, 187; Nesâî, Kıyâmü'l-leyl, 17; İbn Mâce, İkâme 200

3 Buhari, Enbiyâ, 48

meden önce Hz. Cebrâil'in, "isterse eğer, Allah'ın kendisine şifa vereceğini ve daha fazla yaşayabileceği" teklifine karşılık, Cenab-ı Hakk'a olan sevgisi ve vefasının en zirve örneğini şu sözlerle ortaya koymuştu: "Hayır, ben Refik-ı A'lâ'yı istiyorum!"¹

2. Son Peygamber Hz. Muhammed'i (sav) yeni nesillere çeşitli vesilelerle anlatmak

Bilindiği üzere Mevlid-i Nebi haftalarında her yıl bir ana tema belirlenerek bu çerçevede Hz. Peygamber'i anmak ve anlamak adına programlar düzenlenmektedir. Toplum tarafından da memnuniyetle karşılanan bu çalışmalar takdire şâyandır. Ancak görünen hakikat şudur ki henüz son Peygamber Hz. Muhammed'i kitlelere yeterince anlatmış ve tanıtmış olduğumuz söylenemez. Bu hakikati teslim etmek ve sebeplerinin neler olduğunu tespit etmek da vefa toplumu inşa etme çabalarının bir parçasıdır kanaatindeyiz. Bu başlık altında değineceğimiz hususların bir çözüm önerisi olarak kabul edilmesi de beklentilerimiz arasındadır.

Öncelikle şunu ifade etmeliyiz ki sevmenin şartı bilmek ve tanımadır. Bilinmeden ve tanınmadan sevmek ve sevilme söz konusu olamaz. İslam dinine husumet besleyenlerin, Hz. Peygamber'i Müslümanların ilgi alanından çıkarmak maksadıyla, onun hakkında olumsuz algı oluşturmak için dezenformasyon çabalarının son yıllarda sistemli bir şekilde yürütüldüğü bilinen bir gerçektir. Bu sebeple günümüzde, müminler için "canlarından aziz" bildikleri (bkz. el-Ahzâb 33/6) Hz. Peygamber'i, çocuklara ve gençlere en değerli ve en etkili yöntemlerle anlatmak, yetişkinler ve eğitimciler üzerinde önemli bir görevdir.

Yine bilindiği üzere, Allah Teâlâ tarafından insanlara yol gösterici rehberler olarak gönderilen elçileri içinde farklı birtakım üstünlükler taşıyan peygamberler de vardır. Sözelimi Hz. Âdem

1 Buhârî, Fezâilü'l-aşhâb, 5; Megâzî, 83, 84; Rikâk, 42

“Safiyyullah”; Hz. Nuh “Neciyyullah”; Hz. İbrahim “Halîlullah”, Hz. Musa “Kelîmullah” olarak anılmalarını gerektiren hayat hikâyesine ve hususiyetlere sahiptirler. Son Peygamber Hz. Muhammed (sav) ise “Esmâü’n-Nebî” olarak bilinen pek çok ismiyle birlikte en çok bilinen ve zikredilen “Habîbullah” vasfına sahiptir. Kelime yapısı itibarıyla hem “en çok seven” hem de “en çok sevilen” anlamındaki “Habîb” kelimesinin “Allah” kelimesiyle birlikte zikredilmesi son derece manidardır. Böylece hem “Allah tarafından en çok sevilen” hem de “Allah’ı en çok seven” Habîbullah, kanaatimizce Hz. Peygamber’i (sav) en özlü biçimde tanımlayan bir vasıftır. Bu vasfı onun öncelikle Allah Teâlâ’ya; ardından ümmetine, tüm insanlığa, hayvanlara, bitkilere ve hatta cansız varlıklara bile duyduğu engin sevgi ve şefkate vesile olmaktadır. Onun Yaradan’a olan saygısı ve sevgisi, tüm yaratılmışlara karşı derin bir sevgiye, engin bir şefkate ve eşsiz bir vefaya dönüşmesine kaynak teşkil etmektedir. Bu benzersiz sevgi ve şefkatten doğan vefanın en etkileyici örneklerini ise Hz. Peygamber’in tüm hayatında görmek mümkündür.

Bu bağlamda Hz. Peygamber’in ümmetine olan düşkünlüğü, insanların Allah’a iman ederek Cehennem’den kurtulmaları için gösterdiği gayret ve çabaları, hayvanlara olan şefkati, bitkilere karşı hassasiyeti ve nihayet kayalardan ve taşlardan oluşmuş cansız bir dağı; Uhud’u işaret ederek, “biz onu severiz o da bizi...”¹ sözü, kişinin çevresindeki varlıklara karşı vefakâr olmasına dair en manidar örneklerdir diyebiliriz.

Çağımızda yeniden bir vefa toplumu inşa etmek, son Peygamberin hayatına dikkatle yönelmek, onu tanımak, anlamak ve anlatmaktan geçmektedir. Bunun için çocuklardan başlayarak gençlik çağını yaşayan nesillere bir beşer/peygamber olarak Hz. Muhammed’i, şânına layık bir şekilde anlatabilmek, hem onla-

1 Buhârî, Cihâd, 71; Müslim, Hacc, 504

rı Deizm denilen sapkın anlayışa karşı donanımlı hâle getirecek hem de hayatlarında Peygamber izleri bulunan nesiller olmalarına imkân tanıyacaktır. Son yıllarda özellikle çocuklar ve gençlere yönelik yayınların artması sevindirici bir durum olmakla birlikte peygamberlik müessesesine karşı birtakım olumsuz telkinlerin ve yönlendirmelerin bugün sosyal medya aracılığıyla daha etkili bir biçimde gençlere ulaştığı da bir hakikattir. Bu sebeple Mevlid-i Nebi haftası gibi belirli periyodlara bağlı kalınmaksızın hayatın her safhasında ve tüm zamanlarda Hz. Peygamber’i, hayatı ve yaşantısıyla; bir diğer ifadeyle, sîreti ve sünnetiyle anlatabilme çabası süreklilik arz etmelidir.¹

B. İnsanlar Arası İlişkilerle Bağlantılı Durumlar

Çağımızda yeni bir vefa toplumu inşa etmenin önündeki engellerden ikincisinin, insanlar ve insanlar arası ilişkileri ilgilendiren durumlar olduğu kanaatindeyiz. Modernizmin ektiği zararlı ve kötü tohumların toplumlar içinde filizlenip bir ayrık otu gibi tabii ve normal florayı tehdit etmesi misali, bu anlayış da bizzat insanları ve hem de insanlar üzerinde etkisi büyük olan medyayı tahakkümü altına almayı başarmıştır. Kanaatimizce bu iki alanda sistemli ve sürekli çalışmalar yapılmadıkça bir vefa toplumu inşa etme çabaları sonuçsuz kalacaktır. Aşağıda da yine bu alandaki engellerin teşhisine dair bilgiler ve birtakım çözüm önerileri yer almaktadır.

1. Ferdîyetçi hayat tarzını benimsemek (Kutsanan Bireysellik-Şişirilen Ego)

Modernizmin beraberinde getirdiği olumsuzluklardan biri de insanların artık “individualist” anlayışı önemsemeye başlama-

1 Özellikle çocuklara yönelik Asr-ı Saadet hatırları için bkz. Mehmet Emin Ay, *Biricik Peygamberim ve Etrafındaki Çocuklar*, (Bursa: Sena Kitap, 12. bs. 2021)

sıydı.¹ Kısaca bireyselliği, ferdiyetçi hayat tarzını öngören bu anlayış, sonuçta işi neredeyse “kutsanan bireyselliğe” dönüştürdü. Artık birey sadece kendini önemsemekte, çocukluk çağında yaşadığı egosantrik duygular², âdeta kişiyi yeniden etkilemekte ve sanki onun ruhunu istila etmektedir. Böylesi bir hayatı tercih eden ve önemseyen kişilerin vicdanında artık vefa duygusuna yer olmadığı söylenebilir.

Bu çağda yeni bir vefa toplumu inşa etmek için önümüzdeki önemli engellerden biri olan bu anlayışı ancak başarılı bir eğitim ve manevi terbiye ile değiştirebilmek ve dönüştürebilmek mümkündür. Bozulma ne kadar tabii ve mümkün ise düzelme de o kadar mümkündür kanaatindeyiz. Ancak bunun kısa sürede gerçekleşmesini beklemek doğru değildir. Söylenmek istenen şudur: Bugün sosyologların ve sosyal psikologların telkin ve tavsiye ettikleri bir bilimsel gerçek vardır: “Mutlu olmak istiyorsan önce başkalarını mutlu et!” İslam dini tüm insanlığa “Allah’ın sana türlü nimetleriyle iyilik ve ihsanda bulunduğu gibi sen de insanlara iyilikte bulun.” (el-Kasas 28/77) emriyle bunu telkin etmekteydi. Hz. Peygamber’in (sav) hayatının tamamı da insanların kurtuluşu ve hem bu dünya hem de ebedî âlem mutluluğu (seâdet-i dâreyn) yolunda harcanmıştı denilebilir. İnsanlar arası ilişkilerinde her birisi vefaya en güzel örnek niteliğindeki yaşamış hatıralar, fertlerin gönüllerine ve zihinlerine hitap etmelidir. Böylece toplumu oluşturan aile için; yine ailenin teşekkülünde rol oynayan her bir fert için Hz. Peygamber’in bu eşsiz güzelliğindeki hatıralarından birer vefa örneğini okumak, anlamak ve hayata aktarmak mümkün olabilecektir.

-
- 1 İndividualizm hakkında geniş bilgi için bkz. Gordon W. Allport, *The Individual and His Religion*, (London:1954)
 - 2 Egosantrizm için bkz. Ruşen Alaylıoğlu-A. Ferhan Oğuzkan, *Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü*, (İstanbul: 1976), 27; Mithat Enç, *Ruhbilim Terimleri Sözlüğü*, (Ankara: 1974), 30

Yine bu bağlamda, Resul-i Ekrem'in, (sav) evlenip yuva kurmayı, Allah'tan salih evlatlar istemeyi ve onlara bu özellikleri kazandıracak şekilde yetiştirmeyi tavsiye ediyor olması; kendisinin de aile hayatında, iyiliksever bir akraba, salih bir evlat, saygılı ve nezaketli bir eş, şefkatli bir baba, merhametli ve seven bir dede olması; ve bu yönleriyle de örneklik teşkil etmesi son derece önemlidir. Huzurlu, sevgi ve saygı yüklü gönüllerden oluşan bir aile, vefa toplumunun teşekkülünde en önemli yapı taşıdır. İşte vefa toplumunu inşa etmeye başlayacak, onu ayağa kaldıracak ve yüceltecek olanlar böylesi ailelerdir.

2. Medyanın etkisi

Çağımızda bir vefa toplumu inşa etmenin önündeki engeller bağlamında insanlar arası ilişkilerle bağlantılı durumlar başlığı altında medyaya özellikle dikkat çekmek istiyoruz. Zira kanaatimizce günümüzde bir vefa toplumu inşa etme hususunda herhâlde en büyük engel medya olarak gözükmektedir.

Biraz önce ele aldığımız ferdiyetçi anlayışın insan psikolojisini bu denli etkilediğini fark eden medyanın, insandaki bu özelliğe odaklanarak yaptığı yayınların ve bu meyanda ticari şirketlerin yayınladığı reklamların, bu anlayışın kitleler üzerindeki olumsuz etkilerini katlayarak arttırdığını söyleyebiliriz. “*Sen her şeyden önemlisin / Sen buna değersin / Özgürlüğünden ödün verme*” şeklindeki mottolar ve telkinlere muhatap olan insanların oluşturduğu toplumlarda vefa denilen duygunun varlığı da yaşatılması da son derece zor bir iştir. Zira kişinin, benliğini öncelemek yerine bu anlayıştan sıyrılıp “biz” şuuruna ulaşması ve kendisinden önce başkasını tercih etmesinin işareti olan vefanın çeşitli örneklerini hayatında yaşadığına şahit olunması, günümüzde neredeyse imkânsız hâle gelmiştir. Bugün vefa, artık sadece kısa filmlerde kendine yer bulan bir konu olarak ele alınmaya başlanmıştır.

Şunu ifade etmeliyiz ki günümüzde medya sektöründen, vefayı sahiplenmesini beklemek sonu hüsrana olacak bir temenniden ibarettir. Zira sektörel yapı için vefa, ancak işlenebilecek “konu”lardan biri olmak durumundadır. Fakat öncelikle tek tek her bir kişinin, küçük toplulukların, toplumların ve toplumu yöneten iradenin, bu problemin farkında olarak gitgide vefasız hâle gelen dünyanın bu gidişini durdurmak, iyiye yöneltmek ve yönlendirmek niyetine ve çabasına sahip olması gerekmektedir.

Çağımızda bir “Vefa Toplumu” inşa etmenin mümkün olacağına olan inancımızı ilk sayfalardan itibaren ifade etmekteyiz ancak bu hususta en etkili role Medya’nın sahip olduğunu vurgulamak isteriz. Medya sektöründe de bu anlayışın kendine yer bulması ve medyanın bunu bir ideal kabul ederek sahiplenmesi durumunda toplumda değişim ve dönüşümün hızla gerçekleşeceğine inanıyoruz. Çünkü insanları en çok etkileyen görsel-işitsel unsurlar özellikle sinema diliyle son derece etkileyici bir hâl alırken, son yıllarda -etkisi kabul edilmiş bir gerçek olarak- subliminal mesajlar da insanlar üzerinde değiştirici ve dönüştürücü bir güç hâline gelmiştir.

Tebliğimizin ilk sayfalarında Müslümanların tarih içinde kurdukları medeniyetlerde vefa toplumlarının oluştuğundan söz etmiştik. İşte o dönemlerde yaşayan insanların vefaya dair hatıraları günümüz insanlarına iletişim teknikleri ve araçlarıyla ulaştırılabilir. Tarihimiz buna dair nice örneklerle doludur. Allah’a kulluğu en hassas ölçülerle yaşayan Allah dostlarının hayat hikâyeleri, insanların ihtiyaçlarını karşılamak, onlara hayatın zorluklarını kolay kılacak vakıflar kurmak suretiyle Allah’ın kullarına vefa gösteren kişilerin ve bu vakıflarının tanıtıldığı programlar; kişinin ailesinde, çalışma hayatında, çevresiyle olan iletişimde göstereceği vefakârlık örnekleri, medyanın üstleneceği en değerli işler olacaktır. Bir vakıf medeniyeti kuran Osmanlı Devleti’nin bu konuda son derece zengin bir kaynağa sahip olduğunu sözlere ekleyerek tebliğimizi tamamlamak istiyoruz.

Sonuç

Modernizmin tüm dünyaya, eskiye dair her şeyi terk edip yerine “yeni” olarak nitelediği ve genel anlamda geleneksel niteliğe sahip her şeyin zıddı olan; kutsalı devre dışı bırakan, sosyal, kültürel ve siyasal açıdan alışılmışın dışındaki bir “anlayış”ı dikte ettiği süreç, yerini Postmodern çağa bıraksa da ikisinin de insanlık için mutluluk ve huzur vesilesi olamadığı bir süre sonra anlaşıldı. İnsanlığın aynı zamanda “sekülerizm” ve “globalizm” kavramlarıyla tanıştığı bu dönemler, sonradan hatırı sayılır bir dünyevileşme ve küreselleşmenin yaşandığı bir süreç olarak anılacaktı.

Ne var ki insanoğlunun, tarihin hiçbir döneminde dinsiz yaşamadığı gerçeği bu dönemlerde de kendini göstermiş ve her türlü telkine rağmen maneviyata olan ilgisi kopma noktasına gelmemiştir. Dine ve kutsala karşı olan modernizm ve postmodernizm anlayışlarının onca olumsuz telkin ve propagandalarına rağmen bugün için artık sosyal psikologlar ve antropologlar, dine dönüşün daha güçlü ve köklü bir şekilde kendini gösterdiği kanaatinde dirler.

Bu bağlamda, şimdi artık insanların yeniden birbirlerine saygı ve sevgi duydukları, çevrelerindeki canlı ve cansız varlıkları bile değerli bilip hürmete şâyân kabul ettikleri bir aileyi ve böylesi ailelerden oluşacak bir toplumu inşa etmenin imkânı üzerinde düşünülmektedir. Şehirlerde mahalle kültürünün yaşatılma veya oluşturulma çabalarını ve yatay mimariye dönüş fikrini de bu düşüncenin bir uzantısı olarak kabul etmek mümkündür.

Hz. Muhammed (sav) ile tüm insanlığa gönderilen İslam dini, geride kalan on beş asırlık zaman diliminde dünyanın farklı bölgelerinde kurulan medeniyetlerin temel harcı olmuştur. Bu medeniyetlerin ortak paydasının, Allah’a ve O’nun, inanılmasını emrettiği her bir hususa sağlam bir inanç ile iman edildiği inanç ve değerler sistemi olduğu görülecektir. Bu sistemde Allah’a say-

gı yanında, O'nun yarattığı varlıklara da saygı, sevgi ve şefkat vardır. Müslüman toplumlar, her biri, ya bir Kur'an ayeti ya da Peygamber sözüne dayanan prensipleriyle vefakâr insanlardan teşekkül etmiş ve onlar, yüreklerinde vefanın karar kıldığı nesiller yetiştirmişlerdir. Gün gelmiş kendilerini idare eden Sultan Aybars'ın elinden, kış mevsiminde dağlarda kalan hayvanlara yiyecekler dağıtarak dilsiz mahlukata olan vefalarını ortaya koymuşlar, gün gelmiş göç güzergâhındaki göçmen leylekler ve kuşlar için Bursa'da "Gurebâhâne-i Laklakan" isminde yaralı ve hasta kuşları tedavi ettikleri sağlık birimleri inşa etmişlerdir. Yine onlar, tebdil-i kıyafetle esnafın arasında karışan Fatih Sultan Mehmed Han'a, alışveriş esnasında ikinci bir eşyayı satın almak istediğinde henüz siftah etmemiş komşusuna gitmesini tavsiye etmişlerdir. Sözü edilen süreçte nice hanlar, hamamlar, kervansaraylar, medreseler, mescitler ve insana hizmet vasıtası olan her şey, Yüce Yaradan'ın kullarına, O'nun rızası ve verilen nimete şükür maksadıyla inşa edilmişlerdir. Tüm bu çalışmalarda yine ortak paydanın Cenab-ı Hakk'a ve O'nun mahlukatına karşı vefa duygusu olduğu görülecektir.

Sunulan tebliğde Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in güvenilir kaynaklarla günümüze intikal eden Sünnet-i Seniyyesi rehberliği ve öncülüğünde bin yılı aşan medeniyet birikimiyle çağımızda da yeni bir Vefa toplumunun inşasının mümkün olabileceği kanaati ifade edilmiştir. Bunun için önce bu husustaki engellerin neler olabileceği ortaya konulmuş, ardından bunlara yönelik çözüm önerileri, Kur'an-ı Kerim ayetleri ve Hz. Peygamber'in yaşantısından sahih kaynaklar vasıtasıyla aktarılan uygulamaları ve sözleri çerçevesinde işlenmeye çalışılmıştır.

Kaynaklar

Alaylıoğlu, Ruşen - Oğuzkan, A. Ferhan, *Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü*, İstanbul: 1976

Allport, Gordon W. *The Individual and His Religion*, London:1954

Ay, Mehmet Emin, Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım?, Sena Kitap, 40. bs., Bursa: 2021

Ay, Mehmet Emin, *Biricik Peygamberim ve Etrafındaki Çocuklar*, Sena Kitap, 12. bs. Bursa: 2021

Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahih-i Buhâri*, el-Kütübü's-Sitte, (Mevsûatü'l-Hadis eş-Şerif içinde, Haz. Salih b. Abdulaziz) Dâru's-Selâm, Arabistan: 2000

Enç, Mithat, Ruhbilim Terimleri Sözlüğü, Ankara: 1974

Giddens, Anthony-Pierson, Christopher, *Modernliği Anlamlandırmak*, çev., Murat Sağlam ve Serhat Uyurkulak, Alfa Yayınları, İstanbul: 2001

İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Sünen-i İbn Mâce*, el-Kütübü's-Sitte, (Mevsûatü'l-Hadis eş-Şerif içinde, Haz. Salih b. Abdulaziz) Dâru's-Selâm, Arabistan: 2000

Kırılmaz, Harun-Ayparçası, Fatma, *Modernizm ve Postmodernizm Süreçlerinin Tüketim Kültürüne Yansımaları*, İnsan&İnsan, Yıl 3, Sayı 8, Bahar, İstanbul: 2016

Müslim, Ebu'l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nisabûrî Müslim b. Haccâc, *Sahih-i Müslim*, el-Kütübü's-Sitte, (Mevsûatü'l-Hadis eş-Şerif içinde, Haz. Salih b. Abdulaziz) Dâru's-Selâm, Arabistan: 2000

Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî, *Sünen-i Tirmizî*, el-Kütübü's-Sitte, (Mevsûatü'l-Hadis eş-Şerif içinde Haz. Salih b. Abdulaziz) Dâru's-Selâm, Arabistan: 2000

Yavuz, Yusuf Şevki, Bezm-i Elest, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 6: 106-108. TDV Yayınları, İstanbul: 1992

OTURUM BAŞKANI

“Peygamberimiz ve Vefa Toplumu” ana temasıyla düzenlenen Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumunun son gününün son oturumunda ilk tebliği sunan, “Çağımızda Vefa Toplumu’nun İnşasının Önündeki Engeller ve Çözüm Önerileri” başlıklı tebliğini sunan Prof. Dr. Mehmet Emin AY Hoca’mıza teşekkür ediyoruz.

Diğer konuşmacımıza, tebliğcimize geçmeden önce ben hocamızın altı çizilmesi gereken birkaç cümlesini burada sizlerle paylaşmak istiyorum aldığım notlardan da yararlanarak. Hoca-mız şöyle diyor: “Bugün insanların yaşadığı hayat eskiye nazaran daha kolay ve daha konforlu olsa da gerçekte onlara daha fazla huzur ve mutluluk vermediği gözlenmektedir. Oysa huzur ve mutluluğun kişinin ruhsal yapısı ve yaşantısıyla doğrudan ilgisinin bulunması, insanların manevi anlamda mutlaka bir desteğe ihtiyacının olduğunu ortaya çıkarır ve çıkarmıştır. Bu hakikat aynı zamanda huzur ve mutluluğun kazanılmasında insanın sahip olduğu değerlerin varlığına ve bu değerlerin hayatın içinde yaşanması, yaşatılması gerektiğine de işaret etmektedir.” diyor ve pek çok tespiti bizimle paylaşıyor.

Tekrar, “Çağımızda Vefa Toplumu’nun İnşasının Önündeki Engeller ve Çözüm Önerileri” başlıklı tebliğini bize sunan Mehmet Emin AY Hoca’mıza teşekkür ediyoruz.

Şimdi, bu son oturumun ikinci tebliği olan “Vefâ Bî-Vefâ: İletişim Çağında Etkileşimsiz ve Eylemsiz Vefa/sızlık” başlıklı tebliği sunmak üzere Diyanet İşleri Başkanlığı Başmüfettişlerinden Dr. Mustafa COŞKUN Hoca’mıza sözü bırakıyorum.

Hocam süreniz 20 dakika. Buyurun.

VEFÂ BÎVEFÂ

İletişim Çağında Etkileşimsiz ve Eylemsiz Vefa/sızlık

Dr. Mustafa Asım COŞKUN

Diyanet İşleri Başkanlığı Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı/Başmüfettiş

ÖZET

Sözlükte sevgiyi sürdürme, sevgi, dostluk bağlılığı gibi anlamlara gelen vefa kavramı, değişik varyantlarıyla Kur'an-ı Kerim'deki kullanımları göz önünde bulundurulduğunda kişinin başta Yaratan'ıyla, sonra da kendisiyle ama daha çok çevresiyle olan ilişkisini düzenleyen bir kavram olarak toplumsal boyutu öne çıkan bir kavram olarak karşımızda durmaktadır. Tebliğimizde ele alacağımız konu vefa kavramının modernizm, postmodernizm gibi sosyal süreçlerle de alakası olan iletişim çağında geçirdiği dönüşümleri ve bu dönüşümlerin toplumsal tezahürlerini ele almak olacaktır. Tam bir kavram karmaşası yaşadığımız çağımızda söz konusu hususu göz önünde bulundurarak tespit ve tekliflerde bulunmanın toplumsal hastalıklarımıza çözüm üretmede bir nebze de olsa mütevazı bir katkıda bulunmanın önemli olduğu değerlendirilmektedir. Çalışmanın amacı vefa kavramı üzerine sosyolinguistik yöntemli bir okuma yaparak söz konusu kavramın gündelik hayat içindeki anlam dünyasını kavramaya çalışmaktır. Çalışmada kavram analizi yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın kapsamı vefa kavramının sosyolojik boyutlarıyla

sınırlıdır. Çalışmanın sonucunda kavramla ve sosyolojik görünümüleriyle ilgili olarak tespit ve tekliflerde bulunularak bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

I. GİRİŞ

Dil, toplumsal kimliğin ve kültürün en bariz temelidir. Her ne kadar sosyolojinin kurucu aktörleri tarafından çok fazla incelenmese de özellikle gündelik sosyoloji, sosyolinguistik yoluyla son yıllarda birtakım toplumsal meselelere yönelik söylem analizi gibi yöntemlerle dil meselesi üzerinde daha yoğun bir literatür oluşmuştur.¹

İnsan düşüncesiyle, insanın duyu ve algı organlarının koordineli faaliyeti sonucundaki kazanımları şeklinde ifade edilen bütün aktarımlarının bir ürünü olan düşüncelerini, ilmî ve felsefi araştırmaları, insanın edebiyat alanındaki başarılarını tespit ederek kuşaktan kuşağa aktarılmasını sağlayan dil olmuştur.²

Bir milleti millet yapan unsurların başında dil, din ve gelenek görenek gelir. Rahmetli Erol Güngör Hoca bu hususu güzel bir şekilde dile getirmiştir: “*Milleti yekpare bir sosyal bünye yapan şey, kütür birliğidir. İnsanlar, kültür birliği sayesinde aynı bütünün parçaları, olduklarına inanırlar ki birliği asıl sağlayan şey, bu ortak inançtır. İnanç birliği ve birlik şuuru insanların belli başlı noktalarda ortak olmalarına dayanır. Aynı dili konuşmak veya yazmak, aynı manevi kıymet sistemine sahip olmak, aynı vatani paylaşmak gibi. Bütün bu konulardaki birlik ancak tarih içinde uzun bir beraberliğin, yani ortak bir geçmişin eseri olarak meydana çıkar. Şu hâlde bir milletin insanları aynı maziyi, yani*

1 Sosyoloji Sözlüğü, Ed.: Bryan S. Turner, Çev.: Komisyon, Pinhan Yayıncılık, 1. bs., İstanbul, Ağustos 2020, S.:200-203.

2 Zeki Arslantürk, M. Tayfun Amman, Sosyoloji, M.Ü. İFAV Yayınları, İstanbul, 1999, S.: 39.

aynı sosyal hafızayı paylaşmalıdırlar.”¹

17.yy.’dan itibaren meydana gelen siyasi, sosyal, iktisadi, teknolojik vb. devrimler birçok alanda değişim ve dönüşüm gerçekleştirmiştir. Anlam ve değer dünyamız değişmiştir. Zaman ve mekân anlayışımız değişmiştir. İslam ahlakı ve medeniyetinin temel kavramlarından birisi olan vefa kavramı da maalesef bu yozlaşmanın dışında kalamamıştır.

II. AMAÇ

Bilindiği üzere son yüzyılda ortaya çıkan siyasi, sosyal, iktisadi vb. değişimler ilimlerin metodolojisinde birtakım yeni imkânlar doğurmuştur. Bu yeni imkân arayışlarından İslami ilimler de payına düşeni almıştır. Biz de bu çalışmamızda İslam ahlak literatüründe önemli bir kavram olarak öne çıkan vefa kavramını, İslami ilimler için nispeten yeni ama aslında kökleri geleneksel dil araştırmalarında kullanılan söylem analizi yöntemiyle bir inceleme denemesinde bulunarak mevcut araştırmalara katkı yapmayı amaç edindik.

III. YÖNTEM

Araştırma belgesel taramanın bir çeşidi olan içerik çözümleme ve söylem analizi metoduyla yapılmıştır. Bilindiği gibi içerik çözümleme ve söylem analizi günümüzde toplum bilimsel araştırmalarda kullanılan bir metottur. Söylem analizi bir söylemin içine saklı biçimde bulunan ideolojik, hiyerarşik ve etnik unsurların ortaya çıkarılması ve bu şekilde söylemin temel unsurlarının belirginleştirilmesi amacına yönelik bir sosyal araştırma yöntemi olarak son zamanlarda birçok kuramcı tarafından incelenen ve birtakım araştırmalarda kullanılan bir

1 Erol Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1995, S.: 165.

metin çözme tekniğidir.¹

IV. VEFA KELİMESİNİN ANLAMI VE KULLANIMLARI ÜZERİNE BİR SÖYLEM ANALİZİ DENEMESİ

Söylem analizi, bir söylemin içinde saklı biçimde bulunan anlam unsurlarının ortaya çıkarılarak yorumlanması olarak tanımlanabilir.

Vefa kelimesi sözlükte; ihlas; güzelliği itiraf²; sözde durma; taahhüdü veya borcu ifa ve eda etme, ödeme; muhabbette sadakat, devam ve sebat; yetiştirme ve kifayet etme³; sevgiyi sürdürme, sevgi, dostluk bağlılığı⁴ gibi anlamlara gelmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de vefa kelimesinin kullanım şekilleri şöyledir:⁵

1- Akitlere uyma anlamında vefa: El-vefa bi'l-ukud.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ

“Ey iman edenler! Sözleşmeleri yerine getirin...” (Mâide; 5/1)

2- Sözünde durma anlamında vefa: El-vefa bi'l-ahd

يَا بَنِي إِسْرَآئِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ

1 Mustafa Asım Coşkun, Medya ve Din İlişkisi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı, Bursa, 2003, S.: 2.

2 <https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/وفاء/>

3 Şemseddin Sami, Kâmûs-i Türkî, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1317, s. 1494; Örnekleriyle Türkçe Sözlük, Komisyon, MEB Yayınları I-IV, Ankara, 1996, “Vefa” md. C.: 4, S.: 3060-3061.

4 <https://sozluk.gov.tr>, “Vefa” Md.

5 Muhammed Bessâm Rüşdî Ezzeyn, El-Mu'cem'ül-Müfehres li-Meâni'l-Kur'âni'l-Azîm, I-II, Dimeşk 1416 (1995), c. 2, s. 1314-1315.

“Ey İsrâiloğulları! Size verdiğim nimetimi hatırlayın, bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki ben de size vaat ettiklerimi vereyim. Asıl bana itaatsizlikten sakının.” (Bakara; 40)

Ayrıca yine vefa kelimesi Kur'an'da vefa bi'l-keyl, vefa bi'l-mizan, vefa bi'n-nezir ve vefa bi'l-va'd anlamlarında da kullanılmıştır.

Vefa kelimesinin zıt anlamlısı ğadr ve cefa sözcükleridir.

Vefa kelimesi Kur'an-ı Kerim'de türevleriyle birlikte 66 yerde geçmektedir.¹

Bunun 33 tanesini mekkî ayetler, 33 tanesini de medenî ayetler oluşturmaktadır.

Vefa kelimesi, 60 yerde fiil formunda, 5 yerde isim formunda ve 1 yerde de sıfat formunda geçmektedir.

Başka bir açıdan bakıldığında vefa kelimesi, 18 yerde if'al babında, 18 yerde tef'il babında, 1 yerde istif'al babında, 24 tanesi tefe'ul babında, 3 tanesi ism-i fail kalıbında ve 2 tanesi de ism-i tafdil kalıbında gelmektedir.

Vefa kelimesinin Kur'an'da geçtiği yerlerin konu başlıklarını sınıflandırdığımızda; 24 tanesinin ahlaki davranışla, 5 tanesinin cezalandırmayla, 11 tanesinin mükâfatlandırmayla, 1 tanesinin dünya nimetiyle ve 25 tanesinin de insan hayatının sonlandırılmasıyla alakalı olduğu görülmektedir.

Şimdi bu veriler ışığında birtakım yorumlar yapmaya çalışalım.

Mekke ve Medine döneminde nazil olan sure ve ayetler kendilerine özgü bazı farklı özellikler arz etse de her iki dönemde nazil olan sure ve ayetlerle önce tevhid, nübüvvet ve ahiret inancını işleyerek nebevi geleneğin ortak hedefi olan iman esaslarının kökleştirilmesini hedeflemiştir. Medine döneminde nazil

1 Muhammed Fuad Abdülbaki, El-Mu'cemü'l-Müfrehes Li-Elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1990, S.:756-757.

olan sure ve ayetler Mekke döneminin temelleri üzerinde yükselmiş, her iki dönemde Kur'an ayetleri bireysel ve toplumsal bakımdan insanlar Allah'ı tanımaya, amelî hükümleri yerine getirmeye, kişi ve toplumlar kötü huy ve alışkanlıklardan arındırıp iyi huy ve alışkanlıklarla donanmaya yöneltmiştir. Tedrici bir yöntemi esas alan Kur'an insanları iman, amel ve ahlaki yönden terbiye etme ve kemale erdirmeye gayesi gütmüştür. Her iki dönemde nazil olan ayetler genel manada yeryüzünde bireyi ihmal etmeden adalet ve ahlaki temellere dayanan sosyal bir düzenin tesisini gaye edinmiştir. Verdiği mesajlar ve insanları yönlendirmek istediği hedefler noktasında evrensel birtakım itikadi, ibadi, amelî ve ahlaki ilkeler sistemiyle bir hidayet ve nur kaynağı olma vasfını korumuştur.¹ Vefa kavramıyla ilgili ayetlerin mekkî-medenî dağılımına baktığımızda, söz konusu kavramının İslam vahyinin serencamı içerisinde her iki dönemde de eşit bir şekilde önem arz ettiği görülmektedir. Başka bir şekilde yorumlarsak, Mekke döneminde imanda ve temel inanç ilkelerinin yerleşmesi anlamında vefa ve sebat, Medine döneminde de amelde ve temel sosyal ilkelerin yerleşmesinde vefa ve sebat da diyebiliriz. Aslında Cahiliye Araplarının davranış alışkanlıklarını incelediğimizde vefanın da şerde vefa anlamında geleneksel bir davranış şekli olduğunu görüyoruz. İslam bu şerde vefa alışkanlığını hayırda vefaya dönüştürmüştür.

Varlıkların yaptıkları veya etkilendikleri işleri, hareketleri, oluşları, kılışları, durumları zamana ve kişiye bağlı olarak anlatmada kullanılan kelimelere fiil denir. Fiiller dilin temel kelimeleridir. Kur'an'da geçen vefa kökünden kelimelerin neredeyse tamamının fiil kökenli olduğunu görüyoruz. Bu da bize vefanın eylem boyutunun ön planda olduğunu, süregiden hayat

1 Mesut Okumuş, “Kur'an'ın Tedrici Nüzül Süreci Bağlamında Mekki ve Medeni Ayetler Üzerine”, Eskiye Dergisi, Sayı: 27, Güz 2013, S.: 7-21.

içerisinde dünü, bugünü ve yarınıyla bir anlam taşıdığını ifade ediyor.

Başka bir açıdan baktığımızda vefa kelimesinin “vefa” şeklinde yalın isim hâliyle ve yine sülasi mücerred dediğimiz v-f-y fiil köküyle Kur’an’da hiç geçmediğini, vefa kelimesinin fiil kökü olan v-f-y kelimesinden sülasi mezid diye ifade ettiğimiz ve genellikle if’al, tef’il, istif’al ve tefe’ul kalıplarında gelen türevlerinin eril, dişil vb. durumları ve çekimleriyle kullanıldığını görüyoruz.

Arapçanın en temel türetme kaidelerinden birisinin fiilin yalın hâline işteşlik ve geçişlilik kazandırmak olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda bir ahlaki meziyet olarak vefa hasletinin dinamik bir süreç olduğunu, dolayısıyla elest bezmi-dünya-ahiret sürecinde hayatına devam eden insanın bu aşamaların her birisinde vefa sahibi olması gerektiğini, aslında mayasında bu hasletin bulunduğunu anlıyoruz. Yine v-f-y kökünden tefe’ul kalıbına aktarılarak teveffa şeklinde insan hayatının sonlandırılması anlamını ifade eden kelimenin Kur’an’da bir hayli hatırlatılması da vefa kavramının derin bir anlam taşıdığını ve Müslüman’ın her işinde olduğu gibi bu işinde de ahirete dönük bir tarafının olduğunu hatırlatıyor.

Vefa kelimesinin Kur’an’daki kullanımlarına baktığımızda genel ahlaki bir meziyet olarak İslam’ın en önem verdiği sözünde durma, doğru sözlü olma anlamında kullanıldığını, ayrıca toplumsal ilişkilerin temelini oluşturan iktisadi ilişkiler bağlamında da doğru tartma, ölçülüğü doğru yapma, ölçülü olma, hileli söz ve davranışlarda bulunmama anlamlarında kullanıldığını görüyoruz.

V. SONUÇ

Modernleşme süreçlerinden geçerek dijital dünyada değişen ve dönüşen günümüz toplumlarında, her yeni iletişim teknolojisi

egemen hâle gelmiş, İletişim Bilimci McLuhan'ın da belirttiği gibi sadece bizim neler öğreneceğimizi ve neler düşüneceğimizi değil, aynı zamanda dünyayı nasıl algıladığımızı da değiştirir hâle gelmiştir. Sosyal alanın kültürel kodları değişmiş, küresel sorun ve tartışma konuları toplumların ortak gündemlerini oluşturmuş, yerel değerler etkisini kaybederek küreselleşme merkezli kültür kalıpları, tüketim toplumu değerleri hâline gelmiştir. İletişim çağı aynı zamanda haz ve hız çağı olarak da ifade edilmiştir. Dinî pratikler ya zayıflamış ya da şekil değiştirerek yeni dini akımların çıkmasını sağlamıştır.

İşte tam da böyle bir ortamda Kur'an'daki kullanımlarını göz önünde bulundurduğumuzda elest bezminde Rabbimize verdiğimiz sözü hatırlayarak vefayı hayatımızın her alanının değişmez bir hasleti hâline getirmeliyiz.

KAYNAKÇA

Erol Güngör, Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1995.

Mesut Okumuş, *Kur'an'ın Tedrici Nüzûl Süreci Bağlamında Mekkî ve Medenî Ayetler Üzerine*, Eskiye Dergisi, Sayı: 27, Güz 2013.

Muhammed Bessâm Rüşdî Ezzeyn, El-Mu'cemü'l-Müfehres li-Meâni'l-Kur'âni'l-Azîm, I-II, Dimeşk 1416 (1995).

Muhammed Fuad Abdülbaki, El-Mu'cemü'l-Müfehres Li-El-fazi'l-Kur'ani'l-Kerim, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1990.

Mustafa Asım Coşkun, Medya ve Din İlişkisi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı, Bursa, 2003.

Örnekleriyle Türkçe Sözlük, Komisyon, MEB Yayınları I-IV, Ankara, 1996.

Sosyoloji Sözlüğü, Ed.: Bryan S. Turner, Çev.: Komisyon, Pinhan Yayıncılık, 1. Bs., İstanbul, Ağustos 2020.

Şemseddin Sami, Kâmûs-i Türkî, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1317.

Zeki Arslantürk, M. Tayfun Amman, Sosyoloji, M.Ü. İFAV Yayınları, İstanbul, 1999.

<https://www.almaany.com>

<https://sozluk.gov.tr>

OTURUM BAŞKANI

“Vefâ Bî-Vefâ: İletişim Çağında Etkileşimsiz ve Eylemsiz Vefâ/sızlık” isimli tebliğini sunan Diyanet İşleri Başkanlığı Başmüfettişlerinden Dr. Mustafa Asım COŞKUN Hoca’mıza da teşekkür ediyoruz.

Böylelikle bugünkü oturumun ikinci tebliğini de hocamızdan dinlemiş olduk. Sözlerine, vefa kavramının lügat ve terim anlamlarını açıklayarak başlayan hocamız, bu çerçevede şunları bizlerle paylaştı, sonradan programımıza dâhil olan kardeşlerimize hatırlatma babında almış olduğum notlardan yararlanarak bunu sizlerle paylaşmak istiyorum.

Hocamız şöyle ifade etmişti: “Sözlükte, sevgiyi sürdürme, sevgi, dostluk bağlılığı gibi anlamlara gelen vefa kavramı, değişik yönleriyle Kur’an-ı Kerim’de ve sünnetteki kullanımları göz önünde bulundurulduğu zaman, kişinin başta yaratanyla, sonra kendisiyle ama daha çok çevresiyle olan ilişkisini düzenleyen bir kavram olarak toplumsal boyutu öne çıkmakta ve karşımızda durmaktadır, cümleleriyle giriş yapmıştı. Daha sonra hocamız vefa kavramının, modernizm, postmodernizm gibi sosyal süreçlerle de alakası olan iletişim çağında geçirdiği dönüşümleri ve bu dönüşümlerin toplumsal tezahürlerini ele almak şeklinde bir amacı olduğunu ifade etti. Ardından şu cümlelerle tebliğini sürdürdü: “Dinî kavramlarla ilgili olarak bir kavram kargaşası yaşadığımız bugün, söz konusu hususu göz önünde bulundurarak tespit ve tekliflerde bulunmanın toplumsal hastalıklarımıza çözüm üretmede, bir nebze de olsa mütevazı bir katkıda bulunmanın önemli olduğu değerlendirilmektedir.” diyerek sözlerini tamamlamaya çalıştı. Son olarak, hocalarından birisinin anlattığı bir vefa örneğini, aziz milletimizin bulunduğu bütün dünya topraklarında nasıl hizmetler ürettiğini anlatması bakımından hocasından naklettiği bu vefa örneği de Mustafa

Asım Hoca'mız tarafından anlatılan bu vefa örneği de gerçekten bizim göğsümüzü kabarttı diyebiliriz. Çok teşekkür ediyorum tekrar hocamıza.

Şimdi, oturumumuzun üçüncü tebliğini sunmak üzere – ki tebliğin konusu “Üniversite Gençliğinde Vefa Duygusu ve Dindarlık İlişkisi”, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Hüseyin İbrahim YEĞİN Hoca'mıza ben sözü bırakıyorum.

Hocam buyurun, süreniz 20 dakika.

ÜNİVERSİTE GENÇLİĞİNDE VEFA DUYGUSU VE DİNDARLIK İLİŞKİSİ

Doç. Dr. Hüseyin İbrahim YEĞİN

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Özet

İnsanın bedensel ve ruhsal özellikleri yaşadığı çevre ile ilişkileri neticesinde bir anlam ve işlerlik kazanır. Şüphesiz insanın kişilik özelliklerinin dini ve ahlaki değerler ile yoğrulması, insanın gerçek anlamda yaratılış gayesine uygun hâle gelmesinde önemli bir süreçtir. İşte bu değerlerden biri de vefa duygusudur. Vefa, sözde samimi olma, ruhun dürüstlük içinde bulunması, insanlara verilen ahdi korumak ve ezelde “elest bezminde” Allah’a verilen söze, misaka bağlı kalmak olarak tanımlanmaktadır.

Bu çalışmada katılımcı olarak Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesinde öğrenim gören 1., 2., 3. ve 4. sınıfta okuyan toplam 620 öğrenci oluşturmuştur. Bu bağlamda üniversite gençliğinde vefa duygusunun yeri nedir? Vefakârlığın dindarlık ile ilişkisi var mıdır? Üniversite gençliğinin bazı sosyokültürel ve demografik özelliklere göre vefakârlık düzeyleri farklılık göstermekte midir? Sorularına din psikolojisinin verileri doğrultusunda cevap aranmıştır.

Yapılan bu çalışmayla; genel anlamda dindarlık, vefakârlık düzeyine olumlu anlamda katkı sağladığı, üniversite gençliğinin olumlu yönde ve belli bir seviyede

vefakârlık düzeyine sahip oldukları, gençlerin dindarlık düzeyleri ile vefakârlık düzeyleri arasında olumlu yönde bir ilişki olduğu, gençlerin sosyokültürel ve demografik özellikler ile vefakârlık düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Vefa, Din, Dindarlık, Din Psikolojisi, Üniversite öğrencisi

THE RELATIONSHIP OF LOYALTY AND RELIGIOUSNESS IN UNIVERSITY YOUTH

Summary

The physical and mental characteristics of a person gain a meaning and functionality because of their relations with the environment in which they live. Undoubtedly, the kneading of human personality traits with religious and moral values is an important process for man to become truly suitable for the purpose of his creation. One of these values is the loyalty. Loyalty is defined as being sincere in word, keeping the soul in honesty, keeping the covenant given to people, and sticking to the promise made to Allah in the eternal “alest”.

A total of 620 students studying in the 1st, 2nd, 3rd and 4th grades of Bolu Abant İzzet Baysal University were included as participants in this study. In this context, what is the place of loyalty in university youth? Is loyalty related to religiosity? Do the levels of loyalty of university youth differ according to some socio-cultural and demographic characteristics? Answers were sought in line with the data of the Psychology of Religion.

With this study, In general, religiosity contributes positively to the level of loyalty, university youth have a positive and a certain level of loyalty, there is a positive relationship between the level of religiosity and loyalty levels of young people, there is a significant relationship

between socio-cultural and demographic characteristics and loyalty levels of young people. It was concluded that there is a relationship.

Keywords: Loyalty, Religion, Religiosity, Psychology of Religion, University student

Giriş

İnsan davranışlarını inceleyen psikoloji, insanın tutum ve davranışlarını anlamaya çalışırken, insanın yaratılışı ile var olan dini de göz önünde bulundurmaktadır. Zira dinî inanç, insanın duygu, düşünce ve davranışları üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Bu bağlamda din psikolojisi, insanın dinî yaşantısını incelemek suretiyle insan davranışlarının anlaşılması ve açıklanmasına katkı sağlamaktadır.

Din psikolojisi, dinî hayatı bir bütün hâlinde sebep-sonuç ilişkileri içinde ele alır. Bir başka deyişle dinî davranışın temellerine inerek onu iç yaşayışlar ve dış tezahürler şeklinde bir bütün içinde ele alıp inceler. Din psikolojisi bunu yaparken çeşitli disiplinlerle ilişki içindedir. Örneğin, dinî davranış ile ahlaki olgunluk arasında sıkı bir bağlantı vardır. Bu münasebetle din psikolojisi ahlak biliminden de istifade ederek insan davranışlarını anlamaya ve açıklamaya çalışır.¹

Genel anlamda toplum tarafından benimsenmiş olan dinî ve ahlaki değerler, o toplumun kültürünü oluşturur ve bireyin dini hayatına katkı sağlar. Bireyler bu değerleri yaşadığı toplumda hazır olarak bulur ve sosyalleşme süreci içerisinde kendisine mal eder, kendinden sonraki kuşaklara da bu değerleri kültürel bir miras olarak bırakırlar.²

Bu bağlamda çağdan çağa, toplumdan topluma değişikliğe uğramayan bu değerlerden; verilen sözü tutmak, dürüst, çalışkan, yardımsever, vefalı, güvenilir, doğru sözlü, inşafli olmak, karşılık beklemeden iyilik yapmak, her toplum ve kültürde aynı anlamı taşır. İşte din insanda, yüksek ahlak değerlerini gerçekleştirme doğrultusunda özünde var olan insan olma potansiyelini

1 Habil Şentürk, *Din Psikolojisine Giriş* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010), 52.

2 Veysel Uysal, *Dini Tutum Davranış ve Şahsiyet Özellikleri* (İstanbul: M.Ü. İFAV Yayınları, 1996), 110.

uyandırmaya çalışır. İnsanı insana tanıtır. Yani insanın kendini gerçekleştirmesine ve insanlığının dışavurumuna katkı sağlar.¹

İnsan bireysel kişiliğinin yanında, sosyal bir kişiliği de sahiptir. Ortaya koyduğu davranışlar kendisini etkilediği gibi, içinde yaşadığı toplumu da etkilemektedir. Zira kendine ait bedensel ve ruhsal özellikleri yaşadığı çevre ile ilişkileri neticesinde bir anlam ve işlerlik kazanır. Çünkü insan sosyal bir varlıktır. İşte insanın gerçek anlamda yaratılış gayesine uygun hâle gelmesinde kendi kişilik özelliklerinin vefakârlık, doğruluk, diğerkâmlık vb. gibi dinî ve ahlaki değerler ile yoğrulması önemli bir süreçtir. Bu gerçekleşmediği takdirde insan, diğer insanları ve varlıkları sadece kendi ihtiyaçlarını karşılayan değersiz varlıklar olarak gören, kendini seven, sırf kendisi için yaşayan bencil bir insana dönüşecektir.

Yapılan iyilikleri unutmama, iyilikte bulunanlara karşı iyilikle karşılık verme, en azından iyilik yapanı ve iyiliği hatırlama olan vefakârlık, insanın kendi içsel özelliklerinin gelişimine ve toplumsal uyumuna katkı sağlayan bir değerdir. Bu itibarla vefakârlık öncelikle bireyin kendisi için önem arz eder. Bunun aksi olan yapılan iyilikleri unutup değerini bilmeme ve iyiliğe kötülükle karşılık verme anlamına gelen nankörlük, psikolojik sonuçları itibarıyla insanı derinden etkileyen olumsuz bir karakter özelliğidir.²

1 Öznur Özdoğan, Kendini Gerçekleştirme Açısından İnsan Din İlişkisi, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/1 (1997), 359.

2 Mustafa Doğan Karacoşkun, Sevgiyi Kökleştiren Haslet Vefa, *Diyanet Ay-
lık Dergi* 246 (2011), 6-7.

Konu Amaç

Araştırmamızın konusu üniversite gençliğinde vefakârlık duygusu ve dindarlık ilişkisidir. Bu bağlamda çalışmamızın amacı; öncelikle üniversite öğrencilerinin vefakârlık ve dindarlık arasında ilişkiyi ortaya koymaktır.

Önem

Din psikolojisi alanında din, dindarlık, dinî hayat, prososyal davranışlar, manevi bakım ve değerler üzerinde özellikle Batı’da ve Amerika’da yapılan çalışmaların olduğu bilinmektedir. Ülkemizde de son zamanlarda dinin birey ve toplum üzerindeki etkilerini araştırmaya yönelik çalışmalarda bir artışın olduğu görülmektedir. Bu kapsam dâhilinde toplumun sosyokültürel özelliklerini yansıtan üniversite gençliği üzerinde vefakârlık ve dindarlık arasındaki ilişkiyi tespit etmeye yönelik olması açısından bu çalışmanın önemli olduğu düşünülmektedir.

Problem

Hiç şüphesiz bilimsel bir araştırmanın problemini net olarak ortaya koymak, araştırmanın sağlıklı bir şekilde hedefine ulaşması açısından önemlidir. Dinî ve ahlaki bir değer olan vefakârlığın niteliği ve kaynağı hakkında birçok tanımlama ve açıklamalar yapılmıştır. Vefakârlık, dinî, ahlaki ve edebî eserlerde, bireysel, toplumsal ve kültürel hayatımızın değer kavramı olarak farklı boyutları ile ele alınarak işlenmiştir. Bu bağlamda üniversite gençliğinde vefakârlık ile dindarlık arasında nasıl bir ilişki vardır? Sorusu araştırmamızın ana problemini oluşturmaktadır.

Buradan hareketle bu çalışmada üniversite gençliğinin vefakârlık ve dindarlık düzeylerinin ne olduğu, bu ikisi arasında bir ilişkinin var olup olmadığı ve bazı sosyokültürel ve demografik değişkenlere göre farklılaşıp farklılaşmadığı soruları da problem olarak ele alınmıştır.

1. Üniversite öğrencileri hangi seviyede vefakârlık düzeyine sahiptir?
2. Öğrencilerin dindarlık düzeyleri ile vefakârlık düzeyleri nasıl bir ilişki vardır.
3. Öğrencilerin demografik özellikleri ile vefakârlık düzeyleri arasında ilişki var mıdır?

Evren ve Örneklem

Alan araştırmalarında, araştırma problemine uygun araştırma yöntemi tespit edildikten sonra, araştırma evreninin belirlenmesi ve bu evrenden örneklemin seçilmesi gerekmektedir.¹ Bir araştırmanın alanına giren obje veya bireylerin tamamı, o araştırmanın evrenini oluşturur. Başka bir ifade ile üzerinde araştırma yapılan canlı veya cansızlar topluluğu araştırma evreni olarak değerlendirilir.²

Bu bağlamda “Üniversite Gençliğinde Vefakârlık Duygusu ve Dindarlık İlişkisi” isimli çalışmamızın ana evrenini üniversite gençliği oluşturmaktadır. Ancak değerlendirmeye aldığımız evrenimizi ise Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi öğrencileri oluşturmaktadır.

Örneklem ise belli bir evrenden, belli kurallara göre seçilmiş ve seçildiği evreni temsil yeterliği kabul edilen küçük kümedir. Araştırmalar, çoğunlukla örneklem alınan kümeler üzerinden yapılır ve alınan sonuçlar ilgili evrene genellenir.³

-
- 1 Ali Doğan Arseven, *Alan Araştırma Yöntemi* (Ankara: Gül Yayınları, 1993), 92-94.
 - 2 Özer Serper, *Uygulamalı İstatistik II* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 1993), 2.
 - 3 Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (Ankara: Araştırma Eğitim Danışmanlık Ltd, 1995), 109-110; Muzaffar Sencer, *Toplum Bilimlerinde Yöntem* (İstanbul: Beta Yayın Basım, 1989), 110.

Evrenimizden daha sağlıklı sonuçlar alabilmek için araştırmanın çalışma grubunu tesadüfî örnekleme bağılı kalarak¹ Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesinde öğrenim gören kız (332) ve erkek (288) olmak üzere toplam 620 öğrenci oluşturmuştur.

Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplama aracı olarak, büyük kitleye uygulama kolaylığı, nedeniyle anket tekniği kullanılmıştır. Bu kapsamda, araştırmanın konusuna ve amacına uygun olarak anket formu oluşturulmuştur. Anket formunun ilk bölümünde, demografik özellikleri ile dindarlık durumlarını tespit etmek için; kendilerini dindarlık yönünden nasıl değerlendirdikleri, din eğitimlerini nereden aldıkları ve ailelerinin dindarlık durumlarını nasıl değerlendiklerine yönelik sorular yer almaktadır.

İkinci bölümünde ise üniversite öğrencilerinin vefakârlık düzeylerini ölçmek için tarafımızdan geliştirilen “Vefakârlık Ölçeği” (VÖ) kullanılmıştır. Vefakârlık ölçeğini oluşturan 7 boyut ve madde içerikleri şu şekildedir: 1. Vefakârlığa inanma boyutu, 2. Sözünde durma boyutu, 3. Yakınlara vefa boyutu, 4. Yurttaşlık değerlerine vefa boyutu, 5. Millî değerlere vefa boyutu, 6. Dost ve arkadaşlara vefa boyutu, 7. Sadakat boyutu

1 Zeki Arslantürk, *Araştırma Metod ve Teknikleri* (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999), 143.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. Dindarlığın Tanımı

Din tanımlamalarındaki farklılıklar dindarlığın tanımlanmasında çok farklılıklara sebep olmuştur. Yani din kavramının tanımında ortaya çıkan çeşitlilik ve bundan kaynaklanan belirsizlik, çoğu zaman dindarlık kavramı için de geçerli olabilmektedir.¹ Bu bağlamda dindarlığı din kavramından bağımsız bir biçimde tanımlamak mümkün görünmemektedir. Genel anlamda kabul edilebilecek tek ve kapsayıcı bir din tanımı olmadığından dolayı, tek ve kapsayıcı bir dindarlık tanımı da söz konusu değildir. Çünkü farklı din tanımları farklı dindarlık tanımlarını da beraberinde getirmektedir. Bu nedenle, din psikolojisi literatüründe de dindarlığın tanımından çok onun tezahür ettiği inanç, ibadet ve bilgi alanlarındaki yansımalarına bakılarak dindarlığı değerlendirmek ve anlamak için çalışılmaktadır. Zira sosyolojik ve psikolojik açıdan her din, kendi içindeki inanç ve ibadet yapısına göre farklı dindarlık biçimleri oluşturmaktadır.²

Bununla birlikte, dindarlık kelimesine gerek günlük dilde gerekse de bilimsel terminolojide yüklenen ya da yüklenmek istenen anlam ile din kelimesine verilen anlam arasında çok yakın bir ilişki bulunduğu da görülmektedir.³ Psikoloji literatüründe ise dindarlık, “dinî ilkelerin gerek bireysel gerekse toplumsal yaşantıya aktarılmış hâli” olarak tanımlanır.⁴

Dindarlık; insanın iman-amel temelinde ortaya koyduğu dinî tutum, deneyim ve davranış biçimini; inanılan dinin emir ve yasakları doğrultusunda yaşamayı ifade eden ve inanç, bilgi,

-
- 1 Necdet Subaşı, Türkiye Dindarlığı: Yeni Tipolojiler, *İslamiyat* 5/4 (2002), 19.
 - 2 Hüseyin Yılmaz, Türk Müslümanlığı, Dindarlık ve Modernlik, *İslamiyat* 5/4 (2002), 62-63.
 - 3 Ünver Günay, Dindarlığın Sosyolojisi, *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, ed. Ünver Günay - C. Çelik (Adana: Karahan Kitabevi, 2006), 9.
 - 4 Ali Köse - Ali Ayten, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2012), 109.

tecrübe, ibadet, etki gibi boyutları olan bir olgu olarak anlaşılabilir.¹

Dindarlık genel olarak “bireysellik” ile çerçevelenir. Bu bağlamda dindarlık, “dinin insan hayatına nüfuz derecesi” şeklinde de tanımlanabilir. Genel olarak, bir kimsenin dindar olduğunun vurgulanması, onun dini içselleştirdiği; dinî emir, tavsiye ve yasaklara bireysel düzlemde uyduğu; dini, gündelik hayatında toplumsal denetleyici olarak kabul ettiği ve kendi yaşayışının bir göstergesi hâline getirdiği anlamına gelir.² Yani dindarlık, insanlarda bazı belirli özelliklerin açığa çıkması neticesinde, o kişinin çevresini etkilemesine, böylece çevresi tarafından bu özelliklere sahip bir şahsiyet yapısının varlığına delalet eder. Bu manada dindarlık, insanı maddi ve süfli arzulardan uzaklaştırarak, ruhi ve fikrî saadete ulaştırdığı ölçüde gayesine ulaşmaktadır denebilir.³

Ayrıca dinin bir yönüyle kültürel bir gerçeklik olduğu düşünüldüğünde, kültürlenme sürecinin çoğu noktada dindarlaşma süreciyle çakışmasını beraberinde getirmektedir. Yani adına din denmese bile insanlar kültürlenme süreci içerisinde dinin kültüre olan katkısı ve bütünleşmesi ölçüsünde farkında olmadan dindarlaşmaktadır. Ancak bu durum gelişmiş bir dindarlığı ifade etmez. Zira dindarlık, insanın kendisi, Allah ve âlemle ilgili ileri düzey bir farkındalığı gerektiren üst düzey bir bilinç hâlidir.⁴

Dindarlık, kutsal olanın yahut onun özel bir formu olmak itibarıyla belli bir dinin muayyen bir zaman ve şartlarda belli bir

1 Ejder Okumuş, Bir Din İstismarı Olarak Gösterişçi Dindarlık, *İslamiyat* 5/4 (2002), 194-195.

2 Necdet Subaşı, *Gündelik Hayat ve Dinsellik* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 43.

3 Vahit İmamoğlu, *Mehmet Âkif ve İnanan İnsan* (İstanbul: Ravza Yayınları, 1996), 115.

4 Faruk Karaca, *Din Psikolojisi* (Trabzon: Eser Ofset, 2011), 77; Ali Ayten, *Empati ve Din* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010), 149-152.

kişi veya grup ya da toplum tarafından yaşanmasıdır.¹ Başka bir deyişle dindarlık, bireyin dinsel yapıyla kurduğu bağıllık düzeyinin subjektif ifadesidir. Bu anlamda dindarlık, dinselliğin öznel dünyasında kullanılan bir kavram olarak değerlendirilebilir.²

Bunun yanında bireysel dindarlığın gelişmesinde sosyal faktörler son derece etkili olsa bile, insanlar bu faktörlerden kendi kişisel özelliklerine göre etkilenmektedirler. Bu durum dindarlığın tek düze bir kişilik özelliğinden ziyade, farklı tipolojilerde kendisini gösterir. Örneğin, insanlar arasında bütün benliğiyle Allah’a yönelenler olduğu gibi, duygusal yönü ağır basan hem duygusal hem de mantıki yönü dengeli olan, dindarlığını gizleyen, mistik yönü ağır basan birçok insan bulunmaktadır.³

Kısaca ifade etmek gerekirse geniş inanç ve uygulama şekillerini içine alan ve çok boyutlu bir kavram olan dindarlık, subjektif yönüyle bireyin düşünce ve davranışlarının birbirine bağlı bulunduğu varsayımına dayanır. Dindarlık kavramının temelindeki teorik unsurda, Allah’a inanmak, onu tanımak ve ona bağlanmak ilkesi yatmaktadır.⁴

2. Vefa Kelimesinin Sözlük ve Terim Anlamları

Vefa kelimesi sözlüklerde; sözünde durmak, sözünü yerine getirmek, sözünü tutmak, eksiksiz yerine getirmek, tam olmak, tam yapmak, bol olmak, borcu ödemek, dostluk ve sevginin gerektirdiği davranışlarda devamlı olmak anlamlarına gelmektedir.⁵

1 Günay, Dindarlığın Sosyolojisi, 22.

2 Subaşı, Türkiye Dindarlığı: Yeni Tipolojiler, 19-24.

3 Karaca, *Din Psikolojisi*, 79.

4 Ali Ulvi Mehmedoğlu, Klasik Kuramlar ve Modern Araştırmalar Bağlamında Dindarlık ve Kişilik, *Dindarlığın Sosyo-psikolojisi*, ed. Ünver Günay - C. Çelik (İstanbul: Karahan Kitabevi, 2006), 262.

5 İbni Manzur, *Lisânü'l-Arab* (Kahire: Kahire-i Dâru'l-Meârif, ts.), 4884; Seyyyid Şerif Cürcani, *Kitabüt't-Ta'rîfât (terimler Sözlüğü)* (İstanbul:

Terim olarak vefa; kişinin vadine, ahbine ve yeminine sadık kalması, borcunu ödemesi dostlarını unutmaması, onların dostluklarına ve iyiliklerine daha güzeliyle karşılık vermesidir ki böyle insanlara vefakâr denilir. Vefanın zıddı vefasızlıktır, yani nankörlük ve yapılan iyilikleri unutmaktır. Aynı zamanda vefasızlık bir şeyi yapmaya söz verdiği hâlde sözünde durmamaktır. Bunun için toplum nezdinde vefasız insanlara itimat ve itibar edilmez.¹

Yine temel bir ilke olarak vefa, sözde samimi olma, ruhun dürüstlük içinde bulunması, insanlara verilen ahdi korumak ve ezelde “elest bezminde” Allah’a verilen söze, misaka bağlı kalmak olarak tanımlanır.²

Erikson vefayı hak ve sadakatin karışımından meydana gelmiş bir kuvvet ve erdem olarak tanımlamaktadır.³ Tarhan’ a göre vefa, insana doğuştan verilen bir duygu olmaktan ziyade, sosyal öğrenme ile kazanılan bir duygu olup; iyilik yaparı unutmamak, gördüğü yardımları hatırdan çıkarmamaktır.⁴

Diğer bir tanımlamada ise vefa, görev, vazifelere sadakat, gerçek duruma bağlılıktır. Vazifenin dikkatli bir şekilde yapılması, görevin ifa edilmesidir. Vefakâr ise görev ve zorunlulukları zahmet olarak görmeyen kişidir. Böyle kimseler, herhangi bir ilişkiyi oldukça kıymetli addederek korurlar ve bu yüzden vazifeyi ve

Bahar Yayınları, 1997), 246; Ömer Nasuhi Bilmen, *Dini ve Felsefî Ahlak Lügatçesi* (İstanbul: Bilmen Yayınları, 1967), 132; Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2008), 1714.

- 1 Hamdi Kızıl - İlyas Canikli, *Değerler Eğitimi* (Karabük: Deneme Yayınları, 2015), 219.
- 2 Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012), 377.
- 3 Erik Erikson, Psikososyal Kimlik, çev. Mustafa Doğan Karacoşkun, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/2 (2003), 186.
- 4 Nevzat Tarhan, *Duyguların Dili* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 117.

zorunluluğu gönülden yerine getirirler. İşte bu kişiler güçlü ve olumlu bir vefa duygusuna sahiptir.¹

Vefa duygusunu hisseden, vefa erdemini karakter hâline dönüştüren birey, teşekkür ve takdir etmesini bilen, kendine yapılan iyiliğin kıymetini anlayan ve yine iyilik yapana karşı hürmet ve minnet duygusu taşıyan bir insan demektir.²

Bir başka deyişle vefakâr insan, üzerindeki hakları eksiksiz ödeyen, yerine getiren ve sadece kendi hakkı olanı alan kişidir. Yine vefalı kişi, dost ya da düşman herkesin güven ve emniyet duyduğu kimsedir. Onun karakterinde yalancılık döneçlik ve kalıplaşlığın izine rastlanmaz. En zor anda bile ahde vefa eder.³

ARAŞTIRMAYA KATILANLARIN DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERİ

Psikoloji ve sosyoloji araştırmalarında demografik özelliklere ilişkin yapılan bilimsel analizler, üzerinde çalışılan evrenin veya nüfusun sağlıklı bir şekilde tanımlanıp anlaşılmasında önemli bir bileşen oluşturmaktadırlar. Dolayısıyla demografik özellikler bir anlamda bağımlı değişken olarak kurgulanan psikolojik olguya dair ortaya çıkacak sonuçları, ciddi biçimde belirleyici ve sınır- layıcı metodolojik bir güce ve fonksiyona da sahiptirler.⁴ Araştırmamızda da belirlemiş olduğumuz bazı demografik özellikleri bağımsız değişken olarak ele alınmıştır.

Araştırmaya katılan öğrencilerin anket formunda yer alan de- tespit etmek için kullanılan kişisel bilgi formunda verdikleri ce-

-
- 1 Donald Blumenfeld-Jones, Fidelity as a criterion for practi- cing and eva- luating narrative inquiry, *International Journal of Qua- litative Studies in Education* 8/ (ts.), 26-27.
 - 2 İbrahim Kafi Dönmez, *İslamda İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi* (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997), 347.
 - 3 Hayati Hökelekli, *İnsani Değerler* (İstanbul: Dem Yayınları, 2013), 229.
 - 4 Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. O. Akınhay - D. Kömürcü (Anka- ra: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999), 139-140.

vaplara göre frekans dağılımları aşağıda tablolar hâlinde verilmiştir.

1. Öğrencilerin Cinsiyet Durumları

Tablo-1 Cinsiyete Göre Dağılım

Cinsiyet	Sayı	%
Kız	332	53,5
Erkek	288	46,5
Toplam	620	100

Tablo-1’de görüldüğü üzere araştırmaya katılan öğrencilerin %53,5’ini erkekler, %46,5’ini ise bayanlar oluşturmaktadır. Buna göre, erkek deneklerin oranlarının bayanlardan daha fazla olduğu görülmektedir.

2. Öğrencilerin Okudukları Fakülteler

Tablo-2 Fakültelere Göre Dağılım

Fakülteler	Sayı	%
Diş Hekimliği Fakültesi	20	3,2
Eğitim Fakültesi	90	14,5
Fen-Edebiyat Fakültesi	90	14,5
Güzel Sanatlar Fakültesi	20	3,2
İktisat Fakültesi	90	14,5
İlahiyat Fakültesi	80	12,9
Mühendislik Fakültesi	80	12,9
Tıp Fakültesi	35	5,6
Yüksek Okullar	35	5,6
Meslek Yüksek Okulu	80	12,9
Toplam	620	100

Tabloya göre anketimize katılan öğrencilerin fakülte, yüksekokul ve meslek yüksekokulu dağılımları şöyledir: %3,2'si Diş Hekimliği Fakültesi, %14,5'ini Eğitim Fakültesi, %14,5'ini Fen-Edebiyat Fakültesi, %3,2'sini Güzel Sanatlar Fakültesi, %14,5'ini İktisat Fakültesi, %12,9'unu İlahiyat Fakültesi, %12,9'unu Mühendislik Fakültesi, %5,6'sını Tıp Fakültesi, %5,6'sını Yüksek Okullar, %12,9'unu Meslek Yüksek Okulu öğrencileri oluşturmaktadır.

3. Öğrencilerin Sınıf Seviyeleri

Tablo-3 Sınıf Seviyelerine Göre Dağılımı

Sınıf Seviyeleri	Sayı	%
Birinci Sınıf	185	29,8
İkinci Sınıf	176	28,4
Üçüncü Sınıf	134	21,6
Dördüncü Sınıf	125	20,2
Toplam	620	100

Yukardaki tabloya göre öğrencilerin %29,8'ini birinci sınıflar, %28,4'ünü ikinci sınıflar, %21,6'sını üçüncü sınıflar, %20,2'sini son sınıflar oluşturmaktadır. Öğrencilerin üniversiteye giriş ve mezun olma durumlarındaki farklılığa uygun bir dağılım olduğu düşünülmektedir.

4. Anne-Baba Tutumları

Tablo-4 Anne-Baba Tutumlarına Göre Dağılım

Ana-Baba Tutumları	Sayı	%
Otoriter (Baskıcı)	55	8,9
Aşırı Koruyucu	151	24,4
Demokratik	364	58,7

Serbest (İlgisiz)	27	4,4
Tutarsız (Dengesiz)	23	3,7
Toplam	620	100

Katılımcı öğrencilerin aile tutumlarına göre dağılımlarına bakıldığında; 364 kişiyle (%58,7) demokratik ana-baba tutumuna sahip olanlar ilk sırayı almaktadır. İkinci sırayı, 151 kişiyle (%24,4) aşırı koruyucu, üçüncü sırayı 55 kişiyle (58,9) otoriter, dördüncü sırayı 27 kişiyle (%4,4) serbest ve son sırayı da 23 kişiyle (%3,7) tutarsız ana-baba tutumuna sahip olanlar almaktadır.

Gençler üzerine yapılan bir çalışmada algılanan anne-baba tutumları ile ilgili olarak örneklemin yaklaşık yarısının (%44,9-%50,1) çocuklarına demokratik, %33,6'sının aşırı koruyucu, %18,8'inin otoriter bir tutum içinde oldukları tespit edilmiştir.¹

Bir insanın ilişkileri anne-babasıyla başlar. Bu öyle bir beraberliktir ki bıraktığı izlerin bazıları hayat boyu varlığını sürdürebilir ve yetişkin insanın dünyayı algılama biçimini etkileyebilir. Bireyin gerçeklerini anlayabilmek için onun geçirdiği gelişim sürecinde aile yapısının da bilinmesi gerekmektedir.² Ebeveyn ve çocuklar hayat boyu birbirleriyle ilişkilerinde karmaşık duygular içerisinde olurlar. Anne-baba çocuk ilişkileri hem çocukluk hem de yetişkinlik döneminde duygusal açıdan çok güçlüdür. Bu duygular, sevgi, saygı, imrenme olabileceği gibi kin, suçluluk, öfke, kırgınlık biçiminde de olabilir.³

1 Yusuf Acuner, *14-18 Yaş Arası Gençlerde Ahlaki Yargı Gelişimi ve Ahlak Eğitimi (Yayınlanmamış Doktora Tezi)* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004), 63.

2 Engin Geçtan, *İnsan Olmak* (İstanbul: Metis Yayınları, 2007), 30.

3 Serdar Kaypakoglu, *Kişiler Arası İletişim* (İstanbul: Derin Yayınları, 2008), 151.

Anne-baba çocuk ilişkisi, temelde anne ve babanın tutumlarına bağlıdır. Anne-babaların tavırlarını oluşturan nedenler incelendiğinde, tüm vaziyet alışlarda olduğu gibi, anne babaların çocuklarına karşı takındıkları tavrın da bir öğrenme ürünü olduğu görülür. Bununla birlikte anne ve babanın çocukluk yıllarındaki kendi anne babalarıyla olan deneyimleri, şimdiki tutumlarında etkili olabilmektedir.¹

5. Öğrencilerin Kendi Dindarlık Durumları

Tablo-5 Öğrencilerin Dindarlık Durumlarına Göre Dağılımı

Öğrencilerin Kendi Dindarlık Algıları	Sayı	%
Dine İlgisiz	25	4,0
Biraz Dindar	160	25,8
Dindar	318	51,3
Oldukça Dindar	117	18,9
Toplam	620	100

Tablo’da “*Kendinizi dindarlık yönünden nasıl değerlendiriyorsunuz?*” Şeklindeki soruyu ankete katılan öğrencilerin %51,9’u (318 kişi) dindar, %18,9’u da (117) oldukça dindar olarak cevaplandığı görülmektedir. Biraz dindar olduğunu ifade edenlerin oranı %25,8’dir. Öğrencilerin %4’ü ise (25 kişi) dine ilgisiz olduklarını ifade etmişlerdir.

Araştırmamızı destekler mahiyette Türkiye genelinde yapılan bir araştırmada katılımcılara kendilerini dindar olarak görüp görmedikleri sorulmuş, verdikleri cevaplara göre deneklerin çoğunluğu (%87) kendisini bir miktar dindar olarak kabul ettiği, son derece dindar olduğunu söyleyen denek oranının ise %15-18

1 Haluk Yavuzer, *Çocuk ve Ergen Eğitiminde Anne Baba Tutumları* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 29.

civarında olduğu tespit edilmiştir.¹

Türkiye’de üniversite öğrencileri üzerinde yapılan araştırmalar esas alındığında, inançsız, din karşıtı, dine ilgisiz ve dindar olmayanların toplam oranının ortalama %4 ile %40 arasında değiştiği görülmüş olması², elde ettiğimiz bu sonucu desteklemektedir.

Katılımcılara “Kendinizi dindarlık yönünden nasıl değerlendiriyorsunuz?” sorusunu sorma amacımız bu değişkenle bireyin dindarlık düzeyini ölçmek değil, sadece kişinin dindarlık yönünden kendisini nasıl algıladığını ortaya koymaktır. Hiç şüphesiz buradaki verilerden hareketle kendisini “biraz dindar” ve “dine ilgisiz” olarak algılayanların dinî inancının zayıf olduğunu ya da dinî inancının olmadığını kesin bir şekilde söyleyemeyiz. Çünkü kişi, dinî inanca sahip olduğu hâlde ibadetleri yerine getirme bakımından yeterli olmadığı düşüncesiyle kendini bu şekilde değerlendirmiş olabilir.

Dindar insanlarda, ibadetlerin bilinçli bir şekilde yerine getirilmesi, buna bağlı olarak ahlaki faaliyetlerin düzenli bir şekil alması söz konusudur. Bu anlamda dindarlık, insanları kötü düşünce ve davranışlardan uzaklaştırarak, ruhen ve fıkren mutluluğa ulaştırdığı ölçüde gayesine ulaşmaktadır denilebilir.³ Bununla birlikte insanın kendisini dindar veya dindar olmayan bir kişi olarak görmesi ile dinî tutum ve davranışları arasında bir benzerlik olması beklenir. Çünkü bu noktada değerlendirmeyi en iyi yapacak olan bireyin kendisidir.

1 Ali Çarkoğlu - Ersin Kalaycıoğlu, *Türkiye’de Dindarlık: Uluslararası Karşılaştırma (Rapor)* (Sabancı Üniversitesi İstanbul Politikalar Merkezi, 2009), 19.

2 Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Kişilik ve Din* (İstanbul: Dem Yayınları, 2004), 168.

3 İmamoğlu, *Mehmet Âkif ve İnanan İnsan*, 15.

6. Öğrencilerin Din Eğitimi Aldıkları Yerler

Tablo-6 Öğrencilerin Din Eğitimi Aldıkları Yere Göre Dağılımı

Din Eğitimi Aldıkları Yer	Sayı	%
Aile	227	36,6
Cami ve Kuran Kursu	269	43,4
Okul (Din Dersi)	50	8,1
Kendi Kendime Öğrendim	62	10,0
Din Eğitimi almadım	12	1,9
Toplam	620	100

Dinî bilgilerin edinilebileceği kaynakları belirlemek için öğrencilere “*Din eğitiminizi daha çok nereden aldınız?*” şeklinde bir soru sorulmuştur. Ankete katılan öğrencilerin %43,4’ü din eğitimi daha çok cami ve Kur’an kursundan aldıklarını ifade etmişlerdir. %36,6’sı aileden, %10’u kendi kendine öğrendiğini, %8,1’i okulda din derslerinden aldıklarını, %1,9’u ise din eğitimi almadıklarını ifade etmişlerdir.

Din eğitimi, teoride ilahiyatın bir yan disiplini olarak düşünüleceği gibi, eğitimin bir yan disiplini olarak da düşünülebilir. Pratikte ise din eğitimi, bir okul görevi olarak düşünüleceği gibi, bir aile görevi olarak, bir cami görevi ve cemaat etkileşimi olarak da düşünülebilir.¹ Şüphesiz dinî bilgiler bireyin tutum ve davranışlarının oluşmasında önemli rol oynamaktadır. Bireyin bu bilgileri örgün ve yaygın olarak almış olması tutum ve davranışlarının olumlu veya olumsuz yönde gelişmesine etki etmektedir.²

1 Beyza Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi* (Ankara: Yeni Çizgi Yayınları, 1995), 42.

2 Mevlüt Kaya, *Din Eğitiminde İletişim ve Dini Tutum* (Samsun: Etüt Yayınları, 1998), 43-45.

Aydın, dini inkâr edenler üzerinde yaptığı araştırmasında, ankete katılanların %36.84'ü dinî bilgilerini kitaplardan, %34,2'si okuldan, %26,32'si aileden, %2,63'ü de Kur'an kurslarından aldıklarını tespit etmiştir.¹ Acuner de benzer bir çalışmada örneklemenin %42,8'inin din eğitimi aileden, %22,4'ünün de cami ve Kur'an kursundan aldıklarını bulmuştur.² Arslan'ın İskilip üzerine yaptığı çalışmasında ankete katılanlar dinî bilgilerini %27,9'u aileden, %33,3'ü Kur'an kursu ve camilerden, %14'ü de okuldan aldığını tespit etmiştir.³

Uluslararası karşılaştırmaya dayalı hazırlanan Türkiye'de dindarlık isimli araştırma, elde ettiğimiz verileri destekler mahiyettedir. Araştırmaya göre, Türkiye'deki deneklerin %95'i Allah'a olan inançlarını çok küçük yaşta edindiklerini ve bu inancı hiç değişmeksizin hayatları boyunca taşıdıklarını ifade etmişlerdir. Tersine Allah'a hiçbir zaman inanmamış olduğunu belirtenlerin oranı ise %1,7 gibi fevkalade küçük bir orandır. Bu bulgu da Allah inancının yerleşmesinde ailelerin Türkiye'de çok etkili bir toplumsallaştırma kaynağı olabileceği imasında bulunmaktadır.⁴

-
- 1 Ali Rıza Aydın, *Dini İnkârın Psiko-Sosyal Nedenleri (Yayınlanmamış Doktora Tezi)* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995), 60-61.
 - 2 Acuner, *14-18 Yaş Arası Gençlerde Ahlaki Yargı Gelişimi ve Ahlak Eğitimi (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, 65.
 - 3 Mustafa Arslan, *Anadolu'nun Bir Taşra İlçesindeki İnsanların Dindarlık Boyutları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma (İskilip Örneği). (Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi)* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997), 35.
 - 4 Çarkoğlu - Kalaycıoğlu, *Türkiye'de Dindarlık: Uluslararası Karşılaştırma (Rapor)*, 8.

7. Ailelerin Dindarlık Durumları

Tablo-7 Ailelerin Dindarlık Durumuna Göre Dağılımı

Ailelerin Dindarlık Durumları	Sayı	%
Dine İlgisiz	10	1,6
Biraz Dindar	102	16,5
Dindar	304	49,0
Oldukça Dindar	204	32,9
Toplam	620	100

Tablo-7’de öğrencilerin ailelerinin dindarlık durumlarını ifade ettikleri dağılım ise şu şekildedir. Ailelerin yaklaşık yarısı (304 kişi %49) dindar, %32,9’u (204 kişi) oldukça dindar, %16,5’i (102 kişi) biraz dindar ve %1,6’sı (10 kişi) dine ilgisiz olarak temsil edilmiştir.

Bu verilere göre öğrencilerin %81,9 gibi büyük bir çoğunluğunun ailelerini dindar ve oldukça dindar olarak görmesi anlamlıdır. Geline süreç düşünüldüğünde yaşanan toplumsal değişimlerin bunda katkısının olduğu düşünülmekle birlikte, bütün bunlara rağmen Türk toplumunun kendisini dindar olarak gördüğü söylenebilir. Selçuk Üniversitesi öğrencileri üzerinde yapılan bir araştırmada bu oran %78 olarak bulunmuştur.¹

1 Mehmet Bayyigit, *Üniversite Gençliğinin Dini İnanç Tutum ve Davranışları Üzerine Bir Araştırma (Yayınlanmamış Doktora Tezi)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989), 142.

ARAŞTIRMAYA KATILANLARIN VEFAKÂRLIK VE DİNDARLIK DURUMLARI

1. Vefakârlık Ölçeğinin Alt Boyutlarına ve Geneline Göre Öğrencilerin Ortalama Puanları

Tablo-8 Ölçeğin boyutlar ve geneline ait ortalama puanları

Boyutlar	Sayı	Ortalama*
1. Vefakârlığa inanma	620	4,59
2. Sözünde durma	620	4,49
3. Yakınlara vefa	620	4,57
4. Yurttaşlık değerlerine vefa	620	4,59
5. Milli değerlere vefa	620	4,54
6. Dost ve arkadaşlara vefa	620	4,68
7. Sadakat	620	4,21
Ölçeğin Geneli	620	4,52

*1-2.4 zayıf, 2.5-3.4 orta ve 3.5-5 iyi düzey.

Tablo-8 incelendiğinde ölçekte yer alan faktörlerin (boyutların) yeterlilik düzeylerini değerlendirmek için ortalama puanları 1-2,4 arasında olanlar *zayıf düzey*, 2,5-3,4 arasında olanlar *orta düzey* ve 3,5-5 puan arasında olanlar da *iyi düzey* olarak tanımlanabilir. Bu değerlendirme ölçütlerine göre, ölçeğin geneline bakıldığında öğrencilerin *vefakârlık düzeyi puan ortalamalarının (4.52), iyi düzeyde* olduğu belirlenmiştir.

2. Cinsiyetlere Göre Öğrencilerin Vefakârlık Düzeyleri

Burada uygulamaya katılan öğrencilerin Vefakârlık Ölçeğine verdikleri puan ortalamalarının cinsiyetlerine göre anlamlı bir farklılaşmanın olup olmadığına bakılmıştır.

Tablo-9 Cinsiyete göre öğrencilerin vefakârlık düzeyleri t testi sonuçları

Cinsiyet Durumu	Sayı	$\bar{x}$	S	Sd	t	p
1. Bayan	332	4,56	,322	618	2,528	.012
2. Bay	288	4,48	,378			

Tablo-9’da öğrencilerin cinsiyetlerine göre vefakârlık puan ortalamaları yer almaktadır. Bayan öğrencilerin vefakârlık puanı ortalamaları (4,56), bayların vefakârlık puanı ortalamalarına (4,48) göre daha yüksektir. Her iki grup öğrencinin vefakârlık yönünden puan ortalamaları ilişkisiz ölçümler t-testi ile sınanmıştır. Bayanların vefakârlık puanı ortalaması, baylara göre anlamlı bir fark gösterdiği [$t(618) = 2.528$, $p < .05$] belirlenmiştir. Her iki gruptaki öğrencilerin vefakârlık düzeyi ortalaması daha önce belirlenen değerlendirme ölçütlerine göre iyi düzeyde olduğu fakat bayanların baylara göre daha vefalı olduğu söylenebilir.

Toplumsal değerlere ilişkin tutumları belirlemeye yönelik yapılan bir çalışmada sorumluluk alt boyutuna ilişkin puan ortalamalarına göre kız öğrencilerin sorumluluğa ilişkin tutumlarının (413,95), erkek öğrencilere (306,93) daha olumlu oldukları tespit edilmiştir.¹ Buna karşılık yine üniversite öğrencilerinin değer yönelimleri üzerine yapılan çalışmada kız ve erkek öğrencilerin değerlere verdikleri önem düzeyi bakımından elde ettikleri ortalamalar arasında anlamlı bir farkın olmadığı belirlenmiştir.² Yine yapılan başka bir araştırmada elde edilen bulgulara göre genel

1 M. Nuri Gömleksiz, Lise Öğrencilerinin Toplumsal değerlere İlişkin Tutumlar, *Değerler ve Eğitimi*, ed. Recep Kaymakcan (İstanbul: Dem Yayınları, 2007), 737.

2 Ali Ulvi Mehmedoğlu, Üniversite Öğrencilerinin Değer Yönelimleri ve Dindarlık, *Değerler ve Eğitimi* (İstanbul: Dem Yayınları, 2007), 811.

affetme eğiliminde kadınlar (ort. 3, 7 1) erkeklere (ort. 3,68) göre daha yüksek ortalamalara sahip olmakla birlikte, iki grup arasında istatistiki açıdan anlamlı fark tespit edilememiştir.¹

Genel anlamda cinsiyetle ilgili farkların ortaya çıkmasına; kalıtsal, biyolojik-genetik ve hormonların etkisinin, toplumsallaşma, sosyalizasyon faktörleri, aile ve çevre tarafından kadın ve erkek davranışlarının çocuğa öğretilmesi, yani rol modeli etkilerinin ve çocuğun da öğretilen bu modelleri taklit ve benimsemesi sonucu kendine mal etmesinin neden olduğu söylenebilir. Bu alanlar cinsiyete özgü davranışların edinilmesi sürecinde hem ayrı ayrı hem de birbirleriyle ilişkili olarak rol oynayabilirler.²

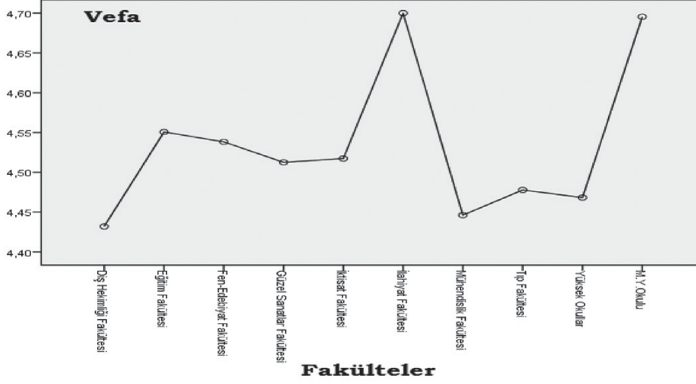
Genelde vefa duygusu, kadınlarda daha baskındır. Zira bu duygunun empati ile yakınlığı vardır. Kadının barış elçisi olması ve iletişime açık yapısı, bu hissin yoğun olmasındandır. Ailenin mutluluğu adına kavga etmek yerine fedakârlık yapmak daha çok kadına özgüdür.³ Bu bağlamda bayanların erkeklere oranla daha vefakâr olmalarının altında kadınların psikolojik olarak duygusal yapıya sahip olmaları, fizyoloji ve hormonal yapı ve cinsiyete özgü davranış modellerinin olduğu söylenebilir.

Elde edilen verilere göre: “Öğrencilerin cinsiyet durumları ile vefakârlık düzeyleri arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.

3. Fakültelere Göre Öğrencilerin Vefakârlık Düzeyleri

Fakültelere göre öğrencilerin vefakârlık düzeyi puan ortalamalarının değişimi Grafik-1’de verilmiştir.

-
- 1 Ali Ayten, Affedicilik ve Din: Affetme Eğilimi ve Dindarlıkla İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (2009), 122.
 - 2 Murat Yıldız, *Ölüm Kaygısı ve Dindarlık* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2006), 157.
 - 3 Nevzat Tarhan, *İnanç Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 117.

Grafik-1 Fakültelere göre öğrencilerin vefakârlık puanı*

*1-2.4 zayıf, 2.5-3.4 orta ve 3.5-5 iyi düzey.

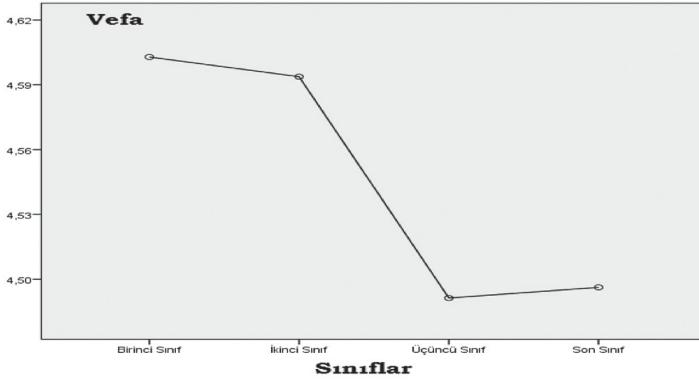
Grafik-1 incelendiğinde öğrencilerin “vefakârlık” düzeylerinin okudukları fakültelere göre $[F(9-619)=4,815, p<.05]$ anlamlı olarak farklılaştığı görülmektedir. Bu farkın kaynağını belirlemek için öğrencilerin fakültelere göre vefakârlık puanı ortalamaları, Tukey testi yapılarak karşılaştırılmıştır. Buna göre, İlahiyat Fakültesi (4.70) ile Meslek Yüksek Okulu öğrencilerinin vefakârlık puanı ortalamaları (4.69); İktisat Fakültesi (4.51), Mühendislik Fakültesi (4.44) ve Yüksek Okul (4.46) öğrencilerinin vefakârlık puanı ortalamalarına göre daha yüksek düzeyde olmalarından kaynaklanmaktadır. Başka bir deyişle İlahiyat Fakültesi (4.70) ve Meslek Yüksek Okulu öğrencilerinin vefakârlık puanı ortalamaları arasında anlamlı bir fark yokken bu iki bölümün diğerlerine göre vefakârlık yönünden daha yüksek düzeyde olduğu görülmektedir. Daha önce belirlenen değerlendirme ölçütlerine göre öğrencilerin genel olarak vefakârlık yönünden yüksek düzeyde olduğu söylenebilir.

Elde edilen verilere göre: “Öğrencilerin okudukları fakülteler ile vefakârlık düzeyleri arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.

4. Sınıflara Göre Öğrencilerin Vefakârlık Düzeyleri

Sınıflara göre öğrencilerin vefakârlık puanı ortalamalarının değişimi Grafik-2’de verilmiştir.

Grafik-2 Sınıflara göre öğrencilerin vefakârlık düzeyi

**1-2.4 zayıf, 2.5-3.4 orta ve 3.5-5 iyi düzey.*

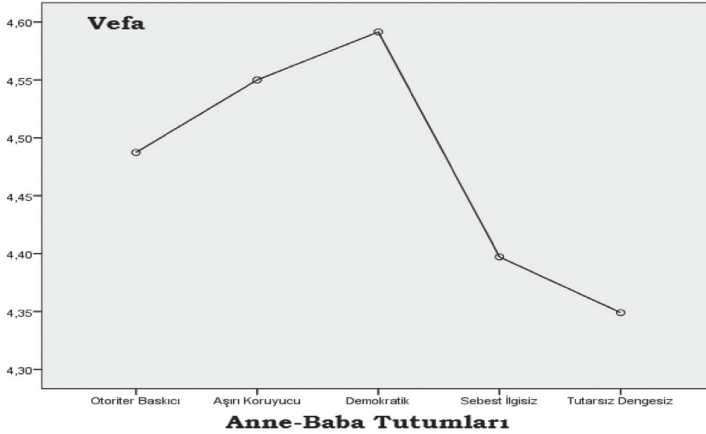
Grafik-2 incelendiğinde öğrencilerin “vefakârlık” düzeylerinin okudukları sınıflara göre $[F(3-619)= 4,474, p<.05]$ anlamlı olarak farklılaştığı görülmektedir. Bu farkın kaynağını belirlemek için öğrencilerin sınıflara göre vefakârlık puanı ortalamaları Tukey testi yapılarak karşılaştırılmıştır. Buna göre, birinci sınıf öğrencilerinin “vefakârlık” puanı ortalamaları (4.60); üçüncü sınıf (4.49) ve dördüncü sınıf (4.49) öğrencilerinin vefakârlık puanı ortalamalarına göre anlamlı düzeyde farklılaşma gösterdiği belirlenmiştir. Ayrıca birinci (4.60) ve ikinci sınıf (4.59) öğrencilerinin vefakârlık puanları arasında anlamlı bir farkın olmadığı gözlemlenmiştir. Öğrencilerin vefakârlık puanı 1 ve 2. sınıflarda iyi düzeyde iken sonraki sınıflarda özellikle 1. sınıfa göre anlamlı düzeyde farklılaşması, yani düşük düzeyde olması dikkat çekicidir.

Elde edilen verilere göre: “Öğrencilerin bulundukları sınıf ile vefakârlık düzeyleri arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.

5. Anne-Baba Tutumlarına Göre Öğrencilerin Vefakârlık Düzeyleri

Ebeveyn tutumlarına göre öğrencilerin vefakârlık puanı ortalamalarının değişimi Grafik-3’de verilmiştir.

Grafik-3 Ebeveyn tutumuna göre öğrencilerin vefakârlık düzeyi

Grafik-3 incelendiğinde öğrencilerin “vefakârlık” düzeylerinin aile tutumlarına göre $[F(4-619)=4,853, p<.05]$ anlamlı olarak farklılaştığı görülmektedir. Bu farkın kaynağını belirlemek için öğrencilerin aile tutumlarına göre vefakârlık puanı ortalamaları Tukey testi yapılarak karşılaştırılmıştır. Buna göre ailesi demokratik tutuma sahip olan öğrencilerin “vefakârlık” puanı ortalamaları otoriter baskıcı için (4,58), aşırı koruyucu (4,60), demokratik (4,62), serbest-ilgisiz (4,53) ve tutarsız-dengesiz (4,53)’tür. Buna göre demokratik aile yapısına sahip olan öğrencilerin vefakâr-

lık puanı ortalamasının, ailesi serbest-ilgisiz ve tutarsız-dengesiz aile yapısına sahip öğrencilerin vefakârlık puanı ortalamasından daha yüksek düzeyde olduğu ve demokratik aile yapısına sahip öğrencilerin lehine anlamlı bir farkın olduğu belirlenmiştir. Çocuklarına karşı demokratik ortam sağlayan ailelerin çocukları, genel olarak diğer aile tiplerine göre daha vefakâr yetiştikleri, özellikle serbest-ilgisiz ve tutarsız-dengesiz aile ortamında yetişen çocukların diğer aile tiplerinde yetişen çocuklara göre daha az vefalı olduğu söylenebilir.

Lise öğrencileri üzerine yapılan bir araştırmada, anne-babasının tutumunu demokratik olarak algılayan lise öğrencilerinin ahlaki olgunluk düzeylerinin, anne-babasının tutumunu otoriter, aşırı koruyucu ve ilgisiz olarak algılayan lise öğrencilerinin ahlaki olgunluk düzeylerinden daha yüksek olduğu bulunmuştur.¹

Çocuğun gelişen kişiliği ve benliği üzerinde anne-baba tutumları güçlü bir etkiye sahiptir. Bu etkinin sağlıklı ya da sağlıklısız oluşu, anne babanın tutumunun çeşidine bağlı olmaktadır. Çünkü anne babalar, çocukların hayattaki tutumları, inançları, değerleri, benlik ve kişilik özellikleri için birinci derecede referans kaynaklarıdır.²

Vefa duygusunun kazanılması pek çok değerın öğrenildiği yer olan ailede başlar, anne ve babanın tutum ve davranışları ile sosyal öğrenme yöntemiyle öğretilir. Rabbine vefalı ve şükreden, anne-babasına vefalı, arkadaş ve dostlarına karşı fedakâr, akrabalık ve komşuluğu vefa gerektiren bir ilişki biçimi olarak gören

-
- 1 Mustafa Şengün, Anne-Baba Tutumuna Göre Lise Öğrencilerinin Ahlakî Olgunluk Düzeyleri, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/23 (2013), 209.
 - 2 Mevlüt Kaya, Ailede Anne Baba Tutumlarının Çocuğun Kişilik ve Benlik Gelişimindeki Rolü, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (1997), 201-202.

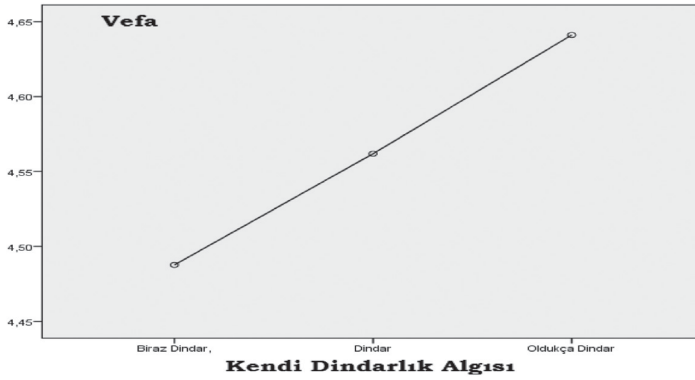
aile büyükleri, çocuklara vefa konusunda örnek model olurlar.¹

Elde edilen verilere göre: *Öğrencilerin ebeveyn tutumları ile vefakârlık düzeyleri arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.*

6. Kendi Dindarlık Algılarına Göre Öğrencilerin Vefakârlık Düzeyleri

Dindarlık durumlarına göre öğrencilerin vefakârlık puanı ortalamalarının değişimi Grafik-4’de verilmiştir.

Grafik-4 Dindarlık durumlarına göre öğrencilerin vefakârlık düzeyi

*1-2.4 zayıf, 2.5-3.4 orta ve 3.5-5 iyi düzey.

Grafik-4’e göre, *oldukça dindar* olan öğrencilerin “vefakârlık” puanı ortalamaları (4.64), *dindar* (4.56) ve *biraz dindar* (4.48) olan öğrencilerin vefakârlık puanı ortalamalarına göre daha yüksek olduğu ve oldukça dindar olanların lehine anlam-

1 Karacoşkun, Sevgiyi Kökleştiren Haslet Vefa, 6; Mehmet Zeki Aydın, *Ailede Ahlak Eğitimi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), 165-167.

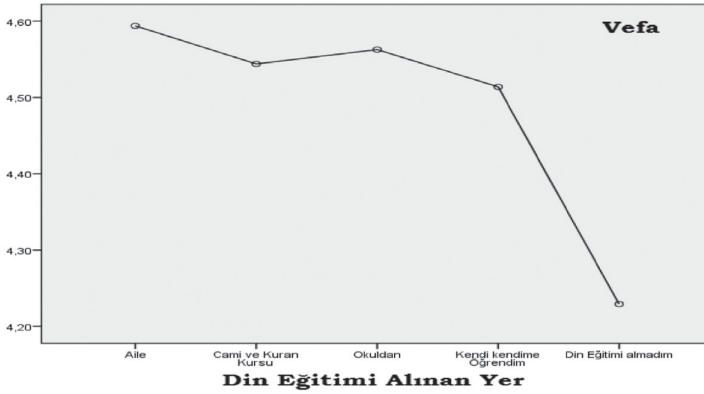
lı bir farkın olduğu belirlenmiştir. Bireysel olarak da dindarlık ile vefa duygusu arasında anlamlı ve olumlu bir ilişkinin olduğu söylenebilir.

Elde edilen verilere göre: *Öğrencilerin kendi dindarlıkları ile vefakârlık düzeyleri arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.*

7. Din Eğitimi Aldıkları Yere Göre Öğrencilerin Vefakârlık Düzeyleri

Din eğitimi aldıkları yere göre öğrencilerin vefakârlık puanı ortalamalarının değişimi Grafik-5’de verilmiştir.

Grafik-5 Din eğitimi aldıkları yere göre öğrencilerin vefakârlık düzeyi

Grafik-5 incelendiğinde öğrencilerin “vefakârlık” düzeylerinin din eğitimi aldıkları yere göre $[F(4-619)= 3,543, p<.05]$ anlamlı olarak farklılaştığı görülmektedir. Bu farkın kaynağını belirlemek için öğrencilerin din eğitimi aldıkları yere göre vefakârlık puanı ortalamaları Tukey testi yapılarak karşılaştırılmıştır. Buna göre, din eğitimini ailesinden alanların “vefakârlık” pu-

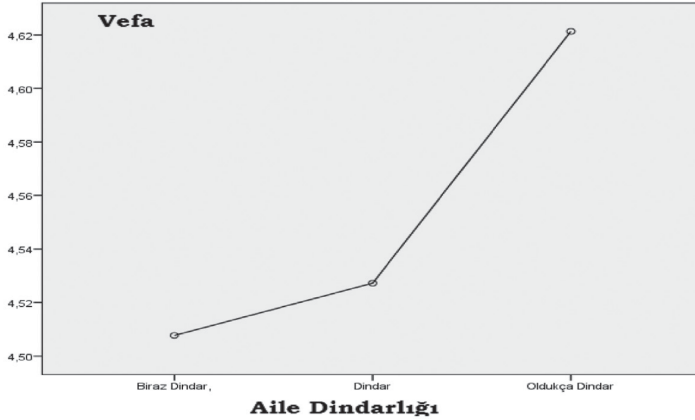
anı ortalamaları (4.59), okuldan alanların (4.56), cami ve Kur'an kursundan alanların (4.54), kendi kendine öğrenenlerin (4.51) ve din eğitimi almadım diyenlerin (4.22)'dir. Din eğitimi almayan öğrencilerin vefakârlık puanı diğerlerine göre daha düşüktür ve diğerlerine göre puanı anlamlı bir şekilde fark göstermektedir. Din eğitimi ile vefakârlık arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu söylenebilir.

Elde edilen verilere göre: Öğrencilerin aldıkları din eğitimi ile vefakârlık düzeyleri arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.

8. Aile Dindarlık Durumlarına Göre Öğrencilerin Vefakârlık Düzeyleri

Aile dindarlığına göre öğrencilerin vefakârlık puanı ortalamalarının değişimi Grafik-6'de verilmiştir.

Grafik-6 Aile dindarlığına göre öğrencilerin vefakârlık düzeyi

*1-2.4 zayıf, 2.5-3.4 orta ve 3.5-5 iyi düzey.

Grafik-6 incelendiğinde öğrencilerin “vefakârlık” düzeylerinin aile dindarlık durumlarına göre [$F_{(2-619)} = 5,566$, $p < .05$]

anlamli olarak farklılaştığı gör÷lmektedir. Bu farkın kaynağını belirlemek için öğrencilerin aile dindarlık durumlarına göre vefakârlık puanı ortalamaları Tukey testi yapılarak karşılaştırılmıştır. Bu durum, ailesi *oldukça dindar* olan öğrencilerin “vefakârlık” puanı ortalamaları (4.62), ailesi *dindar* (4.52) ve ailesi *biraz dindar* (4.50) olan öğrencilerin vefakârlık puanı ortalamalarına göre daha yüksek olmasından kaynaklanmaktadır. Ailelerin dindarlık düzeyi yüksek olan ailede yetişen çocukların diğerlerine göre daha vefalı yetiştiği söylenebilir.

Bilindiği gibi aile, çocuğun doğumla birlikte ilk sosyal ilişkiye girdiği ve ilk duygularının oluşmaya başlamasına katkı sağlayan yapıdır. Doğumdan ergenlik dönemine kadar çocukların duygu, düşünce ve tutumları üzerinde büyük bir oranda anne baba etkisinin olduğu gözlenir. Öyle ki anne babalarla çocuklarının tutumları arasında benzerlikler oldukça çoktur. Bu da anne babaların çocuklarının tutumları üzerinde uzun süren bir etkisinin olduğuna işaret etmektedir.¹

Ailede alınan eğitim çocuğun kişilik özelliklerine önemli ölçüde etki eder. Çocuk, dinî ve ahlaki davranış kalıplarını ailede öğrenir. Zira “Çocuk yetişkinlere karşı (önce ebeveyne) sevgi ve korku karışımı bir duygu besler. Gelişimin başlangıcında yetişkin onun için ahlak ve gerçeklik kaynağıdır.”²

Dinî gelişim üzerindeki en baskın çevresel etki aileden gelir. Zira dinî inancın temelini atıldığı çocukluk dönemi, baskın sosyal etki altında gerçekleşir. Ailenin dinî gelişim üzerindeki etkisi sadece çocukluk ve gençlik yıllarıyla sınırlı kalmayıp, ömür boyu devam eden bir özelliğe sahiptir.³ Bu bağlamda ailesi

1 Cilifford T. Morgan, *Psikolojiye Giriş Ders Kitabı*, çev. H. Arıcı (Hacettepe Üniversitesi Psikolji Yayınları, 1993), 374-375.

2 Guy Palnade, *Pedagojinin Metotları*, çev. Hikmet Y. Celkan (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 38.

3 Faruk Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi* (Trabzon: Eser Ofset, 2016), 37.

oldukça dindar olanların vefakârlık düzeylerinin yüksek çıkması ailede alınan dini ve ahlaki değerlerle ilişkili olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Elde edilen verilere göre: Öğrencilerin ailelerinin dindarlık durumları ile vefakârlık düzeyleri arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.

VEFAKÂRLIK VE DİNDARLIK ARASINDAKİ İLİŞKİ

Genelde bütün ilahi dinlerin ve özelde İslam'ın toplumsal uyumun devamı ve sosyal ilişkilerin uyumlu bir şekilde sürdürülebilmesi açısından insanların birbirlerine vefalı olmasına yönelik tavsiyeleri daha önce de ifade edilmişti. Bu çerçevede dinin bireysel ve toplumsal hayattaki görünümü olan dindarlığın, bireylerin vefakârlıkla olumlu bir ilişkisinin olması beklenir.

Din-vefakârlık ilişkisinde dinin ahlaki öğretilerinin ve getirdiği ibadetlerin vefakârlığın yanında daha birçok erdemi de ihtiva eden, duygusal ve manevi olgunlaşmayı desteklediği bir gerçektir. Dinin öğretilerini hayata geçirmenin yani dini yaşamamanın (dindarlık) vefakâr olmaya katkısının olup olmadığı ortaya konmaya çalışılmıştır.

Bu bağlamda üniversite öğrencilerinin vefakârlık durumlarıyla ile dindarlık durumları arasında ilişki olacağı düşüncesinden hareketle, vefakârlık ile dindarlık arasında pozitif yönde bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Yani yukarıda tespit edildiği üzere:

Kendisini *oldukça dindar* olarak tanımlayan öğrencilerin “vefakârlık” puan ortalamaları (4.64), *dindar* (4.56) ve *biraz dindar* (4.48) olan öğrencilerin vefakârlık puanı ortalamalarına göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Din eğitimi “*ailesinden alanların*” “vefakârlık” puanı ortalamaları (4.59), *okuldan alanların* (4.56), *camii ve Kur'an kursundan alanların* (4.54), *kendi kendine öğrenenlerin* (4.51) ve *din eğitimi almadım diyenlerin* (4.22)'dir. Herhangi bir şekilde

din eğitimi alan öğrencilerin vefakârlık puanı din eğitimi almayanlara göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Ailesi *oldukça dindar* olan öğrencilerin “vefakârlık” puanı ortalamaları (4.62), ailesi *dindar* (4.52) ve ailesi *biraz dindar* (4.50) olan öğrencilerin vefakârlık puanı ortalamalarına göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Sonuç olarak; üniversite öğrencileriyle sınırlı yapılan bu çalışmada gençlerin genelde dindarlık düzeylerinin ve olumlu kişilik özelliklerinden biri olarak kabul edilen vefakârlık düzeylerinin yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bu durum bize dindarlığın vefa duygusu üzerinde pozitif yönde bir etkisinin olduğunu göstermektedir. Ayrıca ortaya çıkan bu sonuçlar ülkemizde üniversite öğrencileri üzerinde dindarlık ve değer yönelimlerine yönelik yapılmış diğer araştırma bulgularıyla da benzerlik göstermektedir.

KAYNAKÇA

Acuner, Yusuf. *14-18 Yaş Arası Gençlerde Ahlaki Yargı Gelişimi ve Ahlak Eğitimi (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.

Arseven, Ali Doğan. *Alan Araştırma Yöntemi*. Ankara: Gül Yayınları, 1993.

Arslan, Mustafa. *Anadolu'nun Bir Taşra İlçesindeki İnsanların Dindarlık Boyutları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma (İskilip Örneği)*. (Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.

Arslantürk, Zeki. *Araştırma Metod ve Teknikleri*. İstanbul: MÜ İla hiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999.

Aydın, Ali Rıza. *Dini İnkârın Psiko-Sosyal Nedenleri (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.

Aydın, Mehmet Zeki. *Ailede Ahlak Eğitimi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.

Ayten, Ali. Affedicilik ve Din: Affetme Eğilimi ve Dindarlıkla İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (2009), 111-128.

Ayten, Ali. *Empati ve Din*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.

Bayyığıt, Mehmet. *Üniversite Gençliğinin Dini İnanç Tutum ve Davranışları Üzerine Bir Araştırma (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989.

Bilgin, Beyza. *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*. Ankara: Yeni Çizgi Yayınları, 1995.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Dini ve Felsefi Ahlak Lügatçesi*. İstanbul: Bilmen Yayınları, 1967.

Blumenfeld-Jones, Donald. Fidelity as a criterion for practicing and evaluating narrative inquiry. *International Journal of Qualitative Studies in Education* 8/ (ts.), 25-35.

Cürcani, Seyyyid Şerif. *Kitabüt't-Ta'rifât (terimler Sözlüğü)*. 1 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1. Basım, 1997.

Çarkoğlu, Ali - Kalaycıoğlu, Ersin. *Türkiye'de Dindarlık: Uluslararası Karşılaştırma (Rapor)*. Sabancı Üniversitesi İstanbul Politikalar Merkezi, 2009.

Doğan, Mehmet. *Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2008.

Dönmez, İbrahim Kafi. *İslam'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*. 5 Cilt. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997.

Erikson, Erik. Psikososyal Kimlik. çev. Mustafa Doğan Karacoşkun. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/2 (2003), 181-192.

Geçtan, Engin. *İnsan Olmak*. İstanbul: Metis Yayınları, 2007.

Gömleksiz, M. Nuri. Lise Öğrencilerinin Toplumsal değerlerle İlişkin Tutumlar. *Değerler ve Eğitimi*. ed. Recep Kaymakcan. 727-741. İstanbul: Dem Yayınları, 2007.

Günay, Ünver. Dindarlığın Sosyolojisi. *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*. ed. Ünver Günay - C. Çelik. Adana: Karahan Kitabevi, 2006.

Hökelekli, Hayati. *İnsani Değerler*. İstanbul: Dem Yayınları, 2013.

İbni Manzur. *Lisânü'l-Arab*. 55 Cilt. Kahire: Kahire-i Dâru'l-Meârif, ts.

İmamoğlu, Vahit. *Mehmet Âkif ve İnanan İnsan*. İstanbul: Ravza Yayınları, 1996.

Karaca, Faruk. *Din Psikolojisi*. Trabzon: Eser Ofset, 2011.

Karaca, Faruk. *Dini Gelişim Psikolojisi*. Trabzon: Eser Ofset, 2016.

Karacoşkun, Mustafa Doğan. Sevgiyi Kökleştiren Haslet Vefa. *Diyanet Aylık Dergi* 246 (2011), 4-7.

Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Araştırma Eğitim Danışmanlık Ltd, 1995.

Kaya, Mevlüt. Ailede Anne Baba Tutumlarının Çocuğun Kişilik ve Benlik Gelişimindeki Rolü. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (1997), 193-204.

Kaya, Mevlüt. *Din Eğitiminde İletişim ve Dini Tutum*. Samsun: Etüt Yayınları, 1998.

Kaypakoğlu, Serdar. *Kişiler Arası İletişim*. İstanbul: Derin Yayınları, 2008.

Kızıler, Hamdi - Canikli, İlyas. *Değerler Eğitimi*. Karabük: Deneme Yayınları, 2015.

Köse, Ali - Ayten, Ali. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.

Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. çev. O. Akinhay - D. Kömürücü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999.

Mehmedoğlu, Ali Ulvi. *Kişilik ve Din*. İstanbul: Dem Yayınları, 2004.

Mehmedoğlu, Ali Ulvi. Klasik Kuramlar ve Modern Araştırmalar Bağlamında Dindarlık ve Kişilik. *Dindarlığın Sosyo-psikolojisi*. ed. Ünver Günay - C. Çelik. İstanbul: Karahan Kitabevi, 2006.

Mehmedoğlu, Ali Ulvi. Üniversite Öğrencilerinin Değer Yönelimleri ve Dindarlık. *Değerler ve Eğitimi*. 799-817. İstanbul: Dem Yayınları, 2007.

Morgan, Cilifford T. *Psikolojiye Giriş Ders Kitabı*. çev. H. Arıcı. Hacettepe Üniversitesi Psikolji Yayınları, 1993.

Okumuş, Ejder. Bir Din İstismarı Olarak Gösterişçi Dindarlık. *İslamiyat* 5/4 (2002), 193-205.

Özdoğan, Öznur. Kendini Gerçekleştirme Açısından İnsan Din İlişkisi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/1 (1997), 359-364.

Palnade, Guy. *Pedagojinin Metotları*. çev. Hikmet Y. Celkan. Ankara: TDV Yayınları, 1995.

Sencer, Muzaffer. *Toplum Bilimlerinde Yöntem*. İstanbul: Beta Yayın Basım, 1989.

Serper, Özer. *Uygulamalı İstatistik II*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1993.

Subaşı, Necdet. *Gündelik Hayat ve Dinsellik*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.

Subaşı, Necdet. Türkiye Dindarlığı: Yeni Tipolojiler. *İslamiyat* 5/4 (2002).

Şengün, Mustafa. Anne-Baba Tutumuna Göre Lise Öğrencilerinin Ahlaki Olgunluk Düzeyleri. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/23 (2013), 203-215.

Şentürk, Habil. *Din Psikolojisine Giriş*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.

Tarhan, Nevzat. *Duyguların Dili*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

Tarhan, Nevzat. *İnanç Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 9. Basım, 2013.

Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kalcı Yayıncılık, 2012.

Uysal, Veysel. *Dini Tutum Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*. İstanbul: M.Ü. İFAV Yayınları, 1996.

Yavuzer, Haluk. *Çocuk ve Ergen Eğitiminde Anne Baba Tutumları*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

Yıldız, Murat. *Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2006.

Yılmaz, Hüseyin. Türk Müslümanlığı, Dindarlık ve Modernlik. *İslamiyat* 5/4 (2002), 57-66.

OTURUM BAŞKANI

“Üniversite Gençliğinde Vefa Duygusu ve Dindarlık İlişkisi” isimli tebliğini sunan Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Hüseyin İbrahim YEĞİN Hoca’mıza da teşekkür ediyorum.

Bu sempozyumumuzu sosyal medya üzerinden takip eden ve yeni girmiş olan kardeşlerimize hatırlatma babında ifade edeyim. “Peygamberimiz ve Vefa Toplumu” ana temasıyla düzenlenen bu Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumunun son oturumundayız. Son oturumun son tebliğcisine sıra geldi. “Modernizm Bağlamında Vefa ve Günümüzde Vefa Toplumu’nun İmkânı” başlığı altında hocalarımız farklı başlıklarla tebliğlerini sundular. Ben son tebliğci hocalarımıza geçmeden önce, yeni katılan kardeşlerimize hatırlatma babında Hüseyin İbrahim YEĞİN Hoca’mızın altı çizilmesi gereken birkaç hususuna değindikten sonra hocalarımıza söz vereceğim.

Hocamız konuşmasına, insanın bedensel ve ruhsal özellikleri, yaşadığı çevreyle ilişkileri neticesinde bir anlam ve işlerlik kazanır. Şüphesiz insanın kişilik özelliklerinin dinî ve ahlaki değerlerle yoğrulması, insanın gerçek anlamda yaratılış gayesine uygun hâle gelmesinde önemli bir süreçtir. İşte bu değerlerden birisi de vefa duygusudur, şeklindeki sözlerle konuşmasına başlamış. Vefanın kısa bir tanımı sadedinde de sözde samimi olma, ruhun dürüstlük içinde bulunması, insanlara verilen ahdi korumak ve elest bezminde Allah’a verilen söze, misaka bağlı kalmak olarak

tanımlandığını belirterek sözlerine devam etmiştir. Özellikle şunu belirtmem gerekiyor, hocamız da konuşmasında belirtti: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesinde bir, iki, üç ve dördüncü sınıfta öğrenim gören 620 öğrencinin katıldığı bir çalışmadan yola çıkılarak, “Üniversite Gençliğinde Vefa Duygusu ve Dindarlık İlişkisi” adlı tebliğin hazırlandığını ifade eden hocamız, özellikle şu hususların altını çiziyor: Birincisi, bu bağlamda üniversite gençliğinde vefa duygusunun yeri nedir? Vefakârlığın dindarlık ile ilişkisi var mıdır? Üniversite gençliğinin bazı sosyokültürel ve demografik özelliklere göre fedakârlık düzeyleri farklılık göstermekte midir? gibi birtakım sorulara, din psikolojisinin verileri doğrultusunda cevap arandığını özellikle belirterek, yapılan bu çalışmayla genel anlamda dindarlığın vefakârlık düzeyine olumlu anlamda katkı sağladığı, üniversite gençliğinin olumlu yönde ve belirli bir seviyede vefakârlık düzeyine sahip oldukları; gençlerin dindarlık düzeyleri ile vefakârlık düzeyleri arasında olumlu yönde bir ilişki olduğu; gençlerin sosyokültürel ve demografik özelliklerle vefakârlık düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşıldığını tespit ettiklerini hocamız bize sunduğu bildiride, tebliğde ifade etmiş oldu.

Ben tekrar Hüseyin İbrahim YEĞİN Hoca’mıza teşekkür ediyorum.

Hem sempozyumumuzun hem de oturumumuzun son tebliğini sunmak üzere –ki tebliğin ismi biraz uzun, onu ifade edeyim öncelikle. “Covid 19 Salgını Sürecinde Diyanet Personeli Hizmetlerinin Vefa Erdemiyle İlişkisi Üzerine Nitel Bir Araştırma” isimli bir tebliğ. Bu tebliği Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyelerinden Doç. Dr. Muhammet KIZILGEÇİT Hoca’mız ile Erzurum İl Müftülüğümüzde çalışan bir arkadaşımız, doktora öğrencisi Emrullah AKÇA birlikte sunacaklar.

Değerli hocalarım, buyurun, süreniz 20 dakikadır.

COVID-19 SALGINI SÜRECİNDE DİYANET PERSONELİ HİZMETLERİNİN VEFA ERDEMİYLE İLİŞKİSİ ÜZERİNE NİTEL BİR ARAŞTIRMA

Doç. Dr. Muhammed KIZILGEÇİT
Doktora Öğrencisi Emrullah AKÇA

Özet

Koronavirüs (Covid-19) devletlerin ekonomik sistemle-riyle birlikte, eğitimi, uluslararası ilişkileri, işbirliklerini ve dünyadaki tüm etkileşim alanlarını sarsmakla kalmayıp belirsizlikle dolu bir sürece sürüklemektedir. Devletlerin, salgının yayılmasını önlemek amacıyla sınırlarını kapatması ve her devleti kendi başının çaresine bakmaya itmesi, küresel bir ağ oluşturan ekonomik krizi derinleştirmektedir.¹ Küresel bir afet hâlinde etkisini sürdüren Koronavirüs (Covid-19) salgınıyla baş etmede tıbbi yöntemlerle birlikte toplumsal gayret ve yardımlaşma da gerekmektedir. Bu anlamda toplumu harekete geçirecek, dayanışma ve sorumluluk duygusuyla hareket etmesini sağlayan mane-

-
- 1 Mahmut Sami Duran - Mustafa Acar, “Bir Virüsün Dünyaya Ettikleri: Covid-19 Pandemisinin Makroekonomik Etkileri”, *International Journal of Social and Economic Sciences E-ISSN 10/1* (2020), 54-60; Aras Bozkurt, “Koronavirüs (Covid-19) Pandemisi Sırasında İlköğretim Öğrencilerinin Uzaktan Eğitime Yönelik İmge ve Algıları: Bir Metafor Analizi”, *Uşak Üniversitesi Eğitim Araştırmaları Dergisi* 6/2 (31 Ağustos 2020), 112-122.

vi güç ve değerlere ayrıca bunu temsil eden kurumlara, her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyulmaktadır. İslam kardeşliğinin üzerine kurulduğu vefakârlık erdemi böyle durumlarda toplumun sorunlarıyla baş etmede ahlaki bir temel olarak değerlendirilmektedir.¹ Zira vefa zorluklarla mücadelede hem dinî bir zemin hem de vatandaşlık görevinin iyi niyetli bir inşa biçimidir. Hz Muhammed'in (sav) ve ilk İslam savunucularının büründüğü bu özellik, kısa sürede geniş topraklara yayılan İslam düşüncesinin temel muharriklerinden biri sayılabilir.

Bu çalışma, bütün dünyayı etkisi altına alan Koronavirüs (Covid-19) salgınında dini inanç ve değerlerin belirlediği motivasyon unsurları ve bilinçle maddi ve manevi hizmetlerini sürdüren DİB personelinin hizmetlerini ele almaktadır. DİB personeli, sağlık çalışanları ile birlikte aktif ve etkin bir çalışmayla maddi ve manevi hizmetleri sunmaktadır. Bu çabayı da inancın bir gereği olarak görmektedir. Zira inanç ile davranışlar arasında karşılıklı bir ilişki söz konusudur. Bireyin davranışları onun bilişsel inanç sistemini yansıtır.² Belirtilen bağlamda bu çalışmanın, salgın gibi afetlerde vefanın kurumsal bir düzlemdeki çabalarla gerçekleştirildiğini vurgulamaya çalışması ve vefa erdemini seküler ölçü ve belirlemelerden arındırıp insanlık erdemine dönüştüren³ Hz. Muhammed'i (sav), insanlığın kurtuluşu için tekrar hatırlatması bakımından önem arz etmektedir.

-
- 1 Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar* (İstanbul: Pınar, 2017), 156-157.
 - 2 Erol Güngör, *Değerler Psikolojisi Üzerinde Araştırmalar* (İstanbul: Ötüken yayınları, 2000), 74; Melih Demirkol, "Dinî Bir Tutum Olarak Yardımseverlik", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (29 Aralık 2019), 211-232.
 - 3 Izutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, 157.

Çalışma literatür taramasına dayalı betimsel yöntemle sürdürülmektedir. Çalışmada DİB çalışanlarının salgın döneminde cami ve cami dışında yaptıkları manevi danışmanlık hizmetleri ve sosyal yardımlaşma faaliyetlerinin vefa erdemiyle ilişki niteliği ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Çalışmada vefa, Kur'an'da vefa kavramı, Hz. Muhammed'in vefakârlık örnekliği, vefa toplumu ensar ve muhacirler, dinî bir tutum olarak vefa, din ve vefa ilişkisinden kısaca bahsedildikten sonra DİB personeli hizmetlerinin vefa erdemi ile ilişkisinin niteliği ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Bununla ilgili veriler gözlem, sosyal medya araçları, DİB vb. veri tabanlarından elde edilen bilgilerden oluşacak olan alın yazından elde edilmiştir. Elde edilen veriler MAXQDA, 2018 programı kullanılarak analiz edilmiştir. Bu program nitel verilerin yorumlanmasında kodlama, kodları temalar altında toplama, temalar arasında ilişkiler kurma, çok sayıda veriyi karşılaştırma, gerektiğinde hızlı düzeltmeler yapma, elde edilen verilere kolayca ulaşabilme, rapor hâline getirip özetleyebilme gibi birçok imkân sağlayarak emek ve zaman tasarrufu sağladığından tercih edilmiştir. Çalışmada DİB personelinin toplumun her inanan bireyi için veya DİB'in çalışmalarından yararlanmak isteyen her vatandaş için doğumdan ölümüne kadar manevi boşluğu dolduran bir merci özelliği taşıdığı, salgın vb. afetlerde cami ve cami dışında toplumda tıpcılardan sonra en dikkate alınan birey olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Din, Covid-19,- Vefa, Yardımlaşma, Manevi Destek

A QUALITATIVE RESEARCH ON THE RELATIONSHIP OF RELIGIOUS PERSONNEL SERVICES AND THE VIRTUE OF LOYALTY DURING THE COVID-19 EPISODE

Abstract

Along with the economic systems of states, the coronavirus (Covid-19) not only shakes education, international relations, cooperation and all interactions in the world, but also pushes it to a process full of uncertainty. The fact that states close their borders to prevent the spread of the epidemic and push each state to take care of itself deepens the economic crisis that creates a global network. In order to cope with the Coronavirus (Covid-19) epidemic, which continues its effect in the event of a global disaster, social effort and cooperation are also required along with medical methods. In this sense, moral power and values that will mobilize the society and enable it to act with a sense of solidarity and responsibility are needed more than ever. The virtue of loyalty, on which the Islamic brotherhood is built, is considered as a moral basis for dealing with the problems of the society in such cases. Because loyalty is both a religious and civic duty in the struggle against difficulties. This feature of the Prophet Muhammad (pbuh) and the first defenders of Islam can be considered as one of the main drivers of Islamic thought, which spread over wide lands in a short time.

This study deals with the services of DIB personnel who continue their material and spiritual services with the motivation of religious beliefs and values during the Coronavirus (Covid-19) epidemic that has affected the whole world. DIB personnel see it as a requirement of belief to provide material and moral services to the healthcare professionals as if they are always on active duty. There is a reciprocal relationship between belief and behavior. An individual's behavior reflects his or her cognitive belief system.

In this study, it is aimed to emphasize the attitude of loyalty in disasters such as epidemics and Hz. It is important in terms of reminding Muhammad again for the salvation of humanity.

The study continues with a descriptive method based on literature review. In the study, it is tried to reveal the relationship between the moral counseling services and social assistance activities of DIB employees in and out of the mosque during the epidemic period with the virtue of loyalty. Loyalty in the study, the concept of loyalty in the Qur'an, Hz. After mentioning the example of loyalty of Muhammad, the loyalty society Ansar and Muhajirs, the relationship between fidelity as a religious attitude, religion and fidelity, the nature of the relationship between the services of DIB personnel and the virtue of fidelity is tried to be revealed. The data related to this are observation, social media tools, DIB, etc. It was obtained from the literature, which will consist of information obtained from databases. The obtained data were analyzed using the MAXQDA, 2018 program. This program has been preferred because it provides many opportunities such as coding in the interpretation of qualitative data, collecting

codes under themes, establishing relationships between themes, comparing a large number of data, making quick corrections when necessary, easily accessing the obtained data, reporting and summarizing. In the study, it is stated that the DIB personnel are an authority that fills the spiritual void for every believing member of the society from birth to death, epidemic etc. It has been concluded that in disasters, apart from the Mosque and Mosque, he is the most taken into consideration after the medical professionals in the society.

Keywords: Psychology of Religion, Religion, Covid-19, Fidelity, solidarity, Moral support

Giriş

2019'da Çin'in Hubei bölgesinin Wuhan kentinde nedeni bilinmeyen bir viral pnömoni olarak tanımlanan Koronavirüs (Covid-19) bir solunum yolu hastalığı olduğu Dünya Sağlık Örgütü tarafından 11 Mart 2020'de ilan edilmiştir. Kısa bir sürede dünyaya yayılan Koronavirüs (Covid-19) salgını, küresel bir afet hâline gelmiştir.¹ Koronavirüs (Covid-19) salgını, benzer pandemi örneklerinden farklı olarak çok hızlı yayılma ve kitlesel insan kayıplarına yol açmaktadır. Ayrıca bu salgın ulaşımdan iletişime, ekonomiden siyasete, bireysel hak ve özgürlüklerden kamusal hizmetlere kadar tüm alanlarda tahribata yol açmaktadır.² Koronavirüs (Covid-19) kaynaklı krizin mevcut hâliyle yarattığı tehdidin bireyden ulusal yapılanmalara, devletlerden uluslararası sistemin yapısı ve işleyişine kadar çeşitli yansımaları olmaktadır.³ Dinî ve tıbbi öğretilerinin dışında hiçbir savunma sistemlerinin engelleyemediği Koronavirüs (Covid-19) salgını, ekonomi ve teknolojiye ilerlemiş ülkeleri de dize getirebilmiştir. Devletlerin ekonomik sistemleriyle birlikte, eğitim, uluslararası ilişkileri, işbirlikleri ve dünyadaki tüm etkileşim alanlarını sarsmakla kalmayıp tüm bu durumları belirsizlikle dolu bir süreçte itmektedir. Devletlerin salgının yayılmasını önlemek amacıyla

-
- 1 Mahmut Özer - Eren Suna, *Küresel Salgının Anatomisi: COVID-19 Salgını ve Eğitim* (Ankara: TÜBA, 2020), 175-176; Feim Gashi, "Koronavirüse Yakalanmış Kişilerde Tedavi Döneminde Dini Başa Çıkmanın Etkisi", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (30 Haziran 2020), 91-92.
 - 2 Muhammed Kızılgöç vd., "Salgın Sürecinde Sahada Olanlar: Vefa (Diyadinet, Meb. Emniyet ve Sağlık Çalışanları): Yardımda Bulunanlar ve Yardım Alanlara Yönelik Bir Çalışma", *Koronavirüs Salgını Sürecinde Vefa* (Ankara: DİB, 2021), 9-10.
 - 3 İbrahim Arslan - Soner Karagül -, "Küresel Bir Tehdit (COVID-19 Salgını) ve Değişime Yolculuk", *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10 (24 Haziran 2020), 4-5.

sınırlarını kapatması ve her devleti kendi başının çaresine bakmaya itmesi, küresel bir ağ oluşturan ekonomik krizi derinleştirmektedir.¹ Küresel bir afet hâlinde etkisini sürdüren bu salgınla baş etmede tıbbi yöntemlerle birlikte toplumsal gayret ve yardımlaşma da gerekmektedir. Bu anlamda toplumu harekete geçirecek, dayanışma ve sorumluluk duygusuyla hareket etmesini sağlayan manevi güç ve değerlere her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyulmaktadır. İslam kardeşliğinin üzerine kurulduğu vefakârlık erdemi böyle durumlarda toplumun sorunlarıyla baş etmede ahlaki bir ilke olarak değerlendirilmektedir.² Zira vefa zorluklarla mücadelede hem dinî hem de vatandaşlık görevidir. Hz Muhammed'in (sav) ve ilk İslam savunucuların büründüğü bu özellik, kısa sürede geniş topraklara yayılan İslam düşüncesi-nin temel muharriklerinden sayılabilir.

Bu çalışma bütün dünyayı etkisi altına alan Koronavirüs (Covid-19) salgınında dini inanç ve değerlerin motivasyonu ile maddi ve manevi hizmetlerini sürdüren DİB personelinin hizmetlerini ele almaktadır. DİB personeli sağlık çalışanlarının çalıştıkları üzere her zaman aktif görevdeymiş gibi maddi ve manevi hizmetleri sunmayı inancın bir gereği olarak görmektedir. Zira inanç ile davranışlar arasında karşılıklı bir ilişki söz konusudur. Bireyin davranışları onun bilişsel inanç sistemini yansıtır.³ Bu çalışmanın salgın gibi afetlerde vefa tutumunu vurgulamaya çalışması ve vefa erdemini seküler ölçü ve belirlemelerden arındırıp insanlık

-
- 1 Duran - Acar, "Bir Virüsün Dünyaya Ettikleri: Covid-19 Pandemisinin Makroekonomik Etkileri", 54-60; Bozkurt, "Koronavirüs (Covid-19) Pandemisi Sırasında İlköğretim Öğrencilerinin Uzaktan Eğitime Yönelik İmge ve Algıları", 112-122.
 - 2 İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, 156-157.
 - 3 Güngör, *Değerler Psikolojisi Üzerinde Araştırmalar*, 74; Demirkol, "Dinî Bir Tutum Olarak Yardımseverlik", 211-232.

erdemine dönüştüren¹ Hz. Muhammed'i (sav) insanlığın kurtuluşu için tekrar hatırlatması bakımından önem arz etmektedir.

Vefa Kavramı

Kur'an-ı Kerim'de dinî davranışın bir niteliği² olarak belirtilen vefa sözlüklerde aldatma ve hıyanetin zıddı olarak, sözünde durma, borcunu ödeme, sevgi, bağlılık, dostlukta sebat; ödeme, yetişme anlamında kullanılmaktadır. Vefa kişinin dostları, yakınları ve diğer insanlarla ilişkilerinde çıkardan uzak sorumluluk ve bağlılık göstermektir.³ Karşılıksız yardım etme ve bir çıkar beklemeden fedakârlık yapma⁴ eylemi olan bu davranışı İslam övgüyle bahsetmekte Kur'an'da isar kavramıyla ifade edilmektedir.⁵ Vefanın en güçlü unsurları sadakat, sözünde durmak, güvenilirlik, sorumluluk ve fedakârlıktır.⁶

Vefa bireye güven, aileye huzur, devlete de itibar kazandıran bir davranıştır. Vefanın olmadığı bir ülkede, fertler birbirlerine karşı güvensiz, aile kendi içinde huzursuz, devlet de kendi halkına karşı kuşkulu hâle gelebilir.⁷ Böylece toplum arasındaki bağlar çözülür kardeşlik yerine yabancılaşma hâkim olmaya başlar. Vefa gibi manevi ve ahlaki değerlerin zayıfladığı toplumların salgın gibi afetlere karşı hayata tutunabilmeleri zorlaşmaktadır.⁸ Bu anlamda toplumun bireylerini maddi ve manevi zorluklara

1 İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, 157.

2 El-Bakara 2/177

3 Hayati Hökelekli, *İnsani Değerler* (İstanbul: Dem Yayınları, 2013), 229.

4 Hüseyin İbrahim Yeğin, “Vefakârlık Ölçeğinin Geçerlik Ve Güvenirlik Çalışması”, *Dergiabant* 5/9 (15 Haziran 2017), 119-132.

5 Haşır, 59/9.

6 Yeğin, “Vefakârlık Ölçeğinin Geçerlik Ve Güvenirlik Çalışması”, 119-132.

7 Hökelekli, *İnsani Değerler*, 234.

8 Muhammed Kızılgeçit, “Dindarlık Üzerine Meta-Analitik Bir Çalışma Doğu Karadeniz Örneği”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/4 (2016), 1143-1163.

karşı dirençli kılan vefa erdemi geçmiş tarihlerde olduğu gibi günümüzde de toplumların afet karanlıklarından çıkması için bir ışık olabilir. Nitekim Kur'an'ı Kerim'de 40'tan fazla yerde tekrar edilen¹ vefa erdemi ile cehalet karanlıklarında savaş ve huzursuzluktan yorulmuş olan toplumu sevgi ve güven erdemi üzerine yeniden inşa etmeyi başarabildiği belirtilmektedir.

Kur'an'da Vefa

Kur'an sağlıklı bir toplumun temelini inşa ederken bireylerin dünya ve ahiret hayatlarını saadete erdirecek, bireyleri Allah'a bağlı iyi bir kul olarak yetiştirecek, bireysel ve toplumsal uyumunu sağlayacak birçok erdeme yönlendirmektedir.² Bunların başında emanet, güven ve dürüstlüğü dayanağı olan vefa erdemi gelmektedir. ³ Kur'an'da vefa erdemi İslam'i kimliğin ve muttaki kişiliğin önemli unsuru olarak zikredilmekte, kurtuluşa ermenin ve cennete ağırlanmanın vesilelerinden biri olarak sayılmaktadır.⁴ Kur'an-ı Kerim'de 41 yerde geçen vefa kavramı en çok medeni surelerde zikredilmektedir. Zira medeni surelerde İslam'ın toplumsal hayata hâkim olduğu ve kurumsal dindarlığın yaşandığı bir dönem anlatılmaktadır. Bu dönemdeki toplumda dış güdümlü dindar bireylerin çoğalması toplumun ahlaki dinamiklerini olumsuz etkilediğinden vefa önemli bir ge-

1 Ahmed Haydar Vefa Şakora, *el-Vefa-u fi-zav-il-Kur'an-il-Kerim* (Gazze: el- Cami-atü'l İslamiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 8.

2 Emrullah Akça - Muhammed Kizilgeçit, "Sekine Kişilik Ölçeği: Geçerlilik ve Güvenirlilik Çalışması", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/1 (30 Haziran 2021), 225-243.

3 Ali Ayten - Sevede Düzgüner, *Tasavvuf Psikolojisine Giriş* (İstanbul: Sufi Kitap, 2017), 127.

4 *Kur'an-ı Kerim Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-Bakara 2/177, el-Mü'minün 23/8, el-Meâric 70/32-35

liştirme yöntemi olarak vurgulanmaktadır. Kur'an vefayı hem Allah'la insan arasındaki dikey ilişkilerde hem de insanların kendileri ve diğer insanlarla olan ilişkilerinde gözetilmesi gereken önemli bir değer olarak görür.¹ İnsanların sadece Allah'a kul olmaları Allah'a karşı vefanın gereğidir. Bu da tevhide ve kulluk kimliğine helal getirmeme ile sağlanabilir.² Hz. Peygamber'e tabi olmak ve onun getirmiş olduğu mesaja uymak Peygamber'e karşı vefanın gereği sayılmaktadır. Bireyin kendisine karşı vefası, nefsini tezkiye edip onu Allah'ın iradesine bağlamaktır. Nitekim insan kendi nefsine karşı sorumluluk sahibidir; nefsini olumsuz duygu ve düşüncelerden arındırmak, onu Allah'a itaate alıştırmak bireyin kendi nefsine karşı görevlerinden sayılmaktadır. Zira Kur'an bireyin dünya ve ahiret mutluluğunu nefsine karşı vefakâr olmasına bağlamaktadır.³ Bireyin başkalarına karşı vefası ise onlara karşı hüsn-i zan sahibi olmak, onlara zarar verecek herhangi bir tutum ve davranış içerisinde bulunmamak,⁴ maddi ve manevi anlamda yardımcı olmaktır.⁵ Sosyal ve ticari dini birtakım sözleşmelere uymak⁶, anne, baba, komşu, eş ve akrabaya vefa göstermek gibi değerler; sağlam güvenilir ve mutlu bir toplum için bireylerin uyması gereken ilkelerdendir.⁷ Buna göre mekkî surelerde bireyin Allah'a, Peygamber'e ve kendisine yönelik vefa teması görünürken medenî

1 Hökelekli, *İnsani Değerler*, 235.

2 Ramazan Kazan, *Kütüb-i Sitte Çerçevesinde Hadislerde Ahde Vefâ* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997), 32.

3 el-A'lâ 87/14

4 el-Haşr 59/10

5 el-Mâide 5/2

6 el-İsrâ 17/34

7 Şakora, *el-Vefa-u fi-zav-il-Kur'ân-il-Kerim*, 12-139; Hökelekli, *İnsani Değerler*, 240-241.

surelerde toplumsal ve insani ilişkilere yönelik vefa teması yoğunlaşmaktadır.

Hiz. Muhammed'din Vefakârlık Örneği

Hiz. Muhammed vahiyle muhatap olmadan önce de kendi toplumu tarafından sevilen, erdemlere sahip bir şahsiyetti. Nitekim toplumda emanete sahip çıkma, mazlumdaki yana olma, zor durumda olanlara yardım etme vb. birçok tutum ve davranışını onu kendi toplumunda güvenilir bir şahsiyet kılmıştır.¹ Hatta nübüvvetten sonra kendisini dinî konuda eleştiren, ona inanmayıp dönmesi için öldürme tehdidinde bulunup isteklerine ulaşamayınca da öldürme komplolarını kuranların emanetlerini taşıyacak kadar büyük bir ahlaki erdeme sahip olduğu bilinmektedir. Kur'an ideal bir toplumun inşası için öncelikle Hiz. Muhammed'in (sav) örnek alınması gerektiğini ifade etmektedir.² El-Emin sıfatını hayatın her alanında taşıyan Hiz. Muhammed (sav) vefakâr duruşuyla da insanlık için önemli bir örnek teşkil etmektedir. Zira Hiz. Muhammed (sav) düşmanı dahi olsa yaptığı antlaşmalara verdiği söze ve kendisine yapılan iyiliklere karşı sadık kalırdı. Hudeybiye Antlaşması sonucu Mekkelilerden iman edip Hiz. Muhammed'in (sav) safına geçenleri antlaşma gereği iade etmesi ve Museylemetü'l-Kezzab'ın elçilerini diplomatik güvenliği açısından affetmesi³ onun uluslararası antlaşmalardaki vefakâr konumunu ortaya koymaktadır. Hiz. Hatice'nin vefatından sonra onun dostlarına ikramda bulunması⁴

1 Mehmet Görmez, *Hiz. Peygamber ve Güven Toplumu* (Ankara: DİB, 2017), 10.

2 el-Ahzâb 33/21

3 Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk Ebû Dâvûd, *es-Sünen* (Kahire: Dâru İbni'l-Cevzî Yayınları, 2011), Babün Fî'r-Rüsûl 2761.

4 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahih* (Beyrut: Dâru'l Kutubü'l İlmiyye, 2009), Menâkibü'l Ensâr, 3816.

aile ilişkilerinde vefa örnekliliğini ortaya koymaktadır. Hz Muhammed'in (sav) ambargo anlaşmasını bozan Ebü'l-Bahteri'yi Bedir Savaşı'nda öldürmemeleri yönünde emir vermesi,¹ sütanesi, amcası ve ensara yönelik tutum ve davranışı da iyiliğe karşılık vefa örneklerindendir.²

Vefa Toplumu Ensar ve Muhacirler

İnsanlık tarihinde kötülük ve karamsarlığın karanlık dünyasında her türlü suç ve saldırganlığı üstünlük bilen; taassup ve enaniyet gibi tutum ve davranışları ile senelerce düşmanlıklar sürdüren Mekkeli toplum, Kur'an ışıltısı ve Hz. Muhammed'in (sav) önderliğinde kendilerindeki fitri temizliği ortaya koyarak özlerine dönebilmişlerdir. Bu toplumun İslam'la tanışmadan önceki durumunu Hz Muhammed'in (sav) amcasının oğlu Cafer b. Ebi Talip Habeşistan Kralı Necaşi ile yaptığı konuşmada açık bir şekilde tanıtmaktadır: “*Sayın kral biz Cahiliyet toplumu idik; putlara tapar, murdar yerdik. Fuhuş işler, sıla-î rahmi keserdik. Komşuluk haklarını gözetmezdik. Güçlü olan zayıfı ezdi.*”³ Fakat onlar Kur'an ve Hz. Muhammed'in üstün kişiliği ile karşılaştıktan sonra yepyeni bir kişilik ortaya koyabilmişlerdir. Kur'an onların bu üstünlüklerini vefa tutumlarına bağlamakta ve muciz ayetlerinde şöyle anlatmaktadır: “*Müminlerden öyle adamlar vardır ki Allah'a verdikleri söze sadık kaldılar. İçlerinden bir kısmı verdikleri sözü yerine getirmiştir(şehit olmuştur). Bir kısmı da (şehit olmayı) beklemektedir. Verdikleri sözü asla değiştirmemişlerdir.*”⁴ Bu toplum Peygamber'ine vefa göstere-

1 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî Taberi, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* (Beyrut: Darü'l Tûras, 1965), 2/450.

2 Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik İbn Hîşâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye* (Mısır: Mektebetü's-Şamile, 1955), 1/418.

3 İbn Hîşâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/199.

4 el-Ahzâb 33/23

rek evlerinden, akrabalarından ve yurtlarından hicret edip Hz. Muhammed (sav) ve vefakâr arkadaşlarına evlerini ve yurtlarını açarak ensar yani en iyilikseverler unvanını alabilmişler. Sahabelerin vefakârlığını en iyi bir şekilde açıklayan “bağışlanmaları ertelenenler” hadisesidir. Rivayete göre Hz. Muhammed (sav) ve sahabelerden oluşan ordusu yılın sıcak ayında Tebuk Seferi’ne çıktılar. Bu sefere Kâ’b b. Mâlik, Hilâl b. Ümeyye ve Mürâre b. Rebî mazeretleri olmadığı hâlde katılmadılar. Hz. Peygamber seferden dönünce seferlere katılmayanlar gelip mazeretlerini açıklayıp Peygamber’den bağışlanmayı istediler. Fakat bu üç sahabe herhangi bir mazeret belirtmediler. Bunlardan biri olan Kâ’b b. Mâlik isteseydim o gün gidip Peygamber’e yalandan bir mazeret uydurur kendimi affettirirdim amma karşımdaki Peygamber’i kandırmama ona olan bağlılığım ve sevgim izin vermiyordu. Bunun özerine Hz. Peygamber bu üç kişinin yüzüne bakmamaya başladı. Peygamber’in bu davranışını gören sahabeler de aynı tepkiyi gösterip ilişkilerini kestiler hatta en yakın dostları dahi Peygamber’e olan vefasından ötürü ilişkilerini kestiler. Beli bir zaman sonra eşleri de Peygamber’e vefasını göstererek onları terk ettiler. Tevbe 106. ayetinde kendilerinden “ *Bir diğer grubun durumu ise Allah’ın hükmüne kalmıştır; ya onlara azap edecek veya tövbelerini kabul edecektir.*” diye söz edilen bu kişiler yaklaşık elli gün süren çileli bir bekleyiş içine girdiler.¹ Tevbe 118. ayetin nazil olmasıyla âdetâ hayat onlar için yeniden başlamıştı. Nitekim onlar yaptıkları hatanın Hz. Peygamber’i incittiğini anlamış bunu kabul edemiyor vicdanları ısırap içindeydi. Kur’an’ı Kerim onların bu durumlarını şöyle ifade etmektedir. “*Yeryüzü bütün genişliğine rağmen onlara dar gelmiş, vicdanları da kendilerini sıktıkça sıkmış, böylece Allah’ın (azabın)dan yine ona sığınmaktan baş-*

1 Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-Sahîh*, El-Vasaya 2757-4677.

ka çare olmadığını anlamışlardı.”¹ Bu hadise sahabelerin Hz. Peygamber’e vefakârlığını en iyi şekilde ortaya koymaktadır.

Dini Bir Tutum Olarak Vefa

Vefa insanlara karşı duyulan ilgi, önemseme, duyarlılık; sınırlı ve yardıma muhtaç olmaları durumunda diğer insanları destekleme, yardım etme ve diğer insanları anlamaya odaklı duygu, düşünce ve davranışları içeren bir tutum olan duyarlı sevgi olarak değerlendirilmektedir. Duyarlı sevgide sempati, yardımseverlik, fedakârlık önemseme, ilgi ve duyarlılık gibi özellikler bulunmaktadır. Vefa kişideki sevgi ile bütünleşerek büyür ve güzel dostlukların kurulmasına yardımcı olur.² Vefanın samimiyet, sadakat, bağlılık, sorumluluk, adalet ve istikamet gibi erdemlerle de yakın ilişkisi bulunmaktadır. Vefalı kişide bu erdemler beklenilirken vefasız kişilerde ise bu erdemlerin zıttı olan reziletler beklenilmektedir. Sevgi, dostluk ve arkadaşlık belirtisi olan vefa ile güzellikler yaygınlaşır, dostluklar kökleşir, nesiller arası irtibat devamlı hâle gelir ve insanlar arasında güven duygusu hâkim olur.³ Allah kendisinin yaratılanlara karşı vefalı olduğunu insanlardan da vefalı olmalarını istemektedir. Yüce Allah en seçkin kullarını vefa ile nitelemektedir ve onları bütün insanlık için örnek olarak göstermektedir.⁴ İslam inancında insanların bezm-i ezelde, kalû belâ da Allah’ı Rab olarak kabul ettiği ve ona kul olma sözünü verdiği görüşü hâkimdir. Bu anlaşılmaya göre yaşamak kulluk görevi başka bir ifadeyle vefa görevi sayılmaktadır.

İnsan, hayatını devam ettirebilmek için sosyal ve medeni bir

1 Tevbe 9/118

2 Demirkol, “Dini Bir Tutum Olarak Yardımseverlik”, 211-232.

3 Hökelekli, *İnsani Değerler*, 234.

4 el-Bakara 2/177; el-Ahzab 33/7,8; Meryem 19/54

ortamda yaşamak zorundadır. Böyle bir ortamda yaşamayan bireyin hem teolojik bir yönlendirmeye hem de toplumsal ve kültürel kural ve normlara ihtiyaç duymadığı açıktır. İlahi mesaja muhatap birey toplumsallaşan ve beşer yapısından insan yapısına yükselmiş kişidir. Böyle bir kişinin medeni ve sosyal bir hayat sürdürebilmesi ilahi yönlendirme ve ahlaki kurala ihtiyacı bulunmaktadır. Nitekim Kur'an'ın Medine dönemindeki mesajlarına baktığımızda çoğunlukla bireylerin sosyal ilişkilerini düzenlemeye yönelik olduğu görülecektir. Toplumsal kimliğini elde eden birey başkalarını da kendisi gibi hissedebilen, sevgi ve sorumluluk duygularına da sahip olabilir. Zira insanların içlerinde taşıdıkları vefa duygusu, sevgi, şefkat ve merhamet gibi duygular üzerinden sosyal hayatın getirdiği mecburiyetlerle birleşerek toplumun üyeleri arasında güçlü dayanışma ve yardımlaşma bağları meydana getirebilir. Bu anlamda vefa karşılıklı ilişkilerin yoğunlaştığı medeni toplumlarda bir ölçü olarak kullanılması gereken en önemli erdemlerin başında gelmektedir.¹ Vefa erdemini bugünkü sosyal hizmetleri bağlamında da değerlendirmek mümkündür. Nitekim sosyal hizmetler devletin kendi vatandaşlarına karşı vefa görevidir. Bu hizmetin dini ve manevi boyutunu hatta olağanüstü durumlarda maddi boyutunu da din görevlileri tarafından yapılması da bir vefa hizmeti olarak değerlendirilebilir.

Araştırmanın Yöntemi

Her sosyal bilimci araştırmasına bir iddia ya da bir soru ile başlamakta ve bu iddiasını bilgi düzleminde aktarırken bazı kuram veya araştırma paradigmalarına dayandırmaktadır. Bunlar temelde bilginin rasyonel temelli olduğunu, insanın bilgiyi oluşturmayıp ortaya koyduğunu ve gerçeğin tekil olduğunu savunan pozitivizm, postpozitivizm, mantıksal deneycilik ile bilginin

1 Hökelekli, *İnsani Değerler*, 231.

çokluğunu ve insanın bu bilgiyi oluşturmadaki konumuna dikkat çeken yorumlayıcı; yapılandırıcı, hermeneotik ve fenomenolojik kuramlardır.¹ Bilginin tek bir gerçeklikten ibaret olmadığını ve insanın bu süreçte etkinliğine dikkat çekmek için bu çalışma yorumlayıcı paradigma ile sürdürülmektedir. Bu paradigma, nitel metotla araştırmanın objesine taşınacaktır. Zira yorumlayıcı kurama göre bilgiye ulaşmak ancak bu yöntemle olabilir.

Çalışma literatür taramasına dayalı betimsel yöntemle sürdürülmektedir. Çalışmada DİB çalışanlarının salgın döneminde cami ve cami dışında yaptıkları manevi danışmanlık hizmetleri ve sosyal yardımlaşma faaliyetlerinin vefa erdemiyle ilişki niteliği ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Çalışmada vefa, Kur'an'da vefa kavramı, Hz. Muhammed'in vefakârlık örnekliği, vefa toplumu ensar ve muhacirler, dinî bir tutum olarak vefa, din ve vefa ilişkisinden kısaca bahsedildikten sonra DİB personeli hizmetlerinin vefa erdemi ile ilişkisinin niteliği ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Bununla ilgili veriler gözlem, sosyal medya araçları, DİB vb. veri tabanlarından elde edilen bilgilerden oluşacak olan alın yazından elde edilmiştir. Elde edilen veriler MAXQDA, 2018 programı kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışmada DİB personelinin toplumun her inanan bireyi için doğumdan ölümüne kadar manevi boşluğu dolduran bir mercii özelliği taşıdığı, salgın vb. afetlerde cami ve cami dışında toplumda tıpçılardan sonra en dikkate alınan birey olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

1 Yıldırım, Ali- Şimşek, Hasan, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncıları, 2018), 30; Mertens, Donna M., *Eğitim ve Psikolojide Araştırma ve Değerlendirme*, çev. Sümeyye Ulaş İsmail Seçer (Ankara: Anı Yayıncılık, 2019), 30; Kuş, Elif, *Nitel-Nitel Araştırma Teknikleri* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2012), 5-61.

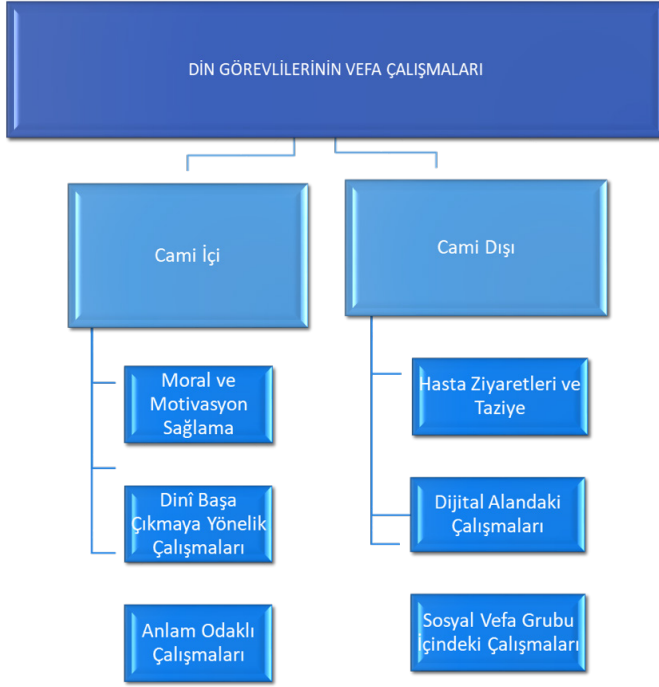
DİB Personelinin Yapmış Olduğu Hizmetlerin Vefa İle İlişkileri

Müminlerin birbirlerine maddi ve manevi anlamda yardımda bulunmaları vefanın gereklerindendir. Zira vefa her şeyden önce bir inanç kardeşliğini ifade etmektedir.¹ Zor durumda kalan bireyler öncelikle inanç yününden kendilerine yakın hissettikleri bireylerin yardımlarını ve fedakârlıklarını beklerler. Bu anlamda bireylerin özellikle yaşlı kesimlerin kendilerine en yakın hissettikleri kişiler din görevlileri ve dini şahsiyetlerdir. Bir din görevlisi cemaati için sadece bir namaz görevlisi olarak görülmez. Bilakis hastalıklarında ve taziyelerinde destek ve moral kaynağı, doğum, düğün vb. günlerinde sevinçlerini paylaştıkları bir değerdir. Kısaca din görevlisi toplum için her zaman manevi bir kaynak, kıymetli bir değer ve onlar ile kutsal varlık arasında bir bağıdır. Bunun için salgın gibi afetlerde ilk başvurulananların başında din görevlisi gelmektedir. Zira cami cemaati din görevlisini kendisi için güvenilir bir yardımcı olarak da görmektedir. Araştırmalar inananların din görevlilerine güven düzeylerinin anlamlı derecede yüksek olduğunu ortaya koymaktadırlar.² Nitekim vefa destek grubuna katılan din görevlilerine itimatları, özellikle cami cemaatinin gündelik ihtiyaçlarını çekinmeden din görevlisine iletmesi onlara güven ve itimatlarını ortaya koymaktadır.

Pandemi sürecinde din görevlilerinin vefa bağlamında yapmış oldukları hizmetleri iki ana tema ve altı alt tema altında değerlendirmek mümkündür.

1 Hökekleli, *İnsani Değerler*, 237.

2 Mehmet Bekir Gültekin, “Covid-19 Pandemisi Sürecinde Din Görevlileri- Cami- Cemaat İlişkileri (Ankara / Yenimahalle Örneği)”, *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 4 (2020), 131-164.

1.Cami Merkezli Hizmetleri

Camiler vefakâr dindarların yapmış oldukları müesseselerdir. Vefakârlık harcıyla inşa edilen bu yapılar dine müntesip bireylerin yaratıcı ile derin bir iletişime geçtikleri tefekkür, tedebbür, tezekkür ile ruhlarını dinlendirdikleri sekine yerleridir. İslam toplumu için cami ilk dönemlerden beri sadece bir ibadet yeri değildi. Hz. Muhammed'in (sav) savaş kararlarını aldığı bir karargâh, dini mesajları öğrettiği bir okul, devlet işlerinin görüşüldüğü bir meclis, dayanışma ve yardımlaşmanın yapıldığı sosyal hizmetler tesisi, insanların varoluşsal sorunlarına karşı anlam bularak tedavi oldukları şifahaneler olarak görülmekteydi.¹ Bu müesseselerin müdavimleri olan yaşlılar için ise bir yaşam merke-

1 Muhammed Gazali, *Fıkhu's-Sire* (Daru'l Kutub'ul Hadis, 1965), 190.

zi ve âdeta ikinci bir evdir. Ayrıca salgın hastalık gibi olağanüstü zamanlarda da insanları kendinde toplayan bir sosyal merkez konumundadır. Özellikle doğal ve toplumsal afet gibi olağanüstü zamanlarda caminin söz konusu işlevini yerine getirebilmesi için mekân birliği yanında duygu birliğine de ihtiyaç vardır. Cami minarelerinden yayılan moral ve motivasyon yükseltici sosyal mesajlar, insanları namaza çağıran ezan sesi gibi manevi duyguları harekete geçirerek, hedeflenen toplumsal davranışlara yönlendirmede çok önemli bir işleve aracılık etmektedir.¹ Din görevlileri duygu yoğunluğunun yaşandığı bu yerlerde sosyal hayatın güvenliği için İslam dininin temizliğe, hijyene verdiği önemin, pandeminin zararlı etkilerinden korunmada da önleyici bir faktör olduğunu, Hz. Peygamber'in veba karşısında karantina uygulamasının bugün de geçerliliğini koruduğunu anlatarak toplumun bu sıkıntıdan kurtulması için zor zamanda toplum yararına sağlıkçılarla birlikte vefa örneğini göstermiştir.

Din görevlilerinin cami bağlamında pandemi önlemleri ile ilgili yapmış oldukları vaaz, irşat vb. telkinlerin etkisi, yapılan çalışmalarla ortaya konulmuştur. Zira cami cemaati din görevlilerin ağzından çıkan her sözü âdeta dini bir görev gibi telaki edip önem göstermektedir.²

Camiler insan popülasyonunun yoğun olduğu ve manevi duyguların canlı olduğu yerlerden biridir. Devlet salgın gibi olağanüstü durumlarda halkına ulaştırmak istediği mesajı, yardımlaşma ve dayanışma seferberliğini gene din görevlileri üzerinden bu mekânlarda icra etmektedir. Zira dinle yoğunlaştırılan arzu ve istekler olağanüstü hâllerde daha hızlı karşılık bulabilmektedir.

1 İhsan Çapcıoğlu - Emine Kaya, *Pandemi Döneminde Türkiye'de Dini Hayat* (Ankara: Diyanet-Sen | Türkiye Diyanet ve Vakıf Görevlileri Sendikası, 2021), 69-70.

2 Gültekin, "Covid-19 Pandemisi Sürecinde Din Görevlileri- Cami- Cemaat İlişkileri (Ankara / Yenimahalle Örneği)", 131-164.

Bu kapsamda *din görevlileri her namaz öncesi ve sonrası, hutbe ve vaazlarında maske, mesafe ve temizliğe dikkat edilmesi konusunda farkındalık oluşturmaya çalışmışlardır. Gene salgın sürecinde farkındalığı artırmak ve halkın moralini yükseltmek amacıyla din görevlileri tarafından minarelerden okunan salâ ve dualar¹ toplum yararına bir vefa örneklği olarak görülebilir.*

Zira kişinin kendisine ve başkalarına özen ve bakım göstermesi, yükümlülüklerini yerine getirmesi, toplumsal sürece katılması, acıları dindirmeye çalışması ve de daha iyi bir dünya için çaba harcaması vefanın sorumluluk boyutundandır.² Ayrıca bunun gibi olağanüstü durumlarda din görevlilerinin toplum sağlığını korumaya yönelik çabaları vefa erdeminin gereği olarak değerlendirilebilir. İnsanları doğru olana yönlendirme din görevlilerinin hem dinî hem de insani sorumluluğudur.

1. 1. Moral ve Motivasyona Yönelik Hizmetleri

Yapılan araştırmalarda Covid-19 salgını gibi olağanüstü durumlarda kişilerin (korku, panik, stres, kaygı, çaresizlik, yaşamdan kopma vb.) psikolojik sorunlar yaşadıkları tespit edilmiştir.³ Bu duyguların bireyin yaşamını altüst etmemesi açısından moral ve manevi destek çerçevesinde bireye umut duygusunu aşılama önemlidir.⁴ Ümit duygusunu aşılama dinî telkinler ve yaklaşımlar bireyin kayıpları kabullenmesine ve hayata hızlı dönüşünde yardımcı olmaktadır. Ayrıca salgın gibi afetleri iyiye yorup bir ders çıkartmaya çalışmak, sabır ve namaz gibi ibadetler ile soğukkanlılığını korumaya çalışmak süreci atlama önemli bir

1 Çapçioğlu - Kaya, *Pandemi Döneminde Türkiye’de Dini Hayat*, 59.

2 Hökekleli, *İnsani Değerler*, 57; Yeğin, “Vefakârlık Ölçeğinin Geçerlik Ve Güvenirlik Çalışması”, 119-132.

3 Çapçioğlu - Kaya, *Pandemi Döneminde Türkiye’de Dini Hayat*, 63.

4 Muhammed Kızılgeçit, *Yalnızlık Umutsuzluk ve Dindarlık İlişkisi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2011), 221.

motivasyon oluşturmaktadır.¹ Bu anlamda din görevlileri salgınzedelere hayatın bir sermaye olduğunu, bunun zorluklar ve kolaylıklarla birlikte anlamlı olduğu, Allah kuluna bazen musibetlerle kendisini hatırlatabileceği, bu durumda ümitsizliğe kapılmaması ve Allah’a daha fazla itaat ve şükür edilmesi gerektiği şeklinde telkinlerde bulunarak onlara moral ve motivasyon desteği sağlamışlardır. Din görevlilerinin bu hizmetlerini vefanın sevgi boyutuyla açıklamak mümkündür. Zira vefa başkalarına karşı empati yapabilen ve sevgi duygusunu paylaşabilen bireylerin özelliğidir. Nitekim vefaya dayalı ilişkilerde ruh birliği ve aynı heyecan hâkimdir. Sevinçleri ve dertleri birlikte yaşama söz konusudur.²

Covid-19 salgını sürecinde hayatlarını en çok kaybedenlerin veya en fazla ekilenlerin 65 yaş üstü kişiler olduğu belirtilmektedir. Bu durum onlara yönelik birtakım kısıtlamaları zorunlu hâle getirmektedir.³ Yaşlı ve dindar kesim için sükûnet evi sayılabilecek camiler de bu kısıtlamaların içinde yer almaktadır. Bu durum özellikle camiye devamlı gitme alışkanlığını kazanan biri için, camiden soyutlanmış veya camiye gitmenin sınırlandırıldığı bir dindarlık; eksiklik, tehditlere açık ve bazı durumlarda psikolojik açıdan katlanılması zor bir durum olabilmektedir.⁴ Ölüm oranının bu grupta yüksek olması ve manevi damarlarını besleyen

-
- 1 Naci Kula, “İstenmedik Ve Beklenmedik Olaylarla Karşılaşan Bireylerin Yönelik Moral Ve Manevî Desteğin Önemi (Deprem Ve Bedensel Engelcilik Örneği)”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/3 (01 Haziran 2006), 73-94; Çapçioğlu - Kaya, *Pandemi Döneminde Türkiye’de Dini Hayat*, 59-60.
 - 2 Hökelekli, *İnsani Değerler*, 238.
 - 3 Gözde Soysal, “Koronavirüs Salgını ve Yaşlılık”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 7/5 (31 Mayıs 2020), 290-301.
 - 4 Gültekin, “Covid-19 Pandemisi Sürecinde Din Görevlileri- Cami- Cemaat İlişkileri (Ankara / Yenimahalle Örneği)”, 131-164.

ibadethanelerin kısıtlanması hâliyle onlarda korku ve sıkıntıya neden olmuş, yaşam kalitesini düşürmüştür. Ölüme biyolojik olarak yakın olduklarını bildikleri gibi artık psikolojik olarak hissederek olmuşlar.¹ Bu durumda olan bireylerin teselli kaynakları yine din görevlileri olmuştur. Zira din görevlileri *önlemini al, ibadetini yap, Allah'tan gelen baş göz üstüne telkinleriyle* bu kimseleri âdete cesaretlendirmiştir. Toplumun en zayıf ve yalnız kimselerini teselli etmek moral ve motivasyon sağlamak en güzel vefa erdemi ile açıklanabilir. Zira vefa zor zamanda belli olup bireylerin dertleriyle dertlenme şeklinde ifade edilmektedir.² ***Bu kapsamda din görevlileri cami ve cemaatten uzak kalan yaşlı bireyleri telefonla arayarak bağlılık duygularını göstermiş, onların unutulmadıklarını ifade ederek teselli etmişler. Yapılan çalışmalarda pandemi*** döneminde yaşlıların din görevlileri ile iletişiminin daha yoğun olduğu tespit edilmiştir.³ Bu, din görevlilerini çevresiyle ilişkilerinin sadakat ile yürütülmesine bağlanabilir. Sadakatin dinî bağlanma düzeyi yüksek olan bireylerde daha belirgin olması beklenilmektedir.

1. 2. Dini Başa Çıkmaya Yönelik Hizmetleri

Dinî başa çıkma hayata karşılaşılan problemlerin din ile çözmeye çalışmak onunla anlamlandırmak şeklinde tanımlanabilir.⁴ Dinî başa çıkma dindar bireylerin dinle ilişki yönüne göre değişmektedir. Fakat Pargament ve arkadaşlarının yapmış oldukları ölçek sonucu kişisel, işbirlikçi ve erteleyici şeklinde üç farklı dinî

1 Çapçioğlu - Kaya, *Pandemi Döneminde Türkiye’de Dini Hayat*, 59-61.

2 Hökelekli, *İnsani Değerler*, 233.

3 Gültekin, “Covid-19 Pandemisi Sürecinde Din Görevlileri- Cami- Cemaat İlişkileri (Ankara / Yenimahalle Örneği)”, 131-164.

4 Muhammed Kızılgeçit - Murat Çinici, “Koronavirüs (Covid-19) Sürecinde Yapay Sınır Ağları Yöntemiyle Bireylerin Dini Başa Çıkma Düzeylerinin Tahmini”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 54 (31 Aralık 2020), 45-65.

başta çıkma tarzı kabul görülmüştür.¹ Ayrıca dinî başta çıkmanın olumlu ve olumsuz diye iki şekli bulunmaktadır. İnsanların karşılaştıkları olağanüstü durumlarda olumlu dinî başta çıkma tarzını göstermeleri din görevlileri gibi dinî şahsiyetlerin fonksiyonu artırmaktadır. Böyle bir başta çıkma tarzı bireyler arasında dayanışma ve yardımlaşmayı harekete geçirebilir. Yaratıcının varlığını hissetmek gibi ruhi tecrübelerin oluşmasına, bilişsel değişimlere (yaratıcıyla ilişkilendirmek, bir uyarı olarak algılamak), duygusal ve davranışsal değişimlere vesile olabilir. Yapılan çalışmalarda olumlu dinî başta çıkma telkinlerinin ağır hastalarının fiziken ve ruhen iyileşmelerini hızlandırdığını ortaya koymuştur.² Yine farklı nitelikteki araştırmalarda salgın ve şok dönemlerinde dine ve maneviyata yönelmede artışlar yaşandığı³ dinî yönelimin salgın, depresyon, yangın, tsunami vb. birçok şokun kişinin psikolojisi üzerinde yaptığı tahribata karşı ruhsal iyileştirme sağlayarak şokun ve krizin derecesini hafiflettiği ortaya konulmuştur.⁴ ***Bu anlamda dinî bütün değerleriyle cami, dini telkinler ve din görevlilerinin yapmış olduğu katkıları inanç kardeşliğinin vermiş olduğu vefakârlık erdemıyla açıklamak mümkündür.***

Olağanüstü durumlarda insanların dine yönelmesi kısacası din temelli çözümler araması araştırmalarda ortaya konulmuştur. Nitekim yapılan çalışmalarda Covid-19 hastalığı nedeniyle bireylerin “böylesi salgın ve olağanüstü durumlarda insanların din ve manevi desteğe ihtiyacı olduğunu” ifade ettikleri belirtilmiştir.

1 Şükran Çevik Demir, *Ergenlerde Benlik Saygısı Ve Dini Başta Çıkma* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2013), 75.

2 Çevik Demir, *Ergenlerde Benlik Saygısı Ve Dini Başta Çıkma*, 77.

3 Fatih Kandemir, “Acının Dönüştürücü Gücü ve Dindarlık İlişkisi”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 2020 Sonbahar Özel Sayı I/I (23 Ekim 2020), 209-216.

4 Mehmet Emin Kalgı, “Covid-19 Salgınına Yakalanan Kişilerde Dindarlık ve Dinî Başta Çıkma”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 21/1 (2021), 131-150.

Covid-19 salgınıyla baş etmede insanların en çok başvurdukları dini aktiviteler ise: *Dua, namaz, Kur'an okuma, sadaka verme, zikir ve din görevlilerin vermiş oldukları sohbetler olarak tespit edilmiştir.*¹ Covid-19 sürecinde, insanların sürecin sarsıcı etkileriyle baş etme konusunda din görevlilerinden destek aldıkları, *din görevlilerinin de ellerinden geldiğince kendilerinden yardım isteyenlere rehberlik ettikleri belirtilmektedir.*² *Bu durum, vefanın sorumluluk yönüyle açıklanabilir. Zira din görevlileri, din kardeşlerinin kendilerine en çok ihtiyaç duydukları zamanda dini telkin ve paylaşımlarla onları teselli etmeye çalışmış; Kur'an'a dayandırılabilir³ başa çıkma yöntemlerini sunmaya çalışmışlardır. Bu çerçevede bazı din görevlileri, insanları salgın hastalıkla başa çıkma konusunda kitle iletişim araçlarından ve yeni medya mecralarından yapılan bilinçlendirici programlara yönlendirdiklerini, bu çerçevede Instagram ve Youtube'daki kayıtların yanı sıra, Diyanet TV'deki çeşitli programları önerdiklerini belirtmişlerdir.*⁴ Böylece din görevlileri bireylerde, Allah'ın koruyucu ve kollayıcı olduğuna dair inancı canlı tutmaya çabalararak din kardeşlerine vefalarını bu şekilde de göstermişlerdir.

1. 3. Anlam Odaklı Hizmetleri

Afet ve salgınlar bireyi en fazla anlam arayışına yönlendiren faktörlerdendir. Her sıkıntılı durumda olduğu gibi Covid-19 salgınına yakalanan bireyler de **“niçin ben, neden böyle bir sıkıntı başıma geldi, bu felaketler ne içindir”** gibi soruları bilim ve dine yöneltebilmektedir. Buralarda aradığı cevabı bulamayan birey

1 Kalgı, “Covid-19 Salgınına Yakalanan Kişilerde Dindarlık ve Dinî Başa Çıkma”, 131-150.

2 Çapçioğlu - Kaya, *Pandemi Döneminde Türkiye’de Dini Hayat*, 99.

3 el-Kehf 18/28; el-Bakara 2/45; el-Enbiya 21/83-84

4 Çapçioğlu - Kaya, *Pandemi Döneminde Türkiye’de Dini Hayat*, 98.

karamsarlığa düşüp olumsuz bir tutum geliştirebilir.¹ Böyle durumlarda din ve dinî şahsiyetler, olup biteni anlamlandırmakta, bireyde oluşabilecek anlam krizleri ve umutsuzluk duygularının oluşmasını engelleyerek manevî yönden destek sağlamaktadır. Hayatın amacı, insanın bu dünyadaki yeri ve görevi gibi anlam ve kimlik meseleleri yanında ıstırap, kötülük, mahrumiyet, ölüm vb. hayatın kabul edilmesi zor olan yönleri ancak dini inançların aydınlığında anlaşılır ve kabul edilir duruma gelir. Nitekim yapılan araştırmada dindar bireylerin daha iyimser, olumlu bir dünya görüşüne sahip oldukları, uyumlu, dengeli ve sorumlu bir kişilik eğilimine sahip oldukları tespit edilmiştir.² Din, insanların hayatına yeni bir anlam kazandırarak, karşılaşılan sıkıntıların insanları olgunlaştıracığı düşüncesini onlara aşılarmaktadır. Çünkü Allah sıkıntılarla insanları denemekte ve onlara bir şeyler öğretmektedir.³ İnsanların hayatlarındaki trajedilerden anlam çıkardıklarını belirten Frankl “yaşamak acı çekmektir, hayatı sürdürmek, çekilen bu acı da ve ölüm de bir amaç olmalıdır” diyerek hayatın her yönüyle anlamlı olduğunu vurgulamıştır.⁴ Din görevlileri insanları âdeta bir karamsarlığa sürükleyen Covid-19 salgını sürecinde insanlara Allah’ın her zaman kendileri ile birlikte olduğunu Allah ile hastalığı anlamlandırmaya çalışarak onların yanında olmaya çalışmışlardır. Allah’ı devamlı kendisi ile birlikte düşünen insan daha az kaygı ve stres içinde olacak, beden ve ruh sağlığı açısından daha az şikâyetçi olacaktır. Yapılan araştırmalar da bu görüşü desteklemektedir. Zira inançlar,

1 Kızılgeçit vd., “Salgın Sürecinde Sahada Olanlar: Vefa (Diyanet, Meb. Emniyet ve Sağlık Çalışanları): Yardımda Bulunanlar ve Yardım Alanlara Yönelik Bir Çalışma”, 8.

2 Hayati Hökelekli, “Ku’ran ve Tefsir Araştırmaları-V”, *Tartışmalı ilmi Toplantılar Dizisi* 39 (2002), 266-276.

3 el-A’raf, 7/94-96.

4 Viktor Emil Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı* (İstanbul: Okuyan, 2021), 78.

hayatın zorluklarını yenmeye yarayan anlamlara sahiptir.¹ Bununla birlikte din görevlileri insanlara karşılaştıkları sıkıntıların karşılığını mükâfat olarak alacakları şeklindeki vaadi hatırlatarak hastalığı olumlu yönde anlamlandırmışlardır.

Yaşanan olumsuz olayların ardından bireyin nasıl düşünmesi ve davranması gerektiği hususunda dinî bilgiler daha fazla etkili olabilmektedir. Çünkü din, anlaşılması ve kavranması zor olan doğal olayları, metafiziksel bir perspektiften hareketle açıklığa kavuşturur ve anlamsız gibi duran ya da gözüken birçok olayı ya da durumu anlamlı hâle getirmeye çalışmaktadır.²

Dolayısıyla birey açısından anlam ve anlamlandırmanın çok önemli süreçler olduğu ve dinin önemli işlevinin bireyin anlamsızlık sorununu ortadan kaldıran ve varoluşsal kaygılarını gideren özelliği yanında bazen katlanılması veya kabullenilmesi zor olan durumlar karşısında bireyi ayakta tutması ve direnme gücü vermesi olduğu söylenebilir.³ Acziyetin en derinden hissedildiği Covid-19 sürecinde insanların *“her nefis ölümü tadacaktır” temel gerçekliğinin sesine, Allah’ın rahmetinin geniş olduğu müjdesine, iyilerin her yerde iyilerle beraber olacağı müştakına, tövbenin, pişmanlığın Yüce Yaratıcı’nın en sevdiği davranış olduğunu duymaya ihtiyacı var.*⁴ ***Din görevlisi inanç kardeşliğinin vermiş olduğu sorumluluk gereği keskin duyguların hissedildiği böylesi dönemlerde insanlara inanç, dua, şükür, sabır ve tevekkül gibi manevi telkinlerle iç dünyalarını aydınlatmaya çalışmış Allah ile manevi bir köprü görevini üstlenmiştir. Böylece din görevlilerinin salgın sürecinde insanların hayata***

1 Naci Kula, “Deprem ve Dini Başa Çıkma”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (30 Haziran 2002), 234-255.

2 Ali Erbaş, “Din Hizmetine Adanmış Gönüllere Sesleniş”, ts.

3 Rıza Demir, *Afet Psikolojisi ve Sosyolojisi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayınları, 2010), 268-269.

4 Atilla Arkan, “Pandemi Süreci ve Din”, *Kriter Dergisi* 5/46 (2020), 32-35.

tutunabilmeleri için özveri ile çabaladıklarını söylemek mümkündür.

Koronavirüs zamanında ölümlerin artmasıyla metafizik hissedişler ve duygular da derinden hissedildi.¹ Bu durum din görevlileri için şifa dağıttığı bir alan oluşturdu. Nitekim din görevlilerin okudukları salâlar ile bireylerin bastırılmış ölüm düşüncesi ve metafizik duygularını canlandırarak kutsalla bir ahit tazelemesini sağlamışlar. Zira körelen duyguları canlandırmak müminin kardeşlik görevidir. Bu anlamda din görevlileri inanç kardeşlerine maddi yönden vefa gösterdikleri gibi dinî duyguların uyanması ve davranışları harekete geçirmesi bakımından da vefakârlık örneğinde bulunmuşlardır. ***Din görevlileri bu çerçevede salgınla birlikte artan ölüm vakaları ile hayatın anlamını ve ahiret ile ilişkileri anlatma fırsatını da yakalayabilmişler.***

Salgın zamanında insanların din görevlilerini daha sıklıkla aradığı belirtilmektedir. Çünkü insanlarda oluşan korku, belirsizlik, sosyal hayatın kısıtlanması gibi faktörler bireyleri dini alana daha yaklaştırmıştır. Özellikle salgın açısından dezavantajlı gruplardan olan yaşlılar arasındaki yalnızlık, yoksunluk, mahrumiyet, dışlanma ve psikolojik yılgınlık bu arayışı daha gerekli hâle getirmiştir.² Bu durum onların yalnızlık duygularını giderecek, yaşadıkları durumun dünyevi ve uhrevi yönünü anlatacak din görevlilerine ihtiyaçlarını artırmıştır. ***Din görevlileri cemaatlerinden olanları sık sık arayarak yaşanan salgının birer imtihan olabileceği, sabredip bu durumdan olumlu bir şekilde kurtulabileceği şeklinde telkinlerde bulunarak anlam dünyalarını zenginleştirmiştir. Bu, toplumun en zor durumda yanlarında görmek istediği din görevlilerinin vefa***

1 Arkan, “Pandemi Süreci ve Din”, 32-35.

2 Çapcıoğlu - Kaya, *Pandemi Döneminde Türkiye’de Dini Hayat*, 84.

örnekliğini ortaya koymaktadır. Zira din kardeşine nasihat etmek, hadiseleri onlar için izah edip olumlu yönde anlamlandırmak Hz. Muhammed’in sünnetine bağlılık vefasındandır.¹ Din görevlileri sevgi ve özveriyle yapmış oldukları bu hizmetler ile insanların hayata umutla bakmalarını sağladıkları söylenebilir. Bu da Müslüman bireyin isyana düşmeden zor süreci atlamasına yardımcı olabilir.

2.Cami Dışındaki Hizmetleri

Din hizmetleri cami içinde yürütüldüğü gibi cami dışında da yürütülme alanı bulunmaktadır.² Hz. Peygamber’in söylediği üzere Müslümanların birbirlerine karşı altı görevi vardır; “selam vermek, davetine icabet etmek, nasihat istediğinde nasihatte bulunmak, hışırıldığında rahmet okumak, hastalandığında ziyaret etmek ve vefatında cenazesine katılmak”³ hadisi de genelde bütün Müslümanların özelde de din görevlilerinin hizmet alanlarını açıklar niteliktedir. Salgın sürecinde din görevlilerinin cami dışında yapmış oldukları faaliyetler oldukça çeşitlilik arz etmektedir. Bu faaliyetleri aşağıdaki temalar altında toplamak mümkündür.

- 1 Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyri Müslim, *el-Câmi 'u's-şâhih*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: y.y., 1374-75/1955-56), Selam 2162.
- 2 Amine Nuriye Çitirik - Zeki Salih Zengin, “Küresel Salgın Zamanında Din Görevlileri Gözüyle Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Yaygın Din Hizmeti ve Eğitimi”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Salgın Hastalıklar Özel Sayısı* (15 Temmuz 2020), 599-624.
- 3 Müslim, *el-Câmi 'u's-şâhih*, Selam 2162.

2. 1. Hasta ve Taziye Ziyaretlerinde Bulunma

Dini sosyal hayatın dışına itmek veya teori ve pratikte iyice sınırlandırarak gözetimde tutmak için o kadar teşebbüse rağmen, insanlar günlük yaşamlarında kutsala yer vermeye devam etmektedirler. Nitekim onların evlerinde, araçlarında ve iş yerlerindeki dinî ve manevi içerikli motifleri kullanmaları ilahi güç veya güçlerle bağlantı kurmaya devam ettikleri, manevi değerlere bir şekilde önem verdiklerini göstermektedir.¹ Manevi değerlere önem verenler hayatta karşılaştıkları sorunların çözümünü de bu değerlerde aramakta ve bu problemlerin çözümü için psikolog, psikiyatristin yanı sıra din görevlilerine de başvurumaktadırlar. Yapılan araştırmalar özellikle yaşamı tehdit eden ağır hastalıklarda, hastaların umut, sevilme, dinî uygulamalar ve konuşma gibi manevi ihtiyaçlarının ortaya çıktığını göstermektedir. Din görevlileri kutsalın misyonu ile insanların acı, sıkıntı, üzüntü, hastalık, sakatlık, afet ve yaşlılık gibi kriz durumlarında, onların yanında olmak, destek olabilmek ve hayatlarına yeni bir anlam verebilmede yardımcı olmaktadır.² Bu anlamda ***din görevlileri Covid-19 salgınında hastalanan bireyleri ziyaret ederek hastaya değer verildiğini, yalnız olmadığını hissettirmek, ilgi göstermek ve derdine ortak olma düşüncesini göstermişler. Bu durum İslam kardeşliğinin üzerine kurulduğu vefa erdeminin sevgi boyutunu göstermektedir.*** Zira müminlerin birbirlerini ziyaret edip dertlerini paylaşması imanın vermiş olduğu sevgi duygusundandır.³

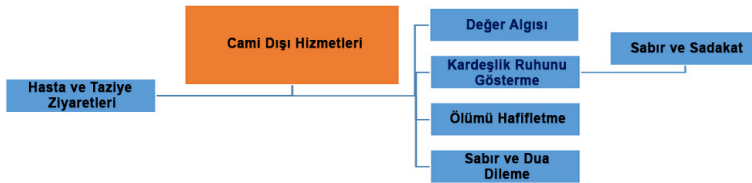
Din görevlileri salgın döneminde hastalık ve vefat nedeniyle en çok moral ve motivasyona ihtiyaç duyan bireylere mane-

1 İlhan Topuz, *Din Görevlilerinin Manevî Danışmanlık Yeterlilikleri* (İsparta: Manas Yayınları, 2014), 37-38; Roman R. Williams, “Tanrı’ya Yer Verme: İşte, Evde ve Eğlencede Yaşayan Din”, çev. İnan, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/1 (2012), 211-235.

2 Topuz, *Din Görevlilerinin Manevî Danışmanlık Yeterlilikleri*, 38-44.

3 Müslim, *el-Câmi’u ş-şâhih*, İman 54.

vi destek sunma ve dini açıdan başa çıkmalarına rehberlik etme konularında da önemli görevler icra etmişlerdir. ***Bu çerçevede din görevlileri hastalara, kaygılanmamaları, verilen ilaçları düzenli kullanmaları ve tedaviye devam ettikleri takdirde hastalıklarının iyileşeceği yönünde moral desteğinde bulunmuşlar. Ayrıca bu tür salgın gibi afetleri birer imtihan olarak düşünceleri, gerekli tedbirleri aldıktan sonra tevekkül ve sabrederek mükâfat alabileceği tavsiyesinde bulunmuşlar.*** Öte yandan din görevlileri vefat edenlerin yakınlarını teselli ederek, ölümün kaçınılmazlığından ve herkesin bir gün öleceğinden bahsetmişlerdir. Bu çerçevede ölümün nihai bir son, hiçlik ya da yok oluş anlamına gelmediğinin, aksine yeni bir hayatın başlangıcı olduğunu belirtmiş, muhtemel korkuların bastırılarak ölümün anlamlandırılmasında ve dini başa çıkma sürecinin aktifleştirilmesinde etkili olmuşlar.¹ Din görevlileri vefa duygusunun vermiş olduğu bağlılık ile ***cenazenin teçhiz ve defin işlemlerinde yer alarak en büyük manevi desteği sağlamışlar. Definden sonra ölüye dua ederek taziye sahiplerinin acılarını dindirmeye çalışmış ve böylece din kardeşlerine karşı vefa görevlerini yerine getirmişler.*** Nitekim zor zamanlarda insanların durumların görmezden gelip yan çizmek İslam dilinde vefasızlık olarak nitelendirilmektedir.²

1 Çapçioğlu - Kaya, *Pandemi Döneminde Türkiye’de Dini Hayat*, 97-98.

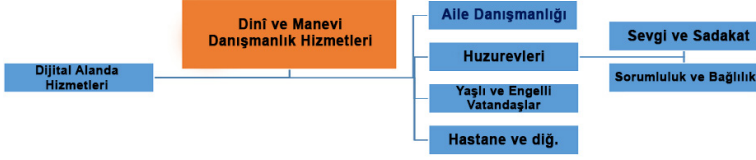
2 Izutsu, *Kur’an’da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, 162.

2. 2. Dijital Alanda Hizmetler

Kur'an'ı Kerim'in en geniş bir şekilde ifade ettiği salih amel yani hayırlı iş bugünkü dilde hizmet kavramıyla ifade edilmektedir. En iyi hizmet, ihtiyaç duyulan zamanda ve gerekli araçlarla verilen hizmettir. İnsanların gerek salgın nedeni ile gerekse modernizemin getirmiş olduğu teknolojik cazibeler, dijital diye bir insan olgusunu ortaya koymuştur. İnsanların en çok zaman ayırdıkları ve en çok bulundukları yerlerden biri de dijital ortamlardır. Bu ortamlar ile istenilen hizmetler daha erken ve daha fazla insan popülasyonuna ulaşmak mümkündür. ***Cami dışı hizmetlerden biri olan dijital hizmetler ile aile danışmanlığı, huzurevleri, engelli vatandaşlar, yaşlılar vb. kesimlere yönelik dinî ve manevi içerikli hizmetler yürütülmektedir.***¹ Din görevlilerinin salgın sürecinde yapmış oldukları vefakârlıkları açıklayan Diyanet İşleri Başkanı Prof. Dr. Ali Erbaş din görevlilerinin her zaman milletin yanında olduğunun belirterek onların vefakâr çalışmalarını Kurtuluş Savaşı'ndaki Milli Mücadele'ye benzetmiştir. Nitekim din görevlilerin Milli Mücadele döneminde de bugün de toplumun yanında olduklarını onlara sadakatlerini ifa ettiklerini belirtmiştir. Ayrıca Sayın Prof. Dr. Ali Erbaş, dijital hizmetlerin önemini ve Diyanet TV'nin salgın sürecindeki fonksiyonuna da değinerek din görevlilerin dijital ortamlarda yürüttükleri hizmetlerin dini hizmet için hayati önem taşıdığını ifade etmiştir.²

1 “Diyanet Çevrim içi Etkinliklerle Yaklaşık 3 Milyon Kişiye Aile Eğitimleri Verdi” (Erişim 06 Ekim 2021).

2 “Diyanet İşleri Başkanı Erbaş Salgın Sürecini Değerlendirdi - Yurt haberleri” (Erişim 05 Ekim 2021).

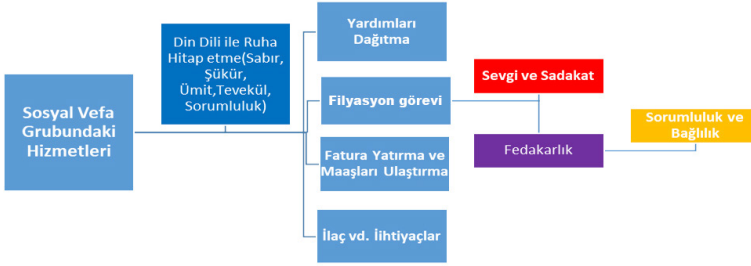

2. 3. Sosyal Vefa Grubundaki Hizmetleri

Koronavirüs(Covid-19) salgını dünya genelinde insanların sağlığını etkilediği gibi onların sosyal yaşamını da etkilemiş ve çok hızlı bir şekilde değiştirmiştir. Salgınla birlikte günlük alışkanlıklar ve uygulamalar ya radikal bir şekilde değiştirilmekte ya da tamamen durdurulmaktadır.¹ Bu süreçte bütün dünyada olduğu gibi ülkemiz de ulusal çapta önlem alınmıştır. Koronavirüs (covid-19) salgınından doğabilecek zararı en aza indirmek amacıyla İçişleri Bakanlığı tarafından 21.03.2020. tarihide yapılan sokağa çıkma yasağıyla birlikte herhangi bir mağduriyetin yaşanmaması için sosyal destek grubunun oluşturulmasıyla ilgili bir genelge yayınlanmıştır.² Sivil toplum örgütleri ve kamu personelinin oluşan bu grup başta AFAD ekipleri ve Jandarma olmak üzere Kızılay, Emniyet, Milli Eğitim ve Diyanet personeli gibi kamu çalışanları ve sivil toplum kuruluşlarından olan personelden oluşturulmuştur. İllerde valilik, ilçelerde ise kaymakamlık bünyesinde çalışan bu iyilik hareketi, yardım dağıtma, pozitif ya da temaslı kişilerin takibini yapma, gıda ve para yardımlarının ulaştırılması, fatura ödeme, ilaçları ulaştırma, emekli maaşlarının çekilmesi gibi görevleri özverili bir şekilde yapmışlardır.³ ***Türkiye Diyanet Vakfı ve Diyanet İşleri Başkanlığının 140 bin personeli ile bu grupla birlikte çalışmıştır. Bu somut adımın ardından***

- 1 Kızılgöçer vd., “Salgın Sürecinde Sahada Olanlar: Vefa (Diyanet, Meb. Emniyet ve Sağlık Çalışanları): Yardımda Bulunanlar ve Yardım Alanlara Yönelik Bir Çalışma”, 10.
- 2 “65 Yaş ve Üstü ile Kronik Rahatsızlığı Olanlara Sokağa Çıkma Yasağı Ek Genelgesi” (Erişim 06 Ekim 2021).
- 3 Çitirik - Zengin, “Küresel Salgın Zamanında Din Görevlileri Gözüyle Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Yaygın Din Hizmeti ve Eğitimi”, 599-624.

Başkanlık tarafından “Maaşını Paylaş Kardeşinle Yakınlaş” ismiyle bir yardım kampanyası başlatılmış; ilk maaş bağışını Prof. Dr. Ali Erbaş yaparak diğer personeli için de öncü bir vefa adımını atmıştır.¹ Vefa grubu bu süre zarfında 6.649.461 kişinin talebini yerine getirmiş ve bir iyilik hareketi olarak tarihe geçmiştir.² Din görevlileri bu süre zarfında hiç çıkar beklemeden maddi yardımlarla birlikte denetlemeye gittikleri hastaları ve yardım götürdükleri bireylere şükür ve umut bilinçlerini canlı tutmalarını, sabır, tevekkül ve dua ile Allah’tan yardım dilemeleri ve bu durumda dini görevlerinin neler olduğu konusunda da onları bilgilendirerek vefakârlıkla hizmet etmişlerdir.³

Sonuç

Varlığı ve varoluşu kavramayı insanoğlunun tanınmasına bağlayan psikoloji, yaklaşık iki yüzyıldır insanın karanlık bir yapıya hasta ve sağlıksız tutum ve davranışlara sahip olduğunu belirtmektedir.⁴ İnsanın temelde organizmik bir benliğe sahip olduğunu be-

1 Çapçioğlu - Kaya, *Pandemi Döneminde Türkiye’de Dini Hayat*, 54-56.

2 “Vefa Sosyal Destek Grupları 6.649.461 Haneye Ulaştı” (Erişim 06 Ekim 2021).

3 Çapçioğlu - Kaya, *Pandemi Döneminde Türkiye’de Dini Hayat*, 58.

4 Abdülkerim Bahadır, “Din Psikologların Dindarlık Değerler ve Ruh Sağlığı Konusunda Temel Yaklaşımları: W.James, S.Freud, G.Jung ve V.Frankl Örneği”, *Din Değerler ve Sağlık* (İstanbul: Dem Yayınları, 2017), 13.

lirten Freud, evrensel sayılabilecek birtakım değerleri de çaresizlik ve buna bağlı gelişen sıkıntılardan kurtulmak adına çocukluk döneminden kalma bir yanılsama olarak görmektedir.¹ Bunun aksine insanın sağlıklı bir benliğe sahip olduğunu ifade eden genelde tüm dinler; özelde ise İslam, birtakım değerlerle insanın gelişebildiğini ve bu değerler özerinde sağlıklı bir toplumun inşa edebileceğini belirtmektedir. Nitekim dinler tarihine bakıldığında, bu değerleri içselleştiren bireylerin ve grupların olduğu görülmektedir. Allah’a karşı vefayı gösteren Eshabü’l-Kehf, Hz. İsa’ya (as) vefa gösteren havariler, Antakya’ya gönderilen elçilere vefa gösteren Habib-i Necar ve Hz. Muhammed’e (sav) vefa gösteren ensar ve muhacir bunun en açık örnekleri olarak gösterilebilir.

Kur’an-ı Kerim vefa erdemini, örnek şahsiyet olarak gösterdiği peygamberlerin ve müminlerin özelliği olarak zikretmektedir.² Vefa, toplumda güven ve istikrarın teminatı olarak görülmektedir. Fertleri bu ve benzeri değerler ile yetişen toplumlar salgın gibi afetlerle daha rahat baş edebilirler.

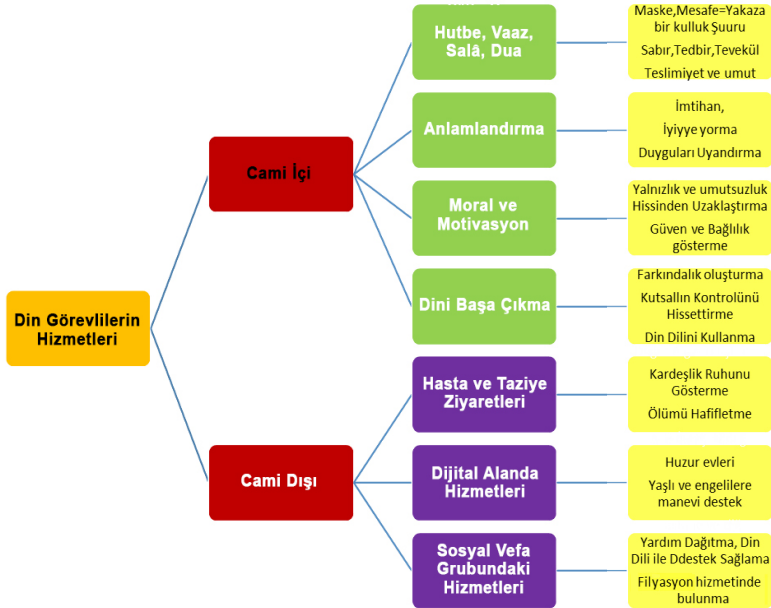
Doğal afet ve salgın gibi durumlarda insanların ilk başvurdukları kaynakların başında din ve dinî şahsiyetler gelmektedir. Zira din ve dinî şahsiyetler, olup biteni kuşatıcı bir nitelikte anlamlandırmakta, bireyde oluşabilecek anlam krizleri ve umutsuzluk hissinin oluşmasını engelleyerek manevi yönden destek sağlamaktadır.³ Bu anlamda din görevlilerin sorumluluk, sevgi, özveri ve fedakârlık bilinci ile bu zorlu süreçte toplumu yalnız bırakmadıkları, gerekli tedbirleri hatırlattıkları ve bunlara uyulmasında öncülük ettikleri görülmüştür. Bu çerçevede din görevlileri, insanların kendilerini yalnız hissetmemeleri için çeşitli

1 Mustafa Merter, *Nefs Psikolojisi* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2014), 12-23.

2 en-Necm 53/37; Meryem 19/54; el-Bakara 2/177

3 Kızılgeçit vd., “Salgın Sürecinde Sahada Olanlar: Vefa (Diyanet, Meb. Emniyet ve Sağlık Çalışanları): Yardımda Bulunanlar ve Yardım Alanlara Yönelik Bir Çalışma”, 8.

telkinlerde bulunmuşlardır. Görevliler, söz konusu rehberlik sürecini hikmetle ve yumuşak bir üslupla, insanların sabırla Allah’a yönelmelerini sağlayıcı telkinlerle ve morallerini yükseltecek bir din diliyle süreci yönlendirmişlerdir. Ayrıca din görevlileri, topluma karşı sadakatlerinin bir göstergesi olarak taziye sahiplerini ve hastaları ziyaret etmişler, burada dua ederek ve Kur’an tilavet ederek onlara moral ve destek sağlamıştır. Yine din görevlileri eğitime ve camiye devam edemeyen kursiyer cemaatini yalnız bırakmamış, sosyal medya araçlarıyla vaaz ve irşat faaliyetlerinde bulunarak onlara bağlılıklarını ifa etmişlerdir. Bu yönüyle toplumsal afetlerin en az hasarla atlatılabilmesi için vefa erdeminin önemini ve fonksiyonunu bireysel ve toplumsal düzlemde icra ederek ortaya koymuşlardır.

Kaynakça

Kur’ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.

Akça, Emrullah - Kızılgeçit, Muhammed. “Sekine Kişilik Ölçeği: Geçerlilik ve Güvenirlik Çalışması”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/1 (30 Haziran 2021), 225-243.

Kur’ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.

Arkan, Atilla. “Pandemi Süreci ve Din”. *Kriter Dergisi* 5/46 (2020), 32-35.

Arslan, İbrahim - Karagül -, Soner. “Küresel Bir Tehdit (COVID-19 Salgını) ve Değişime Yolculuk”. *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10 (24 Haziran 2020), 1-36.

Ayten, Ali - Düzgüner, Sevede. Tasavvuf Psikolojisine Giriş. İstanbul: Sufi Kitap, 2017.

Bahadır, Abdülkerim. “Din Psikologların Dindarlık Değerler ve Ruh Sağlığı Konusunda Temel Yaklaşımları: W.James, S.Freud, G.Jung ve V.Frankl Örneği”. *Dini Değerler ve Sağlık*. İstanbul: Dem Yayınları, 2017.

Bozkurt, Aras. “Koronavirüs (Covid-19) Pandemisi Sırasında İlköğretim Öğrencilerinin Uzaktan Eğitime Yönelik İmge ve Algıları: Bir Metafor Analizi”. *Uşak Üniversitesi Eğitim Araştırmaları Dergisi* 6/2 (31 Ağustos 2020), 1-23. <https://doi.org/10.29065/usakead.777652>

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. el-Câmi‘u’s-Sahîh. Beyrut: Dâru’l Kutubü’l İlmiyye, 6.Baskı., 2009.

Çapçioğlu, İhsan - Kaya, Emine. Pandemi *Döneminde Türkiye’de Dinî* Hayat. Ankara: Diyanet-Sen | Türkiye Diyanet ve Vakıf Görevlileri Sendikası, 2021.

Çevik Demir, Şükran. Ergenlerde Benlik Saygısı ve Dinî Başa Çıkma. Bursa: Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2013.

Çitirik, Amine Nuriye - Zengin, Zeki Salih. “Küresel Salgın Zamanında Din Görevlileri Gözüyle Diyanet İşleri Başkanlığının Yaygın Din Hizmeti ve Eğitimi”. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Salgın Hastalıklar Özel Sayısı (15 Temmuz 2020), 599-624.

Demir, Rıza. Afet Psikolojisi ve Sosyolojisi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayınları, 2010.

Demirkol, Melih. “Dinî Bir Tutum Olarak Yardımseverlik”. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (29 Aralık 2019), 211-232. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3594044>

Duran, Mahmut Sami - Acar, Mustafa. “Bir Virüsün Dünyaya Ettikleri: Covid-19 Pandemisinin Makroekonomik Etkileri”. *International Journal of Social and Economic Sciences E-ISSN* 10/1 (2020), 54-60;

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk. es-Sünen. Kahire: Dâru İbni’l-Cevzî Yayınları, 2011.

Erbaş, Ali. “Din Hizmetine Adanmış Gönüllere Sesleniş”, ts. https://yayin.diyanet.gov.tr/File/Download?path=476_1.pdf&id=476

Frankl, Viktor Emil. *İnsanın Anlam Arayışı*. İstanbul: Okuyan, 98. Basım, 2021.

Gashi, Feim. “Koronavirüse Yakalanmış Kişilerde Tedavi Döneminde Dini Başa Çıkmanın Etkisi”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (30 Haziran 2020), 511-535.

Gazali, Muhammed. Fıkhu’s-Sire. Daru’l Kutub’ul Hadis, 6. Basım, 1965.

Görmez, Mehmet. Hz. Peygamber ve Güven Toplumu. Ankara: DİB, 2017.

Gültekin, Mehmet Bekir. “Covid-19 Pandemisi Sürecinde Din Görevlileri- Cami- Cemaat İlişkileri (Ankara / Yenimahalle Örneği)”. *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 4 (2020), 131-164.

Güngör, Erol. Değerler Psikolojisi Üzerinde Araştırmalar. İstanbul: Ötüken yayınları, 2000.

Hökelekli, Hayati. *İnsani Değerler*. İstanbul: Dem Yayınları, 2013.

Hökelekli, Hayati. “Ku’ran ve Tefsir Araştırmaları-V”. *Tarışmalı ilmi Toplantılar Dizisi* 39 (2002), 266-276.

Izutsu, Toshihiko. Kur’an’da Dinî ve Ahlaki Kavramlar. İstanbul: Pınar, 5. Basım, 2017.

İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. es-Si-retü’n-nebeviyye. 2 Cilt. Mısır: Mektebetü’ş-Şamile, 2. Basım, 1955.

Kalgı, Mehmet Emin. “Covid-19 Salgınına Yakalanan Kişilerde Dindarlık ve Dinî Başa Çıkma”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 21/1 (2021), 131-150. <https://doi.org/10.33420/marife.908432>

Kandemir, Fatih. “Acının Dönüştürücü Gücü ve Dindarlık İlişkisi”. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 2020 Sonbahar Özel Sayı I/I (23 Ekim 2020), 209-216.

Kazan, Ramazan. Kütüb-i Sitte Çerçevesinde Hadislerde Ahde Vefâ. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.

Kızılgeçit, Muhammed. “Dindarlık Üzerine Meta-Analitik Bir Çalışma Doğu Karadeniz Örneği”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/4 (2016), 1143-1163.

Kızılgeçit, Muhammed vd. “Salgın Sürecinde Sahada Olanlar: Vefa (Diyanet, Meb. Emniyet ve Sağlık Çalışanları): Yardımda Bulunanlar ve Yardım Alanlara Yönelik Bir Çalışma”. *Koronavirüs Salgını Sürecinde Vefa*. 7-65. Ankara: DİB, 2021.

Kızılgeçit, Muhammed. Yalnızlık Umutsuzluk ve Dindarlık İlişkisi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2011.

Kızılgeçit, Muhammed - Çinici, Murat. “Koronavirüs (Covid-19) Sürecinde Yapay Sinir Ağları Yöntemiyle Bireylerin Dini

Başa Çıkma Düzeylerinin Tahmini”. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 54 (31 Aralık 2020), 45-65. <https://doi.org/10.29288/ilted.774693>

Kula, Naci. “Deprem ve Dini Başa Çıkma”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (30 Haziran 2002), 234-255.

Kula, Naci. “İstenmedik Ve Beklenmedik Olaylarla Karşılaşan Bireylere Yönelik Moral ve Manevi Desteğin Önemi (Deprem ve Bedensel Engellilik Örneği)”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/3 (01 Haziran 2006), 73-94.

Kuş, Elif. Nicel-Nitel Araştırma Teknikleri. Ankara: Anı Yayıncılık, 4.Baskı., 2012.

Mertens, M. Donna. Eğitim ve Psikolojide Araştırma ve Değerlendirme. çev. Sümeyye Ulaş İsmail Seçer. Ankara: Anı Yayıncılık, 2019.

Merter, Mustafa. Nefs Psikolojisi. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2014.

Müslim, Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyri. *el-Câmi 'u 'ş-şahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: y.y., 1374-75/1955-56.

Özer, Mahmut - Suna, Eren. Küresel Salgının Anatomisi: COVID-19 Salgını ve Eğitim. Ankara: TÜBA, 2020.

Soysal, Gözde. “Koronavirüs Salgını ve Yaşlılık”. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 7/5 (31 Mayıs 2020), 290-301.

Şakora, Ahmed Haydar Vefa. *el-Vefa-u fi-zav-il-Kur'ân-il-Kerim*. Gazze: el- Cami-atü'l İslamiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Taberi, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. 11 Cilt. Beyrut: Darü'l Tûras, 2. Basım, 1965.

Topuz, İlhan. Din Görevlilerinin Manevi Danışmanlık Yeterlilikleri. Isparta: Manas Yayınları, 2014.

Williams, Roman R. “Tanrı'ya Yer Verme: İşte, Evde ve Eğlencede Yaşayan Din”. çev. İnan. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/1 (2012), 211-235.

Yeğin, Hüseyin İbrahim. “Vefakârlık Ölçeğinin Geçerlik Ve Güvenirlik Çalışması”. *Dergiabant* 5/9 (15 Haziran 2017), 119-132.

Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemler. Ankara: Seçkin Yayıncıları, 11. Baskı., 2018.

“65 Yaş ve Üstü ile Kronik Rahatsızlığı Olanlara Sokağa Çıkma Yasağı Ek Genelgesi”. Erişim 06 Ekim 2021. <https://www.icisleri.gov.tr/65-yas-ve-ustu-ile-kronik-rahatsizligi-olanlara-sokaga-cikma-yasagi-ekenelgesi#:~:text=65%20Ya%C5%9F%20ve%20%C3%9Cst%C3%BC%20ile%20Kronik%20Rahats%C4%B1zl%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20Olanlara%20Soka%C4%9Fa%20%C3%87%C4%B1kma%20Yasa%C4%9F%C4%B1%20Ek%20Genelgesi>

“Diyanet Çevrim içi Etkinliklerle Yaklaşık 3 Milyon Kişiyeye Aile Eğitimleri Verdi”. Erişim 06 Ekim 2021. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/diyanet-cevrim-ici-etkinliklerle-yaklasik-3-milyon-kisiye-aile-egitimleri-verdi/2128082>

“Diyanet İşleri Başkanı Erbaş Salgın Sürecini Değerlendirdi - Yurt haberleri”. Erişim 05 Ekim 2021. <https://www.dha.com.tr/yurt/diyanet-isleri-baskani-erbas-salgin-surecini-degerlendirdi/haber-1789915>

“Vefa Sosyal Destek Grupları 6.649.461 Haneye Ulaştı”. Erişim 06 Ekim 2021. <https://www.icisleri.gov.tr/vefa-sosyal-destek-gruplari-6649461-haneye-ulasti>

Akça, Emrullah - Kızılgeçit, Muhammed. “Sekine Kişilik Ölçeği: Geçerlilik ve Güvenirlik Çalışması”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/1 (30 Haziran 2021), 225-243.

Kur’ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.

Arkan, Atilla. “Pandemi Süreci ve Din”. *Kriter Dergisi* 5/46 (2020), 32-35.

Arslan, İbrahim - Karagül -, Soner. “Küresel Bir Tehdit (CO-VID-19 Salgını) ve Değişime Yolculuk”. *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10 (24 Haziran 2020), 1-36.

Ayten, Ali - Düzgüner, Sevde. Tasavvuf Psikolojisine Giriş. İstanbul: Sufi Kitap, 2017.

Bahadır, Abdülkerim. “Din Psikologların Dindarlık Değerler ve Ruh Sağlığı Konusunda Temel Yaklaşımları: W.James, S.Freud, G.Jung ve V.Frankl Örneği”. *Dinî Değerler ve Sağlık*. İstanbul: Dem Yayınları, 2017.

Bozkurt, Aras. “Koronavirüs (Covid-19) Pandemisi Sırasında İlköğretim Öğrencilerinin Uzaktan Eğitime Yönelik İmge ve Algıları: Bir Metafor Analizi”. *Uşak Üniversitesi Eğitim Araştırmaları Dergisi* 6/2 (31 Ağustos 2020), 1-23. <https://doi.org/10.29065/usakead.777652>

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. el-Câmi‘u’s-Sahîh. Beyrut: Dâru’l Kutubü’l İlmiyye, 6.Baskı., 2009.

Çapçioğlu, İhsan - Kaya, Emine. Pandemi Döneminde Türkiye’de Dini Hayat. Ankara: Diyanet-Sen | Türkiye Diyanet ve Vakıf Görevlileri Sendikası, 2021.

Çevik Demir, Şükran. Ergenlerde Benlik Saygısı Ve Dini Başa Çıkma. Bursa: Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2013.

Çitirik, Amine Nuriye - Zengin, Zeki Salih. “Küresel Salgın Zamanında Din Görevlileri Gözüyle Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Yaygın Din Hizmeti ve Eğitimi”. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Salgın Hastalıklar Özel Sayısı (15 Temmuz 2020), 599-624.

Demir, Rıza. Afet Psikolojisi ve Sosyolojisi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayınları, 2010.

Demirkol, Melih. “Dinî Bir Tutum Olarak Yardımseverlik”. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (29 Aralık 2019), 211-232. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3594044>

Duran, Mahmut Sami - Acar, Mustafa. “Bir Virüsün Dünya-ya Ettikleri: Covid-19 Pandemisinin Makroekonomik Etkileri”. *International Journal of Social and Economic Sciences E-ISSN* 10/1 (2020), 54-60;

Ebü Dâvûd, Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk. es-Sünen. Kahire: Dâru İbni’l-Cevzî Yayınları, 2011.

Erbaş, Ali. “Din Hizmetine Adanmış Gönüllere Sesleniş”, ts. https://yayin.diyaret.gov.tr/File/Download?path=476_1.pdf&id=476

Frankl, Viktor Emil. *İnsanın Anlam Arayışı*. İstanbul: Okuyan, 98. Basım, 2021.

Gashi, Feim. “Koronavirüse Yakalanmış Kişilerde Tedavi Döneminde Dini Başa Çıkmanın Etkisi”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (30 Haziran 2020), 511-535.

Gazali, Muhammed. *Fıkhu’s-Sire*. Daru’l Kutub’ul Hadis, 6. Basım, 1965.

Görmez, Mehmet. *Hizmet Peygamber ve Güven Toplumu*. Ankara: DİB, 2017.

Gültekin, Mehmet Bekir. “Covid-19 Pandemisi Sürecinde Din Görevlileri- Cami- Cemaat İlişkileri (Ankara / Yenimahalle Örneği)”. *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 4 (2020), 131-164.

Güngör, Erol. *Değerler Psikolojisi Üzerinde Araştırmalar*. İstanbul: Ötüken yayınları, 2000.

Hökelekli, Hayati. *İnsani Değerler*. İstanbul: Dem Yayınları, 2013.

Hökelekli, Hayati. “Ku’ran ve Tefsir Araştırmaları-V”. Tartışmalı ilmi Toplantılar Dizisi 39 (2002), 266-276.

Izutsu, Toshihiko. *Kur’an’da Dinî ve Ahlaki Kavramlar*. İstanbul: Pınar, 5. Basım, 2017.

İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *es-Sîretü’n-nebeviyye*. 2 Cilt. Mısır: Mektebetü’s-Şamile, 2. Basım, 1955.

Kalgı, Mehmet Emin. “Covid-19 Salgınına Yakalanan Kişilerde Dindarlık ve Dinî Başa Çıkma”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 21/1 (2021), 131-150. <https://doi.org/10.33420/marife.908432>

Kandemir, Fatih. “Acının Dönüştürücü Gücü ve Dindarlık İlişkisi”. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 2020 Sonbahar Özel Sayı I/I (23 Ekim 2020), 209-216.

Kazan, Ramazan. Kütüb-i Sitte Çerçevesinde Hadislerde Ahde Vefâ. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.

Kızılgeçit, Muhammed. “Dindarlık Üzerine Meta-Analitik Bir Çalışma Doğu Karadeniz Örneği”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/4 (2016), 1143-1163.

Kızılgeçit, Muhammed vd. “Salgın Sürecinde Sahada Olanlar: Vefa (Diyanet, Meb. Emniyet ve Sağlık Çalışanları): Yardımda Bulunanlar ve Yardım Alanlara Yönelik Bir Çalışma”. *Koronavirüs Salgını Sürecinde Vefa*. 7-65. Ankara: DİB, 2021.

Kızılgeçit, Muhammed. Yalnızlık Umutsuzluk ve Dindarlık İlişkisi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2011.

Kızılgeçit, Muhammed - Çinici, Murat. “Koronavirüs (Covid-19) Sürecinde Yapay Sinir Ağları Yöntemiyle Bireylerin Dini Başa Çıkma Düzeylerinin Tahmini”. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 54 (31 Aralık 2020), 45-65. <https://doi.org/10.29288/ilted.774693>

Kula, Naci. “Deprem ve Dini Başa Çıkma”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (30 Haziran 2002), 234-255.

Kula, Naci. “İstenmedik Ve Beklenmedik Olaylarla Karşılaşan Bireylere Yönelik Moral Ve Manevî Desteğin Önemi (Deprem Ve Bedensel Engellilik Örneği)”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/3 (01 Haziran 2006), 73-94.

Kuş, Elif. Nicel-Nitel Araştırma Teknikleri. Ankara: Anı Yayıncılık, 4.Baskı., 2012.

Mertens, M. Donna. *Eğitim ve Psikolojide Araştırma ve Değerlendirme*. çev. Sümeyye Ulaş İsmail Seçer. Ankara: Anı Yayıncılık, 2019.

Merter, Mustafa. *Nefs Psikolojisi*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2014.

Müslim, Ebû'l-Hüseyin el-Kuşeyri. el-Câmi'u's-şâhîh. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: y.y., 1374-75/1955-56.

Özer, Mahmut - Suna, Eren. Küresel Salgının Anatomisi: COVID-19 Salgını ve Eğitim. Ankara: TÜBA, 2020.

Soysal, Gözde. “Koronavirüs Salgını ve Yaşlılık”. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 7/5 (31 Mayıs 2020), 290-301.

Şakora, Ahmed Haydar Vefa. el-Vefa-u fi-zav-il-Kur'ân-il-Kerim. Gazze: el- Cami-atü'l İslamiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Taberi, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk. 11 Cilt. Beyrut: Darü'l Tûras, 2. Baskı, 1965.

Topuz, İlhan. Din Görevlilerinin Manevî Danışmanlık Yeteneklikleri. Isparta: Manas Yayınları, 2014.

Williams, Roman R. “Tanrı’ya Yer Verme: İşte, Evde ve Eğlencede Yaşayan Din”. çev. İnan. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/1 (2012), 211-235.

Yeğin, Hüseyin İbrahim. “Vefakârlık Ölçeğinin Geçerlik Ve Güvenirlik Çalışması”. *Dergiabant* 5/9 (15 Haziran 2017), 119-132.

Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemler. Ankara: Seçkin Yayıncıları, 11. Baskı., 2018.

“65 Yaş ve Üstü ile Kronik Rahatsızlığı Olanlara Sokağa Çıkma Yasağı Ek Genelgesi”. Erişim 06 Ekim 2021. <https://www.icisleri.gov.tr/65-yas-ve-ustu-ile-kronik-rahatsizligi-olanlara-sokaga-cikma-yasagi-ek-genelgesi#:~:text=65%20>

Ya%C5%9F%20ve%20%C3%9Cst%C3%BC%20ile%20Kronik%20Rahatsızlı%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20Olanlara%20Soka%C4%9Fa%20%C3%87%C4%B1kma%20Yasa%C4%9F%C4%B1%20Ek%20Genelgesi

“Diyanet Çevrim içi Etkinliklerle Yaklaşık 3 Milyon Kişiyeye Aile Eğitimleri Verdi”. Erişim 06 Ekim 2021. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/diyanet-cevrim-ici-etkinliklerle-yaklasik-3-milyon-kisiye-aile-egitimleri-verdi/2128082>

“Diyanet İşleri Başkanı Erbaş Salgın Sürecini Değerlendirdi - Yurt haberleri”. Erişim 05 Ekim 2021. <https://www.dha.com.tr/yurt/diyanet-isleri-baskani-erbas-salgin-surecini-degerlendirdi/haber-1789915>

“Vefa Sosyal Destek Grupları 6.649.461 Haneye Ulaştı”. Erişim 06 Ekim 2021. <https://www.icisleri.gov.tr/vefa-sosyal-destek-gruplari-6649461-haneye-ulasti>

OTURUM BAŞKANI

Evet, “Covit 19 Salgını Sürecinde Diyanet Personeli Hizmetlerinin Vefa Erdemiyle İlişkisi Üzerine Nitel Bir Araştırma” başlığıyla Doç. Dr. Muhammet KIZILGEÇİT ve Doktora Öğrencisi Emrullah AKÇA hocalarımızın hazırladığı bu tebliğle oturumumuzun son tebliğini de tamamlamış olduk.

Değerli dinleyenlerimiz, kıymetli kardeşlerimiz; üç gün boyunca devam eden ve bugün altıncısını ifa etmeye çalıştığımız oturumlarımızla Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumunun sonuna gelmiş oluyoruz. Biraz sonra, 14.20’de inşallah kapanış ve değerlendirme oturumu yapılacaktır.

Aslında Muhammet Hocam ile Emrullah Hoca'mın hazırladığı tebliğle ilgili bazı notlar almıştım, onları paylaşmak istedim ama zaman çok kısaldığı için bir iki cümleyle bu konuya temas edeyim ve oturumu kapatayım.

Tabii, iki yıla yakın bir süredir bütün dünyayı etkisi altına alan, dolayısıyla ülkemizi de etkisi altına alan koronavirüs salgınında din görevlilerimiz başta olmak üzere, cami görevlilerimiz başta olmak üzere Diyanet İşleri Başkanlığı personelinin tamamı bu noktada, özellikle vefa sosyal destek grupları uhdesinde hizmet gördüler. Gerçekten toplumumuzun sağlık çalışanlarından sonra en fazla -tabiri caizse- kendisine dokunan kesimi oldu Diyanet İşleri Başkanlığı mensupları. Hocalarımızın bu bildiride Başkanlığımız mensuplarının yapmış oldukları çalışmaları ele alması bizim için de gerçekten gördüğümüz netice itibarıyla iftihar verici bir durumdur. Bu bakımdan ben emeği geçen bütün din görevlisi kardeşlerime, bu süreçte gece gündüz demeden, kar kış demeden, köy kent demeden her bir kapıyı çalarak ihtiyacı olan insanların ihtiyaçlarını gidermeye yönelik yaptığı çalışmalardan dolayı bütün görevlilerimizi tebrik ediyorum, kendilerine teşekkür ediyorum.

Ayrıca, üç güç boyunca altı oturum sürecinde tebliğlerini sunan bütün hocalarımıza bilaistisna ayrı ayrı teşekkür ediyorum. Keza, böyle bir sempozyumu düzenleyen Din Hizmetleri Genel Müdürlüğümüze, ilgili bütün genel müdüründen daire başkanına ve diğer personeline kadar onlara da ayrıca teşekkür ediyorum.

“Peygamber ve Vefa Toplumu” ana temasıyla Mevlid-i Nebi Haftası münasebetiyle düzenlenmiş olan Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumu böylelikle sona ermiş oldu. İnşallah 14.20’de değerlendirme ve kapanış oturumunda tekrar bir arada olmayı ümit ederek, bizi dinleyen bütün kardeşlerimize sağlık ve afiyetler diliyorum, hocalarımıza çalışmalarında başarılar diliyorum ve hepinizi Allah’a emanet ediyorum.

DEĞERLENDİRME VE KAPANIŞ OTURUMU

Dr. Burhan İŞLİYEN

Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı

Prof. Dr. Huriye MARTI

Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı

Bünyamin ALBAYRAK

Din Hizmetleri Genel Müdürü

TAKDİM

Değerli izleyicilerimiz, “Peygamberimiz ve Vefa Toplumu” temasıyla üç gündür devam eden Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumumuzun değerlendirme ve kapanış oturumuna hoş geldiniz.

Bu oturumumuzu yönetmek üzere sözü Diyanet İşleri Başkan Yardımcımız ve Sempozyum Düzenleme Kurulu Başkanımız Sayın Dr. Burhan İŞLİYEN Hoca’mıza arz ediyorum.

OTURUM BAŞKANI

Teşekkür ederim.

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله رب العالمين. والصلاة والسلام على
رسولنا محمد وعلى آله وصحبه أجمعين.

Çok kıymetli hocalarım ve bizi sosyal medya mecralarından takip etmekte olan, üç günden beri yoğun bir ilgiyle izlemekte olan çok kıymetli takipçilerimiz, kıymetli kardeşlerim; Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumu “Peygamberimiz ve Vefa Toplumu” başlığı altında bugün kapanış oturumuyla bitiyor takip ettiğiniz gibi.

Şimdi, bu değerlendirme oturumunu Prof. Dr. Huriye MARTI Hoca’mız ve Din Hizmetleri Genel Müdürümüz Bünyamin ALBAYRAK Hoca’mızla birlikte yapmış olacağız inşallah.

Ben önce sözü Din Hizmetleri Genel Müdürümüz Bünyamin ALBAYRAK Bey’e bırakacağım. Bünyamin Bey sempozyumun açılış oturumundan şu ana gelinceye kadar bize sempozyumla alakalı teknik bilgileri de içeren genel bir özet yapacaklar. Daha sonra inşallah sempozyumun içerisinde işlenen vefa konusunu kısa bir özet yapmak suretiyle kıymetli hocamla birlikte inşallah oturumu çok uzatmadan kısa süre içerisinde tamamlamaya gayret edeceğiz.

Buyurun kıymetli hocam, söz sizin.

BÜNYAMİN ALBAYRAK

Bismillahirrahmanirrahim.

Sayın Başkanım, çok kıymetli takipçilerimiz, üç gündür bizleri gerçekten büyük bir ilgi ve itina ile takip eden peygamber sevdalıları, ilim âşıkları hepinizi saygıyla, hürmetle selamlıyorum. Rabbimize hamdediyorum, bu sempozyumu elhamdülillah güzel bir başarı ve ilgiyle tamamlama imkânını bizlere lütfeyledi.

16 Ekim günü Büyük Çamlıca Camii’nde Mevlid-i Nebi haftamızın açılışını gerçekleştirdik. Kandille beraber başlayan, özellikle halkımıza yansıyan bölümlerinde konferanslar, seminerler, farklı etkinlikler düzenleyerek “Peygamberimiz ve Vefa Toplumu” olan bu yılki temamıza dikkat çekmeye gayret ettik.

Tabii ki yurt içinde ve yurt dışında gerçekleştirmiş olduğumuz bütün etkinliklerde, faaliyetlerde, konferanslarda, toplantılarda vefa toplumunun bu yıl Sayın Başkanımızın ve saygıdeğer hocalarımızın katılımıyla yoğun istişareler sonucunda gerçekleştirilen “Vefa Toplumu” temasının son derece verimli olduğunu gördük. Bunun üzerine yapılan vurgulamalar, Peygamber Efendimizin hayatından örnekler güçlü bir şekilde sempozyuma yansıdı ve tabii ki bu toplumu ayakta tutacak bizi biz yapan, bizi farklı kılan, bizi değerli kılan vefa örneğinin inancımızdan sosyal hayatımıza, sosyal hayatımızdan başkalarıyla, ötekilerle yaşamaya kadar -ki yurt dışında bunu sıkça gördük- bu kavramların yeniden inşası, ihyası, hayatımıza nasıl uygulanacağı bu sempozyumda geniş bir şekilde yer aldı.

Efendim, cuma günü Kur’an-ı Kerim’le başlayan, Muhterem Başkanımızın hitabıyla ve çok kıymetli emekli akademisyen hocamız Prof. Dr. Mustafa FAYDA Hoca’mızın son derece faydalı konferansı büyük bir ilgiyle takip edildi. Şunu diyebilirim ki: Anlık olarak sosyal medyada çevrimiçi yaklaşık 750 kişi bu konferansı takip etti. Daha sonraki etkileşimlerine baktığımızda,

bugün itibarıyla beş binleri aşmış durumdadır. Hamdolsun, hocamız gerçekten Peygamberimiz, vefa, Mevlid-i Nebi, Peygambere ümmet olma, bütün bu kavramları en güzel şekilde bizlerle paylaştı ve yeni bir stratejiyi bizlere göstermiş oldu.

Yurt içinden 23, yurt dışından 8 olmak üzere toplam 31 akademisyen ve araştırmacının katkı sağladığı Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumu ve 6 oturum hâlinde gerçekleştirilmiştir. Kavramsal ve teorik çerçeveden başlayarak, Kur'an-ı Kerim'de vefa, imani ve insani boyutuyla Hz. Peygamber'in hayatından örnekleriyle, İslam medeniyetinde vefa kavramı, toplumu tahkim eden, ayakta tutan bütün bu değerleri, modernizm bağlamında vefa ve özellikle günümüz toplumunda biz yeniden bu vefayı nasıl ayakta tutabiliriz ve vefa destek gruplarıyla başlayan, personelimizin büyük çoğunluğunun içinde yer aldığı bu hayırlı hizmeti nasıl devam ettirebiliriz; her biri bu sempozyumda yer aldı.

Tabii, çevrim içi olarak biz bu sempozyumu gerçekleştirdik ve çevrim içi son oturuma kadar yaklaşık 35 bin kardeşimiz yurt içinden ve yurt dışından bu anı, bu zamanı bizlere emanet edip paylaşmaya gayret etti.

Dolayısıyla, bu sempozyum hem YouTube kanallarında kaydedilerek yerini alacak hem en kısa zamanda Dini Yayınlar Genel Müdürlüğümüz tarafından dijital olarak yayımlanacak ve ilim dünyasına, Peygamber Efendimizin hayatına daha yakından bir nazar etmeye gayret eden araştırmacılara sunulmuş olacaktır.

Bu vesileyle, çok saygıdeğer hocalarım, değerli takipçiler; tabii ki bir teşekkür borcumuz var. Başta Sayın Başkanımız -Allah razı olsun, himayesiyle bütün destekleriyle- oturumları yöneten ve tebliğ sunan çok saygıdeğer akademisyen bilim insanları hocaefendilere, hoca hanımefendi kardeşlerimize -büyük destek sağladılar-, İrşat Hizmetleri Daire Başkanı Zekeriya Bey kardeşim ve kıymetli ekibine, tertip heyetine, işte ekranlarda da

görüldüğü gibi, hiçbir sıkıntı olmadan elhamdülillah, bu dijital mecrada bu yayını yapan bütün kardeşlerimize, bizi izleyenlerin her birine ayrı ayrı teşekkür ediyorum.

Tabii ki vefa toplumunu anlatırken, ihya ederken yurt içinde ve yurt dışında bir hatıratı hep gündemimizde tuttuk. Ben yüksek müsaadelerinizle, Sayın Başkanın ve Huriye Hoca'mın da affına sığınarak, hemen onu paylaşmak istiyorum. Peygamber mescidini temizleyen, oranın hademesi olan Ummü Mihcen (ra) hanımefendi annemizi paylaştık, anlattık bütün konferanslarda, derslerde, vaazlarda. Ümmü Mihcen Peygamber mescidini temizlediği için Allah Resulü onu ziyarete gidiyor, vefatından sonra da kabrine gidip mutlaka onu hayırla yad ediyor. Tabii uzun girecek değilim. Biz buradan hareketle, bugün mescitlerimizi, ülkemizde ve ülke dışında, bütün gönül coğrafyasında bu mescitleri inşa eden, buraları ihya eden, buralara hayat veren, buralarda mihraba, mimbere, kürsüye can veren, hizmet eden imamlarımız, müezzinlerimiz, vaizlerimiz, müftülerimiz, Kur'an kursu hocalarımız, hülasa hademe-i hayrat ve buraların en kıymetli varlığı olan cemaatimiz, bu camilere olan bu bağlılık, tıpkı Allah Resulünün Ümmü Mihcen'e dünyadayken gösterdiği o vefa, ona vefatından sonra gösterdiği o vefa, inşallah mabede bu kadar gönülden, kalpleri mescitlere bağlı olanlar hem dünyada hem ahirette bunun bereketini, bunun feyzini, bunun güzel-liklerini elde edecekler.

Ben bu duygularla bu sempozyuma da maddi ve manevi, ilmi veya farklı destekleri sağlayan bütün kardeşlerimizin aynı şekilde bu manevi pastadan hisse almaları temennisiyle bütün emeği geçenlere bir kez daha teşekkür ediyorum. Sempozyumumuzun sonuç olarak hayırlara vesile olmasını Cenab-ı Allah'tan niyaz ediyorum. Zamanını bize ayıran bütün takipçilerimizi saygıyla, hürmetle selamlıyorum.

OTURUM BAŞKANI

Çok teşekkür ederiz kıymetli hocam.

Din Hizmetleri Genel Müdürümüz Bünyamin ALBAYRAK Bey'e çok teşekkür ediyoruz sempozyumun hazırlanmasındaki rehberliğinden, öncülüğünden dolayı. Elbette İrşat Hizmetleri Daire Başkanımız Zekeriya Bey, sempozyumu baştan sona bütün aşamalarıyla çok titizlikle takip ederken, aynı titizlikle takip eden hocalarımızdan bir tanesi de Bünyamin Bey'di. Bünyamin Bey'e çok teşekkür ediyoruz ve Ümmü Mihcen örneğinden yola çıkmak suretiyle, dünyanın neresinde olursa olsun, Türkiye'mizin en ücra köşelerine kadar camileri yapan, yaşatan, ayakta tutan, Efendimiz'in (sas) ifadesiyle camiden dışarıya çıkarken saman çöpü kadar bir kiri bile, cami temizlensin kirli kalmasın diye, dışarı atmak suretiyle bile olsa katkısı olan bütün dostlarımıza, bütün Ümmü Mihcenlere çok teşekkür ediyoruz. Dar-ı Beka'ya irtihal etmiş olanları rahmetle anıyoruz, hayatta olan bütün kardeşlerimize de hayırlı ömürler, hayırlı hizmetler, daha nice güzelliklere vesile olmayı Cenab-ı Hak'tan niyaz ediyoruz.

Malumlarınız kıymetli takipçilerimiz, Başkanlığımız her yıl Mevlid Gecesi'nin içerisinde bulunmuş olduğu haftayı, Mevlid-i Nebi Haftası olarak kutluyor. Her sene bir tema belirliyoruz takip ettiğiniz gibi. Bu tema gerek bugün kapanış oturumunu yapmakta olduğumuz sempozyumla gerekse bütün il ve ilçe müftülüklerimizin yapmış oldukları konferanslar, seminerler, sempozyumlar ya da paneller gibi etkinliklerle, okunan hutbelerle, verilen vaazlarla her kademede yapılan, yürütülen hizmetlerle toplumun bütün kılcal damarlarına kadar ulaşıyor. Yine, yüz akımız Diyanet Televizyonumuz hafta boyunca yoğun etkinlikler yapıyor, konuyu canlı tutmaya gayret ediyor, dergilerimiz bu başlıkla çıkıyor, vefa temasını işliyorlar. Dolayısıyla, Diyanet İşleri

Başkanlığımızın her hizmet birimi dolu dolu bu konuyu işlemeye gayret ediyor.

Bu sene “Peygamberimiz (sas) ve Vefa Toplumu” konulu temayı işlemeye çalıştık. Niye bunu işlemeye çalıştık? Vefa, biraz sonra da ifade etmeye çalışacağımız gibi, “*Vefası olmayanın dini yoktur.*” buyurur Peygamberimiz (sas). Vefa bizim en temel ihtiyaç duyduğumuz değerlerden bir tanesi. Rabbimize bir söz verdik biz, her birimiz şahadeti söylemek suretiyle, her birimiz kelime-i tevhidi söylemek suretiyle “Allah’ım senin bana verdiğin ömrü, senin emir ve yasakların doğrultusunda yaşamaya söz veriyorum.”, şeklinde aslında bir anlaşmanın altına imza attık ve her birimiz Rabbimizin Ahzâb sûresinde ifade ettiği “*Hiçbir mümin erkek ya da mümine kadına Allah ve Resulü bir konuda hüküm verdiği zaman o konuda seçim, tercih hakkı kullanması söz konusu değildir.*” (Ahzâb, 36) ve benzeri ayet-i kerimelere muhatap olan insanlarız. Dolayısıyla, vefasızlığın aldığı yürüdüğü, vefasızlığın dünyada her kademedede etkilerini gösterdiği bir zaman diliminde vefa konusunu seçmek hakikaten çok isabetli oldu. Çünkü, İslam’ın en temel esaslarından bir tanesi müminin vefalı olmasıdır. Allah’a (cc) vefalı olması, O’na razı olduğu şekilde kulluk etmesiyle mümkündür. Peygamber’e (sas) vefalı olması, onun sünnetini yaşamakla, onun ahlakıyla ahlaklanmak suretiyle mümkündür.

Bir defasında abdest alırken abdest suyunu alıp da üstüne başına sürmeye çalışan arkadaşlarını “*Niye böyle yapıyorsunuz?*” diye sorduktan sonra, “*Seni seviyoruz onun için yapıyoruz ya Resulüllah.*” diyenlere “*Beni seviyorsanız böyle yapmayın, beni sevdiğinizi göstermenin yolu bu değil. Beni seviyorsanız doğru söyleyin, beni seviyorsanız komşuluk ilişkilerine dikkat edin, beni seviyorsanız emanet bilincine riayet edin.*” buyurmak suretiyle doğru vefanın, doğru Peygamber (sas) sevgisinin, Hz. Peygamber’e (sas) doğru bağlanmanın, ona layık ümmet olmanın onu

yaşamakla, ahlakıyla ahlaklanmak suretiyle olacağını Efendimiz (sas) ifade etmiştir.

Şimdi, sadece Rabbimize karşı değil, sadece Peygamber Efendimiz’e (sas) karşı değil, “Allah’ın rızası anne babanın rızasına bağlı, Allah’ın öfkesi anne babanın öfkesine bağlı”, “Anne babanız sizin ya Cennet’iniz ya Cehennem’inizdir.” hadis-i şeriflerinden yola çıkmak suretiyle, eğer annesine babasına karşı vefa vazifesini yerine getirmemişse Allah’ın razı olduğu bir kul olamayacağını, “Akrabalık bağlarını kesen cennete giremez.” hadis-i şerifinde işaret edildiği şekilde akrabalarına karşı vefalı olmamışsa iyi bir mümin olamayacağını, “Cebrâil bana komşuyu o kadar çok tavsiye etti ki komşuyu komşuya mirasçı kılacağını zannettim.” ya da “Vallahi iman etmiş olmaz, vallahi iman etmiş olmaz, komşusu kötülüklerinden, şerrinden emin olmayan kimse gerçekten iman etmiş olmaz.” hadis-i şerifindeki uyarıya bakmak suretiyle komşularına karşı vefa göstermeyenin iyi bir mümin olamayacağını Efendimiz (sas) ifade ediyorlar. Ahlaklı bir insan olmanın yolunun eşlere karşı vefadan geçtiğini söylüyor Hz. Peygamber (sas). “En hayırlınız ahlakı en güzel olanlarınız, ahlakı en güzel olanlarınız eşlerine karşı en iyi davrananlarınızdır.” Şimdi, öyle bir dönemde yaşıyoruz ki evlerden dışarıya taşan şiddet görüntüleri maalesef ekranlarda, akşam evlerimize yansıyor. Maalesef evlerimize şiddet görüntüleri doluveriyor. Şimdi, bir Peygamber’in (sas) Mekke’nin fethine girerken yolun kenarında yeni yavrulmuş da yavrularını emziren bir köpeği görüp ordunun yolunu değiştirdiği, onların başına bir nöbetçi diktiği hakikati ortada dururken yani canlıya cansıza, hele eşlerin birbirlerine karşı şiddet görüntülerinin vefalı bir Müslüman topluma yakışmayacağı, asla yakışmadığı teslim edilmesi gereken tartışılmaz bir hakikattir. Bunların hiçbir tanesinin Müslümanların yapmasından dolayı İslam’a mal edilmemesi, Hz. Peygamber’in (sas) nezih hayatının, tertemiz hayatının, ahlaklı hayatının, zirvede

olan ahlakının bu gibi yanlış örneklerle görüntülenmemesi gerekir.

Efendimiz (sas) vefat ederken bile iki hususta özellikle tembihte bulunmuş, “Namaza dikkat edin, ellerinizin altında çalıştırdığınız işçileriniz Allah’ın emaneti olarak aldığınız, eşleriniz, kadınlarınız hakkında Allah’tan korkun.” buyurmak suretiyle vefanın nasıl anlaşılması gerektiğini ve kimlere karşı olması gerektiğini çok güzel, anlaşılır şekilde bize miras olarak bırakmışlardır.

Şehitlere vefa göstermiştir Hz. Peygamber (sas), gazilere vefa göstermiştir, yakınları vefat eden şehit ailelerine vefa göstermiştir. Uhud’u her hafta ziyaret etmek suretiyle “*Uhud bir dağdır, biz onu severiz, o bizi sever.*” buyurmak ve Uhud’un eteklerinde 70 civarındaki şehidi her hafta ziyaret etmek ve onlara dua etmek suretiyle bizim bu toprakları kanlarıyla sulamak suretiyle bize emanet bırakan şehitlere ve gazilere vefa göstermemiz gerektiğini, onların bize bırakmış olduğu bilince layık bir bilinçle, layık bir kabullenişle bizden sonraki nesillere taşımamız, aktarmamız gerektiğini bize göstermişler ve öğretmişlerdir.

Bütün bu çabaların, gayretlerin hem sempozyumda sunulan bildirilerin hem de müftülüklerimizin öncülüğünde Türkiye genelinde ve dış temsilciliklerimizde yürütülen hizmetlerin bu vefa duygusunun yerleşmesine, pekişmesine, yaşanmasına ve yaşatılmasına vesile olmasını Cenab-ı Hak’tan niyaz ediyoruz.

Şimdi, sempozyumumuzun, kapanış oturumunun son değerlendirmesini çok kıymetli Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı meslektaşım Prof. Dr. Huriye MARTI Hoca’mız yapacaklar, sonra da inşallah kapatacağız. Hocam buyurun lütfen.

PROF. DR. HURİYE MARTI

Teşekkür ediyorum Sayın Başkan.

Bizleri ekranları başında izlemekte olan bütün dinleyicilerimize, üç gün boyunca katılımlarıyla bizleri şereflendiren ve bu sempozyumunu toplumsal etkilere, gelişimlere de vesile olması için emek veren bütün arkadaşlarımıza, akademisyenlerimize, öğreticilerimize, din görevlilerimize teşekkür ediyorum ben de.

Toplumsal etkileşime vesile olması derken özellikle vefanın bireysel boyutunun yanı sıra toplumsal bir boyutu olduğuna da dikkat çekmek istedim. Çünkü kıymetli hocamızın bahsettiği gibi vefa, Allah’la sözleşmenin, bir misakın gereğidir ve kul olma bilinciyle çok yakından ilişkilidir. Peygamber Efendimizin hayatı da vefa örnekleriyle örülüdür. Vefa, çok temel, vazgeçilmez bir ilkedir. Tıpkı merhamet gibi, tıpkı adalet gibi, müminin hayatında olmazsa olmazdır. Ancak sadece Cenab-ı Hak’la olan bağımız ya da Peygamberimize olan sevgimiz değil, aynı zamanda toplumsal ilişkilerde de vefanın görünür olması, davranışlara yansımaları ve hayatı şekillendirmesi son derece mühimdir. Yine kıymetli hocamızın belirttiği üzere aile hayatından, anne-baba-çocuk ilişkilerinden komşuluk ilişkilerine, akrabalık bağlarını korumaktan bütün toplumsal dokuyu vefalı bir şekilde sahiplenmeye varana kadar vefanın bizim hayatımızda görünür olması lazım.

Maalesef modernizmin zihinsel kodlarında ürettiği yeni, modern insan modelinde vefadan eser yok. Çünkü modernizmin temel ilkeleri, öncelikle Allah’la olan bağı koparmaya dayanıyor. Cenab-ı Hak’a verdiği sözü unutan, sorumluluğunu unutan, Allah-u Teâlâ’nın kendisine verdiği emaneti unutan ve kendisini hâşâ Tanrı’nın yerine koyarak yeryüzüne hükmetmeye çalışan modern insan modelinde bencillik çok öncelikli bir durum ve bencil bir insan kendi menfaatini önceleyen, kendi çıkarları için yaşayan ve maddiyatla hayatını şekillendiren bir insan.

Çevresindeki canlı cansız diğer varlıklara, insanlara, yakın uzak birlikte yaşadığı her varlığa vefalı davranmıyor, aksine aslında İslam'ın beklentisi, Cenab-ı Hakk'ın emri, kendinden önce diğerlerini düşünmek olduğu hâlde hep kendini düşünüyor ve son derece vefasız, son derece umarsız, son derece duyarsız bir insan modeli maalesef modernizmin öğretileriyle bütün dünyaya yayılıyor.

Postmodern dönemde bir parça bu konuda aslında değişiklik olsa da ahlaki ilkelerin, evrensel ahlaki ilkelerin yeniden canlandırılmasıyla ilgili dünya genelinde bir çaba bulunsun da bugün vefasız bir dünyada yaşadığımızı söyleyebiliriz. Bu, üzücü bir durum. Ancak, bizler için önemli olan, yaşanan problemlerin çözümünü temel dinî referanslarımızda arayarak bugüne uyarlayabilmektir. Dolayısıyla, Kur'an-ı Kerim'in ve sünnetin vefa konusundaki ilkeleri, öğretileri, Kur'an-ı Kerim ve sünnet tarafından oluşturulan zihin kodları, mantalite, hayata bakış açısı ve yaşam modeli, bugün tekrar tekrar bir kere daha canlandırılmaya ve toplumda örnekleriyle yaşanmaya muhtaçtır.

Vefa, işte bu yaşam modelinin ve bu mantalitenin Müslüman zihniyetinin temel kodlarından birisi olduğu için hatırlatılmaya, yaşanmaya ve yaşatılmaya da layıktır. Bu anlamda sempozyumumuzun toplumun yaralarını sarmaya ve gerek yaratıcıyla olan bağını koparan, bencilleşen, hedonistleşen, egoistleşen insanı ıslah etmede gerekse de toplumla ilişkilerini çıkarları üzerine kurmuş maddiyatçı insanı uyandırmada böyle bir sempozyumun ve etkilerinin çok ciddi anlam ifade ettiğini düşünüyorum.

Aslında vefayı çok yakından hatırladığımız bir sürecin de içinde geçiyoruz kıymetli izleyenlerimiz. Özellikle Covit 19 salgını süreci vefanın ne kadar toplumsal ilişkilerde belirleyici ahlaki bir erdem olduğunu bize bir kere daha hatırlattı. Öyle ki devletimiz bile toplumun ihtiyaç sahibi kesimlerine yardım için salgın sürecinde elini uzatan ekiplerimizin ismini “Vefa Destek Grupları”

olarak belirledi. Çünkü gerçekten hiç tanımadığı, hiç bilmediği, o güne kadar kapısını hiç çalmadığı, adını bile duymadığı insanlar için salgın döneminde, kendi sağlığını da riske edecek biçimde iyilik yapmak, ilaç götürmek, ihtiyaç listelerini temin etmek, onların hastalandıkları zaman yanlarında olmak, bağlarını bahçelerini budamak, evlerini temizlemek vefa destek gruplarında, acil yardım telefonlarının başında görev alan bütün din görevlilerimiz için tam anlamıyla bir vefa örneğiydi. Bu durum aslında toplumda unutilan, kimi zaman yaşlılarımız için, belli bir yaştan üstündeki kronik hastalarımız için, kimsesizlerimiz için, kimi zaman çocuklarımız için, kimi zaman evden çıkamayan dul kadınlarımız ve yetimleri için unutilan bir vefa olgusunu tüm toplumda yeniden filizlendirmesi açısından son derece önemlidir.

Biz bu yıl Din Hizmetleri Genel Müdürlüğümüzün “Vefa Toplumu” temasını seçmesinin de Covitle doğrudan alakalı olduğunu düşünüyoruz çünkü elimde rakamlar var, vefa sosyal destek gruplarında 43.474 personelimiz ve filyasyon ekiplerinde 38.471 personelimiz, toplamda 81.945 personelimiz, imamımız, Kur’an kursu öğreticimiz, müezzin kayyımımız, vaizimiz sahada görev yaptı. Bu 81 bin personelimizin gösterdiği vefanın adım adım ülkemizin her köşesini dolaştığını ve her haneye girip her gönüle umut aşıladığını biz biliyoruz ve her birine ayrı ayrı tekrar buradan teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Diğer taraftan, Türkiye Diyanet Vakfı tarafından yapılan “Vefa Destek Kampanyası”nda, yine bu salgın sürecinde maddi anlamda zarar gören, kepenklerini kapatmak durumunda kalan, evlatlarının nafakasını temin etmekte zorlanan ailelere yapılan 49 milyonluk yardımın da tam anlamıyla milletimizin fertleri tarafından yine bu milletin ihtiyaçlarını karşılama adına sunulan bir vefa desteği olduğunu söyleyebiliriz.

Başkanlığımızın doğal afetlerde manevi destek çalışmaları, Türkiye Diyanet Vakfının bu son bir yıl içerisinde peş peşe

yaşadığımız sel gibi, yangınlar gibi yüreklerimizi dağlayan afetlerde sıcak bir çorba dağıtmaktan, battaniye ve çadır dağıtmaktan, telef olan mahsulleri tekrar karşılığını vererek ekime hazır hâle getirmeye varana kadar, çocuklara okul çantası hazırlamaktan annelere tekrar halı tezgâhları kurmaya varana kadar yaptığı her türlü adımın, doğal afet dönemlerinde de birer vefa göstergesi olarak bu topluma can suyu olduğunu söyleyebiliriz.

Dolayısıyla, bu çalışmaların hem Diyanet İşleri Başkanlığımız tarafından hem de Türkiye Diyanet Vakfı tarafından son iki yıl içerisinde yaraları sarmak ve manevi destekle toplumu bir kere daha vefalı bir dokunuşla ayağa kaldırmak için yürütülen çabaların bu sempozyumla da çok yakından alakalı olduğunu düşünüyorum.

Doğrusunu söylemek gerekirse sadece yurt içi yardımlar ve destekler değil, yurt dışındaki yardım ve destekleriyle de bilhassa çok yakınımızda, sınırimızın hemen yanı başında Suriye’de süren savaştan dolayı zarar gören, evlerinden edilen milyonlarca insana el uzatacak şekilde vefa gösteren milletimizin âlîce-naıplığı çok uzaklara, ülkemizin çok ama çok uzağında olsalar bile bir vefa bağıyla kendilerine bağlı olduğumuz için onları hem dualarımızla hem de maddi desteğimizle desteklemeye çalıştığımız kardeşlerimize kadar gidiyor. Bunların bir kısmı Filistin’deler, bir kısmı Myanmar’dalar, bir kısmı Yemen’deler, bir kısmı Mısır’dalar. Bir şekilde vefakâra bir müminin “beni ilgilendirmez, bana dokunmayan yılan bin yıl yaşasın” diyemeyeceğini, her türlü sıkıntıyla, dertle mümin toplumun insanlığını problemiyle ilgilenererek elinden geleni yapabileceği, yapmak zorunda da olduğu, elhamdülillah bizim topraklarımızda var olan bir bilinç. İşte biz bu sempozyumla böyle bir bilinci güçlendirmeyi, bilhassa gençlerimize ve çocuklarımıza vefa konusunda yeni mesajlar vermeyi, bencilliği değil vefakâr bir mümin olarak Allah’a verdiği sözün sorumluluğunu yüklenen bilinçli bir mümin olarak yaşamayı evlatlarımıza da öğretilim istiyoruz.

Bu konuda, bizim Kur'an-ı Kerim öğretiminin yanı sıra, camilerimizde ve Kur'an kurslarımızda ahlak öğretiminin, din eğitiminin de verildiğini düşünürsek, "Vefa Toplumu" temasının şu anda hâlen eğitimleri devam eden kurslarımızda da -az önce hocamızın belirttiği gibi- yayınlarımız, dinî sohbetlerimiz, camilerdeki hutbelerimiz dışında Kur'an kurslarımızda bilhassa gençlerimize ve kadınlarımıza yönelik olarak da bu temanın bu hafta boyunca işlendiğini ve vefa konusunda tabiri caizse herkesin bir kere daha kollarını sıvadığını söyleyebiliriz.

2018 yılından bugüne uluslararası düzeyde düzenlediğimiz Mevlid-i Nebi Sempozyumları her açıdan bilgilerin, birikimlerin, tecrübelerin paylaşılmasına dair son derece olumlu neticeler verdi. Biz, Diyanet İşleri Başkanlığı olarak bilgiyi hem üreten hem de yayan, toplumun her tabakasına ulaştıran bir kurumuz. Bizim din görevlilerimiz birer köprü vazifesiyle akademisyenlerimizin ürettiği taze ve güçlü, sahih ve net dinî bilgiyi birer köprü olarak dediğim gibi toplumumuza ulaştırıyorlar. Eminim ki böyle bir sempozyum sonrasında vefa konusunda da toplumumuzdaki farkındalığın artması yine din görevlilerimizin eliyle olacaktır.

Ben, akademisyenlerimizi sempozyumda izleyicilerimiz ve toplumumuzla buluşturan Din Hizmetleri Genel Müdürlüğümüze çok teşekkür ediyorum. Genel Müdürlüğümüzün rehberliğini yürüten sorumlu Başkan Yardımcımız Sayın Burhan İŞLİYEN Hoca'mıza, Genel Müdürümüz Bünyamin ALBAYRAK Hoca'mıza ve İrşat Hizmetleri Daire Başkanı Zekeriya Bey'e çok teşekkür ediyorum. Son derece vefakâr bir ekipleri var. Her birine minnettarız. Onların bu samimiyetinin de buradan ekranlar vasıtasıyla her birinizin hanesine bereket olarak inmesini Cenab-ı Hak'tan temenni ediyorum.

Vefakâr bir toplumda, vefakâr bir nesil yetiştirerek yaşamayı Rabbim bize nasip etsin.

OTURUM BAŞKANI

Amin saygıdeğer hocam, çok teşekkür ediyoruz, çok güzel bir özet oldu. Bütün sempozyum başlıklarının âdeta genel bir özeti gibi oldu. Elinize, yüreğinize sağlık, teşekkür ederiz.

Şimdi, hocam konuşmalarında bencil, egoist, hedonist bir anlayışın olduğunu ve gittikçe de güçlenen bir bencilliğin olduğunu, bunun çaresinin de çözümünün de vefa duygusunun, vefa anlayışının, vefalı olma anlayışının toplumda yayılmasıyla mümkün olacağını da ifade ettiler. Bu arada, vefa destek ekiplerinde ve filyasyon ekiplerinde görev yapan 81 binden fazla arkadaşımıza çok teşekkür ettiler. Ben de hem hocama bu hatırlatmalarından dolayı hem de hakikaten iki seneye yaklaşan sürede bütün gayretlerini sarf eden bütün arkadaşlarımıza çok teşekkür ediyorum. Onların da yüreklerine sağlık. Belki biz fark edemiyoruz ama her şeyi fark eden, geceyi de bilen gündüzü de bilen, açığı da bilen gizliyi de bilen âlemlerin yaratıcısı olan Rabbimiz biliyor. Rabbim ecir ve mükâfatlarını ihsan eylesin, mizanlarına koysun. Çok teşekkür ediyoruz.

Bu sempozyum süresince emeği geçen teknik ekibe çok teşekkür ediyoruz. Burada, salonda çok büyük bir titizlikle vazifelerini yaptı arkadaşlarımız. Yayının sadece Türkiye'nin değil dünyanın dört bir tarafına ulaşmasını temin ettiler. İrşat Hizmetleri Daire Başkanlığı Zekeriya ABDULAZİZ OĞLU Hoca'mızın şahsında bütün çalışan arkadaşlarımıza -tek tek isimlerini saymam yanlış olur, atlarsak ağır töhmet olabilir- çok teşekkür ediyorum. Hizmet eden arkadaşlarımıza, gelip burada her gün iş yürüsün diye büyük bir ibadet aşkıyla, şevkiyle hizmet eden kardeşlerimize çok teşekkür ediyorum. Bu salonu nezih bir hâlde Din Hizmetleri Genel Müdürlüğüne tahsis eden Yönetim Hizmetleri Genel Müdürlüğümüze, Genel Müdürümüzün şahsında bütün arkadaşlarımıza teşekkür ediyorum.

Üç gün boyunca, açılış konferansımızı sunan Prof. Dr. Mustafa FAYDA Hoca'mızdan itibaren -elbette Sayın Başkanımız açılış konuşmasını yaptılar- her oturumda tebliğ sunan, bildiri sunan, yurt içinden ve yurt dışından katkı sunan bütün hocalarımıza çok teşekkür ediyoruz.

Daha da önemlisi, marifet iltifata tabidir, takipçiler olmasa hocaların söylediklerinin bir karşılığı olmaz, bir anlamı da olmaz malumlarınız. Sabırla takip eden bütün dostlarımıza, bütün arkadaşlarımıza teşekkür ediyoruz. Bunlar sosyal medya hesaplarından, YouTube'dan daha sonraki günlerde de takip edilme imkânı bulunabileceği için anlık takipçi sayısına takılıp kalmamamız gerektiğini, daha sonraki günlerde inşallah istifade etmeyi arzu edenlerin kolaylıkla ulaşabileceklerini de ifade ediyor, hayırlı olmasını, bereketli olmasını, vefanın yerleşmesine katkı sunmasını Cenab-ı Hak'tan niyaz ediyorum.

Hepinizi Allah'a emanet ediyorum. Allah'ın selamı, rahmet ve bereketi üzerinize olsun.